Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

8153

5712

9(47.925)
Ա-70
2011-08
24 JAN 2006

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ԴԱՎՐԻԺԵՑԻՈՅ

Սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ ի ՌԾԴ. թուականէն Հայոց մինչ ի ՌՃԺԲ. թ.

ԸՍՏ ՁԵՌԱԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿԻՆ ԱՐՏԱԳՐԵԼՈՅ ԾԱԽԻՒՔ ԵՒ ՀՍԿՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ.

1004
16598

ՏՊԵԱԼ

ՀՐԱՄԱՆԱՒ ՍԻՆՕԴԻ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ.

Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ.

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱԾՆԻ.

1884 — ՌՅԼԳ

14 FEB 2013

ՋԵԿՈՒՅՈՒՄՆ·

Առաքել վարդապետ պատմագիր կոչեցեալ, որպէս երևի ի յիշատակարանէ մատենիս, էր ի Դավրէժ քաղաքէ Ատրպատական, անեալ և վարժեալ ի Ս· Էջմիածին առաջոս Փիլիպպոս կաթուղիկոսէ, որոյ հրամանաւն ի ծերութեան իւրում ի Ռ՚Ձ՚Դ· Թ· Հայոց սկսաւ գրել զպատմութիւն դիպուածոց Հայաստան աշխարհի և յաւարտ հասոյց հրամանաւ Յակոբ կաթուղիկոսի Ջուղայեցւոյ ի Ռ՚Ձ՚Ա· Թ· Հակոզութեամբ և ծախիւք իւրով՛ք տալով արտագրել ի հինգ օրինակս, յորոց երկուքն գտանին ի Մատենադարանի Մայր Աթոռոյս՝ գրեալ մին ի Ռ՚Ձ՚Բ· Թ· Ձեռամբ Աթանաս գպրի, իսկ միւսն՝ ի Ռ՚Ձ՚Ե· Թ· Ձեռամբ Աւետիք երիցու։ Ի լուսանցս երկուցունց օրինակացն գոն բառք հինչ ուղղեալք՝ որպէս հաւանական թուի գրչաւ հեղինակին։

Առաքել վարդապետ՝ վախճանեալն, ըստ յուցանելոյ տապանագրի իւրոյ որ ի գերեզմանատան Մայր Աթոռոյս, ի Ռ՚Ձ՚Ը· Թ· չէ տեսեալ զտպագրութիւն պատմութեան իւրոյ, զոր արար Ոսկան վարդապետ երևանցի միաբան Մայր Աթոռոյս ի տպարանի Ս· Էջմիածնի, որ յԱմստերդամ մայրաքաղաքին Հոլանդիոյ, որպէս տեսանի ի յիշատակարանին «ուղղեալ ըստ քերականական արհեստի զաղաւաղեալն ի գրչաց անհմտաց և անուսելոց արանց և բանաստեղծից»· յայնմանէ յայտնի երևի թէ Ոսկան ի տպագրելն իւրում զպատմութիւն Առաքել վարդապետի ըստ կամաց իւրոց աղջամուջս էր, կամ արդարև զաղաւաղեալ օրինակ ինչ ունելով ի ձեռին՝ սրբագրեալ ըստ կամաց իւրոց։

Եւ դի ոպաւեալ էր սոյն պատմութիւն տպագրեալն յՈսկանայ՝ ըստ խնդրոյ բազմաց ժերաշնչից բանասիրաց՝ ի նորոյ ի սիպ արձանացուցաք ի տպարանի Մայր Աթոռոյս ըստ հնագոյն օրինակին Աթանաս գպրի, զոր ի վեր անդր յիշեցաք։ Ի տպագրութիւնս յայս փոյթ կալաք ուղղել միայն զմրիպակ գրչին և զտաւտասխալան, զսուղ տարբերութիւն յօրինակէն Աւետիք երիցու (երեք ամաք յետոյ գրեալ) և զթերութիւնս Ոսկան վարդապետի՝ ցուցանելով ի ծանօթութեան։

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻԿԱՅ ԴՐՈՑՄ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (Հեղինակին):

Պատմութիւն անցից հարուածոց, որք եկին ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի յետին ժամանակիս ի թագաւորէն Շահաբաս կոչեցելոյ և ի նորին ազգէն որք են Պարսիկք: Նաև յաղագս անշքանալոյ սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի և նորին կաթուղիկոսացն: Այլ և վասն աղաւաղելոյ կարգաց և կրօնից քրիստոնէութեան: Ընդ սոցին և այլ և ս բանք պատմութեան դիպուածոց քաղաքաց և գաւառաց, որք պատահեցան ի թագաւորաց և յիշխանաց և ի կաթուղիկոսաց և յայլոց, գտցես ասա բաժանեալ ի գլուխս գլուխս ըստ բերման ժամանակին:

Այլ և գիտելի է, զի ըստ պահանջելոյ հարկին աստանօր պարտ է դնել զթուականն իբր զհիմն, և ապա յարել ի նոյն զպատմութիւն որպէս զշինուածս, ըստ օրինի պատմագրաց. բայց քանզի ազգս մեր յաւարառուաց և ի գերչաց և ի հարկապահանջողաց ցիր և ցան եղեալ են, կոշկոճեալ և կաշկանդեալ, տառապեալ և կապեալ յաղքատութեան որպէս յերկաթս՝ ըստ Սաղմոսին, և հազիւ ամենայն ոք զապրուստ իւրոցն կենաց հայթայթէր, ոչ գտաք գիտող այր այնպիսի, որ զի ընդ պատմութեան և զթուականն և ս ծանուցեալ էր: Բայց մեք յոլով աշխատութեամբ խոյզ արարեալ՝ զորս գտաք, կարգեցաք ընդ պատմութեանն և զթուականն և ս, և զորս ոչ գտաք, առանց թուականի պատմեցաք և դու ընկալ զայս այսպէս առանց մեղադրելոյ և յիշեա՛ յաղօթս քո զաշխատողքս ի սմա:

ԳԼ. Ա.

Յաղագս տառապանաց՝ զոր ունէին Կաթուղիկոսին ի հարկապահանչութենէ բռնաւորաց:

Արդ ի ժամանակս յետինս՝ յորում նուազեցան ազգքն, որք էին քրիստոնէական հաւատոյս պաշտօնեայք, եւ զօրացան ազգքն, որք էին մահմետական կրօնիւք: Ի կողմս[1]) արեւելեան՝ Պարսիկք՝ եւ ի կողմն[2]) արեւմտեան՝ Օսմանցիք, որք առին զհռչակաւոր քաղաքն զԿոստանդնուպօլիս յազգէն Հոռոմոց ՋԲ. Թուին Հայոց:

Եւ յետ առնլոյ Օսմանցոցն զԿոստանդնուպօլիս՝ եւ եւս մեծացան եւ զօրացան, եւ ձգեցաւ իշխանութիւն նոցա յարեւելից կողմանէ[3]), եւ եհաս մինչ ի Թարվէզ. քանզի Օսմանցոց փաշայք նստէին ի Թարվէզ եւ յԵրեւան եւ Գանջայ, եւ ի Շամախի եւ ի Դամուրղափուն եւ մինչեւ ի Խուդաֆրին[4]) ունէին ընդ իշխանութեամբն իւրեանց: Նաեւ զՎրաստուն[5]) աշխարհն ընդ ձեռամբ եւ հարկատու էին արարեալ: Եւ ի ժամանակս յայս՝ էր Կաթուղիկոս սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի տէր Առաքեալ ինոյն գեղջէն Էջմիածնի. այր բարեսէր եւ պահացող եւ պարկեշտ եւ բարեձեւ յամենայն իրս, ի գործս եւ ի բանս եւ ի հանդերձս, որոյ վարեալ զկաթուղիկոսութիւնն ի կեանս իւր՝ յաւելաւ առ Տէր:

---

1) Ոսկ. ի կողմանս.— 2) Նոյն. ի կողման.— 3) Նոյն. յարեւելս կոյս.— Նոյն. 4) Խուդաֆրինն, Ա-ԵՐԻՔ. Երեց. Խուրտաֆրին.— 5) Ոսկ. Վրացտուն.

Ցետ սորա եկաց կաթուղիկոս սուրբ Էջմիածնի տէր Դաւիթ, եւ սա եւս ի նոյն գեղջէն Էջմիածնի, իբրեւ էած սա զկաթուղիկոսութիւնն, վարէր ըստ բերման ժամանակին եւ ըստ իւրում կարի, որ եւ յամս ինչ վարեաց, բայց մինչդեռ էր կենդանի եւ յիշխանութեան կաթուղիկոսութեան, ձեռնադրեաց ինքն միւս եւս կաթուղիկոս, որում անուն էր Մելքիսէթ, որ էր ի գաւառէն [1]) Գառնոյ, ի գեղջէն որ ասի Աղջոց վանք. զսա ձեռնադրեաց այնու յուսով, որպէս զի լիցի ինքեան օգնական, իսկ նա եղեւ խոչընդակն եւ հակառակ նմա, որպէս եւ զինքն պատմութիւնքն ցուցանեն: Եւ Դաւիթ Կաթուղիկոսն՝ որ զՄելքիսէթն օրհնեաց [2]) Կաթուղիկոս, սմա ասեն երկուս պատճառս: Ոմանք ասեն յաղագս օգնելոյ եւ ընկերելոյ ինքեան օրհնեաց, քանզի հարկապահանջութիւն այլազգեաց ծանրացեալ էր ի վերայ քրիստոնէից՝ որք կեղեքէին զնոսա, որեւ ի կաթուղիկոսէն եւս պահանջէին ինչս յոլովս. եւ նա զորս կարէր՝ տայր, եւ զորս ոչ կարէր՝ հալածական լինէր եւ թաքչէր ի պահանջողացն, եւ այսպէս հալածական եւ գաղտագողի կենօք կացեալ ի ժամանակս ինչ, որոյ ձանձրացեալ ի տառապելի կենաց՝ որ հանապազ վախչէր եւ թաքչէր՝ մտախոհ եղեւ ի սրտի իւրում առնել զոմն ընկեր ինքեան, զի լիցին միմեանց օգնական եւ վշտակից, զի թերեւս կարիցեն երկոքեանն՝ ոմն յայս կողմն եւ ոմն յայն կողմն շրջագայել եւ պատրաստել ինչ, առ ի բառական լինելոյ կարեաց եւ պակասութեան կաթուղիկոսարանին: Ոմանք ասեն [3]) այսու պատճառաւ օրհնեաց Դաւիթն զՄելքիսէթն Կաթուղիկոս, զի լիցի օգնական ինքեան:

Իսկ այլք ոմանք ասեն թէ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն էր այր փառամոլ եւ հեռեւող նախագահ իշխանութեան, յորոյ պատճառէ բաշխեր առաստութեամբ ինչս ամենեցուն, եւ զամենեցուն զսիրտսն հանգուցանէր առ ինքն, [4]) եւ զամենեսեան առնէր ինքեան բարեկամ ըստ նմանութեան Աբիսողոմայ, որպէս զի օգնեսցին ինքեան եւ կամակից լիցին լինել նմա ի կաթուղիկոս, որ եւ եւս ինչս բա-

---

1) Ոչ. չէ+ գաւառէն.— 2) Նոյն. ձեռնադրեաց.—3) Նոյն ասեն թէ.— 4) Նոյն. չէ+. և զամենեցուն զսիրտսն հանգուցանէր առ ինքն.

զուսն իշխանի տեղւոյն առ ի լինել կաթուղիկոս: Իսկ իշխանն յետ առնլոյ ընչից, բռնադատեալ զԴաւիթ Կաթուղիկոսն հարկիւ, զի օրհնեսցէ զՄելքիսէդեկն. իսկ Դաւիթն անճար եղեալ թէ կամայ՝ եւ թէ յոչ կամայ օրհնեաց զՄելքիսէդեկն Կաթուղիկոս: Ոմանք այսպէս ասեն: 1) Արդ թէ այսպէս եւ թէ այնպէս՝ եղեն երկու կաթուղիկոսք միոյ աթոռի ի միում ժամանակի:

ԳԼ· Բ·

Յաղագս գ՝ չսեռական Սրապիոն վարդապետին և ս. Աթոռն Էջմիածնի եւ յինկոյ կաթուղիկոս:

Թէպէտ եղեն երկու կաթուղիկոսք, որպէս որ ասացի՝ 2) զի Թերեւս Թեթեւացուսցեն զպարսսն, եւ եւս առաւել բազմացուցին, զի մինչեւ ցարդ մի էր Կաթուղիկոսն, եւ մի էր մնասող, այլ այժմ եղեն երկու կաթուղիկոսք եւ երկու մնասղք: Արդ եթէ ի ծախելոյն նոցա եւ թէ ի հարկապահանջութենէ ժամանակին, եւ թէ յայլ ինչ պատճառէ, սակայն բազմացաւ, բարդեցաւ, 3) դիզացաւ պարսքն ձեռամբ նոցա ի վերայ սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի, եւ ասեն թէ մինչ ի ՅՒ· դուռուշ եհաս պարսքն, եւ ոչ կարէին վճարել: Եւ յորժամ լինէր որ գային ոտւողք պարտուցն եւ խնդրէին զիւրեանց ոտւեալ պարսսն, նաեւ Թագաւորական եւ իշխանական հարկահանքն, յորժամ եկեալ 4) պահանջէին զդիմոսական (գլխահարկ) հարկն, եւ կաթուղիկոսքն ի չքաւորութենէ 5) ոչ ունէին գոյք առ ի վճարել: Վասն որոյ հանապազ ի փախստեան եւ ի Թաքստեան կային, եւ ոչ կարէին ի միում տեղւոջ կալ աւուրս երկուս կամ երիս, եւ կամ լուսով տունջեան ի շինէս յայս՝ ի միւս շէնն երթալ, այլ ի գիշերի երթային, եւ յայժ ողորմելիք էին կեանք նոցա յայնմ ժամանակին՝ որպէս եւ պատմեն տեսողքն, որոց անճար լեալ ի նեղութենէ վշտացն եւ ի

---

1) Ոմ· չէ· ոմանք այսպէս ասեն,— 2) Նոյն· որպէս ասացաւ,—3) Նոյն· չէ· բարդեցաւ,— 4) Նոյն· չէ· յորժամ եկեալ— 5) Նոյն· չէ· ի չքաւորութենէ,

ծանրութենէ հարկացն հանապազ ի տարակուսի կային, զի թե-
բեւս հնար լիցի փրկութեան եւ ի բազում ժամանակս խորհելոյ
եւմոա յոյզ լինելոյ յաղագս խորհրդոյս այսմիկ, ասա [1]) երկոքին
կաթուղիկոսքն կամօք իւրեանց եւ ամենայն խորհրդակցաց իւր-
եանց, առնեն եղրակացութիւն խոկմանց իւրեանց՝ այսպիսի իմն
յեղանակաւ. [2]) որպէս զի գրեսցեն նամակ մեծարանաց սիրով եւ
ողջունիւ. [3]) առ մեծ վարդապետան Սրապիոն, որ էր առաջնորդ
քաղաքին Տիգրանակերտոյ, զի եկեալ վճարեսցէ զպարտքն, եւ
էր գրեալ ի նամակին, թէ ահա մեք մերովք կամօք ի բաց կալաք
ի կաթուղիկոսութենէս, եթէ գաս եւ վճարես զպարտքն, քեզ
լիցի աթոռն եւ կաթուղիկոսութիւնն։

Եւ էր վարդապետան Սրապիոն տեղեաւ ի քաղաքէն Ուրհայոյ
բարեպաշտ ծնողաց եւ յոյժ մեծատուն զաւակ, որ զկնի մահ-
ուան ծնողացն մնացին ինչք բազումք եւ ստացուածք յոլովք վար-
դապետին [4]), որոյ սիրեցեալ զկեանս սուրբս եւ զվարս առա-
քինիս, հետեւեցաւ սուրբ գրոյ ընթերցման, եւ եմուտ յաշակեր-
տութիւն մեծ վարդապետին Ղուկասու Կեղեցւոյ՝ որ էր գլուխ
ամենայն վարդապետաց ժամանակին, եւ կացեալ յաշակերտու-
թեան նորա եւ եղեւ այր կատարեալ ամենայն իմաստութեամբ
եւ Աստուածունչ գրովք. զորոյ զարժանաւորութիւնն տեսանելով
Ղուկաս վարդապետին, եւ ամենայն [5]) ժողովրդոց, որք [6]) վկայե-
ցին առաջի Ղուկասու վարդապետին, վասն որոյ եւս նմա գաւազան
վարդապետական ի Համիճ քաղաքի ի մերում Թուականիս ՈԼԵ. ի
փետրվար ամսոյ Ի. որ ի քարոզել Բանին կենաց աղբիւրաբար ոռո-
գանէր զպատքեալ ոգիս ժողովրդոց, եւ ժողովուրդքն ամենե-
քեանք հաճեալ եւ հաւանեալ նմա [7]) կացուցանեն զնա առաջնորդ
քաղաքին իւրեանց։ Եւ նա ըստ բանի առաքելոյն զպաշտօնն իւր
փառաւոր առնէր՝ քանզի ըստ հանդիսի երիցայնոցն էր ժամակար-
գութիւն նորա, գեղեցիկ եւ պատշաճաւոր կարգաւորութեամբ

---

1) Ոմ. չէ. ասա։—2) Նոյն. եղանակաւ։—3) Նոյն. չէ. սիրով և ողջու-
նիւ։— 4) Նոյն. չէ. վարդապետին։—5) Նոյն. չէ. ամենայն։—6) Նոյն.
չէ. որք։— 7) Նոյն չէ. նմա։

երգօք եւ եղանակօք, գանձիւք եւ մեղեդիւք, թագաւորօք եւ ալէլուիւք։ Իսկ դաս եւ քարող իբր զսովորական գործ արարեալ իւր հանապազօր թարց իմիք հեղգութեան ասէր զդասն եւ զքարողն։ Այլեւ ժուժկալութեամբ եւ պահօք անցուցանէր զկեանս իւր իբր զանապատաւորս։ Որոյ իմաստութեան եւ առաքինութեան համբաւ ելեալ հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս։ Վասն որոյ դիմեալ գային առ նա յամենայն աշխարհաց ի մանկանց եկեղեցւոյ[1]) ցանկացողք իմաստութեան, առ ի յուսումն սուրբ Գրոց, եւ նա իբրեւ զջուր աղբեր կենդանւոյ՝ զպասքումն ամենեցուն զովացուցանէր, քանզի կարգեաց դասատուն գրոց աշակերտաց՝ եւ ուսուցանէր զամենեսեան, որք մտանէին յաշակերտութիւն նորին. յորոյ աշակերտացն բազումք եղեն արք երեւելիք եւ անուանիք։

Յորոց էր Կեսարացի Գրիգոր վարդապետն՝ այր գիտնական նըրբից եւ արտաքնոց, եւ յաղթող ախոյեան ընդդէմ մաքառողաց ճշմարտութեան, եթէ մերասերից եւ եթէ այլոց ազգաց։ Եւ Բարսեղ վարդապետն մեծահոգի՝ որ զկնի Սրապիոն վարդապետին, նա[2]) նստաւ առաջնորդ քաղաքին Տիգրանակերտու, այսինքն Համթայ։ Եւ Յովհաննէս վարդապետն Ուրհայեցի, որ եղեւ Ուրհայոյ առաջնորդ, որ աստեղաբաշխութեան եւ ամենայն համարողական արհեստի էր քաջ հմուտ։ Եւ Տարօնացի Արիստակէս վարդապետն, որ էր կատարեալ գիտող երաժշտական երգոց եւ եղանակաց։ Եւ Յովսէփ եւ Յովհաննէս վարդապետքն ի Հզուոյ։ Եւ միւս Յովհաննէս վարդապետն ի Քաջբերունոյ՝ այսինքն յԱրճիշոյ։ Եւ Մովսէս Կաթուղիկոսն ի Սիւնեաց աշխարհէն, որ եղեւ լուսաւորիչ արեւելեայ մասին աշխարհիս. եւ նորոգող սուրբ Էջմիածնի՝ զորոյ զարդեանց զպատմութիւնն առնելոց եմք յառաջիկայդ։

Եւ զի՞ եւս երկարեցից, էր սուրբ վարդապետն Սրապիոն երեւելի եւ փառաւոր յաչս ամենեցուն, ոչ միայն ի մէջ մերոյ ազինս Հայոց. այլեւ Հոռոմոց եւ Ասորոց, եւ մահմետականաց, որ ոչ տկարանայր առ նա գործ՝ զոր ինչ եւ կամէր կենցաղական։ Յաղագս

---

1) Ոսկ. չէր. ի մանկանց եկեղեցւոյ։ — 2) Նոյն. չէր. նա։

որոյ գրեցին առ նա երկոքին կաթուղիկոսքն նամակ ող ջունի եւ սիրոյ, եւ ասեն ահաւասիկ մեք տկարացաք, եւ ոչ եւս կարեմք վճարել զբազմութիւն պարտուցս՝ յոր խորասուզեալ ընկղմեցաք, ահա[1]) մեք մեղէն մերովք կամօք ի բաց կամք ի կաթուղիկոսութենէ եւ ի տիրոպետենէ[2]) ս. Աթոռոյս, արդ քեզ շնորհեալ է ամենայն՝ որպէս եւ եղ արժան, կաթուղիկոսութիւնն եւ աթոռն. արդ խնդրեմք ի քէն մի անփոյթ առնիցես գալ ի փրկութիւն մեր, եւ մանաւանդ ի վերականգնուլն ծեր եւ հոգեւոր ծնողին քում որոյ աթոռոյն էջմիածնի։

Իսկ վարդապետն Սրապիոն իբրեւ լուաւ զանուն ս. էջմիածնի յօժարեցաւ ի գալ. ոչ թէ յաղագս կաթուղիկոսութեան եւ փառաց, քանզի նա վաստաւորեալ էր յԱստուծոյ եւ ի մարդկանէ, այլ վասն փրկութեան լուսաւորիւրն աթոռոյն, վասն զի ցաւեաց նմա, իբր որդւոյ հարազատի ի վերայ ծերացեալ ծնողի։ Վասն որոյ եղեալ ի Տիգրանակերտ եւ ճանապարհ արարեալ ի վերայ քաղաքին Վանայ, եկեալ հասանէ ի վերին աշխարհս Հայոց ի գիւղաքաղաքն Ջուղայ, որ էր մեծ եւ երեւելի շէնն այն ի ժամանակին յայնմիկ ի մէջ արեւելեայ աշխարհիս, զի տակաւին ոչ էին վարեալ յաշխարհն Պարսից յայնմ ժամանակի, եւ եկեալ անդ ի Ջուղայ դադարէ, եւ համբաւ գալստեան նորա հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս, որն լուեալ կաթուղիկոսացն երկոցունց, և առեալ զոմանս յիւրեանց խորհրդակցացն զՄանուէլ եպիսկոպոսն Հաւուց թառայ՝ և զմիւս Մանուէլ եպիսկոպոսն Խորվիրապայ, և զԱստուածատուր եպիսկոպոսն Գեղարդայ, և զոմանս ի մարմնաւոր ազգականաց իւրեանց, և եկեալ հասին ի գիւղն Ջուղայ, յորում և վարդապետն Սրապիոն եկեալ կայր. և յետ անցանելոյ աւուրց ինչ՝ յառաջ արկին բան յաղագս գործոյն, որոյ սակս և բերեալ էին զվարդապետն, և այն ինչ մինչդեռ ի խօսսն կային, և բանն ի մէջ նոցա յառաջանայր, թշնամին արդարութեան և հակառակն ճշմարտութեան բանսարկուն, որ հանապազ փեռեկատէ զեկեղեցին Քրիստոսի, յանկարծակի էարկ ի մէջ նոցա երկ-

---

1) Ոմ. վասն որոյ. — 2) Նայն. ի տիրութենէ, իսկ Ա-Ե-ում էրէց. ի տէրութենէ.

պատակութիւն և խռովութիւն, քանզի ալքն՝ որք կաթուղիկոսեանք էին, ոչ հաճեցան ընդ սուղ ինչ եպերական բանս վարդապետին, վասն որոյ և արարին շփոթ և աղմուկ, որև Հաւուց Թառայ Մանուէլ եպիսկոպոսն Իւրոյի իսկ յատին կացեալ ի Հանդիսի անդ բարձրաձայն աղաղակաւ աղմուկ շփոթի էարկ ի մէջ նոցա, և խանգարեաց զասել և զլսել, յորոյ անհեթեթ ներգործեալ իրակութեանց վերայ խոժոռեալ ամենեցուն՝ որոց նստէին, տաղտկացեալ ի բաց լքին զամենայն, և իբրև զատելիս միմեանց երևեալ՝ տրոհեալ անջատեցան ի միմեանց, իւրաքանչիւրք ըստ կամաց անձանց իւրեանց։

Ուստի յորուցեալ կաթուղիկոսքն և արք իւրեանց գնացին ի զաւառն Սիւնեաց ի վանքն Տաթևու։ Իսկ վարդապետան Սրապիոն անդէն ի Զուզայ կացեալ աւուրս ինչ, իբրև զբարձրաբարբառ աւետարանիչ նորոյ Սիօնի, հանապազօր ուսուցանէր և լուսաւորէր զամենեսեան լուսաւորիւս վարդապետութեամբն, առ որ հաճեալ և հաւանեալ Զուզայեցւոցն և ամենայն արևելեայց ուրախացեալք օրհնութիւն ի բարձունս վերառաքէին։

Որոց առեալ զվարդապետն ածին ի բարձրագահ Աթոռն ի սուրբ Էջմիածին, և ժողովեալ զամենայն ժողովուրդ երկրին զեկեղեցականս և զաշխարհականս, և եղեալ սիւնհոդոս մեծ, և այնպիսի մեծախումբ հանդիսիւ ձեռնադրեցին զվարդապետն Սրապիոն Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց և յաջորդ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, ի թուականութեան մերում ՌԾԹ. յօգոստոս ամսոյ ԻԴ. և յաւուր ձեռնադրութեան նորա, մանկադրեցին զանուն նորա Գրիգոր ըստ կոչման սուրբ լուսաւորչին, զի թերևս ազօթիւք նորին և սա ի վերջինս արիւնաւորեսցէ զՀայաստունս՝ որպէս և նա ինախկինն, որ յաւուրս մեր կատարեցաւ այս խորհուրդ և մնաճութիւն։

ԳԼ. Գ.

Յաղագս գալսեան Շահաբասայ թագաւորին Պարսից յաշխարհս Հայոց, եւ ունելոյ զամենայն, եւ վարդապետին Սրապիոնի դառնալոյ անդրէն ի տեղի իւր:

Իսկ Կաթուղիկոսքն երկոքին՝ Դաւիթ և Մելքիսէթ, և արքն որք ընդ նոսա, իբրև տեսին՝ թէ ոչ եղև միաբանութիւն ի մէջ ինքեանց և Սրապիոն վարդապետին, և մանաւանդ թէ[1]) փոխանակ միաբանութեանն խռովութիւն ևս անկաւ, ելեալք ի Ջուղայոյ գնացին ի վանքն Տաթևու, և անդէն զտեղի առեալ աւուրս տասն, խորհէին՝ խոկային, երկնէին, զի գոնեա հնար իմն գտանիցի զի մի ի կաթուղիկոսութենէն զրկիցին, այլ մնասցէ կաթուղիկոսութիւնն ի ձեռս իւրեանց, և այլ իմն կերպիւ զերծցին ի ձեռաց պարտատուաց: Խորհեցան խորհուրդ՝ և ոչ տերամբ ըստ գրեցելումն, ի կորուստ անձանց իւրեանց, ի կործանումն և ի տապալումն աշխարհին, և ի ջնջումն ազգին իւրեանց, քանզի սահմանեցին հաստատութեամբ ի միջի իւրեանց զի գնասցեն ի Սպահան առ թագաւորն Պարսից՝ որում[2]) անունն էր Շահաբաս:

Եւ պատճառ գնալոյ սոցա առ շահն[3]) այս էր, զի հաւաստեաւ և ստոյգ գիտէին, թէ շահն պատրաստեալ է գալ ի յաշխարհս Հայոց, քանզի յառաջ քան զսոսա բազումք ոմանք յաշխարհէս Ատրպատականի իշխանք և կողմնակալք մահմետականք և քրիստոնեայք, գնացեալ էին առ թագաւորն Պարսից, վասն զի յոյժ չարաչար նեղութեամբ նեղէին զնոսա ազգն Օսմանցոց ծանր հարկապահանջութեամբ, և կեղեքմամբ զրկէին և կողոպտէին, և հաւատոց կուռէճութիւն (խստութիւն) առնէին, և այլ բազում տառապանօք չարչարէին, ոչ միայն զազգս Հայոց, այլև զազգն Վրաց և զՄահմետականաց, և վասն այնր նեղութեան գնացին առ թագաւորնՊարսից, զի թերևս նովաւ դիւրութիւն[4]) գտցեն զերծեալք ի ծառայութենէն Օսմանցւոց:

Ղազի խան անուն ոմն յազգէն քրդաց՝ որ էր մեծ իշխան և կողմնակալ աշխարհին Մարաց, նեղեալ յազգէն Օսմանցւոց, զի

---

1) Ոսկ. չէք. թէ։—2) Նոյն. չէք. որում անուն ևլն։—3) Նոյն. չէք. առ շահն։—4) Նոյն. զդիւրութիւն ինչ։

կամէին սպանանել զնա Օսմանցիքն, և յինքեանս գրաւել զիշխանութիւն նորա, վասն որոյ և նա[1]) առաքեաց զհաւատարիմն իւր՝ որ Խան-Աւդալ ասէին, առ շահն, զի եկեալ փրկեսցէ զինքն, և ինքն լինիցի ի կողմն շահին։

Սոյնպէս և միւս իշխան յազգէն Մարաց՝ որում ասեն[2]) Ուլամայ օղլի Հայբաթբէկ, սա ոչ թէ զայլս առաքեաց, այլ ինքն[3]) գնաց առ շահն։ Նաև թագաւորքն Վրաց ունէին կամք, զի Պարսիկք ունիցին զաշխարհս. քանզի ոգւով չափ վշտացեալք էին յՕսմանցւոց՝ ոչ միայն վասն նեղութեանցն Օսմանցւոց, այլ մանաւանդ վասն ըմբռնմանն մեծ Սիմոն խանին թագաւորին իւրեանց՝ զոր ըմբռնեալ Օսմանցիքն տարան ի Ստամբօլ և անդ սպանին, այլև զթոռն սորա ևս խաբով տարան ի Ստամբօլ և զնա ևս սպանին։ Այլև այս[4]) թագաւորացս Վրաց յոլով պատանդք կային առ թագաւորսն Պարսից, որ էր դուստր և որդին վերոյասացեալ Սիմոն խանին Թիֆլիզու։ Նաև որդին Աղէքսանդր թագաւորին Կախեթու՝ որում անունն էր Կոստանդին։ Նաև եղբայր Աթաբէկ իշխանին Սոմխէթու՝ որում անունն էր Թահմազղուլի։ Եւ այլք յոլովք կային յազգէն Վրաց առ թագաւորսն Պարսից։

Իսկ յաշխարհէն Աղուանից՝ և յազգէն Հայոց գնացին Սարուխան բէկն և իւր եղբայր Նազարն ի յՈսկանապատ գեղջէ. Օղլան քէշիշն և իւր եղբայր Ղալաբէկին ի Հաթերք գեղջէ։ Զալալ բէկն իւր եղբօր որդւովքն ի Խաչենոյ։ Մելիք Սուջումն ի Դիզակայ. Մելիք Փաշիկն ի Քօչիզ գեղջէ. Մելիք Բաբէն ի Բրիտիս գեղջէ. Մելքիսէթ եպիսկոպոսն ի վերին Զակամայ ի Մելիքզատայ գեղջէ. Մելիք Հայկազն ի Քշտաղս երկրէն՝ ի Խանածախ գեղջէ։ Այլև չորս գեղ ի Դիզակայ երկրէն միահաղոյն չուեցին և գնացին յերկիրն Պարսից, և շահն բնակեցոյց զնոսա ի քաղաքն Ասպահան։ Այլև[5]) երեք մասն ի ժողովրդոց՝ դաշտ կոչեցեալ տեղին՝ որ է ի գաւառին Գողթան՝ մերձ յԱգուլիս՝ գնացին յերկիրն Պարսից, և շահն զնոսա ևս բնակեցոյց ի քաղաքն Ասպահան։ Եւ է պատճառ

---

1) Ոսկ. չէք. վասն որոյ և նա։—2) Ոսկ. և Ա-եաթ. երեց. ասէին։—3) Ոսկ. և Ա-եաթ. երեց. ինքնին։—4) Ոսկ. չէք. այս։—5) Նոյն. չէք. Այլև . . . . ի քաղաքն Սպահան։

Դիղակեցւոց և դաշտեցւոց գնալոյն՝ ծանր հարկապահանջութիւնն, կեղեքելն և կողոպտելն և կուռէճութիւն առնելն, և անխնայ սպանանելն զքրիստոնեայսն։

Եւ եղեալ են ամենեքեան յոյժ չքաւորք, և պարտատէրք, և մնացեալ են անճար։ Վասն որոյ փախուցեալ գնացին յերկիրն Պարսից։ Զանուանս արանցս՝ զոր յիշեցաք, ամենեքեան էին արք նշանաւորք. սոքա և առաւել քան զսոսա յոլովք գնացեալ էին առ շահն, զորս գիտէին կաթուղիկոսքն, այլև տեղեկացեալք էին թէ շահն հաւաստեաւ գալոց է յաշխարհն Հայոց. վասն որոյ և նոքա ևս կամեցան գնալ, զի[1]) մտերիմք երեւեսցին առաջի շահին, գուցէ թերևս դիւրութիւն և օգտութիւն ինչ գտանիցեն ի նմանէ՝[2]) նեղութեանց և պարտուց իւրեանց։

Յայնմ ժամանակի ի զրաւ ամենայն խորհրդոց, Դաւիթ Կաթուղիկոսն, և Խորվիրապայ Մանուէլ եպիսկոպոսն մնացին յաշխարհըս Հայոց։ Իսկ Մելքիսէթ Կաթուղիկոսն, և Հաւուց թառայ Մանուէլ եպիսկոպոսն, և Գեղարդայ Աստուածատուր եպիսկոպոսն ելեալք ի Տաթևու պատճառանօք իմն գնացին յաշխարհն Պարսից. և եղև իբրև նոքա ճողոպրեցան ի մասն բաժնի երկրին Պարսից, և անյապաղ փութացան ի գնալ մինչև հասին ի քաղաքն Ասպահան, և երևեցան Շահաբաս թագաւորին, և զեկուցին նմա զխորհուրդս իւրեանց։ Իբրև զայն լուաւ շահն և ծանեաւ, ցընծացաւ ի յոգի, բերկրեցաւ ի միտս, զուարթացաւ ի մարմին, զի մեծ եղև նմա ուրախութիւն յաւուր յայնմիկ քան զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, և ըստ խորամանկ բարուց իւրոց Շահաբաս սկսաւ մեծարել և պատուել զնոսա տրօք և պարգևօք երևելեօք, և օր ըստ օրէ կոչեալ զնոսա առ ինքն՝ խօսէր ընդ նոսա ըստ մտաց նոցա, և զսիրտս նոցա յինքն յանկուցանէր և զինքն նոցին հաւատարիմ և բարեկամ ձևացուցանէր, և խոստանայր մեծաց բարեաց հասուցանել զնոսա, և այնքան սնոտի և պատիր խաբէութեամբ կեղծաւորեալ զինքն նոցին մտերիմ ցուցանէր, մինչ զամենայն խորհուրդս սրտից նոցա յինքն գողացաւ. և զամենայն որպիսութիւն աշխարհաց նոցա՝ զել և զմուտ և զաշխարհակալ

---

1) Ոսկ. չէր. զի մտերիմք . . . գուցէ. — 2) չէր. ի նմանէ.

արանց իմացաւ։ Եւ իբրև գիտաց թէ՝ ճշմարտիւ և սիրտք նոցա այնպէս է՝ որպէս և բերանով խօսին, ապա հրաման ետ զօրավարաց իւրոց պատրաստել զզօրսն առ ի գնալ. և իսկոյն վաղվաղակի կատարեցաւ հրամանն։ Խաղայ այնուհետև ամենայն զօրքն [1]) գալ ի Թարվէզ ի վերայ զօրացն Օսմանցւոց, որք անդէն բնակեալ էին և ունէին զԹարվէզ և զգաւառս նորա։

Եւ յորժամ՝ շահն ել ի Սպահանայ գալ ի Թարվէզ՝ զ՝ ի վերոյ յանուանէ յիշեցեալ զարսն զամենեսեան ընդ իւր էառ, և փութագնաց և օդապարիկ երիվարօք ելեալ ի Սպահանայ վաղվաղակի ի սակաւ աւուրս հասանէ [2]) ի Թարվէզ, բնաւ ոչ գիտացեալ զօրացն Օսմանցւոց զգալն Պարսից. քանզի ոչ թէ ի բաղում, այլ ի սակաւ աւուրս եհաս ի Թարվէզ։ Իսկ ի հասանել Շահաբասին ի Թարվէզ, աջողակ գտաւ գործն առաջի նորա. վասն զի տէրն Թարվիզու՝ որում անունն էր Ալիփաշայ, [3]) որ իշխան էր ամենայն զօրացն Օսմանցւոց, որք պահապան էին աշխարհին, փաշայն և զօրքն ամենայն ԻՌ. ժողովեցան և ի միասին գնացին ի գաւառն Սալմաստայ ի վերայ նախկի յիշեցեալ քուրդ պարոնին՝ Ղազի խանին, վասն զի յայտնի եղեալ էր Օսմանցւոցն՝ որ Ղազի խանն բաժանեալ է ի միաբանութենէ Օսմանցւոց, և միաբանեալ է ընդ Պարսից, և զհաւատարիմն իւր զԽան - Աւդալն առաքեալ է առ շահն. վասն այսորիկ ժողովեցան զօրքն Օսմանցւոց՝ և գնացին ի Սալմաստ ի վերայ Ղազի խանին։ Իսկ Ղազի խանն նախ քան զհասանելն զօրացն Օսմանցւոց, ել ի Սալմաստայ և գնաց յՈրմի գաւառ և եմուտ ի յանառիկ բերդն՝ որ ասի Գօգարչին զալասի, որ է ի մէջ ծովակին Որմւոյ և անդ ամրացաւ։ Իսկ Ալի-փաշէն և զօրքն Օսմանցւոց եկեալ ի Սալմաստ՝ տեսին զի Ղազի խանն գնացեալ էր յՈրմի, և [4]) նոքա ոչ գնացին յՈրմի, զի կամեցան նախ զայն երկիրն Սալմաստու՝ և զբերդն ընդ իւրեանց իշխանութեամբ գրաւել և ապա գնալ յՈրմի ի վերայ Ղազի խանին, և քանզի էր ամուր բերդ մի՝ յերկրին Սալմաստու՝ որում ասեն՝ Ղառնիեարուխ, և շուրջ զնո-

---

1) Ոսկ. և Ա-եա. երեց. զօրօք։ — 2) Ոսկ. հասանին։ — 3) Նոյն. զօրաժողով արարեալ արանց իբրև ԻՌ. աց գնաց։ — 4) Նոյն. իսկ։

վաւ յարձարեցին պատերազմ, և մինչև ցերկս ամիսս կացին անդրէն [1]) զօրքն Օսմանցւոց՝ և պատերազմէին [2]) ընդ բերդին և ոչ կարացին առնուլ։

Յաւուրսս յայսոսիկ՝ յորում Օսմանցիք ի վերայ Դաւնիեաբուխ բերդին պատերազմէին, եկն շահն և եհաս ի Թարվէզ, եթող զքաղաքն և անցեալ եկն ընդդէմ զօրացն Օսմանցւոց։ Իսկ Օսմանցիք իբրև զգացին զգալն Պարսից, և իմացան ստուգիւ թէ շահն ինքն է, քանզի յառաջ համարեցան թէ զօրապետ ոմն իցէ, և խնդոյն թողեալ զպատերազմն բերդին, զարձան և եկին մերձ ի գիւղն Սօֆիան, և անդէն ի գաշտին Սօֆիանու խմբեցան ի պատերազմ յանդուգն բախմամբ։ Եւ ի նմին պատերազմի երևելի քաջութիւնս գործեաց Ուլամայ օղլի Հայբաթ բէգն, զի քան գլուխ եբեր առաջի շահին յայնմ պատերազմի, և իբրև զգիշախանաձ և անյապշտրդ գաղան՝ յաւել և ս և եմուտ ի պատերազմն, և վանն առաւել արշաւանացն և աշխատանացն խանջեալ էր երիվար նորա. և զօրացն Օսմանցւոց պատեալ շուրջ զնովաւ բազմաբախակ սրաբին զնա ի վէջ իւրեանց՝ և անդէն հարեալ սպանին զՀայբաթ բէգն, և զայն տեսեալ զօրացն Պարսից երկիւղակիր լեալ զանգիտէին, որով սուղ ինչ պարտեալ երևիւր կողմն Պարսից։ Եւ խնդոյն կոչեալ շահն առաջի իւր զմեծ խանն Ջըլֆիղար՝ և քաջալերեալ արիացոյց զնա՝ և հրաւիրեաց ի պատերազմն. իսկ նա ի քաջալերանաց շահին զօրացեալ [3]) եմուտ ի հանդէսն ի վէջ պատերազմին և հարեալ խորտակեաց զօրեղ զօրութեամբ զզօրսն Օսմանցւոց։ Եւ զայն տեսեալ զօրացն Պարսից առհասարակ յամենայն կողմանց դիմեալ ի վերայ՝ հարեալ ի սուր սուսերի ջնջեալ առհասարակ զամենեսեան տապաստ դաշտացն արկանէին, և մնացեալքն փախստեամբ կորնչէին։

Իսկ Ալխիաշէն իբրև ետես զպարտութիւնն իւրոց կողմանն, և զայն և ս է ստուգիւ շահն ինքն է, էառ ընդ իւր զորդին իւր՝ և եկեալ անկաւ յոտն շահին, և աղաչէր վանն ազատութեան։ Իսկ

---

1) Ա-ի. և ա-եաւ. երեք. անդէն. — 2) Ա-ի. պատերազմեալք. — 3) Ա-եաւ. երեք. զօրացեալ զօրութեամբ.

շահն սիրով և գթով ընկալաւ զնա՝ և մեծաւ պատուով պահէր առ ինքն, և ընդ իւր տարաւ ի Սպահան։

Եւ յետ վանելոյ պատերազմին եկն շահն՝ և եմուտ ի Թարվէզ. և կալեալ տիրեաց քաղաքին և ամենայն գաւառացն։ Եւ զբերդն որ էր ի մէջ քաղաքին քարայատակ արարեալ քակեաց ի հիմանց զբովանդակն [1]. կացեալ անդէն աւուրս ինչ մինչև զամենայն երկիրն նուաճեաց ընդ ձեռամբ, կարգեաց իշխանս և գործակալս յամենայն սահմանս նորա։

Իսկ մնացեալ զօրքն Օսմանցւոց, որք ի քաղաքէն Թարվիզու փախեան և որք ի պատերազմէն զերծան, գնացեալ ժողովեցան ի քաղաքն Նախչուան։ Եւ ընդ զօրացն Նախչուանու խորհեցան խորհուրդ, թէ թագաւորն Պարսից վասն այսմ աշխարհիս եկեալ է, և զիարդ և իցէ վերջն այն է, որ նա առնլոց է զաշխարհս զայս ի ձեռաց մերոց։ Արդ՝ նախ քան զգալն նորա մեք կողոպտեալ և աւարեալ յափշտակեսցուք ի գեղօրէից գաւառիս որքան կարեմք և առեալ գնասցուք։ Եւ այս խորհուրդ յայտնեցաւ գեղականաց գաւառացն, և մանաւանդ Զուղայու. զոր յաւէտ վասն Զուղայու էր խորհուրդն այն, վասն որոյ ամենեքեան ելեալք ի բնակութեանց և ի շինամիջէ փախեան, և ելին ի լերինս՝ յայրս՝ և յամուր վայրս տեսանել զվերջն թէ որպէս լինելոց է։

Եւ լուրս այս հասեալ եղև առ շահն ի Թարվէզ, յաղագս որոյ կարգեաց զօրավար զՁրաղ Սուլթանն՝ և բազում զօրօք առաքեաց ի պահպանութիւն գաւառականացն Նախչուանու։ Եւ նա եկեալ եհաս ի Զուղայ։ Իբրև զայն տեսին Օսմանցիք խափանեցան ի խորհրդոց իւրեանց։ Բայց թէպէտ ոչ առաւել՝ այլ զոր ինչ և կարացին Օսմանցիքն կողոպտել ի մերձակայ գեղօրէիցն, կողոպտեալ աւարեցին՝ և ժողովեցան ի Նախչուան։

Իսկ բնակիչքն Նախչուանայ եթէ սպայազօրք, և թէ ռամիկք՝ իբրև լուան զառումն Թարվիզու՝ և զվանումն որ անդէն զօրացն, և զայն և՝ որ հանդերձեալ են Պարսիկք գալ ի վերայ իւրեանց, իբրև զջուր լեալ յերկիր հեղան, լքան ի սիրտս, և լուծան ի ձեռըս։ Իսկ այն զօրքն Օսմանցւոց, որք փախեան ի Թարվիզու և

---

1) Ոսկ. չիք. զբովանդակն։

եկին ի Նախչուան, ո՛չ կարացին մնալ անդէն՝ և կալ ընդդէմ, այլ երկիւղիւ մեծաւ ըմբռնեալ ի սիրտ և յոգի, հապճեպ տագնապաւ ելին ի Նախչուանայ՝ և ժամանեալ անկանէին ի քաղաքն Երևան։ Եւ ի հարաւային կողմն բերդին Երևանայ կից ընդ նմա պատեցին պարիսպ և շինեցին միւս ևս բերդ, և մտին ինքեանք ի ներս պատերազմական զինուք։

Եւ ի տագնապելի յաւուրս յայսոսիկ, ազգն Օսմանցւոց՝ որք պարտք էին տուեալ Դաւիթ Կաթուղիկոսին և Մելքիսէթ Կաթուղիկոսին, կալան զՍրապիոն Կաթուղիկոսն և ի նմանէ պահանջէին զինչս իւրեանց՝ ասելով, պարտք մեր ի վերայ Աթոռոյն է՝ որոյ դու այժմ յաջորդ ես և Կաթուղիկոս, և քեզ հարկէ զի դու վճարեսցես մեզ։ Եւ նա թէպէտ բազում բանս արդար[1]) իրաւամբք տայր պատասխանի նոցա,[2]) սակայն նոցա ո՛չ լինէր լսելի։ Նաև կամէին զնա ևս առնուլ ընդ ինքեանս ի բերդն, բայց ողորմութիւնն Աստուծոյ օգնեաց. զի ոմանց յոլով և ոմանց սակաւ ետ ինչս՝ և զերծաւ ի ձեռաց նոցա, որ ոչ առին ի բերդն, և մնաց ի գաւառին մինչև եկն շահն յԵրևան։

Եւ անտի ի Թարվիզու Շահաբասն նախ քան զինքն առաքեաց զԶըլֆիղար խանն ի Նախչուան կալ անդէն, և տիրել քաղաքին մինչ ինքն գայցէ, որ և գնացեալ Զըլֆիղար խանն՝ արար այնպէս։ Եւ եկեալ մերձ բերդին Նախչուանու բանակ եդեալ նստաւ, այնքան մերձ, որ թէ թֆանք (հրացան) ձգէին հասանէր։ Յաղագս որոյ ասացին բարեկամքն Զլֆիղար խանին ցնա, թէ զգուշութեամբ պահեա զքեզ՝ զի մի Օսմանցիքն թֆանքով հարցեն զքեզ։ Որոց արարեալ պատասխանի ժպտելով՝ և զՕսմանցեօքն եպերանս առնելով, թէ թֆանք նոցա յաչս իմ պատահեսցի։ Ապա յաւուրն երկրորդի առաքեաց պատգամս առ իշխանս քաղաքին Նախչուանու, թէ մի ձգէք թֆանք կամ նետ, զի ես սակաւ արամբք գամ առ ձեզ խօսիլ ընդ ձեզ բանս ինչ իրաւամբ և դատաստանաւ։ Եւ առեալ ընդ իւր արս քսան՝ ելեալ ի բանակէն հետիոտս գնաց ի քաղաքն, և հասեալ ի դուռն քաղաքին նստաւ անդէն, իբրև ժողովեցան առ նա ամենայն իշխանք քաղաքին. յայնժամ Զըլֆիղար

---

1) Ոսկ. չիք. արդար։ — 2) Նոյն. չիք. նոցա։

խանն սկսաւ ասել իշխանացն Օսմանցւոց. արդ որո՞յ յուսոյ և կամ որո՞ւմ աւուր սպաս կալեալ մնայք, զի ո՛չ թէ ես եմ եկեալ պատերազմիլ ընդ ձեզ, և կամ թէ նման ինձ խան մի, այլ ինքնակալ թագաւոր բազում զօրօք եկեալ զհայրենի աշխարհն իւր խնդրէ: Եւ դուք որո՞վ զօրութեամբ կարէք ընդդիմակայիլ և պատերազմիլ ընդ նմա: Արդ՝ բանս բարեկամի ասեմ ձեզ, զի ինձ այսպէսն գոլ բարի թուի, և թէ ձեզ և ս բարի թուի՝ արդէն իսկ ելէք դուք ամենեքեան ձերովք ընտանեօք և ընչիւք և խաղաղութեամբ գնացէք, և մի յամառեալ դիմադարձիք և պատերազմիք, զի մի գուցէ յաղթեալ պարտիցիք՝ և մատնիցիք դուք ի սպանումն, և ընտանիք ձեր ի գերութիւն, և ինչք ձեր յաւար:

Յայնժամ հաւանեալ բանից նորա իշխանքն և ազգն Օսմանցւոց, խնդրեցին ի նմանէ աւուրք ժամադրեալ՝ յորս ելանիցեն ի քաղաքէն, և խանն արար այնպէս: Այնուհետև սկսան ամենայն ազգն Օսմանցւոց ելանել ի քաղաքէն Նախչուանայ՝ և բանակ եդին ի կողմն ինչ քաղաքին՝ մինչ որ ամենեքեան ժողովեցան անդ: Եւ մինչ ելանէին Օսմանցիքն ի քաղաքէն, յայնժամ[1]) եկին զօրականք ի զօրացն Ղզըլպաշին՝ և կացին ի դրան քաղաքին, միայն զթֆանք եղեալ զէնն առնուին յՕսմանցւոց՝ և ո՛չ այլ ինչ, և բաց ի նմանէ[2]) զամենայն ինչս և զզէնս իւրեանց առեալ Օսմանցւոցն գնային: Եկին բազում արք ի զօրականաց քաղաքին առ խանն Զըլֆիզար, և ասացին. սոքա որք ելանեն ի գնալ՝ ո՛չ են ընիկ բնական ի քաղաքէ աստի՝ վասն որոյ և գնան. իսկ որ մեքս եմք[3]) բնական ի քաղաքէս եմք, և ո՛չ կամիմք գնալ աստի, մինչև ցարդ տէրութիւն և իշխանութիւն խոնդքարին էր, նմա ծառայէաք, արդ՝ որովհետև եղև տէրութիւն և իշխանութիւն Շահաբասին՝ կամիմք աստէն կալ և մնալ՝ և նմա ծառայել: Եւ առ այս բան յոյժ հաւանեցաւ խանն, սիրով և գթով ընկալաւ զնոսա՝ և հրամայեաց այնպէս լինիլ, որև եկեալ զինուորացն վաղվաղակի հանին զՕսմանցւոց ձևն յինքեանց, և հարթեցին զերկայն մօրուսն իւրեանց՝ և զգեցան զկերպս Ղըզըլպաշի, և եղեն որպէս զբազմաժամանակեայ Ղըզլպաշք: Այլև հրամայեաց խանն ելանել մունետիկ՝ և

1) Ոսկ. չիք. յայնժամ: — 2) Նոյն. յայնմանէ: — 3) Նոյն. չիք. որ՞ եմք:

բարձրաձայն քարոզել ի մէջ քաղաքին, թէ այսուհետև եղև տէրութիւն և իշխանութիւն[1]) և աշխարհակալութիւն շահին. ով ոք սիրէ զշահն կացցէ աստ անհոգութեամբ. և ով ոք կամի գնալ՝ գնասցէ խաղաղութեամբ զճանապարհս իւր։ Եւ կացին այսու աւանդութեամբ մնացեալ արք քաղաքին. մինչ որ եկն շահն ինքն ի Նախչուան։

Եւ ինքն շահն մինչ էր ի Թարվէզ՝ յոյժ շուտափոյթ ճեպով յարդարեաց զամենայն որպիսութիւն կողմանցն այնոցիկ։ Եւ իսկոյն հրամայեաց սպայապետաց իւրոց զի չու արարեալ գնասցեն դէպ ուղիղ ի քաղաքն Նախչուան։

Եւ ի գալն յորժամ հասին ի գիւղաքաղաքն Զուղայ, ամենայն բնակիչքն Զուղայու բազում, և զանազան, և պէսպէս յօրինուածովք պատրաստութիւնս հոգացեալ ելին ընդ առաջ շահին, որպէս վայել է թագաւորի։ Իշխանք՝ և ծերք, և երիտասարդք՝ ի զարդ և ի զէնս ոսկեհուռն սխրատեսիլ հանդերձից պճնազարդեալք ընդ առաջ ընթանային։ Եւ նորաբողբոջ դեռահաս մանկունք ոսկի բաժակաւ զանուշահամ, և ազնիւ գինի մատուցանէին։ Լուցեալ մոմեղինօք և խնկօք և կնդրկօք քահանայք և մարմնաւոր երգեցիկք առաջի ընթանալով յարմարական ձայնիւ նուագէին։ Եւ զճանապարհս անցից արքայի զարդարեցին. և յեզերէ գետոյն մինչև ցապարանս խօջայ Խաչիկին արկին փայանդազ առաթուր թագաւորին, պատուական և վայելուչ կումաշս, որոց վերայ էանց թագաւորն՝ և գնաց ի տուն խօջայ Խաչիկին։ Եւ ի տան անդր, խոջայ Խաչիկն ոսկի սկուտեղ լցեալ ոսկւով եդեալ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ մատոյց առաջի թագաւորին, նոյնպէս և ամենայն մեծամեծքն Զուղայու մատուցին ընծայ, որպէս վայելէ թագաւորի։ Եւ զաւուրս երեք եկաց անդ շահն, և Զուղայեցիք պատուեցին զնա համադամ կերակրօք և ծաղկեհամ գինեաւ։

Իսկ վիշապն անդընդային Շահաբաս՝ որ իսկզբանէ զբարս օձի ունի[2]) բնաւորեալ յինքեան[3]) ընդդէմ քրիստոնէից, իբրև տեսանէր զայնքան հարստութիւն՝ և զբարեվայելչութիւն քրիստոնէից՝ մա-

---

1) Ա-եռ. երեց. չէր. իշխանութիւն։ — 2) Ոսկ. ունիւր։ — Ա-եռ. երեց. յինքն։

խայր. և զգայռէր ի սրտի՝ թէ զիարդ պատճառ և ժամ գացէ նենգել զնոսա[1]։ Բայց առ ժամն ծածկեալ զթոյնսն առ երեսս սրտահաճուկ լինէր։

Եւ յետ երից աւուրց ելեալ ի Ջուղայոյ գնաց ի Նախչուան և մտեալ ի քաղաքն տիրէ նմա առանց պատերազմի, և բնաւին իսկ թարց աշխատանաց, և կացեալ անդէն աւուրս սակաւս, և կարգեաց իշխանս և գործակալս յամենայն սահմանս նորա։

Եւ ինքն շահն յառաջ ելեալ ամենայն բանակաւն իւրով զեռալ՝ խաղալ՝ գնալ ի վերայ քաղաքին Երևանու. և իբրև եհաս յԵրևան, պատեալ պաշարեաց զբերդն շուրջանակի. և ամենևին առանց իմիք վտանգի և աշխատանաց նստեալ կայր ի վերայ նորա, քանզի զշրջակայ երկիրն ընդ իւրով իսկ հրամանաւն ունէր գրաւեալ՝ որ էր շէն և լի ամենայն բարեօք՝ ուստի լցեալ լինէր ամենայն պիտոյք բանակին Պարսից, մարդկան և անասնոց. և այսպիսի հանդարտութեամբ զտեղի առեալ կայր. էր զի երբեմն խըստագոյնս պատերազմէր, և էր զի թուլագոյնս. և էր երբեմն զի բանս խաղաղութեան դաշանց և ուխտի՝ սուտ երդմամբ և պատիր բանիւք ի ներքս ի բերդն առաքէր, զի զբերդն միայն նմա տայցեն, և ինքեանք առեալ զստացուածս իւրեանց խաղաղութեամբ գնայցեն յաշխարհն իւրեանց։ Բայց զօրքն Օսմանցւոց ոչ առնուին յունկն զբանս շահին, այլ տակաւին տևէին յուսով՝ զի գուցէ յուստեքէ[2]) ժամանիցէ փրկութիւն նոցա։

Եւ յաւուրսս յայսոսիկ հրամայեաց շահն զօրացն Պարսից գնալ յերկիրն Արարատու՝ և յամենայն շրջակայ գաւառս նորա, հանել յամենայն տեղեաց արս՝ որ ասի ըռադաթ, եթէ ի քրիստոնէից իցէ, և եթէ ի մահմետականաց, որոյ և իցէ ազգաց,[3]) ժողովել և բերել ի բանակն Պարսից, զի ընդ[4]) զօրացն Պարսից մարտակից լիցին, զսիբայն քշել և այլ գործակցութեամբ օգնական լինիլ զօրացն Պարսից։ Եւ ի ժամ պատերազմին յորժամ երիշ (յարձակումն) առնէին և կամ զսիբայն ի վեր քշէին, զքրիստոնեայսն յառաջ խաղացուցեալ ընդդէմ հրոյ և սրոյ մատուցանէին, որովք

---

1) Ոսկ. նոցա։— 2) Նոյն. ուստեք։— 3) Նոյն. չիք. որոյ և իցէ ազգաց։— 4) Նոյն. չիք. ընդ։

կոտորեալք լինէին ազգն Հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուստ յՕսմանցւոց՝ և յետուստ ի Պարսից։

Եւ յորժամ էառ շահն զԹարվէզ՝ և մինչ ինքն ևս անդ էր, անտի առաքեաց զԱմիրգունայ խանն ի Գանջայ՝ զի կացեալ անդ զդէմ ունիցի Օսմանցի զօրացն, զի մի յանկարծակի եկեալ վտանգ ինչ հասուցանիցեն բանակին Պարսից։ Եւ նա գնացեալ ի Գանջայ եկաց ամիսս երկուս, և իբրև գիտաց թէ տկար են Օսմանցիքն՝ և ո՛չ կարեն զայն առնել, յայնժամ յերկրէն[1]) Գանձակայ՝ ուր և կարաց հասանիլ, հրոյ ճարակ տուեալ և սրով մաշեալ, զորս կոտորեաց՝ և զորս աւարեալ գերեաց աղխիւք և ընտանեօք և բերեալ էած յԵրևան ի լիութիւն և ի յղփութիւն բանակին Պարսից։

Այլև մինչ նստեալ էր շահն ի վերայ Երևանայ բերդին և պատերազմէր, յայնժամ ետ զԵրևանայ երկիրն Ամիրգունայ խանին՝ և զնա կարգեաց խան երկրին այնմիկ։

Եւ յորժամ եկն շահն յԵրևան՝ ամենայն բնակիչք երկրին եկին յերկրպագութիւն և յողջոյն թագաւորին, և ընծայաբերք լինէին ըստ կարի իւրեանց։ Որև Կաթուղիկոսն Սրապիոն եկեալ ընծայիւք երևեցաւ առաջի թագաւորին, և ի հարցանելն շահին թէ ո՞վ ոք է, և ուստի՞ է, պատասխանեալ եղև թէ կաթուղիկոսն է Հայոց՝ և է յերկրէն Համթայ։ Իսկ շահն անտես արար զնա՝ և ոչ խօսեցաւ ընդ նմա. վասն զի ո՛չ ընկալաւ զնա, զի կամէր զՄելքիսէթն կարգել կաթուղիկոս, որ ընդ իւր ունէր։ Եւ շահիսէվան (շահին սիրող) էր ձևացեալ[2]). իսկ Սրապիոն իբրև ետես թէ ո՛չ ընկալաւ զինքն շահն, ելեալ յԵրևանայ գնաց ի Ջուղայ՝ զի անտի գնասցէ ի տեղի իւր։

Եւ յաւուրսն յայնոսիկ հանճարեղն ի խորհուրդս չարեաց Շահաբասն, կոչեաց զԴաւիթ Կաթուղիկոսն, և զՄելքիսէթ Կաթուղիկոսն առաջի իւր՝ և ասաց. սովորութիւն է թագաւորաց և կարգ, նաև յայտնի է ձեզ թէ որպէս երկիրս յառաջն Օսմանցւոց էր, և այժմ մեր[3]) եղև, սոյնպէս և ամենայն ինչք և ստացուածք նոցա՝ որ անտէր մնացեալ են, պարտի լինիլ արքունական,

---

1) Ոսկ. զերկիրն։— 2) Նոյն. չէր. շահիսէվան էր ձևացեալ։— 3) Ա-եռ. երեց. մեզ։

այսինքն միբիմալի։ Արդ առ Ձեզ գոն բազումք գանձք Օսմանցւոց՝ զոր դուք պարտք առեալ էք ի նոցունց, և պարտիք վճարել առանց իմիք պատճառի, քանզի պարտք են, 1) և վճար գանձուցդ ի գանձարանս արքունի պարտի լինիլ՝ քանզի ստացուածք Օսմանցւոց է. որպէս զերկիր նոցա կալաք, սոյնպէս և ամենայն ինչք նոցա միբիմալի պարտի լինել։ Եւ յորժամ դուք վճարէք ի գանձարանս արքունի, ես տաց Ձեզ զթուղթ ազատութեան դիւանաւ և դատաստանաւ՝ թէ ես առի զամենայն գանձան՝ զոր պարտ էին դոքա, և մի ոք լիցի պահանջող ի սոցունց՝ զի ինձ վճարեցին։

Ա յս կաթուղիկոսքս վանն պարտուցն փախեան և ապաւինեցան ի շահն, զի թերևս շահն զնոսա ազատեսցէ ի պարտատէրցն. արդ այժմ շահն ինքն յառաջ ածեալ պահանջէ ի նոցունց զպարտքն, արդ՝ այս[2]) է օգնութիւն շահին յոր ապաւինեցան նոքա։ Եւ կաթուղիկոսքն գիտացին զի ոչ զերծանին ի Ձեռաց նորա. քանզի ծանեան զագահութիւն նորա, թէ կամայ և թէ ոչ, վճարեցին զամենայն պարտսն Շահաբասին ումմ ումիք և պարտ էին։ Եւ ի պատճառս այս յիշեալ եղև և Սրապիոն Կաթուղիկոսն, վասն որոյ ասաց շահն ընդ կաթուղիկոսացն, ահա ես զոմն ի ծառայից իմոց այս անուն առաքեմ զկնի այնմ կաթուղիկոսին, և դուք և՛ս պատրաստեցէք զոմն այր ի Ձեր կողմանէ, զի ընդ իմում առաքեալ առնս երթիցեն՝ և հատցեն նմա. և որքան անկ է նմա առեալ բերցեն։ Եւ ի պատճառս այս, կաթուղիկոսքն զոմն ի պաշտօնէից իւրեանց ուղևորեցին ընդ թագաւորական ծառային զկնի Սրապիոն Կաթուղիկոսին։ Եւ նոքա գնացեալ ի Ջուղայ գտին զՍրապիոն Կաթուղիկոսն, ըմբռնեցին զնա, և արարին ի կալանս[3]) և պահանջէին ի նմանէ գանձս յոլով։ Եւ նա թէպէտ ըստ կարին սայր, նոքա այնու[4]) ոչ շատանային. այլ բարս տմարդիս և անագորոյնս չինքեանս բերեալ, ածեալ զՍրապիոն արկին ի վանգս չարչարանաց՝ հարուածոց և գանից. և զպատուելին զայն այր՝ արարեալ յոյժ անպատիւ, մինչև ի գուբհն ի հրապարակի կաթեալ յոտից բրածեծ առնէին զնա ուժգին՝ աւուրս յոլով։ Իբրև

---

1) Ոմ. լէ. ձն. — 2) — Ա. ԹԹ. էթէց. աչս. — 3) Ոմ. ի կալանի. — 4) Նշ. չէ. պինու.

եաես Սրապիոն թէ յոչ ուստեքէ գոյ ակնկալութիւն փրկութեան, բազում գանձս առեալ փոխ և ետ նոցա, մինչև լցան աչք նոցա գանձիւք և կաշառօք ըստ նմանութեան Յուդայի՝ և ապա թողին զնա։ Եւ նա զերծեալ ի նոցունց իբրև զգառն ի բերանոյ գայլոց, հազիւ ուրեմն ճողոպրեալ ի ձեռաց նոցա, ելեալ ի Ջուղայոյ գնաց ի Վան քաղաք, թախծեալ ոգւով, և տրտմեալ սրտիւ, անմխիթար ոգով, և դառն հեծեծանօք. և անտի ի քաղաքն Ամիթ։ Եւ եկեաց տարի մի, և յերկրորդումն տարւոջ՝ վախճանի աստի մահուամբ՝ և յաւելու ի Տէր հանգստեամբ։ Եւ եղև վախճան սորա ի մերում թուականիս ՌԾԵ. ամի յապրիլի ամսոյ ԻԳ. և հանգուցին զնա ի տապանի անդէն յԱմիթ քաղաքի։ Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի՝ և աղօթիւք նորա Տէր մեզ ողորմեսցի, ամէն։

Իսկ շահն մինչ նստեալ ի վերայ բերդին Երևանու պատերազմէր, ոչ դադարէր յաւերելոյ զաշխարհս, և գերելոյ զազգս Հայոց. քանզի առաքեաց զօրագլուխս բազում զօրօք ի կողմն Արզրումայ՝ որք գնացեալ աւերեցին զերկիրն Բասենու, և զԽնուսայ՝ և զդաշան Արզրումայ՝ և զայլս ուրև կարացին հասանիլ, քանդեալ՝ աւերեալ՝ այրեալ՝ և ապականեալ զերկիրն և զշէնսն, և զինչս և զստացուածս կողոպտեալ, և զարս սպանեալ, և զկանայս և ըզմանկունս գերեցուցեալ բերին յԵրևան ի բանակն իւրեանց։

Սոյնպէս և յերկիրն Արճիշու առաքեաց զօրս՝ որք գնացեալ արարին ըստ վերոյասացելումդ աւար և գերութիւն և ապականութիւն ազգին Հայոց ի ժամանակս ձմերայնոյ։

Այլև ի սոյն ժամանակի մինչ նստեալ շահն ի վերայ բերդին և պատերազմէր, եկն Ալահվէրտի խանն ի Շիրազայ յԵրևան առ շահն, յորոյ գալստենէ բազում օգտութիւն եղև ազգին Պարսից։ Եւ շահն առաքեաց զԱլահվէրտի խանն ի վերայ քաղաքին Արծկէոյ, և պատճառ առաքելոյ զսա յԱրծկէ այս է։

Յորժամ էր թուականն Հայոց ՌԽԹ. մեծ Սիմոն խանն թագաւորն Վրաց ապստամբեցաւ յՕսմանցւոց տէրութենէն, և կոտորեաց զբերդապան Օսմանցիսն. որք կային յերկիրն Վրաց։ Վասն որոյ հրաման եղև ի Սուլթան Մահմատ խոնդքարէն ի վերայ Ջաֆար փաշային՝ որ իշխան էր Թարվիզու, ժողովել զօրս բազումս և գնալ ի վերայ Սիմոն խանին։ Եւ ըստ հրամանաց թագաւորին գնաց

Ջաֆար փաշայն բազում զօրօք ի վերայ Սիմոն խանին։ Եւ եղև զի ըմբռնեալ եղև Սիմոն խանն ի ձեռս Օսմանցւոց, և Ջաֆար փաշայն ետ զՍիմոն խանն փաշայի միոյ, որում անունն էր Մահմատ փաշայ, տանել ի Կոստանդնուպօլիս առ խոնդքարն. և իբրև հասոյց այն Մահմատ փաշայն զՍիմոն խանն առ խոնդքարն, և խոնդքարն պարգևեաց նմա խիլայ, զփաշայութիւնն Արզրումայ, և զՎանայ փաշայութիւնն ևս նմա արփալըզ։ Եւ ըստ հրամանաց թագաւորին եկեալ Մահմատ փաշայն յԱրզրում վարէր զփաշայութիւնն։ Իսկ քաղաքն Վան և այլ շրջակայ զասաբէքն, (գաւառ) ո՛չ հաճեցան յայս գործ, քանզի ծանր թուեցաւ նոցա թէ Վան քաղաք իւրովք բերդորէիւք այնքան նուաստացաւ՝ որ լիցի Արզրումայ արփալըզ, վասն որոյ և ո՛չ կամէին հնազանդիլ Մահմատ փաշային։ Իսկ Մահմատ փաշայն ելեալ յԱրզրումայ եկն ի Վան քաղաքն, և հաւանեցուցեալ զնոսա ի կամս իւր հնազանդեցոյց։ Եւ ելեալ անտի զի և զշրջակայ զասաբէքն ևս հաւանեցուսցէ, և շրջելով կարգաւ մինչև եհաս յԱրծկէ։ Իսկ իշխանն Արծկէոյ որում անունն այլուի Մահմատ փաշայ էր, ո՛չ կամեցաւ հնազանդիլ. այլ յորժամ լուաւ զգալ նորա ժողովեալ զօրս բազումս, և կերակուրս յոլովս, և մտեալ ի բերդն ամրացաւ, և ո՛չ հնազանդեցաւ՝ զի բերդն ամուր էր։ Իսկ եկող Մահմատ փաշայն պաշարեաց զբերդն և մարտ եդեալ ընդ նմա հզօրեղապէս մարտնչէր։ Եւ միւս Մահմատ փաշայն որ էր ի մէջ բերդին, յաղագս զպատերազմն ի բաց մերժելոյ յինքենէ, խորհուրդ արարեալ ընդ համախոհս իւր, և առաքեաց զարս ոմանս յիւրոց հաւատարմաց՝ որ գաղտագողի գնացիւք հասանին[1]) առ շահն, որ յայն աւուրսն շուրջ զբերդիւն Երևանայ նստեալ պատերազմէր։ Առ որ հասեալ արքն ասեն ցնա. Թագաւոր, յաւիտեան կեաց, Մահմատ փաշայն՝ որ կայ ի բերդին Արծկէոյ, կամի շահիսէվան լինիլ և տալ զբերդն շահին. իսկ Վանայ փաշայն ո՛չ կամի զայս, այլ եկեալ պատեալ է զբերդն, և կամի յինքն գրաւել։ Վասն որոյ առաքեաց զմեզ Մահմատ փաշայն առ տէրութիւն քո, և խնդրէ ի քէն, զի զօրս առաքեսցես յօգնութիւն ինքեան զի փրկի ինքն, և զերկիրն և զբերդն տացէ զօրավարին քում։

1) Ա-եւ. երեց հասին։

Իսկ հանճարեղն ի խորհուրդս չարեաց Նահապետ Հրամայեաց Ալահվէրդի խանին առնուլ զզօրս բազումս և գնալ յայն գործ. Եւ պատուիրեաց նմա, թէ տացեն զբերդն և զերկիրն քեզ, բարւոք է, տիրեսցես երկրին՝ և նստցիս ի բերդին. ապա թէ խաբէութիւն ինչ առնիցեն ընդ քեզ, և դու զոր ինչ վնաս կարիցես առնել նոցա, արասցես. և յետոյ զերկիրն գերեցուցեալ դարձցիս այսրէն։ Իսկ Ալահվէրդի խանն եղեալ յՆրևանայ գնաց յԱրծկէ. և Մահմատ փաշային, որ զբերդն պատեալ էր իբրև լուաւ զգալ խանին, չուեալ անտի և գնաց յերկիրն Մշու։ Եւ խանն եկեալ յԱրծկէ ապաւէր թէ բերդի միջի եղեալ Մահմատ փաշային եկեալ առ ինքն զխոստմունքն կատարեսցէ։ Իսկ նա ոչ եկն առ խանն՝ և ոչ ետ զբերդն. այլև պատրաստեցաւ ընդ խանին ի պատերազմ։ Եւ խանն երիշ արար ի վերայ բերդին, և փաշային զօրօք ելեալ ի բերդէն փախստական արարին զզօրս խանին՝ յառաջնում նուագին. և յերկրորդում նուագին՝ որ 1) կամէին երիշ առնել ի վերայ բերդին, կացոյց խանն դարանակալս՝ 2) պատուիրեաց դարանակալացն, թէ դուք զօղեալ կացջիք ի դարանի այդր, և մեք գնացեալ կրուիմք ընդ բերդին՝ և յելանել բերդականացն մեք փախստական լինելով առաջի նոցա հեռացուցանեմք ի բերդէն։ Ցայնժամ դուք յարուցեալ յետուստ կողմանէ և մեք յառաջուստ ի մէջ առեալ կոտորեսցուք զնոսա։ Իբրև այսպէս արարին, ի մէջ առեալ կոտորեցին զելեալ զօրան ի բերդէն. և մնացեալ զօրքն, որք ի մէջ բերդին էլեն փակեցին զբերդն և ոչ ետուն խանին։

Իբրև եաես խանն զամուր միտս բերդականացն թէ ոչ տան զբերդն, դարձաւ ի բերդէն՝ և յարձակեցաւ ի վերայ գաւառաց աշխարհին, և զամենայն երկիրն Արծկէյ հաւասար աւերեաց, և հրգեհ արկեալ այրեաց. և զամենայն արուս արս կոտորեաց՝ և զինչս, և զստացուածս՝ զուստերս, և զդստերս և զկանայս յաւար և ի գերութիւն առեալ։ Եւ եղեալ անտի եկն յԱրճէշ՝ և ի Բերկրի, և ի Վան. և յամենայն գաւառս նոցա արար այնպէս։ Եւ որպէս տէր և իշխան գաւառին՝ որ առանց ահի և կասկածանաց շրջեսցի ի գաւառի իւրում՝ սոյնպէս և սա շրջէր, և քան-

---

1) Ո-է· յորժամ։—2) Ա-եաց· եղեց· և·

դէր, և աւերէր զաշխարհսն, յորս և հասանէր։ Եւ բազում աւուրս կացեալ ի տեղիսն. վասն զի ոչ ոք էր, որ կարէր ի դիմի հարկանել նմա։ Եւ զոր ինչ կամեցաւ՝ և կարաց առնել՝ արար։ Եւ ժողովեալ զամենայն գերեալսն, և հօրանս անդէոց, և ջոկս ոչխարաց, և երամակս ձիոց, իբրև մեծ և յորդեալ հեղեղ զամենեսեան վարեալ ածեալ բերեալ հասուցին յԵրևան ի լիութիւն բանակին Պարսից։ Արդ՝ յայսպիսէ [1]) պատճառէ գնաց Ալահվէրտի խանն յԱրծկէ. որով գերեցան այսքան անձինք քրիստոնէից. զորոց թիւն ԻԳՌ. ասեն գոլ՝ թող զսպանեալսն։

Բայց զօրքն Օսմանցւոց որք էին ի մէջ բերդին Երևանու, որոց գլուխ էր Սայիտ փաշայն, և Սուլէ յման փաշայն որդի Խտըր փաշային, քաջութեամբ զդէմ կալեալ արքային, և զօրացն Պարսից պատերազմէին. և դիմակաց եղեն յամիսս Ը. և յիններրորդում ամսեանն՝ անճար մնացեալ ետուն զբերդն. քանզի մտախոհ եղեալ Օսմանցւոցն տեսանէին զի ոչ ուստեքէ գոյ նոցա ակնկալութիւն օգնութեան. ո՛չ ի քաղաքացն, որք շուրջ զիւրեամբք են՝ և ո՛չ ի Դրանէ թագաւորին իւրեանց, քանզի Դուռն թագաւորին խառնակ էր։ Զի Սուլթան Մահմատ խոնդքարն մեռաւ ի նոյն ամի. և սորին որդին Սուլթան Ահմատն՝ զոր թագաւոր կարգեցին՝ էր տղայ հասակաւ երկոտասան ամաց, թագաւորն էր նոր, և այն ևս տղայ։ Այլև իշխանքն ո՛չ ունէին ընդ միմեանս սէր և միաբանութիւն, և ընդ տան թագաւորին մտերմութիւն։ Այլև ապըստամբ Ջալալիք բազումք և յոլովք էին յարուցեալ ի մէջ աշխարհին՝ որք աւերէին զքաղաքս և զերկիրս թագաւորին. և նոքա այնու էին պատաղեալք՝ և ո՛չ կարէին օգնել զօրացն՝ որք յԵրեւան։ Զայս Ջալալոց անուանքն յիշեալ եմք յառաջիկայդ ի մէջ ճառին, որ վասն սորին գրեալ եմք. և զորպիսութիւն Ջալալոցս գիտասցես զայն ճառն ընթեռնլով։ Եւ հանդերձ վերոյասացելովք պատճառովքդ և այլ ևս յոլովից նեղութեանց վասն [2]), զոր կրեցին զօրքն Օսմանցւոց՝ որք պաշարեալք կային ի մէջ բերդին Երեւանու, նեղեալ և անյոյս լեալք յօգնողաց և ի փրկողաց՝ վասն որոյ [3]) ետուն զբերդն զօրացն Պարսից։

---

1) Ոսկ. յայսպիսւոյ։ — 2) Նոյն. չիք. վասն։ — 3) Նոյն. չիք. վասնորոյ։

Եւ յորժամ էառ շահն զբերդն, հրամանն ետ մուննետակաց քարոզել և հրատարակել ի մէջ բանակին Պարսից և Օսմանցւոց: Հրամանն է ի մեծ արքայէն Շահաբասայ, որ ոք սիրէ զայս աշխարհս՝ և զշահն, և կամիցի կալ ի հայրենիս իւր՝ սիրով կացցէ, և ի շահէն պատիւս և ընդունելութիւն գտցէ ըստ արժանւոյն. և որ ոք գնալ կամիցի յազգ և ի ժողովուրդ իւր, խաղաղութեամբ՝ երթիցէ իւրովք ընչիւք և տոհմաւածովք: Եւ Սայիտ փաշայն եղև շահիսէվան և խնդրեաց ի շահէն զիշխանութիւն և զվերակացութիւնն Իմամուռուզին. և ընկալաւ ի նմանէ զխնդրելին իւր. և գնաց ի Խորասան ի սպասաւորութիւն Իմամուռուզին: Եւ Սուլէյմանն փաշայն խնդրեաց ի շահէն գնալ յազգ իւր. որոյ հրամայեաց շահն գնալ նմա: Եւ նա եղ ի գնալ՝ և ընդ նմա հինգ հազար հեծեալ՝ և բազում և այ ժողովուրդ: Իսկ դիւանման զօրքն Պարսից գունդս գունդս ընթացեալք զհետ նոցա գաղտագողի գնացիւք ժամնեալք բախէին ի վերայ նոցա, զորս հարեալ սպանանէին, և զորս փախուցեալք ցրուէին և զինչս նոցա կողոպտեալ՝ դառնային ի բանակին իւրեանց:

Արդ այս ամենայն որ գործեցաւ ի թագաւորէն Պարսից. և լուեալ ազգին Օսմանցւոց և թագաւորի նոցա, որ ի Կոստանդնուպօլիս. միաբանեցան և նոքա՝ և շարժեցան ի գործ արուեստեան ելանել և զիշնամեաց ի դիմի հարկանել: Որոց կարգեցին զոմն գլուխ և սարդար, որում անուն [1]) էր Սինան փաշայ՝ զոր մակ անուամբ Ջղալօղլի կոչէին. որ գումարեաց զօրս բազումս՝ որովք եղեալ ի Կոստանդնուպօլսէ դիմեալ գայր յաշխարհս արևելեան:

Այլև յետ առման բերդին՝ հրամայեաց շահն թէ որքան ժողովուրդք որք զարիպական են և պանդուխտք, և այնք և այ որք ի գերութենէ ազատեալք են, եթէ քրիստոնեայք իցեն, եթէ մահմետական, եթէ Եբրայեցի. զոր բերին խաներն, որք գնացին յասպատակութիւն և յաւարառութիւն յիւրաքանչիւր գնացեալ տեղիան: եթէ Ամիրգունա խանն որ եբեր ի Դանջու երկրէն: եթէ Ալահվէրտի խանն, որ եբեր յԱրծկէյ, և յԱրճիշոյ, և ի Բերկրու, և ի Վանայ: Եւ թէ [2]) միւս խաներն, [3]) որք միւսանգամ բերին

---

1) Ոչ. անուամբ. — 2) Նայ. եթէ. — 3) Նայ. խանքն.

յԱրճիշ, ի Մանազկերտ, յԱլաշկերտ, և ի Մակուայ։ Եթէ միւս խաներն որք բերին ի Կարսայ, ի Կաղզվանայ, ի Բասենոյ, յԱրզրումայ, ի Խնուսայ. և զայլս զամենեսեան՝ որք յայլ ուստեքէ լեալ էին. զոսա զամենեսեան հրամայեաց զի խոյզ արարեալ գըտցեն յերկրին Երևանու. զամենեսեան վարեսցին յաշխարհն Պարսից։ Որ և վուխթով կատարեցաւ հրամանս այս. զի որքան [1]) կային այնպիսի ժողովուրդք, զամենեսեան վարեալք քշեցին յաշխարհն Պարսից։

Այլև յորժամ շահն էառ զԹարվէզ՝ և մինչ անդ ի Թարվէզ էր. հրաման արար զանդ եղեալ զարիսպականսն քշել յաշխարհն Պարսից. և արարին այնպէս։

Եւ յորժամ եղեալ [2]) ի Թարվիզու եկեալ էանց ընդ Նախչուան և եկն յԵրևան. լուան զարիսպականքն Նախչուանու թէ շահն զզարիսպականան Թարվիզու քշեց [3]) տարաւ ի Պարսից աշխարհն։ Լաւ իմն գործ զայն ինքեանց համարեցան. ոմանք ի նոցանէ եկին յԵրևան և ծանուցին շահին թէ մեք և սա շահիսէվան եմք՝ և կամիմք գնալ յաշխարհն Պարսից։ Եւ շահն վասն հաճելոյ զմիտս նոցա՝ և զնոցին նման անմտացն պատրելոյ. հրամայեաց խլղաթ (պարգև) տալ նոցա։ [4]) և եառուն հինգ խըլղաթ. և կարգեաց ի վերայ նոցա վարիչս՝ որք տարան զնոսա և սա յաշխարհն Պարսից։

Եւ այս ամենայն եղեալ է ի մէջ երկուց ամաց. վասն զի գալն Սրապիոն Կաթուղիկոսին յԷջմիածին և լինելոյ կաթուղիկոս. և ի նոյն ամի գալն շահին և ունելոյ զԹարվէզ՝ և զնախչուան՝ և զԵրևան, և դառնալոյ Սրապիոնին ի տեղի իւր, և այլ բանք՝ զոր յայսմ ճառի պատմեցաք. ի մէջ երկուց ամաց եղեալ է, որ էր թուականն մեր ՈՆՐ և ՈՆԳ։

---

1) Ա-ե՛. երէց. և։— 2) Ո՛ւ. եղ։— 3) Նոյն. քշեալ։— 4) Նոյն. էէ։ նոցա։

ԳԼ. Դ.

Յաղագս առաջին գալոյ Զղալօղլւոյն, յորոյ պատճառէ իշեաց շահն բոլորովին 1) բովանդակ զերկիրն Արարատու, եւ զնորին մերձակայ սահմանակից երկիրսն ընդ նմին:

Եւ յետ կատարելոյ այս ամենայն 2) գործոց և իրակութեանց՝ զորս արար շահն, չուեալ այնուհետև յԵրևանայ ամենայն բանակաւն իւրով յառաջ խաղաց գնալ ի վերայ քաղաքին Կարսայ առնուլ և զայն ևս: Եւ իբրև եհաս ի գաւառն Շիրակվանայ, և ընդ բազում համբաւոյ գալոյ Զղալօղլւոյն, զոր հանապազ բերէին գնացեալ լրտեսքն 3), անդէն եկին այլ ևս լրտեսք՝ և բերին ստոյգ համբաւ թէ, ահաւասիկ եկեալ Զղալօղլին եմուտ ի գաւառն Կարնոյ՝ որ է Արզրում: Իբրև լուաւ շահն զայս համբաւ, դարձոյց զերեսս իւր՝ և եկն յԵրուանդակերտն հին, որ այժմ ասի Աղջաղալայ:

Եւ զոր ի վաղ 4) ժամանակաց ունէր ի մտի զքշելն ազգին քրիստոնէից՝ և զաւերելն աշխարհին Հայոց՝ անդ յայտնեաց խորհրդակցաց իւրոց: Քանզի գիտէր ի միտս իւր՝ թէ ո՛չ կարէ պատերազմաւ զդէմ ունիլ Սինան փաշային՝ այսինքն Զղալօղլի Սարդարին. վասն որոյ հրամայեաց զամենայն բնակիչս աշխարհին Հայոց, եթէ քրիստոնեայ, եթէ հրէայ, եթէ մահմետական, քշել յաշխարհն Պարսից: Զի եկեալ Օսմանցւոցն անբնակ գտանիցեն զերկիրն ի մարդկանէ: Եւ ո՛չ գտցի կերակուր և ռոճիկ և այլ ինչ պիտոյք նոցա՝ և անասնոց նոցա, և առ ի չգոյէ հարկաւորաց վտանգեսցին զօրքն Օսմանցւոց: Նաև տարեալ ժողովուրդքն լինիցին նմա անզերծանելի հարկատուք՝ ծառայք. և հողագործք մինչև ցյաւիտեան: Եւ նա մինչ ի վարանս խորհրդոց կայր, լուաւ թէ Զղալօղլին ել ի Կարնոյ. յայնժամ կոչեաց առաջի իւր զմեծամեծս երկրին Հայոց՝ և զինքն կեղծաւորաբար ցաւակից ցուցանելով ազգին Հայոց. ասէր ընդ մեծամեծս և ընդ աւագսն Հայոց: Լուաք թէ եկեալ է Զղալօղլին՝ և ահաւասիկ գայ մտանէ յերկիրս ձեր անհուն զօրօք: Նաև ի մերս կողմանէս անթիւ են զօրք. և գիտէք, զի բազումք գոն ի

---

1) Ոսկ. զբոլոր։ — 2) Նոյն. այսց ամենից։ — 3) Նոյն. չիք. զոր հանապազ բերէին գնացեալ լրտեսքն։ — 4) Նոյն. վաղուց։ — 5) Առաջ. երեց. ելաւ։

սոսա յերկոսին կողմանս յայսպիսում ժամանակի արք դառնացողք հոգւով՝ ելուզակք, և աւազակք, և սրիկայք, և զորոց ո՛չ գիտեմք զովն և զուստին. գուցէ ոմանք ի նոցունց որք[1]) անփոյթ արարեալ իցեն զկենաց իւրեանց՝ և զհրամանաց իշխանաց, յանկարծակի ի վերայ բախեալ հարկանիցեն զմասն ինչ երկրի՝ և զժողովրդեան ձերոյ՝ կամ ստացուածոց՝ կամ ընտանեաց, աւարումն արարեալ՝ առեալ ի բաց ճողոպրեցին, և լինիցի ժողովուրդն ձեր ի կորուստ և ի գերութիւն: Վասն որոյ ողորմեալ ձեզ՝ հնարիմ փրկել զձեզ այսու կերպիւ. զի գաւառականք՝ և բնակիչք երկրի ձերոյ ելեալք ի տեղեաց իւրեանց սակաւ ինչ յառաջ խաղացեալ գնասցեն աւուրց ինչ ճանապարհ. և մեք աստէն զդէմ կալեալ պատերազմիմք[2]) ընդ Օսմանցիսն. և եթէ մեզ տացէ Տէր, յայնժամ դառնայք ի տեղիս ձեր և լինիք[3]) մեզ ի ժողովուրդք, և եթէ նոցա տացէ Տէր, մեք զանց արարեալ գնամք, և դուք դառնայք ի տեղիս ձեր՝ և լինիք նոցա ի ժողովուրդք: Զայս իբրև ասաց շահն ընդ աւագանիսն Հայոց՝ որոց գլխաւորի անունն էր Տէր Յովանէս՝ որ պերճական մակադրութեամբ անուանէին աղայ տէր տէր: Եւ նոքա ծանեան զդաւաճանեալ նենգութիւնն, և ո՛չ հաճեցան ի բանս նորա, այլ պատճառելով պատճառս, մատուցեալ առ նախարարս շահին ասացին: Ահա ժամանակս աշուն է. քանզի յետ տօնի սրբոյ խաչին էր, յորժամ քշեցին զերկիրն, ամենայն բնակիչք երկրիս չունին պատրաստութիւն ճանապարհիս գրաստ և այլ բեռնակիր, առ ի բառնալ զստացուածս և զմանկունս. զի թէպէտ ժիրքն և կարօղքն հետիոտս գնայցեն. իսկ ծերքն և մատաղ մանկտիք ո՛չ կարեն գնալ: Վասն որոյ խնդրեմք յարքայէ այժմ ներել մեզ. այլ զայդ հրաման յաջողելովն Աստուծոյ ի գարունն կատարեսցուք. զայս ասէին, զի թերևս անցցէ ժամն ի նոցանէ:

Իսկ աւերիչն աշխարհաց՝ և վատնիչն քրիստոնեայ ազանց՝ բնակարանն Նեսարայ՝ թագաւորն Շահաբաս ո՛չ անսաց բանից Հայոց: Այլ կոչեաց զնախարարս իւր առաջի իւր, և կարգեաց ի նոցանէ վերակացուս՝ և վարիչս բնակչաց երկրին, իւրաքանչիւր գաւառաց՝

---

1) Ոսկ. չէթ. որք.—2) պատերազմիցիմք.—3) Նոյն. լինիցիք.

իւրաքանչիւր իշխան իւրովք զօրօք վարող և քշող ժողովրդեանն։

Եւ զԱմիրգունայ խանն՝ յատուկ քաղաքին Երևանայ և երկրին Արարատու, և նորին մերձակայ մասնաւոր գաւառացն։ Եւ հրամայեաց նոցա շահն, ուր և կարասցեն ձեռն արկել, արտասահման արարեալ վարեսցեն, և ոչ թողուցուն ամենևին շունչ կենդանի, եթէ քրիստոնեայ և թէ մահմետական, զհաւանեալսն [1]) բանիւ, և զոչ հաւանեալսն [2]) և զստունգանողսն հրամանաց թագաւորին, սրով՝ և մահուամբ՝ և գերութեամբ։

Եւ զօրապետացն՝ յետ ընդունելոյ զայսպիսի զաշխարհակործան և զտաստիկ հրաման ի թագաւորէն, ելեալ իւրաքանչիւր զօրավար իւրով գնդաւն՝ դիմեցին յիւրաքանչիւր հրամայեալ գաւառսն աշխարհիս Հայոց. և իբրև հողմնախառն հուր ընդ եղէգն ընթացեալ, հապճեպ տագնապաւ վաղվաղակի զամենայն բնակիչս գաւառացն կորզեալք յիւրաքանչիւր բնակութեանց, և արտասահման արարեալ յիւրաքանչիւր տեղեաց, իբրև զջոլիրս բազմութեան հօտից և անդէոց զառաջեաւ արարեալ՝ բռնութեամբ վարեալ՝ ածեալ բերեալ [3]) հասուցին ի գաւառն Արարատու, և զլայնանիստ դաշտն նորա լցին ծագէ ի ծագ. քանզի ի ստորոտէ լերանցն Գառնւոյ մինչ ի յեզրն Երասխայ մեծի գետոյն, լայնութիւնն էր բանակին. իսկ զերկայնութիւնն դովիմբ կշռեաց դու, բայց ես ասեմ աւուր միոյ ճանապարհ. և յայլուր տեսի՝ որ հինգ աւուր ճանապարհ էին գրեալ։ Եւ էր նոր փոխեալ թուականն Հայոց և մտեալ ի ՌԾԴ. յառաջնում ամսեանն Հայոց նաւասարդի. որ քշեցին զերկիրն։ Եւ Պարսիկ զօրքն, որք գնացին ի քշել զերկիրն, ուստի և հանեալ զժողովուրդսն քշէին, եթէ ի գեղօրէից և թէ ի քաղաքաց, զամենայն շէնս, զտունս և զբնակութիւնս հուրբ այրեալ անխնայաբար հրկէզ առնէին։ Այլև զհամբարս խոտոյ և զյարդի՝ զցորենոյ և զգարւոյ և զայլ [4]) պիտոյից, զամենայն այրեալ վատնէին։ Այսպէս աւերեալ թափուր արարին զաշխարհն վասն զօրացն Օսմանցւոց՝ զի մի մնասցէ ինչ ռոճիկ նոցա, և վտանգեսցին նոքա։ Այլև ելեալ

---

1) Ոսկ. զհաւանողսն։ — 2) Նոյն. հաւանողսն։ — 3) Նոյն. չիք. բերեալ։ — 4) Նոյն այլոց։

ժողովուրդքն զայն տեսեալ սրտակտուրք լիցին, և մի զարձցին յետս։

Արդ՝ զօրքն Պարսից որք կարգեցան վարիչք ժողովրդեանն. մինչ վարեալ զժողովուրդն բերեալ հասուցին ի դաշտն Էջմիածնի, Շահաբաան ի յԱղջապալէն էր. և Սարգարն Օսմանցւոց Զալօղլին իւրովք զօրօքն եհաս ի Կարս։ Եւ Շահաբաան գիտէր, որ [1]) ոչ կարէր դէմ յանդիման պատերազմաւ դիմակալել Օսմանցւոցն, զանդիտեալ ի բազմութենէ նոցա, վասն որոյ [2]) դարձուցեալ զերեսս իւր չուեաց ամենայն բանակաւն իւրով հետևեալ զհետ բանակի ժողովրդեանն դէպ յերկիրն Պարսից։ Նաև զօրք Օսմանցւոց չուարարեալ հետևեցան զկնի բանակին Պարսից։ Եւ եղեն երեք բանակք մեծամեծք և անհունք, առաջին՝ բանակն ժողովրդեանն, երկրորդն՝ բանակն Պարսից, Երրորդն՝ բանակն Օսմանցւոց։ Եւ այնպէս դիպեցաւ պատահումն՝ զի յորժամ չուէր բանակ ժողովրդեանն, իջեալ բանակէր ի հանգրուանս նոցա Շահաբաան զօրքն Պարսից. և ի չուելն նոցա բանակէր ի նոյն տեղին Զալօղլին զօրքն Օսմանցւոց, և այսպէս զհետ միմեանց կրնկնակոխ գնալով գնացին, մինչև հասին ժողովուրդքն և Պարսիկքն ի գետն Զուղայ, և Օսմանցիքն հասին ի Նախչուան։ Եւ այնուհետև ոչ թողացուցին Պարսիկքն ժողովրդեանն զկայ առնուլ՝ և ոչ ժամ մի, այլ կարի սաստիկ տագնապաւ նեղէին զժողովուրդն, զոմանս մահու հարուածով գանելով, և զոմանց զունչս և զականջս հատանելով, և զոմանց զգլուխն կտրեալ ի ձող ցցէին, [3]) որպէս զեղբայր Առաքել [4]), Կաթուղիկոսին, որում անունն էր Յօհաննէս, զորս և զայլոց ումեմն առն [5]) զգլուխն կտրեցին, և ի ձող ցցեցին յեղր գետոյն Երասխայ. զայսոսիկ և առաւել քան զայսոսիկ [6]) խոշտանգանս կատանաց ածէին ի վերայ ժողովրդեանն, ի յահ և յերկիւղ ժողովրդեան և տեսողացն, զի փութանակի անցցեն զգետն։ Զայս ամենայն վտանգս ածէին ի վերայ ժողովրդեանն խորամանկ ազգն Պարսից յահէ Օսմանցւոց, որք զկնի նոցա գային. վասն զի հայէին Պարսիկքն ի բանակն ժողովրդեանն

---

1) Ուր. զի։ — 2) Նայ. էջ. վասն որոյ։ — 3) Նայ. ցցելով։ — 4) Նայ. Առաքելոյ։ — 5) Նայ. էջ. առնն։ — 6) Նայ. զսոսա։

զի անթիւք էին, նոյնպէս և յիւրեանց բանակն Հայէին, զի յոլովք էին, և մինչ յանցանել այսքան բազմութեանս ընդ գետն, աւուրք բազումք ի վերայ անցանեն։ Երկնչէին ի զօրացն Օսմանցւոց, թէ մի գուցէ յայնքան աւուրսն յանկարծակի բազխեալ ի վերայ բանակին Պարսից բեկումն ինչ և վնաս առնիցեն իւրեանց [1]) և կամ զժողովուրդն յափշտակեալ ի նոցանէ յետս դարձուցանիցեն, և չար առաջարկութեան նոցա խափանումն լիցի։ Վասն որոյ տագնապաւ ստիպէին զժողովուրդն անցանել զգետն։ [2]) Եւ ի բազմութենէն ոչ բաւ էր նոցա նաւ կամ տուփ որով անցցեն զգետն, թէպէտ և յայլ տեղեաց այլ և ս նաւս բերին, և անդէն և ս յոլով տուփ շինեցին, սակայն բանակն ժողովրդեանն՝ և բանակն Պարսից յոլովք էին, և տակաւին ոչ լինէր բաւական։ Եւ ի զօրացն Պարսից՝ որք վարիչք էին կարգեալք ժողովրդեանն, շրջապատեալ զժողովրդեամբն պահէին՝ զի մի ոք փախիցէ, այլ և փայտիւ գանեալ՝ հարեալ՝ բեկեալ՝ մղեալ ի գետ անդր լնուին. և այսպէս վտանգն և վիշտն սաստկանայր ի վերայ ժողովրդեանն։

Իսկ ողորմելի ժողովրդեանն Հայէին [3]) յառաջ զանհուն գետն տեսանէին իբրև զծով որ խեղդէր, և յետուստ զսուրն Պարսից՝ որ սպանանէր, և ճարակ փախչելոյ ոչ գտանիւր. և [4]) առհասարակ աղիողորմ ողբս, և յորդ արտասուս յաչաց հեղեալ առնէին երկրորդ Երասխ. և ձայն լալեաց, և հառաչանաց, ճչանաց, վայոց, կսկծանաց, մորմոքանաց ընդ միմեանս խառնեալ գոչեցուցանէին ուժգին ազազակաւ. իսկ ողորմութիւն և փրկութիւն ոչ ուստեքէ էր։

Աստանօր կարի հարկիւ պիտոյ եղև մերում ժողովրդեանն հինն Մովսէս՝ և նորին աշակերտն Յեսու առ ի փրկել զնորս Իսրայէլ ի ձեռանէ երկրորդիս Փարաւօնի, և կամ դադարեցուցանել զուղխս յորդահոսան և լայնատարած գետոյն մեծի, և ոչ եղև գտեալ. քանզի յորդութիւնք մեղաց մերոց փակեցին ընդդէմ մեր զդուռն ողորմութեան գթածին Աստուծոյ։

Եւ անողորմ զօրացն Պարսից վարեալ զժողովուրդն լնուին ի գետն, և նոքա ի մէջ գետոյն և ս քան զև ս բազմացուցանէին

---

1) Ոսկ. չէր. իւրեանց։ — 2) Նոյն. ընդ գետն։ — 3) Նոյն. Հայեցեալ։ — 4) Նոյն. որք։

զձայն աղաղակին [1]) և զողբոցն [2]) ի վտանգէն։ Եւ ոմանք ի նոցանէ կալեալ զեզերս նաւացն, և ոմանք զտփոցն, և ոմանք զագիս ձիոց՝ և զեզանց, և զգօմշոց, և ոմանք իւրովի լողեալք անցանէին։ Եւ որք անհմուտք էին լողելոյ և անզօրք, ծերք և պառաւունք, տղայք և աղջկունք, և մատաղ մանկտիք լցեալք էին յերեսս ջրոյն. և գետն առեալ տանէր զնոսա իբրև զխռիւ ի ժամանակս գարնանոյ. և գետատար մարդով ծածկեալ էր երեսն գետոյն, և թէպէտ անցին, որք անցինն, այլ բազումք այնք էին՝ որք հեղձմամբ ջրոյն մեռան։

Եւ հեծեալք ոմանք ի զօրացն Պարսից՝ որք ունէին ուժեղ ձիս, և ինքեանք արք արի և կարօղ, շրջելով ի մէջ քրիստոնէից տեսեալ նկատէին զուստերս և զդստերս քրիստոնէից, և որոց հաւանեալ սիրտք իւրեանց, եթէ կանանց, եթէ աղջկանց, և եթէ տղայոց. էր զի խաբէին զտեարսն, թէ տուր՝ զի վասն քո անցուցից ընդ գետն յայնկոյս, և իբրև անցուցանէր, ո՛չ դնէր անդէն ի գետնի, այլ առեալ երթայր յո՛ և կամէր։ Եւ այլք գողութեամբ առեալ տանէին։ Եւ այլք յափշտակութեամբ և սպանութեամբ առեալ ի տեարցն տանէին։ Եւ բազումք մարք [3]) զտղայս, և տեարք զհիւանդս ի ճանապարհին ընկեցիկ արարեալ լքեալ [4]) թողեալ գնային, վասն անհանդուրժելի և անըմբերելի վտանգին, որ ժամանեալ էր ի վերայ նոցա։ Եւ միանգամայն ասեմ՝ զի թշուառութիւնք՝ և արհաւիրք անտանելիք հասին ի վերայ աղգիս մերոյ, և ոչ բաւեմ՝ թէ որով տարազու հիւսեցից ողբս դամբանականս և աշխարանաց ի վերայ բեկման հայկական սեռիս, որք այսքան չարակրութեանց եղեն ընդունակք։ Զի թէպէտ ըստ սարասի հնոյն Խրայէլի լինէին վարեալք գերի ձեռամբ երկրորդիս Բաբելացւոց, այլ ոչ գոյր Երեմիա, որ խրատէր, և ո՛չ Եզեկիէլ, որ լուսաւորէր, և ո՛չ Յեսու կամ Զօրաբաբէլ՝ որ զդարձն առաջնորդէր, այլ եղեալք իբրև զհօտս անհովիւս ցրուեալք և հալածեալք առաջի գայլոց պատառողաց և գիշատող գազանաց, որք վարէին բռնութեամբ։

---

1) Ոսկ. աղաղակաց։— 2) ողբոց։— Նոյն. 3) Նոյն. մարդիկ։— 4) Նոյն. Հէր. լքեալ։

Եւ նորա երթալով երթային, և լային, որք բարձեալ տանէին պսերմանա խուրեանց։

Իսկ յաջորդ սորին, ոչ եղև տեսանելի՝ որ [1]) ասէ, գալով եկեսցեն, և ցնծասցեն, վասն զի ոչ եկին և ոչ եղև ցնծութիւն, այլ անդէն մնացին ուր և տարեալ արգելին այսինքն, յաշխարհն Պարսից։

Եւ եղև զի ամենայն ժողովուրդն էանց զգետոն, էանց ընդ նոսին խառն և բանակին Պարսից։ Եւ մինչ ցայս վայր Ամիրգունայ խանն էր քշող ժողովրդեանն, և յայնմ վայրի Նահաբատ Հրամայեաց նմա գնալ ընդ խուրամ բանակին։ Եւ կարգեաց վարող ժողովրդեանն զԹալիֆալու էլիազ սուլթանն, և Հրամայեաց նմա փութով և ճեպով վարել զժողովուրդն՝ և հեռացուցանել ի զօրացն Օսմանցւոց՝ և հասուցանել յերկիրն Պարսից։ Եւ ինքն շահն ամենայն բանակաւն Պարսից ընդ արքունի ճանապարհն, այսինքն ընդ Ջաղահն յուղի անկեալ գնացին ի քաղաքն ի Թարվէզ, բայց զժողովուրդն ոչ ընդ նոյն արքունի ճանապարհն տարան ի Թարվէզ վասն երկիւղին Օսմանցւոց՝ զի մի գուցէ զկնի ժամանեալ յափըշտակիցեն ի Պարսից [2])։ Այլ Հրամայեաց շահն էլիազ սուլթանին, զի ընդ նեղ և նուրբ և ընդ դժուարին վայրս տարցէ՝ ընդ որ ոչ կարացեն գնալ բանակն Օսմանցւոց զկնի նոցա։ Եւ նա չուեցուցեալ զժողովուրդն տարաւ ընդ ճանապարհս ձորոյն՝ յորում [3]) գետն երասխ գնայ զգնացս իւր, ընդ դժուարին եւ և էջս լերանցն, և ձորոյն, և ընդ կածան տեղիան։ Եւ բազում [4]) տառապանօք և չարաչարութեամբ անցին զդժուարին վայրս լերանցն։ Եւ անցուցեալ զժողովուրդն զդժուարին վայրօքն, տարան յերկիրն, որ ասի Թարթումխալխալ, և Ահար, և Մուշկուն, և ի մերձակայ վայրս սոցա, և անդէն դեռեղեցուցին զնոսա ամիսս մինչ վասն սաստկասառույց և դառնաշունչ ցրտոյ ձմերան՝ որոյ սակս ոչ կարէին գնալ։

Իսկ ի հասանիլ քաղցրաշունչ օդոյ գարնայնոյ, զայլ ամն խշխան կարգեցին վարիչս ժողովրդեանն՝ որում անունն էր Աբութուրաբ բէկ, որ վերստին սկսաւ վարել զժողովուրդն մինչև տարեալ հասոյց ի քաղաքն Աստահան։ Եւ անդէն՝ որք քաղաքացիք էին, ի

---

1) Ոչ. որ։ — 2) Նոյն. յինքեանց։ — 3) Նոյն. որով։ — 4) Նոյն. բազմօք։

նմին քաղաքի զետեղեցուցեալ բնակեցուցին, և որք շինականք էին և գեղականք՝ ի շրջակայ գաւառսն քաղաքին Սպահանու բնակեցուցին՝ ի Լնջան, և յԱլնջան, ի Գանդիման, և ի Ջղախոռ, ի Փարիայ, և ի Բուրվարի. և [1]) անդէն բնակեցան, և կացին [2]) մինչև ցայսօր։ Քանզի արքն հին, որք յաշխարհէն Հայոց էին գընացեալ և գիտէին զվայելչութիւն աշխարհին Հայոց, նոքա մեռան անդէն. և որք անդ ծնան, և սնան, և վարժեցան, նոյն աշխարհին և հաճեցան և ընդելացան, զի նովաւ վարժեցան. վասն որոյ անդէն կացին և մնացին մինչև ցայսօր։

Այլև յայսմ ժողովրդենէս Հայոց՝ զոր տարան ի Սպահան, հինգ հարիւր տուն բաժանեցին և տարան յերկիրն Շիրազու, և անդ բնակեցուցին։ Քանզի Ալահվէրտի խանն, որ էր տէր Շիրազու՝ խնդրեաց ի Շահաբասէն շնորհել նմա մասն ինչ յազգէն Հայոց վասն բարեմտութեան և հաւատարմութեան ազգին Հայոց, զի լիցին նմա ի ժողովուրդ. և թագաւորն շնորհեաց նմա զխնդիրն, և նա տարեալ բնակեցոյց ի գաւառն Շիրազու։

Դարձեալ դարձցուք ի սկիզբն պատմութեանս մերոյ. զի յորժամ հրամանաւ թագաւորին հանդերձեցաւ Ամիրգունայ խանն քշել զերկիրն Արարատու, առաքեաց զմասն ինչ ի զօրաց իւրոց ի գաւառն Գառնւոյ՝ զի զնոսա ևս չուեցուսցեն, ածցեն, խառնեսցեն ի չուս ժողովրդեանն։ Իսկ գնացեալ զօրքն նախ մտեալ ի նոյն ինքն ի գիւղն Գառնի, և ոչ ըստ հրամանաց թագաւորին առնէին, այլ որպէս զգերեվարս և աւարառուս սկսան յափշտակել զինչս և զզաւակս քրիստոնէից։ Եւ զայն տեսեալ բնակչաց գեղջն ձայն տուեալ միմեանց՝ և արարեալ ամբոխ մեծ, սրով և բրով՝ քարիւ և փայտիւ հարեալ վիրաւորեալ կառափնատեցին զնոսա՝ և ի բաց վարեցին յինքեանց, և ինքեանք անդէն կացին անհոգ իբր ի ժամանակս Մօրկայ, և ո՛չ փախեան յայլ ուրեք. և ո՛չ գնացին առ խանն ծանուցանել զյափշտակութիւն նոցա։ Իսկ հալածական զօրացն գնացեալ առ Ամիրգունայ խանն՝ սկսան ամբաստան լինիլ զժողովրդենէն՝ և մեծամեծ վնասս ի վերայ նոցա յօդել։ Որոյ

---

1) Ոսկ. չիք. և։ — 2) Նոյն. մնացին։

սրամտեալ բարկութեամբ մեծաւ, առեալ ընդ իւր զօրս յոլովս եկն ի գաւառն Գառնւոյ, և նախ զնոյն Գառնւոյ գեղջ զարսն ըմբըռնեալ էարկ ի խոշտանգանս չարչարանաց հարմամբ գանից, և հատմամբ յօդից, և խսկոյն չուեցուցեալ ետ ի ձեռս զօրականաց իւրոց տանիլ խառնել զնոսա ի չուս ժողովրդոցն ի մեծ բանակն։ Զոր և տարեալ խառնեցին ի չուս ժողովրդեանն, որք ընդ նոսին գնացին յաշխարհն Պարսից։ Եւ անդէն ի Գառնի ազդեցին Ամիրգունայ խանին, թէ կան և այլք գիւղք ի գաւառիս Գառնւոյ, որք ամրացեալք են յամուր վայրս լերանց երկրիս՝ յայրս և ի ծերպս քարանձաւաց։ Եւ յանուանէ յիշեցին զՄանուէլ եպիսկոպոսն Հաւուց թառայ վանիցն, և զԱստուածատուր եպիսկոպոսն Գեղարդայ վանիցն, թէ մտեալք են յայս նիշ այրս և անդ ամրացեալք։ Քանզի սոքա երկոքին եպիսկոպոսքս, յորժամ լուան զքշելն երկրին, հոգացին զպէտս կարեաց կարևոր իրաց[1]) կերակրոց և ըմպելեաց, և առեալ զարս ոմանս ի մերձաւորաց իւրեանց կարգաւորս և աշխարհականս՝ և նոքումքք ելեալք գնացին ի ձորն Գեղարդայ՝ և մտեալ յայր մի քարանձաւացն դադարեցին։ Քանզի բազումք գոն ի ձորն Գեղարդայ փորուածու այրք և ամրոցք ի հին ժամանակաց։ Եւ ի լսելն զայս Ամիրգունայ խանին առեալ զզօրսն՝ որք ընդ իւրն էին՝ և եկն ի ձորն Գեղարդայ, և ինքն եկեալ եկաց առաջի այրին յորում էին եպիսկոպոսքն. և ձայնեալ ի բարձունս խօսէր ընդ նոսա խաղաղութեամբ գալ ի հնազանդութիւն հրամանաց թագաւորին։ Իսկ նոքա բանս տգեղս անարգանաց, հայհոյանաց, և[2]) եպերանաց ի բարձանց անտի ձայնեալ ասէին խանին, այլ և զքար և զնետ արձակեալ ձգեցին դէպ առ խանն։ Իսկ խանն իբրև ետես թէ խաղաղութեամբ ոչ գան ի հնազանդութիւն, յայնժամ հրամայեաց իւրոց զօրացն՝ զոր ինչ կարեն առնել արասցեն։ Եւ ի զօրականաց խանին արք ոմանք քարագնացք ելին ի գլուխ լերինն, յորում էր այրն, և ունելով զժայռս քարանցն իջին մինչ ի կողմն ինչ դրան այրին հնարաւոր գնացիւք։ Եւ եկեալ ոմն ի քարագնաց տաճկացն եկաց ի դուռն այրին՝ յորում էր Մանուէլ եպիսկոպոսն, և հայեցեալ ի ներքս ետես զեպիսկոպոսն նըս-

---

1) Ա-եր. երեց. չէր. իրաց։—2) Նոյն. չէր. և։

տեալ, և բարբառով տաճկաց նախ ողջոյն ետ եպիսկոպոսին իսկ եպիսկոպոսն ո՛չ կարաց պատասխանել ինչ՝ այլ[1]) ափշեալ մնաց, և տաճիկն արիացեալ սրտով և գործով՝ եմուտ ի յայրն, և իսկոյն զվաղակաւորն՝ որ զմիջով իւրով ածեալ ունէր, արտաքարշեալ ե-հար՝ և սպան զեպիսկոպոսն անդէն. և կտրեալ զգլուխն էարկ ի վայր առաջի խանին: Եւ ապա այլոց և ս զօրացն Պարսից արիացեալ փութանակի ելին յայրն, և զայլ և ս ընկերս եպիսկոպոսացն կա-լեալ իջուցին ի վայր առաջի խանին, և սպանին զամենեսեան ան-դէն: Եւ ապա ի նոյն ձորն մեծաւ յուզմամբ խոյզ արկեալ որո-նեցին՝ և զամենայն[2]) գաղթականսն, որք ի խոռոջս և ի ծակս վիմացն թաքուցեալք էին՝ զամենեսեան գտին, զինչս նոցա աւար հարին, և զոմանս ի նոցանէ կոտորեցին, և զորս թողին կեն-դանի՝ տարեալ խառնեցին ի չուս բուն բանակի ժողովրդեանն:

Արդ՝ աստանօր յայտնի իսկ երևեցաւ արդար դատաստանն Աս-տուծոյ՝ որ բաժանէ մինչև ցորոշումն շնչոյ՝ և[3]) ուղղոյ՝ և օգոյ ի վերայ երկուց այսց եպիսկոպոսացս, որք գնացեալք ի Սպահան բե-րին զազգն Պարսից՝ որք աւերեցին զաշխարհս Հայոց, և ինքեանք և ս նոցին որովն սատակեցան, զի յորս յուսացան՝ նոքին եղեն ին-քեանց[4]) սատակիչք: Բատ գրեցելումն յօրէնսն, որով և մեղանչէ ոք, նովիմբ և տանջեսցի: Ո՛չինչ օգտեալք յունայն առաջարկու-թեանց իւրեանց, և յամբարիշտ գործոց իւրեանց, այլ մնացին պարտական Աստուծոյ արդար դատաստանին, յաղագս աւերման աշխարհին Հայոց՝ և կործանման ազգիս, և կորստեան անմեղ անձանց, և այնքան անպարտ արեանց հեղմանց, և խաւարման սրբոց եկեղեցեաց, և այլ ազգի ազգի չարաչար պատահմանց, և զկնի ամենայնի ինքեանք և ս սատակեցան որովն Պարսից:

Յետ այսմ՝ ամենայնի ժողովեաց խանն զամենայն զօրս իւր՝ և գնաց ի վերայ այլոց և ս գաղթականաց ի նոյն գաւառին Գառնւոյ, և զորս ո՛չ կարացին առնուլ՝ թողեալ ի բաց գնացին, և զորս կա-րացին առնուլ՝ աւար հարին, և սպանին՝ և վարեալ տարան ընդ իւրեանս. և գնալով գնացին մինչև հասին ի մեծ ձորն՝ զորոյ զա-

---

1) Ա-ետ. երեց. քանզի. — 2) Ոսկ. զամենեսեան. — 3) Ա-ետ. երեց. չիք. և.
4) Նոյն. իւրեանց.

նունն Քօռադարայ ասեն. և թէպէտ բազումք կային անդէն ի ձորն այրք և ամրոցք, յորում թաքուցեալք էին քրիստոնեայք, թողեալ զայլսն զամենայն՝ դիմեցին ի վերայ անուանի այրին՝ որում Եախըշխան այր[1]) ասէին. զի վասն ամրութեան նորին բազումք էին անդ ժողովեալք արք և կանայք քրիստոնեայք, անձինք իբրև հազարք: Եւ զճանապարհս այրին զգուշութեամբ պահէին քրիստոնեայքն: Իսկ զօրացն Պարսից թէպէտ բազում ժամս մարտ եդեալ կռուէին նետաձգութեամբ և թֆանքով, սակայն ոչինչ կարացին ստանանել, քանզի յոյժ բարձր էր ի ներքուստ կողմանէ: Եւ ապա չարահնար ազգն Պարսից հնարեցին զայլ իմն հնարս, և բաժանեցին ի զօրացն իւրեանց արք երկերիւրք[2]) ելին ի ձորէն, և գնացին ի գլուխ քարափանն, և[3]) վասն զի քարափունքն և վէմք ձորոյն էին ի վերայ միմեանց գօտի[4]) գօտի: Եւ կապեալ զբազում պարանս ընդ իրեարս և այնպէս[5]) իջուցանէին զմիմեանս, և այսպէս իջուցանելով զմիմեանս գօտէ գօտի, և գօտէ ի գօտի[6]) մինչև հասին ի գլուխ գօտւոյն՝ յորում էր այրն, և անդ բերեալ[7]) ագուցին չորս մարդոյ երկաթի զրահս՝ և արարին զնոսա երկաթապատս յոտից մինչև ցգլուխս, և ի մէջս իւրաքանչիւրոցն կապեցին չորս և հինգ թուր, որպէս զի ի բեկանել միոյն պատրաստ լիցի միւսն, և եդին ի ձեռս նոցա սուսերս մերկս, և կապեցին ի մէջս իւրաքանչիւրոց նոցա երկու և երեք պարանս, զի ի հատանել միոյն կալցէ զնա միւսն: Եւ ապա յանբաւ բարձրութենէն ի վայր կախեցին զնոսա՝ մինչև եկեալ հասին յայրն, և մտին ի մէջ այրին և դիմեալ ի վերայ արանց և կանանց մերկ սուսերօքն սկսան անխնայ կոտորել զնոսա՝ որպէս զգայլս, որ մտեալ ի մակաղատեղս խաշանց կոտորէ թարց անխայելոյ: Եւ ողորմելի քրիստոնէիցն տեսեալ զանողորմ սուրն Պարսից ի կոտորել զինքեանս, սկսան ի ձայն բարձր աշխարանաց, գուժի, աղաղակի, կականաց լալ՝ և ողբալ՝ և կոծել զկորուստ անձանց իւրեանց: Եւ ամբոխեալ և ազմկեալ իբրև զխռովեալ ծով յուզմամբք զմիմեամբք ել և ելս

---

1) Ոսկ. չիք. այր։ — 2) արս երկերիւրս։ — 3) Ա-ռեաւ. երեց. չիք. և։ — 4) Նոյն. և։ — 5) Ոսկ. չիք. այնպէս։ — 6) Նոյն. չիք. գօտէ ի գօտի։ — 7) Ա-ռեաւ. երեց. բերին։

առնէին, և ի կողմանէ ի կողմն գիմեալ զերծանիլ հնարէին, և տեղի փախստեան ոչ գոյր. և արանցն, որք պահէին զճանապարհս դրան այրին, լուեալ զաղաղակին և գիտացեալ զեղեալն, թողեալ զպահպանութիւնն, և առ գումբս ընտանեացն իւրեանց [1]) գիմեցին ի ներքս ի յայրն՝ առ ի փրկել զընտանիսն: Եւ յարուսաբուսս կուսէ Պարսիկքն իբրև տեսին զգնալ պահապանացն, ժողովեալք ի միասին մտին ի յայրն, և սկսան սատակել զքրիստոնեայսն մարդախողխող սրովն, ի դրանէ այրին մինչև ցբուն իսկ ներսի [2]) յանկիւնս այրին, իբրև զիստահար զամենեսեան ջարդեալ ի վայր թաւալեցին: Վասն զի զարուսն և զպատաւունն և զոչ հաճոյսն իւրեանց սպանին, և ծովացաւ յատակ այրին արեամբ քրիստոնէից՝ և ամենայն քարինքն ներկեցան: Եւ զսոնդեայ մանկունս ի գրկաց մարցն խլէին և յայրէ անտի ի վայր ձգէին: Եւ ամանք կանայք՝ և տղայք՝ և աղջկունք՝ որք մնացին ի սպանմանէն, իբրև տեսին զինքեանս մատնեալս ի ձեռս անիրաւ մարդադէմ գազանաց՝ որ վարեն զնոսա ի գերութիւն՝ և պէս պէս ազատեղութեամբ ապականեն զարբութիւն նոցա, վասն որոյ լաւ համարեցան [3]) ըղձարբութեամբ մահն իւրեանց քան զապրուստ սուղ ինչ ժամանակեայ կենաց, որ [4]) այն և այս մեղօք և չարակրութեամբ. բազումք ի նոցանէ պատէին զերեսս փակեղամբ և ձորձով իւրեանց և յանբաւ բարձրութենէն ի յայրէ անտի ի վայր արկանէին զինքեանս և մեռանէին: Եւ վասն զի ի մէջ ձորոյն էր մայրի անտառախիտ ծառոց, և ամանք յայնց՝ որք զինքեանս ի վայր արկանէին յայրէ անտի՝ եկեալ պատահէին ծայրից ատոց ծառոց և արգելուին ի նոսա, ամանց և այս ընդ փորն մտեալ ի քամակն ելանէր ճիւղն, և ամանց ի սիրտն մտեալ ի թիկունս ելանէր: Սոքա և այսպիսի տաժանելի և դառն մահուամբ վճարեցան: Իսկ զմնացեալս հնոցանէ գերի արարեալ տարան, և զինչս և զստացուածս նոցա աւարեալ յափշտակեցին, և բաժանեցին յիւրեանս ի լուծիւն ինքեանց: Եւ զօրայն Պարսից եղեալ անտի առեալ ընդ իւրեանս զամենայն գերիան՝ եկին ի քուն բանակն Պարսից:

---

1) Ո-ի· չէ· իւրեանց·— 2) Նայ· յանկիւնս·— 3) Նայ· և Ա-եաց· երէց· համարեալ· —4) Նայ· չէ· որ·—5) Նայ· չէ· ինքեանց·

Եւ զայս ամենայն լսելով և զրելով մեր, ճմլին սիրտք մեր, և գալարին ապիք որովայնի մերոյ, և աչք մեր վտակս արտասուաց թորեալ լինուր անեն, վասն եկելոյ հասելոյ ի շուտափութեան ժողովրդեանս մերոյ: Եւ ոչ բաւեմք սասանիլ՝ ի որով օրինակաւ՝ և կամ որով սարսափս ազգս առեալ աշխարհացուք ի վերայ բեկման ազգին և աշխարհին մերոյ, յաղագս որոյ եկ Հրաման մեհեանքեր ի բերանոյ երկրորդ Սարխուռային և շունչ հրախառն յընդգայ նորին՝ և եկեր զեղևնափայտս Լիբանանու, քանզի անմարդաբնակ սարք միահաղոյն զամենայն և զյուսիկ աշխարհս Հայոց: Վասն դի ի քշելն զերկիրս՝ ոչ ի դմի կամ զերկու զաւառս վարեաց ի պարսկաստանն, այլ զբազումս: Եւ 1) սկսեալ ի սահմանացն Նախջուանու և անցեալ ընդ եղեգաձոր, առ եզերք Գեղամայ, և Լօռւոյ, և զՀամզաչիման գաւառն, զԱպարան, զՇարապխանէն, զՇիրակաւան, զԶարիշատ, և մեռան լինչ ի գեղօրէիցն Կարսոյ, և զձորն Կաղզվանու բնաւին, և բովանդակ զերկիրն Աշտիկերտու, և զգեղօրայն Մակուայ, և զերկիրն Աղբակու, և զՄալամնատու, և զԽոյայ, և զՈրմի, 2) և որ լինչ պանդուխտք և զարիպահանք մնացեալք էին ի քաղաքն և ի գեղօրայն Թաւրիզու, զդաշտն Արտաշատու բովանդակ, և զերևան քաղաք, զերկիրն Գուխտուլաստայ, զՄաղկաւնուց ձոր, զԳառնու ձորն, զԱրծաձորն: Եւ յաւուրջ քանզայս՝ զգաւառն Կարնոյ, և զԲասենու, և զԽնուսոյ, և զՄանազկերտու, և զԱրծկեայ, և զԱրճշոյ, և զԲերկրու, և զՎանայ, աւարառ և գերութեամբ բերեալ էին յերևան, և ընդ սոսա քշեցին և տարան:

Արդ՝ զայս ամենայն գաւառս՝ և որք ընդ սոքօք էին, հրամայեաց շահն, որ 3) քշեցին և տարան յաշխարհն Պարսից, և արար աւերակ և անմարդաբնակ զկայելուչ աշխարհս Հայոց:

Որ և այժմ տեսանեմք զարգաւանդ և զբերրի վհով, զարտ և զանգաստանս սորա, և զաւերակս բազմապատիկ գեղօրէիցն և զմեծանիստ աւանացն:

Նա և զաւերումն և զտապալումն և զքայքայումն զանաւիկ և զամուր և զհաստահեղոյս վիմարդեամբք և կրով մածուցեալ զանմատոյց բերդորէիցն:

---

1) Ոսկ. ւէբ. և.— 2) Նոյն. զՈրմեայ.— 3) Նոյն. զորս.

Եւս առաւել զմեծափառ և զհռչակաւոր վանորայսն, զտեղի և զհանգստարան սրբոցն Աստուծոյ։

Եւ զերկնանման և զբարձրաբերձ և զգմբէթաշէն կոփածու և հաստահեղոյս վիմօք կառուցեալ զեկեղեցիս աշխարհիս Հայոց։ Յորում յօրինեալ զանազան և պէս պէս նկարս և տեսակս շուշանաց և կենդանակերպից, գեղեցիկ յօրինուածովք քանդակեալք ի վէմն՝ պէս պէս հնարակերտութեամբ։ Որոց ձևն և դիր շինուածոյն և սիւնքն և ախաւեղագէսք[1]) կամարացն ազգի ազգի, և լուսանցոյցքն և դրունքն, և ամենայն ինչ խորհրդական։

Նա և զբարեհամ և զականակիտ զմշտահոսան աղբերակունս ջուրցն։ Եւ զկարկաջահոս ծիծաղախիտ յաւէտընթաց յառաջախաղաց վտակս ջուրցն, որ ի գլխոց ձիւնաբարդ սպիտակափայլ բարձրաբերձ լերանց առ ի ստորև հոսեալ իջանէ ի դաշտ անդր և զշինութիւն նոցին մատակարարէ։

Նա և զքաղցրաշունչ և զառողջարար և զկենդանապարգև զօդ և զհողմն սորին։ Եւ զայլ ամենայն վայելչութիւնս սորա տեսանելով հեղձամղձուկ եղեալ փղձկիմք՝ և հարեալ յարտասուս ողբամք և աշխարեմք՝ զի անապատ եղև վայելուչ և քաղցր աշխարհս մեր։ Եւ ազգ և ժողովուրդ մեր խլեալք ի տեղեաց և անջատեալք ի հայրենի և ի բնիկ ժառանգութեանց, և յօրհնեալ յերկրէ, որ լի է նշխարօք սրբոց աստուծոյ, և ոռոգեալ արեամբ սրբոց վկայից՝ և օրհնեալ քարոզութեամբ սրբոց առաքելոց՝ եղեն վտարանդեալք և տարամերժեալք յերկիր օտար և յազգ այլասեռ և այլալեզու, որ և թշնամիք հոգւոյ և հաւատոյ, և արեան ծարաւիք մարմնոյ։ Որք և անդէն օր աւուր առ սակաւ սակաւ նուազին, ոմանք մահուամբ և կորստեամբ, և ոմանք հաւատոյ ուրացութեամբ, որք դառնան յանօրէն օրէնս պղծոյն անապատի։

Եւ յաղագս երկնանման և ադինասարաս եկեղեցեաց զի՞նչ ասացից՝ որք ի խաւարի մնացեալ և ի բնակչաց թափուր եղեալ՝ մերկացեալ ի զարդուց՝ եղեալ հանգրուանք համբարուաց և ջայլամանց ըստ Եսայեայ տեսանողի, որջք աղուխուց և նապաստա-

---

1) Ոսկ. ախաւաղագէսքն։

կաց, մակաղատեղք խաշանց և անդէոց, քոյնք թռչնոց և աւերաբնակ բուաց։ Փոխանակ օր աւուր նորոգման, օր զհետ աւուր խարխալեալ և քայքայեալ աւերեալ փլուզանի. փոխանակ բուրման խնկոց անուշից՝ լցեալ ողբովք՝ լռեալք ձայնք փառաբանչաց, և կատարմունք տօնից տարեկանաց, և մատուցմունք փրկական պատարագաց։

Արդ՝ պիտոյ է մեզ աստանօր հինն Երեմիաս, զի ողբասցէ զնորս Իսրայէլ. վասն զի ըստ քերթողահօրն Մովսիսի ողբերգակի, ո՛չ և-ս դառնայ առ մեզ փեսայն, այլ անդարձ գնացիւք հեռացաւ ի մէնջ։ Արդ՝ կարդասցուք զանուն ազգիս մերոյ վայքաբովթ, քանզի բարձեալք են փառք յԻսրայելէ ըստ ի հնումն ասացելում։

Դարձեալ՝ դարձցուք ի յոճ նախկի պատմութեան մերոյ, ի բանն՝ զոր հասուցաք զՋղալօղլին ի Նախչուան, և զշահն տարաք ի Թարվէզ։ Արդ՝ շահն գնաց ի Թարվէզ՝ և անդ ձմերեաց զօրօքն Պարսից, քանզի հեռացաւ ի նմանէ ահն Օսմանցւոց։

Իսկ Ջղալօղլին՝ որ գայր զկնի բանակին Պարսից, յորժամ եհաս ի Նախչուան՝ լուաւ թէ շահն զտարեալ ժողովուրդսն անցուցեալ ընդ գետն Երասխ և[1]) տարաւ յաշխարհն Պարսից։ Նաև զՋուղայեցիսն զամենայն վարեալ և տարեալ է, և զշինուածսն հրդեհեալ։ Եւ մեծաւ զարմացմամբ հիացեալ ապուշ մնաց, թէ զիա՞րդ վաղվաղակի ի սուղ ինչ աւուրս զայդքան մեծամեծ գործ կարացին կատարել Պարսիկք։ Վասն որոյ պատրաստեաց լրտեսս երկուս՝ և հրամայեաց նոցա գնալ մինչ ի Ջուղայ տեսանել և իմանալ զիսկն բանից՝ և բերել նմա համբաւ ճշմարիտ։ Իսկ լրտեսացն գնացեալ տեսին զամենայն ըստ ասացելումն բանին զրաւեալ, նաև շինուածքն Ջուղայու հրդեհեալք, որ տակաւին ծխէին խանձողքն, և անտի դարձան առ Ջղալօղլին, թէ ստոյգ են ամենայն ասացեալքն։ Եւ անդէն մտախոհ եղեալ Ջղալօղլին ի սրտի իւրում, ո՛չ գնալ ընդ ճանապարհն Ջուղայու և անցանել զգետն[2]) Երասխ և միտել զհետ Պարսից։ Նախ՝ զի կասկած կրեալ և երկուցեալ ի հնարիցն Պարսից, զի[3]) մի գուցէ դարձցին ընդ կրունկն և յանկարծակի բաղխեալ ի վերայ Օսմանցւոց փակեսցեն ընդդէմ

---

1) Ոսկ. չիք. և։ — 2) Նոյն. ընդ գետն։ — 3) Նոյն. չիք. զի։

Երասխայ և ձորոցն՝ և կոտորեսցեն։ Երկրորդ՝ զի զտարեալ ժողովուրդսն ընդ այլ ճանապարհ ուղևորեցին, ընդ որ ո՛չ կարեն գնալ ծանր բանակն Օսմանցւոց՝ թէ կամեսցին։ Երրորդ՝ զի նշանաւոր օր դարձի նոցա՝ որ [1]) Ղասում գիւնի ասեն՝ մերձեալ էր։ Զայսոսիկ և որ սոցին նման խորհեալ՝ ո՛չ գնաց յայնժամ ի Թարվէզ, այլ չուեալ ի Նախչուանայ, և մերձ գեղջն Աստապատու էանց զԵրասխն՝ և գնաց ի քաղաքն Վան [2]) բանակաւն իւրով, և անդ ձմերեաց մինչ ի գարունն։

ԳԼ. Ե.

Յաղագս իշելոյ զամենափարթամ գիւղաքաղաքն Զուղայու յերկիրն Պարսից։

Եւ արդ յետ այսց ամենից զոր պատմեցաք՝ որ գործեցաւ ի Շահաբաս թագաւորէն ընդ աշխարհս և ընդ ազգս Հայոց՝ զոր վարեաց յաշխարհն Պարսից։ Ժամ է այսուհետև պատմել մեզ վասն մեծի և անուանւոյ գիւղաքաղաքին Զուղայու, զի զնախկին ամբարեալ դառնութեան թոյնսն և զչարակնութիւնն, որ վասն Զուղայու քողաբորբեալ ունէր ի սրտի իւրում շահն, աստանօր պատճառ գտեալ արտայայտեալ երևեցոյց՝ քանզի բերեալ յինքեան զխորհուրդն նախահաւոյն իւրոյ Սաբիւռոսի։ Վասն զի որպէս պատմեցաք ի նախկին ճառին՝ թէ կարգեաց շահն ի զօրացն Պարսից չուեցուցանողս ազգին Հայոց, և առաքեաց յամենայն երկիրն Հայոց որք հանին և չուեցուցին. սոյնպէս և արար Զուղայու։

Քանզի կոչեաց առաջի իւր զՀանիս Թահմազզուլի բէկն, որոյ վասն յառաջագոյն պատմեցաք, թէ եղբայր է Աթաբէկին, և տուեալ էր սա պատանդ յազգէն Վրաց, թագաւորացն Պարսից, որ առ նոսին սնեալ՝ ուրացաւ զհաւատն։ Եւ այժմ շահն կոչեաց զայս Թահմազզուլիս առաջի իւր, գրեաց նոմոս (հրովարտակ) հրամանի և ետ ցնա, և հրամայեաց նմա գնալ ի Զուղայ և միա-

---

1) Ոսկ. զոր։ — 2) Առեռ. երեց. ամենայն բանակաւն։

հաղոյն քշել զնոսա՝ և ոչ թողուլ ինձ բնակիչ՝ և ոչ գմի։ Եւ Թահմազդուլին եղեալ յերեսաց արքային, արընթաց արշաւմամբ շեշտակի աճապարեալ ի Զուղայ, և կոչեալ զաւագանիսն և մեծաւ ցասմամբ սպառնայաւ նոցա, սարսռելի և տաժանելի մահուամբ կորուսանել զնոսա՝ թէ ոչ առժամայն և վաղվաղակի զհրամանս Թագաւորին կատարեսցեն։ Այլ և զնոսա հրամանաց Թագաւորին հանեալ առաջի ամենայն ժողովրդեանն ընթերցան, յորում գրեալ էր թէ՝ հրաման է ի Թագաւորութենէս մերմէ ձեզ Զուղայեցւոցդ ելանել ի տեղեաց ձերոց և գնալ ի Պարսկաստան աշխարհ։

Եւ յետ այնորիկ հրամայեաց Թահմազդուլի բէկին ելանել մունետիկ՝ որ է ջառչի, և կանչել ի մէջ շինին Զուղայու յամենայն տեղիս։ Հրաման է ի մեծ Թագաւորէն Շահաբասայ, ձեզ ամենայն բնակչացդ Զուղայոյ ելանել ի բնակութենէ ձերմէ և գնալ յաշխարհն Պարսից։ Արդ՝ մինչև ցերկս աւուրս ձեզ ներումն լիցի, որ ելանէք, և ով որ յետ երից աւուրցն աստ գտցի, զինքն սպանանեն և զընտանիս և զինչս նորա գերեն. այլ և թէ որ վախիցէ կամ թաքնիցէ, որ որ զայնպիսին ցուցանիցէ, ապրանքն նորա՝ ցուցողին լիցի՝ և զլուխն՝ Թագաւորին։ Եւ զայս հրաման միշտ հրատարակեալ զոչէր մունետիկն և ահագուցանէր զամենեսեան, և յոհէ սպառնալեաց մահուան ոչինչ դանդաղեցին Զուղայեցիքն՝ այլ առժամայն կատարեցաւ առ նոսա հրաման Թագաւորին և պատրաստեցան յելանել։ Բայց վասն փութով և յանկարծակի եղանելոյն ոչ գտանէին գրաստ և բեռնակիր անասուն, յոյժ վտանգէին ժողովուրդքն, զի ինչք և ստացուածք նոցա ցրուեալ և[1]) անկեալ կայր առաջի իւրեանց. և ոչ կարէին բառնալ ի տանիլ առ ի չգոյէ գրաստուց։ Եւ զոր ինչ կարացին բառնալ՝ բարձին, և զոր ոչ կարացին բառնալ՝ իւրաքանչիւր ոք պահուստ և Թաքուստ արարեալ Թաղեցին։ Բայց ընդից նոցա յոլովքն ի կորուստ և յափշտակութիւն գնաց, քանզի ոչ միայն այն զօրքն՝ որ ընդ Թահմազդուլի բէկին էին եկեալ՝ նոքա միայն հարկէին զժողովուրդն վասն վտանգելոյ, այլ և բազումք ի մահմետականացն՝ որք ի շրջակայ

---

1) Ոչ. և.

զեղօրէիցն գային, և որք ի զօրացն Պարսից՝ որք ի բուն քանակէն իւրեանց յառաջեալ գային և խառնեալ լինէին ընդ զօրացն Թահմասպղուլի բէկին, և օր աւուր յաւելանային Պարսիկքն ի մէջ Ջուղայու: Եւ գումարեալ մահմետականացն ի միասին, էր որ՝ տասն, էր որ՝ քսան, էր որ՝ երեսուն մտանէին ի տունս քրիստոնէիցն, զնոսա ստիպէին ելանել և գնալ, հարկանէին սաստիկ հարուածով, այլ և յընչից և ի կարասեաց ինքեանք յափշտակէին, որոց միտք իւրեանց հատանէին՝ և զայլան ցրուէին, որ այլք յափըշտակէին, և այսպէս յափշտակումն և կորուստ էր ընչից քրիստոնէից:

Եւ ի դառնագոյն չարեացն Պարսից, զոր ածէին ի վերայ ժողովրդեանն, հարկանել և կեղեքել և հարստահարել, անճարակ լեալ ամենայն բնակչացն Ջուղայու ականայ կամաց իւրաքանչիւր որ ելին ի գնալ: Եւ թէպէտ կարողքն մարմնով և կամ որք ունէին գոյք առաջուածոց, նոքօք հանգերձէին ի գնալ, բայց որք էին տկարք, այրինքն տնանկք, և այրիք, և ծերք, ոչ կարէին ի գնալ, ապաղակ բարձեալ աղիողորմ ձայնիւ արտասուօք և աշխարական կականիւ առհասարակ ողբային: Ոմանք զտունս և զյարկս, ոմանք զրնակութիւնս և զհայրենիս, ոմանք զեկեղեցիսն, ոմանք զնախնի հարց գերեզմանս և զդամբարանս, և ոմանք զանկարութիւնն մարմնոյ առ ի գնալ՝ լային և ողբային. և յորդ արտօսր յաչաց հեղուին, ոչ ոք էր, որ ողորմէր նոցա և օգնէր՝ քանզի փակեալ էր գուռն ողորմութեան գթածին Աստուծոյ ընդդէմ նոցա:

Եւ զբանալի եկեղեցւոյն՝ զոր վերին Կաթան ասէին՝ առին քահանայքն, և յորժամ ելին ընդ դուռն պարսպին Ջուղայու, և ի հասանելն առաջի եկեղեցւոյն, որ անուամբ Աստուածածնին կայ շինեալ արտաքոյ Ջուղայու. իբրև հայեցան, և տեսին զԱստուածածնին եկեղեցին, և բազում քրիստոնեայք եկեալ խառնեցան ընդ քահանայսն, որ և նոքա ևս բերին զբանալիս տանց իւրեանց, և ի միասին զաղաղակ բարձին աղիողորմ ձայնիւ, փղձկեալ սրտիւ և արտասուալի աչօք գոռային՝ և լային, և աղաղակելով կանչէին ընդդէմ Աստուածածնին և ասէին. ո՛վ սուրբ և Աստուածածին, այսոքիկ բանալիք սրբոյ եկեղեցւոյ մ՛երոյ՝ և տանց մերոց քեզ յանձն լիցի. և դու գարձուսցես զմեզ ի տեղիս մեր յօտար երկրէն

ուր տանին։ Եւ զայս ասացեալ արկին զբանալիսն ի գետն, և մորմոքալով յոլով ժամս ձայն բարձեալ լացին. և ապա գնացին։

Եւ այսպէս ժողովուրդքն Ջուղայու հարուստք և չքաւորք ելին ի Ջուղայոյ՝ և գնացին յեզր գետոյն Երասխայ առ ի անցանել զգետն, և անդէն բանակեալ զետեղեցան մինչև ամենայն ժողովուրդքն ելին ի գեղջէն՝ և ժողովեցան ի ժողովետղն յեզր գետոյն։ Եւ յորժամ սպառեցաւ գալն ժողովրդեան. յայնժամ հրրաման եղև ի Պարսիցն առ ժողովուրդն, թէ անցէք զգետն։ Եւ յաւուրսս յայսոսիկ թագաւորն Շահաբաս հասեալ էր ի Ջուղայ և բանակեալ յափն գետոյն Երասխայ. և յայնմ ժամու իբր թէ առ ի յողորմել և յօգնել ժողովրդեանն Ջուղայեցւոց, թագաւորն Շահաբաս հրամայեաց զօրապետաց իւրոց զի և նոքա հրամայեսցեն իւրեանց զօրացն՝ զի օգնեսցեն ժողովրդեանն՝ և անցուսցեն յայնկոյս գետոյն երիվարօք և ուղտուք։ Եւ ի յանցուցանելն հեծելոցն Պարսից զժողովուրդսն քրիստոնէից, որոց և հաւանէին սիրտք իւրեանց, եթէ կանանց՝ եթէ աղջկանց՝ եթէ տղայոց՝ եթէ ապրանաց, որոց և հաւանէին՝ առեալ գնային ուր և կամէին, և տեարք նոցա ոչ կարէին գնալ զկնի նոցա՝ և նոքա գնային ի կորուստ և ի գերութիւն։ Եւ որք տկարք էին թափեալք լինէին ի ջուրն և ծփալով և ճչալով գնային ընդ երեսս ջրոյն. և յոլովք հեղձնուին ի ջուրն՝ և մեռանէին։ Եւ յերկու կողմէ յեզերս գետոյն ցրուեալք էին գէշք և դիք մարդկան խեղդելոց ի ջրոյն։ Եւ այսպէս տառապանօք անցին ժողովուրդքն զգետն Երասխ, և սակաւ ինչ յառաջ գնացեալ բանակեցան մինչև ամենեքեան ժողովեցան ի բանակետղն։

Եւ ի նմին ի տագնապելի աւուրսն հանճարեղն ի խորհուրդս չարեաց Շահաբաս, նորագոյն չարիս խորհեալ վասն Ջուղայու, կոչեաց առաջի իւր զնոյն Հանիս Թահմազզուլի բէկն և հարցանէր՝ թէ յետ հանելոյ քո զբնակիչսն Ջուղայու՝ այրեցեր զշինուածս նորա. իբրև պատասխանեալ եղև ի նմանէ՝ թէ ոչ էր հրամայեալ մեզ ի թագաւորէն՝ վասն որոյ և ոչ այրեցաք։ Եւ անդէն յետ բազում մեղադրանաց՝ հրամայեաց խսկոյն դառնալ յոլովք զօրօք և այրել զամենայն շինուածս զտանց և զայլոց յարկաց։ Որոյ շեշտակի հասեալ ի Ջուղայ բազում հրոսակօք և առեալ ի ձեռս իւրեանց

ջահս լուցեալս և զամբարս եղեգանց, և նաւթիւ կաղմեալ լապտերս, և սկսան այրել և հրդեհել, և քանդել զառաստաղս, և տապալել զշինուածս որմոց։ Եւ ո՛չ բնաւ թողին յարկ ծածկեալ կամ՝ շէն, այլ յաւեր և յապականութիւն դարձուցին։ Իբրև կատարեցին զչարեաց գործս իւրեանց, դարձան և եկին ի բուն բանակն՝ և յանդիման եղեալ արքայի պատմեցին՝ թէ եղև տէր զոր հրամայեցեր։

Այնուհետև հրամայեաց շահն Թահմազզուլի բէկին թէ մի և ս թողուցուս զժողովուրդն Զուղայու նստիլ, այլ վարեալ և տարեալ հասուսցես ի Թարվէզ, և նորա եկեալ իսկոյն չուեցոյց զժողովուրդն յետեղէն (ի տեղւոջէն) յորում բանակեալ կային։ Եւ ի յօրն և ի ժամն յորում բառնայր իւրաքանչիւր ոք զբեռն իւր, երկինք և օդք իւր ի միասին խռովեցան ի վերայ ժողովրդեան քրիստոնէից՝ քանզի խառնակեցան ամպք՝ և խռովեցան օդք, և մթացան երկինք, հնչեցին հողմք ուժգնակի, փայլատակեաց կայծակն մեծաւ ճայթմամբ, տեղացին ձիւնախառն անձրևք, և հարեալ տանջեցին զքրիստոնեայսն։ Եւ որք էին կարողք մարմնով կամ գրաստիւ՝ գնացին, իսկ տկարքն յետ աւուրց ապա եկեալ հասանէին բազում տառապանօք և չարակրութեամբ. և բազում վշտիւք և տաժանմամբ բերեալ հասուցին ի քաղաքն Թարվէզ։

Եւ անդէն ի Թարվէզ չարք ոմանք ի չար գանձուց սրտից իւրեանց խօսեցան զբանս չարս վասն Զուղայու ընդ չարին Թահմազզուլի բէկին. վասն զի յիշեցին թէ տակաւին կան ի Զուղայ մնացեալ ժողովուրդք, զի յոլովք ոմանք փախստականք եղեալք ի լերինս և ի ձորս, և այլք պատճառեալք են զտկարութիւն, և ոմանք զծերութիւն, ոմանք զաղքատութիւն, և այլք այլ ինչ պատճառանօք ո՛չ եկին՝ այլ անդէն մնացին՝ և այժմ կան ի Զուղայ։ Եւ ի լսելն զայս Թահմազզուլին զայրացաւ յոյժ սաստիկ բարկութեամբ, բայց ոչ կարէր չար ինչ առնել՝ զի ո՛չ էր ձեռնհաս, և թողին մնալ մինչ ի գարունն։ Եւ ի սկսանիլ գարնանն՝ պատրաստեաց զայր ոմն երևելի յիւրոցն արանց՝ որում անուն կոչէին Համդամ աղայ, յոլով զօրօք, այլ և զհրովարտակ հրամանի առեալ ի թագաւորէն ետ ի ձեռս նորա և առաքեաց ի Զուղայ՝ բերել

զմնացեալ ժողովուրդն։ Եւ եկեալ Համդամ ազգին ընդ իւր [1]) զօրօք ի Զուղայ՝ կոչեաց զմնացեալ ժողովուրդն առաջի իւր՝ և խօսեցաւ ընդ նոսա սաստիւ և բռնութեամբ, եթէ հնազանդեալ անասք հրամանաց թագաւորին ելէք ձերովք ընտանեօք և ստացուածովք պի ի միասին երթիցուք, և թէ ոչ կամիք գնալ, զարուա և զկարողս ձեր սրով կոտորեմք՝ և զինչս և զընտանիս ձեր ի գերութիւն առնումք։ Այլ և գնացեալ ի լերինս և ի ձորս ի տեղիս վախճատէիցն գոհն զփախուցեալսն, և բերին ի Զուղայ, և յինանց երկրորդում կիրակէի երկուշաբաթի օրն չուեցուցին ի Զուղայոյ՝ և ուղևորեցին դէպ ի Թարվէզ։ Եւ անցուցեալ զայնու բերեալ հասուցին առաջին բանակին ժողովրդեանն ի քաղաքն Ղազբին։ Եւ ընդ նոսա գեաեղեցուցին անգէն ի քաղաքին Ղազբինու և ի գեղօրայս նորա վան ցրտոյ ձմերան, յորոյ պատճառէ ոչ կարէին գնալ։ [2]) Եւ ի շնչել հողմոյն գարնանոյ վերստին վարեցին զնոսա մինչև տարեալ հասուցին ի քաղաքն Սպահան՝ և անգէն բնակեցուցին զնոսա՝ տուեալ նոցա տեղի շինուածեան. որք շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքեանց՝ հրաշալի յօրինուածովք, կամարակապ փողոցօք, թևաւոր ապարանօք, և ամարաւուն հովանոցօք, բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդարեալ և յօրինեալ ի ծաղիկս ոսկւոյ և լաջվարդի՝ և պէս պէս երանգաց ակնահիանալի տեսողաց։ Նոյնպէս շինեցին և զեկեղեցիսն հրաշագան յօրինուածովք ըստ արժանւոյն փառացն Աստուծոյ, երկնանմման խորանօք, և գերամբարձ կամարուղիկէիւք, բոլանգակ ծաղկեալ պէս պէս երանգովք ոսկւով և լաջվարդով, անօրինականօք Տեառնէն և պատկերովք սրբոց։ Եւ ի գլուխ կամարուղիկէից ամենայն եկեղեցեաց կառուցեալ զնշան սրբոյ խաչին նոցին եկեղեցեացն ի սպակ՝ և ի պարծանս քրիստոնէից։

Եւ ժողովուրդքն Զուղայու նա և ամենայն հայազունք՝ որք գնացին ի քաղաքն Սպահան, և անդէն բնակեալ մնացին՝ բազում ունի պատճառ։ Վասն զի թագաւորն նահաբոս էր բազմահանճար՝ և խելացի, նախահոգած. հնարեցաւ բազում և պէս պէս հնարս վասն ազգին Հայոց՝ զի մնասցեն յաշխարհն Պարսից,

---

1) Ոսկ. չէ. ընդ իւր.—2) Նոյն. չէ. յորոյ պատճառէ ոչ կարէին գնալ.

զի թէ ոչ էր այնպէս հնարեալ՝ ոչ մնային։ Նախ՝ զի ինքն Նահապետ առնէր սէր ընդ ազգին Հայոց՝ և մեծարանս նոցա. և մանաւանդ ընդ Զուրայեցւոց, որոց գլխաւորի անունն էր Խոջայ Սաֆար, և որոյ երբորն՝ Խոջայ Նազար և որդւոց սոցին, Մէլիք ազայ, և Սուլթանում, և Սարգիրազ։ Եւ հանապազ ինքն շահն գայր ի տունս նոցա, ուտէր և ըմպէր ընդ նոսա զկերակուրս նոցա[1]) առանց խարելոյ, որպէս սովորութիւն է Պարսից առնել խարութիւն ընդ քրիստոնէից. այլ և ինքն շահն կոչէր զնոսա ի տուն և ի սեղան իւր, և պատուէր ընդ մեծամեծս իւր. այլ և պատուիրեալ էր իւրոց նախարարաց նոյնպէս առնել։ Երկրորդ՝ զի զիագաւառական հարկն, զոր տային քրիստոնեայքն, թեթև առնոյր՝ որպէս և քրիստոնեայք ախորժէին։ Երրորդ՝ եթէ դիպէր կագ և կռիւ և խռովութիւն ինչ քրիստոնէից ընդ մահմետականաց, և կամ այլ ինչ գործ պատահանի՝ եթէ մեծ և եթէ փոքր, զքրիստոնեայս իրաւացուցանէր և զմահմետականս դատապարտէր։ Զորորդ՝ յորժամ զքրիստոնեայս բերեալ հասոյց ի Սպահան և ի գեղօրայնորա, բազում մահմետականս արտաքսեաց ի տեղեաց և ի բնակութեանց իւրեանց. և զտունս և զանդաստանս նոցա եւս քրիստոնէից։ Հինգերորդ՝ յօժար կամօք հրամայեաց եկեղեցիս շինել յամենայն տեղիս, ի Զուղայ և ի գեղօրայս, նաև ի մէջ բերդի քաղաքին, մեծանիստ և բարձրաշէն. և այնքան յօժարութեամբ մինչ զի և ինքն յորդորէր զքրիստոնեայսն շինել զեկեղեցի։ Եւ յաւուրս մեծամեծ ասնից՝ Յարութեան և Համբարձման և յայլսն. գայր յեկեղեցիսն՝ և ուրախանայր ընդ քրիստոնէից։ Վեցերորդ՝ զամենայն կարգ և զաւանդութիւնս քրիստոնէական համարձակութեամբ կատարէին քրիստոնեայքն. զկոչնակ հարկանել, զժամ կանչել.[2]) և զպրօրհնէքն մեծախումբ հանդիսիւ առնել, այլ և ինքն շահն եւս գայր ի պրօրհնէքն և խրախանայր ի տեսութիւնն։ Եւ զմեռեալսն խաչալամուլ[3]) և ձայնիւ շարականաւ հանեալ ի քաղաքէն անցուցանէին ընդ մէջ շուկային՝ և տանէին ի թաղել՝ և ոչ ոք ի Պարսից ազգէն եպերանայր և հայհոյանայր բանս ասէր։ Եւ այսու օրինակաւ բազում և պէս պէս կերպիւ հատեցուցանէր

---

1) Ոմ. չէ. զկերակուրս նոցա — 2) Նոյն. կոչել. — 3) Նոյն. խաչվառով.

շահն զմիաս քրիստոնէից՝ որովք մնացին յաշխարհն Պարսից։ Եւ այնքան համարձակութիւն եառ շահն քրիստոնէից մինչ ի հրապարակս և ի շուկայս, թէ հանդիպէր կապ և կռիւ քրիստոնէից ընդ մահմեդականաց, համահաւասար զմիմեանս հարկանէին՝ և հայհոյէին առանց երկիւղի։ Ընդ որոյ վշտանային ազգն Պարսից՝ և նոցին կարգացողքն և մեծամեծքն. մինչ զի ընդ շահին ասացեալք էին. թէ ընդէր այնքան թոյլ տաս քրիստոնէից համարձակիլ, և կամ ընդէր ոչ դարձուցանես ի մոլար օրէնացն այն, ի ճշմարիտ օրէնս Մահմեդի։

Իսկ ի տեսանել շահին զվշտանալն սրտից նոցա՝ յայտնեալ էր ցիսորհուրդս սրտի իւրոյ նոցա՝ և ասացեալ էր. դուք ընդ սուղ ինչ մնասի աչրն իմ, զոր առնեմ ընդ նոսա, մի վշտանայք՝ և մեղադրէք ինձ, զի ես բազում ծախիւք, ջանիւք և հնարիւք հապիւ թէ կարացի բերել զնոսա յայս յաշխարհ. ոչ թէ վասն օգտի նոցա՝ այլ վասն օգտի մեր՝ զի աշխարհս մեր շինեսցի՝ և ազգն մեր յառելցի։ Եւ այժմ եթէ զմարդիկս ազգին քրիստոնէից որք յաշխարհէն իւրեանց եկեալ են՝ և այժմ կան, եթէ զամենեսեան զնոսա մանն մանն կոտորեալ յօդ յօդ բաժանէք, ոչ ոք ի նոցանէ դառնայ յօրէնս մեր։ Նա և այլքն խրտուցեալ սկսանին մի մի թաքնաբար վախչիլ՝ և դառնալ յաշխարհն իւրեանց. և վաստակն մեր լինի ընդունայն։ Եւ վասն այնորիկ առնեմ ես զայս սէրս ընդ նոսա. զի այսու կապեալ մնայցեն յաշխարհս մեր, և նոցին հին մարդիկքն, որք յաշխարհին Հայոց ծնեալք են և եկեալ աստ՝ նորա ամենեքեան մեռանիցեն. և ի նոցանէ ծնեալքն՝ որք յայս աշխարհս ծնանիցեն, նորա ամենեքեան առանց մեր կոչելոյ և աշխատելոյ [1])ինքեանք ինքեանց յօժարութեամբ գան յօրէնս մեր։ Ազգ՝ եթէ դուք և ես կամիք զօգուտն ազգին մերոյ՝ դուք և ես արարէք որպէս և ես առնեմ։ Եւ ապա նորա հաճեալ ի բանս շահին, և գովելով զիմաստութիւն նորա գնացեալք են ի բաց։

Եւ այս բանս Նահաբասին՝ զոր ասացեալ է ընդ մեծամեծս իւր՝ այժմու ժամանակիս լցեալ կատարեցաւ [2]) յաւուրս մեր. վասն զի ազգն հին՝ որք յաշխարհին Հայոց ծնեալք էին, և անտի եկեալ

---

1) Ուխ. չէ. աշխատելոյ։ — 2) Նայ. կատարի։

յաշխարհն Պարսից՝ մեռան նոքա ամենեքեան. և թէպէտ ունէին ի մտի դառնալ յաշխարհն իւրեանց՝ և ո՛չ կարացին վասն վերոյասացեալ պատճառացն, նա և ո՛չ թողուին Պարսիկք։ Իսկ ի նոցանէ ծնեալքն՝ որք յաշխարհին Պարսից ծնան, անդէն և սնան, և այնմ աշխարհին հաճեցան. վասն որոյ կան ի նմին և մնան, և թէպէտ ոմանք ի նոցանէ արք երկիւղածք և բարեբարոյք կամին գնալ յաշխարհն Հայոց, ո՛չ թողուն գնալ Պարսիկք։ Եւ ոմանք ի նորաժամայն զաւակացն քրիստոնէից՝ թողեալ զլուսապայծառ հաւատս քրիստոնէութեան, դարձան՝ և տակաւին և ս դառնան յանօրէն[1]) օրէնս Մահմետի վասն թերահաւատութեան և գողութեան և բողութեան իւրեանց. և միաբանեալ ընդ Պարսից ի նեղ արկանեն զքրիստոնեայս բազում և պէս պէս հնարիւք։ Եւ մանաւանդ այնու՝ զի տան կաշառս Մահմետականաց՝ և կացուցանեն սուտ վրկայս, և քարշեն զքրիստոնեայս առ դատաւորս Մահմետականս ի դատաստան, և պահանջեն ի քրիստոնէից զոր ինչ և հնարել կարեն։ Ցոմանց թէ պարտք պարտիս ինձ, հատո՛ զպարտսն քո։ Եւ յոմանց թէ ազգական քո եմ, ամենայն ինչ և ստացուածք քո ինձ հասանի՝ տո՛ւր ինձ։ Եւ այլ զրպարտութիւն, զոր ինչ կարեն հնարել։ Եւ դատաւորքն ըստ անօրէն օրինաց իւրեանց իրաւացուցանեն զբանս ուրացողացն, թէ որովհետև նա եկեալ է յօրէնս Մահմետի, նմա հասանին ամենայն ինչք իւրոց ազգականաց։ Եւ այսպէս զրկեալ զողորմելի քրիստոնեայս՝ յափշտակեալ զամենայն ինչս և[2]) տան ուրացողացն այնոցիկ։ Եւ ո՛չ թէ զթեթև ինչս, այլ մինչ ի հինգ հարիւր թումանի տունս՝ անիրաւ իրաւամբս այսուիկ իրաւացուցեալ զբանս ուրացողացն, յափշտակեցին զժառանդութիւնս քրիստոնէից և ետուն ուրացողացն. զոր մերով աչօք տեսաք։ Այլ և ի մեռեալ քրիստոնէից ազգականացն ոմանք ուրացողք յետ գրաւելոյ յինքեանս զտունս և զամենայն ինչս քրիստոնեայ մեռելոյն, եկին տիրեցին ինքեանց. զորդիս և զդրստերս և զաղախնեայս մեռելոցն։ Եւ ժողովուրդքն Ջուղայեցւոց թէպէտ բազում աշխատեցան ի դրունս իշխանաց դեգերելով վասն փրկութեան տղայոցն, և[3]) ո՛չ եղև, վասն զի ամենեքեան

1) Ոսկ. չիք. յանօրէն։—2) Նոյն. չիք. և։—3) Նոյն. չիք. և։

Մահմետականք գոլով՝ ի կողմն իւրեանց հակէին։ Եւ դու այսու երկու բանիւս՝ զորս վասն օրինակի գրեցի քեզ՝ զամենայն կիրս վտանգիցն ի միտ ածեալ գիտասցես՝ զոր կրեն քրիստոնեայքն ի յօձաբարոյ ազգէն Պարսից։

Եւ որպէս ասէ Գիրն աստուածային, թէ վախճանեցաւ Յովսէփ և ամենայն եղբարք նորա և ամենայն ազգն այն. եկաց այլ թագաւոր՝ որ ոչ ճանաչէր զՅովսէփ, և ասէ ցազգն իւր. եկայք, հընարեսցուք ինչ ազգին Իսրայէլի։ Ըստ այսմ օրինակի պատահեաց[1]) և մերոյս ազգի՝ զի թագաւորն Շահաբաս՝ թէ որքան վշտիւք տարեալ էր զազգն Հայոց յաշխարհն Պարսից, գիտէր զայն ամենայն վիշտն՝ զոր ինքն էած ի վերայ ազգին Հայոց՝ յաղագս որոյ և գթայր, և ողորմէր ի վերայ Հայոց՝ և սէր[2]) ցուցանէր. և[3]) թէպէտ սուտ և սնոտի և ոչ ճշմարտութեամբ, սակայն սէր ցուցանէր. վախճանեցաւ նա, և ամենայն իշխանք և արք ժամանակին այնմիկ։

Եւ զկնի Շահաբասին թագաւորեաց թոռն նորին Շահսէֆի, և նա ևս միջակօրէն անցոյց ընդ ազգին քրիստոնէից. քանզի ոմանք ի նախարարաց Շահաբասին կային տակաւին առաջի նորա՝ որք յուշ առնէին նմա զվարիլն Շահաբասին, որ[4]) ընդ Հայոց ազգին. այլ և զբարեմտութիւնն Հայոց՝ որք ունէին ընդ նախնիս նորա, և յայսմ՝ պատճառէ թեթև կային ազգն Հայոց ի վշտաց. վախճանեցաւ և Շահսէֆին և ամենայն արքն նախնիք։ Իսկ զկնի Շահսէֆոյն թագաւորեաց նորին որդին՝ զորոյ անուն կոչեցին դարձեալ Շահաբաս՝ ըստ անուան հաւոյն իւրոյ. վասն որոյ զսա կոչեմք երկրորդ Շահաբաս։ Սա թէպէտ լսէր զիրակութիւնս՝ որք անցին ընդ ազգին Հայոց, այլ ոչ էր աչօք տեսեալ. նաև ոչ սորին նախարարքն՝ որք կային գործակալք թագաւորութեան սորա։ Վասն որոյ ոչինչ փոյթ ունէին զազգէն Հայոց՝ կամ հոգալ՝ կամ ողորմիլ՝ այլ այն միայն էր նոցա փոյթ՝ զինչ և իցէ պատճառանօք դարձուցանել զՀայս ի կրօնս Մահմետի։ Վասն որոյ յարեան ի վերայ քրիստոնէից արք արեանարբուք, անօրէնք, զեխք, և շուայտք, արք, որք զմարմնոյ ցանկութիւն և զփափկութիւն բարերջանիկ կեանս

---

1) Ոսկ. պատահեցաւ։—2) Նոյն. զօէր։—3) Նոյն. չիք. և։—4) Նոյն. չիք. որ։

Համարին. ամանք, որք յաղգէն Հայոց ուրացեալք էին, և ամանք, որք բուն Պարսիկք էին, նեղէին և բռնագատէին, գարշեցուցանէին և բռնութեամբ վարէին ընդ քրիստոնէից։ Այլ և ի զաւակացն քրիստոնէից, որ ոք և հաճոյ թուէր աչացն Պարսից՝ եթէ տղայ՝ եթէ աղջիկ՝ եթէ հարսն՝ բռնութեամբ յափշտակէին և տարեալ ի տունս թագաւորին, և անուանէին թագաւորական ծառայ, և ոչ և զարձուցանէին առ տեարս իւրեանց. և զարձուցանէին ի հաւատոցն Քրիստոսի ի հաւատն Մահմետի։ Նախ՝ վասն սիրոյ գործոց իւրեանց. և երկրորդ՝ զի յաւելումն լիցի թագաւորական ծառայից և ազգին Պարսից. և երրորդ՝ զի զկնի ժամանակաց ի պատճառէ այսոց տարեալ զաւակացս, գերումն և գերփումն և յափշտակումն լինէր տանց և տեղեաց՝ ընչից և ապրանաց յետնամնայ ընտանեաց նոցա՝ քրիստոնէից։

Եւ մինչև ցայսօր և[1]) ցժամանակս[2]), յորում՝ հասաք, ոչ դիւտէին Հուդայեցիքն, նա և ամենայն Հայազուն ազգն այն՝ որք կային յաշխարհին Պարսից, զօձաբարոյ նենգժոռութիւն ազգին Պարսից, որ առ ինքեանս։ Եւ արդ ծանուցեալ հնծեն, յոգւոյ հանեն, հաշին և մաշին, զի թերևս զերծցին յաշխարհէն Պարսից՝ կամ յայտնի և կամ ի ծածուկ գնալ յաշխարհն Հայոց՝ և[3]) ոչ կարեն։ Քանզի ոչ ատն թոյլ Պարսիկքն ելանել յերկրէն իւրեանց, որպէս եգիպտացիքն՝ զազգն Իսրայէլի։ Մինչ նոյն բարձրեալն բաղում՝ և հզօր ձեռն ծառն և զսոսա հանցէ ատտի, որպէս զնոսա անտի՝ մաղթանօք մեծաց նախնի նահապետացն և Մովսիսի մարգարէին. և մեծի լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի։[4])

---

1) Ոսկ. էէ. ցայսօր և։— 2) Նոյն. ցայս ժամանակս։— 3) Նոյն. էէ. և։
4) Աւետ. երէց. յառելոյս այս Նոխոպոտոնիան Զգծագրող սորին յիշեցէք, զԵրևանցի Աւետիս երէց, այս պատմագրէս երրորդ գիրք եմ գրեր,

Գլ. Զ.

Վասն երկրորդ անգամ գալոյն Զալօղլի Սարդարին, եւ պարտեալ չինելոյն եւ դառնալոյն:

Եւ յորժամ եհաս Զալօղլի Սարդարն ի Վան. և զհետեւցաւ անդէն իւրովք զօրօքն. քանզի զամենայն [1]) զօրան իւր հրամայեաց ղշլախ տալ ի վերայ բնակչաց երկրին. և բաժանեցին զամենայն զօրան յերկիրն Վանայ և յամենայն շրջակայ գաւառս նորա: Իսկ զօրքն, որք նստան ղշլախ ի վերայ երկրին, իբրև զգաղանն տեսեան Դանիէլի՝ կերան, և մանրեցին. և զմնացորդսն ոտից կոխան արարին. փոխանակ շինելոյ զերկիրն՝ աւերեալ քայքայեցին՝ և ի վերջին թշուառութիւնն հասուցին, թէ անողորմ կեղեքելով՝ և թէ այլ պղծագործութեամբ:

Եւ Զալօղլին իբրև հասեա թէ շահն յԵրևանայ երկրէն գարձաւ ի Թարվէզ՝ և երկիրն Երևանայ անտէր մնաց. զոմն ի նշանաւոր սրանց՝ որում՝ անունն էր Օմար աղայ, կարգեաց գլուխ՝ և ընդ նմա զօրս բազումս, և առաքեաց յերկիրն Երևանայ՝ զի տիրեսցէ երկրին. և նա եկեալ բնակեցաւ ի Նախչուան՝ և պահէր զերկիրն: Իսկ շահն՝ որ էր ի Թարվէզ, իբրև լուաւ զայս գործ՝ և նա և զա առաքեաց զԱմիրգունայ խանն բազում զօրօք ի վերայ Օմար աղային. որ եկեալ մարտեաւ ընդ Օմար աղային և սպան զնա՝ և կոտորեաց զզօրս նորա. և զբազումն ի զօրացն ձերբակալ արարեալ կենդանի, և զայսոսիկ զկենդանի կալեալն՝ և զգլուխ սպանելոցն առաքեաց ի Թարվէզ առ շահն, և ինքն արձանացեալ նստաւ ի տեղի Օմար աղային ի Նախչուան՝ և պահէր զերկիրն որպէս և հրամայեալ էր նմա շահն:

Եւ Զալօղլին կելով ի Վան քաղաքի, անդէն անցոյց զզրտաուռոյց եղանակս ձմերան, իբրև եհաս ի ժամանակս գարնայնոյ. եհան զամենայն երամակս երիվարաց, զիւրն և զբանակին իւրոյ յարօտս ի վերայ կանաչի՝ զի զգարնան թալչին առցեն երիվարքն: Իսկ հանճարեղն ի խորհուրդս չարեաց Շահաբաս՝ որ յայնմ ժամանակի նա ի Թարվէզ էր, կապմեաց զԱհմէդբոխ խանն զօրօք բազմօք՝ և առաքեաց ի Վան ի խնդիր երիվարաց Սարդարին, այլ և

զոր ինչ առնել կարիցէ ասացեալ։ Եւ Ալահվէրտի խանն եկեալ ի Թարվիզու յանկատած և յանկարծելի իմն աւուր եհաս ի գաւառն Վասպուրականի՝ այսինքն Վանայ։ Եւ նախ քան զամենայն գործ՝ եհաս ի վերայ Ժողովոց երիվարացն Օամանցւոց՝ և ի նոցանէ զորս ի յարձակի եգիտ՝ աւար հարեալ տարաւ ի բանակն իւր, և զորս եգիտ ի շղթայս և յոտնակապս, զամենեսեան ջլատեաց և կոտորեաց՝ և ինքն ի մէջ երկրին բանակ եդեալ և արձանացեալ նստաւ։

Իբրև եառես Զղալօղլին եթէ Ալահվէրտի խանն եկեալ զայս ինչ գործեաց, հանդերձեալ պատրաստեաց և նա զօրս բազումս՝ և կարգեաց նոցա զօրագլուխ զՎանայ փաշային։ Եւ յորժամ եհաս օր մարտին, ելին ընդդէմ միմեանց պատերազմիլ ի մէջ դաշտին յանդիման Վանայ բերդին, որ և Զղալօղլին ինքն նստեալ ի վերայ պարսպի բերդին հայէր ի վերայ մարտկացն՝ զի ոչ կարի հեռի էր ի բերդէն տեղի պատերազմին։ Իբրև խառնեցան երկոքեան կողմանքն ի միմեանս, եղև անդէն սաստիկ գործ դառնութեան և անհնարին կոտորուածք, զի իբրև զհող և զքար անկեալ կային դիք մարդկան ընդ երեսս դաշտին։ Եւ պարտեցաւ կողմն Օամանցւոց՝ և զօրացաւ կողմն Պարսից, և արարին փախստական զզօրսն Օամանցւոց մինչ ի դուռն Վանայ բերդին։ Որ և ի հալածելն զՕամանցիսն, երկուք ոմանք Պարսիկք զհետ մնեալ Օամանցւոց և վարելով հասուցին մինչ ի դուռն բերդին, և ի մտանելն Օամանցւոցն ի մէջ պարսպին, մնին և Պարսիկքն։ Եւ անդէն ի մէջ երկուց պարսպացն՝ զորս ասեն սիրհաճ, զմի Պարսիկն կալան Օամանցիքն և տարան։ Իսկ միւս Պարսիկն անդէն սպան զայր մի Օամանցի՝ և էառ յինքն զզլուխ Օամանցւոյն։ Եւ ապա էառ նոյն պարսիկն ինքն զդաստառակն իւր՝ և ձգեաց ընդ երկինս ի վեր, և ի ներքուստ կողմանէ ածեալ ինքն զսուսերն իւր՝ և հատեալ յերկուս բաժանեաց զդաստառակն իւր առաջի զօրացն Օամանցւոց՝ և առաջի Զղալօղլւոյն, զոր իւրով աչօքն եառես Զղալօղլին, քանզի նստեալ կայր ի վերայ պարսպին մերձ տեղւոյն այնմիկ։ Եւ ի տեսանելն զայն՝ Զղալօղլւոյն, զդաստառակն իւր եդեալ ի վերայ աչաց իւրոց յարտասուս հարեալ ելաց, քանզի ծանեաւ յոգի իւր զբեհրամն իւրոյ սղգին՝ և զյաջողութիւնն Պարսից։ Եւ Պարսիկն որ՝

հարեալ թրովն իւր եհատ զդաստառակն իւր, ելեալ ի պարըսպէն գնացեալ խառնեցաւ ի գունդն իւր, ի զօրսն Պարսից։

Եւ յետ վանելոյ Ալահվէրտի խանին զզօրսն Օսմանցւոց, ելեալ այնուհետև ի մէջ երկրին յաւարել և յապականել, ըստ ասացելումն Տեառն, թէ նախ զհզօրն կապիցէ՝ և ապա զտուն նորա աւար հարկանիցէ, սոյնպէս և սա արար, քանզի զամենայն համբարս ցորենոյ և զայլ պտղոց, և զխոտոյ և զյարդի, և զշինուածս տանց զամենայն այրեցին հրով։ Ուր և կարացին՝ հասանիլ զամենայն[1]) բնակիչս գաւառացն՝ որք և անկան ի ձեռս՝ զարիսն կոտորեցին՝ և զայլսն գերեցին։ Եւ մեծ բանակ արարեալ եթէ զմարդ և եթէ զանասունս, միահազոյն վարեալ, ածեալ, բերեալ հասուցին ի Թարվէզ ի լիութիւն ազգին Պարսից։

Իսկ Ջղալօղլին իբրև ետես զայսպիսի մեծ բեկումնս։ Ելեալ ի Վանայ, եմուտ ի նաւ և ծովով գնաց յԱրծկէ՝ և անտի ի Խնուս և անտի յԱրզրում, և նստաւ անդ. և կոչեաց առ ինքն զամենայն շրջակայ իշխանս, եթէ զկողմանցն Վրաց, եթէ զկողմանցն Մարաց, ընդ որս էր և մեծ իշխանն ազգին Մարաց՝ որոյ անունն էր Միրշարաֆ. և այսպէս զամենայն կուսակալս և զկողմնակալս սահմանացն այնոցիկ ժողովեաց ի քաղաքն Կարնոյ՝ այսինքն յԱրզրում։ Եւ հրամայեաց նոցա զի իւրաքանչիւրք[2]) իւրեանց զօրօքն պատրաստք լիցին ամենայն կազմուածովք և պատերազմական գործեօք, զի յորժամ ինքն Ջղալօղլին ի Վան հասանիցի, և նոքա և ս անդր գտանիցին՝ զի խառնեալ ի միասին գնասցեն ի Թարվէզ պատերազմիլ ընդ Պարսից։

Ապա ելեալ Ջղալօղլին ի Կարնոյ եկեալ ի Տիգրանակերտ, որ է Համիթ. և անդ և ս զկայ առեալ հոգայր զպատրաստութիւն պատերազմին, և ժողովէր ինքեան զզօրս ամենայն Միջերկրեայ գաւառաց, զԱսիոյ և զՄիջագետաց։

Յորում ժամանակի մեծ և անուանի փաշայն՝ զոր Նասիֆ փաշայ ասէին, որ էր ինքն ի քաղաքէն Բերիոյ՝ որ է Հալապ, և սա և ս եկն ի Համիթ առ Ջղալօղլին. և ի միասին հոգային զհոգս պատերազմին, զի և սա համապատիւ էր Ջղալօղլւոյն։ Սոքա երկո-

---

1) Ոսկ. չէր. զամենայն։—2) Նոյն. իւրաքանչիւր որ։

քեան ժողովեցին ի վերայ ինքեանց զամենայն զօրս աշխարհին Օսմանցւոց՝ և ելեալ ի Տիգրանակերտու եկին միւսանգամ ի Վան, և անդ և ս ժողովեցին զՔրդստանայ՝ և զԱրզրումայ կողմանցն զօրսն ի վերայ իւրեանց. և եղեն մեծ և անթիւ բանակ։ Եւ [1]) ելեալ ի Վանայ ուղղեցան դէպ ի Թարվէզ, և հասին ի սահմանս նորա մերձ ի գիւղն, զոր Սօֆիան ասեն, և անդ ի դաշտին յարդարեցին զպատերազմ, և պարտեցան զօրքն Օսմանցւոց։

Քանզի բազմահնարն Շահաբաս, զզօրսն Պարսից բաժանեաց ի չորս գունդս, զգունդն առաջին ետ ի ձեռս Ալահվէրտի խանին, և հրամայեաց նմա, զի դէմ յանդիման և ակներև ելցէ ի պատերազմ ընդ բանակին Օսմանցւոց։ Իսկ զայլ երիսն ետ երից նախարարաց իւրոց, զմինն Ղառչղայ խանին, և զերկրորդն ետ Զլֆիղար խանին, և զերրորդն՝ Փիրպուտաղ խանին. և սոցա հրամայեաց զի թաքնաբար դարանակալք լիցին յերից կողմանց։ Իսկ ինքն շահն իւրովք ծառայիւքն ի գլուխս հեռի լերանց դօղեալ դադարեալ կայր։

Եւ յորժամ եհաս պայմանեալ օր մարտին, ելեալ Ալահվէրտի խանն իւրով գնդաւն և երևեցաւ դէմ յանդիման զօրացն Օսմանցւոց, և ի տեսանել զնոսա Օսմանցւոցն, կարծեալ յինքեանս թէ միայն այն է զօրքն Պարսից՝ որք երևինն, վասն որոյ ուրախութեամբ ի վերայ դիմեցին՝ և սկսան պատերազմիլ։ Յայնժամ կողմըն Պարսից վաղվաղակի ըստ պայմանելոյն իւրեանց բարձրացուցին զծուխ նշանին, և ի տեսանել դարանամուտ Պարսիցն զծուխն, փութանակի ելեալք յիւրաքանչիւր տեղեաց, դիմեցին ի վերայ զօրացն Օսմանցւոց՝ և ի չորից կողմանց ի մէջ փակեալ կոտորեցին, դիաթաւալ արարեալ զամենեսեան տապաստ արկին դաշտին։ Եւ եղև անհնարին աղէտ և օր դառնութեան։

Եւ Սարդարն ի մէջ իւրում բանակին կայր, բայց վշտագին ցաւօք իբր զկին ծննդական պաղատաւոր երկօք և ոչ առնոյր ժոյժ և դադար ի միում տեղւոջ, այլ վարանեալ սրտիւ հայէր, և դիտէր զճանապարհս մարտիկ զօրացն՝ թէ [2]) գուցէ գտանիցի ոք, որ եկեալ բարի համբաւաբեր նմա լիցի՝ և ոչ գոյր։

---

1) Ոսկ. չիք. և. — 2) Նոյն. չիք. թէ.

Դայր և մերձ Սարգարին մեծ պարոնն Քուրդ Միրշարաֆն՝ զոր կանխաւ յիշեցաք, և նա գիտաց յոգի իւր թէ պարտեցաւ կողմն Սարգարին, վասն որոյ ոչ եկն համբաւ. և ջանայր, և հնարէր, պի կերպիւ ինչ հեռացցի ի Սարգարէն՝ պի թերևս փախիցի: Եւ սկսաւ ասել ցՍարգարն կեղծաւոր բանիւ և գիծով, խնդրեմ ի վեհական տէրութենէդ քումմէ, պի և ինձ տացես հրաման մտանել ի պատերազմ, պի թերևս պատեհեցայց ի պատերազմի անդ՝ շահիմ: Եւ ի բազում խնդրելոյն հրամայեաց գնալ, իսկ Միրշարաֆն իբրև հեռացաւ ի բանակէն, դարձոյց զերեսս դէպ ուղիղ յաշխարհն իւր, ուր և գնաց անդառնալի:

Եւ զօրքն Պարսից յաղթեցին զօրացն Օսմանցւոց և դարձուցին ի փախուստ դէպ ի բանակն Օսմանցւոց՝ և ինքեանք զկնի հալածելով և կոտորելով, մինչ բերեալ լցին ի մէջ իսկ բուն բանակին՝ որ և ի մէջ այնմ բանակին մտին Պարսիկքն և կոտորէին զՕսմանցիսն, և Ղառչղայ խանն գնացեալ մերձ առ վրանն Սարգարին էզարկ Թրով զշրջապատ վրանի Սարգարին, եհատ՝ և ընդ մէջն անցեալ գնաց. և ոչ ոք կարաց ընդդէմ ելանել նմա: Եւ մինչև յերեկոյ ոչ դադարեցաւ գործն արիւնահեղութեան, զորս կոտորեցին, և զորս փախուցին, և զորս ձերբակալ արարին՝ և ածին առաջի շահին, քանզի ասէին. երեսուն և չորս անուանի իշխանք ըմբռնեալք եղեն, Փաշայ, Քէհիայ, Ղուլար Աղասի, Սանջախ բէկի. և այլք յոլովք:

Իբրև էառ գործն զկատարումն իւր ըստ ասացելումն օրինակի, և տեսեալ Ջղալօղլուին Թէ պարտեցան զօրքն իւր՝ և ոչ ևս կարէ միւսանգամ կազմել ռազմ և պատերազմիլ, նաև մնացեալ զօրքըն իւր գաղտագողի յետս փախչէին: Մտախոհ եղեալ՝ Թէ մի գուցէ ինքն ևս ըմբռնեսցի ի ձեռս Պարսից՝ խորհեցաւ զի դարձցի անդրէն ի Վան քաղաք: Եւ յայնմ գիշերի եղեալ Սարգարն և ամենայն զօրքն իւր սկսան յետս դառնալ, և իբրև այս այսպէս եղև, ամենայն ոք զապրուստ անձին իւրոյ ջանայր, և փութայր հապճեպ տագնապաւ՝ զի ինքն քան զընկերն իւր կանխաւ փախիցէ, զի մի գուցէ յետուստ ժամանեսցեն Պարսիկք՝ և կոտորեսցեն զինքեանս: Եւ յայսմ տագնապելի վախստեանս պատճառէ Թողին զամենայն ինչս իւրեանց, զկահ և զկարասիս, զուղտս և

զգրաստս, զմթերս կերակրոց, և զգանձս սնդկով, և սապատով. քանզի զճրագունսն վառեալ թողին և զվրանսն կառուցեալ՝ որպէս կանխաւ կառուցեալ էր, այնպէս թողին[1]), և զամենայն ինչ զոր ունէին յինքեանց ի բաց լքին, և դարձուցեալ զերեսս ի յետս ճեպէին ի փախուստ, և մինչև ցլուսանալ այգուցն ո՛չ մնաց և ո՛չ մի: Իսկ ի լուսանալ առաւօտին ծանուցեալ եղև զօրացն Պարսից փախուստն Օսմանցւոց. իբրև զեկուցին Շահաբասին, յայնժամ հրամայեաց զօրացն Պարսից մտանել ի բանակն Օսմանցւոց և աւար հարկանել, որք և առ ժամայն[2]) յափշտակեալ իւրացուցին ի լիութիւն անձանց իւրեանց, և դարձան ուրախութեամբ ի Թարվէզ և անդ զետեղեցան շահն և զօրքն իւր: Իսկ Սարդարն ելեալ ի Սօֆիանայ՝ գնաց փախստեամբ մինչ եհաս ի Վան քաղաք, և անտի մտեալ ինաւ էանց զծովն և գնաց ի Համիթ և անդէն մեռաւ: Պատերազմն ի Հոկտեմբերի քսան և հինգն եղև, և ինքն գնաց ի Համիթ՝ և[3]) մեռաւ՝ ի Փետրվարի ամսոյ վեցն: Ասի և ս յոմանց թէ ինքն զինքն դեղակուր արար վասն ամօթոյ պարտութեանն:

Արդ՝ գալն Ջղալօղլի Սարդարին երկու անգամ եղև, առաջին գալն ի սկզբան ՌԾԴ. թուին, յորում նոր էր մուտ Նաւասարդի ամսոյն՝ որ եկն ի Նախչուան, և անտի գնաց ի քաղաքն Վան: Եւ երկրորդ գալն այս է՝ որ եկն ի Սօֆիան և յաղթեցաւ՝ և դարձաւ, ՌԾԵ. թուին, ի սկիզբն տարեմտին ի ժամանակս առաջնոյ[4]) աշնան:

Եւ ի շարժմանէ այսց երկուց տիեզերակալացս՝ որք զարթուցեալք են ի պատերազմ, եթէ Սարդարն՝ որ եկն յարևմտից, և թէ շահն՝ որ ի կողմս արևելից՝ թէ որքան աւերումն և քանդումն եղև աշխարհի, թէ ի գալն և թէ ի դառնալն, թէ որքան ծանրաբեռն հարկապահանջութիւն եդեալ ի վերայ ժողովրդեանն և բռնութեամբ առին, նոյնպէս և զսուրուսաթն՝ որ զկնի զօրացն բերել տային, և թէ զօրքն՝ որ ի ձմեռն երիվարօքն իւրեանց ղշլախ տային, կամ զքանդումն տանց և այգեստանաց, և զկոխումն արտորէից՝ և զհանումն համբարաց՝ ցորենոյ և զայլ սերմանեաց, և աւարումն, և յափշտակումն ընչից և ստացուածոց, զուստե-

---

1) Ոսկ. չէք. այնպէս թողին. — 2) Առաջ. երեց. իսկոյն. — 3) Նոյն չէք. և. — 4) Նոյն. առաջին.

բաց և զդստերաց, և սպանումն անպարտ անձանց, զորս ի յայտնի և զորս ի գաղտնի, և զայլ ամենայն չարիսն զոր ածին ի վերայ աշխարհի. մեզ ո՛չ գոյ կար թուելոյ, այլ այնմ, որ թուէ զբազմութիւն աստեղաց, և ստեղծ զայնքան անձինս՝ որք մատնեցան անողորմ և մարդադէմ գազանացն այնոցիկ։

ԳԼ. Է.

Յաղագս յայտնելոյ Ջալալոցն եւ սաստիկ սովուն եւ մարդակեր գայլոցն, եւ այլ եւս աւարառութեանցն՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհի:

Եւ ի մէջ երկուց տիեզերակալացս այսոցիկ, այսինքն շահին և Ջղալօղլուն, ամայի մնաց երկիրն Արարատու իւրովք մասնաւոր գաւառօքն. քանզի շահն գնաց ի Թարվէզ՝ և ո՛չ է [1]) ձեռնհաս. և Սարդարն Օսմանցւոց մեռաւ, և ինքեանք ի մէջ իւրեանց [2]) ի խռովութեան կան, [3]) զի ոչ են [4]) միաբանք։ Վասն որոյ պարոնայք ոմանք՝ որք խրախուսեալ յուսային ի զօրութիւնս անձանց իւրեանց, գային և տիրէին երկրին Արարատու՝ այսինքն Երևանայ։ Որպէս պարոնն՝ զոր Քանաքրլու Մահմատ ասէին, եկեալ տիրացաւ աշխարհին։

Եւ զկնի սորա այլ ոմն Ջալալի փաշայ՝ զոր Թօփալ Օսման փաշայ ասէին, որ էր Ջիալ փաշայի որդին՝ սա եկեալ մարտեաւ ընդ Քանաքրլու Մահմատին ի գաւառին Կոտէից. որ այժմ ասի Ղրխբուլաղ՝ մերձ ի գիւղն Առինճ. և փախոյց զՔանաքրլու Մահմատն։ Եւ ինքն Օսման փաշայն հաւաքեալ առ ինքն բազում արս սրիկայս՝ արար իւր զօրս իբրև հազարաց և կալեալ իւր կայան զգիւղն Կարփի՝ և անդ նստէր. և զձմեռն զայն անդ ձմերեաց։ Ուստի առաքէր զզօրս իւր ի շրջակայ գաւառս և ի գիւղս բերել ինքեանց և անասնոց իւրեանց կերակուրս։ Եւ գնացեալ արքն՝ յոր շէն և մտանէին, ո՛չ շատանային բաւականաւն, զի յետ հոգալոյ զբաւականն՝ աւելորդաց ձեռն արկանէին, քանզի կալեալ զարսն

---

1) Ոսկ. էր։ — 2) Նոյն. ինքեանց։ — 3) Նոյն. կային։ — 4) Նոյն. էին։

կախէին, զոմանս յոտից՝ և զոմանս ի բազկաց և զոմանս յերկուորեաց, և անողորմ գանիւ հարեալ բրածեծ առնէին՝ մինչ անշունչ լեալ իբր զմեռեալս դառնային. և ոմանք և ս ի տանջանս մեռանէին: Ոմանց զականջս կտրէին, և ոմանց ընդ քիթն նետ հարեալ շրջեցուցանէին: Եւ այսպէս չարաչար տանջանօք չարչարէին ցուցանել նոցա համբարս ցորենոյ և գարւոյ. դարանս և պահարանս գանձուց և ստացուածոց: Եւ զյատակս տանց և զայլ շինուածոց փորեալ բրբրէին վասն գիւտի ընչից, և փլուցեալ զորմս և զծածկոյթս յարկաց յուզէին՝ և որոնէին ինչս. և յայսմ պատճառէ աւերութիւնս բազումս գործէին: Եւ նախ զգիւղն Կարփի այսպէս արարին, և զայր մի ի նոյն գեղջէն՝ վասն պահանջելոյ ընչից բազում աւուրս ի բանտի և ի կապանս պահեցին. յոլով օրինակաւ տանջեցին, և յետոյ սպանին՝ և ընդ մէջն յերկուս հերձեալ կախեցին զորմով ի վերայ ճանապարհին յահ և երկիւղ տեսողաց գաւառականացն:

Եւ գնացեալ ոմանք ի Ջալալոցս այսց ի մեծափառ ուխտն Յոհանավանք. յորոց տեսլենէ բնակիչք վանիցն ամենեքեան փախեան, բայց զտկար և զհիւանդ աբեղայ մի կալան՝ և խնդրէին ցուցանել դարան և պահարան: Եւ յաւուրս երիս կախեալ զաբեղայն ի բազկացն՝ ծեծէին. և[1]) իբրև ոչ եցոյց պահուստ ինչ՝ զայրացեալ Ջալալոցն որպէս զգազան կատաղի՝ իջուցեալ ի բազկացն յերկուորեացն կախեցին և չարաչար տանջէին. և[2]) նա անճար մնացեալ եցոյց նոցա զդարանն, և մտեալ ի ներքս ի դարանն կողոպտեալ յափշտակեցին զամենայն ինչսն, և զկնի՝ զաբեղայն և ս սպանին՝ և արկին ի խոր մի վանիցն: Եւ անտի ի դարանէն հանին բազում ինչս, եթէ շորեղէն, եթէ պղնձեղէն, եթէ անօթք, խաչ սկիհ, շուրջառ, բուրվառ և գրեանք, որք էին ամենեքեան պատուականք գրեանք վարդապետականք: Այլ և էին ի դարանի աստ սրբութիւնք վանիցն. որ էր վարշամակ երեսացն Քրիստոսի, և մասն ինչ ի փուշ պսակէն Քրիստոսի. և աջն սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային: Եւ այլ և ս սրբութիւնք և սուրբ նշանք, զորս ա-

---

1) Ոսկ. չիք. և. — 2) Նոյն. չիք. և.

ածալ զամենեսեան Ջալալիքն՝ և տարեալ կորուսին. և զանուն գլխաւորի սոցա, Աբդուռըզման Մուսալիմ ասէին։

Եւ ի գիւղն Ուշական կալեալ զայլ ոմն այր կախեալ յերկուրեքային տանջելին ցուցանել զահուսատ, և զայն տեսեալ միւս գեղականացն՝ առեալ ղընտանիս իւրեանց փախեան ի գաւառն Գեղարքունի։ Եւ այսպէս արարին զամենայն շրջակայ գգիւղսն և զգաւառան Կարփու։ ԶԱզարանու երկիրն, զԱրխըռւլաղայ երկիրն՝ զԾաղկունուց Ձորի երկիրն, զԳառնու Ձորն, զՈւրծայ Ձորն և յայնկոյս գետոյն Երասխայ՝ զԱահաթայ երկիրն՝ զՆոզը և զԱղջաղալէն։

Ոմանք յայսմ Ջալալոցս գնացին ի գաւառն Գառնւոյ և գտին փորածու այր մի, յորում բազում քրիստոնեայք յահէ նոցա փախուցեալք թաքեալ կային։ Եւ էր այրն այն գեհենափոր և մեծ. որոյ միայն [1]) մուտ կայր, և ոչ յայլ ուստեքէ ծակ կամ շնչահան կամ հովամուտ, որ [2]) ի վաղեմի ժամանակաց յիշխանաց փորեալ և կազմեալ էր վասն իւրոց ինչ պիտոյից. և արդ սոքա մտին անդ և թաքեան յահէ Ջալալոցն։ Իբրև եկին Ջալալիքն և գտին՝ և ի բազում աւուրս մարանչէին, և ոչ կարէին առնուլ զայրն զայն։ Ապա արարին հնարս. զի բերին հուր, և վառեցին առաջի դրան այրին, որպէս զի ծուխ հրոյն մտեալ ի յայրն վտանգեսցէ զնոսա, որք ի ներքս իցեն. և ի վերայ հրոյն արկին ժահահոտ գէշ ինչ՝ զորոյ հոտն տանէր օդն ի ներս ի յայրն։ Եւ էին յայրին մարդիկք բազումք իբրև հինգ հարիւր կամ և աւելի. և վտան խաւարչտին և նեհմութեան յարկին [3]) ճրագունք էին վառեալ։ Եւ ի ժահահոտութենէ գիշոյն, զոր արկեալ էին ի վերայ հրոյն՝ որ ի յայրն մտանէր՝ սկսաւ ապականիլ օդն, որ ի մէջ այրին. և քարինքն ամենայն քրտնեցան՝ և հոսէին ի քարանցն քրտունքն որպէս զջուր. և ճրագունքն ամենայն սկսան նուազիլ մինչև ամենևին շիջանի, և մարմինք մարդկանցն սկսաւ ուռիլ և բշտիլ և դեղին ջուր հոսիլ. և ամենեքեան շնչարգելք եղեալ նուաղեցան, և թուլացեալ թալկացեալ անշնչացան իւրաքանչիւր յիւրում տեղւոջ և առհասարակ արք՝ և կանայք ծերք և

---

1) Ա-էաւ. էրէց. չէ. մուտ. — 2) Ոմն. և. — 3) Նոյն. այրին.

տղայք՝ և մատաղ մանկտիք ի միասին[1]) մեռան. և ի նոցանէ ոչ ոք
ել արտաքս։ Եւ Ջալալիքն, որք զդուռն այրին պահէին. գիտացին
թէ ոչ հնազանդեցան նոցա, գաղթեալ արքն՝ որք ի մէջ այրին վասն
որոյ[2]) երկմիտ եղեալք ի տարակուսի կային։ Եւ յայնժամ կալան
Ջալալիքն զայլ ոմն այր ի նոյն գաւառէն՝ և բռնադատէին ցու-
ցանել զապրանս. և նա յահէ սպանմանն ասաց, եկայք ընդ իս զի
գնասցուք ի Քօռադարէն՝ և անդ ցուցից ձեզ զապրանս։ Իբրև
նոքա գնացին, յայնժամ նախախնամութեամբն Աստուծոյ արք
ոմանք՝ որք ի նոյն դարանէն ելեալ էին յառաջագոյն, և վասն
իւրեանց ինչ գործոյ գնացեալք էին յայլ ուրեք, ի նմին ժամու
եկեալ ի հեռաստանէ դիտեցին թաքնաբար զդուռն այրին՝ զի ոչ
կայր անդ ոք. ապա եկին ի դուռն այրին, տեսին զայս ամենայն
եղեալ. և փութացեալ զհուրն ի բաց ցրուեցին. և վառեցին ճրագ՝
և մտին ի ներքս ի յայրն և տեսին զամենեսեան իբրև զմակա-
ղեալ ոչխարս յիւրաքանչիւր տեղիս մեռեալ՝ հայր զորդւով՝ և
մայր զդոտերբ՝ և եղբայր զեղբարբ՝ զմիմեամբք գիրկս ածեալ և
մեռեալ։ Եւ փութացեալ նոցին նախ՝ զընտանիս իւրեանց արտաքս
քարշեալ ձգեցին ի դուրս ի յայրէն և ապա՝ զայլս, որքան կարա-
ցին արտաքս բերին. և զորս արտաքս՝ բերէին, և հոգ տարեալ
սպասաւորէին, զձիւն և զջուր ի վերայ հեղուին, շնորհօքն Աստու-
ծոյ կենդանանային, և այսպէս զբազումս արտաքս բերեալ ապրե-
ցուցին ի դառն մահուանէն. բայց զորս ոչ կարացին արտաքս բե-
րել, ամենեքեան մեռան այսպիսի մահուամբ։ Եւ որք ելեալ ի դա-
րանէն ոչ և ս կարացին կալ ի տեղին յահէ Ջալալոցն, այլ փութա-
նակի մեկնեալք ի տեղւոյն փախեան յայլ ուրեք ապրեցուցանել
զանձինս։ Եւ այսպէս զամենայն գեղօրայս գաւառացն Արարատու
յաւեր և յապականութիւն դարձուցին. և ի կերակրելի սերմա-
նեաց և ի բնակչաց թափուր արարին։

Եւ ապա խորհեցան Ջալալիքն գնալ յերկիրն Գեղամայ՝ որ է Գե-
ղարքունի, քանզի գիտէին թէ անդ են համբարք ցորենոյ և գար-
ւոյ, և ջոկք ոչխարաց և անդէոց, որ է պախրէք՝[3]) յոլովք գոն։
Վասն որոյ յոլովք ի զօրացն Ջալալոց ելեալ գնացին յերկիրն Գե-

---

1) Ոսկ. չիք. ի միասին։ — 2) Նոյն. չիք. վասն որոյ։ — 3) Նոյն. պախրէ։

զամայ. և զբազում գիւղս կողոպտեալ աւար հարին։ Եւ բացեալ զհամբարս նոցա զցորենոյ և զգարւոյ, և նոցին տեարց ձեռօքն բարձին նոցին անասնոցն, և զնոսին կալան պահակ՝ որ է կոռ, վարող և քշող բեռնակիր անասնոցն, որովք բերէին զցորեանն ի բնակարանս իւրեանց։ Այլ և կանայս, և տղայս գերացուցին[1]) բերին ընդ ինքեանս. որպէս զի տեարք գերեացն արծաթ և ոսկի վասն նոցին գնոցն բերեալ դարձուսցեն զգերիսն. և իբրև ըստ բազձանաց սրտից իւրեանց զոր ինչ և կամեցան, արարին. և ապա չուեցուցեալ զգերեալ կանայսն և զտղայսն, և պահակ կալեալ արամբքն բարձեալ նոցին գրաստուցն և եղանցն զամենայն բեռինսն. և զբազմութիւն անասնոցն՝ որք էին ջոկով ոչխարք՝ և պախրէք և երամով ձի՝ վարեալք բերէին։ Իբրև եկին երկուց աւուրց ճանապարհ՝ և զի էր գործառնութիւնս այս ի ժամանակս ձմերայնոյ, այլ և ձմեռնն այն ծանրաձմեռն և ձիւնամեծ էր, վասն որոյ բեռնակիր անասունքն ամենեքեան վաստակեալ մնացին ի ճանապարհին, և ի թանձրութենէ և ի յոլովութենէ[2]) ձեանն ոչ կարէին գնալ։ Յաղագս որոյ զմնացեալ գրաստուց բեռինսն բաժանեցին շալակ շալակ. և շալակեցուցին գերեացն արանց և կանանց և տղայոց. և այսպէս անցուցեալ զսարն՝ հասուցին ի Կարփի գիւղն։ Բայց թէ ո՛րքան դառն աղէտիւ վտանգ էր ողորմելի ժողովրդեանն՝ որք պատահեցան այսմ գործոյ. զի զոմանց զձեռս և զոտս և զունչս տարաւ ցուրտն. որք յօդաթափք եղեն ի մասանց մարմնոյ։ Եւ այլք ի շնչմանէ ցրտասառոյց դառնաշունչ[3]) օդոյն սառուցեալք անդէն իսկ ի ճանապարհին մնային՝ և մեռանէին[4]). և[5]) այլք ոմանք ասէին վասն կանանցն, որք զցորեանն շալակեալ ունէին ի բազում վաստակոյն խոնջեալ և ի ցրտոյն նքողեալ պակասեալ ի զօրութենէ և վհատեալ ի կենաց ո՛չ կարէին գնալ. նստէին շալակովն ի վերայ ձեանն և մնային և մեռանէին։ Եւ այսպէս՝ որք մեռան ի ճանապարհին. մեռան, և որք մնացին՝ զամենեսեան բերեալք հասուցին ի Կարփի. զոմանս վաճա-

---

1) Ոսկ. գերացուցեալ։ — 2) Նոյն. չիք. ի յոլովութենէ։ — 3) Նոյն. չիք. դառնաշունչ։ — 4) Նոյն. մնացին և մեռան։ — 5) Նոյն. ասա պակասի սոյն հատուած. և այլք ոմանք . . . . մնացին և մեռանէին։

ռէին արծաթոյ. և զոմանս պահէին ի ծառայութիւն գործոց իւրեանց: Եւ Ջալալիքն կացին այսպէս մինչ ի գարունն՝ և հասին մերձ յաւուրսն Համբարձմանն: Եւ ապա ելեալք անտի գնացին յերկիրն Ախլցխու. և անդ ևս զայն գործ կատարէին:

Եւ ո՛չ միայն այս Ջալալիքս այսպէս առնէին. գոյին և այլք Ջալալիք՝ ոմանք յոլովք՝ և ոմանք սակաւք. որ ի տեղիս տեղիս զկայ առեալ և որջացեալք էին՝ զայսպիսի գործս գործէին: Այլ և ի քրիստոնէից ազգէ՝ արք ոմանք, որք ո՛չ ունէին զերկիւղն Աստուծոյ յինքեանս. իբրև տեսանէին թէ այլազգիքն որպէս առնեն. ինքեանք ևս սկսան այսպէս առնել. վասն զի աչօք տեսին և սրտիւ յօժարեցան. եթէ յայտնի յափշտակութեամբ՝ և թէ գաղտնի գողութեամբ այնպէս առնէին. քանզի երկիրն անտէր և ամայի էր յաշխարհակալ բռնաւորաց. և ամենայն ոք զախորժակս կամաց իւրոց կատարէր: Արդ՝ որպէս պատմեն տեսողք ժամանակին, զի բնաւ ոչ գոյր նշոյլ բարութեան յաւուրսն յայնոսիկ բաց ի թշուառութեանցն, որպէս պատմեցաք, և տակաւին ևս պատմելոց եմք: Վասն զի թագաւորն արևելից Շահաբաս զօրօքն Պարսից զբաժին արևելեայ աշխարհիս յաւեր դարձոյց: Սոյնպէս և Ջալալիքն՝ որք ի մասն բաժնի արևելեայ երկրիս գերագոյն քան զնոսա [1]) աւերիչք և ապականիչք: Եւ Սարդարն Օսմանցւոց նոցին զօրօքն ի Միջերկրայս՝ սկսեալ ի Կոստանդնուպօլսէ մինչ ի յԵրևան քաղաք աւերեցին. սոյնպէս և Ջալալիքն, որք էին յաւուրսն յայնոսիկ ի կողմանս երկրին Օսմանցւոց, գերագոյնք քան զնոսա աւերիչք: Եւ սոքա էին արք անուանիք՝ և յաղթողք՝ և քաջ պատերազմողք՝ և անպարտելի ախոյեան: [2]) Եւ զի էին Ջալալիքս այսոքիկ բազումք, վասն որոյ հարկաւոր համարիմ շարադրել զանուանս նոցա, որով մարթասցիս վերահասու լինիլ աւերման աշխարհաց՝ որ ի նոցունց եղև. թէ որքան եղեալ է և զոր ինչ լուաք յականատես պատմողաց՝ զայն գրեմք:

Նախ Ղարայ եաղիչին բազում հեծելօք, որ ի Ռխէ. թուին ապստամբեցաւ ի թագաւորէն, և եկեալ յՈւրհայ քաղաք եմուտ ի բերդն, և ամրացաւ: Եւ հրամայեցաւ ի թագաւորէն ի վերայ սո-

---

1) Ռուկ. չէր. ախոյեան.—2) Նոյն. եղեն.

բա Սարդար գալ. և Սարդարն եկեալ ԽՌ. մարդով ոչինչ կարաց ստնանել՝ դարձաւ։ Եւ ապա Եազիչին ելեալ ի բերդէն՝ և այլ և-ս զօրս ժողովեաց ի վերայ իւր, և նոքօք սկսաւ աւերել զաշխարհս, և նախ զՈւրհոյ քաղաք և ապա զայլս՝ զԹօխաթ, զՍեբաստիայ, զԲուրսայ, զԱնկիւրիայ, և այլ ուր և հանդիպեցաւ։ Եւ զխարաջն (գլխահարկ) զոր հանապազ թագաւորն առնոյր ի ժողովրդոց, այս Եազիչիս զերկու տարւոյ խարաջն ինքն էառ, և իւրոց զօրացն ռոճիկս բաժանեաց։

Հուսէյին փաշայ՝ ՌԽԸ թուին ապստամբեցաւ ի թագաւորէն։ Քօսայ Սաֆար ՌԽԸ. թուին ապստամբեցաւ։ Ահմատ փաշայ ՌԾ. թուին ապստամբեցաւ։ Ինջաղան ՌԾԳ. թուին ապստամբեցաւ։ Յուլարղստին ՌԾԳ. թուին ապստամբեցաւ։ Թաւուլն ԺԲՌ. մարդով ՌԾԲ. թուին ապստամբեցաւ։ Այս Թաւուլիս եղբայրն՝ զորոյ անունն ո՛չ գտաք։ Մահմատ փաշայ ԻՌ. մարդով։ Մանօղլի։ Ջանփօլատօղլի Ալի փաշայ։ Սորին եղբայրն՝ զորոյ անունն ո՛չ գտաք։ Քօռօղլի, այս այն Քօռօղլին է, որ բազում խաղ է ասացեալ՝ զոր այժմ աշղներն եղանակեն։ Գզիրօղլի Մուստաֆայ բէկ Ռ. մարդով. և սա և-ս ընկեր է Քօռօղլւոյն՝ զոր յոլով տեղիս ի մէջ իւր խաղին զսա յիշէ։ Միւս Մուստաֆայ բէկ։ Ղարաղաշ։ Դալունասիպ։ Եօլայ սըղմազ, Թանդրի Թանիմազ։ Գօկապախան։ Ձըփլախ։ Քեասաքեաս։ Քրլու։ Ղարասահաթ։ Աղաջդանփիրի։ Սոքա ամենեքեան Ջալալիք էին որք ոչ հնազանդէին թագաւորին. և ո՛չ ի տեղի ուրեք զկայ առեալ ընակէին, այլ աշխարհաւերք և աշխարհակործանք. և ուր և լսէին զհամբաւ շինութեան, դիմեալ անդր հասանէին, աւարեալ կողոպտէին և զշինուածսն հրդեհեալ այրէին։

Ի մերձակայից Կոստանդնուպօլսի՝ մինչև ցԵրևան քաղաք. ի Բաղդատայ մինչև ցԴամուրղափուն, զսպիտակ ծովու մէջն և զսեաւ ծովու մէջն. այս եզերքս՝ զորս ծրագրեցի. զսոցա մէջն զայսքան աշխարհս յաւեր և յապականութիւն դարձուցին։

Եւ յայսմ պատճառէ հողագործք և երկրագործք՝ որք յիւրաքանչիւր տեղիս գոյին, յերկիւղէ և յահէ սոցա փախուցեալք ի բերդս և ի դղեակս, և ի փապարս լերանց ամրանային. և ո՛չ կարէին առնել զերկրագործութիւն, վասն որոյ սերմանել և հնձել և կալ և կուտ բարձաւ ամենևին. և սկսաւ լինիլ սղութիւն

հայի և ամենայն ուտելի իրաց և ոչ գոռանիւր. և թէ ուրեք ուրեք և գոռանիւր, և այն և ծանր գնոյ։ Եւ ի ժամանակի սըղուխեանս այս եկն մարախ յընդհանուր Միջերկրայս և եհար միանգամայն զամենայն երկիրս և եկեր զխոտ, զբոյս, և զայլ կանաչ՝ որ երևիւր։ Ցորոյ հետագայ եղև սով սաստիկ. և բնաւին ոչ երևիւր հաց և կերակուր և այլ ինչ ուտելի։

Եւ յայսմ ժամանակի եղեն ցիր և ցան ազգն Հայոց և գնացին իւրաքանչիւր ոք հանդէպ երեսաց իւրոց գոռանել տեղի կելոյ և ապրելոյ։ Ոմանք յՈւռումէլի, ոմանք ի Բուղդան, ոմանք ի Լէհ, ոմանք ի Կաֆայ, ոմանք ի Ծովեզերեան Պանդռսի, ոմանք ի Թարվէզ և յԱրաաւէլ՝ և ի գաւառս սոցա։ Զի յազգէն Հայոց՝ որքան զարիսպականք կան յասացեալ գաւառս, յայս ժամանակիս և յայս[1]) պատճառէս են գնացեալ։ Եւ Շահարաս Թագաւորն՝ որ ի Հայոց ազգէն այնքան բազում[2]) քրիստոնեայս քշեաց և տարաւ յերկիրն Սպահանայ և Ֆահրապատու, նոքա ամենեքեան յայս ժամանակիս էին եկեալ՝ զոր շահն տարաւ։

Եւ ըստ ասացելումն ի ժամանակի սովիս՝ որք ցրուեցան և գնացին, և որք մնացին ի Միջերկրայս, ի չգոյէ հացի՝ սկսան ուտել զկենդանիս՝ զարջառս՝ և զոչխարս։ Եւ ի սպառել սուրբ կենդանեացն՝ սկսան ուտել զանսուրբ կենդանիս՝ զձի, և զջորի, և զեշ և զայլ անսուրբ կենդանիս. մինչև զշուն, և զկատու, և այլ ինչ որ ի ձեռս անկանէր վասն կարեաց կերակրոյն։ Եւ իբրև այլ առաւել սաստկացաւ սովն, սկսան ուտել զմեռեալս՝ և ոչ թաղէին՝ այլ ուտէին. քանզի զօրացեալ էր ի վերայ աշխարհի սովն։ Եւ բազումք ի բազում տեղիս զկենդանի մարդս ըմբռնէին և ուտէին։

Որպէս պատմեցին մեզ թէ յերկիրն Արաբատու ի գիւղն որ կոչեն Ուշական, այր ոմն արաբեալ էր վիհ ինչ ի մէջ տան իւրոյ թաքնաբար, որ զայր զարիսպական խաբեալ բերէր ի տուն իւր և սպանանեալ պահէր ի վիհն յայն՝ և յաւուրս յաւուրս[3]) սակաւ սակաւ ուտէր. զոր յետոյ խմացան բնակիչք գեղջն՝ և հալածեալ վախուցին ի գեղջէն։

---

1) Ոմն. յայսմանէ։—2) Նոյն. չէ։ բազում։—3) Նոյն. օր ըստ օրէ։

Եւ ի գիւղն՝ զոր Բջնի ասեն, ճանապարհորդք ոմանք՝ որք [1]) ընդ այն անցանէին [2]), տեսանէին զի ծուխ ելանէր ի տանէ միոյ. և նիշ արարեալ գնացին ի տունն՝ տեսին կանայս երիս ի տանն՝ որ կառուցեալ էին պոյտն և եփէին կերակուր. իբրև ի վեր առին զխուփն՝ տեսին ձեռս և բազուկս և այլ միս մարդոյ, որ եփէին զի կերիցեն։ Իբրև բռնադատեցին զկանայսն խոստովանել զայն. յայնժամ նոքա զստոյգն ասացին, թէ վասն հարկի սովուն՝ որ ոչ ունիմք ինչ զի կերիցուք, վասն որոյ զանցորդ մարդիկս, որք ընդ այս անցանեն [3]), խաբելով բերեմք ի տուն՝ և սպանեալ եփեմք և ուտեմք։

Այլև յԱրզրում քաղաքի սմին օրինակաւ այսպիսի գործ եղեալ էր՝ զոր տեսողքն պատմեցին ինձ, թէ կանայք չորք միաբանեալ էին. և ի տան միում արարեալ ինքեանց բնակութիւն, որ մի և երկու ի նոցանէ աւուրց յաւուրս ելեալ արտաքոյ շրջէին և խաբէին զմարդիկ պատրողական բանիւք՝ և բերեալ ի տուն, ըմբռնեալ զմարդն սպանանէին, եփէին և ուտէին։ Եւ եղև ի միում աւուր զի զայր ոմն տարան ի տուն, և մինչ կամէին ըմբռնել զայրն՝ և այրն իմացեալ զխորհուրդս նոցա փութանակի ի բաց ոստեաւ, զերծաւ ի ձեռաց նոցա և փախուցեալ ել ի տանէն, և գնացեալ առ փաշայն, որ իշխան էր քաղաքին և [4]) ծանոյց նմա. և իշխանն հրամայեաց զինուորաց գնալ ընդ առնն՝ և ըմբռնել զկանայսն. և զինուորացն գնացեալ ըմբռնեցին զկանայսն։ Ապա սկսան խուզել զտունն, իբրև մտին ի ներքսագոյն տունն, տեսին ԻԳ. գլուխք մարդոյ՝ զորս սպանեալ և կերեալ էին, և զինուորքն բռնադատէին և խոշտանգէին զկանայսն ասել ստուգիւ զգործս իւրեանց. և նոքա պատմեցին թէ վասն վտանգի սովուս խաբանօք բերեմք զմարդիկս ասա՝ և սպանեալ ուտեմք։ Եւ կալեալ զկանայսն տարան առ փաշայն. և փաշայն հրամայեաց սպանանել զչորեսին կանայսն. և այնպէս արարին [5])։

Եւ մերձ Բասենոյ երկրին է գաւառ մի, զորոյ զանունն Խալիեազի ասեն՝ որ այժմս անբնակ է գաւառն այն. ուստի էր այր ոմն հա-

---

1) Ոսկ. չէք. որք։— 2) Նոյն. անցանելով։— 3) Նոյն. չէք. որք ընդ այս անցանեն։— 4) Նոյն. չէք. և։— 5) Նոյն. չէք. և այնպէս արարին։

ւատարիմ և բանագէտ. սա պատմեաց թէ ի ժամանակս այս սովիս՝ տղայք երկուք առ մեզ բնակէին՝ զի մեզ գոյր ցորեան ուտելոյ։ Եւ եղև օր ինչ, որ ո՛չ երևեցան տղայքն. և եկն առիս կարծիք՝ թէ մի գուցէ անկան ի ձեռս մարդակեր արանց՝ և կերեալ եղեն, և վասն ահի մարդակեր արանցն առի ընդ իս արս երկուս և ս, քանզի և ես երկնչէի միայն գնալ առ նոսա, և գնացի ի կարծեցեալ տեղին, ուր էին ժողովեալ բազում սովալլուկ մարդիկք արք և կանայք՝ յորոց գոյր կարծիք մարդակերութեան։ Իբրև մտի ի տունն հարցի ցնոսա՝ և նոքա յուրաստ եղեն, և էր թոնիրն ի վառ և պոյտն ի վերայ, յորում եփէին կերակուր. և առեալ ի բաց զխուփն հայեցայ ի մէջ պուտկին՝ տեսի զոտն տղային, ապա եկեալ եղբայր տղային և [1]) ասաց՝ թէ զեղբայրն իմ մորթեցին և կերին. և այդ նորին ոտն է։ Եւ ես յետ բազմաց կսկծանաց՝ առեալ զմնացեալ տղայն տարայ ի տունս մեր՝ որ ապրեցաւ։ Այլ և սոյն այր ասէր՝ թէ տեսի զի երկու պառաւ կանայք՝ որք կալան զփոքր աղջիկ մի, խեղդեցին և կերին, և ես զայս ծանուցի Սարգիս անուամբ առն միոյ. և նա սպան զերկոսին պառաւսն։ Եւ բազումք ի բազում տեղիս այսպէս արարեալ էին. որսացեալք զմարդիկ և կերեալ։

Եւ ո՛չ միայն զայլ օտար մարդ ուտէին՝ այլ և արք և կանայք զզաւակս իւրեանց կերեալ են։ Որպէս լուաք թէ յերկիրն Սեբաստիոյ ոմանք զզաւակս իւրեանց կերեալ են։ Այլ և յայլում գաւառի կին ոմն զիւր երկու որդիս և զմի դուստրն կերեալ է։

Եւ ոմանք հարկեալք ի կարեաց սովուն ելանէին՝ և շրջէին ի շինամիջին և վասն պակասելոյ զօրութեան, ճնշեալ՝ և մաշեալ, և նքողեալ ո՛չ կարէին գնալ, անկանէին ի շինամիջի և յանցս ճանապարհաց և յանկիւնս որմոց և մռնչելով և նուալով և հեծելով [2]) մեռանէին։

Եւ ոմանք եկեալք միաբանէին արք Ժ. և Ի. և Լ. և գնային ի գեղջէ ի գիւղ և յերկրէ յերկիր խնդրել կերակուր և ո՛չ կարէին գտանել, զի իբրև զԱստուածառաք պատուհաս ի վերայ ընդհանուր աշխարհի սփռեալ էր սովն, ըստ բանի մարգարէին, կոչեաց սով

---

1) Ոսկ. չիք. և։ — 2) Նոյն. չիք հեծելով։

յերկիր նոցա և զամենայն զօրութիւն հացի եբեկ։ Էր զի ոմանք ի նոցանէ հասանէին ի շէնս, և էր զի ի ճանապարհին[1]) մեռանէին։

Եւ ի դիականց մեռելոցս այսոցիկ կերին վայրի գազանք և անընդելք կենդանիք, մանաւանդ թէ գայլք. և ուտելով զմեռեալս, սովորեցան և զկենդանի մարդ և ս ուտել՝ զոր մարդագայլ ասէին։ Եւ այնքան սովորեցան և համարձակեցան գայլք ի վերայ մարդոյ մինչև զկենդանի մարդս պատառէին և ուտէին։ Եւ յայսմ պատճառէ երթևեկութիւն գնացից ճանապարհաց խափանեցաւ յահէ մարդագայլոցն։ Եւ այնքան վստահացան գայլք ի վերայ մարդոյ՝ որք գային ի մէջ շինին և մտանէին ի տունս, և որում և պատահէին եթէ յանկողնի ննջեալ տղայի, և թէ ի մէջ օրօրոցի, և թէ ի գիրկս մարցն, ի վերայ արձակէին և բռնութեամբ կորզեալ ի գրկացն և յօրօրոցէն յափշտակեալ՝ առեալ[2]) փախչէին՝ և տարեալ ուտէին։ Այսմ գործոյս տեսողք յոլովք և բազումք[3]) գոյին, որք զիւրաքանչիւր տեսեալն պատմէին գործս զարմանալիս և սարսռելիս։ Որ և այնմ ժամանակեան գայլատար մանկանցն բազումք գոն այժմ՝ որք եղեալք են արք կատարեալք և ծերացեալք, որոց ի գլուխն և յերեսն և յայլ տեղիս մարմնոցն տեսանի սպիք վիրացն պատառոտեալ և գիշատեալ՝ զոր արարեալ են գայլքն՝ որոց ի հարցանելն մեր վասն գիշատելոց տեղեացն, պատասխանեն թէ գայլն յափշտակեալ տարաւ զիս յուտել՝ և ժողովեալ արանց բազմաց ազատեցին զիս ի բերանոյ գայլոյն։

Եւ եղև սովս այս ի մէջ երկուց մեծ ծովուցն, այսինքն Սպիտակ ծովուն և Սեաւ ծովուն, ի մերձակայ գաւառացն Կոստանդնուպօլսոյ մինչև ի գաւառսն Թարվիզու, ի Բաղդատայ մինչև ի Դամուրղափուն, այսքան եզերացս մէջն եղև սովն և սաստկացաւ, այնքան որ զշուն և զկատու և զայլ անսուրբ կենդանւոյ, և զմարդոյ միս կերան մարդիկ, որպէս և պատմեցաք։[4]) Եւ եղև սկիզբն սովուս ի ՌԾԵ. թուին, յայսմ ամի թոյլ էր սովն և ոչ էր խիստ, իսկ ի մտանելն ՌԾԶ. թիւն, և ի ՌԾԷ. կարի սաստկացաւ, և ի մտանելն ՌԾԸ. թուլացաւ, և ի ՌԾԹ. բարձաւ բնաւին ողորմու-

---

1) Ոսկ. չիք. ի ճանապարհին։ — 2) Նոյն. չիք. առեալ։ — 3) Նոյն. չիք. և բազումք։ — 4) Նոյն. չիք. այնքան որ . . . . պատմեցաք։

թեամբն Աստուծոյ ամենախնամողին՝ որ ոչ խոպառ բարկանայ ստեղծուածոց իւրոց՝ և ոչ յաւիտեան պահէ ոխս, որում փառք յաւիտեանս ամէն։

ԳԼ. Ը.

Յաղագս առման խաղաղացն Գանջայոյ եւ Շամախւոյ:

Յետ երկրորդի գալստեան և դառնալոյ Զղալօղլի Սարդարին, որ եկն ի Սօֆիան և պատերազմեցաւ ընդ Պարսից և պարտեալ դարձաւ ի Համիթ և մեռաւ։ Թագաւորն Պարսից Շահաբաս ամենայն զօրօքն իւրովք կայր ի Թարվէզ քաղաքի զձմեռն զայն՝ իսկ ի շնչել հողմոյն հարաւոյ՝ ի ժամանակս գարնան ժողովեաց զամենայն զօրս իւր՝ և գնաց ի վերայ զօրացն Օսմանցւոց՝ որք տակաւին էին ի քաղաքին Գանձակայ՝ որ է Գանջայ, յորում ամի էր թուականն մեր ՌԾԵ. և ի հասանիլն անդր շրջապատեալ զբերդն նստաւ ի վերայ։ Եւ զերկիրն ամենայն գրաւեալ ընդ իւրով իշխանութեամբն և պահէր ի խաղաղութեան, հրաման արարեալ իւրոց զօրացն մի զոք խուել՝ և մի զոք բռնադատել ի բնակչաց երկրին, ուստի լցեալ լինէր ամենայն պիտոյք նոցա՝ մարդկան և անասնոց։ Եւ ինքն շահն ուշ եդեալ գործոյ պատերազմին՝ զի առցէ զբերդն պէս պէս հնարիւք։ Երբեմն սիբայ բարձրացուցեալ ի վերուստ ծեծէին. երբեմն ի ներքուստ զյատակս պարսպացն փորեալ նաղմըն առնէին, և զայն լնուին բարութով հրդեհէին, և զպարիսպն ի վեր առեալ ընդ երկինս ցնդէին։ Եւ երբեմն սուտ երդումն և դաշն խաղաղութեան գրէր շահն՝ և առաքէր ի մէջ բերդին, թէ դուք ամենեքեան ձերովք ընչիւք և ամենայն ընտանեօք ելեալ գնացէք յաշխարհն ձեր՝ և մեք ձեզ ինչ ո՛չ մեզանչեմք, միայն թէ զբերդն տո՛ւք մեզ։ Իսկ զօրքն Օսմանցւոց ո՛չ տային՝ այլ երկայնամտեալ համբերէին, և քաջութեամբ պատերազմեալ դիմակայէին։ Իսկ Պարսիկ զօրքն ո՛չինչ կրէին վտանգ՝ կամ կերակրոյ կամ ցրտոյ և կամ ի շրջակայ թշնամեաց՝ և կամ յայլ իրաց, այլ կային առանց պակասութեան և հանապազ պատերազմէին։ Եւ մինչ

եռես շահն թէ սակաւ ինչ երկարի գործ պատերազմին՝ ձուլեաց անդէն երկաւս թօփս մեծամեծս, հզօրս և ուժգնաբաղխս, որոց ի ձգելն կարի փլուցանէր զպարիսպ բերդին. և սովաւ յոյժ վտանգ լինէր Օսմանցւոցն։ Ի վերջոյ ամենայն պատերազմին՝ բնակիչք բերդին զօրքն Օսմանցւոց հայէին շուրջ զինքեանսիք, զի ոչ յուսաւեք գոյր նոցա օգնական՝ ոչ յիւրեանց շրջակայ քաղաքացն, նաև ոչ ի դրանէ թագաւորին իւրեանց. զի Ջալալիք բազում կային ի մէջ երկրին Օսմանցւոց՝ զորոց զանուանն յանցեալ ճառիդ յիշեցաք, և նոքա այնու էին պատասխալք։ Այլ և փաշային Գանջայու անկեալ էր ի պատերազմին՝ որոյ անունն էր Զընջիլղուան Ալի փաշայ։ Այլ և նոր ձուլեալ թօփին կարի փլուցանէր զպարիսպն. վասն որոյ յամենայն կողմանց ի նեղ անկեալք եռաւն զբերդն Պարսից։ Իբրև էառ շահն զբերդն Գանձակայ՝ տիրեաց ամենայն երկրին և կարգեաց անդէն իշխեցող զոմն՝ որում անունն էր Աղասղ Մահմատ խան,

Եւ մինչև յայժմ առ ինքն ունէր շահն զթոռն Աղէքսանդրու թագաւորին Կախեթու զԹամրազն. և այժմ արձակեաց զնա գնալ յաշխարհն իւր Հայրենի, տալեալ նմա հրամանն իշխանութեան տիրել իւրոյ հայրենի աշխարհին՝ և վարել զգործ թագաւորութեան իւրոյ։ Բայց կալ ի միաբանութեան և ի հնազանդութեան թագաւորութեանն Պարսից. և Թամրազն գնաց ի Կախեթ ի հայրենիս իւր, վարէր զիշխանութիւն թագաւորութեանն, և կայր ի հնազանդութեանն Պարսից։

Այլ և ոմանք ասացին թէ յետ առնլոյ շահին զԳանջայ, կային ի գաւառին Գանջայու Մահմետական հաւատով ազգ մի. զոր ինքեանք էլ անուանեն, և զանունն այս էլիս Զէկիրլու ասէին. որք էին դաւանութեամբ և կրօնիւք Օսմանցւոցն՝ զոր Սունի ասեն։ Հրամայեաց ապար վասն սոցա շահն ժողովել զամենեսեան ի մի վայր ի տեղի ինչ՝ որ էր տեղի հեղեղատի, որոյ մուտն նեղ էր՝ զոր պահէին Պարսիկք. և որքան դէպ ի ներքս երթայր լայնէր [1]) և շուրջանակի բարձր փուլ, յորմէ ոչ կարէին ելանել և փախչիլ։ Հրամայեաց շահն զնոսա զամենեսեան անդէն ի սուր սուսերի մաշել՝

---

1) Ոմ. լայնանար։

զարս և զկանայս, զծերս և զտղայս. և մինչև ցմատաղ մանկունս կոտորեցին, և բնաջինջ արարին։

Իսկ թագաւորն Շահաբաս յետ առնլոյ զբերդն Գանձակայ և տիրելոյ ամենայն երկրին, սկսաւ ճանապարհ ելանել և գնալ ի կողմանս Վրաց, ի քաղաքն Թիֆլիս։ Էառ ընդ իւր և զմնացեալսն ի զօրացն և յազգէն Օսմանցւոց՝ որք մնացին ի կոտորմանէ բերդին։ Խաբեաց զնոսա պատրողական բանիւք տուեալ նոցա յոյս սնոտի՝ ասելով՝ եկայք դուք զկնի բանակին իմոյ, զի մի գուցէ ելուզակ մարդիկք վնաս ինչ առնիցեն ձեզ, այլ ի մերոց զօրացս կարգեցից ձեզ զօրս պաշտպան, զի խնամելով և հովուելով տանիցեն[1]) մինչև հասուցանիցեն ի սահմանս երկրին ձերոյ։ Եւ այսպիսի պատրանօք առեալ տարաւ զնոսա ընդ իւր. և հասեալ ի գաւառն Ախստևու և[2]) քանակեցաւ ի ձորն՝ զոր Ինջայու ձոր ասեն՝ ի վերայ ջրոյն։ Եւ անդէն հրամայեաց զօրացն Պարսից կոտորել զամենայն մնացեալսն յազգէն Օսմանցւոց՝ և աւար արարեալ զինչս և զստացուածս և զկանայս և զմանկունս նոցա։ Եւ արարեալ կատարեցին ըստ հրամանաց շահին՝ զամենայն։

Յետ այսորիկ Շահաբասն ամենայն բանակաւն իւրով չուեալ յերկրէն Ինջայու գնաց ի քաղաքն Թիֆլիս, խաղաղութեամբ եմուտ՝ և խաղաղութեամբ ելեալ գնաց, զի միաբանութիւն էր ի մէջ Պարսից և Վրաց։

Ելեալ շահն ի Թիֆլիսու գնաց ի գաւառն Գեղամայ և բանակեցաւ անդէն բանակն արքունի. և ինքն Շահաբասն իջեւանեցաւ ի տան մէլիք Շահնազարին, որ էր ի գիւղն Մազրայ, բնական ի նոյն գեղջէն։ Եւ էր մէլիք Շահնազարս յազգէն Հայոց՝ և հաւատով քրիստոնեայ, իշխան հզօր և փառաւոր, որ արար հիւրընկալութիւն շահին որպէս վայելէ թագաւորի՝ և էր ինքն բարեկամ և մտերիմ՝ և արգոյ առաջի թագաւորին։ Վասն որոյ և թագաւորն պատուական և ազնիւ զգեստուք շքեղացուցեալ խիլայեաց. և պարգևեաց նմա զիշխանութիւն մէլիքութեան գաւառին, և այլ ևս դաստակերտս և գեղօրայս ետ նմա և եղբարց նորա։ Եւ հաստատուն նոմոս գրեաց և կնքեաց թագաւորական կնքով և ետ նոցա

---

1) Ոսկ. տանիցեն զձեզ։— 2) Նոյն. չիք. և։

զի անփոփոխ լիցի ժառանգութիւնն այն նոցա և զաւակաց [1]) նոցա յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան։

Եւ անտի յարուցեալ կամկար [2]) գնացիւք եհաս ի Թարվէզ ամենայն զօրօքն իւրովք, եկաց մինչև եմուտ ի միւս տարին. յորում էր թուականն մեր ՌԾԶ. ապա առեալ զամենայն զօրս իւր գնաց ի վերայ Շամախւոյ՝ և նստաւ ի վերայ բերդին, շրջապատեալ և պաշարեալ զնա։ Եւ որպէս պատմեցաք վասն Գանջայոյ՝ նովին օրինակաւ պատերազմեալ ընդ Շամախւոյ էառ զնա յՕսմանցւոց։ Եւ զզօրսն Օսմանցւոց սրով կոտորեաց. և զընտանիս և զինչս աւարեալ յափշտակեաց։ Եւ կարգեաց ի նմա իշխան զԶլֆիղար խանն, և ինքն չու արարեալ բանակաւն իւրով գնաց ի Թարվէզ։ Եւ ի մտանելն ի թուականն ՌԾԷ. գնաց շահն ի Սպահան քաղաք։

ԳԼ. Թ.

Թէ որպիսի պատճառանօք կոչեաց Շահաբաս զթագաւորսն Վրաց առ ինքն. եւ հնարիւք դաւեաց 5) զնոսա։

Ի ժամանակս թագաւորութեան Շահթահմազին՝ որ էր թագաւոր ազգին Պարսից. և եղև զօրանալ այս Շահթամազիս և բռնանալ ի վերայ այլոց ազգաց՝ որք շրջաբնակ են [4]) զինքեամբ, որ և բռնացաւ ի վերայ ազգին Վրաց և էառ պատանդս ի թագաւորաց նոցա։ Ի թագաւորէն Թիֆլիսու՝ որ էր մեծ Սիմոն խանն, զդուստր նորա և զեղբայր նորա։ Եւ ի թագաւորէն Կախէթու, որ էր Աղէքսանդրն՝ զորդի նորա, որում անունն էր Կոստանդին։ Այլ [5]) և գոյին այս Աղէքսանդր թագաւորիս այլ ևս որդիք երկու՝ Դաւիթ՝ և Գորգի, սոքա երկոքինս կային առ հայրն իւրեանց յԱղէքսանդր։ Իսկ Կոստանդին, որ տուեալ եղև պատանդ թագաւորին Պարսից Շահթահմազին՝ մնաց անդէն՝ և սնաւ առ նոսա, մեծացաւ՝ և եղև այր երևելի ի դրան թագաւորին. քանզի դարձուցին զնա ի քրիստոնէական հաւատոցն ի կրօնս մոլար առաջնորդին։ Մեռաւ

1) Ոսկ. զաւակի։ — 2) Նոյն. կամնար։ — 3) Նոյն. գրաւեաց։ — 4) Նոյն. շրջաբնակք էին։ — 5) Նոյն. չիք. այլ։

Շահթահմազն՝ և թագաւորեաց որդի նորա Շահիսմայէլն տարի և կէս՝ և սպանին զնա։ Յետ նորա թագաւորեաց եղբայր նորա Շահ-խուտաբանտայ ինն տարի։ Յետ սորա թագաւորեաց սորին որդին աշխարհաւերն Շահաբաս։ Եւ Կոստանդինս այս մնաց մինչ ի ժամանակս այս Շահաբասիս, և յորժամ եկեալ[1]) շահն ի Թարվէզ՝ և ի Նախչուան՝ և յԵրևան. և գրաւեաց զնոսա ընդ իւրով իշխանութեամբն, այս Կոստանդինս ընդ շահին էր։

Եւ յաւուրսն՝ յորում էր շահն յԵրևան և պատերազմէր ընդ Օսմանցիսն՝ որք կային ի մէջ բերդին Երևանու։ Հարուստն ի խորհուրդս չարեաց Շահաբաս խորհեցաւ զի և զթագաւորսն Վրաց ածցէ առ ինքն, վասն որոյ առաքէ նոցա կոչնականս զ՝ ի նոցանէ տուեալ պատանդսն՝ յորոց մի է[2]) այս Կոստանդինս՝ որ[3]) առաքեաց կոչնականս զինքն[4]) իւրում հօրն Աղէքսանդրի։ Եւ զՀանիս Թահմազզուլին, որ էր եղբայր Աթաբէկին, զոր նախագոյն յիշեցաք՝ առաքեաց կոչնական Գօրգի թագաւորին Թիֆլիսու։ Եւ Գօրգի թագաւորս էր որդի մեծ Սիմոն խանին, որ յետ ըմբռման Սիմոն խանին, զայս Գօրգիս կարգեցին ի տեղի նորա թագաւոր։ Եւ շահն, որ առաքեաց կոչնակս առ թագաւորսն Վրաց՝ յիշեցոյց նոցա և ասաց, եթէ հաստատուն կայք ի վերայ կանխագոյն դաշանցն, զոր նախնիքն մեր պայմանեալ հաստատեցին, պարտիք աշխատիլ՝ և գալ յօգնութիւն մեզ՝ որ կամք ի պատերազմիս թշնամեաց։

Իսկ թագաւորքն Վրաց առ այսմ գործ վարանեցան, քանզի ո՛չ կամէին գալ, բայց զկնի բազում խոկման և մտածութեան յանձն առին զգալն, ո՛չ թէ[5]) յիւրեանց կամաց՝ կամ յանգիտութենէ, այլ յանճարակութենէ։ Վասն զի ոչ են ինքնակալք զի ընդդէմ կարիցեն կալ Օսմանցւոց և Պարսից՝ այլ են տկարք և անզօրք. վասն որոյ հարկէ զի միում ի սոցունց ընդ ձեռամբ լիցին։ Յառաջ ընդ ձեռամբ էին Պարսից ի ժամանակս Շահթահմազին. իսկ Լալա փաշէն, որ էր Օսմանցւոց Սարդար՝ եկեալ կալաւ զքաղաքսն Վրաց՝ և շինեաց ի նոսա բերդորայս՝ և կարգեաց ի բերդսն ենկիչարիս. քանզի փախոյց զՍիմոն խանն։ Եւ յետոյ միւս զօրավարն

1) Ոսկ. եկն։ — 2) Նոյն. էր։ — 3) Նոյն. զոր։ — 4) Նոյն. չէք. զինքն։ — 5) Նոյն. չէք. թէ։

1059 = 1610

Օսմանցւոց Ջաֆար փաշէն եկեալ ըմբռնեաց զՍիմոն խանն՝ և առաքեաց առ խոնդքարն՝ ի Կոստանդնուպօլիս[1]) և անդ սպանին զՍիմոն խանն, և զթոռն նորին. և այսպիսի պատճառաւ ի բաց կացին Վրացիք յազգէն Օսմանցւոց։ Եւ արդ շահն պահանջէ ի սոցունց գալ ի հնազանդութիւն. և պատճառս յօդէ զկանխաւ դաշնադրութիւնն՝ որ ի ժամանակս նախնեացն եղեալ է։ Եւ սոքա ոչ թէ վասն դաշնադրութեանն՝ և ոչ թէ յանգիտութենէ՝ և ոչ թէ կամաւ՝ այլ յանճարակութենէ. զի մի գուցէ շահն աւարտեալ զպատերազմն Օսմանցւոց, դառնայցէ ի վերայ Վրաց. խորհեցան այնու հաճել զկամս նորա՝ զի թերևս այնուիկ դարձուսցեն զնա յինքեանց, զի մնայցեն ի խաղաղութեան. և զայն ոչ գիտէին թէ յապագայն նորին ձեռամբն է լինելոց կորուստ և զրաւ ինքեանց՝ և ազգին իւրեանց։

Արդ երկոքին թագաւորքս Վրաց Աղէքսանդր և Գօրգի՝ ելեալ եկին յԵրևան, տեսին[2]) զշահն։ Իսկ շահն՝ որպէս բնաւորեալ գոյ յազգն նոցա խորամանկութիւն, յառաջագոյն սիրով և մեծարանօք ընկալաւ զնոսա, և խիլայեալ պատուեաց՝ զի հաճեցուսցէ զմիտս նոցա և զտեսողացն յինքն. և խաղաղութեամբ պահեաց մինչ որ էառ զբերդն Երևանայ։

Եւ ապա ըստ դիւթական և ըստ կախարդասար արհեստին իւրեանց դեղ ինչ մահարար ջամբեցուցեալ է Գօրգի թագաւորին՝ զի յետ սուղ ինչ աւուր մեռցի. և Գօրգի թագաւորս առ ժամուն ոչ է գիտացեալ զայսպիսի հնարակերտութիւնս, զոր առ ինքն ներգործեալ է շահն։ Եւ զկնի այսմ իրագործութեանս սիրով և պարգևօք արձակեաց շահն զԳօրգին գնալ ի տեղի իւր։ Եւ նա ելեալ յԵրևանայ գնաց ի Տփխիս, ի քաղաք իւր, և ի սակաւ աւուրս կեցեալ մեռաւ, ըստ ներգործելոյ և ըստ բաղձանաց շահին։ Եւ ազգն և իշխանք՝ որք տեղւոյն էին՝ թագաւորեցուցին ի տեղի Գօրգոյն զորդի նորա զԼաւասափ՝ մանուկ տիօք։ Արդ՝ զրաւ Գօրգի թագաւորին այսպէս եղև ներգործութեամբ շահին։

Իսկ զԱղէքսանդր թագաւորն կալաւ շահն առ ինքն և ոչ եթող գնալ. այլ ընդ իւր տարեալ շրջեցոյց այսր և անդր. և խնդրէր ի

---

1) Եաք. չիք. ի Կոստանդնուպօլիս։ — 2) Նոյն. տեսանել։

նմանէ պատանդս։ Եւ սակս այսորիկ Աղէքսանդր յանհնարս անկեալ եթէ կամաւ և թէ յակամայ բերեալ զթոռն իւր, որում անունն էր Թամրազ՝ մանուկ տիօք՝ ետ ի պատանդ շահին, ապա շահն հրաման ետ նմա գնալ. և Աղէքսանդր արձակեալ ի շահէն գնաց ի տեղի իւր. և թոռն նորին Թամրազ մնաց ի դուռն շահին. և Թամրազս էր որդի Դաւթին, որդւոյ Աղէքսանդրիս։

ԳԼ. Ժ.

Միւս եւս պատմութիւն դաւաճանութեան Շահաբասին, զոր միւսանգամ արար ընդ թագաւորին վրաց։

Վերոյասացեալ թագաւորն Կախէթու Աղէքսանդր իւրով կամաւն տուեալ էր զթագաւորութիւնն իւր որդւոյ իւրում Դաւթի, և Դաւիթն վարէր զիշխանութիւն թագաւորութեանն։ Իսկ միւս որդին Աղէքսանդրու Գօրգի ոխացաւ ընդ այն՝ և սպան զեղբայրն իւր զԴաւիթ՝ զի ինքն լիցի թագաւոր։ Եւ Աղէքսանդր հայր նոցին կենդանի էր՝ ոչ ետ զթագաւորութիւնն Գորգոյ՝ այլ յինքն գրաւեաց՝ և ինքն վարէր զթագաւորութիւնն։

Զայսու ժամանակաւ խորամանկն ի հնարս չարեաց Շահաբաս, խորհեցաւ զնոր իմն հնարս կործանման և երկպառակութեան արկանել ի մէջ թագաւորութեանն քրիստոնէից։ Կոչեաց առաջի իւր զկանխաւ ասացեալ զուրացողն Կոստանդին զորդին Աղէքսանդրիս՝ որ առ շահն էր, և խօսեցաւ ի սիրտ նորա ըստ ախորժակաց նորա և ըստ հաճոյից, և ասաց նմա։ Ա՛ռ ընդ քեզ զօրս ըստ բաւականի ի մերոց զօրացս՝ զոր տամ քեզ՝ և գնա յերկիր քո հայրենի, և հնարեալ սպանցես զհայր քո զԱղէքսանդր՝ և զեղբայր քո զԳօրգի, զի դու լիցիս թագաւոր ի տեղի հօր քոյ՝ և վարեսցես զքո հայրենի թագաւորութիւնն։

Բայց այժմ եթէ ի մէջ մերոյ ազգիս և թէ անդ ի մէջ Վրաց ազգին, մի ձևացուսցես ի սակս գնալոյդ քո, թէ գնամ յաշխարհն իմ զի անդ կեցից[1]), այլ ձևացուսցես զքեզ և երևելի պատ-

---

1) Ոսկ. կացից։

ճառ զայս խօսեսցիս առ ամենայն ոք. թէ առաքեալ է զիս շահն այսու զօրօքս՝ զի գնացից ի Շամախի առնուլ զնա, և ի ժամանելն քո յերկիր քո՝ որ ոք և յաջողեսցի քեզ զայն արասցես, եթէ սպանումն հօր և եղբօր քոյ՝ և թէ առումն Շամախւոյ։

Արդ՝ զայսպիսի պատուէր ընկալեալ օձն դարանակալ, ելեալ զօրօք գնաց յերկիրն Կախէթու առ հայրն իւր Աղէքսանդր, և յայնմ ժամու ո՛չ կարաց դաւել՝ զի կարծիս անկաւ ի միտս Վրաց՝ տեսանելով զանուղղայ գործս նորա, որ և ինքն ի նմին ժամու պատրուակեաց զմթերեալ խորհուրդս սրտի իւրոյ։ Եւ յաղագս զինքն ուղիղ և աննենգ ցուցանելոյ և հաճելոյ զմիտս Վրաց, ի զօրաց հօր իւրոյ, յազգէն Վրաց յոլով զօրս էառ ընդ իւր և ելեալ գնաց ի վերայ Շամախւոյ։ Եւ ազգն Վրաց յոյժ կամէին զկորուստ նորա, վասն որոյ ի ժամ պատերազմին յետս յետս կային և ո՛չ հաւատարմաբար պատերազմէին, զի գուցէ յայնմիկ պատերազմի ձեռամբ Օսմանցւոցն լիցի կորուստն նորա։ Իսկ չարն Կոստանդին ծանեաւ զայս իրակութիւն յոգի իւր, և զայն ևս գիտէր թէ զօրօքն Պարսից ո՛չ կարէ յաղթել զօրացն Օսմանցւոց, և մինչ ի խմբի պատերազմին մարտնչէին ընդ Օսմանցւոցն, թողեալ լքեաց զգործ պատերազմին՝ և փախեաւ դէպ ուղիղ յաշխարհն Պարսից՝ և գնաց առ շահն։ Եւ Օսմանցիք առեալ ի մէջ՝ զմնացեալ զօրսն Պարսից, խսպառ կոտորեցին զնոսա, և աւար հարին զամենայն ինչս նորա։

Իսկ շահն կրկին ամ գամ՝ ետ զօրս Կոստանդնին իբրև ԼՌ. և կրկին առաքեաց ի հայրենի յերկիր իւր՝ նովին դիտաւորութեամբ։ Եւ իբրև եհաս Կոստանդին ի հայրենի յերկիր իւր, ձևացուցանէր զինքն իբրև զղջացեալ յուրացութենէն, և կամի վերստին դառնալ ի քրիստոնէութիւն, վասն որոյ իբր զբարեպաշտ ոք յօժարեցաւ սրտիւ ի շրջագայիլ յեկեղեցիս և ի վանորայս Վրաց, և այսու հնարիւք ժողովեաց զբազում անօթս յեկեղեցեաց անտի, խաչ՝ սկիհ՝ բուրվառ՝ և այլ, զոր ինչ կամեցաւ և յետոյ զամենայն զանօթսն զայնոսիկ խորտակեաց, և բաշխեաց ռոճիկս զօրացն Պարսից՝ որք ընդ իւր եկեալ էին։ Իբրև զայն տեսին ազգն Վրաց ի սիրտ և յոգի խոցեցան՝ և խսկոյն կամեցան՝ բառնալ զնա ի կենաց. և խորհուրդ արարեալ ընդ Աղէքսանդրի հօր նորա զի սպան-

ցեն զնա, իսկ Աղէքսանդր յապաղէր յայս գործ, և տակաւին մտածէր էր վասն կատարման ելիցն։ Եւ մինչ Աղէքսանդր յայսմ խոկման կայր՝ յայտնեցաւ այս խորհուրդ Կոստանդնի, և Կոստանդինա փութացաւ նախաժամայն և սպան զհայր իւր զԱղէքսանդր՝ և զեղբայր իւր զԴօրգի, և ի ձեռն իւր գրաւեաց զիշխանութիւնն, և բռնացաւ ի վերայ երկրին։

Ցետ այսորիկ դարձեալ գումարեաց Կոստանդին զզօրսն իւր, և զերկրին՝ որ յազգէն Վրաց, և նոքումբք ելեալ գնաց ի վերայ քաղաքին Շամախւոյ։ Իբրև աւուրց մինչ ճանապարհ գնացին, յայնժամ միաբանեալ զօրքն Վրաց՝ մինչ զճանապարհային գնային՝ յաբեան ի վերայ Կոստանդնի սրախողխող արարեալ կոտոր կոտոր յօշատեցին զնա՝ և բարձին զչարն ի միջոյ։ Իսկ զօրքն Պարսից՝ որք ընդ Կոստանդնու եկեալ էին, ատամիկ խուժուռեալ ընդ այն, կամեցան յառնել ի պատերազմ ընդ զօրսն Վրաց։ Իսկ զօրքն Վրաց ցուցին զթուղթ մինչ գրեալ, իբր թէ ի շահէն առաքեալ առ նոսա առնել զայն, որով պատասխանեցին Վրացիքն Պարսից՝ թէ հրամանաւ շահին արարաք զայս, և ապա թուլացան կոգմն Պարսից՝ և ոչ պատերազմեցան, այլ ցրուեալք ի միմեանց գնացին յազգն իւրեանց և ի տեղիս։ Եւ եղև առաջին և երկրորդ գալն և սատակումն Կոստանդնիս այսորիկ ի թուականութեան մերում ՌԺԴ. — 1545.
թուին։ ա. Հայ. 1605.

Իսկ զիշխանութիւն թագաւորութեանն կախէթու ընկալաւ յիւր հրաման Հարսն Աղէքսանդրու-կինն Դաւթի, և այս յաղագս երկուց պատճառաց։ Նախ՝ զի այնպէս կամեցան իշխանք աշխարհին, զի կին էր Դաւթի, որում տուեալ էր Աղէքսանդր զթագաւորութիւնն։ Եւ երկրորդ՝ զի մայր էր Թամրազին՝ որ էր մնացեալ ժառանգ թագաւորութեանն, իբրև զաւանդապահ պահելով զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրոյ Թամրազին՝ որ տակաւին ի պատանդի կայր առ շահն։ Որ և զկնի առման բերդին Գանջայոյ որպէս յառաջագոյն նշանակեցաք, առաքեաց շահն զԹամրազ ի Կախէթ՝ որ եկեալ թագաւորեաց ի տեղի Հարց իւրոց։

Եւ պատճառ առաքելոյ Թամրազիս ի Կախէթ այս է, զի Շահաբասն յորժամ իւրով հնարաւոր ներգործութեամբն սպանանել եւ զպապն Թամրազիս երիքին որդւովքն նորա իրերաց ձեռօք, և մնաց

տեղին նոցա ունայն՝ և Թամրազս էր ժառանգ տեղւոյն՝ և կայր առ շահն ի պատանդի. վասն որոյ զնա առաքեաց։ Այլ և քաջ գիտէր շահն՝ զի թէ յաղգէն Պարսից առաքեսցէ իշխող աշխարհին Կախէթու, ո՛չ ընդունին իշխանքն Կախէթու, վասն որոյ զԹամրազս առաքեաց։

ԳԼ. ԺԱ.

Պատմութիւն եւ պատճառ ուերման աշխարհին Վրաց, եւ մահուան Լաւասափ թագաւորին նոցա, որ եղեւ ձեռամբ առաջին Շահաբասին։

Յորժամ դարձաւ Գօրգի թագաւորն Վրաց յԵրևանայ՝ և գնացեալ եհաս ի Թիֆլիս՝ ո՛չ ապրեցաւ. այլ փութով մեռաւ, քանզի դեղեալ էր զնա Շահաբասն, որպէս ի վեր անդր պատմեցաք։

Եւ իշխանքն Վրաց կարգեցին ի տեղի Գօրգի թագաւորին զնորին որդին՝ թագաւոր, որում անունն էր Լաւասափ, ի տիս տղայութեան։ Եւ եղև զի հրամանաւ Լաւասափ թագաւորիս կարգեցաւ այր ոմն ի վերայ քաղաքին Թիֆլիսու ի գործ մովրովութեան. որում այժմ տարուղայ ասեն. և էր մովրով կարգեալ այրս, այր հանճարեղ բանիւ՝ և կորովի խորհրդով, և խելամուտ ի գործս իւր. այլ և հսկայաձև, և [1]) ուժընդակ քաջ, պատերազմող և անպարտելի ախոյեան. որ ի կողմն յոր և միաբանէր՝ զմիւս ներհակ կողմն յաղթէր. և զընդդիմակայ զօրսն իբրև զբանջար կոտորեալ ընդ երեսս դաշտաց թափէր, որոյ քաջութիւնն յառաջիկայդ ի բազում տեղիս լինի յիշեալ [2]), յորոց զհաւաստիս իմանաս։ Այլ այրս այս մովրով՝ ո՛չ էր ինքն ազնիորդի, և կամ իշխանազուն՝ և յերևելի յաղգէ՝ այլ ի հասարակ և ի խոնարհ ազգէ՝ զոր ազգն Վրաց գլեխի ասեն։ Կայր և քոյր մի այս մովրովիս՝ նորահաս կոյս՝ չքնաղ և գեղեցիկ, բարետեսիլ և բարեյօդ դիրք մարմնոյն և հասակին։

Իսկ թագաւորն Լաւասափ զարգացեալ եհաս ի չափ հասակի հնգետասան և վեշտասան ամաց աւելի կամ պակաս. յորում

1) Ոսկ. չիք. և. — 2) Նոյն. յիշեցեալ.

ժամանակի շարժումն ցանկական մասին զօրանայ ի մարդն՝ և ընդ իւրով իշխանութեամբ գրաւեալ յածեցուցանէ։ Իսոյն ժամանակի թագաւորն Լաւասափ հաճեալ ի քոյրն մովրովիս՝ մոլեգին շաղաշարութեամբ սիրէր զնա՝ և խաղայր ընդ նմա ի ծածուկ. բայց ոչ էին զուգաւորեալք. այլ էին կոյսք երկոքեանն՝ Լաւասափն և աղջիկն։ Եւ գործս այս թէպէտ ի ժամանակս ինչ մնաց ի ծածուկ՝ այլ յետոյ յայտնեցաւ. ըստ հրամանաց Տեառն, թէ ոչինչ է ի ծածուկ որ ոչ յայտնեսցի. որ և յետոյ եհաս յականջս մովրովին լուրս այս։ Այլ և ոմանք՝ որք էին նախանձաւորք և ոխակալք ընդ մովրովին, որդիք չարեաց և յուզողք խռովութեանց. յիշեցին զայն առաջի մովրովին, և երեսծեծանք արարին նմա, և մովրովն յայսմ պատճառէ վշտացեալ ոգւով չափ. և թախծեալ սրբոյիւ, զմահ անձին խնդրէր և ոչ գտանէր։ Եւ զկնի բազմաժամանակեայ տրտնջանաց, որ ի ծածուկ. տրտնջէր մովրովն[1]) ապա յայտնի և համարձակ ընդ ամենեսեան խօսէր, և ասէր. թէ ես սպանելոց եմ զԼաւասափ. քանզի ոչ կարեմ տանիլ զայսպիսի նախատինս՝ որ ընդ երեսս իմ ասեն. զի ամօթալի առակ եղէ ի մէջ աշխարհի։ Իսկ իշխանք և մտերիմք թագաւորին Լաւասափու իբրև լսէին զբանս մովրովին. երկուցեալ խուսափէին ի նմանէ. քանզի գիտէին, թէ կարող է առնել գործով, զոր և բանիւ ասէ։ Վասն որոյ ի դիպող և ի պատշաճաւոր ժամու աղաչէին զԼաւասափ ողոքանօք և մաղթանօք՝ ի բաց կալ յանպիսի գործոյ, որ ոչ իսկ բնաւ վայելէ թագաւորական անուան։ Նա և բանք սպառնալեացն մովրովին մի գուցէ թէ գործովք արդիւնասցին։ Եւ ի բազում թախանձանաց իւրոցն բարեկամաց, Լաւասափ ասաց. ոչ կարեմ ի բաց կալ ի կուսէն յայնմանէ, քանզի ոգւով չափ սիրեալ եմ ես զնա. բայց որովհետև այդպէս ասէք. ահա որպէս և գիտակ իսկ էք, զի ոչ ես կին արարեալ եմ՝ և ոչ կոյսն այն այր, արդ՝ խօսեցարուք զնա օրինաւոր կարգօք ինձ ի կնութիւն. և դիք զնշան զի արասցուք հարսանիս. և բարձցի տրտունջն ի ձէնջ։ Եւ ի բանս յայս Լաւասափին հաճեցան իշխանքն ամենեքեան. նա և մովրովն իսկ. և ուրախա-

---

1) Ոսկ. չիք. տրտնջէր մովրովն։

ցեալ վասն մատուցանելոյն Աստուծոյ՝ զի բարձաւ խռովութիւնն ի միջոյ. և այսու բանիւ եդին զնշան աղջկանն այնմիկ վասն կնութեան Լաւասափու։ Իսկ եղբայր աղջկանն մոլրոյ՝ յոյժ ուրախացեալ ընդ գործն այն՝ և գոհանայր զԼաւասափէն. ասէր զինքն ծառայ և պաշտօնեայ նմա, և թէ զանձն իմ և զկեանս եգեալ եմ ի ճանապարհս և ի հրամանս նորա. որովհետև ոչ արհամարհեաց զանտոհմութիւնս իմ, զի ինձ որդի գլեխի ասէին. այլ այնչափ հաճեցաւ յիս՝ մինչ որ զքոյրն իմ էառ ի կնութիւն և ի թագուհութիւն ինքեան։

Իսկ բիրտ և հպարտ և ինքնահաճ աղգն Վրաց՝ որ զտոհմութիւս և զնախնի հարց սեռս քննեն՝ և խուզեալ որոնեն. ոչ հաճեցան ընդ այս բան։ Քանզի կանայք իշխանացն՝ և աղնիւորդւոցն՝ և թաւստացն, որք էին մեծազգիք և դստերք իշխանաց յառաջըն և արդեանս ժամանակի, կին և մարք իշխանաց։ Ընդ սոցին և արք ոմանք եւս, ոչ բնաւ հաճեցան՝ և ոչ եղեն կամակից այսմ գործոյ. քանզի երևելի կանայքն ասէին արանց և որդւոց իւրեանց, զիարդ մարթի մեզ՝ որ եմք դստերք այս անուն աղնիւորդեաց. և կանայք և մարք այս անուն իշխանաց՝ գնալ յերկրպագութիւն և յողջոյն մոլոյ՝ որ դուստր է գլեխի առն մոլոյ շինականի։ Արդ՝ եթէ հաւանեցուցէք զթագաւորն դառնալ յայդմ խորհրդենէ՝ և առնուլ իւր զկին ի դստերաց Թագաւորաց՝ բարւոք է. ապա թէ ոչ այսպէս՝ մեք եւս ոչ կամիմք գնալ յողջոյն և յերկրպագութիւն գլեխի աղջկան մոլոյ. զի ծանր է մեզ գործդ այդ, և եթէ կամիք արձակեցէք զմեզ ի կնութենէ ձերմէ, և այլ կին առացէք։ Եւ եղև այս շփոթ և աղմուկ և խռովութիւն մեծ և անփարատելի ի մէջ աղգին Վրաց զբազում աւուրս։ Եւ որքան հրնարէին կոչմն հաւանողացն ոչ կարէին ի հաւան ածել զանհաւան կոչմն. վասն որոյ յանկնարս անկեալ խաղաղասէրքն անկանէին յոտս Լաւասափին, և աղաչէին. զի թերևս խաղաղութեամբ արասցէ եղս իրացն։ Իսկ Թագաւորն եւս անճար մնացեալ առ այսմ. ասաց նոցա դուք գիտէք. և իշխանքն առաքեցին յերկիրն Դադիանու և զդուստրն Դադիանու Թագաւորին նշանեցին վասն կնութեան Լաւասափին։ Եւ այսու պատճառաւ ի բաց եկաց Լաւասափ ի մոլրոյի քաւերէն։

Եւ մովրովս այս՝ որ յառաջնում նուագին զմի ունէր բնակեցուցեալ յինքեան ի զօրացն չար այսու. և արդ՝ այսն այն առաջին, զեօթն այլ այսս չարագոյնս քան զինքն առեալ ընդ ինքեան, եկեալ բնակեցաւ ի մովրովս յայս. և եղև սորայս վերջինն չար քան զառաջինն: Վասն զի փռնգայր իբրև զպատերազմասէր երիվար, և գոչէր իբրև զառիւծ. և շնչէր իբրև զհրաշունչ վիշապ ի վերայ Լաւասափու և խնդրէր սպանանել զնա յաղագս երկուց պատճառացս: Առաջինն՝ վասն նախկի խայտառականաց քեռն իւրոյ, և երկրորդ՝ վասն վերջին անարգանացն նմին. և խնդրէր, զի զիարդ ի դէպ ինչ գտցէ, զի հարեալ սպանցէ զԼաւասափն:

Իսկ իշխանքն մտերիմք՝ և ցաւակիցք բարեկամքն զգուշանային, և պահէին զԼաւասափն. և զգուշացուցանէին զնա՝ զի պահեսցէ զինքն ի մովրովէն: Այլ և խրատէին զնա զի սպանցէ զմովրով: Եւ իբրև հաստատեցին իշխանքն և Լաւասափն ի մէջ իւրեանց զխորհուրդ սպանմանն մովրովին, այսու դիտաւորութեամբ, յաւուր միում ի գինարբու խրախութեան արբուցին բազում գինի մովրովին՝ զի գուցէ փոքր ինչ լուծցի ի զօրութենէ, որպէս զի գիւրաւ սպանցեն զնա: Իբրև եհաս ժամն՝ ել թագաւորն արտաքրս, և յիշխանացն ով ոք գիտակք էին նոքա ևս ելին մի մի արտաքս. և կոչեցին առ Լաւասափ զոմն դահիճ, որ հրամայէր նմա Լաւասափ գնալ ի ներքս և սպանանել զմովրով: Եւ ի ժամուն մինչ ընդ դահճին զայն խօսէր. լուաւ զայն բանն ոմն ի ծառայիցն մովրովին, որ էր յառաջընթաց փայեկ նորին, զոր ասեն շաթր. և իբրև զթռչուն թռուցեալ ի ներքս ի տուն անդր ուր էր մովրով՝ և ասաց նմա. ահաւասիկ գան առ ի սպանանել զքեզ. քանզի այսպէս հրամայեցաւ վասն քո ի թագաւորէն: Իսկ մովրով իբրև լուաւ, ի սաստիկ երկիւղէն այնպէս եթող զնա գինին որպէս թէ ոչ իցէ բնաւ արբեալ գինի: Եւ էր յայնմ ժամու գօտելոյծ և գլուխ ի բաց նստեալ. և ի տագնապէն այնպէս բոկոտամբ՝ և գօտելոյծ՝ և գլուխ ի բաց՝ ի վեր ոստեալ ի տեղւոյն ընթացաւ յախոռ երիվարաց թագաւորին. ուր արքունի երիվարքն կապեալք կային՝ քանզի մերձ էր: Եւ զի ինքն մովրով փորձիւ գիտէր թէ յերիվարացն, որ ոք է փութագնաց և սրընթաց՝ էարկ դանդանավանդ (սանձ) ի բերան երիվարին. և ի ներքս ի յախոռի անդ հեծաւ ի վերայ երի-

վարին ջլով միայն առանց թամքի, վասն երկիւղի մահուան՝ զի մի ըմբռնեալ սպանցի, և այնպէսի հեծեալ յերիվարն ել արտաքս ի յախոռէն, թոյլ տուեալ զերեսանակ երիվարին և մտրակեաց զնա՝ զի առեալ զինքն փախիցէ։ Իսկ օդապարիկ երիվարն այն. իբրև զերկնագնայ թռչուն առեալ զնա ընթացմամբ գնայր ո՛չ իբրև ի վերայ երկրի, այլ իբր ընդ երեսօք օդոյ։ Եւ թէպէտ բազումք ի զօրաց Լաւասափին ելին յերիվար և ընթացեալ զհետ. ո՛չ ոք ի նոցանէ կարաց հասանել՝ բաց յերկուց ոմանց։ Իսկ մովրով խօսեցաւ ընդ նոսա կալ՝ և զտեղի ունիլ պահ մի. իբրև կացին եկօղքն. սկսաւ խօսիլ ընդ նոսա մովրով բանս մաղթանաց, որպէս զի մի ըմբռնեսցեն զինքն՝ այլ թոյլ տացեն նմա գնալ. և այնքան խօսեցաւ մինչև էարկ զգութ և զողորմ ի սիրտս նոցա՝ որք ո՛չ ըմբռնեցին՝ այլ թոյլ ետուն։ Եւ նա անցեալ գնաց ի քաղաքն Թիֆլիս. ի գիշերին եմուտ և ի նմին գիշերին ել. էառ ընդ իւր զայր ոմն թարգման, զի ինքն ո՛չ գիտէր զայլազգեաց լեզուն։ Գնաց ի գաւառն Ախստեւու առ Սուլթանն Ղազախաց՝ որ նստէր ի նմին գաւառի, և ծանոյց նմա զամենայն անցուածս իւր՝ և խնդրեաց ի նոցունց առաքել զինքն առ Շահաբասն։ Եւ նոքա լցան անպատում ուրախութեամբ՝ պատրաստեցին յինքեանց արս յոլովս. և առեալ զնա հասուցին առ շահն՝ որ էր յայնժամ ի Ղըզլաղաճ անուանեալ տեղին՝ որ է յերկրին Շամախու։

Եւ Ղազախ զօրականքն՝ որք տարան զմովրով՝ յանդիման կացուցին Շահաբասին. և շահն խօսէր ընդ մովրովին՝ և հարցանէր զովն և զուստին և զվասն էրն՝ և մովրով ամենայն հարցուածոց առնէր զպատասխանի կարգաւոր խօսիւք։ Եւ ասէր. եթէ ընդ հովանեաւ տէրութեան քոյ ընկալեալ ընդունիցիս զիս, ես բազում գործոց և իրաց պիտոյանամ ի ծառայութիւն քո։ Եւ կացեալ ժամանակս ինչ անդէն շահն իւրով բանակաւն. և ապա չուեալ անտի դէպ ի Սպահան. տարաւ ընդ իւր և զմովրովն. և օր աւուր յառաջ խազալով հանդարտութեամբ գնացին, մինչև հասին ի Սպահան։ Եւ յամենայն դիպօղ ժամու շահն խօսէր ընդ մովրովին և տեղեկանայր ի նմանէ զորպիսութիւն աշխարհին՝ և ազգին Վրաց, զամրութիւն երկրին, և զիմաստութիւն թագաւորացն, և իշխանացն, զբազմութիւն ազգին, և զքաջութիւն զօրացն. և

այլ զոր ինչ կամէր։ Եւ կացին անդէն ի Սպահան. էանց այն ամն՝ և մտին յամն երկրորդ. ասէ շահն առ մոլրով. ահա անցին աւուրք յոլովք, արդ՝ որո՞վ կերպիւ յօդեսցուք զպատճառս՝ որպէս զի այնու պատճառաւ զօրաժողով լեալ գնասցուք ի վերայ ազգին Վրաց։

Իսկ մոլրով յամենայնի կամէր զայն քէնն առնուլ ի Լաւասափէն, որ վասն վատանունութեան և անարգանաց քուերն[1]) էր. որոյ սակս և եկեալն իսկ էր՝ ըստ նմին ճանապարհի և կերպի խօսեցաւ՝ և տուն ետ Շահաբասին՝ և ասաց։ Է Լաւասափին քոյր մի թագաւորազն, նորահաս կոյս չքնագեղ և գեղեցկատեսիլ, և ամենայն որպիսութեամբ վայելուչ, որ վայելէ ոչ ումեք՝ բայց միայն տեառն իմում արքայի. արդ՝ խնդրեա զնա քեզ ի կնութիւն և յետ գալոյ կուսին զմայրն և ս խնդրեսցես պատճառաւ կուսին. և յորժամ եկեսցէ մայրն՝ զմայրն և ս արգելցես աստ պատճառաւ կուսին. և նոքօք դիւրին է որսալ զԼաւասափ ի կորուստ։ Արդ՝ եթէ այս խորհուրդ այսպէս առցէ զկատարումն՝ բարւոք է. զի դիւրին է և հեշտ. և եթէ ո՛չ լուիցեն, և ո՛չ տացեն զաղջիկն քեզ, յայնժամ չտալն նոցա եղիցի քեզ պատճառ գնալոյ ի վերայ նոցա։

Իսկ անվթար կամարարն սատանայի՝ երկրորդ սաբիւռոսս այս Շահաբաս՝ յետ ընդունելոյ զայսպիսի խրատս ի մոլրովէն. գրեաց առ Լաւասափ և առ մայր նորա վասն քեռ Լաւասափին թուղթ սիրոյ և ողջունի. որ ի վերոյ ունէր բանս իբրև զկենաց. բայց ի ներքոյ լրիւ հրաւէր մահու։ Եւ գոյացութիւն բանի թղթոյն էր ըստ այսմ օրինակի։

Կամիմք ճշմարտութեամբ՝ զի հաստատուն և անդրդուելի լիցի թագաւորութիւնն մերս և ձերդ. և սէր և միաբանութիւն երկուցս ազանց Պարսից և Վրաց. և մեք զամենայն իշխանաց և աշխարհաց կողմանցդ այդոցիկ զվերակացութիւն յանձնեսցուք ի ձեզ. զի դուք հոգայցէք՝ և վարիցէք զթագաւորական իշխանութիւն հիւսիսական կողմանցդ՝ և[2]) մեք զայլ և ս կողմանս հոգասցուք։ Եւ սմին այսմիկ միաբանութեան նշան և պատճառ լիցի

---

1) Ոսկ. քեռ։ — 2) Նոյն. իսկ։

այս. զի զօրիորդ դուստրդ ձեր բերիցէք առ մեզ։ Նախ զի լիցի կատարումն գործոյս այսորիկ նշան և շաղկապ միութեան երկուց ազանցս, երկրորդ՝ դշխոյ և թագուհի[1]) ամենայն ազգին արեաց։ Արդ ըստ այսմ օրինակի գրեալ զթուղթն առաքեաց յաշխարհն Վրաց ի քաղաքն Տփխիս առ Լաւասափ՝ և առ մայրն նորա։

Իբրև ընթերցան զգիրն, ծանեան զի թելադրութեամբ և թշնամութեամբ մոլրովին դաւաճանութիւն էր ամենայն բան թղթոյն։ Ոչ զինքեանց գնալն և ո՛չ զաղջկան տալն կամեցան. քանզի ասաց մայրն Լաւասափին. ի ժամանակին՝ յորում էիր յԵրևան քաղաքի ի պատերազմի. կոչեցեր զմեզ առ քեզ բարեկամութեան պատճառաւ. և մեք անկեղծ սրտիւ իբրև ի ճշմարիտ բարեկամ և ի թագաւոր եկաք առ քեզ. և դու զգործ թշնամւոյ գործեցեր ընդ մեզ, քանզի դեղով զայրն իմ սպաներ՝ և զիս խայտառակեցեր. արդ՝ մեք, որ զայսպիսի գործս տեսաք ի քէն. զիա՞րդ վստահասցուք միւսանգամ գալ առ քեզ։ Արդ՝ եթէ ստուգիւ զհաստատութիւն և զհանգիստն մեր կամիս, որպէս ասացեր, մի նեղեր զմեզ՝ և մի խռովեցուցեալ վրդովեր զխաղաղութիւնն մեր, այլ թող զմեզ կալ ի հանդարտութեան. զի այս փոքր իշխանութիւնս մեր բաւական է մեզ ի պէտս կարեաց մերոց. ողջ լեր։ Եւ պատասխանիս այս եկեալ առ Շահաբասն մինչ էր ի Սպահան, յորում ինքն և մոլրովն խորհէին և խոկային զօրհանապազ զաւեր աշխարհին Վրաց՝ և զանկումն թագաւորութեան նոցա։ Եւ զպատգամն՝ զոր նախ գրեաց առ նոսա շահն. երկիցս և երիցս կրկնեաց. և առաքեաց առ Լաւասափ և առ մայրն նորա. զի թերևս կամ զԼաւասափ կամ զմայրն և կամ զքոյրն ածցէ յիւր ձեռն՝ և ո՛չ կարաց։

Յետ երիցս անգամ գնալոյ և գալոյ պատգամացն իբրև ո՛չ եկին. այնուհետև զերեսս իւր դարձուցեալ շահն դէպ յաշխարհն Վրաց. ժողովեալ զզօրս իւր չու արարեալ ի Սպահանայ ընդ իւր ունելով զխրատատուն չարեաց և զաշխարհաւերն զմոլրով. և[2]) ելեալ ի Սպահանայ կամ կար և հանդարտ գնացիւք հասին մինչև յերկիրն Ղարաբաղու ի քաղաքն Գանջայ. և անդէն զտեղի առեալ

---

1) Ոսկ. լիցի։— 2) Նոյն. և։

կացին զամառն։ Եւ ասէր շահն ընդ մովրովին, արդ՝ անցին ի վերայ ժամանակք բազում. երբ լինիցի զի տարցես զմեզ ի Վրացառն. պատասխանեալ ասէր մովրովն, տակաւին համբերեա՝ զի արդ և ս՛ոչ է ժամանակ, և յորժամ եկեսցէ ժամանակն, ես ինքնին յուշ առնեմ քեզ գնալ անդ։ Եւ զայս վասն այն ասէր մովրովն թէ ոչ է ժամանակ՝ զի ամառն անցցէ և ձմեռն եկեալ ի վերայ հասցէ՝ և ծառք մայրեացն տերևաթափք լիցին, զի դիւրին լիցի զօրացն Պարսից ձիով խաղալ մտանել յաշխարհն Վրաց։ Այլ և ազգն Վրաց՝ ողք փախուցեալք և ամրացեալք և գաղթեալք իցեն յամուր վայրս և ի փապարս և ի դժուարին տեղիս աշխարհին, ի խստութենէ ցրտոյ և ձեան ձմերային ժամանակին, և ի նեղութենէ սովոյ և այլ կարեաց, ոչ կարասցեն տևել ցըրտոյն և կալ յամրոցան, այլ դարձցին ի բնակութիւնս իւրեանց ի ձիախաղաց տեղիան, որպէս զի դիւրին լիցի զօրացն Պարսից յարշաւակողաց և աւարչաց խաղալ ձիով և առնուլ յաւարի զնոսա։ Որ և առ յայսմանէ կատարումն գործոյն ըստ օրինակի նախագոյն խորհրդեան նորա կատարեցաւ։

Իսկ ազգն Վրաց իբրև լուան զգալն շահին ի վերայ իւրեանց, սկսան մտախոհ լինիլ վասն եղից իրացն, և խորհեցան զմիաբանութիւն առնել ընդ իւրեարս երկոքին թագաւորքն. Լաւասափ՝ որ էր տէր Թիֆլիսու և Քառթլայ. և Թամրազ, որ էր տէր Կախէթու և Գրիմայ, որպէս զի իւրեարց օգնականութեամբ կարասցեն դիմակալել Պարսից։ Եւ ի պատճառս այս առաքեցին Լաւասափ և իւրքն ի Կախէթ՝ և կոչեցին զԹամրազ ի Թիֆլիս վասն միաբանութեան։ Իսկ Թամրազ՝ զի զվնաս բաժանման և զերկատութեան բազում անգամ կրեալ էր. նա և զվիշտ և զթշնամութիւն ազգին Պարսից՝ որ յոլով անգամ արարեալ էին նմա, գիտէր. հոգւոյ չափ յօժար էր ի միաբանութիւն։ Վասն որոյ յարուցեալ եկն ի Թիֆլիս. որոյ գալն եղև ուրախութիւն անպատմելի Լաւասափայ և իւրոցն։ Որ և արարին ուխտ և դաշինս լինել միաբան և միախորհուրդ. և զանձինս դնել ի վերայ իրեարց՝ և մեռանիլ վասն անուանն Քրիստոսի։

Ցաւուրս յայսոսիկ, որ եկն Թամրազ ի Տփխիս, լրտեսքն շահին զոր ինչ լուան և տեսին, գնացեալ տարան զհամբաւն Շահաբասին

Եւ կամայօժար կամարարն անկելոյ արուսեկին Շահաբաս առեալ նիւթ ի նմանէ, նորագիւտ հնարս կործանման և երկպառակութեան առնէ թագաւորութեանն քրիստոնէից։ Քանզի մինչ էր ի Գանջայ քաղաք զետեղեալ իւրովն բանակաւ, սկսաւ աստի և ս առաքել թուղթս պատրանաց և խաբէութեան, որպէս յառաջագոյն ի Սպահանայ. սոյնպէս և այժմ աստի. որ ի վերոյ ունէր ողջոյն, սէր և խաղաղութիւն, և ի ներքոյ պատրանս և խաբէութիւն և նենգութիւն. գոնեայ զի յերիցն զմինն արկցէ ի ցանցս իւր. կամ զԼաւասափ, կամ զմայրն, և կամ զքոյրն, և ո՛չ կարաց։

Եւ նորագիւտ հնարն այս էր. զի զթուղթն պատգամաց՝ զոր յայտնի առաքէր, ընդ նմին ծածկաբար միւս այլ թուղթ ծածկեալ խորհրդոց և նենգութեանց գրէր առ Լաւասափ և առ Թամրազ ծածուկ ի միմեանց։ Եւ առ Լաւասափ գրէր թէ մի հաւատար դու Թամրազիդ՝ և մի միաբանիր ընդ դմա՝ զի դա թշնամի քո է՝ և կամի բարեկամութեամբ դաւել և սպանանել զքեզ՝ և տիրել աշխարհին քում, որպէս ինձ ծանուցեալ է զայս խորհուրդ. արդ մինչդեռ չես սպանեալ՝ փութացեալ դու սպան զնա՝ և[1]) դու տիրեսցես երկրին քում և նորա. նա և ես քեզ օգնական եմ. եթէ զօրք պիտոյանան քեզ՝ և թէ գանձ. զի ինձ գոյ յօժարութիւն՝ զի դու տիրեսցես երկրի նորա։ Սոյնպէս և ըստ այսմ օրինակի գրէր և առ Թամրազն ծածուկ ի Լաւասափէն. դու սպան զԼաւասափ՝ և դու տիրեսցես երկու աշխարհին։ Երեք անգամ առաքեաց առ նոսա զայս թղթերն[2]) զյայտնին և զգաղտնին ի միասին. և Լաւասափ և մայրն իւր ո՛չ ինքեանք գնացին, և ո՛չ զաղջիկն առաքեցին։

Իսկ զծածուկ թուղթսն՝ որ վասն միմեանց ընկալեալք էին Թամրազ և Լաւասափ՝ պահեալ ունէին առ ինքեանս. և տակաւին մտավարժ լինէին իմանալ զճշմարիտն և զսուտն։ Եւ ի խնամոցն Աստուծոյ երկոքեան թագաւորքն յայտնեցին զխորհուրդս զայս միմեանց. նա և ցուցին զթուղթսն՝ զոր առաքեալ էր նոցա շահն։ Եւ ի տեսանելն իմացան՝ և ծանեան ստուգիւ զթշնամու-

---

1) Ոսկ. զի։ — 2) Նայն. զայսոսիկ թուղթսս։

թիւն շահին՝ որ առ ինքեանս։ Եւ փոխանակ թշնամութեանն սէր անխզելի և բարեկամութիւն անքակտելի հաստատեցին ի միջի իւրեանց։ Վասն զի Լաւասափ զքոյրն իւր՝ զոր խնդրէր շահն՝ ետ ի կնութիւն Թամրազին. զի նախկին կինն Թամրազին մեռեալ էր։ Եւ արարին անդէն հարսանիս Թամրազին և քեռ Լաւասափին՝ որում անունն էր Փարի։ Յետ հարսանեացն՝ Թամրազ և Լաւասափ գնացին ի Մցխիթայ՝ որ է աթոռ և պատրիարքարան իւրեանց, և կրկնակի երդուան, միաբան և միախորհուրդ լինիլ և պատերազմիլ ընդ Պարսից։ Եւ ի լինիլն այսմ ամենայնի, թըղթաբերքն Պարսից՝ որք յայտնի եկեալ էին, և լրտեսքն, որք ի ծածուկ, գնացեալ պատմեցին շահին. և նա ի խոր խոցեալ լինէր ի սիրտ և յոգի։ Զի ինքն քանիցս անգամ խնդրեաց զաղջիկն, և այսքան զօրօք վասն նորա եկն. ինքեան ո՛չ ետուն, այլ ետուն[1]) Թամրազին։

Կոչեաց շահն զմովրովն և ասէ ցնա՝ այս ամենայն զօրօքս ածեալ բերեր զմեզ մինչև ցայս վայր. և զաղջիկն, զորմէ ասէիր, ահա տեսեր զի ո՛չ ետուն ինձ՝ այլ թշնամւոյ իմոյ, որ և ծառայից իմոց հազիւ թէ հաւասարի։ Արդ՝ ծագր և այպն կատականաց արարեր զիս ամենայն աշխարհի. և եթէ ո՛չ տարեալ մուծցես զիս յաշխարհն Վրաց, և ի ձեռս իմ գրաւեսցես զերկիր նոցա. գիտեա դու յանձն քո՝ զի չես մնալոց կենդանի. այլ յօդ յօդ բաժանելոց է մարմին քո ամենայն։ Եւ մովրով ետ պատասխանի՝ եթէ ո՛չ տարայց զքեզ յերկիրն յայն՝ այդպէս առնես. և եթէ տարայց զի՞նչ առնես։ Ասէ ցնա շահն, ամենայն խորհրդական և նախկին նախարարաց իմոց բուն իսկ գլուխ՝ և նախապատիւ՝ և գերագոյն քան զամենեսեան դու ես լինելոց։ Եւ խրատովն մովրովի համբերեցին մինչև ի Դեկտեմբերի ամիսն, մինչ ի յաւագ տօներն.[2]) որ եկեալ եհաս ձմեռնային ժամանակն՝ և ցուրտն սաստկացաւ. և եկեալ ձիւնն կալաւ զգլուխս լերանցն՝ և զճանապարհս փախստեանն։ Եւ ի յամրոց մտեալ արքն՝ նեղեալք ի ցրտոյ իջին ի շէնս և ի գեղօրայս. և տերևք ծառոցն թափեցան, որ ամենայն տեղի աչաց ակներև տեսանելի եղև։ Ապա ասաց մովրով ցշահն.

---

1) Ոսկ. չէր. ետուն։ — 2) Նոյն. տօնսն։

արդ՝ ահա այժմ գնասցուք յաշխարհն Վրաց՝ զի այժմ է ժամանակն. և չուեալ ի Գանձակ քաղաքէն եկին ի սահմանս Կախէթու՝ որ է երկիր Թամրազին։

Եւ ճանապարհ երկրին Կախէթու ի մէջ ձորոյ մտանէր՝ ընդ որ անցանէին՝ և ապա մտանէին յերկիրն. և էր այն նեղ և նուրբ և դժուարին վայրք. իսկ երկու կողմունք ձորին բարձր և քարավէժ լերինք, և մացառուտ և թաւ մայրի, ընդ որ մարդ և ձի ոչ կարէին գնալ։ Զոր Թամրազ և Լաւասափ եկին բազում զօրօք կալան զկիրճս ձորոյն՝ և կանգնեցին պարիսպ ամուր քարիւ և փայտիւ. և ի ներսի կողմանէ շինեցին տեղի պատերազմի ուստի ի ներքս կալով ինքեանք պատերազմեսցին ընդ թշնամեացն՝ որք արտաքոյ։

Եւ բանակն Պարսից յարձակ վայրի հանդէպ ձորոյն բանակեալ էր։ Իբրև տեսին թէ Վրացիքն կալան զանցս ճանապարհին, անճար եղեալ ի տարակուսի մնացին։ Եւ շահն դարձեալ կոչեաց զմովրով և սպառնացաւ նմա մահ. նա և մովրովն ինքն ևս մնաց ի տարակուսի։ Եւ Յետ երկուց աւուրց ասէ մովրովն ցշահն. խորհեալ իմ՝ գտի ի կողմն ուրեք ճանապարհ. բայց երկուց աւուրց ճանապարհ հեռի է աստի. այլ և պիտոյ է կացնաւոր և բահաւոր և մրճաւոր, որ զմայրին կոտորեն և զդժուարին տեղիսն հարթեալ դիւրեն։ Իբրև լուաւ զբանս զայս շահն մեծաւ ուրախութեամբ ցնծացաւ՝ և հրամայեաց զօրաց իւրոց առնուլ բազում կացին և բահ և այլ ինչ գործի, և գնալ ի տեղին և քանալ զճանապարհ. և նոքա գնացեալ կոտորեցին զմայրին՝ և դիւրեցին ըզդժուարին տեղիսն՝ և բացին ճանապարհ. և եկեալ ծանուցին շահին թէ եղև՝ զոր հրամայեցեր։

Եւ շահն հրամայեաց բանակին իւրոյ. զոր օրինակ մինչ ցայնժամ կազմեալ հարեալ կառուցեալ էին զվրանքն՝ և ուղտ և բեռնակիր անասունքն, և օրտու բազարչիք՝ և այլ ամենայն ինչ, որպէս յառաջն կային, սոյնպէս կացցեն ի տեղիս իւրեանց. որպէս զի համարեսցին Վրացիքն թէ տակաւին անդ են զօրքն Պարսից։ Բայց միայն մարտիկ զօրքն Պարսից իւրեանց պատերազմական զինուքն և երիվարօքն զանխուլ և թաքուն ելեալ գնասցեն, ընդ բացեալ ճանապարհն մտցեն յերկիրն Կախէթու։ Յայնժամ ելին պատե-

բազմական զօրքն Պարսից և գնացեալ ընդ նոր բացեալ ճանապարհն մտին յերկիրն Թամրազին՝ և հասին ի շէնս և ի գիւղս. և սկսան կոտորել զաղգն Վրաց անխնայ։ Իսկ Թամրազ և Լաւասափ, որք նստէին զօրօքն Վրաց ի բերան ձորոյն, ոչ գիտէին զարթմունեան Պարսից. մինչ յանկարծակի տեսին զայր մի գլուխն և մարմինն վիրաւորեալ և հասանն ամենայն արեամբ թաթաւեալ, որ փախուցեալ ի սպանմանէն Պարսից և եկեալ գուժկան և համբաւաբեր վասն գալոյն Պարսից և մտանելոյն յերկիրն Վրաց։ Եւ ի լսելն զայս Թամրազին և Լաւասափին՝ և որոց ընդ նոսա, ահիւեալ յիմարեցան՝ և ոչ այլ ինչ կարացին առնել. ոչ ստացուածք կամ ապրանք բառնալ՝ և բնաւ ոչինչ։ Այլև իւրաքանչիւր ոք զընտանիս և զկարևոր սիրելիս իւր առեալ ընդ ինքն [1]) հազիւ թէ ի մեկնակի ձիոջ հեծեալ հապճեպ տագնապաւ աճապարեալք ի բաց փախչէին զի մի անկցին ի ձեռս Պարսից։ Արդ՝ յայսմ պատճառէ Թամրազն և Լաւասափն ասոի փախուցեալք անկանէին ի Թիֆլիս, և անտի ի Ծօրի. և անդ և այս ոչ կարացին կալ, այլ ընդ ճանապարհն Կօլբայու անցին դէպառն Կուվիաս՝ որ է Նալբուղ ասին. և գնացին ի Պաշիաչուխի աշխարհն։ Վասն զի մայրն Լաւասափին դուստր էր Պաշիաչուխի թագաւորին. վասն այսորիկ Թամրազն և կինն իւր՝ և Լաւասափ և մայրն իւր, և այլ ընտանիք սոցա փախուցեալք ի Պաշիաչուխ՝ զերծան ի ձեռաց Պարսից։

Եւ զօրքն Պարսից՝ որ ի միւս կողմանէ եկեալ մտին յերկիրն Թամրազին, եկին մինչև ի բերան ձորոյն, զոր կապեալ էին Վրացիքն, քակեցին զկապն՝ և բացին լայն և ընդարձակ ճանապարհ, ընդ որ եկին բանակն Պարսից՝ մտին յերկիրն Թամրազին. և անդէն բանակեցան եւ կացին մինչեւ յաւուրս յիսուն՝ եւ ոչ ելին յերկրէն։ Եւ այսքան աւուրս՝ որ կացին անդէն, թէ զինչ գործեցին, բերան ոչ բաւէ խօսիլ եւ ոչ լեզու ճառել, զու մնօք խորհեալ խելամուտ լեր. թէ զորքան անպարտ անձինս քրիստոնէից սրախողխող արարեալ վիրաւորեցին, կամ թէ գլխովին խոկ սպանին. եւ զանմեղսն գերեցին եւ խայտառակեցին. եւ զինչս եւ զստացուածս յափշտակեցին, եւ զշինուածս հրդեհեալ այրեցին եւ

---

1) Ո-է. ինքեանս։

քանզեցին, եւ զեկեղեցիան քակեցին, զսեղանն սուրբ՝ եւ զնշան սրբոյ խաչին կործանեցին։ Եւ զգերեալսն պահէին ի մէջ բանակին առ իւրեանս, եւ պէսպէս վշտօք տառապեցուցանէին՝ ցրտով եւ մերկութեամբ՝ քաղցիւ եւ ծարաւով եւ այլ բազում կերպիւ։

Եւ յորժամ եմուտ Շահաբաս յերկիրն Կախէթու և ետես թէ փախուցեալք են Թամրազն և Լաւասային, և մնաց երկիրն և ժողովուրդքն ի ձեռս իւր։ Ցայնժամ հանճարեղն ի խորհուրդս չարեաց, և այլ եւս աշխարհաւեր հնարս ներգործեաց, քանզի հրամայեաց յամենայն գաւառս և ի գիւղս Կախէթու մունետիկք շրջեսցին՝ և քարոզեսցեն բարձր ձայնիւ ի բազում աւուրս՝ և ասասցեն թէ. հրաման է ի հզօր և ի խաղաղասէր և յաշխարհաշէն թագաւորէն Շահաբասայ, զի ամենայն բնակիչք աշխարհիս Կախէթու, եթէ իշխանք, եթէ հեծեալք, եթէ արուեստաւորք, եթէ ռամիկ ժողովուրդք, և ամենայն ոք, որ եկեալ ամրացեալ է ի լերինս, և ի մայրիս, ի բերդս, և յամենայն ամուր տեղիս, զարձցին, և եկեսցեն ի տեղիս և ի բնակութիւնս իւրեանց՝ և կացցեն ի խաղաղութեան և մի կրեսցեն զերկիւղ և զկասկածանս ինչ ի զօրացն Պարսից. քանզի հրամայեալ է նոցա թագաւորն, մի զոք նեղել՝ և մի զոք խուզել ի ժողովրդենէ աշխարհիս, որք գան ի հնազանդութիւն շահին՝ և լինին Շահիսէվան, ոչ լինի նոցա վնաս ամենևին այլ կեան ի խաղաղութեան։ Իսկ որք յամառեալք դիմագարձ լինին հրամանաց թագաւորին, առաքելոց է թագաւորն ի վերայ նոցա զօրս բազումս, որք զամրոցն նոցա առեալ աւերեսցեն, և զինքեանս սպանցեն, և զընտանիսն գերեսցեն, և զինչան յափշտակեսցեն։ Արդ՝ եկէք ի յամրոցաց, և եկէք ի հնազանդութիւն, և լերուք շահիսէվան, և կացէք ի խաղաղութեան։ Եւ յիշխանաց և ի նշանաւոր արանց ով որ յառաջեալ վաղագոյն գայցէ, շնորհելոց է նմա թագաւորն զիւառս և զպատիւս՝ և զպարգևս բազումս, և զպետութիւն իշխանական։

Իսկ բնակիչք երկրին Կախէթու իբրև լուան զբանս քարոզութեան մունետկացն, ոմանք պատրեալք հաւատացին, եկին և եղեն շահիսէվան։ Ոմանք յերկիւղէ սպանութեան և գերութեան եկին և եղեն շահիսէվան։ Ոմանք վասն բազմօրեայ կեցոյն անդէն ի մէջ երկրին Պարսից, անճար մնացին, եկին և եղեն շահիսէ-

վան։ Ումանք տեսին զի զայս անուն ամրոց առին, և զայն անուն ամրոց առին, և արարին զսպանութիւն և զգերութիւն ընդ բնակողաց ամրոցին, ահաբեկ և երկիւղալից եղեն, թէ 1) մի գուցէ և 2) ինքեանց և այնպէս պատահիցի, վասն որոյ իջեալ յամրոցաց՝ եկին և եղեն շահիսէվան։

Ա յլ և հրամայեաց շահն վասն շահիսէվան եղելոցն զի բնակեցուսցեն զնոսա յիւրաքանչիւր շէնս և ի տեղիս, և յուսով և քաջալերութեամբ մեծաց բարեաց խօսեսցին ընդ նոսա. և զանուանեալս նոցա զարանց և կանանց, ուստերաց և դստերաց, և ամենից ընտանեաց գրեսցեն ի քարտիսի, և առ ինքեանս պահեսցեն Պարսիկք։ Ա յլ և կացուցին ի վերայ նոցա պահապանս ի զօրացն Պարսից յամենայն տեղիս՝ զի մի գուցէ ոք ի նոցանէ փախիցի յայլ ուրեք։ Բայց խաբէին զնոսա և ասէին. վասն այնորիկ կարգեմք ձեզ պահապանս՝ զի մի ոք ի Պարսից արանց զձեզ նեղիցէ, կամ զինչս ձեր յափշտակիցէ։ Եւ ով ոք եկն ի շահիսէվանութիւն, այսպէս արարին որպէս պատմեցաք։

Եւ որք ոչ եկին, այլ մնացին յամուրս իւրեանց, ելին Պարսիկքն ի վերայ ամրոցաց նոցա, և զբաղում աւուրս պէս պէս հնարիւք մարտ եղեալ ընդ ամրոցացն մինչև յաղթեալ առնուին, և սուր ի վերայ եղեալ անխնայ կոտորէին, իբրև պաշտօն բարի մատուցանել Աստուծոյ համարէին, ըստ սկզբան Տեառն։ Ապա զինչս և զստացուածս կողոպտեալ յաւարի առնուին, և զմնացեալ կանայս և զմանկունս նոցա գերեալ ածէին ի բանակն իւրեանց։ Եւ որպէս ասացի, յաւուրս յիսուն կացեալ անդէն, ոչ մնաց ամրոց՝ որ ոչ առին, և կամ տեղի, որ ոչ աւերեցին, և միահաղոյն յաւեր և յապականութիւն դարձուցին զամենայն և զյուսկի և զբազմամարգ աշխարհն Կախէթու և Գրիմու։

Եւ զԿախէթու և զԳրիմու 3) եկեղեցեաց անօթն և զսրբութիւնն, խաչ՝ և սկիհ՝ և աւետարան՝ և բուրվառ՝ և շուրջառ՝ և զայլ անօթս և զսրբութիւնս, որք էին մեծաճոխք և ծանրագինք, և զանազան յօրինուածովք ականքն և մարգարտովք յօրինեալք, հրամայեաց շահն վասն նոցա՝ զի մի խորտակեսցեն, այլ տանիլ ի

---

1) Ոչ. չէ. թէ.—2) Նոյն. չէ. և.—3) Նոյն. չէ. զԿախէթու և զԳրիմու.

ի քաղաքն յԱսպահան և դնել ի գանձարանն արքունի. և կայ անդէն ի գանձարանին արքունական մինչև ցայսօր. որ բազումք ի մերոց ազգացս վկայեցին՝ գոլով ականատեսք այնց սրբութեանց։ Այլ և զանկար պատմուճանն Քրիստոսի ընդ այլոց սրբութեանց անտի տարեալ են, և կայ ի նոյն գանձարանին յԱսպահան քաղաքի. որ դեռ և ս լոյս վառեն առաջի նորա, և այսմ խօսիցս ասողքն, ինքեանք իւրեանց աչօքն տեսեալ էին, և էին արք հաւատարիմք։

Յետ բազում աւերութեանց աշխարհին այնորիկ չուեալ անտի և եկեալ ի սինօռ երկուց աշխարհացն Կախէթու և Քառթլայ՝ և անդ բանակեցաւ շահն. և հրաման արար իւրոց զօրացն մի՛ նեղել՝ և մի՛ խուել զոք ի բնակչաց աշխարհին Քառթլայ, և զօրացն Պարսից՝ եթէ պիտոյասցի իր ինչ՝ որ կարիք է մարդկան և անասնոց, գնով գնեսցեն ի գաւառականացն. և ըստ կամաց վաճառողին տացեն զգինն։ Այլ և հրամայեաց շահն՝ զի ելցեն մունետիկք և շրջեսցին յամենայն գաւառսն Քառթլայ՝ և աղաղակելով քարոզեսցեն թէ. հրաման է ի մեծ և յաշխարհաշէն թագաւորէն Շահաբասայ, զի աշխարհս Քառթլայ ամենայն գաւառականօք իւրովք՝ իշխանօք և ռամկօք իւրովք ի խաղաղութեան և յանդորրութեան կացցեն. և ամենեքեան որք ելեալ են ի բերդ և յամուր տեղիս, վասն երկիւղի զօրացն Պարսից, այսուհետև մի՛ երկիցեն, և մի՛ կասկածանս ինչ կրիցեն. այլ իջցեն ի բնակութիւնս իւրեանց՝ և կացցեն ի գործս իւրեանց և ի շինարարութիւնս և եղիցի սէր և խաղաղութիւն. և երթևեկութիւն ի մէջ ազգին Պարսից և Վրաց. քանզի զաշխարհս Քառթլայ իմ գիտեմ, և ո՛չ աւերեմ վասն իմ և վասն Լաւասափայ թագաւորին. վասն զի զնա ինձ որդի, և եղբայր և բարեկամ գիտեմ. և յորժամ գայցէ նա զնորին աշխարհն յինքն յանձնելոց եմ՝ և ես գնամ յաշխարհն իմ։ Արդ՝ եթէ կամեսցի Լաւասափ թագաւորն՝ և գայցէ այսպէս առնեմ, և թէ ո՛չ գայցէ ահաւասիկ մովրովն՝ որ է յաշխարհէս Քառթլայ և յազգէն Վրաց՝ որ և ահա ընդ մեզ է, զաշխարհս Քառթլայ տամ մովրովին՝ և ես գնամ յաշխարհն իմ։

Այլ և պատուիրեաց շահն մովրովին, զի և նա յիւրոց ծառայիցն առաքեսցէ յամենայն տեղիս աշխարհին՝ զի ըստ սմին օրի-

նակի խօսեցոյին առ ամենայն քնակիչս գաւառացն առ ի հաւատացուցանել զնոսա։ Նա և անուն և պատրուակական յուսով զմոլորսն և զսխալեցոյց զնոսա։ Լաւասարին թէ գայցէ և թէ ոչ՝ քեզ տամ զիշխանութիւնն Վառթլայ. որ և ծառայք մոլորսին այնպէս խօսէին ընդ գաւառականացն։ Եւ այսպիսի օրինակաւ՝ առաւ և պատիր բանիւք խաբեցին զամենայն գաւառականսն՝ որ ոչ պատերազմաւ և ոչ խռովութեամբ, այլ սիրով և խաղաղութեամբ ածին զամենայն գաւառականսն ի հաւանութիւն՝ և իջուցին յամրոցացն, և քնակեցուցին ի գիւղօրայսն։ Ուստի լցեալ լինէր ամենայն պիտոյք բանակին Պարսից՝ մարդկան և անասնոց, և ոչինչ կողմանէ ունէին վտանգ ինչ զօրքն Պարսից։ Այլ յամենայն կողմանէ կայլին ի խաղաղութեան և յանդորրութեան։

Բայց քնակիչք աշխարհին Վառթլայ երկիւղիւ կասկածանս կրէին՝ եթէ գուցէ ոչ գայցէ Լաւասարին. և ի պատճառէ այնմ քննու, հրամայեսցէ շահն իւրոց զօրաց յաւարել և ի գերել զաշխարհ աերութեան Լաւասարիս. և զայս բան զօրքն Պարսից և առնէին և խօսէին ընդ գաւառականացն. այլ և ասէին՝ եկայք գուք և գրեցարուք շահիսէվան՝ զի մի մատնիցիք ի գերութիւն, որպէս զժողովուրդն Կախէթու՝ զի որք գրեցան շահիսէվան, ոչ մատնեցան ի գերութիւն։ Եւ յայսմ պատճառէ բազումք յաշխարհէն Վառթլայ եկին և գրեցան շահիսէվան. և որք գային ի շահիսէվանութիւն՝ իւրեանց և ամենայն ընտանեաց անուանս գրէին ի քարտիսի, և առ ինքեանս պահէին Պարսիկք։ Եւ զգրեալ շահիսէվանն քնակեցուցանէին յիւրաքանչիւր տեղիս՝ յուսով մեծագոյն բարեաց և խաղաղութեան։

Եւ մինչ նստեալ կայր շահն ի մէջ սահմանի երկուց աշխարհացն՝ արար միւս և նոր հնարս. քանզի զմի որ յիւրոց խորհրդակցացն՝ որ էր մեծագոյն իշխան և փառաւոր նախարար՝ որում անունն էր Սարու խօջայ՝ կարգեաց զնա հրեշտակ խաղաղութեան. և սիրոյ նամակաւ առաքեաց ի Պաշիաչուխ առ Լաւասարի. և գիր պատգամացն էր ըստ այսմ օրինակի։

Ցարեաց արքայէ Շահաբասէ բազում սիրով ողջոյն հասցէ արքայիդ Վրաց Լաւասարիս. բազում անգամ գրեցաք առ քեզ սիրով և ցուցաք զմեր սրտի բարեկամութիւնն, որ առ քեզ՝ բայց

դու ո՛չ անսացեր և հաւատացեր բանից մերոց։ Արդ՝ ահա ի գործոյն ի միտ առ և հաւատայ որպէս և տեսանես զի զերկիրն Թամրազին աւարեցի. իսկ զքոյն ահաւասիկ շէն և ամբողջ պահեալ եմ վասն քո. և սպասեմ գալստեան քոյ։ Արդ՝ մի դանդաղիր ի գալ. և մի անմիտ և անհաճար խրատատուաց լսեր. և զքեզ ի թագաւորութենէդ զրկեր, քանզի ո՛չ ունիմ ոխս և նենգութիւն յիմում սրտի ի քոյդ կողմանէ. որպէս և դու ոչինչ ընաւ վնաս գործեալ ես առ իս։ Այլ զգալն քո յաղագս այնորիկ խնդրեմ, զի որպէս նախնեօքն մերովք էր միաբանութիւն ի մէջ երկուց ազանցըս, սոյնպէս կամիմ զի և ի մեր ժամանակս լիցի. և մեք զամենայն կողմս հիւսիսային՝ որ յայսկոյս է գետոյն Երասխայ, յանձնեսցուք ի քեզ. զի դու լիցիս վերակացու և հրամանատար ի վերայ ամենայն իշխանաց կողմանցս այսոցիկ. որպէս զի քո զայս կողմս հոգալով և մեք անհոգ եղեալ զմիւս կողմանսն հոգասցուք և թշնամեաց զդէմս կալցուք. ողջ լեր։ Զայս թուղթս գրեալ ետ ցՍարու խոջայն. և այլ բազում բանս և հնարս խարդախութեան՝ զոր ամբարեալ ունէր յիւրում սրտին՝ բանիւ պատուիրեաց նմա. թէ որով հնարիւք և իցէ հաւանեցուսցէ զԼաւասափ գալ առ շահն։ Իսկ Սարու խոջայն գնացեալ ի Պաշիաչուխ՝ յանդիման եղեալ Լաւասափու մատոյց զողջոյնն և զթուղթն. իբրև ընթերցան զթուղթն՝ գիտացին զի ամենայն բանքն պատրանք են. ո՛չ հաւանեցան թէ՛ Լաւասափն՝ թէ՛ մայրն՝ թէ՛ քոյրն՝ և թէ՛ Թամրազն։ Թէպէտ Սարու խոջայն բազում և զանազան կերպիւ յորդորէր զԼաւասափ. սակայն ո՛չ հաւատացին։

Զկնի աւուրց ինչ՝ պատասխանի արարին բանից շահին՝ ըստ այսմ օրինակի։ Թէ ճշմարիտ է բանքն քո՝ և ստուգիւ կամիս, որ ի մեր մէջն բարեկամութիւն լինի. ահաւասիկ նշան սիրոյ քո և խաղաղութեան այն լիցի. զի դու շէն և ամբողջ թողցես զաշխարհն մեր և ժողովուրդքն մեր յիւրաքանչիւր տեղիս կացցեն. և դու փոխանակ քո ի քոյոց իշխանաց զմի ոք թողցես այդր՝ որպէս զի զամենայն սէր և զմիաբանութիւն և զդաշնադրութիւն, զոր դու կամիս, միջնորդութեամբ նորին հաստատեսցուք ընդ քեզ. և դու ելեալ յաշխարհէն մերմէ գնասցես. և մեք եկեալ տիրեսցուք աշխարհին մերոյ՝ և կացցուք ընդ քեզ ի սէր և ի միա-

քանութիւն. ոչ ջ լեր։ Ցետ բաղում հնարաւոր խօսից՝ Սարու խոջայն իբրև ետես թէ ոչ հաւատացին. առեալ զթուղթն Լաւասափու՝ և եկեալ առ շահն ծանոյց նմա զամենայն բանս և զհաստատուն միտս նոցա։

Ցետ լսելոյ Շահաբասին զայս բան պատասխանւոյ, չուեաց ամենայն քանակաւն և եկեալ ի վերոյ քան զԹօրի ի վերայ ճանապարհին, որ գնայ ի Պաշիաչուխ, և անդի ի վերայ ճանապարհին բանակեցաւ։ Պատճառ յայսմ տեղւոջ բանակելոյն այս է՝ զի թէ ոք յաղգէն Վրաց իշխան կամ ռամիկ՝ թէ կամիցի փախչել և գնալ ի Պաշիաչուխ, մի կարասցէ գնալ։

Եւ աստի և առաքեաց շահն զՍարու խոջայն կրկին անգամ 1) առ Լաւասափ բանիւ և գրով՝ զի թերևս պատրեալ գայցէ՝ և ոչ եկն։

Ցաւել երրորդ անգամ առաքել զնոյն Սարու խոջայն առ Լաւասափ՝ և ոչ եկն։

Եւ ի բաղում գալոյն և գնալոյն ձանձրացան Լաւասափ և իւրքըն. յայսմ ի վերջին նուագիս գալոյն՝ արարին գործ անարգանաց ընդ Սարու խոջային՝ զի մի և աս առաքեսցէ առ նոսա շահն հրեշտակ։ Եւ անարգանաց գործն, զոր արարին այս էր՝ զի զամենայն ինչս նորա յափշտակեցին, և քնաւին մերկացուցին ի զարդուց և ի զինուց, ի հանդերձից և յերիվարաց, մինչ զի և զջորին և աս զոր ինքն հեծեալ էր, առին. և զինքն հետևակ արձակեցին ի գնալ, և պատուիրեցին մեծաս սպառնալեօք մի և աս յաւելուլ ի գալ, և այսպիսի անարգութեամբ Սարու խոջայն եկն առ շահն։ Եւ շահն երկայնամտեալ համբերեր ի տեղւոջն. և մնալարժեալ խոկայր ի խորհուրդս չարեաց՝ և նենգութեան Լաւասափին և Թամրազին։

Մինչ շահն այսպէս վարանեալ կայր՝ և ոչ գտանէր եղս իրացն, ի սոյն աւուրս այր ոմն ի քաղաքէն Տփխիսոյ գործուներայ չարեաց՝ և որպէս անիծից՝ շարժեալ ի դիւաց ըստ ազգեցութեանն սատանայի, ելեալ ի Տփխիսոյ և եկն ի բանակն արքունի՝ և ծանոյց շահին, թէ խնդիր է տէրութիւն քո բերել զԼաւասափ. արդ՝ եթէ ստուգիւ կամիս և վնաս ոչ առնես, ես գնայեալ ածից զնա առ

---

1) Ոմն. կրկնակի։

քեզ։ Եւ ի վերայ այսր բանի առնն, մեծ զօրմացումն կալաւ ըզշահն. եհասոյց ցայրն թէ դու զիարդ կարես բերել զնա. և այրն ասաց. մեք ազգականք եմք Լաւասափին, քանզի նա ինձ սան է ի կնքաւորութեան կողմանէ. և ի մէջ մեր մեծ հաւատարմութիւն ունիմք առ միմեանս. վասն որոյ գիտեմ զի նա հաւատայ բանից իմոց։ Իսկ շահն ի վերայ այսր բանի անպատում ցնծութեամբ լցեալ եղև. զի գործ զոր ինքն բազում աշխատութեամբ ջանայր՝ և ոչ լինէր. և որում ի յոլով ժամանակաց ցանկայր և ոչ հաւանէր, արդիս յոյժ դիւրութեամբ լինի. վասն որոյ խոստացաւ առնն այնմիկ բազում գանձս և բազում պարգեւս՝ և բազում և այս փառաց հասուցանել, եթէ բերցէ զԼաւասափին։

Իսկ չարաբաստ այրն այն վատշուէր՝ որ եղև պատճառ կործանման թագաւորութեանն քրիստոնէից, գնացեալ ի Պաշխաչուխս առ Լաւասափ և առ Թամրազ՝ և աւուրս բազումս խօսեցաւ ընդ Լաւասափին հաւանական և մեղկացուցիչ բանիւք, մինչ որ թուլացոյց ի պնդութենէ զմիտս նորա։ Բայց Թամրազ՝ և մայր և քոյր Լաւասափին՝ և ամենայն հաւատարիմք նոցա ոչ հաւանէին բանից առնըն, այլ քամահէլին. քանզի գիտէին ստուգիւ, թէ կախարդասար հնարքն է շահին։ Բայց այրն սատանայբնակ՝ որպէս զօձն Եւայի՝ հակեալ զարձոյց զմիտս Լաւասափին գնալ առ շահն։ Իսկ մայրն Լաւասափին, և քոյրն, և Թամրազն, և իշխանքն, և ամենայն բարեկամքն լային արտասուօք և ողբային, և ասէին. մի մատներ զքեզ ի ձեռս թշնամւոյ քոյ, զի նա քո թշնամի է և ոչ բարեկամ. և ի կորուսանել զքեզ ջանայ։ Եւ Թամրազն ասէր. մի հաւատար անհաւատիդ այդմիկ և խորամանկ գաղանիդ, զի գա զկորուսանն մեր ջանայ։ Իսկ միտք Լաւասափին՝ բանից չարեաց արբանեակ առնն առաւել հաւանէր, քան թէ բանից բարեկամաց իւրոց։ Եւ զայս առնէր ամենեցուն պատասխանի՝ թէ ահաւասիկ շահն եկեալ և նստեալ կայ ի մէջ մերոյ երկրին, և խնդրէ զիս առնել զխաղաղութիւն. և թէ ոչ գնայցի, զամենայն երկիրն աւերեալ ապականէ և զեկեղեցիսն քանդէ, և զքրիստոնեայսն սպանանէ, և գերէ, և այս ամենայն լինի ի պատճառս իմ. քան թէ կեցից ի ժամանակս լինչ խղճմտանաւք՝ և այնքան անձանց պարտական, լաւ է ինձ գնալ առ շահն և զաշխարհն ամենայն ազատել.

զի մի լիցի իմով պատճառաւ աւերումն աշխարհի. յուսալով յԱստուած գնամ առ նա ուղղութեամբ, և անդէն զինչ և պատահեսցի ինձ, եթէ մահ և եթէ կեանք, եղիցի կամք Տեառն օրհնեալ:

Արդ՝ այսպիսի բանդագուշեալ խելօք ոչ լուաւ Լաւասափ բարեկամաց իւրոց, այլ հաւատաց բանից և երդման շահին, ելեալ ի Պաշիաչուխէն գալ առ շահն: Եւ յորժամ բերին զաւետիս գալըստեան նորա առ շահն՝ ոչ գիտէր թէ որով օրինակաւ ցնծասցէ սիրտ նորա:

Եւ յորժամ եկեալ Լաւասափ մերձ եղև բանակին Պարսից՝ շահն ինքն ելեալ ընդ առաջ նորա ամենայն իշխանօք և զօրօք, և ի տեսանելն միմեանց սիրով և խնդութեամբ և բազում շուք դնելով ողջոյն տային իրերաց: Իսկ որ շահն էր ցնծայր ի սիրտ և յոգի իւր, զի մեծ եղև նմա օրս այս քան զամենայն աւուրս կենաց իւրոց. զի կատարումն եղև չար կամացն, զոր ի բազում ժամանակաց բաղձայր: Եւ որպէս սովորութիւն է խորամանկ և օձաբարոյ ազգին Պարսից, և մանաւանդ այս շահիս՝ բազմահնար վիշապիս, զառաջինն՝ բազում սիրով և մեծարանօք ընկալաւ զնա. և հանապազ սուտ և սնոտի պատրողական բանիւք ըստ հաճոյից կամաց նորա խօսէր, մինչև համբաւն այնպէս տարածեցաւ յամենայն աշխարհն Վրաց՝ թէ շահն, որ խնդրէր զԼաւասափ, ոչ վասն այլ ինչ պատճառի էր, քան թէ վասն սիրոյ և միաբանութեան:

Ապա չուեալ անտի իւրով բանակաւն շահն գնաց ի Տփխիս, տարաւ ընդ իւր և զԼաւասափ՝ և պահէր զնա իւր հաւասար մեծաւ փառօք, և հանապազ խօսէր ըստ ախորժակաց մտաց նորա՝ բանս հաճոյականս նմա, և զինքն հաւատարիմ ցուցանէր նմա:

Այս Լաւասափ՝ ի ժամանակին յորում նոր նստեալ էր թագաւոր, և զկնի ամաց ինչ, և չորս և հինգ ամաւ յառաջ քան զշահի գալն, եղև երբեմն ի կարգս զրուցաց պատմութիւն զպապէն Լաւասափիս զՍիմոն խանէն, զոր ըմբռնեցին Օսմանցիք, տարան ի Ստամբօլ սպանին և անդէն թաղեցին, որոյ վերայ եռաց արիւնն Լաւասափին՝ և ըղձացաւ առ ի բերել զնշխարս պապուն իւրոյ զՍիմոն խանին և ի հայրենի գերեզմանատունս իւրոց, թաղել ընդ այլ ևս նախնեացն և ընտանեաց իւրոց: Եւ իբրև

տեղեկացեալ եգիտ զարս ոմանս՝ որք գիտէին զտեղին՝ յորում թաղեալ կայր նշխարք Սիմոն խանին ի քաղաքին Կոստանդնուպօլսի։ Եւ իսկոյն զգիտող զարսն զայնոսիկ առաքեաց առ ի բերել զնշխարս Սիմոն խանին. և նոքա գնացեալ ի Կոստանդնուպօլիս՝ հանին զնշխարս նորա և բերեալ հասուցին ի Թիֆլիս։ Եւ ի գալ արանցն՝ որք բերին զնշխարս Սիմոն խանին՝ պատահեցաւ յայսմ ժամանակիս զի շահն ի Թիֆլիս էր, որ և գիտաց շահն թէ զնշխարս Սիմոն խանին բերին. և լցեալն խորհրդով և խարդախութեամբ սատանայի, որ այնքան թշնամի է քրիստոնէից, մինչ զի և արեան նոցա ծարաւի է՝ որ սպանմամբ և գերութեամբ կենդանեացն ո՛չ շատացաւ, արդ այժմ ընդ ոսկերաց մեռելյոն ևս արար թշնամութիւն, վասն զի սաստիկ հրամանաւ հրամայեաց իսկոյն բերել առաջի իւր։ Եւ իբրև կատարեցաւ հրամանն, ասաց. զսա ես առաւել պատուեմ և փառաւորեմ քան զձեզ, զի դուք ո՛չ գիտէք զարժանաւոր պատիւ թագաւորաց, և կամիմ առաքել զսա յիմամուռղէն՝ զի ընդ նախնեացն մերոց թագաւորաց և պետաց փառաւորեսցի։ Արդ՝ այսպիսի կախարդասար բանիւք առաքեաց զոսկերսն Սիմոն խանին ի Պարսկաստան, և ո՛չ եթող թաղել ի հողն Վրաց, և ո՛չ ոք գիտաց թէ զի՞նչ արարին կամ ուր տարան և այսպէս անյայտ արարեալ կորուսին։

Եւ յայսքան ժամանակս՝ որ եկաց շահն ի Վրացտուն, ընդ իւրով իշխանութեամբն գրաւեաց զամենայն աշխարհն։ Բայց զերկիրն Թամրազին զբովանդակն՝ յայտնապէս արար զի լիցի ընդ իշխանութեամբն Պարսից, իբր թէ թրովն իւրով առեալ զայն, վասն որոյ առաքեաց զզօրս ի Պարսից՝ որ շինեցին յերկրին Թամրազին զբերդորայս՝ և կացոյց ի նոսա զօրս ի Պարսից. և զՍէլիմ խանն, և զՓէքար խանն, և զԲէքդաշ խանն կարգեաց անդէն իշխան և զօրագլուխ՝ զի պահեսցեն զերկիրն ընդ իշխանութեամբն Պարսից։

Եւ զընակիչսն Կախէթու և Գրիմայ սպառեաց, զոմանս սպանմամբ, զոմանս գերութեամբ. և որք մնացին և գրեցան շահիսէվան, հրաման արար վասն նոցին զամենեսեան արտահսահման առնել և քշել տանիլ ի Պարսկաստուն։ Եւ կարգեաց ի վերայ այսմ գործոյ զիշխանս և զօրս որ առաջին գրովն և թղթովն, որ գրեցին զանուանս նոցա և առ ինքեանս ունէին, այն գրովն սկսան

քննել զամենեսեան ընտանեօք իւրեանց, և զամենայն զնոսա իւրեանց ընտանեօք և ստացուածովք յիւրաքանչիւր տեղեաց հանել. և զորս հանէին բերեալ բանակեցուցանէին յափն Կուր գետոյն՝ ի տեղին, որ անուանի Ղազրին. քանզի անդէն սահմանեցին բանակետզ, այսպէս արարին մինչև զամենայն շահիսէվան գրեալքն հանին: Եւ յորժամ եղև զրաւ հանելոյն՝ նոյն գրովն և մատենիւն չուեցուցեալ անտի՝ և քշեցին տանիլ յաշխարհն Պարսից, և բերեալ հասուցին մինչև ի Ղազբին քաղաք. և անտի տարան ի քաղաքն Ֆահրապատ: Յորժամ հասուցին ի Ֆահրապատ, զոմանս ի նոցանէ ի մէջ Ֆահրապատու քաղաքին բնակեցուցին, թէ ի Վրաց և թէ ի Հայոց, թէ ի Մահմետականաց, թէ ի Ջհտաց, և զայլս բազումս ի նոցանէ բնակեցուցին ի գեղօրայսն, և ետուն սոցա ամենեցուն զտեղիս տանց և այգեստանաց՝ և անդաստանաց: Եւ այսու կերպիւ աւերեաց զաշխարհն Վրաց, Կախէթու և Գրիմու, և տարեալ ելից յերկիրն Ֆահրապատու:

Բայց գնացեալ ժողովուրդքս այսոքիկ ոչ աճեցան [1]) յաշխարհին յայնմիկ, վասն զի ոչ էին ընտելք գէջ և դաժան, շնչարգել և մգռահոտ օդոյ երկրին. Նա և ոչ ուտելեաց և ըմպելեաց, և այլ կենցաղավարութեան երկրին: Վասն որոյ սկսան կոտորիլ և մեռանիլ. և ի սակաւ ժամանակս այնքան կոտորեալ մեռան, հաղիւ թէ ի տասնէն մէկն մնաց: Եւ այնք, որք մնացին՝ յետ ժամանակաց ի հիւանդութեանց և ի ցաւոց ճնշեալք և մաշեալք և ցաւագարեալք եղեն, որ ոչ կարէին գործ ինչ մարմնական գործել յօգուտ կենցաղավարութեան իւրեանց: Նա և ի պանդխտութենէ և ի նժդեհութենէ եղեն աղքատք և չքաւորք՝ և զոր ինչ ունէին վաճառեալ կերին. և ի պատճառէ չքաւորութեան բողոք բարձին աղգն Վրաց առ շահն, որ յաւուրսն յայնոսիկ ի Ֆահրապատ էր, վասն չքաւորութեան և սովուն զորս կրէին: Եւ շահն պատասխանի արար նոցա, թէ ուրացէք զձեր հաւատն, և լերուք օրինօքն Մահմետի, և ես տամ ձեզ յոլով ինչս, որով ապրիք՝ և ուտէք: Եւ նոքա հարկեալք ի կարեաց սովուն՝ արարին զհրամանս շահին, և եղեն Մահմետականք. և շահն ոչ ետ նոցա զինչս յո-

---

1) Ա-ետիւ երեց. աճ եցին:

լոյս ըստ իւրում խոստմանն՝ այլ ստեաց, քանզի խափեաց զնոսա։ Բայց իւրաքանչիւր անձինք, եթէ մեծաց եթէ փոքունց ետ զմէն մի գահեկան, և արձակեաց ի տունս իւրեանց։

Արդ՝ որք գոլեն զայս շահս թէ քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն և խաղաղարար թագաւոր էր, այս է նորա քրիստոնէասիրութիւնն, որ զամենայն աշխարհն քրիստոնէից՝ զՀայոց և զՎրաց աւերեաց. և զամենեսեան սպառեաց սրոյ և սովու և գերութեամբ. և զմնացեալսն վարեալ տարաւ ի Ֆահրապատ և յԱսպահան, որ նոքա և այս օր աւուր անդէն սպառին պէս պէս կերպիւ։ Եւ ոլ որ գոլով կամի զնա, թող յառաջ հայեցեալ նկատեսցէ զարարեալ գործս նորա, զոր արար ընդ քրիստոնէից՝ և ապա գովեսցէ զնա։

Արդ՝ որոյ օրինակաւ պատմեցաք, զոր արար շահն ընդ ժողովրդեան, որք գրեցան շահիսէվան ի Թամրազի երկրէն, սոյն օրինակաւ և արար ընդ ժողովրդեանն, որք գրեցան շահիսէվան ի Նաւասարդի երկրէն։ Վասն զի ի վերայ նոցա և այս[1]) կարգեաց զօրս և զզօրապետս՝ որք առաջինն գրովն և քարտխանն չուեցուցին յիւրաքանչիւր տեղեաց և վարեալ տարան ի Պարսկաստան։ Բայց զայս ժողովուրդս, որք էին յերկրէն Քարթլոյ ոչ տարան ի Ֆահրապատ, այլ տարան յԱսպահան և բնակեցուցին ի սար գեղօրայն Ասպահանու. ուր և զազգն Հայոց բնակեցուցեալ էին։ Եւ այժմ յարդեանս ժամանակիս՝ որ է Թուականն մեր ՌՃԽ. յորում գրեաք զպատմութիւնս, այս Վրացիքս ամենեքեան դարձան ի հաւատոյն իւրեանց ի կրօնս Մահմետի, և այնքան կուռեճք և գահլեճք են քրիստոնէից, որ ի պատահիլն մեր նոցա ի ճանապարհի ուրեք՝ զբարևն մեր ոչ առնուն, մեղք համարելով իւրեանց զբարև առնուլն։ Այլ և հայհոյեալ անարգեն զՀարս և զնախնիս իւրեանց՝ թէ նոքա անհաւատք էին և անհաւատս մեռան. այլ և ի վերայ նոր հաւատոյն իւրեանց գոհանան զԱստուծոյ. թէ այս է ճշմարիտ հաւատ՝ զոր այժմ ստացաք։ Այլ և յայսմ Վրացի ժողովրդենէս՝ ի ժամանակին՝ յորում նոր բերին յԱսպահան, բաժանեցին մնան լինչ և յառաջ խաղացուցեալ տարան յերկիրն Շիրազու՝ և

---

1) Ա-կ. չէ. և այս։

յերկիրն, զոր անուանեն Ասուփաս, որ և սոքա և սպառեցան պէս պէս կերպիւ, և մնացեալքն ամենեքեան միահաղոյն դարձան յանօրէն[1]) յօրէնս Մահմետի։

Զայսու ժամանակաւս՝ յորում շահն ի Տփխիս էր և առ ինքն ունէր զԼաւասափ. վասն որոյ խնդայր և բերկրեալ զուարճանայր, զի ըմբռնեաց զնա ի ցանցս իւր։ Բայց վասն Թամրազին տրտմէր, զի ոչ կարաց ըմբռնել, որ և վասն նորա խոկայր ի սենեակ սրտի իւրոյ ի խշտին Բեհմովթայ՝ թէ զիարդ կարասցէ կորուսանել զնա։

Վասն որոյ և յաղագս նորա հնարէ այսպիսի իմն որոգայթ, զի հաւանեցոյց զայր ոմն և առաքեաց ի Պաշիաչուխ, եցոյց նմա զամենայն ճանապարհս հնարից՝ պատուիրելով պնդապէս՝ թէ որով և իցէ օրինակաւ սպան դու զԹամրազն թէ՛ յայտնի և թէ՛ ի ծածուկ։ Եւ զայս այր, որ առաքեաց ի ծածուկ սպանանել զԹամրազն թաքուն և գաղտնի յամենայն նախարարաց իւրոց արար՝ որ ոչ ոք գիտէր։ Եւ այրս այս գնացեալ եհաս ի Պաշիաչուխ. և յաւուրս ինչ ել և մուտ արար ի տեղիսն ուր էր Թամրազն, և դիտեալ նըկատեաց զամենայն ինչ, զճանապարհն և զտեղին, ուր ի գիշերի ննջէր Թամրազ. քանզի տեղին էր վերնատուն, որ փայտեայ սանդխով ելանէին և իջանէին։ Եւ յաւուր միում ի ծածուկ և անգիտելի ումեք՝ այրն այն սպաս կալեալ հսկեաց զգիշերայն, զի թերևս գտանիցէ դիպող ժամ առ ի սպանանել զԹամրազն, և ի հասարակել գիշերոյն՝ գիտաց թէ ամենեքեան ննջեալք են, նա և զգիշերապահ արքն՝ որք են քէշիկչիքն, ննջեալք են, եկեալ այրն այն զանխուլ և թաքուն. և ընդ փայտեայ սանդուխն ել ի վերնատունն, ուր ննջէր Թամրազ. և ետես զի ի կողմն մի վերնատանն ննջեալք էին ոգիք երկու ի միում անկողնի, և ի միւս կողմըն ննջեալք էին այլ և ոգիք երկու ի միում անկողնի։ Եւ սոքա, որք ննջեալք էին ի վերնատանն ի միում անկողնի, էին Թամրազ և կինն իւր, և ի միուսում անկողնոջն էին երկու աղախնայք՝ որք վասն սպասաւորութեան մերձ առ նոսա ննջեալք էին ի միում անկողնի։ Իսկ այրն, որ եկեալ էր վասն սպանութեան, ոչ կարաց ստուգիւ վերահասու լինիլ, թէ որ ոք ի նոցանէ իցէ Թամրազն. վասն

---

1 Ոսկ. չիք. յանօրէն։

որոյ խորհեցաւ թողուլ զգործ սպանութեան յայնմ գիշերի և գնալ, և յառաջիկայ աւուրսն դիտեսցէ՝ և ստուգիւ ի վերայ հասցէ, թէ որ ոք ի նոցանէ իցէ Թամրազն. և ապա եկեալ անվրէպ զնա հարեալ սպանցէ: Եւ զայս խորհուրդ Աստուած էարկ ի սիրտ առնն այնմիկ՝ և դարձոյց զնա՝ որպէս զի մի սպանցի թագաւորն քրիստոնէից: Այլ և զխորամանկ չարութիւն շահին յայտնեալ՝ զնա խայտառակեաց: Արդ՝ այսու խորհրդով այրն դարձաւ ի վերնատանէն. և սկսաւ իջանել ընդ փայտեայ սանդուխն ընդ որ ելեալն էր, և մինչ իջանէր այրն, նորին ինքեան թուրն՝ որ զմիջով իւրով ածեալ ունէր այրն՝ հարաւ ի սանդուխն, յորմէ հնչեաց ձայն, և ի ձայնէն արթնացաւ շունն քէշիկչոց՝ և սկսաւ հաջել առ այրն, և ի հաջելոյ շանն արթնացան պահապանքն, և տեսին զայրն և շրջապատեալ ըմբռնեցին զնա. և որք տեսին զայրն, զահի հարեալ ապուշ մնացին ամենեքեան: Եւ ի վաղիւն՝ Թամրազն և այլք յիշխանաց կոչեցին զայրն առաջի իւրեանց՝ և հարցմամբ տեղեկանային. և այրն զամենայն ստուգութեամբ խոստովանեցաւ, թէ շահն առաքեաց զիս, թէ գնացեալ սպանցես զԹամրազն:

Յայնժամ՝ Թամրազն ի խորոց սրտէ հառաչելով ասաց. արդ՝ տեսէք եղբարք, զի շահն զերկոսին որդիսն իմ յինէն առեալ տարաւ առ ինքն՝ և արար ներքինիս, և զմայրն իմ տարեալ կորոյս ի խորին Պարսկաստան. և այժմ զերկիրն իմ բնաւին աւերեաց՝ և զամենայն ժողովուրդն իմ և զաղգն գերեալ տարաւ, և ես զգլուխ իմ միայն առեալ փախուցեալ կամ ի պանդխտութեանս, և նա այնու ամենայնիւ ոչ շատանայ. այլ դեռ և ս ջանայ ի հեռաստանէ սպանանել զիս. արդ՝ նա որ այսքան ջանայ սպանանել զիս՝ և ես որո՞վ յուսով համարձակեցայց գնալ առ նա: Եւ ամենեքեան որք տեսին զայն գործ՝ և լուան զբանս Թամրազին, իրաւացուցանէին զխօսս նորա: Եւ Թամրազ ողորմեալ առնն՝ ոչ սպան զնա. այլ արձակեաց, որ գնաց զճանապարհս իւր: Բայց ինքն ոչ և ս վստահացաւ կալ ի Պաշխաչուխ, զի մի գուցէ այլ և ս որոգայթս հնարեսցէ նմա շահն, այլ ելեալ անտի գնաց յերկիրն Դադիանու՝ և հեռացաւ ի շահէն:

Արդ՝ զորպէսն ամենայն չարահնար գործոց, զոր արար շահն ընդ աշխարհին Վրաց, չէ կար մեզ ճառել, զի ի վեր է քան զճառ

բանից, քանզի զողջ ամ մի եկաց նա ամենայն բանակաւն Պարսից՝ անդ յաշխարհին Վրաց. և զկնի ամին խորհեցաւ ելանել յաշխարհէն Վրաց և գնալ յաշխարհն Պարսից։

Բայց ի վարանս և յուզմունս խորհրդոց կայր շահն թէ զիա՛րդ կարասցէ կորուսանել զԼաւասափ։ Եւ յաղագս այսորիկ բանս եդ նախարարաց իւրոց ասել ընդ Լաւասափու, թէ որովհետև բարեաւ և յաջողմամբն Աստուծոյ եկիր դու ի տեսութիւն շահին. և եղև սէր և միաբանութիւն ի մէջ ձեր. արդ՝ յաղագս հաստատութեան սիրոյ և ուխտի դաշանցն, նա և վայելուչ է և պատշաճաւոր, որովհետև շահն ելանէ ի գնալ յերկրէն քումմէ, պատեհ է քեզ գնալ ընդ նմա երից և չորից աւուրց ճանապարհ որպէս զուղևոր՝ ընդ նմա[1]) մինչև ի սահմանս երկրի քոյ. և ապա դարձցիս յաթոռ քո։ Եւ զայսպիսի բանս շահն ինքն ևս ասաց ի կարգս զրուցաց ընդ Լաւասափին. և Լաւասափ քանզի ոչ ունէր կեղծաւորեալ խորամանկութիւն ի սրտի իւրում, որպէս յատուկ է քրիստոնէից, հաճեցաւ առնել զասացեալն նոցա։

Եւ յորժամ չուեաց շահն ի քաղաքէն Թիֆլիզու, էառ ընդ իւր և զԼաւասափ ըստ յառաջագոյն կարգեալ պայմանին իւրում։

Եւ յորժամ գնացին երից և չորից աւուրց ճանապարհ, նոր իմն բանս եդ շահն նախարարաց իւրոց ասել ընդ Լաւասափու։ Որովհետև այսքան աւուրց ճանապարհ եկիր՝ և յոյժ բարւոք արարեր, արդ՝ խնդրեմք զի մի թուեսցի քեզ ծանր, այլ ևս յառաջել և գալ մինչև ի քաղաքն Գանջայ. զի անդէն ի Գանջայ եդեալ է շահն ի մտի իւրում կոչել առաջի իւր զամենայն իշխանս կողմանցս այսոցիկ, զՇամախու և զԵրևանայ, և զամենեսեան կամի կարգել՝ զի կացցեն ընդ իշխանութեամբ քով. և զքեզ վերակացու և հրամանատար ի վերայ ամենեցուն՝ զի քո հրամանաւ արասցեն զամենայն, զոր ինչ և առնելի է։ Եւ այսմ ևս հաւանեցաւ Լաւասափ և գնաց ընդ շահին մինչև ի Գանջայ։ Եւ անդէն ի Գանջայ իբրև անցին աւուրք յոլովք ոչ երևեցաւ նշան բանից ասացելոց նախարարաց շահին. այլ և ոչ երևի նշան և նշմարանք արձակման իւրոյ։ Յայնժամ գիտաց Լաւասափ յոգի իւր

---

1 Ոսկ. չէք. ընդ նմա։

թէ հնարիւք հանին զնա յերկրէն իւրմէ՝ և ոչ և ս թողուն գնալ յերկիր իւր. վասն որոյ ի մեծի տրտմութեան և ի վարանս խորհրդոյ կայր Աւասատ, և թէպէտ խորհէր՝ այլ ոչինչ կարէր առնել զհնարս փրկութեան:

Ա յր և բազմարուեստ հնարագործ այրն Շահաբաս, ինենգաւոր կարծիս իւր խորհեալ թէ մի գուցէ կամ ի գիշերի կամ ի տունջեան դիպող ժամ գտեալ հնարիւք իմն փախիցէ Աւասատ: Եւ ի սակս այսմ կարծեաց արար նոր և ս հնարս ըստ այսմ օրինակի. զի շահն պարգևեաց Աւասատիին զմեկ հատ ջղայ՝ զոր ի գլուխս իւրեանց հարուն (դնեն) իշխանք. և էր յոյժ աղնիւ և պատուական, գեղեցիկ և մեծագին: Եւ ընդ պարգևել ջղային՝ պատուիրեաց սիրով Աւասատիին թէ, յարաժամ ի գալն քո առիս՝ եղիցի սա ի գլուխ քո, և Աւասատ և ս այնպէս առնէր հանապազ ի գնալն իւր առ շահն:

Եւ զկնի աւուրց ինչ հրամայեալ է շահն գողոցն իւրոց՝ զոր հանապազ ընդ ինքն պահէր, քանզի բազում արս, որ բազմահնար գողք էին, վասն պէս պէս հնարից առ ինքն պահէր շահն. որպէս և այժմ ահա արար, վասն զի պատուիրեաց նոցա զանխոտ և թաքուն ի գիշերի մտանել ի վրանն Աւասատիւ և գողանալ յատուկ զայն ջղայն և այլ և ս ինչս, և գողքն արարին որպէս յուսան ի շահէն, զի գողացան զջղայն և զյոլոխս յընտիր նորա: Եւ յաւուր միում յորժամ կոչեցին զԱւասատ առ շահն ըստ հանապազորդ կոչմանն, և ի գալն Աւասատիւ և ի բազմիլն՝ ոչ էր ջղայն ի գլուխ նորա որպէս յառաջն լինէր: Եւ ի տեսանելն զնա շահին՝ իբր անգէտ գոլով հարցանէր, ընդէ՞ր զջղայն ոչ եդեալ ես ի գլուխ քո. իբրև լուաւ թէ գողացեալ են. յայնժամ շահն ի չըքմեղս եղեալ և իբր բարեկամ և ցաւակից զինքն ձևացուցեալ մորմոքայր և ափսոսայր: Եւ ասէ զարձուցեալ զբանս իւր առ նախարարս իւր՝ որք անդն կային. բարկանայր նոցա և յանդիմանէր՝ և մահ սպառնայր, և ասէր, ընդէ՞ր ոչ բարւոք հոգաբարձութեամբ և հսկաւակութեամբ արարիք ծառայութիւն տմա. և այնքան անհոգ և պղերգ էք, մինչ զի գողք և ս մտանեն ի վրան տոքա և առնեն զգողութիւն, և մանաւանդ զայնպիսի երևելի և պատուական ինչ. և զայս ասէր վասն ջղային: Եւ ապա ասաց՝

արդ՝ մի գուցէ միւսանգամ եկեալ գողոյ գողանայցեն այլ եւս ինչ յընչից սորա յաղագս անհոգութեան ձերոյ, և լինիցի մեզ կրկին ամօթ: Արդ՝ պատրաստեցէք դուք արս քաջս և զգոյշս, զի յամենայնի գիշերի գիշերապահք պահպանութեամբ պահեսցեն զվրանն սորա շուրջանակի՝ զի մի վնաս ինչ պատահիցէ սմա, ապա թէ ոչ՝ զձեզ զամենեսեան բնաջինջ առնեմ: Ցետ ընդունելոյ նախարարացն զայսպիսի սաստիկ հրամանս, այնուհետև կացուցին պահապանս շուրջ զնովաւ՝ որք ի տուէ և ի գիշերի պահէին զնա զգուշութեամբ:

Զայսպիսի հնարս գործեաց շահն՝ և կացոյց ի վերայ Լաւասափին պահապանս, զի մի գուցէ փախիցէ, և այսպիսի պահպանութեամբ բերեալ հասոյց ի Թարվէզ, և տարաւ ընդ իւր ի Ղազբին, և ի Ջահրապատ, և յԱսպահան, և անտի առաքեաց ի Շիրազ քաղաք ունել զնա ի պահեստի, և անդէն եւս կարգեալ ի վերայ նորա պահապանս, որք պահէին զգուշութեամբ:

Եւ եղև՝ զի յետ յոլովից ամաց եկին դեսպանք ի Ռուսաց թագաւորէն վասն սիրոյ և բազում գործոց. և ընդ աւուրսն այնոսիկ գնացեալ էր շահն ի գաւառն Աստրահանայ՝ և նստեալ կայր ի վերայ գետոյն, զոր անուանեն Ափքուրան և կամէր զջուր գետոյն այնորիկ բերել և խառնել ի գետն Աստրահանայ, քանզի ջուրն Աստրահանայ սակաւ է. և բազում արուեստաւորք և գործաւորք գործէին ի ճանապարհս ջրոյն, և ինքն եւս շահն յայսմ պատճառէ անդէն զետեղեալ կայր: Եւ դեսպանքն Ռուսաց յայսմ տեղւոջ եկեալ հանդիպեցան տեսութեան շահին՝ և ընդ յոլով խընդրուածոցն, վասն Լաւասափին եւս խնդրեցին, որպէս զի դարձցէ ի տեղի իւր և կացցէ ի հրամանի և ի հնազանդութեան շահին: Եւ խորամանկն խորհրդով նահաբաս խնդութեամբ ընկալաւ զբանն զայն, և յօժարութեամբ և ախալրջութեամբ յանձին կալաւ կատարել զխնդիրն զայն՝ առաքել զԼաւասափ ի տեղի իւր. և այսպիսի կերպիւ հաճեցուցեալ զդեսպանսն՝ ուղևորեաց յերկիր իւրեանց:

Ցետ անցելոցս այսոցիկ՝ կոչեաց շահն առաջի իւր զիշխանն, առ որ յանձին կայր Լաւասափ, ասէ ցնա. Ես կորսեան և սպանման արժանի գու՝ ընդէ՞ր թողեալ ես զԼաւասափ կեալ կենդանի մինչև

ցժամանակս այս, զի այժմ սոքա եկեալ խնդրեսցեն զարձակումն նորա. այլ եթէ ոչ փութանակի եկեալ բերցես զհամբաւ կորըստեան նորա. զու քոյովքն հանդերձ բնաջինջ լինելոց ես: Իսկ իշխանն առեալ զայսպիսի հրաման վաղվաղակի հասանէր ի քաղաքն Շիրազ, և ձևացուցանէր զինքն առ Լատասափ սիրոյ և խաղաղութեան աղագաւ եկեալ:

Եւ յաւուր միում՝ ելին ի միասին Լատասափ և իշխանն ի զբօսանըս յեզերս գետոյն, յորում՝ և սկսան զձուկն որսալ, և նախ Պարսիկ իշխանն էառ ի ձեռս զվարմն զի կազմեալ արկցէ ի գետն յորս ձկանց, և ինքն իւրով կամաքն անյարմար կազմեաց և թիւր և թէր ձգեաց ի գետն, երևեցուցեալ զինքն որպէս թէ ոչ գիտեմ: Իսկ Լատասափ ոչ ունելով զկարծիս ինչ ի մտի և ոչ ունելով խիղճ զանձնէ, յինքն էառ զվարմն ի ձեռանէ իշխանին, որպէս թէ ինքն այլ և այլ լաւագոյն արկցէ զվարմն ի գետն. և մինչ զգլուխըն կորացուցեալ և խոնարհեալ ի վերայ վարմին յարդարէր զվարմն ի ձեռին իւրում, յեռուստ կողմանէ Պարսիկ իշխանն հանեալ զսուրն զոր զմիջոյ իւրոյ ածեալ ունէր, ածեալ բախեաց յանկարծակի ի վերայ պարանոցի Լատասափին, յորմէ բախմանէ գլուխ Լատասափին անջատեալ՝ յինքենէ թռուցեալ անկաւ ի բացեայ: Եւ նոյն Պարսիկ իշխանն առեալ զգլուխ Լատասափին բերեալ ի նախկին ասացեալ տեղին, յԱվիքուրան կոչեցեալն, ի բանակին արքունի՝ և երեր առաջի շահին: Եւ շահն ի տեսանելն զգլուխն՝ և յիմանալն թէ Լատասափին է, ի դաժանութենէ սրտին իւրոյ շարժեցաւ ի ցասումն և ի բարկութիւն ի վերայ գլխոյն, անարգեր, և հայհոյեր, և քամահանօք հարեալ այսր և անդր ձգձգէր: Եւ յոլով ժամս այնպէս անցուցեալ ընդ գլխոյն ի ցասմանէ սրտին, և ապա կալեալ զականջէ գլխոյն ձգեաց ի բացեայ՝ և գլխովն գլորեալ երթայր զառ ի վայր, քանզի զառ ի վայր էր տեղին: Արդ՝ այսպէս եղև զրաւ կենաց Լատասափ թագաւորին Տփխիսու, զի չարահնարն Շահաբաս այսպիսի օրինակաւ կորոյս զնա, և զնորին աշխարհն գրաւեաց ընդ իւրով իշխանութեամբն:

ԳԼ. ԺԲ.

Պատմութիւն նահատակութեան մօր Թամրազի թագաւորին Կախեթու ի նոյն Շահաբասէ:

Մինչ կայր Թամրազ թագաւորն յերկրի իւրում ի Կախէթ՝ և վարէր զիշխանութիւն իւր խաղաղութեամբ, և կայր ի հընազանդութեանն Պարսից, զի տակաւին չէր եկեալ շահն յաշխարհն Վրաց՝ և փախուցեալ զթագաւորսն և աւերեալ զաշխարհն՝ զոր ինչ յանցեալ ճառիդ պատմեցաք: Այլ կայր Թամրազ յիւրում երկրին՝ և շահն ի Պարսկաստան, առաքեաց շահն առ Թամրազ և խնդրեաց պատանդ, և նա առաքեաց զմի յորդւոց իւրոց, յաւել շահն միւսանգամ խնդրել պատանդ, և Թամրազ առաքեաց զմիւս և ս որդին. յաւել շահն երրորդ անգամ խնդրել պատանդ. և Թամրազ առաքեաց զմայրն իւր: Իսկ շահն զերկոսին որդիսն Թամրազին արար ներքինի, զի մի ընծայեսցի ի նոցանէ զաւակ՝ զի մի գուցէ լինիցի ժառանգ թագաւորութեան նոցա: Իսկ զմայրն Թամրազին յեւս խորին Պարսիկս առաքեաց ի Շիրազ քաղաք առ Իմամզուլի խանն, ունել զնա ի պահեստի: Եւ այսպէս հրամանաւ Շահաբասին կայր ի պահեստի մայր Թամրազին, որոյ անունն էր Մարիամ. բայց յետ ժամանակաց վկայեաց Քրիստոսի աստուածութեանն և նահատակութեամբ կատարեցաւ վասն Քրիստոսական հաւատոցս ի նոյն Շահաբասէ, այսպիսի պատճառաւ: Վասն զի կային այլ և ս մեծ ազգի կանայք յազգէն Վրաց յերկիրն Պարսից՝ գերեալք ի Պարսից: Սոյնպէս և որդիք սոցա գերեալք էին ի Պարսից, և կարգեալք էին ծառայք թագաւորին մեծ և առաջին Շահաբասին, զի վասն մեծ ազգութեան սոցա հանապազորդ սպասաւորք և առաջիկայք կացուցեալ էին զնոսա թագաւորին:

Եւ յաւուր միում շահն բանս ինչ խօսից խօսեցեալ է ընդ ծառայիցս այսոցիկ, և ի մէջ փորձ ի փորձ խօսիցն ասացեալ է նոցա. թէ ընդէ՞ր զմարսն ձեր թողուք մնալ ի քրիստոնէութեան՝ որոյ կատարումն է կորուստ, և ո՛չ առնէք հաւատով և կրօնիւքն Մահմետի՝ որոյ կատարումն է վայելչութիւն արքայութեան: Եւ ծառայքն ասեն, բազում անգամ ասեմք, և ոչ դառնան. ասէ

արքայ. ընդէր ոչ դառնան: Իսկ ծառայքն, քանզի[1]) յերկիւղէն անճար մնացին և ոչ գիտեն[2]) թէ ինչ պատճառս յօդեն, կամ ինչ տացեն պատասխանի: Բայց ոմն ի նոցանէ առացեալ է. ոչ թէ գիտութեամբ այլ անգիտութեամբ. յորժամ ասեմք մարդ մերոց թէ տաճկացէք, նոքա ասեն մեզ՝ մայր Թամրազին քրիստոնեայ է՝ մեք ընդէր տաճկանամք:

Ցայնժամ խորամանկն Շահաբաս, զայս բանս ի սրտի խրատ պարուրեալ է[3]), և[4]) յետ աւուրց ինչ զոմն յիշխանաց իւրոց առաքեալ է. զի կամ դարձուսցէ զդիւցազնն (մայրն Թագաւորի) ի քրիստոնէութենէ յօրէնս Մահմետի, և կամ չարաչար մահուամբ կորուսցէ: Եւ իշխանին գնացեալ ի Շիրազ քաղաք, և մերձ կացեալ ի դուռն դիւցազնին կոչեաց զնա, և առանց երես երես տեսանելոյ յետուստ կուսէ դրանն խօսեցաւ ընդ նա՝ և ասէ:

Հրաման Թագաւորին այսպէս է, զի հարկ է քեզ տաճկանալ. եթէ յօժարիս յոյժ բարի է, և թէ ոչ յօժարիս, լեզուովդ մէկ բան[5]) ասա և սրտովդ պահեա զքո հաւատն. առ յաչս մարդկան ձևացո՛ իբր թէ եղեր օրինօքն Մահմետի, և ի ծածուկ պաշտեա զքո հաւատն, զի և մեք մնասցուք ազատ ի խղճմտանացն՝ որ ի քոյդ կողմանէ. զայսպիսի բանս ասէր իշխանն, և լայր նման դահճին Հերովդի, որ գնաց գլխատել զՅովհաննէս Մկրտիչն:

Իսկ դիւցազնն ասաց ի ներքուստ. դու իմ եղբայր, և իմ որդի, ընդէր թագուն խօսիս ընդ իս, եկ յանդիման խօսեաց. զի ես Թագաւորի դուստր եմ, Թագաւորի կին եմ, Թագաւորի մայր եմ, և ես իսկ անձամբ իմով Թագաւորութիւն վարեալ եմ յետ առնն իմոյ՝ մինչ որ տպայն իմ զարգացաւ, սակայն անցաւոր և ընդունայն է մեծութիւն աշխարհիս. եթէ Թագաւորն քո բազանդակ արարածոցս տէր լինի, և զամենեցուն Թագաւորութիւնն ինձ տայ, ես ոչ ուրանամ զՔրիստոս Աստուածն իմ, և ոչ փոխանակեմ ընդ սիրոյ նորա՝ զոր ունիմ առ նա. և դու զոր ինչ առնելոց ես՝ դու գիտես:

Կային ընդ դիւցազնին երկու քահանայք վրացիք, և այլ և ս ծառայք և աղախնեայք, զարձաւ դիւցազնն առ նոսա և ասաց՝

---

1) Ոմն. չէ. քանզի.—2) Նայն. մնացեալ և ոչ գիտացին.—3) Նայն. չէ. է.—4) Նայն. չէ. և.—5) Նոյն. չէ. մէկ բան.

եթէ զիս անդամ անդամ յօշեն՝ ես ոչ թուլանամ ի սիրոյն Քրիստոսի՝ և ոչ դառնամ ի նորին հաւատոցն, իսկ զձեր օգուտն դուք ընտրեցէք. և նոքա առ հասարակ գոռալով լային, և ողբային զզրկուիլն իւրեանց ի բարեփառ տիկնոջէն։

Եւ ապա յետ բազում խօսից ողոքանաց և սպառնալեաց՝ իբրև ետես՝ եկեալ իշխանն զհաստատուն միտս նորա, հրամայեաց երկաթի ճանկօք խզբատել զմարմին նորա՝ և կարի վիրաւորել. և նա գոհանայր զԱստուծոյ և արտասուօք հայցէր ինքեան համբերութիւն ի Տեառնէ։

Յետ այսորիկ հրացուցին զսաղաւարտ պղնձի և եդին ի գլուխ նորա. և ոչ այնու կարացին հաւանեցուցանել զնա։

Եւ ապա բերին երկաթեայ բահ, որով զերկիր փորեն, և զայն բահն սաստիկ հրացուցին և եդին ի մէջ ստեանց դիդօփալին, ի վերայ կրծիցն և սրտին. և նա այնու աւանդեաց զանուշահոտ հոգին իւր առ Աստուած։

Եւ մինն և ս ի քահանայիցն մարտիրոսացաւ անդէն ընդ նմա, և այլքն ցրուեցան։

Այս դիդօփալս յառաջագոյն պատուիրեաց թէ յորժամ սպանանեն զիս, զմարմին իմ մի ընկենուք արտաքս ի տեսութիւն ռամկաց, բայց յետոյ փոշիմանեալ ասաց, ես որ վասն Քրիստոսի հաւատոցն մարտիրոսանամ, զմարմին իմ զոր ինչ և կամին արասցեն։ Եւ յորժամ սպանին՝ զպատուական նշխար մարմնոյն ընկեցին արտաքս կերակուր լինել շանց և գազանաց։ Բայց Աստուած փառաւորեաց զնա երկնաւոր նշանօք. վասն որոյ, ֆռանկ պատրիկքն, որք կային ի քաղաքին, գողացան զպատուական մարմին նորա, զկէսն պատեցին մաքուր կտաւօք, խնկօք և զմռօք՝ և ուղարկեցին ի Ֆռանկստան, որ անդէն պատուի մեծաւ փառօք։ Սոյնպէս և զմիւս և ս զկէսն պատեցին մաքուր կտաւօք, խնկօք և զմռօք և տարան առ որդին նորա Թամրազ՝ յաշխարհն Վրաց. և նա անպատմելի խնդութեամբ լցեալ գոհութեամբ մեծաւ փառաւորէր զՔրիստոս Աստուածն մեր, որ արժանի արար զմայրն իւր վկայական մահուան. և ասաց. սորին բարեխօսութեամբն զմեր թագաւորութիւնս Աստուած հաստատուն պահեսցէ. և ետ պատուով յեկեղեցին իւր։ Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի և

աղօթիւք նորա ողորմեսցի Տէր ամենայն քրիստոնէից: Եղև նահատակութիւն դիդօփալիս ի մերում թուականին ՌՀԴ. ամին ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն:

ԳԼ. ԺԳ.

Պատմութիւն նեղութեանց՝ զորս կրեցին ազգն Հայոց յառաջին Շահաբաս թագաւորեն:

Ազգս Հայոց՝ որք մատամբն և կամօքն իւրեանց կուրացուցին զաչս իւրեանց, զի ինքեանք կործանեցին զթագաւորութիւնն իւրեանց՝ նենգութեամբ և անհնազանդութեամբն իւրեանց, և եղեն ոտից կոխան, և ծառայք, և գերիք այլոց ազգաց և թագաւորաց, և ի ժամանել նեղութեանց իրիք ի վերայ ինքեանց, իբրև ո՛չ գտանեն օգնութիւն յուստեքէ, անճար մնացեալ փախստական լեալ ճողոպրին այսր և անդր:

Արդ՝ եթէ յայսմ պատճառէ, և թէ կանխաւ պատմեալ մեծ սովին և Ջալալոց պատճառէն, ամենայն ազգն Հայոց ելեալ վտարանդիք եղեն յիւրաքանչիւր տեղեաց, ի հայրենի ընակութեանց և յաշխարհաց, և տարադէմ գնացեալ ընդդէմ երեսաց՝ ցիր և ցան եղեալ սփռեցան ընդ ամենայն աշխարհ, ի Կիպրոս, ի Կոստանդնուպօլիս, և ի քաղաքս, որք շուրջ են զնովաւ, յՈւռումէլի, ի Բուղդան, յերկիրն Իլախաց, ի կղզին Կաֆայու, ի ծովեզերսն Պոնտոսի: Այլև բազումք՝ յաշխարհն Ատրպատականի, յԵրևան ի Գանջայ, ի Թարվէզ՝ յԱրտաւէլ, և ի շրջակայ գաւառս սոցա:

Եւ յազգէն Հայոց ժողովուրդք, որք եկեալ զետեղեցան յաշխարհն Ատրպատականի, մեծ և առաջին Շահաբասն Պարսից թագաւորն զամենեսեան զնոսա վարեալ քշեաց, տարաւ յաշխարհն Պարսից, զկէս բաժին մի ի Ֆահրատապատ, և զկէս բաժին մի յԱսպահան քաղաք և ի գաւառս նորա: Եւ զայս գործ, որ զազգն Հայոց քշեաց և տարաւ, ո՛չ թէ միանգամ կամ երկիցս և երիցս արար և եկաց, այլ գտի հաւաստեաւ բազում արս՝ որք ինքեանք իսկ քշածք էին, յորոց հարցեալ տեղեկացայ, նա և ի յիշատակա-

բանաց գրոց՝ զորս ընթերցայ, զի եօթն և ութն անգամ որիշ որիշ զինի միմեանց քշեալ և տարեալ է։ Եւ զյոլովս ոմանս յայսմ [1]) յԱսպահան տարեալ ժողովրդենէս, առ ներկայ աւուրան յայնոսիկ զետեղեալ բնակեցուցին ի Փութիկայն՝ որ է քարվանսարայ, զոր և Գէչգունի քարվանսարայ անուանեն։ Եւ այս ժողովուրդքս ոչ ի միասին եկեալ էին, այլ որիշք ի միմեանց, վասն որոյ և երկու դասք էին, միոյ դասուն պետ և գլուխ կարգեալ էր շահն զայր ոմն ի նոցունց ի վերայ նոցա մելիք, որում անունն էր Մուրատ, զոր մականուամբ Ղըրխեալան ասէին նմա, և միւսում դասուն մելիք էր կարգեալ Յովսէփ անուամբ այր ոմն, զոր մականուամբ Ղարապաշ մելիք ասէին։

Եւ ազգն Հայոց՝ որք եկին յԱսպահան, զսա ի Զուղայեցւոց և յԵրևանցւոց ամենեքեան չքաւորեցան, վասն զի որպէս յայտ է ամենեցուն, զի յԱսպահան քաղաքն ամենայն ինչ թէ ուտելի և թէ զգենլի և թէ այլ ինչ, ամենայն ծանրավաճառ և թանկագին է, և յայսմ պատճառէ այս եկեալ ժողովուրդս չքաւորեցան՝ զի զոր ինչ ունէին վաճառեցին և կերան։ Եւ մանաւանդ առաւել չքաւորեցան այս յիշատակեալ երկու դասք ժողովուրդքս, որք վասն չքաւորելոյն և սովելոյն իւրեանց այսր և անդր գնացեալ և առ որում և պատահեալ ծանուցանէին զչքաւորութիւնն իւրեանց, և մանաւանդ իւրեանց վերակացու Պարսիկ իշխանին, և զինուորաց նորին, վասն զի շահն զմի ոք յիւրոց իշխանացն նոցա վերակացու կարգեալ էր, առ ի գիտել և իմանալ զամենայն անցուցածս բանից և գործոց նոցա, այլ և մի գուցէ թէ ելանիցեն յԱսպահանայ և գնասցեն յերկիրն Ատրպատականի՝ և կամ յայլուր։

Եւ եհաս համբաւ չքաւորութեան նոցա առ շահն ի Ջեռն վերակացու իշխանացն՝ որոց էին անուանք, աւագագունին՝ Աղաշահաթ, և երկրորդին՝ Ուզուրլու բէկ, զորս աղաչեցին քրիստոնեայքն ծանուցանել զչքաւորութիւնն՝ իւրեանց շահին՝ և խնդրել ի նմանէ ինչս առ ի պարէնս պետոյից, կերակրոց և այլ կարեաց իւրեանց։ Եւ իշխանքն ծանուցին, վասն որոյ կոչեաց շահն զերկու դասու

---

1) Ոմն. չէ. յայսմ։

ժողովրդեանս մելիքներն, և զայլս ոմանս ի նոցունց, ասաց նոցա. տամ ես ձեզ զգանձս և զինչս ի գանձարանէ թագաւորական, առ ի պատճառս կելոյ և ապրելոյ ձեր. բայց պայման դնեմ և այն պայմանաւն տամ: Եւ պայմանն այս է, զի զոր ինչ և տամ փոխ տամ ձեզ երեք ամեայ ժամանակաւ, զի յետ երից ամացն դարձուցանիցէք ի մեզ, և զայս փոխս ոչ թէ շահով և տոկոսեօք տամ, այլ առանց շահի տամ փոխ. զի դուք այնու առեալ գանձիւն առևտուր արարեալ շահիցէք, և նորին շահն եղիցի ձեզ պարգևեալ՝ զի մի մնայցէք ի մէջ նեղութեանց. այլ պատճառ ձեզ առի և տրի շահելոյ և կելոյ նովաւ, և զկնի լրման երից ամացն զգլուխ պարտուցն դարձուցանիցէք անդրէն ի գանձարանս թագաւորին. զի այդ թագաւորական գանձ է, որում ոչ է հնար կորնչելոյ և ոչ փողի միոյ. և յորժամ վճարիցէք զամենայն, առէք ձեզ գիր ազատութեան և վճարման՝ այսինքն զղաբս:

Արդ՝ ամենայն ոք ի ձէնջ, որ ոք և առցէ ի թագաւորական գանձէս, յորժամ բերցէ զառեալ գանձն՝ և վճարեսցէ ի գանձարանս թագաւորին, եղիցի ազատ. և եթէ իցէ ոք, որ ոչ վճարիցէ զառեալ գանձն. այլ կերեալ և վատնեալ և կորուսեալ իցէ զդրամն, և ոչ ունիցի ինչ զի տացէ, արդ[1]) այնպիսին, փոխանակ գանձին, կամ դարձցի յիւրոց հաւատոցն յօրէնս Մահմետի, և կամ զորդին և զդուստրն տացէ առ ի լինիլ թագաւորական ծառայ: Եւ զսոցին ևս զգինն յայտ արար. զգինս ուստերաց չորս թումն ասաց, և զգինս դստերաց երեք թումն. զի որ ոք ոչ ունիցի դրամ առ ի տալ՝ փոխանակ չորս թումանի զորդին տացէ, և փոխանակ երեք թումանի զդուստրն տացէ:

Եւ այսու պայմանաւ ետ շահն այս երկու դասուց ժողովրդեանս չորս հարիւր թումն. զի մինչև ցերիս ամս առևտուր արարեալ շահեսցին, և յետ երից ամաց դարձուսցեն ի գանձարանս թագաւորին:

Իսկ արբշիռ, և անագարոյն, և անիմաստ, և անասնաբարոյ ազգս Հայոց՝ ոչ ի սկիզբն խորհեցան, և ոչ ի վերջն հայեցան՝ թէ զի՞նչ է լինելոց վերջ գործոյս այսորիկ. այլ իբր անբան և անմիտ

---

1) Ոմ. չէ. արդ.

անասուն գոլով գնացին և առին զթագաւորական գանձն, որ էր որպէս զմահարար թոյնս օձի, և պատճառ նոցին կորաւեան. և ոչ եղեն մոռախոհ, թէ որպէս զկուշտ օձի է գանձն այն մահացուցանող: Ա՛յլ երկոքին մելիքն իւրեանց ժողովրդովքն առին զթագաւորական գանձն, Ղարապաշ մելիքի ժողովուրդքն առին երեք հարիւր թուման, Ղրխեալան մելիքի ժողովուրդքն առին հարիւր թուման, և լաւ իմն գիւտ բարւոյ համարեցան զայն անձանց իւրեանց:

Եւ յամին, յորում եւ շահն զգանձս զայս ժողովրդեանն Հայոց՝ էր թուականն մեր ՌՄԷ. և հասին մինչև ի թուականն ՌԿԲ. և յայնժամ շահն, որ անմոռաց ունի զյիշատակս չարեաց ի միտս իւր՝ յիշեաց զայն, և խնդիր արար առնել գանձին: Իսկ առօղք գանձին եղնաբարոյ ազգն Հայոց՝ ոչ միայն ոչ շահեցուցին, այլ և զգլուխն և զս կորուսին, զի ոմանք ի չքաւորութենէ, և ոմանք յանհանճարութենէ, և ոմանք յանտեղեկութենէ առևտրոյ քաղաքին՝ կերան և վատնեցին, ցընդհատեցին, և կորուսին զառեալ գանձն թագաւորին:

Եւ զՈւղուրլու բէկին, որ վերակացու էր ժողովրդեանն, դարձեալ կարգեաց շահն ի վերայ նոցա, զի զթագաւորական գանձն առեալ ի ժողովրդենէն յանձնեսցէ ի գանձարանս թագաւորին. որոյ եկեալ զօրականաք նստեալ ի վերայ ժողովրդեանն ճշդիւ պահանջէր զգանձն, իսկ ժողովուրդքն զեղեալ գործն պատասխանէին թէ ոչ ունիմք, զի չքաւորք և աղքատք էաք և առ ի վտանգէ առվուն՝ զամենայն կերեալ վատնեցաք:

Եւ վերակացու իշխանն իւրովք զօրականաքն հանապազօր բռնադատէին զժողովուրդսն, և չարչարէին, կախէին, հարկանէին, բանտարգել առնէին. և էին ժողովուրդքն ի մէջ մեծի նեղութեան, և թէպէտ ոչինչ ունէին, և զոր ինչ ունէին, զայն և ի ծախս զինուորացն վատնեցին, զի մանր ինչ տային ի ծածուկ կաշառս՝ և մանր ինչ տային յայտնի մուհլաթանայ (միջոց ժամանակի). և մանր ինչ ի պէտս կերակրոց զինուորացն և երիվարացն, և այլ և այլ ինչ պատճառէ վատնեալ սպառեցին, և եղեն խապառ աղքատք և չքաւորք:

Իսկ Ուղուրլու բէկն իբրև ետես թէ ոչինչ կարաց առնուլ ի Հայոց, ապա ծանոյց թագաւորին զչքաւորութիւն ժողովրդեանն.

վասն որոյ հրամայեաց շահն կոչել զժողովուրդն Հայոց առաջի իւր, խօսեցաւ ընդ նոսա՝ և ասաց. դուք մի համարիք և ամբաստանողք լինիք զինէն, թէ ես թագաւորական բռնութեամբ և իշխանութեամբ խնդրեմ և առնում ի ձէնջ գանձ, այլ դատաստանաւ և իրաւամբք խօսիմ, զի ես ձեզ փոխ եառու զգանձն զայն, և այժմ զնոյն փոխ տուեալ գանձն խնդրեմ ի ձէնջ, և ոչ թէ նոր ինչ խնդրեմ, այլ զիմ տուեալ փոխն՝ և զայն առանց վաշխոյ և տոկոսեաց խնդրեմ զգլուխն միայն։ Արդ՝ եթէ այս բանք իրաւամբք թուի ձեզ՝ տուք զառեալ փոխն ձեր, ապա թէ ոչ՝ ահաւասիկ դատաւորք և դատաստանք գոն ի քաղաքի աստ, ես և դուք երթիցուք ի միասին ի դատաստան առ դատաւորս, և զոր ինչ հրամանն ելցէ ի դատաւորաց ընդունելի լիցի ինձ և ձեզ. և յոր կողմն և խօսէին՝ կողմն Հայոց պարտեալ գտանիւր։

Եւ զբազում աւուրս ժողովուրդքն Հայոց՝ զբազում իշխանս բարեխօս արկեալ առ թագաւորն, արզայով (աղերսագիր) և բազում աղաչանօք խնդրեցին ի թագաւորէն զթալ ի տառապանս չքաւոր և աղքատ ժողովրդեանն, և նեղումն առնել և թողուլ զպարտսն գայն, և նա ոչ կամեցաւ ներել։

Իբրև կարի տարակնկեալ խոնարհեցաւ կողմն Հայոց, ժողովեցին զամենայն դուստերս և զդստերս իւրեանց ժողովուրդքն, և աճեալ կացուցին առաջի թագաւորին ասելով. վասն զի ոչ ունիմք դրամ զի տուեալ ի պարտս թագաւորին վճարեսցուք. դուստերս և զդստերս մեր տամք թագաւորին, որպէս և յառաջագոյն սահմանեաղրեցաք։ Ընդ ուստերաց և դստերաց՝ զորս հարքն նոցա աճեալ էին՝ և առ գումթ ազեաի նոցա եկեալ էին և ամենայն ազգականք նոցին, մարք, և եղբարք և այլք, որք միագումար կային և բարձրակական ողբով և արտասուօք լային՝ որ զաեսողացն ամենեցուն զսիրտ և զաղիս մորմոքմամբ ճմլեցուցանէին։ Զոր տեսեալ թագաւորն յայնպիսի յորդս և ի հառաչանս՝ հրաժարեցաւ յառնլոյ զտղայսն և[1] ոչ էառ. և յայսմիկ գործոյ որ ոչ էառ թագաւորն զտղայսն, երկուս ասեն պատճառս. ոմանք ասեն թէ տեսեալ զարտասուս ժողովրդեանն երկեաւ յԱստուծոյ, վասն որոյ ոչ էառ, և

---

1) Ոսկ. չէ. և ոչ էառ . . . . . և յետին

ոմանք ասեն, ոչ էառ զտղայսն զի զժողովուրդսն զամենեսեան միա-
հաղոյն դարձուսցէ ի տաճկութիւն։ Եւ յետին կարծիքս յիրաւ
գոլ թուի երկու վկայութեամբ. նախ՝ զի բարկացաւ ի վերայ Ու-
ղուրլու բէկին, որ զնոսա ածեալ էր՝ և ասաց. զի՞նչ օգուտ է մեզ
յածելն քո զտղայսն, զի կամիմ ես զամենեսեան դարձուցանել ի
տաճկութիւն։ Երկրորդ՝ զի վճիռ եհատ և ասաց՝ եթէ վճարես-
ցեն զամենայն փոխն՝ բարի է, եղիցին ազատք, և թէ ոչ վճարեն,
դարձցին յիւրեանց հաւատոցն՝ և եղիցին հաւատովն Մահմետի,
և ես զառեալ պարտսն նոցա՝ շնորհեմ նոցա, և ի վերայ այնր այլ
և ս ձիրս պարգևաց բաշխեմ նոցա. զայս վճիռ հատեալ՝ ասաց,
և ստիպեաց առնուլ զպարտսն. որով[1]) երևի թէ յետին կարծիքն
իրաւի է։

Իսկ զինուորացն յետ ընդունելոյ զայսպիսի հրաման ի թագա-
ւորէն, սկսան յոյժ ճշդիւ խնդրել զպարտսն ի քրիստոնէից, կա-
խէին, հարկանէին, բանտարգել առնէին, և բազում կերպիւ նե-
ղէին. զի թերևս ի վտանգէ նեղութեանն դառնայցեն ի հաւա-
տոցն. և[2]) ժողովուրդքն տևէին, և տանէին ամենայն վշտացն,
և ի հաւատոց ոչ դառնային։ Եւ այնուհետև ողորմելի ժողովուրդքն
Հայոց՝ որդւովք և ընտանեօք շրջէին ի պողոտայս և ի փողոցս քա-
ղաքին առ ամենայն ոք լալով և ողբալով զի թերևս յուստեքէ
լիցի հնար օգնութեան կամ փոխով և կամ ողորմութեամբ։

Եւ շրջագայելով գնացին ի վանօրայս Ֆռանկաց, որք են ի մէջ
քաղաքին Ասպահանու. և ոմն եպիսկոպոս յազգէն Ֆռանկաց,
եկեալ էր յայնմ ժամանակի յԱսպահան, և բնակէր ի վանքն
Ֆռանկաց՝ որոյ Հուսինիայ անուն կոչեն։ Եւ էր այս եպիսկոպոս
այր երևելի և փարթամ՝ զոր բազում անգամ կոչեալ զնա շահն
առ ինքն և խօսէր՝ և զսէր առնէր ընդ նմա։ Եւ այս եպիսկոպոս
իբրև ետես զարտասուսն Հայոց՝ և հարցեալ տեղեկացաւ ամե-
նայնի, խօսեցաւ ընդ նոսա յուսադրական բանիւք՝ և ասաց. մի
երկնչիք, այլ հաստատուն կացէք ի վերայ քրիստոսական հաւա-
տոցն ձերոց, և ես զոր ինչ ունիմ տամ ձեզ՝ ոչ թէ փոխ, այլ

կարծիքս յիրաւ գոլ թուի երկու վկայութեամբ. նախ զի։

1) Ոսկ. չէր. որով երևի թէ յետին կարծիքն իրաւի է։—2) Նայն. իսկ։

վան սիրոյն Քրիստոսի, և նորին հաւատոցն. և դուք տուք շահին, և վճարեցէք զպարտսն ձեր և ի հաւատոյ ձերոյ մի դառնայք: Իսկ ժողովուրդքն Հայոց արտասուօք օրհնէին զԱստուածն և զեպիսկոպոսն, և շնորհակալութեամբ գոհանային զնմանէ զի ի մէջ անհնարելի նեղութեանցն յօգնութիւն ժամանեաց նոցա:

Որ և ըստ իւրում խոստմանն ետ եպիսկոպոսն գանձս երկուց գաստուց ժողովրդեանն, ձեռամբ Ղարապաշ մելիքին՝ նորին գաստուն երկու հարիւր թուման զուտ արծաթի դրամ: Եւ միւսում գաստուն, որոց էր գլուխ Ղրխեալան մելիքն, և այլ ամն քահանայ Բաղդասար անուամբ՝ այր հանճարեղ և խմաստուն և հաստատուն ճշմարտութեամբ և հաւատովն Քրիստոսի, սոցին ձեռօքն ետ սոցին գաստուցն յիսուն թուման զուտ արծաթի դրամ. որ և երկոցունց գաստուց ժողովրդոցն տարեալ ետուն վերակացու իշխանին ի վճարս պարտուց իւրեանց. և վասն մնացորդաց պարտուցն խնդրեցին աւուրս լինչ ներել, զի զայն և զտեալ յուստեքէ վճարեսցեն:

Եւ որպէս զՔրիստոսի մատնիչ Ցուդայն, որ բաժանեալ անջատեցաւ ի գնդէ երկոտասանիցն, արք երկու յազգէն Հայոց՝ և յայսմ ժողովրդենէ ի գաստուց Ղարապաշ մելիքին, միոյն անունն Բաղդասար և միւսոյն Ախիջան, եղեն արբանեակք սատանայի և աման չարին, հակառակք եղեն քրիստոնէիւ և ասեն. եթէ տաք մեզ իւրաքանչիւրոցս տասն տասն թուման ի գանձէդ, զոր ետ Ցուանիկ եպիսկոպոսն, բարի է՝ ոչինչ ասեմք, և թէ ոչ տայք, գլնամք առաջի իշխանացն, նա և թագաւորին իսկ, և ասեմք. սոքա գնացեալ Ցուանիկ դարձան, վասն այնորիկ ետ սոցա եպիսկոպոսն զգանձս. զոր բերեալ ետուն ձեզ: Իսկ միւս արքն աղաչէին և ասէին. այժմ ներեցէք մեզ՝ զի զայս գանձս տամք ի պարտս թագաւորին, զոր ահա ձերով իսկ աչօք տեսանէք՝ թէ որպէս կարի ճըշդիւ պահանջեն յարգեան աւուրս, և յետոյ ի մէնջ յամենայն ժողովրդենէս ժողովեմք և տամք ձեզ՝ որպէս և կամք ձեր հաճի: Եւ նոքա ոչ եղեն ժուժկալք՝ և ոչ անսացին բանից և աղաչանաց նոցա, այլ ելեալ գնացին առ իշխանս Մահմետականս, ասա խօսեցան զՀայոց և ասացին. թէ Հայք գնացին առ Ցուանիկն, և

դարձան ի Հաւատս նոցա, և առին [1]) զգանձս զայս և բերեալ վճարեցին ձեզ։ Այլ և ինքեանք մատնիչք արքն երկոքինն ամենայն ընտանեօք իւրեանց դարձան յօրէնս Մահմետի, և պնդութեամբ կալան զայն Հաւատն, զի ամենայն ընտանեօք իւրեանց թլպատեցան։

Եւ ի վերայ այսր բանի յոյժ խոժոռեցան իշխանքն Մահմետականք՝ և ասելով զբանն ընդ միմեանս, մինչև եհաս բանն յունկն թագաւորին, որոյ կարի ծանր և դառն թուեցաւ։ Որ և հրամայեաց բերել առաջի իւր զմելիքներն. և նախ զԱրապաշ մելիքն գտեալ տարան յայնմ աւուր, ընդ որում խօսեցաւ արքայ և ասաց մեղադրանօք և սպառնալեօք։ Ո՛վ ազգ ապերախտ և չար, արժանի բնաջինջ կոտորմանն, ես ողորմեալ ձեզ եւոու այսքան գանձ, և զայսքան ամաց շահն և ես շնորհեցի ձեզ, և խոստացայ այլ և ես շնորհել, եթէ դառնայք ի Հաւատս մեր, և դուք ասացիք. վասն գանձի ոչ դառնամք ի մերոց Հաւատոց. և այժմ զիաւրդ դարձեալ էք ի Հաւատն Ֆռանկաց, և առեալ էք ի նոցունց գանձ. արդ՝ եթէ վասն գանձի դառնայիք Հաւատոց ի Հաւատս, զի՞նչ էր նուաստութիւն և արատ մերումն Հաւատոյ՝ յոր ոչ դարձայք։ Պատասխանեալ մելիքն իւրովք ընկերովքն. ով հրաշազան և տիեզերակալ արքայ՝ քաւ լիցի մեզ դառնալ ի մերոյս Հաւատոյ, ոչ եմք դարձեալ, այլ կամք ի Հաւատն մեր որպէս և էաք յառաջն, և որք զբանս զայս ասացեալք են զմէնջ առաջի քոյ տէրութեանդ՝ նոքա սուտ են ասացեալ. և զգանձն՝ զոր ի Ֆռանկաց առաք՝ փոխ առաք, զոր և բերեալ տուաք ի տեղի պարտուցն։ Պատասխանեալ ասաց արքայ. ոչ է ճշմարիտ խօսքդ ձեր, քանզի պատճառանօք է փոխդ այդ, զի եթէ ստուգիւ փոխ էր՝ յայլոց ազգաց զիաւրդ ոչ առնուիք, այլ միայն ի Ֆռանկաց։

Եւ թէպէտ ի բազում աւուրս բազում կերպիւ խօսեցան ժողովուրդքն, այնուհետև բնաւ ոչ ետ տեղի բանից նոցա արքայ։ Այլ որպէս նախ էր ասացեալ, սոյնպէս և այժմ ասաց. եթէ դառնայք յօրէնս մեր յոյժ բարւոք առնէք, զի զոր ինչ և պարտիք զայն ամենայն շնորհեմ, և ի վերայ այնր բազում և

---

1 Ո-ւ. առեալ։

այլ և այս պարգևս և զձիրս բաշխեմ ձեզ։ Ապա թէ ոչ դառնայք, մատնեմ զձեզ ի տանջանս անդերծանելի, զի ի մէջ տանջանաց վատնեալ սպառեսցին ոգիքն ձեր՝ և ընդ վայր սատակեսջիք։ Զոր և իսկոյն մատնեաց ի ձեռս դահճաց, զի թարց խիք ներելոյ հանապազ տանջեսցեն մինչ կամ դառնան կամ մեռանիցին։

Եւ այնուհետև եկին և եհաս ի վերայ ողորմելի ժողովրդեանն մէգ՝ մեռանիւղ՝ և խաւար անփարատելի, զի վաղվաղակի փութացեալ անօրէնն դահճացն այսր և անդր գտին զամենայն արս ի ժողովրդենէ անտի՝ կալան, և սկսան յանխնայ չարչարել, հարկանել և վիրաւորել, ի կախազանի և յորսայս, ի շղթայս և ի կոճեղս, ի բանտս և յարգելանս, սովով և ծարաւով զբազումս աւուրս, և ազատակ ժողովրդոցն, լալ և կոծ արանց և կանանց ընդ իրեարս խառնեալ յերկինս հասանէր։

Եւ զՂարապաշ մելիքն կախեալ գլխիվայր՝ այնքան բրածեծ արարին, որ ոտից ըղնգունքն թափեցան, և յարենէն ամենայն մարմինն թաթաւեցաւ՝ և եղև անշունչ իբրև զմեռեալ, վասն զի կարի յաւէտ անողորմ հարին՝ յահ և յերկիւղ միւս քրիստոնէից ըմբռնելոց, և ընտանիք նորա տարեալ ծաճկեցին ի մէջ վայենի։ Եւ Պարսիկ զօրականքն, որք չարչարէին զժողովուրդն, վասն խաբելոյ զայլ ժողովուրդն, համբաւ հանին, թէ Ղարապաշ մելիքն տաճկացաւ։

Եւ Պարսիկքն, որ զայս ամենայն ածին ի վերայ նոցա՝ խմացան զհաստատուն միտս նոցա՝ և ծանեան եթէ մեռանիլ կամին և ոչ դառնալ յօրէնսն Մահմետի, այնուհետև բռնութեամբ ի վայր կոխեալ թլպատէին, և ասել տային զդաւանութիւն հաւատոյն իւրեանց, և բազումք ի քրիստոնէիցն կաշառս ետուն զօրականացն, և թլպատողացն, և պերծան ի թլպատութենէ։

Եւ ապա գնացեալ ասացին շահին, թէ Ղարապաշ մելիքն և իւր ժողովուրդքն կատարեցին զկրաման թագաւորին, զի թլպատեցան, և դաւանեցին զմեր դաւանութիւնն, և եղեն մուսուլմանք։

Ցայնժամ զուարճացեալ շահն հրամայեաց, թէ դոցա ամենեցուն՝ որք եկին ի հաւատ, թողէք զառաջին պարտսն, զորս տալոց էին, վասն զի շնորհեցի, և այլ և այս պարգևս նոր այժմ տուի,

զի մխիթարեսցին ի վերայ վշասացն՝ զոր կրեցին։ Եւ յայսմ հրամանէ թագաւորին լուծին զնոսա զամենեսեան ի կապանաց, և եւս նոցա պարգեւս իւրաքանչիւր տան առանձին երեք թումման դրամ, և առ սոսա այսպիսի կերպիւ վճարեալ զիրակութիւն գործոյն, դարձան ի տունս իւրեանց, զի երեկոյացեալ էր օրն։

Եւ զկնի սոցա եհաս կարգն ի Ղրխեալան մելիքն՝ և ի ժողովուրդս նորա. և յայնմ երեկոյին եկեալ դահճացն կալան զՂրխեալան մելիքն և տարան, որում Հրամայեցաւ ի թագաւորէն թէ, դարձիր յօրէնս Մահմետի, և ած քեզ պարգեւս, և մեծութիւնս, և պետական իշխանութիւնս, և մի մատներ անմնաբար զանձն քո տանջանաց և ի կեր առիւծուց՝ և շանց, որ և զգազանս պատրաստական անդէն կապեալ ունէին։ Իսկ Ղրխեալան մելիքն եթէ յահարկութենէ և յամօթոյ թագաւորական աւենին՝ և թէ յերկիւղէ տանջանացն, և թէ ի պատրանաց խոստմանց, յանձն էառ կատարել զհրամանս թագաւորին՝ որ և անդէն իսկ գաւանեցուցին նմա զդաւանութիւն հաւատոյն Մահմետի՝ և տաճկացաւ։ Իսկ իշխանքն և այլ մահմետականքն սկսան գովել զնա և ասել, զայդ բարւոք արարեր՝ զի եկիր ի ճշմարիտ հաւատս, և ի վերայ այդր պարտ է քեզ, զի և զժողովուրդսն քո զամենայն բերցես ի հաւատս յայս։ Իսկ Ղրխեալան մելիքն սկսաւ անիմաստ և անգէտ բարբանջելով խօսիլ, և ընդ խօսիլն զտէր Բաղդասարն մատնել, քանզի ասաց՝ կարծիս ունիմ թէ ժողովուրդքն ամենեքեան դառնան և ոչ դիմադարձին, և թէ դիմադարձի Բաղդասար երեցն միայն, և թէ նա դառնայ, ժողովուրդքն ամենեքեան դառնան։

Եւ մնահարաւեր լուրս՝ և դառնահամբաւ բօթս այս յայնմ իսկ երեկոյի եհաս առ Բաղդասար երեցն և առ ժողովուրդսն, որք և յահէն հասին ի գրունս դժոխոց։

Իսկ քահանայն Բաղդասար յայնմ գիշերի զյոյս և զհաւատ արիական հաստատութեամբ ժողովեալ առ ինքն, հաւաքեալ զամենայն ժողովուրդս քրիստոնեայս յաղօթանոց տունն՝ զոր ի քարվանսարայի անդ սահմանեալ էին. և սկսաւ քարոզել ժողովրդեանն զմարդասէր գթութիւնն և զողորմութիւնն Աստուծոյ՝ զոր ինչ գիտէր, և յորդորեաց զամենեսեան յաղօթս և յաղաչանս բազմահառաչ և մեծաւական ողբով և աղբիւրահոս արտասուօք

խնդրել ի Տեառնէ ի հեշտալուր և յանոխակալէ, զի դարձուցէ զցասումն բարկութեան սրտի թագաւորին ի գութ ներողութեան ընդդէմ նոցա, և ամենայն ժողովուրդքն մեծաւ պաղատանօք կային մինչև յառաւօտն յաղօթանոցի անդ խնդրել ի Տեառնէ զգութ և զողորմութիւն:

Եւ ինքն Բաղդասար քահանայն, յերեկորեայ սկսաւ ցայգապաշտօն սաղմոսերգութեամբ զդիշերային աղօթսն կատարել, և անդէն զժողովուրդան խոստովանեցուցեալ և մատոյց զաստուածային պատարագն՝ հաղորդեաց զարժանաւորսն ի պատուական մարմնոյ և յարենէ Որդւոյն Աստուծոյ: Եւ յայգ առաւօտուն՝ մինչև էր բաժանեալ զմուրճն և զլոյսն, ամենայն աղօթական կարգացն աւարտումն արարեալ կատարեցին:

Իսկ ընդ լուսանալ առաւօտուն շեշտակի ձիընթաց արշաւմամբ եկին դինուորք և զօրականք իբրև զչար գազանք պատեցան շուրջ զտէր Բաղդասարիւ՝ քարշեցին արտաքս, և ձգեցին առաջի երիվարացն՝ ընթացմամբ վարէին փուրթանակի հասանիլ ի դիւան թագաւորին: Եւ ի հասանիլն ի դուռն թագաւորին՝ շուրջ զնովաւ պատեալ մարդադէմ գազանքն կրճտէին զատամունսն, և խրոխտական բանիւք ջանային ատամնիւքն քանցել զմարմին նորա:

Իբրև նստաւ թագաւորն յատեան, տարան առաջի զտէր Բաղդասարն, ընդ որում խօսեցաւ արքայ՝ վասն դառնալոյ նմա ի քրիստոսական հաւատոցն, և թէ յամառեալ ոչ հաւանիս շանց և առիւծոց կերակուր լինիս. որ և վասն զնոսա ահացուցանելոյ անդէն պատրաստական ունէին զգազանսն:

Եւ անշուշտ խոստումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի աստանօր կատարեալ ցուցաւ՝ որ ասաց. յորժամ տանիցեն զձեզ առաջի դատաւորաց և թագաւորաց՝ մի հոգայցէք, և մի զմտաւ ածիցէք, թէ զինչ պարտ իցէ ձեզ խօսիլ. զի տացի ձեզ բան և իմաստութիւն ի ժամուն յայնմիկ՝ զոր լինչ պարտ իցէ խօսիլ. զի ոչ եթէ դուք իցէք, որք խօսիք, այլ Հոգին Հօր ձերոյ խօսեսցի ի ձեզ: Որով տուեալ պատասխանի Բաղդասար քահանայն թագաւորին՝ և ասաց. եթէ ասես ինձ իմովք կամօքն դառնալ յիմոցս հաւատոց, ես կամովք իմք ոչ դառնամ. և թէ բռնութեամբ դարձուցանես, ոչ է այդպէս հրամայեալ քեզ օրինադիրն քո. և թէ վասն պարտուցն

քոց ասես և խնդրես, զյոլովն տուեալ եմք, և որ ինչ մնացեալ է, զայն և ս այսօր և ի վաղիւն վճարեմք: Եւ զոր օրինակ ջուր ցուրտ հեղեալ ի մէջ եռանդնոտ կաթսայի՝ նոյնժամայն նստուցանէ զնորին փրփրալի եռանդն, այսպէս բանք տէր Բաղդասարին ցածոյց զբարկութիւն թագաւորին. յորոյ պատճառէ այլ ոչինչ ասաց արքայ, բայց միայն զայս՝ թէ գնացեալ տուր զմնացեալ պարտսն քո:

Արդ՝ Տէրն Քրիստոս՝ որ ասաց. ուր երկու և երեք ժողովեալ են յանուն իմ, անդ եմ ես ի մէջ նոցա, նոյն ինքն և այժմս և ս նայեցաւ ի ժողովս սոցա, և ի ցայգապաշտօն արտասուալի յաղօթս նոցա, և ցածոյց զբարկութիւն թագաւորին, յորմէ զերծան տէր Բաղդասարն և ժողովուրդքն յերկուց վտանգից, ի տանջանաց և յուրացութենէ: Այնուհետև վճարեցին զմնացորդս պարտուց թագաւորին, առին գիր ազատութեան, և գոհանալով զՏեառնէ կային խաղաղութեամբ:

Իբրև այս ամենայն կատարեցաւ ի վերայ ժողովրդոցն՝ որք զմասըն ինչ ի նոցունց և զմելիքներն դարձուցին ի դաւանութիւնն Մահմետի. այնուհետև վերոյասացեալ Ֆռանկ եպիսկոպոսն եկեալ առ թագաւորն Շահաբաս ասաց. ունիմ ընդ քեզ դատաստանաւ խօսք ինչ, զի դու խնդրեցեր զտուեալ պարտսն քո ի Հայոց, և նոքա ոչինչ ունէին զի տուեալ վճարեսցեն, և ես վասն քրիստոսական հաւատոցն ետու նոցա դրամ, զի տացեն ի պարտսն քո, և կացցեն ի քրիստոսական հաւատս, զոր և բերեալ ետուն քեզ և վճարեցին զպարտսն քո: Իսկ դու յետ առնլոյ զդրամն ոչ թողեր ի հաւատս Քրիստոսի, այլ դարձուցեր ի հաւատն ձեր՝ որովհետև այսպէս արարեր, իրաւունք դատաստանին վկայեն վասն իմոյ տուեալ գանձին առ իս դառնալ. արդ՝ խնդրեմ յաքայէ զի զգանձն իմ առ իս դարձուսցէ: Իսկ թագաւորին մտախոհ եղեալ ետես զի իրաւամբք էր բան եպիսկոպոսին. զերկու հարիւր թուման դրամն դարձուցեալ առ եպիսկոպոսն վճարեաց նմա:

Իսկ Ղարապաշ մելիքն և ժողովուրդքն՝ զորս բռնութեամբ դարձոյց շահն յօրէնս Մահմետի, այն միայն էր զի յատենի անդ ասացին զդաւանութիւն տաճկաց, զկնի այնորիկ այլուի կային ի

վերայ քրիստոսական հաւատոց, և և առաւել հաստատուն քան զառաջինն, վասն խղճմտանաց ուրացութեանն: Քանզի զտղայսն մկրտէին, զմեռեալսն քահանայիւք թաղէին, և յեկեղեցին հանապազ գնացեալ աղօթէին՝ և խոստովանեալ հաղորդէին. և մահմետականացն ոչինչ փոյթ էր նոցին այնպէս առնելն, որոց զկնի որդիք նոցին ամենեքեան քրիստոնեայքն են այժմ և ի ժողովուրդս քրիստոնէից բնակեալք:

Իսկ խղճմտանք Ղրխեալան մելիքին առաւել ստգտեալ յանդիմանեաց զնա, որ և զկնի ամաց ինչ անցանելոյ, էառ զկին իւր իրիք ինչ պատճառանօք՝ թէ գնամ ի Թարվէզ, և անցեալ զայնու՝ գնաց յԵրուսաղէմ, կատարեաց զամենայն ուխտ տնօրինականացն Քրիստոսի. և մնացին անդէն ինքն և կինն իւր: Եւ վասն զի արուեստիւ քարագործ էր, վասն սուրբ Երուսաղէմայ գործէր առանց վարձու, ակն ունելով ի Տեառնէ վարձուցն հատուցման և [1]) զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց՝ զորս եկեաց, այնպէս եկաց [2]) և անդէն ի քաղաքին Երուսաղէմ վախճանեցան, և թաղեցան Ղրխեալան մելիքն և կինն իւր, որոց արասցէ Տէրն Քրիստոս զներումն և զթողութիւն իւրով անբաւ ողորմութեամբն, ամէն:

ԳԼ. ԺԳ.

Միւս եւս պատմութիւն նեղութեանց՝ զոր կրեցին ազգն Հայոց յառաջնոյ Շահաբաս թագաւորեն

Եւ եղև յաւուրս ժամանակաց՝ յորում ամի էր թուականն մեր ՌԿԹ. զի թագաւորն Շահաբաս մեծն և առաջինն, ելեալ ի քաղաքէն Ասպահանու գնաց յերկիրն Փարիայ և ի Բուրվարի, յորում զազգն Հայոց բնակեցուցեալ էր:

Եւ զի սովորութիւն էր այս Շահաբասիս երբեմն երբեմն զի այլակերպեալ զինքն՝ ձևանայր իբրև զմի ի զօրականաց՝ և գնայր ի

---

1) Ոսկ. չիք. և. — 2) Նոյն. չիք. այնպէս եկաց.

տեղին ուր գնալոց էր, և ըստ այսմ սովորութեան յայսմ նուագի
և ս արար, զի ինքն միայն և իւր յառաջընթաց փայեկն, նախ
քան զամենայն զօրսն եկին յառաջին գիւղն երկրին Փարիոյ՝ զոր
Դարբնի գիւղ ասեն: Որում հանդիպեալ կին ոմն ի նոյն գեղջէն,
և կինն ոչ գիտէր զնա թէ շահն իցէ, խօսեցաւ շահն ընդ կնոջն
և ասաց. եթէ ունիս հաւ վաճառելոյ՝ բեր առ իս զի գնեցից.
իբրև եբեր կինն զհաւն, և ի պատճառէ հաւին բազում խօսս
և զբանս առաջարկեալ փորձ ի փորձ ընդ կնոջն, խօսէր զնան-
րութիւն և ի սիրտս իւր ժողովէր զանօրէնութիւն: Եւ ի կարգս
խօսիցն ասաց շահն. տասն փող տամ քեզ ի գինս հաւիս՝ և թէ
դու սիրես զշահն տուր մեզ զհաւս. և կինն ասաց. զինչ լաւագոյն
բարիս և զերախտիս տեսաք մեք ի շահէն՝ որ վասն սիրոյ շահին
տաց քեզ զհաւս: Եւ շահն ասաց. զինչ այլ և ս բարիս արասցէ ձեզ
շահն, զի յայսպիսում լաւ և վայելուչ երկրի բնակեցուցեալ և
յապահով պահէ զձեզ յամենից նեղութեանց, և քաղցրութեամբ
և գթով վարի ընդ ազգիդ ձերում: Եւ կինն ասաց. երանի թէ ոչ
էր բերեալ զմեզ՝ զի վտարանդի արարեալ եհան զմեզ ի նախնի
աշխարհէն մերմէ, ի բնիկ տեղեաց, և ի հայրենի ժառանգու-
թեանց, և բերեալ աստէն յօտար աշխարհի բնակեցոյց պանդըխ-
տութեամբ:

Իսկ այս բան կնոջն իբրև զերկսայրի սուր պատահեցաւ ի սիրտս
շահին, վասն զի կարի ծանր և դառն թուեցաւ նմա, մինչև ի
սիրտ և ի հոգի խոցեալ լինէր, և յառաւել բարկութենէն լուեալ
կայր՝ և ոչինչ խօսէր. և ի ժամս յայս եկին և հասին առ շահն
նորին նախապատիւ և փառաւոր նախարարքն, Սպանդիարբէկն
և այլք, և ի տեսանելն զնա այնպէս զայրագին բարկութեամբ
լցեալ՝ ոչինչ խօսեցան, այլ լռեալ կային ի բացեայ:

Եւ ահա գայր, և անցանէր առ նոքօք երեց գեղջն այնմիկ՝ ո-
րում անուն էր տէր Աւետիս, որ ի հողագործութենէ անդին եկեալ
գնայր ի տուն իւր: Իբրև ետես զնա շահն՝ կոչեաց առ ինքն՝ ե-
հարց, թէ ինչ մարդ ես. ասաց երեցն. Հայ եմ. ասաց շահն՝ և էր
վասն երկայն է մորուսդ. ասաց երեցն. գեղիս երեցն եմ. ասաց
շահն. եկ մուսուրման եղիր. ասաց երեցն. ես այր գռեհիկ եմ, և
մանաւանդ ծերացեալ եմ, և ոչ կարեմ կատարել զարարողու-

թիւնս մուսուրման օրինաց. և զայրագին սրտմտութիւն թագաւորին կարի յորդեալ առաւելաւ՝ որ և ոչ հանդուրժեալ ի բարկութենէ իւրմէ շահն, այլ էառ ի ձեռաց փայեկին զկացնակն, որ է նաջախն՝ և նովաւ ուժգին բախմամբ եհար զգլուխ երիցոյն և կարի պատառեաց։ Որոյ վիրացն և բախմանն չհանդուրժեալ տևել երիցոյն, այլ ուշաթափ և խելագնաց եղեալ՝ անկաւ անշնչացեալ իբրև զմեռեալ. և ի սաստիկ բարկութենէ իւրմէ շահն անդէն ի նմին ժամու հրամայեաց մերձակայիցն թլպատել զնա, որ և վաղվաղակի թլպատեցին, թէպէտ երեցն իբր զմեռեալ անզգայ էր. և թողեալ զերեցն այնպէս ինքն անցեալ գնաց ի բանակետղն ի վրանն իւր։

Եւ այնուհետև բարձաւ գութ և ողորմ ի սրտէ թագաւորին ընդդէմ Հայոց, և կոչեաց առաջի իւր զվէզիրն, ընդ նմին և զշեխն, որում անունն էր Միր-Աւդուլայ, և հրամայեաց նոցա զօրականօք մտանել ի գաւառսն յայնոսիկ, և ծագէ ի ծագ տաճկացուցանել՝ և թլպատել։ Եւ որ ոք կամօք և յօժարութեամբ հընազանդեսցի բարւոք է, և որ ոք ոչ հնազանդեսցի, տանջանօք և բռնութեամբ թլպատեսցեն, և դարձուսցեն ի կրօնս մոլար առաջնորդին. և բազում սաստիւք և սպառնալեօք պատուէր տուեալ նոցա կատարել զամենեսեան հրամանս իւր, և ինքն դարձեալ ի Փարիոյ եկն ի քաղաքն Ասպահան։

Եւ յայսմ հրամանէ թագաւորին հալածումն մեծ եղև ի վերայ Հայոց, զի թողեալ զտունս և զընտանիս, և զինչս, և ելեալք ցրուեցան իւրաքանչիւր ոք հանդէպ երեսաց իւրոց, ի լերինս և յանապատս, և յանմարդաձայն տեղիս. և բազումք գնացեալ ի հեռաւոր գաւառս, փոխեալ զանունս և զձևս, և այնպէս կային անգիտելի ումեք, և ոմանք ի նոցանէ զբազում աւուրս քաղցեալ և սովալլուկ լեալ թափառական շրջէին ի լերինս, և ոչ կարէին ի շէնս մտանել՝ կամ ումեք երևել, վասն ահի թագաւորին և թլպատողաց։

Եւ իշխանքն, որք կարգեցան թլպատողք՝ մտին ի գաւառսն, և զորս գտին, սաստիւ և սպառնալեօք տանջանաց՝ և բռնութեամբ զամենեսեան թլպատեցին, եթէ աշխարհական և թէ երեց։

1) Ոսկ. չիք. և խելագնաց։

Ըստ ասացելումն օրինակի առնելով հասին ի Փառչիշ գիւղն, և անդ և կատարեալ զգործս իւրեանց անօրէնութեան, ելեալ անտի կամէին գնալ ի գիւղն Փահրան, և մանաւանդ գեղ ջն Փահրանու՝ որում անունն էր Նուրիջան, ասայ ընդ իւրում գեղակատայն, եկայք դիմաւորեսցուք և միաբանութեամբ զդէմ կացեալ պատերազմեսցուք ընդ այլազգի Թլպատողացն, և մի թողուցուք մըտանել ի գիւղս մեր. և գիւղակատայն ոչ լեալ միաբան և ընկեր նմին, այլ փախուցեալք ցրուեցան ի լերինս: Իսկ Նուրիջանն ինքն միայն ածեալ զիւրեաւ սուսեր, և առեալ նետ և աղեղն, և գնացեալ զկէս ճանապարհին, և ելեալ ի գլուխ փոքր և բոլորակ բլրի միոյ, առ որոյ սատրոսովն ճանապարհն անցանէր: Եւ Թլպատողքն ելեալք ի Փառչիշոյ յօդվի անկեալ գնային ի Փահրան, իբրև մերձ եղեն առ սատրոսս բլրին, և ահա յանկարծակի ահագին գոչմամբ ձայն արձակեալ Նուրիջան՝ և յիւրում գարանեալ տեղւոջէն սկսաւ նետաձիգ լինիլ առ նոսա, և այնպիսի նետաձգութեամբ արգել՝ և կացոյց զնոսա ի գնալոյ. և ապա արտաքս եկեալ ի գարանէն սուէպ նետաձգութեամբ և հալածական առնելով յետս դարձուցեալ անդրէն ի Փառչիշ՝ ելից ի մէջ գեղ ջն, և ինքն դարձաւ ի գիւղն իւր ի Փահրան:

Իսկ Թլպատողքն՝ որք դարձան ի Փառչիշ, կացին մինչև ցերեկոյն, և ապա առաքեցին լրտես գիտենալ Թէ ուրանօր իցէ Նուրիջանն, և լրտեսն եկեալ պատմեաց Թէ յիւրումն տան կայ առանիկ: Յայնժամ ամենայն Պարսից սպառազինեալք զդիշերայն ելեալ գնացին ի Փահրան՝ և պատեցին զտունն Նուրիջանին. և կալեալ կապեցին զնա, և ի լուսանալ առաւուն՝ արկին յորսայս և սկսան բրածեծ առնել զնա, և այնքան հարին որ ամենևին ողջ անգամ ոչ մնաց ի մարմնի նորա՝ և եղև իբրև զմեռեալ, որ և անդէն առ ժամայն Թլպատեցին և ապա ի բաց կացին ինձանէ: Եւ գեղական կանայքն տարեալ Թաղեցին ի մէջ փայենի մինչև ցերիս աւուրս, և մնաց Նուրիջանն այնու ցաւով հիւծեալ մարմնով յանկողնի ամիս չորս, որ ոչ կարէր կանգնիլ ի վերայ ոտից:

Եւ այսպէս Թլպատող իշխանքն շրջեցան յերկոսին գաւառսն, ի Փարիայ և ի Խուրխուրի, զորս և գտին Թլպատեցին, Թէ աշխարհական և Թէ երեց, և ի դրաւել ամենայնի՝ դարձան յԱսպահան

քաղաք՝ և պատմեցին թագաւորին։ Եւ շահն հրաման արար վասն թլպատեալ երիցանցն թէ, յարքունական գանձէ իւրաքանչիւր երիցու տացեն զքառասուն ոչխար, և արարին այնպէս։ Շահն զայս ոչխարքս վասն այնր ետ երիցանցն, զի ոմանք յերիցանցն ագահեալ յինչսն հեշտասցին այնու տրօք, և մի գրգռեսցեն զժողովուրդս իւրեանց դառնալ ի տաճկութենէ. և ոմանք, որք կերեալ և վատնեալ իցեն, յերկիւղէ վճարելոյն կացցեն ի տաճկութեան։

Ցետ այսորիկ խորհրդով նախաչարին լցեալ շահն, առաքեաց այլ և ս իշխանս զօրականօք, և հրամայեաց նոցա գնալ յերկոսին գաւառսն, շրջիլ յամենայն գեղօրայս, և ըմբռնել զամենայն երիցունս՝ և սպառնալեօք ահացուցանել զնոսա, և առնուլ ուխտ և պայման ի բերանոց նոցա, զի մի պահեսցեն զգիրս ինչ ի գրեանց իւրեանց. և թէ իցէ ոք, որ պահեալ իցէ՝ և որ ոք զայն յայտնեսցէ, գլուխն պահողին թագաւորական եղիցի. և ամենայն ինչք և ընտանիքն ցուցողին եղիցին։ Զայս հրաման առեալ զօրականացն գնացեալ շրջեցան յերկոսին գաւառսն, զգրեանսն և զեկեղեցական անօթսն՝ զորս և գտին՝ բռնութեամբ յափշտակեալ ի քրիստոնէից, և առեալ բերին յԱսպահան քաղաք՝ և ծանուցին շահին, և շահն ասաց պահել զամենայն։

Զկնի այսորիկ առաքեաց շահն բազում մօլլայ յազգէն Պարսից ի Փարիայ և ի Բուրվարի, զի անդէն կացցեն, և զօրէնս Մահմետի ուսուսցեն Հայոց, և ժողովեսցեն յամենայն աւուր ի մաչիդ (մըզկիթ) առ ի յաղօթել, և զմանկունս քրիստոնէից Պարսկերէն կարդացուսցեն։ Եւ մօլլայքն եկեալ ցրուեցան ի գեղօրայս գաւառացն, ուր երկու և ուր երեք, և բռնաբարէին զքրիստոնեայսն գալ ի մաչիդ՝ և մտանել յօրէնս Մահմետի մոլար առաջնորդին։ Իսկ քրիստոնէիցն դժուարեալ ընդ այն՝ ոչ հնազանդէին, այլ դիմագրաւեալ բանավէճ լինէին, և օր աւուր առաւելեալ ի վէճս և ի բանս այնքան, մինչ զի ի մօլլայիցն զերիս և զչորս սպանին, և զայն տեսեալ այլոց մօլլայիցն երկուցեալք ի սպանմանէն՝ փախըստական եղեն ամենեքեան՝ և գնացին ի տեղիս իւրեանց։ Եւ ողորմելի քրիստոնէիցն կացեալ ի հալածանս և ի չարչարանս ի ձեռս Պարսից զամս երկու։

Եւ ապա այր ոմն քրիստոնեայ՝ անունն Գրիգոր, որ էր նախկին նա ի Վայոյ ձորոյ՝ զոր Եղեգաձոր ասեն, ի գեղջէն Արփայու. ԵՒ այժմ ի գաւառին Փարիոյ գոլով բնակէր ի գիւղն զոր ներքին Խոյիկան ասեն, և էր սա մարմնովն պարթևահասակ և յաղթանդամ և սրտիւն արի, բանիւք և խելօքն հանճարեղ. ԵՒ հաւատովն և սիրովն Քրիստոսի հաստատ և ջերմագոյն: Այս Գրիգոր ելեալ շրջեցաւ ի գեղօրայս գաւառին՝ և քաջալերեալ յորդորեաց զամենայն ժողովուրդսն և եղև գլուխ և առաջնորդ նոցա. Էառ ընդ իւր արս եօթն և եկն ի քաղաքն Ասպահան, և գնացեալ էառ զբազում գանձս ի փոխ և բերեալ ետ իշխանաց շահին կաշառս, և հաւանեցոյց զամենեսեան, զի ի պատեհ ժամու բարիս խօսեսցին վասն նոցա առաջի թագաւորին:

Ապա ինքն գրեաց արզայ աղաչանաց և մատոյց առ թագաւորն՝ ոչ թէ միանգամ կամ երկիցս, այլ հնգիցս և վեցիցս. այնքան խօսեցաւ յատեան և ի դիւան թագաւորին՝ մինչև ձանձրանալ թագաւորին և ասել՝ թողի զձեզ ի կամս ձեր, գնացեալ պաշտեցէք զհաւատն ձեր. ԵՒ Գրիգոր աղաչէր, պաղատէր, ի ծունր իջեալ լալով խնդրէր ի շահէն՝ և ասէր, թէ զհրամանսդ, զոր բանիւ ասես, մատամբ միով թղթիւ շնորհեա մեզ:

Եւ յաւուր միում յորում շահն ելեալ յապարանից իւրոց գընայր ի Հազարաջրիպ այգին. ասացին թէ[1]) հինգ անգամ եկեալ առաջի շահին և զնոյն թուղթն խնդրեաց, յորոյ անձանձիր խնդրոյն ձանձրացեալ շահին, գրեալ նոմոս թագաւորական կընքով ետ ցԳրիգորն, թէ հրաման ետու ամենից քրիստոնէից բնակելոց ի գաւառին Փարիոյ և ի Բուրվարի՝ զի համարձակ պաշտեսցեն զքրիստոնէութեան հաւատն իւրեանց:

Այլ և յետ այսորիկ խնդրեաց Գրիգորն ի շահէն. զի այցելութիւն արարեալ ողորմեսցի թագաւորն, և շնորհեսցէ նոցա զիւրեանց գրեանսն, զորս յափշտակեալ բերեալք են. ԵՒ զայն ևս շնորհեաց նոցա արքայ: Եւ Գրիգորն և ընկերքն իւր առեալ ըզթուղթն և զգրեանսն իւրեանց և ուրախութեամբ գնացին յերկիր և ի ժողովուրդ իւրեանց:

---

1) Ա-ի չէ. ասացին թէ:

Յաղագս պատճառիս այսմիկ Թագաւորն Շահաբաս էարկ տուգանս ի վերայ քրիստոնէիցն ասելով· որովհետև ոչ հնազանդեցան հրամանաց Թագաւորի, տացեն տուգանս ի դիւանն Թագաւորի հազար Թուման: Եւ յերևելի իշխանաց իւրոց առաջակայից զոմն՝ զոր Խոսրով սուլթան կոչէին, կարգեաց վերակացու՝ դի առեալ ի ժողովրդենէն յանձնեսցէ ի գանձապահս Թագաւորին· որ և եկեալ Խոսրով սուլթանն բազում զօրականօք, արար և կատարեաց զհրամանս Թագաւորին:

Եւ ողորմելի քրիստոնեայքն վասն քրիստոսական հաւատոցն, զայս հազար Թուման, և զայն պարտքն՝ զոր Գրիգորն և ընկերքն իւր յԱսպահան արարին, և այլ և այս զոր ինչ ծախք լեալ էին, զամենայն վճարեալ հատուցին, և եղեն չքաւորք՝ և աղքատք կարի յոյժ, բայց կալով ի հաւատն Քրիստոսի ուրախ են՝ և գոհանան զՏեառնէ Աստուծոյ:

Իսկ Գրիգոր այրս այս օր յաւուր յաւելոյր ի հաւատս և ի բարեգործութիւնս, նա և հաստատէր զայլս ի վերայ հաւատոցն Քրիստոսի՝ և նախանձախնդիր լինէր վասն քրիստոսական օրինաց, առ որ նախանձաբեկ լեալ արիւնարբու մահմետականաց, և դրպարտեցին ի մահ զԳրիգորն՝ քանզի զոմն մահմետական յիւրեանց ժողովրդենէն ինքեանք սպանին, և բերեալ ի ծածուկ արկին յանդըն Գրիգորին, եկին դատախազք և բերեալ կացուցին առա վկայս թէ Գրիգորն սպանեալ է զայս մեռեալս: Եւ առեալ տարան յանուղղայ դատաստանն իւրեանց առաջի դատաւորաց, որոյ վերայ վճիռ հատին թէ, որովհետև զայդ արարեալ է զոր՝ կամ ուրասցի, կամ սպանցի· և այսու զրպարտութեամբս դատապարտեալ սպանին զքրիստոսասէր զայրն Գրիգոր: Եւ բազումք վկայեցին վասն նորա թէ, Տէր փառաւորեաց զնա երկնաւոր նշանօք լուսոյ երկնից: Որում տացէ Քրիստոս զհատուցեալ արքայութիւնն իւր, և զմեզ և ս ընկալցի ի մանակցութիւն սրբոց իւրոց իւրով ողորմութեամբն, ամէն:

Հայոց Ազգագրական Ընկ. Թիֆլիս

ԳԼ. ԺԵ.

Վասն եր ոչ գոյ ոչխարաց ֆօդաւ յաշխարհին, որ Արաղսեան կոչի:

Արքայն Շահաբաս առաջինն, յոյժ սիրեաց զքաղաքն Ֆահրապատ, վասն որոյ յամենայն աշխարհաց ժողովեաց զժողովուրդ և էած անդ՝ որպէս զի մեծասցի քաղաքն: Եւ ինքն որքան լինէր յապահովս ի թշնամեաց պատերազմէ՝ զձմեռնային ժամանակս անդ գնացեալ անցուցանէր: Եւ ըստ հանապազորդ սովորութեան իւրոյ Շահաբաս, որ գնայր ի Ֆահրապատ, եղև երբեմն մինչ գնայր՝ եկեալ եհաս ի սահմանս Ղաղբին քաղաքին, ի գաւառն՝ որ ասի Թարիմ, ի գիւղն՝ որ կոչեն Խոռոմապատ, և անդ իջևանեալ բանակեցաւ բանակն արքունի:

Իսկ ինքն Շահաբաս ըստ հանապազորդ սովորութեան իւրոյ՝ որ այլակերպեալ զինքն ձևանայր, որպէս զմի ոք ի զինուորաց՝ և գընայր ի մէջ արանց և ժողովրդոց՝ իմանալ և գիտել զբան ինչ: Այսպէս արար և յայսմ նուագի, զի ինքն և իւր փայեկն յառաջ քան զամենայն զօրսն եկին ի Խոռամապատ ասացեալ գիւղն իբրև զմի ոք ի զօրականաց հեծելոցն, ետես ի գլխաւորաց գեղջն զարս ոմանս, որք կային ի փողոցի՝ և ընդ հարկահանաց իշխանացն հոգային զհոգս կարեաց արքայի՝ և այլոց իշխանաց. խօսեցաւ ընդ նոսա շահն և ասաց. ես և ձիս և փայեկս միայն եմք՝ և ոչ եմք յոլովք, զի ծանրաբեռն թուիցուք ձեզ, խնդրեմ ի ձէնջ վասն սիրոյ շահին՝ տուք մեզ տեղի յայսմ գիշերի. իսկ արք գեղջն ոչինչ կալան փոյթ զնորին բանէն, քանզի հոգովք թագաւորական կարեաց պատաղեալք էին:

Ապա կին ոմն բազմամեայ պառաւ՝ որ ի նոյն գեղջէն էր, ասաց առ շահն. եկ որդեակ՝ եկ զի երթիցուք ի տունն մեր՝ և լեր մեզ հիւր, և առեալ կինն զշահն և տարաւ ի տունն իւր. եկաց անդէն շահն մինչև ցերեկոյ: Իսկ ընտանիք պառաւին ամենեքեան մեռեալք էին՝ և ունէր միայն մի որդի՝ որոյ անունն էր Լալայ, և այն ևս վասն կարի աղքատութեան իւրեանց [1]) նախրորդ էր մը-

---

1) Ոսկ. իւրոյ:

տեալ գեղջն, և ընդ ժամանել երեկոյին, Լալայն բերեալ զնախիրն էած ի գիւղն, և ըստ սովորութեան իւրում ի տանց գեղջն սկսաւ ժողովել յիւրաքանչիւրոցն մի մի հաց, և ժողովեաց տասն և հինգ հաց, զոր և ունէր ի վերայ բազկաց իւրոց, եբեր ի տունն իւրեանց. և իբրև ետես թէ հիւր կայ ի տանն՝ զամենայն հացսն բերեալ էարկ առաջի հիւրին, որ էր շահն ինքն. իսկ պառաւն բացեալ զթոնիրն եհան պուտկով եփեալ կորկոտապուր՝ զոր ոմանք վռօշ ասեն, և շահն այն հացովն եկեր զայն կերակուրն, և խօսեցաւ և հարցումն արար ընդ նոսա բանս բազումս, և յերեկոյին ի մթանալ գիշերոյն՝ ելեալ գնաց ի տեղի իւր:

Անտի չուեալ շահն գնացեալ եհաս ի Ֆահրապատ, և յորժամ դարձաւ ի Ֆահրապատայ, և եհաս ի նոյն գիւղն՝ վերստին [2]) այլակերպեաց զինքն՝ և խնդրեաց զիջեւանս ի գեղականացն՝ և ոչ ետուն: Իսկ նոյն պառաւն դարձեալ եկեալ առաջի նորա ասաց, դու մեր ես ծանօթ և հիւր, որդեակ եկ և այժմ զի երթիցուք ի տունն մեր, և գնաց շահն ի տունն պառաւին, և պառաւն կերակրեաց զնա ըստ օրինակին որպէս և նախ պատմեցաք. մնաց անդէն շահն մինչև յերեկոյ, զբազում բանս՝ որ ինչ ունէր ի մտի, եհարց ի նոցանէ:

Ապա ասաց շահն ցնոսա, բան ինչ կամիմ հարցանել ի ձէնջ թէ սիրէք զշահն, զստոյգն ասացէք ինձ, ահաւասիկ այս տունս ձեր յորում նստեալ եմք, ինքն և որք զիւրև յարկք են՝ լայն և ընդարձակ և մեծաշուք երևին, որպէս [1]) և ինքեանք իսկ ցուցանեն զինքեանս, սոյնպէս և ձեր խօսք՝ և բանք և շարժմունք իբր զմեծատան երևի, բայց տեսանեմ զձեզ կարի չքաւոր՝ և զտունս բնաւին դատարկ, զսորին պատճառն խնդրեմ, զստոյգն ասացէք ինձ:

Իսկ պառաւն յոգւոց հանեալ հառաչեաց մեծապէս՝ և սկսաւ ասել. տեսանես որդեակ զայս ամենայն, ստոյգ է ասացեալն ի քէն, թէ տունս և որք ընդ սովաւ յարկք են մեծաշուք երևին, ստուգիւ՝ էաք մեծատունք և ընչեղք, որ բազումք կարօտեալք և պանդխտականք այս տամբս հովանաւորեալք ապրէին, և չքաւորք և աղքատք սովաւ լինէին ստացուածոց և գոյից տեարք, և ունէաք

---

1) Ա-ետիւ երեց այլ ի այնպէս: — 2) Ոսկ. չիւ. որպէս . . . .

ջոկով ոչխար հազար և հինգ հարիւր գլուխ, և զերամակս մատակ ձիոց, և զբազում անդեայք լծկան և կթան, արտ և այգի, և ջրաղաց, զոսկի և զարծաթ, և զտան[1]) կահս և զկարասիս յոլովս. և այն ամենայն մերժեալ ի մէնջ գնաց՝ և ոչ մնաց և ոչինչ. քանզի զմասն ինչ վաճառեալ տուաք յարքունական հարկն, և զմասն ինչ վաճառեալ տուաք պարտատուաց. և զմասն ինչ ի պէտս կարեաց մերոց, և եղաք յոյժ չքաւորք: Եւ յետոյ այրն իմ և իւր եղբարքն, և այլք ընտանիք, և որդիք նոցին ամենեքեան մեռան. և այժմ[2]) մնացեալ եմք ես և որդիդ իմ, որոյ մերձ է գոլ երեսնամեայ, և վասն աղքատութեան ոչ կարեմ ածել դմա կին, և յայլմէ ուստեքէ ոչ ունիմք ապրելոյ ճար, վասն որոյ որդիս իմ արարի նախրորդ գեղջս, որ յամենայն երեկոյի ժողովեալ զհաց վարձու իւրոյ բերեալ կերակրեմք որպէս և տեսեր, և այսպէս անցուցանեմ զաւուրս իմ, սպասելով մահու՝ զի թերևս նա հանգուսցէ զիս ի տառապանաց իմոց:

Զարմանք մեծ կալաւ զշահն ի վերայ ասացեալ բանից պառաւին, բայց ասաց շահն, զայդ զոր ասացեր, թէ այրն իմ և ամենայն ընտանիքն մեր մեռան, այդ ի ձեռին Աստուծոյ է՝ զի նա պահէ և մեռուցանէ. այլ վասն ձերոյ ընչիցն՝ զոր ասացեր թէ գնաց ի ձեռաց մերոց՝ և եղաք չքաւորք, սորին զինչ է պատճառն:

Ասաց պառաւն. ոչխարի քօդաւն է, զոր թագաւորական հարկահանքն եկեալ ոչխարաց քօդաւ առնուն, զի տարէց տարի գնալով զկնի միմեանց՝ որքան գնաց, ծանրացաւ քօդաւն, և այնքան ծանրացաւ, որ զնոյն ինքն ոչխարսն զամենայն վաճառեալ տուաք ի քօդաւն, և այնու ոչ կարացաք զերծանիլ, զպարտս ևս առաք և տուաք քօդաւ, և ապա զինչս և զստացուածս օր յաւուր վաճառելով, զորս ի քօդաւն տուաք, և զորս պարտատեարցն վճարեցաք, ոչինչ մնաց, քանզի կարի յոյժ ծանր է հարկն քօդաւին: Եւ զայս ոչ գիտէ արքայն, և նորին նախարարքն, այլ գրեն զորքանութիւն քօդաւին և տան ի ձեռս զօրականաց, և նոքա եկեալ թէ կամայ թէ յակամայ բռնութեամբ առնուն, ասելով՝ ի

---

1) Ա-ետիք երեց տան կահք և կարասիք յոլովք: — 2) Ոսկ. չիք. այժմ.

դիւանէն Թուլին այնպէս գրեալ՝ և տուեալ՝ և հրամայեալ եղև մեզ, վասն որոյ այսպէս առնումք և ոչ պակաս· զի թէ պակաս առնումք, մեզ տան վճարել զպակասն, ասելով թէ՝ դուք գողացեալ էք: Եւ յայսմ պատճառէ չքաւորեցաք, ոչ միայն մեք զոր տեսանես, այլ և բազում մեծատունք այսպէս եղեն, ամենք ի մեր գեղջէս՝ և այլք յայլոց գեղօրէից գաւառիս· որ և սկսաւ պառաւն զայնոսիկ զամենեսեան յանուանէ յիշել:

Ասաց շահն· ընդէ՞ր ոչ գնան գիտուն և ճարտարախօս մարդիկք յաշխարհէս ձերմէ՝ և ծանուցանեն շահին, և ես գիտեմ յորժամ վերահասու լինի շահն այդոցիկ՝ բառնայ զծանրութիւն հարկիդ այդմիկ, քանզի շահն աշխարհաշէն թագաւոր է՝ և ոչ կամի թէ ումեք զրկանք լինի: Ասաց պառաւն· բազում անգամ գնացեալ աղաղակեցին, այլ ոչ կարացին հանել ի դիւանական մատենից զորքանութիւն քօղաւին: Եւ մնաց շահն ի տուն պառաւին մինչև ցառաւօտն, և յառաւօտուն ի մէնի ժամու եղեալ գնաց ի վրանն իւր:

Եւ յետ աւուրց լինչ առաքեաց զքննիչս յերկիրն յայն՝ զի զամենայն որպիսութիւն աշխարհին գիտասցեն ստուգութեամբ· որոց գնացեալ տեսեալ՝ և եկեալ պատմեցին շահին ասելով[1]) թէ կարի աւաւել նեղութեան մէջն կան բնակիչք աշխարհին՝ այնորիկ, վասն սէս սէս պատճառի, և մանաւանդ վասն քօղաւին· որով գոնաւ իրաւ գոլ ամենայն ասացեալքն ի պառաւէն: Եւ այս եղև պատճառ զի անկաւ գութ և ողորմ ի սիրտ Շահաբաս թագաւորին, վասն որոյ և եբարձ զքօղաւն՝ ոչ միայն ի Ղափլանու աշխարհէն, այլ և յամենայն Արաղատան աշխարհէ, ոչ գոյ այժմ քօղաւ յամենայն աշխարհ, որ Արաղատան անուանի:

Այլ և առաքեաց զիշխանս ի գիւղն Խոռամապատ· առ ի սպանանել զարսն, որք ոչ ընկալան զնա, և առ լինքն ածել զպառաւն, և զորդին իւր զԱլային· և իշխանն գնացեալ արար ըստ հրամանաց շահին՝ զի յարանց գեղջն զերիսն սպան, և զԱլային և զմայրն առեալ էած առ շահն: Իսկ շահն ետ Ալային փառս և պատիւս՝ և պետական զիշխանութիւնս, և ի դրան իւրում մե-

---

1) Ոմն· չէ· ասելով·

Ծաղատիւ և Հաւատարիմ նախաբար կարգեաց, որ յետ այնորիկ կոչեցաւ Ալաբէկ: Այլ և յետ սորա որդիքն իւր էին Հաւատարիմք և նախասպատիւ ի դուռն թագաւորացն Պարսից. որ և միւսմ յորդւոյ սորա՝ որոյ անունն էր Մահմատղուլի բէկ, ետ թագաւորն իշխանութիւն խանութեան, որ կոչեցաւ Մահմատղուլի խան, և առաքեաց ի քաղաքն Երևան, որ եկեալ տիրեաց երկրին յամն ինչ:

Աւր պատմութիւն վասն այս Ալաբէկիա, թէ ամանք յառաջագոյից Շահաբասին ի պատճառս նախանձու՝ չարախօսութիւն արարին վասն Ալաբէկին առաջի շահին, և շահն կամեցաւ կողոպտել զնա՝ և յառաջին աղքատութիւնն ի՛ջուցանել: Որ և շահն ինքն եկեալ ի տուն Ալաբէկիա սկսաւ զամենայն գոյն գրել՝ և յինքն գրաւել. և ի գրելն՝ տեսին մնդուկ մի՝ ոսկի կողպայ (փականք) ի վերայ եդեալ և փակեալ, որոյ ասացին՝ թէ բաց. և Ալաբէկն ոչ երաց. այլ ասաց շահին. զայդ ամենայն, զոր գրեցեր՝ և զոր տակաւին գրելոց ես, բովանդակ ամենեքեան քոյ են՝ և ոչ իմ. իսկ այս միայն է իմ, քանզի ի հայրենի տանէ իմմէ բերի զայս: Արդ՝ խնդրեմ, զի զքոյն յորժամ առցես՝ զիմն ինձ շնորհեսցես: Ապա հարկիւ բանալ ետուն զնդուկն և տեսին զի ոչինչ կայր ինմա, բայց մի այնմէկ ջուխտ մաշեալ և չորացեալ տրեխ՝ որ է չարուխ, և հնոտի և պատառոտեալ հեսկիք, և ամենեքեան եղեն զարմացեալք առ այն, վասն որոյ հարցանէին թէ զինչ է այս, ասաց Ալաբէկն. այս այն տրեխն է, զոր ի հայրենի տան իմմէ զգենուի, և արդ՝ եդեալ եմ աստ՝ և հանապազ եկեալ տեսանեմ, և յիշեմ, և ասեմ, զու այն ես, որ զայս միայն ունէիր. և շահն բերեալ զքեզ յայդպիսի յաղքատութենէ յայսքան մեծութիւն հասոյց. արդ՝ զգոյշ լեր մի գուցէ գոցի նենգութիւն ի սիրտ քո վասն շահին. և այլոյ չարախօսաց զնմանէ մի լիցիս հաւանաձայն, և մի մոռանայցես զերախտիս նորա, զի մի այս ամենայն զառնայցէ քեզ հարամ՝ և լինիցիս սև երես առաջի Աստուծոյ և մարդկան: Իբրև լուաւ՝ և հասես զայս շահն՝ խնացաւ թէ վասն նախանձու չարախօսեցին զնա, զամենայն ինչս նորա ոչ էառ՝ այլ շնորհեաց իւրն, և ևս առաւել պատուով փառաւորեալ շքեղացոյց զնա, և գերագոյն Հաւատարիմ ունէր ի դրան իւրում

զնա՝ առաւել քան զամենեսեան, զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց։

ԳԼ. ԺԶ.

Պատմութիւն վասն նշխարաց սրբուհւոյ կուսին Հռիփսիմեայ, թէ որպէս գտեալ եւ հանեալ եղեւ նա ի Ֆռանկաց, եւ թէ որպէս տարեալ եղեւ յԱսպահան քաղաք։

Ի ժամանակս առաջնորդութեան Մելքիսէթ Կաթուղիկոսին, յետ մեծ սուրգունին, (աքսորանաց) եկին ի Ֆռանկաց աշխարհէն Ֆռանկ Պատրիկք յաշխարհս Հայոց, և մտին ի գաւառն Արարատու. և սկսան շրջիլ ի վանօրայսն Հայոց՝ որք կան ի գաւառին։ Եւ պարզամիտ ազգն Հայոց, ոչ գիտէին. թէ զինչ դիտաւորութեամբ շրջին նոքա, բայց նոքա ըստ մարդելոյզ և երեսահաճ և խաբուսիկ բարոյից իւրեանց զամենեսեան հաճեցուցանէին յինքեանս. որք և պատահեցան կաթուղիկոսին Մելքիսէթի՝ և ետուն նմա ազերս, և ոսկի դահեկանս, զի մի լիցի հետաքրքիր և կամ վրէժխնդիր գործոց նոցա. զոր առ յապայն առնելոց էին։

Ունէին Պատրիկքն ընդ իւրեանս գիրք մի որպէս զաշխարհացոյց իւրեանց գրովն և լեզուաւն, որ հաւաստեաւ և անվրէպ ցուցանէր թէ ուրանօր իցեն գերեզմանք և դամբարանք սրբոցն՝ որք կան ի վանօրայս Հայոց, և զորպիսութիւն շինուածոց մատուռացն [1]) և թէ յոր կողմն իցէ դուռն և լուսամուտ. և ի շրջիլն իւրեանց ի վանօրայսն, այն գրովն գտանէին զնշխարս սրբոցն, և տային ինչս բնակչաց վանիցն՝ և զնշխարսն առնուին,

Եւ ի շրջագայիլն իւրեանց եկին ի գիւղն Կարենիս, իջին ի վանքն Առաքելոց, որ ի մէջ ձորոյն է շինեալ, և այն գրովն գտին զգլուխն Անդրէի առաքելոյն, որ մինչև ցայն ժամանակն ոչ գիտէին բնակիչք վանացն՝ նա և ամենայն գաւառականքն, թէ ուրանօր իցեն դերեզմանք առաքելոցն. այլ միայն աւանդութեամբ լուեալ էին որդիք ի հօրէ և հաւուց՝ թէ անդէն կան գերեզմանք սուրբ Աւետարանչին Մաթէոսի և Անդրէի առաքելոյն, բայց զտեղին

---

1) Ոսկ. մատրանացն.

քնաւ ոչ գիտէին: Իբրև գնացին Պատրիկքն ի վանքն, և փորեցին ի ներքոյ բեմին տեղի մի՝ ուր գիրն Իւրեանց տայր ընշան. և ահա տեսին, բացեալ և յայտնեալ եղև գլուխ Անդրէի առաքելոյն որպէս և գիրքն տայր նշան յաղագս գլխոյն. և ընդ հանել գլխոյն, սոսկումն և զարհուրումն իմն անկեալ է ի վերայ Պատրեացն: Իբրև հանեալ եղև գլուխն, նոյնժամայն եպիսկոպոս վանացն յափշտակեալ զգլուխն ի ձեռաց պատրեացն և ոչ է տուեալ, այլ զնոսա դառարկ արտաքս առաքեալ է ի վանացն: Եւ սուրբ գլուխն Անդրէի առաքելոյն կայ այժմ ի նոյն վանքն, որ բազում անգամ ուխտ արարեալ և համբուրեալ եմք զնա:

Իսկ Պատրիկքն զկնի շրջագայութեանց յոլովից կամ սակաւուց եկին ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին, և անդ օթեվանս կալեալ կացին զբազում աւուրս, և ըստ մարդելոյզ հնարից Իւրեանց հաւատարիմք երևեալք յաչս վանականացն և գեղականացն՝ հաճեցուցեալ են զնոսա յինքեանս: Եւ յամենայն աւուր գնային և գային Պատրիկքն ի տաճար սրբոց կուսանացն Գայիանեայ և Հռիփսիմեայ. և երեքին տաճարքս այսոքիկ, եթէ Էջմիածնի, եթէ Գայիանեայ, և եթէ Հռիփսիմեայ, էին աւերեալ խախտեալ և խարխարեալ և անշքացեալ, իբրև զտաղտաւար յայգւոջ մրգապահաց և իբրև զկովանի ի մէջ սեխենեաց ըստ մարգարէին Եսայեայ: Եւ յէջմիածին կային միայն միաբանք սակաւք, և այնք և-ս յոյժ ագէտք և գռեհիկք: Իսկ Գայիանեայ և Հռիփսիմեայ ամենևին անբնակ և անպարիսպ, նա և դրունք և-ս ոչ գոյին եկեղեցեացն և խորանացն, և յարտաքուստ կոզմանէ տանիսն բովանդակ և երեսք որմոցն քանդեալ, և հիմունքն խարխալեալ և խրամատեալ. և ի ներսի կոզմանէ բեմն և յատակ եկեղեցւոյն քանդքանդեալ և բովանդակ եկեղեցին և խորանքն աղբովք անասնոց լցեալ, վասն զի յաւուրս ամարայնոյ և ձմերայնոյ անասունք, որպէս եղինք և ոչխարք մակաղէին ի մէջ եկեղեցեացն, և Գայիանեայ տաճարի տանիքն բովանդակ իջեալ էր, և որմունքն միայն կային կանգնեալ և ոչ այլ ինչ:

Եւ ըստ սովորութեան Իւրեանց Պատրիկքն անխափան երթային և գային ի տաճար սրբուհւոյ կուսին Հռիփսիմեայ. և մատուռն գերեզմանին Հռիփսիմեայ խոր ի մէջ գետնոյն շինեալ կայր ի ներ-

քոյ աւագ բեմին, և զբեմն ի վերուստ կողմանէ ի վերայ մատրանն կառուցեալ կաղմեալ էին ի տեղւոջ իւրում ի մէջ աւագ խորանին։ Իսկ զդուռն կամ զլուսամուտ մատրանն ոչ ոք էր տեսեալ զի ոչ էր յայտնի, քանզի շինող մատրանն և եկեղեցւոյն խմաստութեամբ էր արարեալ զառնելն իւր. զի զդուռն մատրանն և գնոցին ճանապարհն ի կողմանէ էր թողեալ ի մէջ հիւսիսային խորանի եկեղեցւոյն. և ըստ չափու երկայնութեան և լայնութեան գրքան մատրանն, մեծ և անշարժելի վէմ մի, զոր ոչ ոք կարէր շարժել, կոփեալ էին և սահմանեալ ի մէջ դրան մատրանն կափարիչ նմին. և այնպէս խմաստութեամբ հնարեալ էին, որ ոչ ոք իմանայր և կամ համարէր յայնմ տեղւոջ գոլ դուռն կամ զվէմն կափարիչ նմին, այլ համարէին զվէմն իբրև զմի շարեալ վիմաց որմոյն։ Եւ ի մերս ազգիս ոչ ոք էր տեղեակ սոցա՝ ոչ մատրանն և ոչ դրան նորին. և Ֆռանկ Պատրիկքն գրով[1]) իւրեանց գտեալք էին զդուռն մատրանն և զբաղում երկս և զաշխատանս կրեալք են[2]) ի վերայ կափարիչ վիմին թէ իբաց բարձցեն, և ոչ են կարացեալք. և յետ բազում աշխատանաց խոկմանց և մտածութեանց, որ վասն բանալոյ դրանն, իբրև զփորձ առեալ են թէ ոչ լինի, ապա թողեալ են զդուռն մատրանն, և եկեալ ելեալ են ի բեմն ի յաւագ խորանն, և ի վերուստ կողմանէ բեմին առաջի և իններքոյ խորհրդանոցին, ըստ նշանակելոյ գրոյն իւրեանց զճանապարհ դրանն, հանդէպ նմին փորեալ են այնքան մինչ ծակեալ են զառաստաղ ճանապարհի դրանն, և իջեալ իններքս ի մէջ ճանապարհին. և ապա այնքան աշխատեալ են իններքուստ և յարտաքուստ մինչ որ զկափարիչ վէմն ոստուցեալ են ի տեղւոյն՝ և արտաքս ձգեալ ի մէջ հիւսիսային խորանին։

Ցետ այսոցիկ իջեալ են ի մէջ մատուռի գերեզմանին և զտապանաքար գերեզմանին թաւալեցուցեալ են ի բաց, և փորեալ զգերեզման կուսին Հռիփսիմեայ այնքան, մինչ հասեալ են ի տապան, յորոյ մէջի կայր եղեալ սուրբ նշխարքն Հռիփսիմեայ. և առաւել և փորեալ են մինչ զտապան նշխարացն ոստուցեալ են ի բնական տեղւոյն և յամրութենէն։ Եւ ապա զտապանն մի նշխարօքն ի

---

1) Յոյն. գրօք։ — 2) տես. էին։

մատուռէն արտաքս բերեալ են ի մէջ մեծ եկեղեցւոյն՝ և կամեցեալ են առնուլ զնշխարսն։

Եւ ի խնամոց և յողորմութեանցն Աստուծոյ և յաղօթից սրբոյ Լուսաւորչին, ի նմին ժամու նոյն աւուրն երկուք ոմանք յեպիսկոպոսացն սուրբ Էջմիածնի, միոյն անուն Գրիգոր եպիսկոպոս, և միւսոյն՝ Վարդան եպիսկոպոս, ելեալ են ի զբօսանս շրջագայիլ. և շրջելով հասեալ են ի տաճարն սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ, և յայնմ ժամու պատահեալ են ի վերայ՝ որ [1]) պատրիկքն զտապանն նշխարօքն բերեալ են ի մէջ եկեղեցւոյն՝ և կամէին առնուլ զնշխարսն, և ի հարցանելն եպիսկոպոսացն ընդ պատրեացն վասն իրացն՝ և [2]) նոքա թէպէտ բանս ինչ յօդեալ և բարբանջեալ են, այլ անյարմար։ Իսկ եպիսկոպոսացն շրջեալ յեկեղեցին և զամենայն տեսեալ, ի վերուստ զծակն, և ի կողմանէ զդուռն, և զմատուռն, և թաւալեցուցեալ զտապանաքարն, և փորեալ զգերեզմանն. խռովմամբ և զայրացմամբ եկեալ են առ Պատրիկսն և արարեալ կագ և կռիւ և աղմուկ ընդ նոսա մինչ զմիմեանս հարկանել և վիրաւորել, որ և զգլուխ Վարդան եպիսկոպոսին հարեալ էին պատրիկքն և վիրաւորեալ, զի պատրիկքն երեք են լեալք, և եպիսկոպոսունքն երկու, և զսպի և զտեղի վիրացն եցոյց մեզ ի ժամանակս յայս, որ և զպատմութիւնս զայս նա պատմեաց մեզ՝ որոց ինքն ականատես էր, որոյ Տէր ողորմեսցի և թողցէ զյանցանըս նորա։ Եւ եպիսկոպոսունքն ոչ են թողեալ առնուլ զմասն ինչ ի նշխարացն պատրիկքն յայնմ ժամու. և յետ մարտնչելոյն և կռուելոյն, երկոքին եպիսկոպոսքն բարձեալ են զտապանն լի նշխարօքն՝ և բերեալ են յէջմիածին, և պատրիկքն ևս եկեալ են ընդ նոսա յէջմիածին։ Իսկ եպիսկոպոսքն զտապանն նշխարօքն լի եդեալ են ի մէջ հրապարակի, և ի լսել միաբանիցն ժողովեալ են ի վերայ, այլ և գեղականքն, և կաթուղիկոսն Մելքիսէթ ինքն իսկ։ Եւ որք եկեալ տեսանէին և իմանային, հիացեալ զարմանային և ասէին, մեք՝ որ ի հարց և ի հաւուց աստ ծնեալ եմք և սընեալ, յայսքան ժամանակս բնաւին ոչ եմք տեղեակ սոցա [3]), և սոքա արք օտարք նա և պանդուխտք, զիա՞րդ կարացին գտանել և

1) Ոսկ. մինչ։ — 2) Նոյն. չիք. և։ — 3) Նոյն. չիք. սոցա։

առնել զայսպիսի գործ։ Եւ յաղագս եղելոց գործոյս եպիսկոպոսունքն և միաբանք վանացն յոյժ սրտմտութեամբ և սաստիկ բարկութեամբ վէճ եդեալ՝ և աղմուկ արարեալ կռուէին ընդ պատրեացն. և մնային կաթուղիկոսին, թէ դատապարտեսցէ զպատրիկսն, և վրէժխնդիր լինիցի նոցա. իսկ նա որ առեալ էր ի պատրեացն զոսկի դահեկանսն. ոսկեաւն այնու [1]) կաշառակուր լեալ էր տեսարան մտաց նորա, ոչ եղև վրէժխնդիր, այլ թոյլ տուեալ անհոգ էր։

Եւ յայնմ ժամու պատրիկքն [2]) ունէին ընդ ինքեանս՝ յառաջագոյն քսակս կազմեալ իմոմլաթէ՝ այսինքն ի մուշամբայէ. վստահացեալ յերեսպաշտութիւն կաթուղիկոսին, եկեալ յառաջ ի վերայ նշխարալի տապանին, և բացին զքսակն, և ոմն ի պատրեացն պատեաց զձեռն իւր մաքուր և սպիտակ դաստառակաւ՝ և առեալ ի նշխարացն ելից ի քսակն, և կամէին զամենայն նշխարսն առնուլ. և ի տեսանելն զայն եպիսկոպոսացն՝ լի եղեն ցասմամբ և բարկութեամբ, ի վերայեկեալ հարին զպատրիկսն և ի բաց վարեցին. և ոչ թողին այլ ևս առնուլ ի նշխարացն՝ այլ յոլովն մնաց ի մէջ տապանին, և զգլուխն ևս առեալ էին պատրիկքն, զայն ևս յափշտակեցին եպիսկոպոսքն և եդին ի մէջ տապանին։ Եւ ասէր վերոյիշեալ [3]) Վարդան եպիսկոպոսն, թէ ցորքան ոչ էին մերձեցուցեալ ձեռս ի նշխարսն, որակն և գոյն նշխարացն սպիտակ էր [4]), և յորժամ ձեռն մերձեցուցին՝ գոյն նշխարացն դարձաւ ի դեղնութիւն։

Եւ ի վերայ այսց ամենայնից սկսան լալ և ողբալ եպիսկոպոսունքն, և ասել առ կաթուղիկոսն բանս տրտնջանաց և մեղադրանաց, թէ արդարագատն Աստուած լիցի քեզ վրէժխնդիր յաղագս նշխարաց սրբոցս, զի յաւուրցն սուրբ Լուսաւորչին մինչ ցայսօր ոչ էին խախտեալ կամ ուրեք ցրուեալ նշխարք սրբոցս այսոցիկ, և սոքա էին սկիզբն և հաստատութիւն հաւատոյս Հայաստանեայց, և լիութիւն և բարութիւն աշխարհիս, և դու այսօր ցրուեցեր։ Եւ յետ լալոյ և սգալոյն իւրեանց՝ եպիսկոպոսունքն բարձին զտապանն մնացեալ նշխարօքն և դարձեալ տարան ի տա-

---

1) Ա-ետ։ երեց. այնմիկ։ — 2) Նոյն. պատրիչք։ — 3) Ոսկ. վերոյիշեցեալ։ — 4) Նոյն. չիք. էր։

ճար սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ, և իջուցեալ ի մէջ մատուռին, և խորագոյն փորեալ զգերեզմանն եդին զնշխարալի տապանն ի մէջ գերեզմանին, և յամենայն կողմանց կրով և խճով մածուցեալք ամրացուցին, և ծածկեալ զգերեզմանն եդին ի վերայ զտապանաքարն։ Իսկ զդուռն մատուռին, ոչ խցին, այլ մնաց ի բաց, որպէս և արդ տեսանի. և զծակն, զոր ի վերուստ ի բեմէն ծակեցին, զայն խցին, բայց խուզողացն յայտնապէս երևի ի ներքոյ ի ճանապարհէն. քանզի ի վերայ ծակին եդեալ քարինքն դեռ և ս սպիտակ են։

Իսկ պատրիկքն առեալ զքսակով նշխարս սրբոյն Հռիփսիմեայ և գնացին ի քաղաքն Երևան, և խորհէին թէ ընդ որ ճանապարհաւ տարցեն յաշխարհն իւրեանց, քանզի հոռոմոց աշխարհաւն ոչ կարէին գնալ վասն երկիւղին Օսմանցւոց, զի մեծ թշնամութիւն և սաստիկ մարտ պատերազմի գոյր յայնմ ժամանակի ի մէջ Օսմանցւոց և Ֆռանկաց, և[1]) յայսմ պատճառէ ոչ կարէին Օսմանցւոց աշխարհաւն գնալ։

Եւ ապա ելին պատրիկքն յԵրևանայ և զնշխարն ընդ ինքեանս առեալ՝ եկին յերկիրն Նախչուանայ, ի գաւառն Երնջակու, ի գիւղն Ֆռանկաց Ապարաներ. և անդ զնշխարսն արարեալ են երկու և երեք բաժին. և պատրիկքն ինքեանք մնացեալ են անդէն, և զերկու մասն նշխարացն կալեալ են առ ինքեանս և զմի մասն ընդ հաւատարիմ արս իւրեանց առաքեալ են ի քաղաքն Ասպահան, ի վանքն Ֆռանկաց, զոր Հուսէնիայ անուն կոչեն. քանզի երեք վանք կայ Ֆռանկաց ի մէջ քաղաքին Ասպահանու. և բերողք նշխարացն բերեալ հասուցեալ են զնշխարսն ի Հուսէնիայ վանքն Ֆռանկաց, և սնդկով ի տան միում պահեալ են, և սպասէին դիպող ժամու, զի առեալ տարցեն ի վերայ Բանդարու ի քաղաքն Գըւայ՝ յերկիրն Փուրթուկէշին, զի անտի նաւով տարցեն ի բուն իսկ ի Ֆռանկստան։

Եւ Դաւիթ կաթուղիկոսն այս ամենայն եղելոցս ոչ էր գիտակ, քանզի յաւուրսս յայսոսիկ բնակեալ էր նա ի քաղաքն Ասպահան. ունէր և Դաւիթ կաթուղիկոսս ի Հայոց ազգէն՝ իւր[2]) հաւատարիմ սպասաւոր այր մի՝ որում անունն էր Գրիգոր, ճարտար և զգոյշ

---

1) Ոսկ. չիք. և յայսմ . . . աշխարհաւն գնալ։ — 2) Նոյն. չիք. իւր։

ի սպասաւորութիւն և ի գործ իւր։ Եւ գիտէր այրս այս զլեզու Ֆռանկաց՝ որ միշտ գնայր ի վանքն Ֆռանկաց՝ և առնէր նոցա սպասաւորութիւն վասն մարմնաւոր օգտի իւրոյ. և յաւուր միում ի յրմպել գինւոյ, ի խնամոցն Աստուծոյ քաղցրացեալ են ի մէջ խօսիցն՝ և ընդ բազմաց բանիցն զայն և ս ասացեալ է նշխարաց բերող սպասաւորն Ֆռանկաց ընդ կաթուղիկոսի սպասաւոր Գրիգորին, թէ գնացաք յաշխարհն ձեր՝ և տեսաք զաթոռն ձեր զէջմիածին՝ և անտի հանաք զնշխարս սրբուհւոյ կուսին Հռիփսիմեայ և բերաք աստ, և ահաւանիկ կայ յայն իմն տան սնդկով, կամիմք տանիլ յերկիրն Փուրթուկէշին, զի անտի տարցուք ի բուն իսկ ի Ֆռանկստան։

Իսկ իմաստուն և խոհական այրն՝ թաքուցեալ զբանն ի սրտի իւրում առ ժամուն՝ և հաճեալ զմիտս ասողին, բայց յերկրորդումն աւուր գնացեալ է առ կաթուղիկոսն Դաւիթ՝ և յայտնեալ է զբանն՝ զոր լուաւ ի Ֆռանկացն։

Եւ ի ժամանակիս յայսմիկ յԱրարատու երկրէն բազում քրիստոնեայք ի Հայոց ազգէն և մանաւանդ Երևանայ քաղաքի ժողովուրդքն բնակեալ էին ի մէջ քաղաքին Ասպահանու, զերևելիս և զհաւատարիմ ոմանս ի նոցանէ կոչեաց Դաւիթ կաթուղիկոսն առ ինքն՝ և յայտնեաց նոցա զբանն, և նոքա յոյժ տրտմեցան, և շարժեցան ի նախանձ վրէժխնդրութեան։ Եւ կաթուղիկոսն և նոքա ի միասին գնացին ի մէջ Ջուղայեցւոց առ խօջայ Սաֆարն՝ որ էր աւագ Ջուղայեցւոց, ոչ միայն Ջուղայեցւոց, այլ և ամենայն ազգին Հայոց՝ որք կային ի ներքոյ թագաւորութեանն Պարսից, քանզի յոյժ ընդունելիք էին խօջայ Սաֆարս՝ և եղբայրն իւր խօջայ Նազարն առաջի Պարսից թագաւորին և իշխանացն նորա, և ծանուցին խօջայ Սաֆարին զայն գործ։ Եւ խոջայ Սաֆարն՝ և կաթուղիկոսն՝ և աղայ տէրտէրն, որ էր աւագ՝ Երևանեցւոց, ի միասին գնացին առ քաղաքապետն՝ որում անունն էր Միրզայ Մահմատ, զոր շահն կարգեալ էր քաղաքապետ Ասպահանու, վասն զի շահն ոչ էր Ասպահան յայսմ ժամանակիս, այլ ի Թարվէզ էր, նաև խօջայ Նազարն և ս անդ էր առաջի շահին։ Եւ յետ ծանուցանելոյ քաղաքապետին՝ առեալ զօրականս ի նմանէ գնացին յանկարծակի ի վանքն Ֆռանկաց՝ և բացեալ զասացեալ

տան՝ դուռն գտին զսնդուկն նշխարովն։ Եւ առեալ բերին զնշխարալի սնդուկն առ քաղաքապետն, և նա կնքեալ է զսնդուկն իւրով մատանեաւն և տուեալ ցխօջայ Սաֆարն յաւանդ՝ առ ի պահել զնա մինչև ցգալն շահին և ի խնդրել զնա։

Զայս ամենայն գործոց անցուածք և որպիսութիւնք խօջայ Սաֆարն և Դաւիթ կաթուղիկոսն գրով ծանուցեալ են խօջայ Նազարին՝ որ էր ի Թարվէզ։ Եւ խօջայ Նազարն, քանզի համարձակ էր առաջի շահին, ծանոյց նմա, և խնդրեաց ի շահէն զթուղթ հրամանաց և ծառայ թագաւորական առաքել զկնի պատրեացն՝ որք զնշխարսն հանին, զի կալեալ զնոսա ածցէ առաջի թագաւորին, և շահն արար զամենայն կամս խօջայ Նազարին։ Բայց գործն այսպէս հանդիպեցաւ, զի զթագաւորական ծառայն, զոր պատրաստեցին ի գնալ՝ ազգաւ Հայ էր և հաւատով քրիստոնեայ, դաւանութեամբն Հայոց՝ որոյ բնական անունն էր Աւետիք, բայց միւս և ս մականուն մակադրեալ էին նմա Ալթուն. և զամենայն զոր ինչ պատշաճ էր գործառնութեանն այնմիկ, խօջայ Նազարն պատուիրեաց Ալթունին։ Եւ Ալթունս այս գնացեալ եհաս ի գաւառն Նախչուանու՝ և եմուտ ի գիւղն Ֆռանկաց Ապարաներ, և նոյն ժամայն զեպիսկոպոսն և զերիցունսն և զերևելիս ի ժողովրդականացն Ֆռանկաց կալեալ կապեաց՝ և արգել ի կալանս, և պահանջէր ի նոցունց ցուցանել զնշխարաց հանող պատրիսն, իսկ նոքա ոչ կամէին ցուցանել։ Բայց Ալթունն չարչարէր զնոսա և կախեալ բրածեծ առնէր, իսկ նոքա յակամայ ցուցին զնշխարաց հանող պատրիկսն, որոց անուանքն էին պատրի Գլէլուն, և պատրի Արքանջէլի։ Այնուհետև կարի ստիպով պահանջէր զնշխարն ի նոցունց, իսկ նոքա ոչ կամէին ցուցանել, բայց Ալթունն սկսաւ կախել և սաստիկ բրածեծ առնել, և խստագոյն չարչարել, և տանջել զնոսա. և այնպէս զբազում աւուրս անողորմ չարչարէր զնոսա, զի ոչ ցուցանէին զնշխարսն։

Եւ յաւուր միում մինչ կախեցին ի գեղական երիցանց գեղջն այնմիկ զոմն երեց, և զբազում ժամս հարկանէին անողորմ, կայր և երիցուն այնմիկ եղբօրորդի մի փոքրիկ տղայ, որ առ ընթեր նորա կանգնեալ աղիողորմ լայր. և տղայս այս ի հարցանել արանցն, որք անդր կային. թէ զի՞ վասն կախեալ հարկանեն զտէր-

տէրն իմ, և արքն ետուն պատասխանի մանկանն, թէ նշխարք սրբոց բերեալք են ի գիւղս՝ և զայն խնդրեն ցուցանել, և մեք ոչ եմք տեղեակ որ ցուցանեմք, վասն այնորիկ կախեալ են և հարկանեն: Եւ տղայն կրկնեալ ասաց նոցա. ապա զի՞ նչ է այն, որ կայ ի ներքսագոյն տան մերում, որ յամենայն աւուր ճրագ վառեն առաջի նորա: Եւ մինչ ցայս վայր Ալթունն բնաւ ոչ է խօսեցեալ Հայերէն, և կամ զինքն Հայ ձևացուցեալ. և ինքն ևս ի մէջ արանցն կանգնեալ էր, յորժամ տղայն ասաց զայն բանն: Եւ ի լսելն իւր Ալթունն ի տղայէն զբանն զայն, ի նմին ժամու դարձաւ առ տղայն և խանդաղատանօք խօսեցաւ ընդ նմա՝ և ասաց. զի՞ նչ ասացեր ո՛րդի, մէկէլ[1]) ասա՛. և տղայն կրկնեալ միւսանգամ ասաց զբանն: Եւ ապա ասաց Ալթունն առ տղայն. եթէ զասացեալդ ցուցանես ինձ, զտէրտէրն քո արձակեալ թողում. և քեզ և քո տէրտէրին կապայ հագուցանեմ խլղաթ. ապա թէ ոչ՝ այնչափ ծեծեմ զտէրտէրն քո՝ որ[2]) ի ներքոյ փայտի մեռանի: Ապա ինքն Ալթունն կալեալ զձեռանէ տղային, ասաց. ե՛կ որդեակ՝ երթիցուք ի տունն ձեր և զասացեալդ ցոյց ինձ. և հասեալ ի տունն մտին տանէ ի տուն մինչև ցներսագոյն տունն՝ ուր կայր նշխարքն. և ետես Ալթունն ի բարձր տեղւոջ հանգուցեալ էին՝ և մաքուր զգեստուք ծածկեալ՝ և ճրագն առաջի նորա ի վառ կայր. և Ալթունն ի բաց էառ զամենայն ծածկոյթն և ետես, որ ստոյգ նշխարքն էր: Եւ ինքնին առեալ ի գիրկն իւր ի դուրս եբեր. և ըստ իւրում խոստմանն որ առ տղայն, եթող զերէցն. և զխոստացեալ կապայսն պարգևեաց երիցուն և տղային:

Եւ այնուհետև սկսաւ Ալթունն խստագոյնս չարչարել զայլ կալանաւորսն՝ և մանաւանդ զնշխարաց հանող պատրիկսն, և յոչ ըմբերել դառն տանջանացն, ասացին՝ թէ այլ ոչ գոյ բաց յայնմ միոյն, զոր ի լեառն պահեալ եմք, այժմ ի ցերեկի համբեր, զի ո՛չ լինի. և ի գիշերի գնացեալ ի տեղին՝ հանեալ տացուք քեզ: Եւ[3]) զանուն լերինն՝ յորում զնշխարս թաքուցեալ են՝ Բոլու կոչեն ամենայն աշխարհն այն, որ մերձ է գեղջն Ապարաններու, որ է բարձր քարանձաւ լեառն: Եւ յորում գիշերի գնացին պատրիկքն ի լեառն,

---

1) Ոսկ. միւսանգամ. — 2) Նոյն. մինչ զի. — 3) Նոյն. զի.

գնաց և Աղթունն էս ընդ նոսա։ Եւ յորժամ զնշխարն թաղեալ են անդ, նշանօք բևեռաստեղն թաղեալ են. և այժմ էս սկան նշանօք բևեռաստեղն երթևեկս առնել, և այնքան երթևեկս արարին այսր և անդր, մինչ հասաստեաւ ի վերայ թաղեալ տեղւոյն եկեալ կացին. և ապա հրամայեցին սպասաւորացն փորել դոեղին. և ի գրաւ փորելոյն տեսին արծաթեայ թաս մի լի նըշխարօք, և առեալ զայն էս եառն Աղթունին. և Աղթունն առեալ զնշխարան և զպատրիկան դարձաւ ի գիւղն Ապարաներ. և պահանջէր ինոցանէ զայլ էս նշխար. և նոքա առաջի անկեալ լային և ասկալի երդմամբ երդնուին, թէ այլ ոչ գոյ։

Եւ ինքն Աղթուն էր ի գեղջէն Աստապատու՝ որոյ և տունն անդ էր, եկեալ յԱպարաններ գեղջէն՝ ընդ իւր առեալ զնշխարքն և զնշխարաց հանող պատրիկան, և եկեալ ի գիւղն իւր յԱստապատ։

Յաւուրս յայսոսիկ պատահեցաւ սրբոյ վարդապետին Պօղոսի լինիլ ի գիւղն Աստապատ, և զպատմութիւն այս վարդապետիս արարեալ եմ յառաջիկայդ յայսմ շարագրութեանս, առ որ գընացեալ Աղթունին և տարեալ առաջի զամենայն նշխարան և ասաց վարդապետին՝ առնուլ իւր բաժին, և վարդապետն առեալ ի նըշխարացն մասն մի իչափ մասին միոյ. և զայլն ժողովեաց Աղթունն առ ինքն։ Զայս էս ասաց Աղթունն առ վարդապետն. եթէ ոչ լինիս ինձ մեղադիր վասն պատրեացս, զմարմինս տոցա աստէն թողեալ, և բարձեալ ի տոցունց զգլուխն միայն տարայց առ թագաւորն։ Իսկ վարդապետն սուրբ՝ իբրև ի վերայ քրիստոնէից՝ գթացեալ ի վերայ պատրեացն ոչ եթող Աղթունին առնել զասացեալն։

Եւ զմասն նշխարացն, զոր էառ վարդապետն յետ ամաց լինի գնաց ի քաղաքն Նախչուան, և է մերձ նմին քաղաքի փոքրիկ գիւղ մի, զոր Քուլթափայ կոչեն. և մինչև ցժամանակն յայն ոչ գոյր ի գիւղն յայն եկեղեցի. և անդէն հիմն արկեալ եկեղեցւոյ և եդ ի հիմունս եկեղեցւոյն զնշխարն գայն. և ի վերայ նորա շինեալ աւարտեաց զեկեղեցին։ Եւ յաւուր օծման եկեղեցւոյն անուանեաց զանուն եկեղեցւոյն սուրբ Հռիփսիմեայ. և կան այժմիկ տակաւ հայազուն քրիստոնեայք ի գիւղն յայն՝ հաստատեալ ի վերայ եկեղեցւոյն։

Իսկ Ալթունն ելեալ յԱստապատու՝ առեալ ընդ իւր զպատրիկսն և զնշխարն և գնացեալ եհաս ի Թարվէզ՝ և մատոյց առաջի խօջայ Նազարին զնշխարսն և զպատրիկսն. և խօջայ Նազարն ծանոյց շահին, և խնդրեաց ի շահէն, և ասաց. յաջողումն բախտի թագաւորիդ մերոյ ո՛չ եթող գնալ նշխարացն այնոցիկ [1]) ի Ֆռանկստան. զի թէ գնացեալ էր, ամենայն ազգն Հայոց զկնի նորա գնային, քանզի ազգն Հայոց ամենեքեան կախեալ կան զնմանէ, և մանաւանդ ժողովուրդքն Ջուղայեցւոց և Գողթան գաւառին, յորոց բազումք են վաճառականութեամբ այժմ ի Ֆռանկստան, և հազիւ թէ դառնային նոքա յայս աշխարհ: Եւ խնդիր մեր այս է յարքայէ, մի գուցէ բաժանեսցի մասն ինչ ի նշխարացս յայսցանէ, և թէ իցեն ֆռանկունքն առեալ ի սմանէ, զայն ևս առեալ ի նոցանէ մեզ տացէ, զայս բան նախ քան զօր քննութեան դատաստանին ասաց խօջայ Նազարն ընդ շահին: Իսկ շահն արար պատասխանի, թէ որովհետև յօժարութիւն կամաց Ջուղայեցւոց այդպէս է. յաղագս յօժարութեան նոցա, և ի շնորհ երեսաց քոց արարից որպէս ասացերդ:

Եւ յաւուր յորում նստաւ շահն ի դատաստան, եբեր Ալթունն զնշխարն և զպատրիկսն առաջի շահին, և շահին հարցեալ տեղեկացաւ ամենայնի. և զպատրիկսն եթող առանց պատուհասի, քանզի ի ժամանակին յայնմիկ դաշն խաղաղութեան ուխտեալ և հաստատեալ էին շահն և թագաւորն Ֆռանկաց ընդ միմեանս, և ի շնորհուկս առնելով նոցա ոչ պատժեաց զպատրիկսն, այլ ի բաց արձակեաց առանց պատժոց: Իսկ պատրեաց զհամարձակութիւն առեալ ի ներողութենէ շահին, ասացին առ շահն. զայսքան աշխատութիւն և զնեղութիւն՝ զոր կրեցաք մեք յաղագս նշխարացդ, խնդրեմք զի զմասն ինչ ի նշխարացդ պարգևեսցէ մեզ արքայ, պատասխանի արար նոցա շահն հիացական մեղադրութեամբ ասելով. զո՞րոց զինչսն առեալ տաց ձեզ, զի զայս նշխար՝ զոր խնդրէք, Հայոց է, և ո՛ր իրաւունք վկայեն թէ զինչս նոցա առեալ ձեզ տաց. և ապա շահն արար զհրաման տալ զնշխարսն զամենայն ցխօջայ Նազարն, որ եղև այնպէս:

---

1) Ա-եր. երեց. այնմիկ.

Ցետ այսոցիկ կամեցեալ է շահն առաքել զնշխարն ի քաղաքն Աստահան՝ և խօջայ Նազարին և սա ասացեալ է թէ՝ այսպէս կամիմ առնել. և նա և սա հաւանութիւն տուեալ է այսմ։ Եւ ապա գրեալ է շահն Թուղթ յԱստահան առ խօջայ Սաֆարն, թէ յաղագս շնորհի երեսաց Ձերոց՝ և ըստ յօժարութեան սրտից Ձերոց, առի զնշխարս սրբոցն Ձերոց ի Ֆռանկաց՝ և պարգևեցի Ձեզ, և արդ՝ առաքեցի առ քեզ յաւանդ պահեստի. արդ՝ ընկալ զդա և պահեա՝ ցորժամ խնդրեցից, բերցես առաջի իմ. և խօջայ Սաֆարն առեալ և ընկալեալ զնշխարսն և ի տան իւրում պատրաստեալ տեղի պատշաճաւոր, և անդ էր հանգուցեալ, և ըստ արժանւոյն սրբութեանցն յամենայն աւուր պաշտէր զնոսա անուշահոտ խընկօք և պայծառ մոմեղինօք, որքան ինքն և որդիքն կային, և այժմ թոռունքն իւր, և կայ անդէն մինչև ցայսօր։

Արդ՝ նշխարք սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ այսպէս հանեալ եղև ի Ֆռանկաց, և այսպէս եկեալ եղև յԱստահան քաղաք։

Իսկ նշխարաց հանող պատրիկքն՝ զորս արձակեաց շահն, ելին ի Թարվիզու և գնացին միւսանգամ ի Նախչուան՝ զի վերստին գնասցեն ի գաւառն Արարատեան ի խնդիր նշխարաց սրբոց։

Եւ պատրիկքն մինչ տակաւին էին ի գաւառին Նախչուանու՝ յաւուր միում պատահեցան տեսութեան Մախսուտ սուլթանին՝ որ էր իշխան Նախչուան քաղաքին և ամենայն գաւառաց նորին, և ի յաճախել բանից և խօսից ի մէջ նոցա, որ վասն հաւատոց, ասացեալ է սուլթան ընդ պատրիկան. ապա զպատգամաբերն մեր զՄահմէտ ամենևին ոչ պատուէք և ընդունիք. և ի նմին ժամու հանդէպ նոցա նստեալ էր շուն մի. և ոմն ի պատրեացն ձգելով զձեռն հանդէպ շանն և ասաց, զի՞նչ է Մահմէտ զի պատուեսցուք զնա՝ եթէ Մահմէտ և եթէ շունն այն զուգահաւասարք են. և ի վերայ այսմ բանի՝ սուլթանն և ամենայն ազգ և ծառայք նորա ի խոր խոցեալ են և մահու չափ վիրաւորեալ, բայց զոմն ի սիրտս իւրեանց թաքուցեալ են առ ժամանն և ոչ բերեալ յերեսս։

Իսկ պատրիկքն յետ աւուրց յոլովից կամ սակաւուց՝ ելեալ ի Նախչուանայ գնացին յԵրևան, և անտի ելեալ են զի գնասցեն ի Գեղարքունի, և յորժամ հասեալ են ի լեառն, զոր Սուլէ յանանայ սար ասեն, յետուստ կոզմանէ եկեալ են զկնի նոցա արք հինգ հե-

ՅԵալ՝ ազգաւ Ղ.ղլպաշ, հասեալ են պատրեացն, և մինչ խօսելով ընդ նոսա երիտասին զճանապարհայն, և անդէն յանկարծակի հարեալ են սրով և սպանեալ զերկոսին պատրիկան՝ որք էին Հռիփսիմեանց նշխարաց հանողքն։

Կայր այլ և ոմն աշխարհական այր ընդ նոսա, որ էր սպասաւոր պատրեացն, և անուն նորա Ազամիր, յԱպրահունիս գեղջէն Ֆռանկաց, և այրս այս ի սպանանելն պատրեացն ինքն փախուստ առեալ է ի կողմն քարանձաւի միոյ, և ոմն ի Ղ.ղլպաշ զինուորացն ընթացեալ զկնի նորա, և անդէն հարեալ է զնա սրովն, ի գլուխն, ի պարանոցն, յուսն և ի յարմունկն. և վիրաւորեալ այրն անկեալ ի գետնի ձևացուցեալ զինքն թէ մեռայ. և զինուորին և սա համարեալ է զնա թէ ստուգիւ մեռեալ է, վասն որոյ հարեալ է զայրն ոտիւքն և ի բարձանց ի գլխոյ քարանձաւին արկեալ է զնա ի ներքոյ վիմին, և ինքն գնացեալ առ ընկերս իւր. և զինուորքն՝ որք զայս գործեցին, առին զինչս նոցա՝ որոց և հաւանեցան. և գնացին ուր և կամեցան։

Եւ այս Ղ.ղլպաշ զինուորքս՝ որք զպատրիկան սպանին՝ ոմանք ասացին, թէ ի Մախսուա սուլթանի զօրականացն էին, որք վասն անարգանաց Մահմետին, զոր անարգեցին պատրիկքն՝ և ասացին, հաւասար գոլ զնա շան, առաքեաց Մախսուա սուլթանն՝ թագուն սպանանել զնոսա, և զինուորացն եկեալ այնպէս արարին։ Եւ ոմանք ասացին, թէ այն պատրիկան սպանող զօրականքն էին ի զօրականաց Ամիրգունայ խանին, որ էր տէր գաւառին Էջմիածնի, առաքեաց զկնի պատրեացն սպանանել զնոսա, վասն երկու պատճառի։ Նախ՝ ի վրէժխնդրութիւն նշխարաց 1) սրբոյն Հռիփսիմեայ՝ որ յերկրէն Ամիրգունայ խանին հանին զնշխարսն և տարան յայլս. և երկրորդ՝ ասացին թէ լուեալ էր Ամիրգունայ խանն, թէ ընդ պատրեացն այնոցիկ կան բազում՝ գանձք ոսկւոյ և արծաթոյ, վասն գանձուցն առաքեալ զօրականս և սպան զնոսա և էառ զգանձն։ Արդ՝ եթէ ի Մախսուա սուլթանէն, և թէ յԱմիրգունայ խանէն՝ և թէ ուստի և իցէ, եկին զինուորք ոմանք՝ և սպա-

---

1) Ո-ն· ՀԽ· նշխարաց։

նին զպատրիկան, և զսպասաւոր պատրեացն վիրաւորեալ արկին ի ներքոյ քարանձաւին։

Եւ մեք յորժամ եղեալ ի խնդիր պատմութեանց շրջեաք, գնացաք յերկիրն Նախչուանու ի գաւառն Երնջակ, և 1) ի գիւղն Ապարաներ. պատահեցաք և առնս այսմիկ Աղամիրիա, և տեսաք զինքն և զտեղիս, և զսպիան վիրացն, և նա պատմեաց մեզ զպատմութիւնս զայս։ Եւ զկնի ասաց՝ թէ յորժամ արկին զիս ի քարանձաւէն ի վայր՝ ընկեցայ ես ի մէջ ջրոյ գետոյն և էր գետն այն 2), զոր Կոթայ գետ ասեն, և ջուր գետոյն առեալ տարաւ զիս՝ և էարկ ընդդէմ վիմի միոյ, և վէմն այն եղև արգելիչ ինձ, և արգել զիս մինչ ի մթանալ երեկոյին դնելս աստեղաց։ Եւ այս ամենայն եկին ի վերայ իմ, և ես կայի կենդանի շնորհօքն Աստուծոյ, և գիտէի զամենայն, որ ինչ պատահէր ինձ. և ողորմութեամբն Աստուծոյ ոչ խեղդեաց զիս ջուր գետոյն. և ընդ մթանալ երեկոյին, ելի ի գետոյն, և գնացի. և ոչ գիտէի թէ ուր գնամ, բայց ի գնալն իմ պատահեցայ բազմագնաց ոտնակոխ ճանապարհի միոյ, և խորհեցայ յանձն իմ, թէ ի վերայ ճանապարհիս կացից, զի ի յանցորդաց սորին հարցեալ գիտացից թէ զինչ պարտ է ինձ առնել. և եղև զի ընդ արշալոյս առաւօտուն, եկին արք ոմանք գրաստուք՝ Հայ ազգաւ, և գնային ի գիւղ ուրեմն. և ես եղեալ խառնեցայ ընդ նոսա. և նոցա գիտացեալ զամենայն պատահումն, որ առ իս, եդին զիս ի վերայ գրաստու՝ և հասուցին ի գիւղ մի՝ և ես պատմեցի գեղականացն զամենայն։ Եւ ի գեղականացն ոմանք գնացին ի տեղի սպանման պատրեացն, և տեսին զպատրիկան սպանեալ, և ամենայն գրեանք, և թուղթք, և զգեստք նոցա ցրուեալք ընդ երեսս անապատին։ Եւ անդէն ի վերայ ճանապարհին վարեցին վիհ՝ և ընդ հողով արարեալ ծածկեցին զնոսա. և ես մնացի ի գիւղն մինչև ողջացան վէրքն իմ և ապա եղեալ եկի ի տուն իմ։ Արդ՝ այս Աղամիր անուն այրս, որ տեսող էր ամենայն գործոցն՝ պատմեաց մեզ ի տեղւոյն, որ եղեալ են ի Նախչուանայ մինչև ցայս վայր։

---

1) Ոմն. ձեռ. և։ — 2) Նայն. ձեռ. էր գետն այն։

Իսկ զկնիս, զոր արդ պատմեմք, Մարտիրոս անուամբ ոմն եպիսկոպոս պատմեաց՝ զոր ինքն էր աչօք տեսեալ։ Ասէր՝ թէ յաշխարհէն Ֆռանկաց եկն [1]) միւս այլ պատրի, անուն Մելքիօր. և պատահեցաւ տեսութեան շահին, որ էր յայնժամ ի Թարվէզ. և ի Թարվիզու ելեալ շահն ամենայն բանակաւն իւրով եկն յերկիրն Գեղամայ. եկն ընդ նոսա և պատրիկն Մելքիօր, քանզի իբր զդեսպան եկեալ ձևանայր, և պատիւ ունէր ի շահէն, և էր այր մեծազգի և փառաւոր՝ և յոլովս խօսէր ընդ նմա շահն։ Եւ ի մէջ խօսիցն յաւուր միում ասացեալ է Մելքիօրն ընդ շահին, թէ յառաջն ժամանակաւ ոմանք ի մերոց պատրեացն եկեալ են յայս երկիրս, և յաւազակաց սպանեալ են և թաղեալ կան ի լերինս, և արդ՝ յօժարի կամք իմ հանել զոսկերս նոցա և տանիլ ի հայրենի գերեզմանատունս իւրեանց։ Իսկ շահն՝ հեթանոս գոլով օրինօք և ազգաւ, և ոչինչ ունելով փոյթ զոսկերաց մեռելոց, պատասխանեալ է նմա, դու գիտես։ Եւ ապա Մելքիօրն առաքեալ է զոմանս ի տեղին, որ հանեալ են զոսկերս Գլէլումին և զընկերին, և առ ինքն բերեալ, և ինքն ընդ իւր տարեալ է ի բուն Ֆռանկստան յերկիրն իւրեանց՝ իբրև զնշխարս մարտիրոսի։ Եւ այս ևս այսպէս։

Եւ ժամանակս՝ յոր այժմս կամք մեք, է թուականն մեր Հայոցս ՌՃԷ. յորում և զպատմութիւնս շարադրեալ գրեցաք, պատահեցաւ մեզ գալ ի մեծահանդէս քաղաքն Ասպահան. քանզի եկեալ էր աստ խոհական, և մեծահոգի, և արժանաժառանգ հայրապետն ամենայն Հայոց, կաթուղիկոսն սրբոյ Էջմիածնի տէր Յակոբ առ ի տեսութիւն և յայցարարութիւն բանաւոր հօտին Քրիստոսի՝ որ հաւատացաւ նմա, այլ և ի նուիրակութիւն սրբոյ Էջմիածնի. այլ և ի գործոց մարմնականաց յարդարումն, որ ի դուռն արքունի. որոյ ի սպասաւորութիւն եկեալ էաք յոլովք. որով և գնացաք ի տուն խօջայ Սաֆարին յուխտ և յերկրպագութիւն նշխարաց սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ, և այլ յոլով նշխարաց՝ որք կան անդր, և բացեալ զնշխարսն տեսաք զամենեսեան՝ և կատարեալ զուխտն՝ արժանացաք օրհնութեանց սրբոցն։ Ոմանք յերևելի արանց Ջու-

---

1) Ա-Էտ. Էրէց. եկեալ։

զայեցւոց ասացին մեզ զայլ և-ս պատմութիւնս սակաւս. և շարադրութիւնս պատմութեանց նոցա էր այսպէս։

Յետ ժամանակաց անցելոց պատմութեանցդ՝ զոր յառաջդ պատմեցաք, եկեալ է շահն յԱսպահան, և ըստ հանապազորդ սովորութեան իւրում եկեալ է ի տուն խօջայ Սաֆարին, պատահեալ են և անդ ոմանք պատրիկք Ֆռանկաց՝ որք էին ի կարգէ վերոյասացեալ պատրիկ Գլէլումին. և ի մէջ խօսից յիշեալ են զնշխարս սրբոց Հռիփսիմեանց, և բերեալ են զամենայն նշխարս սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ առաջի շահին ի տեսութիւն ամենեցուն։ Եւ յորժամ բացեալ են զնշխարն, յայնժամ պատեհ ժամ գտեալ են պատրիկքն. և ի շահէն խնդրեալ են իբրև զպարգևս տալ նոցա մասն ինչ ի նշխարացն այնոցիկ։ Եւ շահն ինքն առեալ է ոսկր մի յոսկերացն, և զայն և-ս դանակաւն հարեալ է և կոտրեալ, զկէս ոսկերն դարձեալ ձգեալ է ի մէջ այլ և-ս նշխարացն, և զկէսն տուեալ է ի պատրիկսն, և նոքա առեալ են և ամփոփեալ յինքեանս։ Եւ զայլ և-ս նշխարսն զհասարակն, հրամայեալ է խօջայ Սաֆարին տանիլ և պահել. և նա բարձեալ ի միջոյ՝ և տարեալ ի տեղին ուր յառաջն եդեալ էր, և կայ անդէն մինչև ցայսօր։ Իսկ վասն մասին, զոր այժմ առին պատրիկքն՝ տարեալ են ի Բանդարայ աշխարհն՝ ի քաղաքն, որ կոչի Գուայ, շինեալ են վանք ի նմին քաղաքի, և զմասն այն եդեալ են ի հիմունս եկեղեցւոյ այնմ վանացն. և է վանքն այն այժմ կուսանաց վանք, յորում բնակեալ են բազում ճգնաւոր կանայք։ Արդ՝ օրհնեալ է Աստուած յամենայն ժամ [1])։

ԳԼ. ԺԷ.

Թէ ո՛րպէս կամ յինչ պատճառէ տարան յԱսպահան խաղաք զԱջն սրբոյն Գրիգորի մէրոյ Լուսաւորչին, եւ զխարիմն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի։

Մեծ թագաւորն Պարսից առաջին Շահաբասն, որ զազգս Հայոց արտասահման արար ի բնիկ աշխարհէն Հայոց, և վարեաց յաշխարհն Պարսից, այնու դիտաւորութեամբն՝ որպէս զի

1) Ոսկ. չիք. Արդ՝ օրհնեալ է Աստուած յամենայն ժամ։

աւերեցի աշխարհն Հայոց՝ և շինեցի աշխարհն Պարսից, և նուաղեցի ազգն Հայոց՝ և բազմացի ազգն Պարսից։ Եւ ղի էր Շահաբան ինքն այր զգոյշ և նախահոգաւ, և յար և հանապազ խորհէր՝ և խոկայր, թէ ուրպիսի հնարս հնարեցից վասն ազգին Հայոց՝ ղի մի զարձեալն յաշխարհն իւրեանց, այլ մնասցեն յաշխարհն Պարսից։ Վասն ղի ժողովուրդքն Հայոց, այնք, որք յաշխարհին Հայոց ծնեալ էին, յոյժ բաղձային գնալ յաշխարհն Հայոց, վասն որոյ յաղագս գիւտի հնարից խոնարհեալ ղիջանէր ի ղեհական փառաւորութենէ իւրմէ Շահաբան, և խօսէր ընդ ազգին Հայոց՝ որում և պատահէր, եթէ նշանաւոր երևելի ազգ, և թէ վարժամաց՝ և եթէ աղքատաց, խօսեցուցանէր զժողովուրդն, և ինքն յակճիռս կացեալ մնոք ունկն դնէր բանից նոցա, և ի սիրտս իւր ժողովէր զանօրէնութիւն, և յղանայր զչար։

Եւ որպէս յառաջագ ասացաք, այլակերպէր զինքն շահն, և շրջէր ի փողոցս և ի պողոտայս ի լսել, թէ զինչ ասեն։ Մտանէր ի տունս տունս, և որում և պատահէր բանս ինչ առաջարկեալ խօսէր ի կողմանէ շահին՝ և ի կողմանէ ռիսթին (հպատակ), եթէ շահն խաղաղասէր և արդարադատ է, և ոչ թողու իշխանաց որ զուլում (հարստահարութիւն) առնեն ռիսթին։ Եւ մանաւանդ առաւել խնամակալ է ազգին Հայոց, որ զամենայն զգործ և զբանս նոցա լսէ կամաց նոցա կատարէ։ Եւ ընդհէր ազգն Հայոց ոչ են ջերմագոյն և յօժար կալ ի յաշխարհիս Ասպահանայ. զի շէն աշխարհ է և իշխելի է։ իսկ աշխարհն Հայոց Սահրատ է և բերան թշնամւոյ, և հանապազ աւար և գերութիւն։

Եւ բազում անգամ լուեալ է պատասխանի թէ յաշխարհին Հայոց ամենայն բարեաց լիութիւն և առատութիւն է և թեթևագին է, և աստ սուղ է և թանկագին։ Եւ անդ գերեզմանատունք հարց և նախնեաց նոցա։ Եւ վանօրայք, և ուխտատեղիք, ուր գամբարանք են սրբոց, և մանաւանդ մեծահանգէս Ախթոռն սուրբ Էջմիածին։ ուր կայ սուրբ աջն Գրիգորի Լուսաւորչին, որով օրհնի սուրբ մեռոնն, ուստի գնացեալ սիւռի յազգս Հայոց յամենայն աշխարհ ուր և իցեն։ վասն որոյ ամենայն ազգն Հայոց հնազանդին սրբոյ Ախթոռոյն Էջմիածնի և կաթուղիկոսի նորա՝ որ անդ նստի։

Եւ զայս բանս ոչ թէ տգէտք և աննշանք ոմանք միայն ասացեալ են. այլ և նշանաւորք և գիտունք։ Այլ և լուաք յոմանց թէ զայն և ս ասացեալ են, թէ կամի շահն որ հաստատուն մնան ազգն Հայոց յաշխարհիս Պարսից. պարտ է նմա բերել զաջն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին յԱսպահան, և[1]) անդ շինել նոր Էջմիածին, զի լիցի օրհնել մեռոն, և անդ նստի կաթուղիկոսն. և ապա ազգն Հայոց կայաւորեալ մնասցեն. քանզի ի վերայ Աջոյն և Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կան։

Արդ՝ օձն դարանակալ և խորամանկ թշնամին կենաց, և հոգւոց, և հաւատոց քրիստոնէից, որ յար հանապազ ի տարակուսի կայր վասն ազգին Հայոց. արդ ի նոցանէ լուաւ զստոյգ լուծումն տարակուսանացն։ Այնուհետև հաստատուն և անփոփոխելի եդ ի մտի իւրում քակել զսուրբ Էջմիածինն՝ և խափանել որ անդ զկաթուղիկոսութիւնն. և բերել զաջն Լուսաւորչին, և զքարինքն Էջմիածնի յԱսպահան, և անդ շինել նոր Էջմիածին. զի անդ նստցի կաթուղիկոսն, և անտի սփռեսցի մեռոն ընդ ամենայն աշխարհ. որպէս զի այնու մնասցեն ազգն Հայոց ի Պարսկաստուն. այլ և շահք և մուտք ամենայն աշխարհաց ժողովեսցի ի քաղաք և յազգ իւր։ Վասն որոյ ի մէջ քաղաքին Ասպահանու նշանակեալ զատոյց տեղի՝ ուր շինել կամէր Էջմիածին. և էր տեղին այն մերձ այնմ այգւոյն որ բարբառովն Պարսից բաղիզրիշկ ասեն, այսմ այգւոյ[2]) յարևմտից կուսէ՝ յետուստ կողմանէ նորին, կից նմին այգւոյ։

Եւ յաւուր միում գնաց շահն ի նշանակեալ տեղին, էր ընդ նմա և խօջայ Նազարն՝ և այլք ոմանք ի Հայոց, ասաց շահն ընդ խօջայ Նազարին, վասն ձեր շինեմ աստ Էջմիածին, զի մի վասն այնմ Էջմիածնի կարօտութիւն կրեալ ճմլեսցին սիրտք ձեր, և հրամայեմ գնալ բազում ուղտ և ջորի և սայլ, զի զքար և զհող այնր Էջմիածնի քանդեալ բերցեն աստ, զի այնու քարով և հողով շինեսցի այս Էջմիածինս, որպէս զի առանց իմիք երկբայութեան հաստատեսցին սիրտք ձեր ի վերայ նոր շինեցելոյս։ Եւ այսու կերպիւ հնարեալ կամէր քանդել զսուրբ Էջմիածին։ Իսկ խօ-

---

1) Ոսկ. Նստցի։ — 2) Նոյն. չիք. այսմ այգւոյ։

ջայ Նազարն քանզի ոչ կամէր զքանդումն սուրբ էջմիածնի, զի կսկիծ էր սրտի նորա. և առ ի խափանելոյ զխորհուրդ շահին, պատասխանեալ է այսպէս: Թագաւորն ողջ կայցէ, եթէ կամք քո յօժարեսցի շինել զէջմիածին գեղեցիկ և հաստատ, կարող ես յարծաթոյ և յոսկւոյ շինել, թող թէ ի քարէ. և զինչ հարկ է յաղագս քարի և հողոյ զայնքան աշխատութիւնս կրել, և զայնքան ծախս ծախել ի վերայ նորա, որպէս զի ի հեռուս և յօտար աշխարհէ քար և հող բերել: Բաւական և բարւոք է այս աշխարհիս քարն և հողն, եթէ կամիս շինել, սոքօք շինեա. և ընդունելի է մեզ:

Իսկ ամենաթագաւորն Աստուած՝ որոյ թագաւորութիւնն միայն է յաւիտենական, որ և զանց առնէ զբազում խորհրդովք մարդկան, թագաւորաց, ազգաց և ազանց՝ ըստ գրեցելումն թէ. Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց, անարգէ Տէր զխորհուրդս ժողովրդոց, և արհամարհէ Տէր զխորհուրդս իշխանաց: Այլ խորհուրդ Տեառն յաւիտեան մնայ, և խորհուրդ սրտի նորա յազգէ ի ազգ, ոչ կամեցաւ զկատարումն խորհրդեան շահին յայնժամ, թէպէտ և անփոփոխելի գոյր հաստատեալ ի միտս նորա. [1]) այլ [2]) խափանեցաւ խորհուրդ նորա այսու պատճառաւ. զի հանդերձեալ էր նա գնալ յաշխարհն Վրաց ի վերայ թագաւորաց և ազգին նոցա, և բազում զօրօք, և յոյժ պատրաստութեամբ ելեալ յԱսպահանայ գնաց յաշխարհն Վրաց: Եւ նախ ի Կախեթ եմուտ և զթագաւորն Կախեթու զԹամրազ փախոյց և զերկիրն աւերեաց. և եկեալ եմուտ յերկիրն Քարթլայ և բանակեցաւ ի վերին կողմն քաղաքին Ծօրու, ի վերայ ճանապարհին, որ գնայ ի Պաշիաչուխ. և խոկայր և սպասէր թէ արով հնարիւք ի բուռն ածեալ ըմբռնեսցէ զթագաւորն Վրաց: Զի [3]) թէպէտ թագաւորն Կախեթու Թամրազ և թագաւորն Քիզլիսու Լաւասափ փախեան երկոքին ի Պաշիաչուխ, այլ Թամրազն ոչ խաբեցաւ և ոչ եկն առ շահն, խակ Լաւասափ խաբեցաւ և հաւատաց շահին և եկն առ նա և նա տարեալ զնա ի Պարսկաստան՝ կորոյս, որպէս և յառաջա-

---

1) Ո-ն. չէ. անփոփոխելի գոյր հաստատեալ ի միտս նորա. — 2) Նոյն. արդ. — 3) Նոյն. զի թէպէտ . . . ի Պարսկաստան կորոյս.

գոյն զամենայն որպիսութիւնն պատմեցաք. արդ՝ այդոքիկ այսպէս։ Այժմ ասասցուք զպատճառ հակառակութեան կաթուղիկոսացն, զի նոցին հակառակութիւնն է պատճառ յԱսպահան տանելոյ քարանցն Էջմիածնի և Լուսաւորչի Աջոյն։

Ի ժամանակին՝ յորում շահն զմեծ սուրգունն արար՝ և զազգս Հայոց վարեալ տարաւ յԱսպահան, գնաց ընդ նոսին և Դաւիթ կաթուղիկոսն յԱսպահան՝ և անդ կայր, Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ևս գնաց ընդ սուրգունին, բայց ի կէս ճանապարհէն դարձաւ՝ և եկն յԷջմիածին՝ և առնէր զկաթուղիկոսութիւնն։ Բայց ինքն Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ոչինչ բնաւ փոյթ ունէր վասն շինութեան, և պայծառութեան, և ժամակարգութեան, և հաստատութեան Էջմիածնի. այլ իւր[1]) տեղի բնակութեան կալեալ յԵրևան քաղաքի ի կաթուղիկէ եկեղեցւոջն, և ի վերայ իւր ժողովեալ զազգականս և զմերձաւորս իւր և նոքօք յօրանայր լոյծ և ընդարձակ կենօք, մտիւքն և արդեամբքն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի։

Կային յայնմ ժամանակի և եպիսկոպոսունք ոմանք ի սուրբ Էջմիածին ի նոյն գեղջէն Էջմիածնի, որոց անուանքն էին Կարապետ՝ և Մարտիրոս և Յօհան, ընդ որս և այլք ևս եպիսկոպոսունք և աբեղայք, սոքա հոգային վասն Էջմիածնի և ցաւէին հանապազ՝ վասն անշքութեան, և ունայնութեան նորին, և զայրանային ընդ արարս Մելքիսէթ կաթուղիկոսին։ Եւ բազում անգամ աղաչանօք՝ տրտնջմամբ՝ և զայրացմամբ ասացին, թէ մի թողուր զաթոռն այնպէս ունայն և անշուք, այլ յաթոռն նստելով կաց ըստ քում ախորժակաց, գոնեա զի միայն աստ լինիցիս, և այն ևս բաւական է մեզ և Աթոռոյս։ Իսկ Մելքիսէթ յօրացեալ և ստուարացեալ գոլով պետական իշխանութեամբն՝ ստունգանէր և անկուշէր զամենայն ասացեալս նոցին։ Իսկ եպիսկոպոսացն սրտնեղեալ ընդ աղօտութիւն և ընդ անշքութիւնն Էջմիածնի՝ և ընդ քամահանս բանից իւրեանց։ Միակամ եղեալ ամենեքեան՝ ծանուցին իշխանի աշխարհին, Ամիրգունայ խանին, որոց ամբաստանութեամբն կալաւ խանն զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն, և

1) Ոչ ինքեան։

էառ վաթսուն թուման տուգանս, որոյ վերայ սրտամնայ լեալ կաթուղիկոսն ի խանէն՝ ելեալ գնաց ի Վրացտուն իբր խռովեալ ի խանէն: Եւ յաղագս գնալոյ կաթուղիկոսին իշխանք և բարեկամք խանին մեղադիրք եղեն նմա, վասն որոյ և խանն զարս ոմանս առաքեաց զկնի Մելքիսէթին կոչնականս նմա, խոստանալով նմա պահել զնա պատուով և կատարել զամենայն կամս նորա: Եւ ապա Մելքիսէթն դարձաւ՝ և եկն յԵրևան. և խանն առ ի շահել զսիրտն Մելքիսէթի՝ կալաւ զեպիսկոպոսունսն և էառ տուգանս: Այնուհետև Կարապետ եպիսկոպոսն եթող զաշխարհ և գնացեալ յանապատ կրօնաւորեցաւ. այս այն Կարապետ եպիսկոպոսն է զոր ի ճառի մեծ անապատին յիշեցաք. թէ եկեալ բնակեցաւ ի Սևան կղզին: Իսկ վասն Մարտիրոս եպիսկոպոսին՝ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն խնդրեաց ի խանէն, զի արտասահման արարեալ վարեսցէ յԱրարատեան աշխարհէն, և խանն արար այնպէս. զի զզինուոր ոմն կարգեաց ի վերայ Մարտիրոս եպիսկոպոսին վարիչ, որ վարելով զնա տարաւ մինչև ցհին Զուղայ, զգետն Երասխ անցոյց յայնկոյս, և ապա դարձաւ զինուորն:

Իսկ Մարտիրոս եպիսկոպոսն ոչ ուրեք արգելաւ՝ այլ գնաց յԱսպահան, և եմուտ, և յարեցաւ առ Դաւիթ կաթուղիկոսն, և օր աւուր՝ ի ժամու և ի տարաժամու պատմէր առաջի նորա զարարսն Մելքիսէթի, և զաւերութիւն և զամայութիւն Էջմիածնի: Սոյնպէս և առաջի ժողովրդականացն Զուղայեցւոց և Երևանցւոց հանապազ խօսէր և ծանուցանէր. իսկ Զուղեցիք, և Երևանցիք կարի վշտացան ընդ արարսն Մելքիսէթի և ընդ ամայութիւն Էջմիածնի, ժողովեցան առ Դաւիթ կաթուղիկոսն, և հարկեցին զնա գնալ յԷջմիածին՝ տիրել և հոգալ զշինութիւն նորա. ասելով մեք օժանդակեմք քեզ յամենայն գործս և ի բանս, և Դաւիթ կաթուղիկոսն ելեալ յԱսպահանայ ընդ որում և Մարտիրոս եպիսկոպոսն եկին յԵրևան քաղաք և յԷջմիածին: Եւ յաւուրսս յայսոսիկ՝ յորում շահն ի Գօրի բանակ եդեալ նստեալ կայր, Դաւիթ կաթուղիկոսն և Մելքիսէթ կաթուղիկոսն երկոքեան ի միասին էին ի սուրբ Էջմիածինն. բայց նախանձն, և ոխակալութիւնն, և հակառակութիւնն ոչ սակաւ յորդեալ առաւելաւ ի մէջ նոցա այսու պատճառաւ:

Քանզի Դաւիթ կաթուղիկոսն յառաջագոյն և նախ էր լեալ կաթուղիկոս քան զՄելքիսէթն. և աւուրբք և ալեօք և ս ծեր էր, նա և Դաւիթն էր օրհնեալ զՄելքիսէթն կաթուղիկոս, զի լիցի ինքեան ընկեր և ձեռնտու, բայց նա եղև խոչընդակն: Եւ յետ ամաց ինչ, որ յառաջեաց Մելքիսէթն յանուն և ի գործ կաթուղիկոսութեան, միանգամայն յինքն կորզեալ գրաւեաց զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան և ինքն վարէր, և զԴաւիթ հարստահարեալ և արտաքեցեալ ի բացեայ արար յիշխանութենէ: Իսկ որ Դաւիթն էր՝ ասէր ցՄելքիսէթն, թէպէտ և ի բաց կացուցեր զիս յիշխանութենէ կաթուղիկոսութեան, այլ գոնեա թերևս ծերութեան իմոյ գթա և խնայեա. և տուր ինձ օր աւուր դարման պիտոյից պարենի կերակրոց և զգեստուց, զի անցուցից զսակաւ մնացեալ ժամանակս ծերութեան իմոյ և մի վշտացուցաներ զծերութիւնս իմ: Իսկ Մելքիսէթ գիրացեալ՝ և ստուարացեալ և յօրացեալ յիշխանութեան միջի, ոչ կամէր լսել Դաւթի. ըստ տէրունական առակին՝ որ վասն այրւոյն և անիրաւ դատաւորին պատմէ, զի զոր ինչ ասէր Դաւիթ՝ զբանիւ նորա Մելքիսէթն ստունգանէր: Այլ և արք՝ որք Մելքիսեթեանք էին, եթէ խորհրդակիցք, և եթէ սպասաւորք, ի չմարդի կալեալ զԴաւիթ արհամարհանօք ունէին զնա, և բանս եպերանաց՝ և քամահանաց անգոսնելով ասէին նմա, ոչ թէ ի ծածուկ՝ այլ յայտնի, և յերեսս իւր[1]) և ի վերայ սուղ ինչ կարեաց և պիտոյից վշտացուցանէին զնա ընդ վայր: Եւ ընդ յոլով ժամանակաց տմարդութեան նոցա գործ, յոյժ դառնացաւ Դաւիթ. զի բնաւ ոչ թուլանային ի բիրտ բարուց իւրեանց. և մահու չափ վշտացեալ յոգի իւր. այնուհետև թախծեալ սրտիւ ելեալ գնաց ի Գօրի ի բանակն շահին. զի յանդիման եղեալ շահին ամբաստան լիցի զՄելքիսէթ կաթուղիկոսէն: Զի յայսմ ժամանակի տակաւին շահն ի Վրացտուն էր, մերձ քաղաքին Գօրու բանակեալ էր և նստեալ: Եւ ինքն շահն զերկոսին կաթուղիկոսքն կարի քաջ ճանաչէր, բայց զԴաւիթ առաւել ընդունէր քան զՄելքիսէթ, վասն զի ի ժամանակին՝ յորում զմեծ սուրգունն արար շահն, երկոքին կաթու-

---

1) Ո-կ. Նորին.

զիկոսունքն գնացին ընդ սուրգունին, և յորժամ հասին յԱհար և ի Մուշկուն կոչեցեալ գաւառսն, անտի Մելքիսէթ կաթուղիկոսն առանց գիտելոյ շահին դարձաւ յԵրևան և յԷջմիածին՝ և վարէր զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան թարց հրամանաց շահին: Իսկ Դաւիթ կաթուղիկոսն գնաց ընդ սուրգունին յԱսպահան, և անդ յԱսպահան բազում անգամ հանդիպեալ շահին, և շահն ընդ նմա գթով և քաղցրութեամբ խօսէր՝ մինչ որ հայր և ս կոչէր զնա շահն, եթէ կեղծաւորութեամբ և թէ ճշմարտութեամբ: Արդ՝ դարձն Մելքիսէթին յԵրևան՝ ծանր թուեցաւ շահին, և գնալն Դաւթին յԱսպահան դիւր՝ թուեցաւ նմա[1]) վասն այսորիկ առաւել ընդունէր շահն զԴաւիթ: Իսկ Դաւիթ կաթուղիկոսն գնացեալ եհաս ի բանակն արքունի, և յաւուր միում եկեալ յանդիման եղեալ շահին, և ի տեսանելն զնա շահն ըստ նախկի սովորութեան գթով և քաղցրութեամբ խօսէր ընդ նմա, և հարցանէր թէ զիա՞րդ կեաս ի կեանս քո դիւրութեամբ և անդորրութեամբ. և Դաւիթն պատասխանեալ ասաց. թագաւոր յաւիտեան կեցցես, թէպէտ և իցեն ինձ նեղիչք, և դառնացուցիչք, այլ տեսանելով զքաղցրութիւն և զվայելչութիւն երեսաց՝ և զմխիթարութիւն բանից քոց, մոռացումն և փարատումն լինի ամենայն վշտաց իմոց: Եւ շահն հարցեալ է՝ ո՛վ է այն այր, որ զքեզ վշտացուցանէ. պատասխանեալ է Դաւիթ բարբառովն այլազգաց՝ թէ սմուկ սաթան խալիֆէն, որ է ոսկերաց ծախող խալիֆայ[2]), սմուկ սաթան ասելով սկսեալ է յամբաստանութիւնն Մելքիսէթի՝ զի զարարս նորա յիշեալ է առաջի շահին, որ զնըշխարս սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ յաղագս կաշառաց թոյլ ետ Ֆռանկաց՝ զի տարան: Այլ և արք ոմանք ասացին, թէ Դաւիթն զայս բանս և ս ասացեալ է առաջի շահին, եթէ ո՛չ երթիցէ Աջն Լուսաւորչին, և քարինքն Էջմիածնի յԱսպահան, անհնար է մնալ ազգին Հայոց յԱսպահան: Իբրև լուաւ շահն զնշխարաց ծախելն՝ հետաքրքիր եղեալ տեղեկացաւ ամենայն որպիսութեանցն. և ի վերայ արարմանցն Մելքիսէթի տխրեցաւ՝ և ի ցասումն և

---

1) Ոսկ. չիք. թուեցաւ նմ։ — 2) Նոյն. չիք. խալիֆայ։

ի զայրացումն շարժեցաւ՝ այնքան մինչ ի պատիժս և ի տանջանս մատնեաց զՄելքիսէթ։

Ի սոյն ժամանակի տարաւ առ ինքն շահն զԱմիրգունայ խանն՝ մինչ էր ի Վրացտուն, ասելով՝ եկեալ ընդ մեզ կացցես ի գործս պատերազմիս ընդդէմ թշնամեացս, և նա գնացեալ ի Վրացտուն կայր ի բանակի շահին։ Եւ շահն փոխանակ և տեղապահ Ամիրգունայ խանին առաքեաց զորդի նորին, որում անունն էր Թահմազզուլի բէկ, որոյ եկեալ յԵրևան քաղաք եմուտ ի բերդն՝ և անդ նստեալ պահէր զաշխարհն։

Եւ շահն ցասմամբ մեծաւ հրամայեաց գրել նոմոս արքունի հրամանաց ի վերայ Թահմազզուլի բէկին, և առաքել յԵրևան առ նա. և էր գոյացութիւն գրեալ բանին այսպէս։ Հրամայեալ է քեզ Թահմազզուլի. զի զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն կալեալ տանջանօք չարչարեսցես, և զինքեան իսկ զմարմնոյ զմիսն կտրեալ ինքեան ուտեցուսցես։ Եւ ապա զՄելքիսէթն կապանօք, և զՀայոց ազգի Լուսաւորչի Աջն առիս առաքեսցես աստ։ Եւ զայս գիր ետուն իշխանի ումեմն Նաղդի բէկ անուամբ, որ փութանակի հասոյց յԵրևան առ Թահմազզուլի բէկն։ Եւ Թահմազզուլի բէկն վազվաղակի ի ձեռն ածեալ ըմբռնեաց զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն՝ և սկսաւ չարչարել՝ և բազում ստիպով խնդրէր զԱջն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին։ Իսկ կաթուղիկոսն և իւր միաբանքն անճար մնացին և ոչ գիտէին հնարել ինչ, վասն զի սաստիկ տագնապաւ խոշտանգէր զնոսա Թահմազզուլին. վասն որոյ ածին առաջի Թահմազզուլի բէկին զԱջն սուրբ Լուսաւորչին, այլ և ընդ նմին մէկ ոսկետուփ և մեծագին աւետարան, և մէկ արծաթեայ խաչ։ Եւ Թահմազզուլին առեալ զսոսա և զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն, և եկն յԵրևան քաղաք։

Յետ այսորիկ բերին զՄելքիսէթն յԵրևանայ բերդի մէջն, և ի վերայ գետնոյ տարածեցին զնա, և ի չորից կողմանց քարշեալ պրկեցին զնա՝ կապեալ ի ցիցս, և արկին յորսայս, և առեալ զբևեռաքաշս այսինքն քալբաթին, և այնու կտրեցին զմիսն ծըղեացն, որ է թևերն, և զայն կտրեալ միսն եդին ի բերան նորին. և յերկուց կողմանց կանգնեալ փայտաւորք հարկանէին զնա և ասէին՝ ծամեա՛ և կուլ տուր. և Մելքիսէթն թէպէտ և ոչ կա-

մէր՝ սակայն ի վտանգէն անճար մնացեալ՝ ծամեաց և եկուլ։ Եւ ապա աղաղակեաց մունետիկն՝ թէ կատարեցաւ հրաման թագաւորին ի վերայ խալիֆային, զի զմիսն իւր ծամեաց և եկուլ։ Զայս գործս և տանջանս արարին այլազգիքն ընդ Մելքիսէթին, յաւուրս պահոց փոխման Աստուածածնին։

Զկնի այսց գործոց, Թահմազզուլի բէկն պատրաստեաց զօրականս. որոց գլխաւորի անունն էր Նաջիրլու Ղուբաթ աղայ, և ետ ի նոսա զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն կապանօք, ընդ նմին և զԱջն Լուսաւորչին, և զաւետարանն, և զխաչն։ Եւ նոքա տարեալ հասուցին ի բանակն արքային, և ծանուցին շահին, և նա հրամայեաց բերել առաջի իւր. և բերեալ բացին առաջի շահին զԱջն, և զաւետարանն, և զխաչն։ Եւ շահն մի մի ի ձեռս իւր առեալ տեսանէր. զաւետարանն, և զխաչն, և ապա զԼուսաւորչի Աջն. և հարցանէր թէ ստուգիւ ա՞յս է, և ապա համբուրեալ զԱջն եդ ի վայր։ Իսկ վասն Մելքիսէթ կաթուղիկոսին հաստատեալ էր շահն զկամս իւր զի սպանցէ զնա, բայց Ամիրգունայ խանն յոյժ ընդունէր զՄելքիսէթն՝ զի բարեկամ էր նմա. յաղագս այնորիկ հնարեաց՝ զի զերեսին որդիսն իւր՝ որք էին նորաժամայն տղայք՝ առաքեաց առաջի շահին, որ առ ժամաւն անցանէր ընդ մէջ բանակին. և տղայքն զթուրս իւրեանց արկեալ էին ի վերայ պարանոցի իւրեանց՝ զորս ի տեսանելն շահին և ի հարցանելն՝ իմացաւ որ վասն Մելքիսէթին աղաչեն, զի մի սպանցէ, այլ և իմացաւ թէ Ամիրգունայ խանն հնարեալ է զայն. վասն որոյ իջաւ ի կամաց սպանանելոյն։ Զայս[1]) գործ, որ արար Ամիրգունայ խանն յոլով աւուրբք յառաջ էր քան զբերելն Մելքիսէթին առաջի արքայի, որոյ աղագաւ ոչ արար շահն հրաման սպանանելոյ կամ տանջելոյ զՄելքիսէթ. յաւուրն յորում յանդիման կացուցին զՄելքիսէթ, և զսրբութիւնսն առաջի թագաւորին։ Այլ[2]) յետ տեսանելոյ սրբութեանցն, դարձուցեալ զբանս իւր շահն առ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ցասմամբ և զայրացմամբ՝ բազում բանիւ յանդիմանեաց զնա, Եւ ի զրաւ բանին ասաց. դատաստանն քո ասա ոչ լինի առնել, զի վնասն քո մեծ է, այժմ

1) Ոսկ. այս։ — 2) Նոյն. որև։

պարտ է քեզ գնալ յԱսպահան և անդ կալ մինչև ես եկեալ անդ, արարիցէ ղգառատասանն քո։

Արդ՝ առաւօտ պարտ է մեզ զքանչանալ և հիացմամբ զարմանալ ընդ հատուցումն գործոցս՝ որ կատարեցաւ ի վերայ Մելքիսեթի կաթուղիկոսին. զի առ 1) նախ՝ զԱստուծոյ օգնութիւնն անտես արարեալ՝ ի մարդ յուսացաւ, և ստունգանեաց զբանս օրհնացն, որ ասէ, անիծեալ որ դիցէ զյոյս իւր ի մարդ։ Եւ երկրորդ՝ զի արհամարհեաց զԱրաւելեան վարդապետան, որ վասն վճարելոյ զպարտսն սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի և վասն նորին նորոգութեան եկեալ էր ի Համէայ. այլ զյոյս իւր եդեալ ի շահն, ապաստան սրտի իւրոյ զնա արարեալ գնաց առ նա յԱսպահան, զի յապագայ ժամանակս բարութիւնս բազումս ընկալցի ինմանէ, և 2) անտի բերեալ զնա յաշխարհս Հայոց զամենայն աշխարհ աւերեալ ծագէ ի ծագ անմարդաբնակ արար։ Եւ այսօր ինքն և զհատուցումն երախտեաց՝ և ակնկալութեան իւրոյ զյոյս չարչարանս ընկալաւ ի նմանէ՝ ըստ որում՝ պատմեցաք, և տակաւին և պատմելոյ եմք փոքր ի շատէ։ Եւ այսպիսեօք լինի կատարումն բանին որ գրեալ է թէ. որով և մեղանչէ ոք, նովիմբ և տանջեսցի. կամ՝ թէ մի յուսայք յիշխանս, և մի յորդիս մարդկան, զի ոչ գոյ փրկութիւն ի նոսա։

Եւ դարձեալ առաւօտ երեւի լինիլ կատարումն բազմաժամանակեայ բազձանաց շահին, քանզի նա՝ որ ի վաղուց ժամանակաց ցանկայր, խորհէր, և խոկայր, թէ որով հնարիւք քակեսցէ զսուրբ էջմիածինն, և խափանեսցէ զանդ եղեալ կաթուղիկոսութիւնն, և յԱսպահան շինեսցէ զէջմիածին, և անդ կարգեսցէ զկաթուղիկոսութիւնն. արդ՝ ահա եղեալ պատճառ ըստ յօժարութեան կամաց իւրոց։ Վասն զի դարձոյց զՄելքիսեթի կաթուղիկոսն յԱրևանայ առ Թահմազղուլի խանն, և գրեաց նամակ հրամանաց ի վերայ նորա այսպէս, և 3) ըստ այսմ օրինակի։ Ծաներ Թահմազղուլի, զի ահա դարձուցաք առ քեզ զՄելքիսեթի կաթուղիկոսն, և զառաւորչի Աչն, և զառեւտրանն, և զխաչն։

---

1) Ոչ. նա։—2) Նոյն. էէ. և անտի . . . անմարդաբնակ արար։—3) Նոյն. էէ. և ըստ այսմ օրինակի։

Այլ և գնացեալ յԷջմիածին, և զնշանաւոր քարինս Էջմիածնի քակեալ հանցեալ ի տեղւոջէն. և զայն քակեալ քարինսն Էջմիածնի, և զԼուսաւորչի Աջն, և զաւետարանն, և զխաչն, և զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն, զամենեսեան զսոսա առաքեցեալ գնալ ի քաղաքն Ասպահան: Եւ ի հասանել Հրամանատ Թագաւորին առ Թահմազղուլի խանն, կամակար մնօք պատրաստեցաւ՝ զամենայն անթերի կատարել, որպէս զի այնու հաճոյական ծառայ երևեսցի առաջի շահին:

Եւ նախ քան զքարինսն Էջմիածնի՝ զԼուսաւորչի Աջն կամեցաւ Թահմազղուլի խանն յառաջագոյն առաքել, վասն զի մնօք դիտեալ նկատեաց՝ զի մինչ ի քակել քարանցն, և ի պատրաստել զամենայն կահս տանելոյ նորա, նա և գնացումն քարանցն յամրագոյն և ծանր լինի, բազում աւուրք ի վերայ անցանեն՝ և առնագանի, վասն այսր պատճառի կամեցաւ զԱջն յառաջագոյն առաքել: Յաղագս որոյ պատրաստեաց զօրականս զի տարցին զաջն յԱսպահան. այլ և Յովհաննէս անուամբ զոմն քահանայ աշխարհիկ, որ էր այր ճարտար և իմաստուն ի բանս և ի գործս, որ ինոյն գեղջէն Էջմիածնի էր, զոր Հրամայեաց Թահմազղուլի խանն գնալ ընդ զօրականացն վասն ապահաւորութեան Աջոյն: Ապա կարգեալ զօրականքն և տէր Յովհաննէսն առին զԼուսաւորչի Աջն, և զայն ոսկեզօծ աւետարանն և զայն արծաթեայ խաչն, զայս երեքս ի միասին առին և եկին յԵրևանայ՝ և գնացին մինչ [1]) որ հասին ի քաղաքն Ասպահան: Եւ յորժամ մերձ եղեն քաղաքին Ասպահանու. ամենայն ազգն Հայոց, որք կային ի քաղաքն Ասպահան, որոց և Հրաման արարեալ էր շահն, եկին ընդ առաջ Լուսաւորչի Աջոյն՝ խաչվառով, և աւետարանաւ, խնկօք և մոմեղինօք, և երգօք եղանակօք, և բազում պատուով բերեալ հանգուցին ի տուն խոջայ Սաֆարին, ընդ նշխարաց սրբուհւոյ կուսին Հռիփսիմեայ, և ընդ այլոց սրբութեանցն, որք անդէն կային: Արդ՝ Աջն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, այսպիսի պատճառաւ և կերպիւ գնաց յԱսպահան:

---

1) Ո-ի. չէ. մինչ որ հասին.

Իսկ Թահմազդուղի խանն՝ յետ Լուսաւորչի Աչքոյն առաքելոյ, բազում ջանիւ հոգայր զքարինան առաքել, վասն որոյ ինքն յոլովուք զօրականօք գնաց ի տուրբ էջմիածինն, և զնշանաւոր քարինան էջմիածնի քակեալ հանին ի տեղւոյն, որք են այսոքիկ. տուրբ սեղանն, յորոյ վերայ պատարագն տուրբ մատչէր, և այս սեղանոյս սիւնն. Քրիստոսի իջման տեղեաց քարն. Աւազանն. մէկ քար ի կողման հարաւային աստիճանէ բեմին. և մէկ քար ի կողման հիւսիսայնոյ աստիճանի բեմին, վասն զի աւագ բեմի աստիճանքն յերկուց կողմանց են՝ ի հիւսիսոյ և ի հարաւոյ. չորս քար ի չորից անկեանց եկեղեցւոյն՝ ի դրուց կողմանէ. երկու քարէ մոմդան (աշտանակ), որ մեծ իւղաբերից մոմ դնեն ի մէջն և վառեն. երեք այլ որիշ քարինք ի սալայարկ քարանց բեմին. ընդամեն տասն և հինգ քար: Զայս քարինքս քակեցին, և հանին էջմիածնէ և եդին ի մէջ կաշւոյ և կարեցին: Եւ ապա պատրաստեցին արս զօրականս. որոց գլխաւորի անունն էր Նադդի բէկ. և զայն աէր Յովհաննէսեան, որ ընդ Լուսաւորչի Աչքոյն առաքեցին վասն սպասաւորութեան Աչքոյն, նա յԱսպահանայ դարձեալ էր և եկեալ, զնա միւսանգամ կարգեցին գնալ ընդ քարանցն վասն նոցին սպասաւորութեան: Ապա պատրաստեցին ըստ բաւականի քարանցն սայլ, բարձին ի վերայ սայլի, լծեցին գոմէշ և քարշեալ տարան մինչ որ հասուցին ի քաղաքն Ասպահան: Բայց ի քաղաքն ոչ մուծին, այլ արտաքոյ քաղաքին մերձ Թոխչի գարվազին, այլազգի Մահմետականաց գիւղ կայ, զորոյ զանունն Բաթումն կոչեն, ցայս գիւղս հասուցեալ զքարինան՝ եդին ի մէջ գմբէթին որ մերձ ի գիւղն շինեալ կայր: Եւ յորժամ քարինքն եկեալ մերձ եղեն գեղջն այնմիկ՝ ամենեքեան որք ի Հայոց ազգէն բնակեալ կային ի քաղաքն Ասպահան՝ հրամանաւ քաղաքապետին ելին ընդ առաջ քարանցն, խաչիւ և աւետարանաւ, խնկօք և մոմեղինօք, և երգօք եղանակօք, մինչ որ բերեալ ի գիւղն Բաթումն՝ եդին ի մէջ գմբէթին:

Եւ մնացին քարինքն անդէն ի մէջ գմբէթին, ամանք ասացին երկու ամ՝ և ամանք ասացին եօթն ամ՝ և ամանք աւելի և պակաս ասացին: Եւ ապա բնակիչքն Բաթումնայ գեղջն արդայ տուին շահին, թէ խնդրեմք յարքայէ, զի հրաման տացէ վասն քարանցն էջմիածնի հանել ի գեղջէս մերմէ և տանել յայլ տեղի, վասն զի

արք գեղջս մերոյ մեռանին, և անդ՛ք մեր ոչ և՛ս տան պատուղ որպէս առաջն տային, վասն որոյ Հրամայեաց շահն զի հանցեն անտի զքարինան և տարցեն ի մէջ Զուղայեցւոց, զոր և արարին այնպէս, և ի բերելն քարանցն յորժամ մերձ եղև Զուղայու, ըստ առաջին օրինակի ամենայն եկեղեցականք և աշխարհականք խաչիւ և աւետարանաւ, խնկօք և մոմեղինօք, և երգօք հոգևորօք, բերեալ եդին ի Խօջենց եկեղեցին և կայ անդէն մինչև ցայսօր։ Զայս քարինքս յորժամ հանեալ յէջմիածնէ ուղևորեցին գնալ յԱսպահան՝ թուականն մեր ՌԿԹ. էր, և յորժամ եհաս յԱսպահան փոխեալ էր սարքին և մտեալ էր ի ՌԿԹ. և յորժամ եկաք մեք յԱսպահան՝ տեսաք աչօք մերովք զքարինան, և թուեցաք և ասպա գրեցաք։

Նոյնպէս և զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն բերին յԱսպահան քաղաք զօրականքն զոր նմա տանող էր կարգեալ Թահմազղուլի խանն և անուն աւագի նոցա Թահմազղուլի բէկ։ Յորժամ եհաս Մելքիսէթ կաթուղիկոսն յԱսպահան՝ շահն համարէր զնա թէ ի բանտի արգելեալ կայ ի կալանս, բայց նա կայր յընդարձակի և սարէր զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան ի վերայ հայազուն քրիստոնէիցն բնակելոցն ի քաղաքին Ասպահանու, և յամենայն շրջակայ գաւառս նորա։ Արդ՝ զքարանց տանելոյ թուականն գտաք և գրեցաք, իսկ զևս տարջի Աջոյն տանելոյն, և զՄելքիսէթ կաթուղիկոսի տանելոյն՝ ոչ գտաք, վասն որոյ և ոչ գրեցաք. և այս և՛ս այսպէս։

ԳԼ. ԺԸ.

Յաղագս հարցուր բուսական մուղայիլի զոր շահն եւ ի վերայ Մելքիսէթ կաթուղիկոսին։

Արդ՝ որպէս կանխաւ պատմեցաք վասն Դաւիթ կաթուղիկոսին թէ գնաց ի դուռն շահին և սարար ամբաստանութիւն վասն Մելքիսէթ կաթուղիկոսին, և շահն բարկացաւ ի վերայ Մելքիսէթի, ընկէց ի կաթուղիկոսութենէ և առաքեաց յԱսպահան։ Իսկ Դաւիթ կաթուղիկոսն մնաց անդէն ի բանակին, ի դու-

ուրն շահին. անդ էր և Ամիրգունայ խանն, որ էր տէր և իշխան ամենայն գաւառին Արարատոց և սուրբ էջմիածնի:

Եւ յաւուր միում յորժամ հանդէս արարեալ էր շահն՝ և նըստեալ կայր ի հանդիսին, առաջի նորա կային կանգնեալ ամենայն նախարարքն և իշխանք իւր, էր յայնմ հանդիսի և Ամիրգունայ խանն և Դաւիթ կաթուղիկոսն: Խօսեցաւ շահն առ Դաւիթ կաթուղիկոսն քաղցրութեամբ ասելով. շնորհեցաք քեզ զկաթուղիկոսական իշխանութիւնն էջմիածնի, արդ՝ գնացեալ նստցիս յէջմիածին և վարեսցես զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեանն: Ցայնժամ Դաւիթն խնդրանօք ասացեալ է առ շահն, թագաւոր իմ, դիս ի խանն ամանաթէ, դիս ի խանն ամանաթէ. ապա դարձուցեալ շահն զբանս իւր առ Ամիրգունայ խանն՝ յանձն արար նմա զԴաւիթ կաթուղիկոսն, թէ բարւոք խնամակալութեամբ պահեսցես զխալիփայ հայրդ մեր: Իսկ Ամիրգունայ խանն խոնարհեալ միջոցք չափ, և եղեալ զձեռն իւր ի վերայ գլխոյ իւրոյ պատասխանեալ բանիւ շահին ասելով. ի վերայ գլխոյ իմոյ ունի դա տեղի հանգստեան:

Որքան շահն ի Վրացաստան էր՝ անդ էին կաթուղիկոսն և Ամիրգունայ խանն, և յորժամ շահն եկեալ գնաց յերկիրն Պարսից, դարձան և եկին Ամիրգունայ խանն, և յորժամ շահն եկեալ գնաց յերկիրն Պարսից՝ դարձան և եկին Ամիրգունայ խանն և Դաւիթ կաթուղիկոսն յերևան, խանն ի խանութիւն իւր, և կաթուղիկոսն ի կաթուղիկոսութիւնն իւր: Որքան շահն յերկիրն Աղուանից էր՝ ի մերձակայ քաղաքս և յերկիրս. պատուէր Ամիրգունայ խանն զԴաւիթ կաթուղիկոսն և քաղցրութեամբ խօսէր ընդ նմա վասն երկիւղի շահին. և յորժամ հեռացաւ շահն՝ բարձաւ երկիւղն ի սրտէ խանին, և սկսաւ խոշորիլ ընդ Դաւիթ կաթուղիկոսին, ոչ պատուէր, և ոչ խօսէր. և յորժամ խօսէր՝ խրոխտանօք խօսէր, քանզի զԴաւիթի էջմիածին նստիլն ոչ կամէր՝ այլ զՄելքիսէթին. վասն որոյ ձառադէմ երևէր և խօսէր խանն ընդ Դաւթին. և ոմանք ասացին, թէ ջանայր և ս խանն թէ ի ծածուկ հնարիւք լմն սպանցէ զԴաւիթ: Եւ այս գործոյ խռովութեան, զոր խանն առնէր ընդ Դաւթին, ոմանք ասացին պատճառ զծածուկ ներքնագործ հնարակերտութիւն Մելքիսէթ կաթուղիկոսին, քանզի թէպէտ նա կայր յԱսպահան՝

այլ հանապազ ի ծածուկ թուղթ և աղերս՝ նշան սիրոյ ոչ պակաս առնէր ի խանէն՝ այլ միշտ առաքէր։ Նա և ի մէջ կաթուղիկոսական իշխանութեանն Մելքիսէթն առաւել ձեռնբաց և բազմատուր էր դրամօք և այլ իրօք՝ իշխանաց և զինուորաց, և իւրոց համախոհից, վասն որոյ խանն և այլք ամենեքեան զՄելքիսէթի կաթուղիկոսութիւնն կամէին, և ոչ զԴաւթին։

Եւ ի ժամանակին՝ յորում եկն Սարդարն Օսմանցւոց՝ որում անունն էր Օքուզահմատ փաշայ՝ ի վերայ Երևանայ բերդին, եկն և շահն յԵրևան վասն օգնութեան բերդին, և կայր ի լերինս Գառնւոյ, և յորժամ դարձաւ Սարդարն յԵրևանայ յԱրզրում. և շահն տակաւին ի լեր ինս գաւառացն էր բանակեալ։ Իսկ Դաւիթ կաթուղիկոսն զանգիտեալ յերկիւղէ խանին. մի գուցէ թէ ի ծածուկ դաւեալ սպանցէ զնա, անճարակ լեալ ի վտանգէն թարց գիտելոյ խանին միւսանգամ գնաց առ շահն՝ և երևեցաւ նմա, և ի հարցանելն շահին զորպիսութենէ Դաւթին, ասաց Դաւիթն այլազգեաց բարբառովն, փաթշահում, Զանկի չիյինտան մանայ պիր իչում սու վէրմատիլար. Զանկիչայ Երևանայ մեծ գետն է, որ ի բերդի ներքևէն անցանէ։ Ի վերայ այսր ամբաստանութեանս գիտաց շահն, զի Ամիրգունայ խանն է՝ որ ոչ տայ հանգիստ Դաւթի, և ոչ ընդունէ զնա, և զայն ևս ծանեաւ, որ ի պատճառս Մելքիսէթին ոչ ընդունի խանն զԴաւիթ, վասն որոյ ոչ բարկացաւ խանին՝ սուղ ինչ ակնառութիւն ևս առնելով նմա, այլ Մելքիսէթ կաթուղիկոսին բարկացաւ յոյժ բարկութեամբ. զի զայն ևս ծանեաւ որ Մելքիսէթն յԱսպահան յընդարձակի կալով վարէ կաթուղիկոսական իշխանութիւնն առանց հրամանաց շահին։ Վասն որոյ հրամայեաց պատրաստել զօրականս՝ զի գնասցէ յԱսպահան և կալեալ զՄելքիսէթն կապանօք բերցէ առ շահն. զոր և իսկոյն առաքեցին զոմն թագաւորական ծառայ՝ անունն չարքազ Իբրահիմ, որոյ հասեալ ի քաղաքն Ասպահան, ոչ եգիտ անդ զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն, վասն զի գնացեալ էր ի Գանդիման գաւառն։ Եւ չարքազ Իբրահիմն ևս գնաց ի Գանդիման, և եգիտ զկաթուղիկոսն ի գիւղն Քաթակ, զոր կալեալ կապանօք եբեր յԱսպահան, և անտի եբեր առ շահն. որ էր յայնմ ժամանակին եկեալ ի Վայոյ ձոր, այսինքն յԵղեգաձոր. յորում տեղւոջ

քերեալ չարքազ Իբրահիմն զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն ի բանակին արքունի, և ծանոյց շահին. բայց շահն անտես արարեալ զդատաստանս Մելքիսէթի՝ եթող մնալ ի կապանս. չուեաց շահն ի վայոյ ձորոյ և եկն ի Նախչուան։

Մինչև ցայս վայր Դաւիթ կաթուղիկոսն ընդ բանակի շահին էր ցգայն Մելքիսէթ կաթուղիկոսին, և իբրև ետես Դաւիթ կաթուղիկոսն թէ շահն թողեալ անտես արար զՄելքիսէթն մնալ ի կապանս, խնացաւ յոգի իւր, թէ կարի երկարաձգի ի յոլով աւուրս[1]) անտեսութիւնն այն, վասն որոյ խորհեցաւ հրաժարիլ ի կաթուղիկոսութենէն, և գնալ յԱսպահան. որ և մատուցեալ առ շահն և խնդրեաց հրաման գնալոյ իւրոյ յԱսպահան, և շահն ետ նմա հրաման. և գնաց Դաւիթ կաթուղիկոսն յԱսպահան, և կայր ի լռելեայն, քանզի շահն պարգևեաց նմա դիւղ մի դարմանն կենաց նորա, ի գաւառին Զղախոռ, որում անուն կոչէին Ֆռընդիկան. զի կերիցէ զմնացս գեղջն այնմիկ, և աղօթեսցէ վասն կենաց թագաւորին. և նա գնացեալ յԱսպահան կեայր այնպէս։ Իսկ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն մնաց ի բանակին արքունի ի կապանս շղթայից։

Եւ շահն չուեալ ի Նախչուանայ գնաց ի գիւղաքաղաքն Ագուլիս, յորում ժամանակի նահատակեաց զտէր Անդրէաս քահանայն. և զՄովսէս վարդապետն՝ և զՊօղոս վարդապետն՝ զսոսա երկոսեան կալեալ[2]) արար ի կապանս, և[3]) պահանջեալ տուգանս ի նոցունց՝ էառ երեք հարիւր թուման. և նոքա տուեալ զտուգանքն ազատեցան։

Արդ՝ որպէս կալեալ շահն զՄովսէս և զՊօղոս վարդապետսն, էառ երեք հարիւր թուման, սոյնպէս և զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն կալեալ պահանջէր երեք հարիւր թուման տուգանս՝ վասն երից յանցանացս։ Նախ՝ վասն նշխարաց սրբուհւոյ կուսին Հռիփսիմեայ, որ թողլ տալովն Մելքիսէթի տարան Ֆռանկքն, զոր քազումք առնէին թէ վասն կաշառացն՝ զոր էառ Մելքիսէթ[4]), թողլ ետ։ Երկրորդ՝ վասն գառնալոյն ի մեծ սուրգունէն, որ առանց հրամանաց

---

1) Ոմ. չէ. ի յոլով աւուրս. — 2) Նոյն. չէ. զսոսա երկոսեանս կալեալ. — 3) Նոյն. չէ. և պահանջեալ տուգանք . . . ազատեցան. — 4) Նոյն. չէ. զոր էառ Մելքիսէթ.

շահին դարձաւ՝ և եկեալ յԷջմիածին վարէր զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեանն, և այն և առանց հրամանաց շահին: Երրորդ՝ յորժամ շահն ընկէց ի կաթուղիկոսութենէ զՄելքիսէթն, և առաքեաց յԱսպահան, համարէր շահն զնա թէ ի կալանս կայ, բայց Մելքիսէթն յընդարձակի կալով վարէր զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեանն, և այն և առանց հրամանաց շահին: Վասն այսքան յանցանաց կալեալ էր շահն զՄելքիսէթն և կամէր սպանանել, իսկ վասն բարեխօսութեան Ամիրգունայ խանին ներեաց և ոչ սպան. բայց պահանջէր երեք հարիւր թուման տուգանս, վասն որոյ ի կապանս երկաթեայ պահէր ի կալանի, զի զայն վճարեսցէ, և գնացեալ դաղարեսցի յուրեք՝ լուեալ յիշխանութենէ կաթուղիկոսութեանն:

Ելեալ շահն յԱգուլեաց՝ գնալով եհաս ի Դանդի, յԱսպահանայ մինչև ցայսր կապանօք կայր Մելքիսէթ կաթուղիկոսն, և այնպէս շրջէր ընդ բանակին արքայի: Եւ յայսմ տեղւոջ երկիցս և երիցս Մելքիսէթ կաթուղիկոսն արդայ գրեաց՝ և հասոյց ի ձեռն շահին, և ծանոյց զտառապանս իւր՝ թէ յայսպիսում վտանգի կամ, խնդրեմ յաղքայէ անդորրութիւն առնել իմոց տառապանացս՝ եթէ մահուամբ և եթէ կենօք: Իսկ շահն պատասխանի էր արարեալ Սպանդիար բէկովն. ոչ սպանանեմ՝ և ոչ թողում՝ այլ այնպէս կապանօք պահեմ՝ մինչև կամ 1) մեռցի՝ և զերծցի՝ և կամ տացէ զերեք հարիւր թումանն զոր հրամայեալ եմ նմա՝ և ազատեսցի:

Իսկ ի ժամանակին յայնմիկ արք խորհրդականք և երևելիք՝ որք էին ի դուռն արքային՝ եթէ յայլազգեաց՝ որ էր Սպանդիար բէկն՝ եթէ Ուղուրլու բէկն՝ և այլք յոլովք՝ և եթէ ի քրիստոնէիցն մեծամեծք՝ որ էր խօջայ Նազարն՝ և խօջայ Սուլթանումն՝ և Միրվէլին՝ և մելիք Հայկազն՝ և այլք բազումք՝ առացին զՄելքիսէթ կաթուղիկոսն՝ անհնար եղև զործդ քո՝ այլ պարտիս տալ և զերծանիլ ի ձեռաց սորա:

Արդ՝ պատմութիւն ճառիս յաղագս հարիւր թումանն մուրհակին է՝ և մինչև ցայս վայր միաշաւիղ էր պատմութիւնս՝ զոր և

---

1) Ոմն. չէ. կամ.

անուսարակոյս գրեցաք, այլ յայսմ հետէ յերկուս շաւիղս բաժանի և երկասութիւն պատմութեանս մեզ աշխատանս յաւելու, և վասն ոչ ումեք գիտելոյ զիսկն պատմութեանս՝ հարկ եղև մեզ զերկոսինն և առ գրել։ Զանգի ոմանք ի պատմողաց, մանաւանդ թէ բազումք, պատմեցին՝ թէ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ունելով իւրն ոսոխ զԴաւիթ կաթուղիկոսն՝ հանապազ առնէր իւրն ներհակութիւն, կանգնի ախոյեան, և դրդեալ գայթակղէ զիշխանութիւնն Մելքիսէթի՝ և ոչ տայ հանգիստ և անդորրութիւն. վասն որոյ խորհեալ Մելքիսէթն եմուտ ի ներքոյ ծանրաբեռն հարկի, զի վասն ծանրութեան հարկին ոչ և առ իշխեսցէ Դաւիթ կաթուղիկոսն յառաջ կալ դրդել և խառնակել զմէջն, այլ ի բաց կացցէ, որոյ ի բաց կալն՝ Մելքիսէթն անվրէպ վարեսցէ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան. և յայսմանէ պատճառէ գրեաց Մելքիսէթն արզայ առ շահն։ Եթէ քաղցրասցի ի վերայ մեր կամք թագաւորին՝ և արասցէ մեզ այցելութիւն, և տացէ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան մեզ, մեք տամք ամ յամէ ի դիւան թագաւորին յիւրաքանչիւր տարի հարիւր թումման ոսճիկս ծառայից թագաւորին։ Իսկ թագաւորին տեսանելով օգուտս յոլովս իւրոյն կողմանն, վասն որոյ խոնարհեալ զիջաւ ի բանս Մելքիսէթին՝ և կատարեաց զխնդրուածս նորա, զի ետ նմա զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան՝ հանդերձ թագաւորական նոմոսիւ գրեալ և կնքեալ։ Որով ելեալ Մելքիսէթն յամենայն երկիր վարէր զկաթուղիկոսութիւնն ի վերայ ամենայն Հայաստան ժողովրդոյ, և Դաւիթ կաթուղիկոսն կայր ի բացեայ՝ մնալով նհանջեալ ի ներհակութենէ, և իւր զգազան կապեալ ի գառագեղի, ապաստէր և ըզձայր զիպող ժամու։ Արդ՝ զոր ասացաք վասն պատմութեանս, թէ յերկուս ոճս բաժանեցաւ, մինն այս է, զոր գրեցաք, զոր ոմանք և մանաւանդ թէ բազումք այսպէս պատմէին։

Իսկ այլք ոմանք ի պատմողաց ասացին, թէ շահն երեք հարիւր թումման տուգանս էարկ ի վերայ Մելքիսէթին, և զայն և առ ոչ կարէր տալ Մելքիսէթն, բայց զի մնաց յանհնարս և ի հարկէ նեղութեանցն ակամայ կամօք ասաց տամ, վասն որոյ գրեաց զթուղթ և առաքեաց առաջի շահին ըստ այսմ օրինակի։

Հրամայեալ է տէրութիւն ինքնակալիդ վասն մեր՝ թէ երեք հարիւր թուման տացէ, յանձին կալայ տալ զերեք հարիւր թումանն, բայց յերեք տարին տամ, յիւրաքանչիւր ամի հարիւր թուման, մինչև ցերեք տարին վճարեմ և աւարտեմ, քանզի ի միում ամի ոչ կարեմ վճարել։ Իսկ շահն առեալ էր զայս ձեռագիրս Մելքիսէթ Կաթուղիկոսին, և արձակեալ էր զնա ի կապանաց. և տուեալ էր նմա հրաման և իշխանութիւն Կաթուղիկոսութեան։ Բայց ի բուն մատեան արքունական դիւանի ոչ ըստ օրինակին էր գրեալ՝ որպէս էր ձեռագիր կաթուղիկոսին, թէ երեք հարիւր թուման տամ, և ոչ այլ ինչ աւելի. այլ գրեալ էր շահն թէ, Մելքիսէթ կաթուղիկոսն խնդրեաց զԷջմիածնի կաթուղիկոսութիւնն, և խոստացաւ ի տարին հարիւր թուման մուղադայ տալ ի դիւան թագաւորին, վասն որոյ և մեք շնորհեցաք նմա զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան, զի նա վարեսցէ։ Եւ զայսպիսի գրելս շահին ոչ ոք գիտէր, ոչ կաթուղիկոսն և ոչ այլ ոք ի Հայոց, և յորժամ գիտացին, ոչ ոք կարաց օգնել ինչ, զի անհնար էր եղծանել զհրաման զայնպիսւոյ խրոխտ թագաւորի, և կամ արտահանել ի թագաւորական և ի դիւանական մատենից, յորս գրեալն էր։ Մինչև ցայս վայր երկրորդ ոճն պատմութեան՝ զոր ոմանք այսպէս պատմեցին, և դու ընկալ որոյ և հաւանիս, և կամ թէ [1]) զոր ինչ տեսութիւն մտաց քոց յերկուցս պատմութեանցս արտաբերիցէ։

Արդ՝ եթէ այնպէս և թէ այսպէս, ստուգիւ և հաստատութեամբ, հարիւր թուման մուղադայ եդաւ ի վերայ Մելքիսէթ կաթուղիկոսին, զոր տայր թագաւորին ամ յամէ, և ի նորին պատճառէ անկաւ մուղադայն ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, և մնաց Աթոռն ի ներքոյ զաբալի [2])։ Եւ այս եղև բեռն ծանր, և լուծ տաժանելի, և անուր անխղելի ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ի զուր և ի տարապարտուց. և ամենայն ազին Հայկայ սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անփարատելի եկեղեցականաց և աշխարհականաց։

---

1) Ոսկ. չէք. թէ։ — 2) Նոյն. զաբալայի։

Իսկ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն յետ արձակելոյն ի կապանաց և առնլոյ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան՝ ջանայր բազում ջանիւ զի վերստացեալ հարկն վճարեսցէ, որպէս զի ազատեսցի, վասն որոյ եղեալ է [1]) ի շրջագայութիւնս յաղգս Հայոց յաղագս ժողովոյն, և նախ ի Տփղիս գնաց, և անտի ի Թարվէզ, և անտի յԱսպահան:

Եւ յորժամ տարին բոլորեցաւ, շահն անմոռանալի ունէր զայն ի մտին, վասն որոյ ի թագաւորական ծառայից իւրոց, արս չորս գլխաւորս [2]), որոց անուանքն էին, Զիալ բէկ, Աասէ բէկ, Զրաղ բէկ, Բահրամ բէկ, առաքեաց ի վերայ Մելքիսէթին՝ թէ զմեզ զգացեալ՝ զոր խոստացար տալ ի գիւանն արքունի, տուր թագաւորական ծառայից ի սակս կարգեալ ռոճկաց իւրեանց: Եւ այս եղև վտանգ և ապէտ գաւնոգին, և անուր անխղելի ի վերայ կաթուղիկոսարանին, զի բեռն ի վերայ բեռին բարձեալ եղև: Քանզի ոչ գոյր առ ձեռն պատրաստ դրամ, զի տացեն զուլերուն (ծառայից), և սակս որոյ մնային զուլերն և նաւէին ի վերայ կաթուղիկոսին, ծառայիւք և երիվարօք իւրեանց. և զամենայն պիտոյս իւրեանց ղկերակրոյց և զայլ կարեաց ի կաթուղիկոսէն առնուին:

Իսկ կաթուղիկոսն վասն թագաւորական մուղագային և վասն պիտոյից այս զուլերոյս, ելանէր և շրջէր յաղգս Հայոց, և ուր և շրջէր կաթուղիկոսն զուլերն և նա շրջէին. և ծանրանային իւվերայ ժողովրդեանն վասն պէս պէս կարեաց, ինքեանց և երիվարաց իւրեանց. և սեղանք նոցա յամենայն աւուր ոչ էր առանց գինւոյ, և ծախք նոցա ոչ թէ սակաւ, և ժամանակ գիներբութեանն միշտ:

Եւ ի շրջագային իւրում կաթուղիկոսն յամենայն երկիր ի մէջ ժողովրդեանն, ուր և լինէր իրաւամբք հասոյթք իւր զայն առնոյր. և իբրև ոչ լինէր այն բաւական ծախուց իւրոց և զուլերոյն, և մուղագային, վասն որոյ զարս անպարտս, եթէ եպիսկոպոս լինէր, եթէ արեղայ, եթէ երէց, եթէ աշխարհական, կալեալ պնոտս թարց լմիք պատռեաց և վնասս՝ անիրաւաբար յօղէր բառուս ի վերայ նոցա և պահանջէր դրամ, և [3]) մատնէր ի ձեռս

---

1) Ա-եաթ. էրթց. չէ. է.—2) Ա-յ. չէ. արս, չորս գլխաւորս.—3) Նոյն. չէ. և մատնէր ի ձեռս . . . . բրածեծ առնէին.

զինուորաց զուլերոյն, որք կախէին յոտիցն և բրածեծ առնէին, մինչև ըստ կամաց իւրեանց առնուին դրամս և ապա արձակէին։

Այլ և այսու պատճառաւ մտին բազում անկարգութիւնք և օրինազանցութիւնք յաղգս Հայոց, կաշառօք անարժանից ձեռնադրութիւն տալ՝ եթէ եպիսկոպոսաց, եթէ քահանայից. և կաշառօք զսեփհական վիճակն այսմ վանացս կտրել և այլում վանաց շնորհել. և չհասի, և մեղօքի, կնաթողութեան, և երկակնութեան համարձակ հրաման տալ ամուսնութեան։ Զայսոսիկ և որ սոցին նման բազում անկարգութիւնս գործէին, կաթուղիկոսն և եպիսկոպոսունքն իւր, և ոգւով չափ գուն գործեալ եթէ իրաւամբք և եթէ անիրաւութեամբ հնարէին ժողովել զինչս, զի թերևս բաւականասցի ծախուց իւրեանց և զուլերոյն, և վճարման մուղադային, սակայն ոչ լինէր, զի ոչ Աստուծով, այլ մարդկային հանճարով հնարէին կատարել գործ. վասն որոյ ոչ կատարիւր՝ ըստ վկայութեան Սաղմոսին, թէ ո՛չ տէր շինէ զտուն, ի նանիր վաստակին շինողք նորա։

Բայց կաթուղիկոսն ոչ թուլանայր և դադարէր ի շրջագայութենէ, զի թերևս վճարեսցէ զխոստմունսն, վասն որոյ ելեալ յԱսպահանայ գնաց ի Ֆահրապատ, և անտի ի Նախչուան, և անտի դարձեալ յԱսպահան. և ապա ի բազում վշտացն՝ զոր զուլերն վշտացուցանէին զկաթուղիկոսն և խնդրէին գանձս ի նմանէ, արզայով ծանուցեալ էր կաթուղիկոսն շահին զվիշտն իւր, և շահն անտես արարեալ էր զբանս կաթուղիկոսին, վասն որոյ մնացեալ էր յանհնարելի տարակուսանաց միջի. և ապա գնացեալ և անկեալ ի շահի թաւլէն (գոմ) և ծանուցեալ էր շահին՝ թէ ութն հարիւր թումն տուեալ եմ, այլ ո՛չ ունիմ կար տալոյ։ Իսկ շահն ասացեալ էր թէ, ես յայդ հարիւր թումն մուղադայէդ մէկ փող ինչ է որ չեմ անցներ, այլ թէ մէկ այրի պառաւ լինի մնացեալ որ ես կառնեմ։ Եւ ապա ելեալ Մելքիսէթն յԱսպահանայ եկն յԵրևան և յԷջմիածին, շահի զուլերն ևս եկին ընդ կաթուղիկոսին, և խնդրէին զիւրեանց տօնլուղն (ռոճիկ), զոր շահն բարաթ էր արարեալ ի վերայ կաթուղիկոսին տալ նոցա՝ ի կողմանէ հարիւր թումն մուղադային. և ուր և շրջէր կաթուղիկոսն, ընդ նմա շրջէին և զուլերն, և ծանրաբեռն լինէին ի վերայ ժողովրդեանն, վասն հարկա-

ւոր կարեաց իւրեանց, և անխնայաբար շռայլութեամբ ցնդէին զինչս ժողովրդեանն, և այս վտանգ յոյժ էր ի վերայ ժողովրդեանն, զի զկենցաղավարութիւնս իւրեանց զեղխութեամբ և շռայլութեամբ վարէին, վասն որոյ ամենեքեան ձանձրացան և սրտիւ լքին զկաթուղիկոսն և զիւրսն՝ և ի բաց կացին ի նոցունց։ Եւ այնուհետև ո՛չ ըստ իրաւանց և կանոնական կարգի, այլ այլազգեաց իշխանութեամբ և իբր զաբալաւոր հարկատու բռնանային ի վերայ ժողովրդեանն, և առանց իրաւանց կեղեքեալ կողոպտէին զժողովուրդսն։ Եւ թէպէտ կեղեքելով առնուին՝ և թէպէտ ըստ իրաւանց, սակայն ո՛չ լինէր բաւական ծախուց իւրեանց, վասն որոյ ի կարեաց պակասութենէ, և ի հարկելոյ զուլերոյն գնացին առ շահակեր փոխատուս, և յոլով տոկոսեօք առնուին փոխ ի նոցունց. յոլովակի յայլազգեաց՝ քան թէ ի քրիստոնէից, քանզի քրիստոնեայք ո՛չ հաւատային ի տալն։

Եւ եղև այժմ ի ներկայիս յերկուց կողմանց յաւելուլ պարտուցն, նախ՝ ի կողմանէ հարիւր թուման մուղադային, զոր ոչ կարէին տալ, վասն որոյ մնաց ամ յամէ և եհաս մինչև ցվեց հարիւր թուման բաղի. և երկրորդ՝ իւրեանց արարեալ պարտսն, զոր ի պարտատուացն առեալ էին վասն կարեաց զուլերոյն՝ և ինքեանց։

Արդ՝ վասն յաճախութեան պարտուցն և այլոց ևս նեղութեանցն, զոր կրէր կաթուղիկոսն, նա և անընդունակ լինելոյն՝ յազգէն Հայոց, խորհեցաւ ի միտս իւր զի բարձեալ յինքենէ յայլոյ վերայ դիցէ զանուն կաթուղիկոսութեանն, ընդ նմին և զպարտսն. վասն որոյ ասաց ընդ Մովսէս վարդապետին, որ ի ժամանակին յայնմիկ բնակէր յԵրևան քաղաքի առ դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի, որ կայ յեզր քաղաքին։ Ահա ազգս Հայոց մեծ և փոքր երես դարձուցին յինէն, և զքեզ սիրեն, և ընդունին՝ և մանաւանդ զի ծերեցեալ իսկ եմ. և հարկն արքունի պարտք եղև և բազմացաւ ի վերայ իմ. արդ՝ տամ քեզ զսուրբ Աթոռն Էջմիածին, և զկաթուղիկոսութիւնն, դու վարեա այսուհետև զկաթուղիկոսութիւնն [1]), որպէս և եսդ արժան, և ինձ տուր ամ յամէ դարման պիտոյից, և զմի ի վանօրէիցդ, զի

---

1) Ոսկ. չիք. զկաթուղիկոսութիւնն։

անդ նստայց լռելեայն, և վճարեցից զծերութիւնս իմ։ Իսկ Մովսէս վարդապետն ոչ էր յանձին կալեալ, այլ հրաժարելով հրաժարեալ էր։

Եւ էր եղբօրորդի մի Մելքիսէթ կաթուղիկոսիս, որում անունն էր Սահակ, ի նմանէ եպիսկոպոս էր ձեռնադրեալ՝ և կայր ի սպասու նորին. որոյ հասուցեալ բանս առ կաթուղիկոսն Մելքիսէթ, թէ կաթուղիկոսութիւնդ այդ քո է՝ եթէ առնես դու, յոյժ բարւոք է, արասցես, և թէ ոչ առնես դու՝ ընդէ՞ր այլոյ շնորհես, և ոչ ինձ, որ եմ ժառանգ և որդի քո։ Յայսմ բան և բարեկամքն իւրեանց յորդորեալ էին զկաթուղիկոսն։ Իսկ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն հաճեալ ի բանս Սահակայ և բարեկամացն, և հաւանութեամբ, և միաբանութեամբ բարեկամաց իւրեանց տարեալ էր զՍահակն յԱշմիածին և ի հրեշտակապետաց կիւրակի օրն օրհնեալ էր զնա կաթուղիկոս, և առեալ եբեր ի քաղաքն Երևան, և ծանուցումն արարեալ զայս բան ամենայն ժողովրդեանն։ Այլ և գրեաց կոնդակ, և եա ցՍահակ կաթուղիկոսն, թէ ծանուցումն լինի ամենայն ազգին Հայոց՝ զի ես ծերացեալ եմ և անկարացեալ, վասն որոյ հրաժարեցայ ի կաթուղիկոսութենէ, և օրհնեցի զՍահակ որդիս իմ կաթուղիկոս, և կարգեցի ի տուրբ Աթոռն յԱշմիածին, արդ՝ ով որ հնազանդէ մեզ և խնդրոյ օրհնութեան մերոյ, յօժարութեամբ հնազանդեսցի հրամանաց դորա. և այսպէս քարոզեաց զնա կաթուղիկոս ի մէջ ամենայն ազգին Հայոց, առաջի վարդապետաց, և եպիսկոպոսաց։ Նա և տարաւ [1]) առաջի Ամիրգունայ խանին կացոյց և ասաց, թէ եաու զկաթուղիկոսութիւնն սմա, որում խանն և զա հաւանեցաւ. և ի խանէն և զա խնդրեաց Մելքիսէթ կաթուղիկոսն, զրել խնդրանաց թուղթ առ շահն, զի նմա տացէ զկաթուղիկոսութիւնն. և ինքն Մելքիսէթ և զա գրեաց ազաչանաց թուղթ առ շահն՝ թէ ես ծերացեալ եմ, և ոչ եմ բաւական վարել զիշխանութիւնս. սա իմ որդի է՝ խնդրեմ զի սմա շնորհեսցես զկաթուղիկոսութիւնն։

Չկնի ամենայնի այսոցիկ, զի կարգեցաւ Սահակն կաթուղիկոս, և ընկալաւ հրաման ի Մելքիսէթ կաթուղիկոսէն և յԱմիրգունայ

---

1) Ուխ. տարեալ։

խանէն՝ այնուհետև սկսաւ Սահակն վարել զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեանն. և շահի դուլերն և ժողովեցան ի վերայ Սահակ կաթուղիկոսին և ընդ նմա շրջապատէին:

Չկնի աւուրց լինչ Սահակն առեալ զթուղթան զՄելքիսէթ կաթուղիկոսին և զԱմիրգունայ խանին և գնաց ի դուռն շահին, առ ի սեպհականացուցանել ի վերայ ինքեան զկաթուղիկոսութիւնն:

Իսկ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն մնաց յԷջմիածին, և պարտաւորքն յոյժ ճշդիւ պահանջէին ի նմանէ զիւրեանց առեալ պարտսն. և յամենայն աւուր եկեալ կանխէին առ նա, և անհանգիստ արարեալ լինդրէին զտուեալ պարտսն, և նորա ոչ գոյր լինչ զի տացէ, այլ և ոչ ոք հաւատայր տալ նմա պարտս, և ոչ յայլ ուստեքէ գոյր ակնկալութիւն. վասն որոյ զսպաւսպուռ մնացեալ անօթսն սրբոյ Էջմիածնի, որ լինչ և գտանիւր, նա և զԱջն Արխաակէսի հայրապետին որդւոյ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, նա և զաջն Աղջուց վանից սրբոյն Ստեփաննոսի, զայսոսիկ զորս ասացի, բերեալ եդ գրաւ առ այլազգի մահմետականս՝ և առեալ գրամ ետս պարտատուացն, և զնոսա այնու կերպիւ ի բաց արար յինքենէ:

Եւ այնուհետև կասկած կրեալ յինքեան Մելքիսէթ կաթուղիկոսն, թէ գի մի գուցէ միւս այլ պարտատուքն ևս եկեալ նեղեսցեն զինքն: Նա և վասն թագաւորական մուղտպային դիտեալ ի միտս և ծանուցեալ հաւաստեաւ թէ ոչ կարէ վճարել, և այլ ևս նեղութեանցն վասն [1]), որք շրջապատեալ էին զինքեամբք, խորհեցաւ ի կոլմն լինչ ճողոպրել թագնաբար: Վասն որոյ յաւուր միում՝ ընդ մերձենալ երեկոյին՝ եղեալ յԷջմիածնէ, պատճառ արարեալ [2]), թէ գնամ յԵրևան, ինքն և սպասաւոր ոմն. և ի հասանելն իւր ի կէս ճանապարհին, դարձուցեալ զերեսանակ երիվարին դէպ ուղիղ յերկիրն Սահաթայ՝ որ է յայնկոյս գետոյն Երասխայ ի կոլմն Կողբայ, և անտի գնացեալ ի Կաղզվան, և անտի յԱրդրում: Եւ այսպէս թագնաբար գաղտագողի գնացութեամբ զերծաւ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ի մատն բաժնի աշխարհին Օսմանցւոց: Եւ եղեալ ի Կարնոյ քաղաքէն կամկար գնալով եհաս ի մեծ

---

1) Ոմն. չէր. վասն. — 2) Նոյն. պատճառեալ.

քաղաքն Կոստանդնուպօլիս։ Եւ անդ եւս ոչ ընկալան զնա ժողովուրդք և վարդապետք ժամանակին վասն իրիք ինչ պատճառի։ Ապա ելեալ անտի գնաց ի քաղաքն Իլով, և ժողովուրդք քաղաքին Իլովայ ընկալան զնա յոյժ պատուով և մեծաւ փառօք, և եկաց անդէն սակաւ ժամանակս, և պակասեալ աստի, յաւելաւ առ հարս իւր ի մերում թուականիս ՌՀԵ. ամի. անդէն վախճանեցաւ և անդէն թաղեցաւ. բայց մինչ կենդանի էր Մելքիսէթն ձեռնադրեաց Իլովացւոցն եպիսկոպոս Նիկողայոս (Նիկոլ) անուամբ զոմն, որ էր ի նոյն քաղաքէն Իլովայ. և Նիկողայոսս այս յետ սուղ ամաց բազում նեղութիւնս հասոյց ժողովրդեանն, զորոյ զորպիսութիւնն ծանիցես ի նոցին պատմութենէ, զոր զկնի առնելոց եմք։

ԳԼ. ԺԹ.

Պատմութիւն կաթուղիկոսութեան եւ փախստեան Սահակ կաթուղիկոսին:

Որպէս կանխաւ պատմեցաք թէ Սահակն ընկալաւ զաստիճան կաթուղիկոսութեան, նա և թուղթ աղաչանաց ի Մելքիսէթէն և յԱմիրգունայ խանէն առ շահն. և միւս եւս թուղթ գրեաց Ամիրգունայ խանն առ որդին իւր Թահմազղուլի խանն, որ հանապազ ի սպասու շահին կայր՝ զի մոհրդար (կնքապահ) էր շահին։ Այս այն Թահմազղուլին է, որ Էջմիածնի քարինսն հրամանաւ շահին հանեալ առաքեաց յԱսպահան, և յայսմ ժամանակիս առ շահն ի սպասու կայր. առ որ գրեաց Ամիրգունայ խանն, թէ զայս Սահակս երևեցուսցես արքայի, և զամենայն խնդրուածս սորա ծանուսցես նմա, և խնդրեսցես տալ սմա կաթուղիկոսութիւնն։ Եւ Սահակն առեալ զթուղթս զայսոսիկ և գնաց ի Ֆահրապատ, քանզի անդ էր շահն ի ժամանակին յայնմիկ։ Եւ իբրև եհաս առ Թահմազղուլի խանն, բազում բանս յուսադրանաց լուաւ ի նմանէ՝ թէ մի ինչ հոգար, զինչ և խնդիր ունիս յարքայէ՝ զամենայն կատարեցից։ Եւ յետ աւուրց ինչ յանդիման արքայի կացուցեալ է զՍահակն, և շահն հարցմամբ տեղեկացեալ էր վասն նորա. և ընթերցեալ էր զթուղթսն զԱմիրգունայ խանին և զՄելքիսէթ

կաթուղիկոսին. նա և խնայաւ շահն թէ Սահակն եղբօրորդի է Մելքիսէթին: Եւ ինքն և ս Սահակն ընծայ ինչ ըստ կարողութեան իւրոյ մատուցեալ էր առաջի արքային, ընդ որս էր և ձի մի պատուական: Իբրև մատուցին զպատարագն Սահակայ առաջի թագաւորին, եհարց թագաւորն թէ՝ զինացորդս պարտուցին, զոր ի կոչմանէ մուղադայիցն տալոց է Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ի դիւան արքունի, յանձն առնո՞ւս տալ՝ թէ ոչ, և Սահակն յանձին կալաւ պատճն. վասն որոյ արքայ հաճեալ և հաւանեալ էր բանիւ, խնդրանաց նոցա՝ և տուեալ էր Սահակայ զկաթուղիկոսական իշխանութիւնն, և ասացեալ էր՝ շնորհաւոր լիցի քեզ կաթուղիկոսութիւնդ, այլ և Սահակայ ընծայ բերեալ ձին՝ նմին պարգեւօք [1]) շնորհեալ էր: Եւ հրաման արար շահն գրել բաղամ՝ զոր և գրեցին, բայց մնաց կնքելոյ և ամփթ առնելոյ, քանզի թագաւորն և իւր քարխանէն եղեալ ի Ջահրապատայ գնաց ի Ղազբին: Եւ յաւուրն յայնմիկ զՋահրապատու նուիրակն ակիղքն էր արարեալ և առնուլ Սահակն. ասաց Թահմազդուլի խանն Սահակայ, զբաղամն տուր ցիս, զի ընդ իս տարեալ ես կնքել տամ. և դու կայ ի Ջահրապատ զնուիրակդ արա, յետոյ գաս և քեզ տամ: Այսպէս արարեալ՝ Սահակն մնաց ի Ջահրապատ, և զբաղամն Թահմազդուլին տարաւ ընդ իւր ի Ղազբին, և շահն և իւր օրդուն (բանակ) անտի եկին ի Սուլթանիայ, և յԱբտաւիլ, և դարձեալ ի Սուլթանիայ: Եւ մինչ Սահակն զՋահրապատայ ժողովն արար և եկն ի Սուլթանիայ՝ Թահմազդուլի խանն յառաջագոյն գնացեալ էր յԵրևան, քանզի Ամիրգունայ խանն հիւանդ կայր խմիրէն, զոր առեալ էր ի Վրաց ազգէն ի պատերազմի, վասն այսորիկ առաքեցին զԹահմազդուլին յԵրևան դի ուրեմն երկրին: Եւ յետ գնալոյ Թահմազդուլի խանին, եկն Սահակն ի Սուլթանիայ, իբրև ոչ եգիտ զԹահմազդուլի խանն, հարցեալ զնորին ծառայն և խնդրեաց զբաղամն, և նոքա ասացին թէ ոչ գիտեմք:

Եւ իբրև անճար մնաց Սահակ կաթուղիկոսն վասն բաղամին, հարկեալ ի նեղութենէ՝ վերստին արդյ ետ շահինշայլ խմն հնարիւ թէ՝ հիւանդացայ հուքմն կորեաւ. և շահն ասացեալ էր թէ

1—1 Ա-եաց. եբեց. պարգեւք.

գնա առ Դիւան բէկին։ Իսկ Դիւան բէկին վասն թամահի խստութեամբ էր պատասխանեալ Սահակայ, մինչ որ թամահն իւր լցեալ էր, և ապա գրեալ էր նոր բաղամ, բայց ոչ էր կընքեալ. և մինչ այսպէս կայր, դարձեալ՝ ելեալ թագաւորն և գնաց ի Բաղդատ, գնաց զկնի և Սահակն։ Եւ իբրև մեծամեծք ոչ կատարէին զխնդիրսն Սահակայ. հարկ եղև նմա միւսանգամ տալ արզայ շահին, և իբրև ետես զարզայն թագաւորն, ասաց. վաղուրեմն տուեալ եմ քեզ զխալիֆութիւն և զրաղամ. ասաց Սահակն՝ այո՛, թագաւոր, տուեալ ես, բայց զրաղամն ո՛չ կատարեն, քանզի նոքա յոլովս խնդրեն ինչս՝ և ես զի ոչ ունիմ կարողութիւն տալոյ, վասն որոյ և նոքա յապաղեն ի մուհրել և ի սաֆթ առնել։ Յայնժամ կոչեաց շահն փայտակալ ծառայ մի առաջի իւր և ասաց. եթէ այսօր զամենայն գործ և որպիսութիւն բաղամի դորին պարտիս կատարել՝ և ի վաղիւն յինքն տալ։ Իսկ զինուորն ըստ հրամանաց թագաւորին զամենայն որպիսութիւն գրոյն հոգաց, և ետ Իսահակ կաթուղիկոսին զրաղամն։ Եւ Սահակն առեալ զթուղթն և եկն յԱսպահան ի մէջ Զուզայեցւոց, և ոչ ընկալան զնա Զուզայեցիքն, ոչ միայն զնուիրակ ոչ ետուն, այլ և հարևանցի պատիւ ևս ո՛չ արարին նմա։

Ի սոյն ժամանակի Դաւիթ կաթուղիկոսն յԱսպահան էր, ասացին նմա Զուզայեցիքն, թէ մեք ո՛չ կամիմք որ սա լինի կաթուղիկոս, այլ զքեզ, դու գնա ի դուռն շահին, և ա՛ռ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան, և զոր ինչ և խարջ լինի, քեզ ընկեր եմք։ Եւ Դաւիթ կաթուղիկոսն իբրև հաւանեցաւ խորհրդեանս այսմիկ, և պատրաստեցաւ գնալ ի Բաղդատ ի դուռն շահին. իմացաւ զայս խորհուրդս Սահակ Կաթուղիկոսն, և նա ևս ել գնալ ի դուռն շահին, տեսանել զկատարումն գործոյն։ Եւ վասն այսր խորհրդոյ խօսեցաւ Սահակն ընդ Դաւթին թէ՝ ընդէ՞ր առնես զհակառակութիւն և գործես զչարդ՝ և Դաւիթն պատճառս յօդեալ էր թէ, ոչ վասն հակառակութեան ինչ քեզ՝ գնամ, այլ վասն գործոյ իմոյ, քանզի այն Զուլթուկն (գիւղ) զոր շահն պարգևեալ է ինձ, ոմանք յիշխանաց բռնութեամբ և պատճառանօք իմն հարկ առնուն վասն նորա. վասն այնր երթամ ի դուռն թագաւորին, որ ազատութեան թուղթ առնում Զութլուկին։

Եւ ի հասանիլն նոցա ի Բաղդատ, յառաջ Սահակն գնացեալ երևեալ էր շահին, և ի հարցանելն շահին թէ զինչ կամիս. և Սահակն ասաց՝ թէ զհրաման թագաւորի ոչ ընկալան. եհարց շահն թէ ո՛վ. և Սահակն վասն երկիւղի յանուանէ ոչ յիշեաց՝ այլ միայն ասաց թէ՝ յայտնի է թագաւորին: Եւ շահն իմացաւ, որ խօջայ Նազարն է, վասն որոյ ասաց՝ գիտեմ զի քօռն է, և քօռ անունս շահն խօջայ Նազարին ասէր: Զկնի աւուրց և Դաւիթ կաթուղիկոսն ևս եկեալ երևեցաւ շահին, բայց վասն կաթուղիկոսական իշխանութեան ոչինչ խօսեցաւ, քանզի ի հոգւոջ իւրում ծանուցեալ գիտաց՝ թէ ոչ լինի, վասն [1]) որոյ և ոչինչ խօսեցաւ: Այլ խօսեցաւ վասն Զութլուկին, որ և էառ զհրաման տիրելոյ զնա[2]) ազատ ի հարկաց արքունի: Եւ յետ այսոցիկ Սահակ կաթուղիկոսն և Դաւիթ կաթուղիկոսն ելեալք ի Բաղդատայ դարձեալ՝ եկին յԱսպահան, և Զուղեցիքն այլուի ևս ոչ ընկալան զՍահակ կաթուղիկոսն: Եւ յորժամ ելին երկոքեան կաթուղիկոսքն ի Բաղդատայ, շահն ևս յետ սակաւ աւուրց ելեալ ի Բաղդատայ գնաց ի Ֆահրապատ:

Եւ ամաւ միով յառաջ շահն առ ինքն էր կոչեալ զՄովսէս վարդապետն ի Բաղդատ, վասն սպիտակացուցեալ մոմին, և հարցեալ տեղեկացաւ վասն արուեստին, թէ ո՛րպէս սպիտակացուցանեն զմոմն: Եւ ապա ի թագաւորական ծառայից իւրոց երեք ծառայ տուեալ էր նմա յաշակերտութիւն, և հրամայեալ էր, թէ գնա՛ յԱսպահան և զարուեստդ զայդ ուսո՛ ծառայիցդ մերոց՝ և բեր առիս ուր և իցեմ ես, Եւ Մովսէս վարդապետն եկեալ յԱսպահան՝ ուսոյց զծառայսն, և զբազում մոմս պայծառագոյնս սպիտակացոյց, և յորժամ լուաւ թէ, շահն գնաց ի Ֆահրապատ՝ առեալ ընդ իւր զսպիտակացուցեալ մոմսն, և զուսուցեալ ծառայսն գնաց ի Ֆահրապատ, և մատոյց թագաւորին. իբրև ետես թագաւորն զսպիտակացուցեալ մոմսն կարի պայծառ և հրճուալի, այլ և վասն յարմարագոյն թափելոյն, յոյժ հաճեալ և հաւանեալ էր. նա և վասն ուսանելոյ ծառայիցն առաւելապէս ուրախացեալ էր՝ և զուարթացեալ խնդայր:

---

1) Ոսկ. չէր. վասն որոյ և ոչինչ խօսեցաւ. — 2) Նոյն. նմա.

Եւ յետ սուղ ինչ աւուրց հասեալ էր ի վերայ աւուրք մեծի տօնի յայտնութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ։ Եւ յաւուրսս յայսոսիկ Զուղայեցի խօջայ Նազարն ևս ի Ֆահրապատ էր, հրամայեաց շահն խօջայ Նազարին, թէ պատուիրեա վարդապետին, լաւագոյն իմն հոգաբարձութեամբ տեսանել զպատրաստութիւն՝ որ վասն Զրօրհնէքին, զի հանդիսաւոր լիցի։ Եւ յաւուր տօնին՝ յորժամ եկեալ էր վարդապետն Մովսէս ի վերայ գետոյն յօրհնել զջուրն. ընդ գեղեցիկ յարմարումն զարդուցն, և ընդ կարգաւորաբար շարժումն, և ի կանգնիլն պաշտօնէիցն, յոյժ հաճեալ և հաւանեալ էր արքայ, և խանդաղատեալ ի վերայ Մովսիսի։ Եւ զայս իմանամք առնել խնամ ամենակալին Աստուծոյ՝ որ զսիրտ ամենայն թագաւորաց ունի ի ձեռին, և ոչ թէ հաճոյական արարմունքն Մովսիսի. այլ և խօջայ Նազարն ևս բանս բարիս յոլով խօսեցեալ էր ընդ շահին՝ վասն Մովսէս վարդապետին։ Իսկ շահն հարցեալ էր ի խօջայ Նազարէն թէ, զի՞նչ խնդիրք ունի վարդապետն ի սրտի իւրում, զի կատարեսցուք. ոսկի, արծաթ, և այլ ինչ, զոր կամի. իսկ վարդապետն և ոչ միոյ իրաց հաճեալ էր, քանզի ասէր. ոչ ունիմ ես կարիս մարմնաւոր իրաց, զի զպէտս իմ Տէրն իմ հոգայ օր ըստ օրէ։

Եւ յետ աւուրց ասաց խօջայ Նազարն առ արքայ. զլուսարարութիւն Էջմիածնի եթէ շնորհես սմա, յոյժ բարւոք առնես, քանզի ինքն ևս զայն խնդրէ։ Եւ խնամօքն Աստուծոյ թագաւորն շնորհեալ էր զայն խնդիրն, այլ և գրեալ զրաղամ՝ տուեալ էր Մովսէս վարդապետին. և Մովսէս վարդապետն ելեալ ի Ֆահրապատայ գնաց յԷջմիածին։

Իսկ Սահակ կաթուղիկոսն մինչ էր յԱսպահան՝ լուաւ թէ Մովսէս վարդապետն էառ զլուսարարութիւնն Էջմիածնի, ելեալ եկն Սահակ[1]) ի Ֆահրապատ ի դուռն թագաւորին վասն այսց իրաց, իբրև մատուցեալ առ Դիւան բէկին ծանոյց նմա զվտանգն իւր՝ և ասաց թէ՝ զուլմ արարեալ էք ինձ, որ զԷջմիածինն տուեալ էք Մովսէսին. և Դիւան բէկին արար զպատասխանի, թէպէտ տուաք նմա զԷջմիածինն, զնորին լուսարարութիւնն տուաք՝ և ոչ զկաթու-

1) Ոսկ. չէք. Սահակ.

զիկոսութիւնն. կաթուղիկոսութիւնն քո է, և լուսարարութիւնն նորա, դու զքոյն վարեա՝ և նա զիւրն. այլ և ի դրունս մեծամեծաց բազումս շրջեցաւ Սահակն, սակայն ոչինչ օգտեցաւ: Իբրև ետես թէ ոչինչ օգնէ, ելեալ ի Ֆահրապատայ և եկն ի Թարվէզ. եկին ընդ Սահակայ և շահի զուլերն, որ զմուղադայ հարիւր թումանն պահանջէին. և սոքօք ելեալ ի Թարվիզու եկին յերկիրն Խոյայ:

Եւ Սահակն խորհրդով ներ տրամադրեալ մտացն հայեցեալ նրկատեաց թէ, ամենայն ազգն Հայոց հեռացեալ ի բաց կացին յինքենէ. այլ և Աթոռն Էջմիածին այնու կերպիւ գրաւեցաւ ի ձեռն Մովսէս վարդապետին: Եւ մուղադայ հարիւր թումանն որ ամ յամէ բազի մնաց, մնացեալ բազին մինչև յութն հարիւր թումանն եհաս, և տակաւին օր աւուր բազմանայ, գիտաց հաւաստեաւ, զի ոչ այլ ինչ իրօք լինի փրկութիւն նմա, եթէ ոչ փախըստեամբ: Վասն որոյ եկեալ է ի Խոյ, զի կամէր ի Խոյայ փախչիլ թաքուն ի զուլերէն ի քաղաքն Վան յիշխանութիւն և յերկիրն Օսմանցւոց:

Մինչ Սահակն ի վերայ այսր խորհրդոյ մտայոյզ լինէր՝ և կայր ի վարանման՝ թէ որպէս արասցէ, ոմանք ի հին բարեկամաց նորա, յորոց էին Մանուէլ եպիսկոպոսն Խոր-Վիրապայ, և Մկրտիչ եպիսկոպոսն Հաւուց թառայ, սոքա այլովքն հանդերձ, որք կային յերկիրն Երևանայ, առաքեցին զթուղթս յուսադրական բանիւ առ Սահակն ի Խոյ, թէ մի երկնչիր, այլ ե՛կ յԵրևան քաղաք, քանզի Թահմազ զուլի խանն գթով է ընդ քեզ, և մեք ամենեքեան համախոհք քո եմք, վասն որոյ ե՛կ առ մեզ աստ, և ապա զպատշաճն գործոց խորհեսցուք: Եւ յայսց յուսադրական բանից քաջալերութիւն ընկալեալ Սահակ կաթուղիկոսն՝ յայնժամ ոչ փախեաւ, այլ եկն յԵրևան. և շահի զուլերն ևս ընդ նմա: Իբրև շրջեցաւ ընդ երկիրն ամենայն յայս կողմն և յայն կողմն, ոչ ոք ընդունէր զնա. և հայէր յերեսս նորա՝ մինչ որ զհիւրընկալութիւնն նորա հարևանցի և վեր ի վերոյ առնէին: Իսկ զուլերն հանապազ նեղէին զնա, թէ զթագաւորական պարտսն վճարեա՝ և զմեր տօնլուզն տուր, և նա՝ զի ոչ ունէր ինչս և յամենից կողմանց վհատեալ էր և անճար մնացեալ. և յուսադրող բարեկամքն

իւր ոչինչ կարացին օգնել նմա, վասն որոյ Հաստատուն եդեալ ի մտի զի հնարիւք իմն զերծեալ փախիցէ։

Եւ յաւուրն յայնմիկ եկին եհաս ոստն յայտնութեան Տեառն, որ յամենայն ամի Մովսէս վարդապետեան զոհն զայն մեծախուժ հանդիսիւ և հրաշալի փառաւորութեամբ կատարէր. և էին ամենեքեան յերևան քաղաքի, Մովսէս վարդապետեան, և Սահակ կաթուղիկոսեան, և շահի դուլերն։ Գնացեալ Սահակն ասաց ընդ դուլերսն՝ թէ խանն հրամայեաց զոհն Զրօրհնեացն բազմագան և մեծահանդէս կատարել, վասն որոյ ասաց ինձ Մովսէս վարդապետեան, գնա դու յէջմիածին՝ և զամենայն պատուական և զվաղեմի անօթսն՝ զոր դուք պահեալ էք ի դարանի՝ բեր ասա, զի զոհն կատարեսցուք. և զայս ասելով հաւանեցոյց զնոսա՝ զի թոյլ տացեն նմա գնալ, և նոքա հաւատացին նմա և թողին։

Իսկ Սահակն՝ քանզի ունէր զպատուական ձին՝ զոր շահն նմա պարգև էր տուեալ, հեծեալ ուղեցաւ ընդ ճանապարհն էջմիածնի, իբր թէ գնալոց է յէջմիածին և բերելոց է զանօթսն։ Եւ ի հասանիլն ի կէս ճանապարհին՝ փոխեալ զձև զգեստոյն ի ձև և ի կերպ զօրականի, և զարձուցեալ զերասանակ երիվարին, և գիմեալ դէպ ի Նախչուան քաղաք և ի սահմանս նորա։ Իսկ ի մտրակել օդապարիկ և քաջազօրեղ և բարձրապարանոց երիվարին, ոչ թէ զերեսաք երկրի, այլ ընդ երկինսք և ի վերայ թևոց ամպոց առեալ աճէր գնա շեշտակի ի սահմանս երկրին Նախչուանայ. և եկեալ ինաւատեղն Զարաշամբայ գեղջն՝ և նաւով անցեալ զգետն Երասխ, և գնացեալ ի Զորս՝ յորմէ ի Խոյ, և անտի ի Վան քաղաք։ Եւ այսու կերպիւ ճողոպրեալ փրկեցաւ Սահակ կաթուղիկոսն ի ձեռաց դուլերոյն, և գնաց ի մասն բաժնի երկրին Օամանցւոց։

Ցետ այսոցիկ իբրև զգացին շահի դուլերն զփախուստն Սահակայ՝ եկին առ Մովսէս վարդապետեան, թէ դու առաքեալ ես զՍահակն յէջմիածին վասն անօթոյ. և Մովսէս ասաց՝ ես զՍահակն ոչ տեսեալ եմ և ոչ առաքեալ, այլ նա այդու բանիւդ զձեզ խաբեալ է և փախեալ։ Եւ դուլերն թէպէտ բազմաւ կերպիւ կողմէ ի կողմ անկան, երբեմն առ խանն գնալով, և երբեմն առ շեխն, և երբեմն առ զաւառսն, և երբեմն առ Մովսէս վարդապետեան, ոչինչ

կարացին պատուաստել ի վերայ Մովսէս վարդապետին. այլ, ամենայն կողմանց վհատեալք, դարձան և գնացին ի տեղիս իւրեանց զուլերն ամենեքեան: Եւ այս ևս այսպէս [1]:

ԳԼ. Ի.

Վասն հակառակութեան Սահակ կաթուղիկոսին, զոր արար ընդ սուրբ Էջմիածնի եւ ընդ Մովսէս կաթուղիկոսին:

Յետ փախստեան Սահակ կաթուղիկոսին յաշխարհ տէրութեան Օսմանցւոց, մեռաւ թագաւորն Պարսից Շահաբաս՝ որ զհարիւր թուման մուղադայէն եդեալ էր ի վերայ կաթուղիկոսացն, և փոխանակ Շահաբասին թագաւորեաց թոռն նորին Շահսէֆի:

Իսկ ազգն Հայոց ամենեքեան արևելեանք և արևմտեանք, հանապազ հեծէին, և երկնէին և յոգւոց հանէին վասն հարիւր թուման մուղադային, որ ի տարապարտուց եդաւ ի վերայ աթոռոյն, զի սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անփարատելի կայր ի վերայ ամենեցուն, և միահաղոյն տրտմութեամբ զգածեալ ի տարակուսի կային, և որքան մտածէին, ո՛չ կարէին գտանել թէ որով հնարիւք բարձցեն զայսպիսի ծանր և զստուար լուծս ի պարանոցէ աթոռոյն: Եւ ի խնամոցն Աստուծոյ գտին ժամանակս զայս. յորժամ թագաւորեաց Շահսէֆին, քանզի նոր թագաւոր էր և մանուկ տիօք, և ամենայն նախարարքն և իշխանքն՝ որք կային ի դուռն նորա, ճանաչէին ի քրիստոնէից զարս երևելիս, և մանաւանդ զխօջայ Նազարն՝ որ նախապատիւ էր քան զամենեսեան. զոր և այս խօջայ Նազարս գրէ յԱսպահանայ առ Մովսէս վարդապետն, և փայեկաւ հասուցանէ ի նա՝ որ էր ի սուրբ Էջմիածին յայնժամ, գալ փութանակի ի դուռն արքային, զի թերևս հնարեսցեն բառնալ զհարիւր թուման մուղադայն:

---

1) Ի բնագրին էբրև ծանօթութիւն գրեալ է. Կերայ դառնիչ և արբի լեղի, ո՛չ էր դառն քան զաղքատութիւն. բարձի զաղ և զարճիճ ի վերայ, ո՛չ էր ծանր քան զպարտս մարդոյն: ի միասն օրինակն չիք:

Յայնժամ Մովսէս վարդապետն աճապարեալ եկաս յԱսպահան, և միջնորդութեամբ խօջայ Նազարիս բազում գանձս ծախեալ, և յոքնակի աշխատութիւնս կրեալ, հաւիւ թէ կարացին բառնալ զհարիւր թուման մուղադայն, որ ծանր բեռն անկաւ ի վերայ կաթուղիկոսարանին. զի Շահսէֆին հրամայեաց և գիր ետ թէ՝ անցայ ի հարիւր թուման մուղադայէն:

Ձեռ այսորիկ քրիստոնեայքն խնդրեցին ի Շահսէֆի թագաւորէն վասն Մովսէս վարդապետին հրաման կաթուղիկոսութեան, և շահն ետ զհրաման և թուղթ կաթուղիկոսութեան Մովսէս վարդապետին: Ապա ամենայն ազգն Հայոց, որք յարևելս և յարևմուտս կային՝ միաբանեցան թղթով և բանիւ, և արարին զՄովսէս վարդապետն կաթուղիկոս, և հաստատեցին ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին:

Իսկ չարն սատանայ՝ զՄովսէս վարդապետի կաթուղիկոսութիւնն ծանր [թուեցոյց ի սիրտ Սահակ կաթուղիկոսին, զի համարէր ի սրտի իւրում, թէ Մովսէսն առանց իրատանց հնարիւք իմն եհան զաթոռն և զկաթուղիկոսութիւնն ի ձեռանէ իմէ, և յինքն կորզեալ ընկալաւ զերկոսեանն. և հանապազօր նախանձ կրեալ ի սրտի իւրում, վասն որոյ սկսաւ նախանձախնդիր լինել:

Եւ Մովսէս վարդապետն, որ եղև կաթուղիկոս, ունէր միաբանս և աշակերտս բազումս, և վասն նորոգութեան սրբոյ Էջմիածնի՝ որ նոր էր սկսեալ, առաքեաց զաշակերտսն իւր ի նուիրակութիւն՝ զի բերցեն ընչս յօժանդակութիւն նորոգման սուրբ աթոռոյն Էջմիածնի: Եւ Փիլիպպոս վարդապետն՝ որ էր և սա մի յաշակերտացն Մովսիսի, որոյ հրամանաւ գնաց ի նուիրակութիւն յԱլպրուտ և ի Բաղէշ և ի Վան, և մինչ էր Փիլիպպոս վարդապետն ի Վան քաղաքի, գոսաւ անդ և Սահակ կաթուղիկոսն՝ որ շրջագայէր այսր և անդր, և դեռ նոր սկսեալ էր յակիզքն գործոյ հակառակութեան. և Փիլիպպոս վարդապետն և երևելի արքն՝ որք ի Վան քաղաքին կային, որ էր Խանենց խօջայ Ամիրխանն, և խօջայ Թումէն. այլ և խօջայ Շիրաքն, և խօջայ Մխրտչն, և խօջայ Փօլատն, և խօջայ Սարուխանն, և այլք բազումք, խօսեցան ընդ Սահակ կաթուղիկոսին, զի զհակառակութիւն և զվաստակութիւնն թողցէ, և մի ի դրունս այլազգեաց դե-

գերելով ցրուեսցէ զինչս քրիստոնէից։ Եւ Փիլիպպոս վարդապետն համակամութեամբ գօլվաթաւորացն միաբանեալ յանձն առին՝ որ ի սուրբ Էջմիածնէ տացեն ի տարին զերիս հարիւր զուռուշս յամենայն ամի անխափան Սահակ կաթուղիկոսին, որքան ինքն կենդանի՝ է ի պէտս ծախուց իւրոց կարեաց. Եւ զՂուռուպաշայ վանքն իւրովք մտիւքն ետուն նմա, զի անդէն նստեալ կացցէ ի խաղաղութեան. Եւ թէպէտ Փիլիպպոս վարդապետն Եւ խօջաներն ի բազում աւուրս բազմակի խօսեցան զխաղաղութիւն, այլ Սահակ կաթուղիկոսն ոչ հաճեցաւ, Եւ ոչ դարձաւ ի չար դիտաւորութեանց խորհրդոց իւրոց, այլ գնաց ի դուռն վէզիրին՝ առ ի կատարել զխորհուրդս սրտի իւրոյ։

Մինչ շրջէր Սահակն ի մէջ ազգին Հայոց՝ որք կային ընդ իշխանութեամբն Օսմանցւոց, այսր Եւ անդր յաշխարհս Եւ ի քաղաքս, զարս ոմանս ի վարդապետաց Եւ յեպիսկոպոսաց եգիտ իւրոց խորհրդոցն կամակից. յորոց մի էր Եւ Պօղոս անուն վարդապետ ոմն՝ որ ի Սսոյ կաթուղիկոսարանէն՝ եղբօրորդի Յովհաննէս կաթուղիկոսին Սսոյ. Թէպէտ յոլովք կային չարի խորհրդեանն համախոհք, այլ կատարիչք չար գործոյն, սոքա երկոքեանս էին, Սահակ կաթուղիկոսն Եւ Պօղոս վարդապետն։

Եւ Պօղոս վարդապետն գնաց ի մեծ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս առ Զաքարիայ վարդապետն, Եւ էր Զաքարիայ վարդապետս յերկրէն Վասպուրականի՝ Եւ էր յայսմ ժամանակի առաջնորդ ազգին Հայոց՝ որք կային ի Կոստանդնուպօլիս, զի անուամբ պատրիարգութեան՝ Եւ թագաւորական մուղադայիւ Եւ հրամանաւ նստեալ էր առաջնորդ ի Կոստանդնուպօլիս։ Եւ էր սա յոյժ ներհակ Մովսէս կաթուղիկոսին, Եւ ձեռնտու Եւ օգնական Սահակ կաթուղիկոսին. վասն որոյ գրեաց արզայ, Եւ մատոյց առաջի թագաւորին Սուլթան Մուրատի, որ ի նմին աւուրսն ի Կոստանդնուպօլիս էր։ Խնդիրք մեր հայազուն քրիստոնէիցս այս է ի թագաւորէն, զի շնորհեսցէ հրաման կաթուղիկոսութեան Սահակ կաթուղիկոսին, զի հովուեսցէ մերովք օրինօք զամենայն քրիստոնեայս՝ որք իցեն ազգաւ Հայ, որք կան ընդ իշխանութեամբ ինքնակալ թագաւորութեանդ Օսմանցւոց։ Եւ թագաւորն ետ հրաման Եւ թուղթ կաթուղիկոսութեան Սահակայ, որպէս Եւ խնդրեաց Զա-

քարիա վարդապետան, և զայս թուղթ իշխանութեան՝ Զաքարիա վարդապետան եւ ցՊօղոս վարդապետան, և առաքեաց առ Սահակ կաթուղիկոսն, և պատուիրեաց ոչ թուլանալ և ոչ կասուլ ի չար դիտաւորութեանցդ, այլ ջանալ և աշխատել մինչև ցկատարումն: Եւ ի ժամանակիս՝ յորում զայս թուղթս եհան Զաքարիա վարդապետան ի թագաւորէն՝ ոչ էր անդ առ թագաւորն, թագաւորի մեծ վէզիրն, որում՝ անունն էր Խոսրով փաշայ՝ այլ բազմահանճար և խրոխտ իշխան, և քնաւ ոչ էր տեղեակ վէզիրն այսմ գործոյ. և որպէս յայտ է ամենեցուն՝ զի կարգ և սահմանք է Օսմանցւոց, զի զամենայն գործ և զորպիսութիւն ազգաց և ազանց, իշխանաց և պետաց, կոչմնակալաց և կուսակալաց, վէզիրն հոգայ, տայ և առնու, որոյ սակս և կարգեալ է. և սոքա զանց արարեալ զվէզիրսն, և առ թագաւորն գնացեալ՝ առին հրաման կաթուղիկոսութեան: Եւ այնու թղթովն Սահակ կաթուղիկոսն և Պօղոս վարդապետան եկին ի քաղաքն Տիգրանակերտ՝ որ է Համիդ՝ առ մեծ վէզիրն Խոսրով փաշայ, զի ի նմանէ և աս առցեն հրաման և թուղթ կաթուղիկոսութեան:

Իսկ բարեպաշտ քրիստոնեայքն՝ որք յազգէն Հայոց բնակեալ էին ի քաղաքն Համիդ, որ էր խօջայ Երեմիայն, և խօջայ Մախսուտան, և Վանեցի խօջայ Ռօհիջանն, որ էր այս վէզիրիս քուրքչի պաշի և հաւատարիմ, և հաճոյական սպասաւոր առաջի նորա: Այլ և Բարսեղ վարդապետան, որ էր նոյն քաղաքին առաջնորդ, և էր սա բարեկամ սուրբ էջմիածնի և Մոխէս կաթուղիկոսին, քանզի և սա յաշակերտաց Սրապիոն կաթուղիկոսին էր, վասն որոյ և յիշեցաք ի ճառի Սրապիոնին: Եւ այլ և այս գօլվաթաւորք և վարդապետք բազումք ժողովեցան ի Համիդ քաղաք ի կողմանէ սուրբ էջմիածնի՝ և ջանային խափանել զՍահակ կաթուղիկոսի չար դիտաւորութիւնն:

Վասն զի Սահակ կաթուղիկոսն և ամենայն համախոհքն իւր սահմանեալ էին ի մէջ իւրեանց, թէ Սահակ կաթուղիկոսն առցէ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան ի վէզիրէն, և գնացեալ ի Մշու սուրբ Կարապետն՝ իւր աթոռ կալեալ անդ նստցի, և անդ օրհնեսցէ մեռոն, և անտի առաքեալ բաժանեսցէ յազգս Հայոց, որք կան ընդ իշխանութեամբն Օսմանցւոց, և զվաղեմի սահմա-

նեալ զթեմն և զվիճակն սուրբ էջմիածնի հատեալ շորթեսցէ յինքն, և ընդ իւրով իշխանութեամբ գրաւեսցէ բռնութեամբ թագաւորական իշխանութեան. և խափանեսցէ զնուիրակն և զիշխանութիւն սուրբ աթոռոյն էջմիածնի:

Իսկ քրիստոնեայք ամենեքեան թէ եկեղեցականք՝ և թէ աշխարհականք ի բաղում աւուրս գնային առ Սահակ կաթուղիկոսն, աղաչէին և խնդրէին. մի մանաւանդ զտառապեալ աղգս Հայոց ի բերան այլազգի բռնաւորաց՝ և մարդադէմ գազանաց: Եւ խոստացան Սահակ կաթուղիկոսին, թէ ի քաղաքաց կամ ի վանօրէից որում և հաճեսցի՝ ինքեան լիցի թեմօք և վիճակօք, որքան ինքն կենդանի լցէ. և նուիրակ էջմիածնի մի մնցէ ի նա, այլ և ընդ ամին հանապազ յաւէնայն ամի ի տարին հինգ հարիւր ղուռուշ էջմիածնի նստողն տայ Սահակ կաթուղիկոսին վասն իւր օր աւուր խարջին: Արդ՝ այսպէս և ըստ այսմ օրինակի բազմակի և յոլովակի գումն գործեալ հնարեցան, և մաղթէին գալ ի խաղաղութիւն Սահակ կաթուղիկոսն և Պօղոս վարդապետն, և նորա ոչ եկին:

Եւ Մովսէս կաթուղիկոսն՝ որ յէջմիածինն էր, և Փիլիպպոս վարդապետն՝ որ տակաւին ի Վան էր, սորա և այլ յիւրաքանչիւր տեղեաց գրեցին թուղթ մաղթանաց առ Սահակ կաթուղիկոսն, և երևելի արանքն առաքեցին՝ զի դադարումն արասցէ խռովական գործոյն: Եւ այլ և այ թուղթ առ բարեկամս իւրեանց, որպէս՝ թէ համոզել զՍահակն ի խաղաղութիւն և կատարել զհաճոյս կամաց նորա, զինչ և խնդրեսցէ:

Իսկ Սահակ կաթուղիկոսն և Պօղոս վարդապետն բնաւին ոչ եղեն ունկնդիրք, այլ գրեցին արդայ յիւրեանց կողմանէ և միջնորդութեամբ նաղուբ փաշային հասուցին ի ձեռն վէզիրին, և գոյացութիւն բանի՛ արդային էր ըստ այսմ օրինակի: Ցայտ լիցի մեծի և անպարտելի աէրութեան հղօրիդ, խնդրեմք զի շնորհեսցես մեզ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան աղգին Հայոց, եթէ լիցի այս քան հաճոյ կամաց վեհիդ՝ և արժանացուսցես զմեզ այսմ սպասաւորութեան, մեք յաւելումք ի գանձարանն արքունի ամ յամէ յիւրաքանչիւր տարւոջ ՅՌ. ղուռուշ, որ ամ յամէ տամք: Նա և յաղագս այսմ գործոյ ի թագաւորէն և այ խնդրեցաք թուղթ հրամանի և նա սպարգևեաց, զոր ահաւասիկ ունիմք առ մեզ. և

արդ՝ ի քումմէ մեծութենէ եւս խնդրեմք, զի հաստատուն լիցի գործս մեր քոյով հովանաւորութեամբն։ Զայս թուղթս արդեալ եաղուբ փաշային մատոյց առաջի վէզիրին, և վէզիրն ընթերցաւ և մտօքն հաւանեցաւ, բայց բանիւ ինչ ոչ ասաց։

Եւ յայլում աւուր՝ արքն, որք ի կողմանէ էջմիածնի էին, նոքա եւս գրեցին արզայ և մատուցին վէզիրին ի պատշաճ ժամու, և գոյացութիւն բանից արզային այս էր։ Խնդրեմք յաշխարհաշէն և ի խաղաղարար տերութենէդ՝ զի մի մատնեսցես զաղքատ և զտառապեալ ժողովուրդս ի ձեռս դոցա, զի դոքա վասն փառամոլութեան և ագահութեան իւրեանց մատնեն զողորմելի ռիսթին ի ներքոյ ծանր հարկի, որ է ժողովրդեանն մեծ սիմամ (տուգանք) և գործողացն մեղք։ Եւ յետ ընթերցման զարզայիս՝ պատասխանեալ է վէզիրն արանցն մատուցանողաց արզային. անխելք Հայեր, զիաւրդ ոչ տամ նոցա զկաթուղիկոսութիւն, զի նոքա ի տարւոջն զծՌ. ղուռուշ յաւելուն ի գանձարան թագաւորին։ Իսկ խոջայ Ռուհիջանն՝ որ վասն հաւատարմութեան իւրոյ համարձակութիւն ունէր առաջի վէզիրին, ասաց առ վէզիրն. փառաւոր տէր իմ, եթէ զողորմելի և զտառապեալ ազգն Հայոց վասն գանձի վաճառես նոցա, ինձ վաճառեա, և ես ոչ թէ ծՌ. ղուռուշ, այլ ԻՌ. ղուռուշ տամ։

Եւ ամենաթագաւորն Աստուած՝ որ ունի ի ձեռին զսիրտ ամենից թագաւորաց և իշխանաց՝ ըստ Սողոմոնի, ի վերայ բանից Ռոհիջանին եբաց զսիրտ վէզիրին, որ կրկնակի հարցում ն արար. և խոջայ Ռոհիջանն զամենայն որ ինչ պատշաճ էր ծանուցանելոյ ասաց անդէն. և վասն նախանձ արկանելոյ ի սիրտն վէզիրին՝ զայն եւս յուշ արարեալ է նմա, թէ ամենայն պետք, և իշխանք, կողմնակալք և կուսակալք ազգին Օսմանցւոց խոնարհին ընդ տէրութեամբ քոմ՝ և առ քեզ գան խնդրել և առնուլ պատիւ և իշխանութիւն, իսկ սոքա զանց արարեալ զքեւ առ թագաւորն գնացեալ՝ առեալ են զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան։ Եւ յետ վճարման ամենայն բանից արձակեցան խոջայքն ի վէզիրէն՝ և ի բաց գնացին։

Եւ յաւուրն՝ յորում նստաւ վէզիրն յաւեան բազմախուռն հանդիսիւ, առնէր դիւան՝ եաղուբ փաշայն, որ էր միջնորդ և յար-

դարիչ գործոց Սահակ կաթուղիկոսին, զՍահակ կաթուղիկոսն և զՊօղոս վարդապետան ածեալ ի հանդէսն յանդիման կացոյց առաջի վէգիրին։

Եկին ի նոյն հանդէս և արքն՝ որք ի կողմանէ էջմիածնի, էին արք բազումք. որոց գլխաւորն էր խոջայ Երեմիայն, և խոջայ Մախսուտն, և խոջայ Ռօհիջանն, և Բարսեղ վարդապետան։ Խօսել սկսաւ վէգիրն առ Սահակ կաթուղիկոսն և առ Պօղոս վարդապետան՝ և ասաց. զինչ է յօժարութիւն կամացն ձեր[1]), ով արք, որք դեգերիք ի դրունս իշխանութեանս. պատասխանեաց Սահակն, զոր ինչ արզայ թղթովն մատուցաք առաջի Տեառն մերում։ Եւ վէգիրն հրամայեաց զարզային ընթեռնուլ, յորում գրեալն էր՝ թէ ի թագաւորէն ընկալաք հրաման կաթուղիկոսութեան, և արդ՝ ի քէն և աս խնդրեմք։ Եհարց վէգիրն ցՍահակն, թէ արդարև ընկալեաք էք թուղթ կաթուղիկոսութեան ի թագաւորէն. և նա ասաց այո. մատեաք առ թագաւորն և առաք զհրաման։ Ասաց վէգիրն. դուք յորմէ՞ աւուր ծանուցիք մեզ զորպիսութիւն ձեր՝ և մեք անվոյթ արարեալ ոչ կատարեցաք զինդրուածս ձեր, որ զանց արարեալ զմեօք՝ գնացիք առ թագաւորն ձանձրացուցանել զգլուխ նորա։ Եւ նոյնժամայն հրամայեաց վէգիրն որոց կային առաջի իւր, սպասաւորաց և դահճաց. գնել զՍահակ կաթուղիկոսն և զՊօղոս վարդապետան ի ֆալախայ և բրածեծ առնել. և այնչափ հարկանել մինչև կամ դառնալ ի հաւատոց իւրեանց յանօրէն օրէնս Մահմետի, և կամ ի ներքոյ փայտի մեռանիլ։ Իսկ սպասաւորք վէգիրին առ ժամայն կատարեցին զհրամանն. զի զՍահակ կաթուղիկոսն և զՊօղոս վարդապետան եդին ի ֆալախայ և յերկուց կողմանց կանգնեալ արանց հաստ բրօք սկսան անողորմ հարկանել. միշտ հարկանէին, և միշտ ասէին. արդ՝ դարձէք ի մոլար հաւատոց ձերոց՝ և մտէք ի ճշմարիտ օրէնս մեր՝ և ղերծջիք ի տանջանաց՝ և ի դառն մահուանէ, ապա թէ ոչ՝ ոչ դադարիմք ի հարկանելոյ մինչև ցմահն ձեր։

Եւ իբրև եղև՝ զի մատնեցան ի հարուածս զանից Սահակ կաթուղիկոսն և Պօղոս վարդապետան, և զինուորքն անողորմ և ուժ-

---

1) Ո-է. ձերոց։

գին Հարկանէին, զի Թերևս ի վտանգէ տանջանացն գառնայցեն յիւրեանց հաւատոյն։ Յայնժամ խօլայ Երեմիայն և ընկերքն իւր՝ զի մի գուցէ ոչ կարիցեն տևել տանջանացն՝ և գառնայցեն ի հաւատոյն՝ և լինիցի նոցա խիղճ մնաց, և ազգին Հայոց մեծ ամօթ և նախատինք, որ և առ ժամայն նոքին խօլայքն այսր և անդր ընթացան առ նախապատիւ իշխանս վէզիրին, և խոստացան նոցա արծաթս բազումս, զի բանս մեղմանայց խօսեցին առաջի վէզիրին վասն փրկութեան Սահակ կաթուղիկոսին և Պօղոսի վարդապետին։ Եւ իշխանքն ըստ պատշաճին խօսեցան առաջի վէզիրին բարեխօսութիւն, որով ցածեաւ բարկութիւն վէզիրին, և հրամայեաց արձակել ի տանջանաց, և ի բաց վարել ի դրանէ դիւանին. և զինուորքն յետ արձակելոյն, հարկանելով և ձաղելով զկառափունս նոցա վարեցին արտաքս ի հանդիսէն։

Եւ իբրև այսպէս եղև կատարումն գործոյ Սահակ կաթուղիկոսին և Պօղոսի վարդապետին, այնուհետև եկն ի վերայ նոցա ամօթ և պատկառանք. և անկան երեսք նոցա, և ոչ և՛ս կարէին հայել յերեսս քրիստոնէից, և ոչ համարձակէին շրջիլ ի մէջ մարդկան վասն ամօթոյ։

Եւ ապա Պօղոս վարդապետն գնաց ի մեծ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, և անտի յՈւռումէլի, և անտի յաշխարհն Իլախաց, և կացեալ ժամանակս ինչ և ապա վախճանեցաւ, և անդէն թաղեցաւ։ Այնպէս և Սահակ կաթուղիկոսն, սակաւ սակաւ գնալով եհաս ի գաւառն Կարնոյ, և անտի յաշխարհն Վրաց, և անտի յԱրարատ գաւառ և ի սուրբ էջմիածին, և մնաց անդէն ի սուրբ աթոռն էջմիածին։

Եւ ըստ ցաւակիր բնութեանս մարդկան պատահեցաւ ցաւ իմն ոսկից Սահակ կաթուղիկոսին, և օր աւուր յաւելաւ ցաւն, յորմէ պատճառէ ուռան երկոքին ոտքն նորա, և օր աւուր յաւելաւ ուռոյցն, և եհաս մինչև ի փորն և բազում աւուրս մնաց այնպէս, և ցաւն այն յոյժ ցաւէր, և կարի վշտացուցանէր զնա։

Իսկ ի նեղութենէ ցաւոյն՝ յաւուր միում ասաց Սահակ կաթուղիկոսն, բառնալ զինքն և տանել ի տաճար սուրբ էջմիածնի, և անկեալ ի վերայ իջման տեղեացն Քրիստոսի, յորում տեղի Քրիստոս իջեալ է, և բազում հառաչանօք և փղձկեալ սրտիւ և յոր-

դաբուխ արտասուօք՝ և ցաւագին անձամբ զերեսս ի գետին փարելով, ի բազում ժամս ելաց դառնապէս, և ընդ արտասուացն մաղթողական բանիւ ասաց։ Ո՛վ Տէր իմ և Աստուած Յիսուս Քրիստոս, դատապարտեալ ծառայ քո եմ և մեղուցեալ հոգւով և մարմնով, եթէ կամք քո հաճի կեալ ինձ կենդանի, փութով փրկեա զիս ի ցաւոյս՝ և տուր ինձ առողջութիւն. և եթէ կամք քո հաճի մեռանիլ ինձ, փութով տուր ինձ զմահ, զի հանգեայց ի տառապանաց ցաւոյս։ Եւ անդէն ի նմին տեղւոջ ի մէջ եկեղեցւոյն կոչեալ առ ինքն զոմն ծեր եպիսկոպոս և խոստովանեալ զամենայն յանցանս մեղաց իւրոց, և հաւատով և յուսով հաղորդեալ ի պատուական մարմնոյ և յարենէ Որդւոյն Աստուծոյ։ Եւ ապա բարձեալ տարան ի տունն յորում կայր հիւանդ, և ի գիշերին յայնմիկ հասանէ նմա մահ՝ և աւանդէ զհոգին, և վճարէ զկեանս իւր, և հանգչի ի տառապանաց ցաւոյն ըստ խնդրանաց իւրոց՝ և կատարեալ զկարգ թաղմանն ի վերայ նորա՝ տարեալ թաղեցին ի դիրս գերեզմանացն։ Արդ՝[1]) զրաւ կենաց Սահակ կաթուղիկոսին և Պօղոս վարդապետին այսպէս եղև, որոց ողորմեալ Տէրն Քրիստոս ներումն արասցէ նոցա՝ անբաւ մարդասիրութեամբն իւրով ամէն։

ԳԼ. ԻԱ.

Պատմութիւն առաքինագործ արանց, Սարգիս եպիսկոպոսին եւ տէր Կիրակոսին, որք եղեն սկիզբն շինելոյ եւ հասցաւելոյ անապատաց։ Որովք եւ պատճառք ամենայն[2]) բարեկարգութեան, վանօրէից, եւ եկեղեցեաց, եւ նոցին բնակողաց։

Այս[3]) Սարգիս եպիսկոպոս էր յաշխարհէն Արարատեան, ի գաւառէն Ամբերդոյ, որ է Արագածոտն, ի գեղջէն, որ ասի Յարենի, որ է մերձ ի գիւղն Կարփի, և այժմ է աւերակ, և անմարդաբնակ, բայց ի ժամանակս հարց մերոց էր շէն գիւղս յայս

---

1) Ոսկ. չիք. Արդ՝ . . . . մարդասիրութեամբն իւրով ամէն։ — 2) Նոյն. չիք. ամենայն։ — 3) Նոյն. Սարգիս եպիսկոպոս ոմն։

Ցարենի, ուստի էր այս Սարգիս եպիսկոպոս։ Որոյ եկեալ քնակեցաւ ի մեծափառ ուխտն Սաղմոսավանից, լեալ սպասաւոր բազմահաւաք սրբութեանցն՝ որք կան անդր, որ և զկնի ամաց ինչ եղև առաջնորդ նոյն վանացն։

Բայց գոյր մերձ այս վանիցս գիւղ մի փոքրիկ, ուստի այր ոմն քրիստոնեայ՝ որսորդ գոլով շրջէր աւուրց յաւուրս ի լերինս որսալ երէ վայրիս։ Եւ եղև յաւուր միում գնալ առնս այսմիկ ի մեծ լեառն Արագած վասն որսոյ, և ի շրջիլն իւրում ի գլուխս լերինն, պատահեցաւ առն ումեմն ճգնաւորի, որ ի խոռոչս վիմացն նըստեալ կայր գճկեալ, ունելով ի գլուխն վեղար և զիւրև՝ փիլոն. և մօտ եկեալ [1]) առ ի ստուգիւ գիտել թէ զինչ իցէ այն, ետես զի մարդ էր հաւաստեաւ, և մեռեալ էր, և այնպիսի նստեալ կայր, և մարմինն անապական։ Եւ ի տեսլենէս յայսմիկ [2]) անկաւ երկիւղ և սոսկումն ի վերայ առնս այս որսորդի, և ոչ եւս կարաց ժուժել ի տեղին յայն, այլ դարձ արարեալ անտի եկն ի տուն իւր։ Եւ եկեալ ի Սաղմոսավանք պատմեաց ամենեցուն զննջումն ճգնաւորին, որ պատահեցաւ նմա ի գլուխս լերինն. իբրև լուաւ զայս Սարգիս եպիսկոպոսն, և ստուգեալ վերահասու եղև՝ թէ յորում տեղւոջ իցէ։

Եւ յաւուր միում յանձնեալ զանձն իւր Աստուծոյ Սարգիս եպիսկոպոսն՝ յուսացեալ յառաջնորդութիւնն Աստուծոյ, ելեալ գնաց ի լեառն Արագած, և շրջեալ այսր և անդր յաւուրս երիս, եգիտ զվախճանեալ ճգնաւորն, և բազում փափագանօք և ջերմեռանդն սիրով համբուրէր զձեռս և զոտս նորա, և յետ հեղման բազում արտասուաց՝ ամփոփեալ թաղեաց զնա նորին զգեստիւն, դարձաւ և եկն ի վանքն։

Եւ եղև այս պատճառ զղջման Սարգիս եպիսկոպոսին, և հրաժարեալ յաշխարհէս, քանզի տագտկալի թուեցաւ յախորժակս սրտի նորա պատիր և ընդունայն, խեղճ և խաբուսիկ վայելչութիւն աշխարհիս այսորիկ։ Եւ յայնմ օրէ և առ յապայ խնդրէր Սարգիս եպիսկոպոս հեռանալ յաշխարհէ, և հետևել լուսաշաւիղ երկնաչուք [ճանապարհին առաքինական վարուց։ Բայց ոչ

---

1) Ոչ. մօտեալ։ — 2) Նոյն. յայսմանէ։

գոյր ի ժամանակին յայնմիկ անապատ և կամ գիտող կարգաց կրօնաւորական վարուց, վասն բազում հինից թշնամեաց եկելոց ի վերայ և վրդովմանց՝ և աւերանաց[1]) աշխարհիս Հայոց, ամենևին ընաջինջ եղեալ էր և բարձեալ նշոյլ և նշմարան առաքինի գործոց՝ և բարի կարգաց յաշխարհէս Հայոց։ Եւ մինչ կայր ի մէջ յայսմ վարանմանս Սարգիս եպիսկոպոսն, եդ ի մտի իւրում գնալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ յերկրպագութիւն տնօրինականաց Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. և ելեալ գնաց յԵրուսաղէմ։

Դարձեալ ի սոյն ժամանակի գտեալ եղև միւս և ս այլ ոմ ն այր[1]), որում անունն էր տէր Կիրակոս, որ կամօք և յօժարութեամբ նման գոյր կամաց և յօժարութեան Սարգիս եպիսկոպոսին։ Եւ էր տէր Կիրակոսս այս ի քաղաքէն Տրապիզոնայ, մտեալ ի կարգ աշխարհի, բայց ոչ վայելեալ, քանզի զկնի սակաւ աւուր վախճանեալ ամուսնոյ նորա, և ինքն մենացեալ իբրև զտատրակ ողջախոհ, և հանապազօր խոկայր ի պատուիրանս Աստուծոյ, և անձանձիր ընթեռնոյր զգիրս աստուածայինս և ի միտ առնոյր զպատգամս նոցա, և ջանիւք և երկօք կրթէր զանձն ըստ հրամանի գրոցն կենցաղավարիլ։

Ի սոյն ժամանակի յայսպիսում խորհրդեան գոլով տէր Կիրակոսիս՝ լուաւ յոմանց վասն Սարգիս եպիսկոպոսի, թէ՝ և նա զղջացեալ է յաշխարհէ, և կամի հրաժարել՝ և հետևել առաքինի վարուց, վասն որոյ տէր Կիրակոսն ելեալ ի Տրապիզոնայ և եկն յերկիրն Արարատու ի Սաղմոսավանք՝ առ ի միաբանիլ ընդ Սարգիս եպիսկոպոսին. և ոչ կարաց տեսանել զնա, զի գնացեալ էր յԵրուսաղէմ։ Վասն որոյ և սա եդ ի մտի իւրում գնալ յԵրուսաղէմ, և դարձեալ ի Սաղմոսավանից եկն ի Տրապիզոն՝ վաճառեաց զամենայն ինչս իւր. զմասն ինչ ետ աղքատաց, և զտունն և զանդաստանն իւր աւանդեաց եկեղեցւոյն Տրապիզոնայ, և զմասն ինչ էառ ընդ իւր թոշակ ճանապարհին, և ելեալ գնաց յԵրուսաղէմ. և պատահեցան սոքա երկոքեանս միմեանց, Սարգիս եպիսկոպոսս և տէր Կիրակոսս, և յետ աւուրց ինչ առ միմեանս կելոյ, գտին զիրեարս միով դիտաւորութեամբ՝ և միով յօժարութեամբ և

---

1) Ոսկ. աւերմանց—2) Նայն. չէր. այր.

կրիւք ախտացեալս. և միակամ և միաբան և միախորհուրդ եղեալ յայնմ օրէ և առ յապայ կենցաղավարիլ ի միասին։

Բայց խնդրէին տեղի անքոյթ և պատշաճաւոր անապատի, և հեռի ի շփոթմանց աշխարհի, և լուեալ յոմանց գիտողաց թէ այդպիսի տեղիք բազումք գոն յարևելեայ մասն աշխարհին Հայոց, և մանաւանդ յերկրին Սիւնեաց՝ որ և ի հին ժամանակաց անապատ եղեալ է յաշխարհին յայնմիկ, որոց տեղիքն արդէն ևս երևին։ Եւ իբրև ստուգեցին զբանն, ելեալք յԵրուսաղէմէ յօժարութեամբ դիմեցին և եկին յաշխարհս արևելեան՝ յերկիրն Սիւնեաց, և հասին ի մեծափառ ուխտն Ստաթէի առաքելոյն՝ որ այժմ ասի Տաթևու վանք։ Եւ սուղ ժամանակս կացեալ անդ, գընացին ի տեղին, որ անուանի Զորոյ վանս, որ ասի Ցրուանց. և զկնի սուղ ժամանակաց գնացին անտի ի տեղին, որ անուանի Թանահատի վանք. և անտի ևս ելեալ որոնէին առաւել ևս անքոյթ և անշփոթ և յապահով տեղի, մինչև գտին զտեղին, յորում այժմ շինեալ կայ մեծ անապատն. և անդ շինեցին եկեղեցի և զխուցս ըստ պատշաճի անապատի, և միայնակեցի, որպէս ցուցանէ գիրք հարանց վարուց և այլ ճգնաւորաց, նսեմ և մթին փոքրագոյն. և սկսան անդ զետեղիլ։

Իսկ Տէրն տէրանց՝ և Աստուածն աստուծոց՝ որ միշտ զբարին կամի և յառաջացուցանէ, յաջողէր և ուղղէր զգործս նոցա՝ և ինքն ձեռնտու և օգնական լինէր. վասն զի ի վերայ բարի համբաւոյ նոցա եկին բազումք և յարեցան ի նոսա և եղեն նոցա միաբանք և բնակիչք տեղւոյն. ոչ միայն աշխարհականք և աննշանք, այլ և եկեղեցականք և անուանի արք, վարդապետք, եպիսկոպոսք, և քահանայք։ Որ էր Պօղոս վարդապետն Մոկացին, և Մովսէս վարդապետն Սիւնեցին, որ զկնի եղև կաթուղիկոս, որ և զերկուցս պատմութիւնսն և զարդիւնսն յայլում ճառի երկար պատմելոց եմք։ Եւ Ներսէս վարդապետն Մոկացին, որ զկնի գնաց ի Կղզին Լմայ և անդ շինեաց անապատ։ Եւ Թումայ եպիսկոպոսն Տաթևու, որ զկնի եղև վարդապետ, և գնաց յերկիրն Շամախու հովուել և առաջնորդել ժողովրդեան աշխարհին։ Եւ Կարապետ եպիսկոպոսն Էջմիածնեցի, որ զկնի գնաց ի Սևան կղզին, և զայն տեղին շինեաց անապատ՝ և կայ հաստատ մինչև ցայսօր։ Եւ Շամբեցի

Արխատակէս վարդապետան, որ զկնի եղեւ առաջնորդ նոյն մեծ աթոռոյն, և անդ եկաց մինչև ցվախճան կենաց իւրոց՝ և անդէն թաղեցաւ։ Եւ միւս տէր Արխատակէսն, որ էր ի գաւառէն Բարկաշատայ, որ զկնի գնաց ի տեղին՝ զոր անուանեն Տանձաւիտարախ, և շինեաց անապատ՝ և անդ եկաց մինչ ցվախճան կենաց իւրոց՝ և անդէն թաղեցաւ, և տեղին անապատ կոչ Հաստատուն մինչև ցայսօր։ Եւ Դաւիթ եպիսկոպոսն՝ որ էր ի Նամբօռս ձորէն՝ և ի ցեղէ իշխանաց, զոր Վարամանենց կոչեն, սա ևս եկեալ եկաց ի մեծ անապատս, և ապա ելեալ գնաց ի ձորն Նամբօռս՝ և անդ շինեաց անապատ, զոր կոչեն Զարեբագեաի անապատ, որ է բազմաժողով եղբարց քնակութիւն, և յայժ Հաստատուն ամենայն կարգօք և սահմանօք անապատի մինչև ցայսօր։ և ինքն Դաւիթ եպիսկոպոսն անդէն վախճանեցաւ, և անդէն թաղեցաւ։ Եւ այլք բազումք և յոլովք՝ որք անդէն կացին՝ և առ տէր փոխեցան, և որք յայլ ուրեք գնացեալ շինեցին անապատս և վանօրայս։

Քանզի իբրև զմայրն Սիոն՝ զորմէ ասէ մարգարէն Նայի, թէ ի Սիոնէ ելցեն օրէնք՝ և բան Տեառն յԵրուսաղէմէ. սոքա երկոքին արբս եղեն սկիզբն անապատիս, և անապատս եղև մայր և ճնօղ ամենայն անապատաց, և առիթ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց։

Վասն զի որպէս ասացի, աստ վարժեալ ուսաւ Մովսէսի Ներսէս վարդապետն զվարս կրօնաւորական, և ելեալ գնաց ի գաւառն Վասպուրականի, և եմուտ ի Կղզին Լմայ ի մէջ ծովուն, և անդ ժողովեցան առ նա բազմութիւնք եղբարց, և եղև անապատ Հաստատուն ամենայն կարգօք և կրօնիւք միաբեկութեան վարուց։ և ինքն Ներսէս վարդապետն անդէն կացեալ կրօնաւորական ժուժկալութեամբ՝ կատարեաց զընթացս իւր առաքինի վարուք, անդէն վախճանեցաւ և անդէն թաղեցաւ, և վախճան նորա եղև ի թուին մերում ՈՀԶ. ամի։

Եւ զկնի նորին յաջորդեաց զառաջնորդութիւն տեղւոյն ընկեր նորին Ստեփաննոս վարդապետն։ Եւ յայսմ ժամանակիս և ևս աճեցին միաբանք Լմայ անապատիս, վասն որոյ ոմանք ելեալ ի Լմայ՝ գնացին ի տեղին՝ որ անուանի Կաուց՝ որ և սա կղզի է ի մէջ նոյն ծովուն, և անդ ևս շինեցին անապատ և եղբայրանոց՝ և է այժմ Հաստատ ամենայն կրօնաւորական կարգօք։

Են և այլ և ս մանունք [1]) անապատք շինեալք այսր և անդր, բայց մեք զնշանաւորսն յիշեցաք, որ յայս մեծ անապատէս ուսեալ և վարժեալ գնացին յայլ տեղիս՝ և հաստատեցին. որոց ամենեցուն եղեն սկիզբն և պատճառ վերոյասացեալ երկոքին արքն, Սարգիս եպիսկոպոսն և տէր Կիրակոսն: Քանզի միանգամայն յամենայն սրտէ լքին ի բաց զաշխարհ, և բարեաւ մնալ ասացին ամենայն կենցաղական հոգոց սորա, և արարին զինքեանս խաչեալ աշխարհի, և զաշխարհ ինքեանց, ըստ խրատու առաքելոյն. որով ինձ աշխարհ ի խաչ ելեալ է, և ես աշխարհի: Վասն զի զցայգ և զցերեկ յինքեանս կրեալ ունէին զՔրիստոս յընդունարանս սենեկի հոգւոց իւրեանց. որ ոչ միայն ի ժամ աղօթից և յեկեղեցւոջ. այլ և ի խցի ժուժկալեալ արգելուին զինքեանս, պարապելով յաղօթս և ի խօսակցութիւնս Աստուծոյ, և յընթերցումն սուրբ գրոց, զաղօթս արարեալ կերակուր, և զարտասուս՝ ըմպելի:

Եւ Հոգին սուրբ՝ որ քննիչ է խորոցն Աստուծոյ՝ և վերակացու տեսութեան իմաստից գրոց, բանայր առաջի մաքուր մտաց նոցա զդրունս գիտութեան, և խելամուտ առնէր զնոսա շաւղաց գրոց, որովք լուսաւորեցան ինքեանք, և լուսաւորեցին զմերձակայս և նոքօք՝ զաղգս Հայոց: Քանզի մինչև ցայս վայր տգիտութեամբ խոպանացեալ և կորդացեալ էր ազգս Հայոց, և ոչ միայն ոչ ընթեռնուին, այլ և ոչ զգիրս գիտէին, և ոչ զզօրութիւնս գրոց. վասն զի անպիտացեալ էր գիրքն յաչս մարդկան, և իբրև զկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք՝ լցեալ հողով և մոխրով: Եւ իբրև սոքա մտին ընդ լծով ծառայութեան առաքինի գործոց, յօժարութեամբ ընթեռնուին զգիրս և կամակար մտօք կրթէին զինքեանս, գործովք կատարել զընթերցեալն բանիւ. վասն զի աներկբայ մտօք հաւատային գրոց բանիցն՝ թէ Աստուծոյ պատգամք են: Եւ սոքա երկոքին արքս վերոյասացեալ արամբքն, զորոց անուանս յիշեցաք, վարդապետաց և եպիսկոպոսաց, սկսան յընթերցմանէ և յուսուցանելոյ գրոց վերստին նորոգել և յարդարել զամենայն կարգս բարիս, անապատաց՝ և վանօրէից, և ժամատեղաց՝ օգնութեամբ և օժանդակութեամբ Հոգւոյն սրբոյ, որ վերակացու է

---

1) Ա-եռ. երեց. մանր:

խոլոց իմաստից գրոց, բանայր, և յայտնէր, և ծանուցանէր առաջի տեսութեան մտաց նոցա զիմաստութիւնն, և զուղիղ կարգս որում՝ ի խնդիր էին։

Որով սահմանեցին՝ թէ պարտ է անապատաւորաց միայն կալ՝ և ժուժել ի խցի. և պահել զմիտս և զխորհուրդս սուրբս ամենայն անմաքուր մտածութեանց հոգեկանաց և մարմնականաց. և թողուլ զկամս իւր և լինիլ հնազանդ և կատարօղ կամաց առաջնորդին. և ոչ լինիլ ումեք ստացուած առանձին, այլ ամենայն ինչ հասարակաց լինիլ. և առաջնորդն հոգասցէ զամենայն եղբարց պէտսն, և բաշխեսցէ ումմէ և պիտոյասցի. և ինչ ոչ ունիլ ի խցի՝ և կամ ուտել. և հանապազօր ի տարին պահօք անցուցանել, բաց ի շաբաթէ և ի կիւրակէ է և ի տէրունական տօնից։ Խնայառ հրաժարեալք ի գինւոյ և ի մսոյ. և յամենայն աւուր յայգն և յերեկոյն խոստովանիլ անխափան զյանցուածս և զմտածութիւնս աւուրն. և յամենայն շաբաթ օր և ի կիրակի օր, և ի տէրունական աւուրսն զգիշերն պաշտամամբ անցուցանել մինչև ցառաւօտն, և ի սոյն աւուրս անխափան մատուցանել պատարագ. և հասարակ ամենեքեան մեծ և փոքր,[1]) ի միասին գալ ի մարմնաւորաց գործոց կոչնակն, և ի սեղանն մարմնաւոր, և ի տեղի ազօթից. և իւրաքանչիւրոց առանձին դնել զմարմնաւոր կերակուրն. և ի մեծէ մինչև ցփոքրունս միասփի. սոյնպէս և զբաժանելն մրգաց՝ միասփի։

Ա՛յլ և զորպիսութիւն և զձև զգեստուցն գտին ի գրոց, զքուսիթայն, որ է գլխոյ թօփին, և զքառակուսին, և զսբեմն, և զցպտիան, որ է մաղեղէնն, իներքոյ զգեստուցն ի վերայ մերկ մարմնոյն. և հասարակ ամենեցուն զգեստն բուլանդակ ասուեղէն լիցի՝ և ոչ բամբակեղէն. և զասուեղէն շապիկն երկայն պճղնաւոր առնել մինչ ի յոտն. և գօտի մաշկեղէն։ Եւ սահմանեցին ամենեցուն թէ իւրաքանչիւր ոք իւրով զգեստուքն շրջեսցի, եթէ միայնակեաց իցէ՝ քուսիթայիւն և քառակուսովն, եթէ երեց իցէ՝ փիլոնաւն, եթէ արեղայ իցէ՝ փիլոնաւն և վեղարաւն։ Ա՛յս կրօնաւորական զգեստ ամենեւին անհետ լեալ էր, և այժմ՝ սոքա

---

1) Ասէ. Էրէց. մեծք և փոքրքը։

գոհին, իսկ վեղար և փիլոն թէպէտ գոյր, այլ միայն ի ժամ աղօթիցն զգենուին, և զկնի արձակման ժամուն ի բաց եդեալ չինքեանց, և իրրև զաշխարհականս շրջէին։

Ա. յլ և զկարգ ժամատեղացն սահմանեցին, զառաջին ժամ գիշերոյն պաշտամամբք կատարել ի տէրունի աւուրն, եղանակաւ յիշեսցուք՝ այլովքն. և երկու կանոն սաղմոս և ի վերջն կանոնագլուխ ձայնիւ. և հանգստեան շարականն և աւետարանն, պաշտօն վասն ննջեցելոց. և օրհնութիւն ըստ խորհրդոյ աւուրն, և ի վերայ՝ քաղուածք շարականաց. և թագաւորք, և ալէլուք ձայնիւ. նոցին զկնի ընթեռնուլ զյայտնութիւնքն, և ի վերայ նորա շարական ըստ պատշաճի ճառին, որ ընթերցաւ. և զկնի երկու կանոն և սաղմոս. զհետ նորին հարցն իւրովք սարգն. և զարևելից ժամն, իւրով կանոնաւ սաղմոսովն. և զկնի առաւօտու ժամուն, և երեկոյի ժամուն, յետ արձակելոյն՝ գիրս խրատակս ընթեռնուլ յամենայն աւուր։ Եւ զերրորդ ժամ ցերեկին, և զվեցերորդ ժամն, և զիններորդ ժամն, իւրեանց նշանակեալ սաղմոսովն, զատ և որիշ ի միմեանց յիւրաքանչիւր նշանակեալ ժամու ասէին. և զկնի զպատարագն սուրբ մատուցանէին. և զարարողութիւն պատարագին՝ զպրօք և սարկաւագօք, և իւրաքանչիւր որ իւրովք նշանակեալ զգեստուքն. ամենեքեան խոստովանեալ և ապա զգեստաւորեալ, ահիւ և դողութեամբ կալ առաջի պատարագին, և մտաւոր և սրտառուչ աղօթել և գիտել ի սրտի՝ թէ զինչ աղօթեն. և իակզբանէ պատարագին մինչև ի վախճան ցընթերցուման, իբրև ճաշեցին աւետարանին, անդադար և անմիջոց հեղուին արտասուս ի մէջ եկեղեցւոյն իբրև զգղխուման աղբեր։ Եւ զկնի պատարագին, ոչ վաղվաղակի առնուին կերակուր, այլ յելանելն յեկեղեցւոյն լռելեայն ընթանային իւրաքանչիւր որ ի խուղն իւր, զի զընկալեալ շնորհն և զլուսաւորութիւն մտացն՝ զոր ընկալան ի սուրբ պատարագէն, մի գուցէ վարատեսցի ի մտաց նոցա, և անդ և ա ի խցին ժամ մի առանձին աղօթիւք անցուցանէին մինչև հանդարտեր բորբոքումն սրտից նոցա. և յորժամ հարկանէին զկոչնակ սեղանոյն՝ ապա ամենեքեան ժողովէին ի սեղանատունն՝ և միահաղոյն նստէին ի սեղան՝ և ուտէին լռելեայն, և յօրն միանգամ՝ առնուին կերակուր՝ իբոլոր տարին. և յուտելն զկերակուրն

սահմանեցին գիրս ընթեռնուլ, զի որպէս քիմք զհամս ճաշակեն, սոյնպէս[1]) և միտք զբանս Աստուծոյ քննեսցեն։

Արդ՝ այս յայտնի կարգ և սահմանք նոցա, զոր վերոյասացեալ վարդապետքն սահմանեցին երկոքին արամբքս, իսկ զծածուկ առաքինութիւնս նոցա՝ զոր ունէին, նա միայն գիտէ, որ քննէ զսիրտս և զերիկամունս որդւոց մարդկան։ Քանզի ամենեքեան զարդարեալք էին զանազան առաքինութեամբք, ոմանք ոտնակացութեամբ, ոմանք պահոց պնտութեամբ, ոմանք արթնակացութեամբ, ոմանք արտասուահեղութեամբ, ոմանք լռակացութեամբ, ոմանք հիւանդաց սպասաւորութեամբ, ոմանք այլ կերպիւ, մինչ զի ամենեքեան արժանացեալք էին շնորհաց սրբոյ Հոգւոյն, առ որ հաճոյ լինէր սրբանուէր աղօթք նոցա։ Որպէս պատմեն վասն տէր Կիրակոսի զայս ինչ։ Էր ոմն այր եկեալ յաշխարհէ և լեալ միայնակեաց, և ի սակաւ ժամանակս կացեալ յանապատին, թէպէտ և խոստովանեալ էր և զհանդերձս աշխարհականի փոխեալ, այլ ոչ էր հաղորդեալ. զի այնպէս էր կարգ անապատին, որ ի կատարել տարւոյն ապա զնորեկս հաղորդէին. և այս եկեալ այրս տակաւին ոչ էր լցեալ զտարին, վասն որոյ և ոչ էր հաղորդեալ. պատահեցաւ սմա հիւանդանալ և անհաղորդ մեռանիլ, և սորին անհաղորդ մեռանիլն՝ խղճմտանք մեծ եղև ի վերայ անապատաւորացն՝ և ոմանք կամեցան յայնմ աւուր թաղել զնա։ Իսկ տէր Կիրակոսն պատճառէր, և բարուրս յօդէր. և ոչ թողոյր ի թաղել, և ասէր թէ՝ այրս այս եկն առ մեզ՝ և եկաց յայսքան աւուրս՝ և ոչինչ օգտեցաւ ի մէնջ, և արդ անհաղորդ և՛ս մեռաւ։ Եւ արդ՝ առանց պաշտաման և պատարագի թաղէ՞ք զսա, արդ՝ ողորմեցարուք սմա, և պահեցէք այսօր և՛ս՝ և ի վաղիւն զպաշտօն և զպատարագ արարեալ վասն հոգւոյ սորա՝ և այնպէս թաղեցէք զդա. և միաբանքն հաւանեցան առնել այնպէս, և ոչ գիտէին զկիրս մտաց տեառն Կիրակոսի։ Իբրև էանց գիշերն, և ի վաղիւն տեսին զմեռեալն յարուցեալ և նստեալ, որ խօսէր և շարժիւր՝ և իւրովի ելեալ ի մահճացն՝ գնաց յեկեղեցին, և հաղորդեցաւ ի սրբոյ մարմնոյ և յարենէ Տեառն, և գնաց ի տեղի

---

1) Ո-ի. այնպէս։

Հանգստեան իւրոյ, և ի գալ միւսում գիշերին դարձեալ վախճանեցաւ, զոր տարեալ թաղեցին ի դիրս եղբարցն. զայս պատմէին զտեառնէ Կիրակոսէն։ Եւ այլ բազում պատմութիւնս՝ արժանի լսելոյ, պատմեն ի միակեցաց անապատին. վասն զի Հոգին Աստուած վերակացու էր նոցա։

Եւ էր Հոգաբարձու՝ ի մարմնաւոր կողմանէ, անապատիս Սարգիս եպիսկոպոսն, և գրոց ուսուցիչ տէր Կիրակոսն, և Պօղոս վարդապետն, և Մովսէս վարդապետն, և Ներսէս վարդապետն, և Թումայ եպիսկոպոսն, որք բազում ժամանակս կացին ի միասին սոքա ամենեքեան. և ապա տէր Կիրակոսն և Թումայ եպիսկոպոսն գնացին յերկիրն Քշտաղս մերձ ի գիւղն Հօչանց, շինեցին անապատ՝ և անդ բնակեցան։ Իսկ Սարգիս եպիսկոպոսն եկաց մնաց ի նոյն մեծ անապատին, և համբերութեամբ տանէր ամենայն նեղութեանց եկելոց ի վերայ, մինչև եհաս ի խորին ծերութիւն առաքինական վարուք, զընթացսն կատարեալ՝ և զհաւատսն պահեալ փոխեցաւ աստի յերկիրն կենդանեաց ի նոյն մեծ անապատին, որ և անդէն կայ թաղեալ պատուական նշխարք մարմնոյ նորա. որում վախճանն եղև ի թուականութեան մերում ՌԿԹ։ Իսկ տէր Կիրակոսն, որ գնաց ի Հօչանց՝ կացեալ անդ կրօնաւորական ժուժկալութեամբ, ի նմին տեղւոջ մերձ ի գիւղն Հօչանց՝ յիւրում անապատին եղև վախճան սորա ի թուականութեան մերում ՌՀ. և գնաց առ սիրեցեալն իւր Քրիստոս, որում փափագեալ հանապազ կրէր ի Հոգին իւր. և ի նմին տեղւոջ կայ թաղեալ պատուական նշխարք մարմնոյ նորա. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյն օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն։

ԳԼ. ԻԲ.

Այլ եւս պատմութիւն վասն սոյն մեծ անապատիս:

Շարադրեսցուք [1]) վասն սոյն մեծ անապատիս միւս ևս պատմութիւն. զի յետ շինութեան անապատիս, իբրև անցին ի վերայ ամք քառասուն և հինգ կամ աւելի, արևմտեան կողմն ա-

---

1) Ոսկ. չիք. Շարադրեսցուք վասն սոյն մեծ անապատիս միւս ևս պատմութիւն, զի յետ։

Ձապատին, գետինն պատառեցաւ ընդ կողմն Հիւսիսի, և եհաս մինչև ի կողմն արևելից մինչ ի Հանդիպոջ լեռնալէմն։ Իսկ յարևմտից կողմանէ անցեալ զգերեզմանօքն, եհաս մինչ ի լեառն արևմտեայ կողմանն. և այնքան պատառեցաւ լայն և ընդարձակ և խորագոյն, զի թէ եղն և ձի և այլ անասուն դէպ լինէր անկանիլ ի խորափիտ պատառածին՝ ոչ կարէր ելանել. այլ և բաց ի սմանէ այլ և այս պատառուածք այսր և անդր յոլովք լինէին օր յաւուր։ Եւ յայսմ պատճառէ երկիւղալից կասկած անկաւ ի սիրտս բնակչաց անապատին, թէ գետինն յորոյ վերայ շինեալ կայ անապատն՝ սահելոց է ի տեղւոջէ իւրմէ։ Նաև ամենայն գաւառականքն, որք անդ պատահէին, ի տեսանելն զպատառուածն զայն, զնոյն վկայէին։

Իբրև եհաս թուականն մեր ՌՃԽ. և յԱպրիլ ամսին, եղև անձրևային գարունն այն, և պատռուածքն սկսան օր յաւուր լայնանալ, և հաւաստեաւ հաստատեցաւ ի սիրտս ամենեցուն՝ թէ այսօր կամ վաղիւն սահեալ հոսելոց է ստորակայ գետին անապատին։ Եւ եղև յաւուր աշխարհամատրան կիւրակէին, որ էր Ապրիլ ամսոյ քսան և հինգ, ընդ ժամանել ի ժամ երեկոյին՝ մերձ ի մուտս արևուն, սկսաւ պատռիլ գետինն ի հարաւայնոյ կողմանէ անապատին ի բարձուէ ի լեռնէ անտի, և իբրև զմրրկեալ ամպ գիմեալ գայր ի բարձանց լերինն, ահագին դղրդմամբ և թնդմամբ, և որոտմամբ, և ճայթմամբ, իբրև զորոտումն կայծակնացայտ ամպոց. և այնքան ահագին էր որոտումն և թնդումն, մինչ զի ամենայն բնակիչք Շինահայր գեղջն, և Հալիձոր գեղջն, լուեալ զձայնն, և ելեալք յանդիմանակայ տեղւոջ գեղջն իւրեանց տեսանէին զարհաւիրն զայն։ Զի յաւիտենից հաստատառոյց լեռնական վէմք պատառեալք յինքեանց, ի միմեանց ի բաց որոշէին, և խակզբանց կառուցեալ վէմք՝ որք հիմն էին գետնոյն, եռացեալ ի վեր գային յերեսս գետնոյն, և յոլով ժամանակաց ծառք և տունկք ամենայն, եթէ ընկուզի, և թէ կաղնի և ընդ նոսին մեծամեծ վէմք՝ զառ ի ստորև սուզեալ ի ներքս յանդունդս կլեալք աներևութանային։ Եւ մեծամեծք վէմք հատեալք ի լեռնէն գինի միմեանց հոլովեալ գային ի վայր, որոց ի բախելն ընդ միմեանս փշրեալ և խորտակեալ ի բաց ցնդէին, և ուժգնութիւն սոցին

բախմանցն, թնդումն սաստիկ առնէր ամենայն վայրացն, և ձայն գոռալոյ և որոտման սոցա խլացուցանէր զլսելիս՝ և սրտամեռ առնէր զամենեսեան։

Եւ որովհետև երեկոյացեալ էր օրն և սակաւ մնացեալ ժամ աւուրն, և այն և-ս էանց և ժամանեաց գիշերն ի վերայ, սկսաւ անձրև թորիլ և լինիլ սաստիկ մթնագիշեր, այնքան զի և առ ընթերակայ կացեալքն զմիմեանս ոչ տեսանէին։ Եւ ամենայն բընակիչք անապատին ելին յանապատէն. և գնացեալ ժողովեցան յարևելեան կողմն անապատին՝ ի քարեայ լեառն, և անդ զետեղեալ վառեցին լապտերս և մեծամեծ մոմս, կային ահաբեկ պակուցմամբ, և մնային կատարածին, և ըղձային[1]) լուսոյ առաւօտուն։

Բազումք համարեցան թէ անապատն միահաղոյն քանդեցաւ ընդ այլ սահեալ գետնոյն, բայց արարչական խնամ գթածին Աստուծոյ հայեցեալ ի մշտապաղատ մաղթանս ողորմելի եղբարցն՝ ոչ եթող իսպառ աւերիլ, այլ սակաւ. քանզի արևմտեան կողմն անապատին, պարիսպն, և հիւրատունն, և ախոռք անասնոցն, և համբարանոցքն, և մասն ինչ ի սենեկէ եղբարցն, և արևմտեան կողմն մեծ եկեղեցւոյն՝ յետուստ կուսէ արևմտեան սեանցն, սոքա ամենեքեան աւերեցան։

Եւ յոյժ ահագին և ահընկէց էր գործեցեալ իրն, քանզի որպէս լեռնացեալ կոհակք ալեաց ծովու՝ որք զհետ միմեանց սահեալ ընթանան, սոյնպէս և հաստահիմ վէմք քար և հող վայրացն այնմիկ եղեն։ Զի ի սրտէ լեառն[2]) յորոյ վերայ Թանահատի վանքն կայ շինեալ, ի խորոց անդնդոց բնական վէմք լերինն սկսան պատառիլ, և հողով և խճով և մեծամեծ վիմօք՝ իբրև զտունս եկեալ զառ ի վայր հոսին. և ի վերուստ եկեալ հոսինն՝ իւրոյ բընութեամբ և ուժգին հոսմամբն զիւր առաջի վայրսն ի բնական տեղւոյն ի բաց ոստուցեալ, առեալ[3]) ընդ իւր ի միասին զկնի միմեանց ընթանային իբրև զյորձանս ծովուց ել և էջս առնելով։ Եւ այսպէս սահելով գնացին և հասին ի գետն մեծ Որոտան, որ ի մէջ ձորոյն անցանէ, և արգելին զգնացս ջուրցն իբրև ժամս

---

1) Ոսկ. ըղձանային։ — 2) Նոյն. լերինն։ — 3) Նոյն. չիք. առեալ։

ութն. և ջուր գետոյն, որ ի վերուստ իջանէր եկեալ ծովացաւ և լցաւ տեղին, և ապա ի կողմանէ ինչ եգիտ ինքեան զտեղիս գնալոյ՝ և գնաց[1]) և քարինքն և հողքն, որք արգելան յեզր գետոյն, եղեն բլուր մեծ։

Իսկ գերեզմանատունք անապատաւորացն էր յարևմտեան կողմանէ անապատին, և ընդ հոսիլ վայրացն այս գերեզմանատունքս և ս հասարակ միահաղոյն ամենեքեան ի միասին, խորագոյն և անդընդային յատակաւն իւրեանց[2]) ոստեալ ի տեղւոջէ իւրեանց սահեալ գնացին[3]) բազում հեռաւորութեամբ՝ ի վայրի ուրեմն զկայ առեալ կայացան։ Այլ և ի սոյն տեղւոջ էին թաղեալ սուրբ վարդապետն Պօղոս, զորոյ զպատմութիւնն արարեալ եմք յայլում ճառի. և Սարգիս պարոնտէրն՝ որոյ սակս յանցեալ ճառիդ պատմեցաք. և Արիստակէս վարդապետն, որ զկնի Սարգիս պարոնտէրին նա եղև առաջնորդ անապատին. և ճգնաւոր և ընտիր և առաքինագործ աբեղայն տէր Բարսեղ. սոքա չորեքեանս առ ընթեր միմեանց թաղեալք կային, և ի վերայ իւրեանց շինեալ կայր մատուռն. և ի ժամ հոսելոյ տեղւոյ գերեզմանատանն խնամքն Աստուծոյ իբր զգործ ինչ սքանչելեաց արար ի վերայ սրբոցս. զի ամենևին գերեզմանք սոցա ո՛չ խախտեցան, որ և քարինք տապանացն ոչ թիւրեցան, այլ զդիրս իւրեանց դէպ ուղիղ ընդ արևելս ընկալեալ կայացան, որպէս և նախկի թաղեալք էին. բայց մատուռն՝ որ ի վերայ սոցա կայր, փլուզեալ ցնդեցաւ։

Եւ ի լինիլն այսմ ամենայնի գործոցս սոսկալի՝ խնամօքն Աստուծոյ ամենակալի՝ ոչ ումեք եղև վնաս մարդոյ կամ անասնոյ, այլ միայն եղբայր ոմն մնաց ի մէջ իւրոյ խղին և անդէն մեռաւ ի ներքոյ հողոյն. զի ընդ սկսանիլ հոսմանն ի ժամ երեկոյին, ոմանք յեղբարցն գնացեալ ազդեցին նմա ելանել անտի՝ զի մի մնասցէ ի ներքոյ հողոյ, և նա ի վաղ ժամանակաց ցանկանալով սպասէր մահու՝ ո՛չ եկն արտաքս, այլ մնաց անդէն՝ յուսով ակընկալեալ Տեառն, զի թերևս վասն անպարտ մահուան իւրոյ ընկալցի այցելութիւն հոգւոյ իւրոյ ի բազմագութ Տեառնէ Աստուծոյ։

---

1) Ոսկ. չիք. և գնաց։— 2) Նոյն. իւրմէ։— 3) Նոյն. գնաց։

Իսկ միւս այլք բնակիչք անապատին ամենեքեան ժողովեալք էին ի լեառն, որ կայ յարեւելից Կողմն անապատին, յորդաբուխ արտասուօք և մեծաւ հառաչանօք կոծէին զանձինս, և աղաչէին զԱստուած, զի թերևս զերծցին ի սատակմանէ, և փրկեսցի շինուածք անապատին ի վլմանէ. քանզի յուսահատեալ էին վասն ահագին արհաւրացն եղելոյ, և մինչև ցլուսանալ ի լոյս առաւօտու երկուշաբաթիին, իբր զպաղատաւոր ոք՝ յերկունս կային: Իսկ այն՝ որոյ գթութիւնն բնութեամբ է, աղբիւրն ողորմութեան Տէր Աստուած, ոչ միայն զնոսա փրկեաց ի սատակմանէն, այլ և զանապատն եւս ամբողջ պահեաց և ոչ եթող աւերիլ. զի ամենազօր Աջոյն իւրով անխախտ պահեաց զանապատն, բայց յառաջ ասացեալ աւերելոյն:

Եւ ոմն յեղբարց անապատին պատմեաց Յայսպիսի տեսիլ երազոյ. ասաց թէ տեսանէի զոմն չքնաղատես, մեծաշուք, պայծառ զգեստուք՝ հեծեալ յբսպիտակ երիվար, և կայր ի վերայ տանեաց եկեղեցւոյն, որում՝ առաջի ժողովեալ եղբարցն, պատմէին զանցս ահագին վշտացն. իսկ երևեալ փառաւոր այրն զնոյն երկրորդեալ խօսեր ընդ եղբարցն: Որ և՝ ի կարգ՝ խօսից իւրոց ասաց այրն փառաւոր, և ես վասն այդմ իրաց կամ և հոգամ, որոյ սակս սակաւ մի ցաւեաց ծունկս իմ, զի զոտս իմ եդեալ դէմ երեսաց քարանձաւիդ զդէմ կալեալ ունէի լերինդ, զի մի փլուզեալ ծածկեսցէ զանապատս եղբայրանոց. և դուք մի ծուլանայք ի գործոց առաքինութեան, և հանապազ գոհութեամբ փառաւորեցէք զՏէր Աստուած՝ որ փրկեաց զձեզ. և առ յապայն և ես փրկեսցէ ողորմութեամբն իւրով. որում՝ փառք յաւիտեանս ամէն:

ԳԼ. ԻԳ.

Պատմութիւն վարդապետութեան եւ վարուց սրբոյ վարդապետին Գողոթո:

Սուրբ վարդապետն Գողթոս էր յերկրէն Մոկաց ի գեղջէն՝ զոր անուանեն Բար, եկեալ ի սուրբ և ի մեծահռչակ ուխտն Վաբագայ յարեցեալ առ Կարապետ վարդապետն, զորոյ զմահ անուանն

Ձագ վարդապետ ասէին, որում աշակերտեալ ուսաւ զամենայն գիրս հին և նոր[1]) Կտակարանաց, և իբրև կատարեալ եղև գիտութեամբ և հասակաւ, ետ նմա Ձագ վարդապետն իշխանութիւն վարդապետութեան, և նա գնացեալ ի մէջ քրիստոնէից քարոզէր զպատուիրանս Աստուծոյ: Եւ քարոզելով եկն ի Թարվէզ քաղաք, և անդ ի կիր արկեալ զգործ վարդապետութեան իւրոյ, և յամենայն աւուր քարոզիւ և դասիւ և յորդառատ վարդապետութեամբ լուսաւորէր զժողովուրդս քրիստոնէից՝ որք և պատահէին անդ: Քանզի յամենայն կողմանց եկեալ վաճառականքն, որք գային ի Թարվէզ, իբրև պատահէին լրոյ քարոզութեան սրբոյ վարդապետին՝ մխիթարեալ զուարճանային հոգւով, և օրհնութիւն մատուցանէին Աստուծոյ՝ տուողին այնպիսեաց շնորհաց:

Եւ ինքն Պօղոս վարդապետն էր վարուքն սուրբ և առաքինի, հանապազօր սաղմոսերգ, և արտասուօք և մտաւոր աղօթարար, որ զգիշեր շաբաթ աւուրն՝ յորում լուսանայր միաշաբաթ օրն, յերեկոյէ սկսեալ յոտին կանգնէր, և մինչ ի լուսանալն հսկումն առնէր, և զամենայն շաբաթու գիշեր այսպէս առնէր. զյիշեսցուքն, զկանոն գլուխն, զալէլուն խազով ասէր՝ հանդերձ ութ կանոնաւ սաղմոսիւն. և յառաւօտուն զփրկական խորհուրդ պատարագին մատուցանէր: Այլ և հրաժարեալ էր ի գինւոյ և ի մսոյ ամենևին, ի շաբաթ օր և ի կիւրակէ միայն ճաշակէր ի նաւակատեաց կերակրոց. և զայլ ամենայն աւուրս տարւոյն պահօք կեայր. այլ և ոչինչ առնոյր ինչս և զստացուածս յումեքէ, զի անարծաթ քարոզէր: Եւ թէ տային ժողովուրդքն ինչս. զայն ևս ի պէտս գերեաց և կարօտելոց և ի շինումն եկեղեցեաց ծախէր. այլ և՝ ուր և գնայր ի ճանապարհ թէ հեռաւոր և թէ ի մօտաւոր՝ հետիոտս գնայր, քանզի զգիրս քարոզին և զայլ գրեանս ինքն և աշակերտքն իւր բառնային շալակով և գնային: Եւ ի Թարվէզ քաղաքի թէպէտ գոյր ժամատուն, բայց տեղի պատարագի ոչ գոյր ի նմա, իսկ սա ի նմին ժամատան շինեաց գեղեցիկ խորան պատարագի:

---

1) Ա-ի. հնոց և նորոց:

Եւ ժողովուրդքն յոյժ սիրէին զնա վասն ճշմարիտ վարուց նորա. և վաճառականքն՝ որք էին յերկրէն Գողթնեաց, ազաչէին զնա գնալ յերկիրն իւրեանց ի քարոզութիւն, յորոց մի էր Յղնեցի խոջայ Հայրապետն և այլք և այս ընդ նմա. և զայս բան ի բազում աւուրս թախանձէին: Իսկ վարդապետն հաճեալ իբանս նոցա գնաց ի գաւառն Գողթնեաց, և եկեալ ի գիւղն Ագուլիս:

Կայր անդէն եկեղեցի մի առաքելաշէն՝ զորմէ ասէին թէ՝ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի շինեալն է, որ և յետ բազմայ ամաց զկնի բանալոյ դրանն, մեք և աս տեսաք զեկեղեցին զայն: Եւ էր գուռն եկեղեցւոյն այնմիկ իբազում ժամանակաց ինքնին փակեալ առանց նգի և փակաղակի, և թէպէտ բազում անգամ աշխատեալ էին և ջանացեալ զի բացցեն, և ոչ էր լեալ հնար բանալոյ, վասն որոյ վհատեալ էին և իբաց կացեալ. և փակումն դրանս այսմիկ ամենայն որպիսութեամբ պատմեալ եղև վարդապետին:

Եւ յորժամ եհաս գիշեր շաբաթուն լոյս միաշաբաթին, եկեալ վարդապետին ըստ հանապազորդ սովորութեան իւրոյ եկաց առաջի փակեալ դրան եկեղեցւոյն՝ զի հսկումն արարեալ զոյգ-գապաշտօնն կատարեսցէ: Եւ կացեալ առաջի փակեալ դրանն սկսաւ ի խորս սրտի իւրոյ ուժգին գոչմամբ և յորդահոս արտասուօք աղաչել՝ և խնդրել ի հեշտալուր Տեառնէ զբացումն դրան եկեղեցւոյն, զի բեկեալ սրտիւ հեղոյր զանձն առաջի Տեառն յորդահոս արտասուօք, զոր ըղձիւր յաչացն իբրև զաղբիւրս: Եւ նախ քան զսկսանիլ հսկմանն՝ արար դէնաբացէք, և իբրև բախեաց զդուռն երիցս անգամ և ասաց. բաց մեզ Տէր, բաց մեզ Տէր, բաց մեզ Տէր զդուռն ողորմութեան քոյ՝ որ ողբալով կարգամք առ քեզ. և շնորհօքն Աստուծոյ առանց ուրուք մերձենալոյ առ ժամայն ինքնին բացաւ գուռն: Իսկ որք մերձն կային ի քահանայից գեղջն և յաշխարհականաց՝ հիացեալ զարմացեալ ապուշ կային, և ասա եկեալ ի միտս վաղվաղակի ընթացեալ ազդ առնէին ամենայն ժողովրդեանն, որոց իլսելն՝ թողեալ զատունս և զընտանիս՝ ի խոր գիշերին փութանակի անդր ժամանէին մեծամեծք և փոքունք, և ի տեսանելն՝ օրհնութիւն իբարձունս վերառաքէին Աստուծոյ: Եւ իբրև բացաւ գուռն եկեղեցւոյն, մտեալ ինեղբօր ամենայն ժողովրդեամբ՝ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ

անդէն ի նմին եկեղեցւոջ սկիզբն արարին գիշերային կարգին. և յառաւօտուն մատուցին զփրկական խորհուրդ պատարագին, և ամենեքեան ի մի բերան օրհնէին զհրաշագործն Աստուած, որ արար զնոսա արժանի այնմ [1]) պարգևաց. և հնչեաց հռչակ լրոյս այսմիկ ընդ ամենայն կողմանս գաւառին ի մէջ քրիստոնէից՝ և այլազգաց. և որք լսէին հիանալով օրհնէին զԱստուած:

Արդ՝ ի բանալ փակեալ դրանս այսմիկ, մեծ ի մն խորհուրդ յայտնեալ ցուցաւ. քանզի ընդ նմին բացաւ և դուռն քարոզութեան Բանին կենաց յաշխարհս արևելեան, որք ցայն վայր ի խոր խաւարի անգիտութեան նստեալ կային, որպէս թէ ի ժամանակս կռապաշտութեան, եկեղեցականք և աշխարհականք. և որպէս Տէրն Քրիստոս՝ արեգակն արդարութեան ծագեցաւ յաշխարհ, և լուսաւորեաց զամենեսեան հաւատով աստուածգիտութեան, այսպէս և սուրբ վարդապետն Պօղոս զկողմնս արևելեան. վասն զի եբարձ ի միջոյ զամենայն աւելորդ անկարգութիւնն յեկեղեցականաց և յաշխարհականաց, և կարգազարդեալ շքեղացոյց զամենեսեան ուղիղ քարոզութեամբ: Վասն զի յետ բանալոյ դրան եկեղեցւոյն, բացաւ դուռն հաւատոյ աշխարհիս արևելեան, քարոզութեամբ և ամբիծ և անկեղծ վարդապետութեամբ սորա. զի առաքելաբար շրջէր յամենայն տեղիս, քարոզէր զԲանն կենաց, կարգէր զքահանայս, շինէր զեկեղեցիս. և հաստատէր զբարի կարգս յեկեղեցիս և ի գիւղս, ժողովէր մանկունսն յուսումն սրբոց գրոց, և ի տեղիս տեղիս հաստատէր դպրատունս, և յիւրոց աշակերտաց կացուցանէր դպրապետս, և զոմանս ի մանկանց զպատշաճաւորս ընդ իւր շրջեցուցանելով ուսուցանէր. որ և ամենեքեան հասին աստիճանի՝ աբեղայ և երեց, բաւական ինքեանց և ժողովրդեան: Եւ յամենայն տեղիս՝ ուր և շրջեցաւ նա, շինեաց զեկեղեցի, քանզի յառաջ քան զնա յամենայն տեղիս ոչ գոյր եկեղեցի, և թէ ուրեք գոյր և ս, և այն և ս անշուք, և անճահ եկեղեցի անուան՝ խրթին և նսեմ, խարխալեալ և բլբլկեալ, լցեալ հողով և մոխրով, որով ձևն և դիրն թիւր և թեք: Իսկ սա ուր և հասանէր, հիմնարկէր եկեղեցիս՝ պատշաճաւոր ձևով՝ դէպ ու-

---

1) Ոսկ. այնց:

դիղ ընդ արևելս ունելով զդիրս՝ գեղեցիկ շինուածով խորանքն, և լուսամուտքն՝ և կաթուղիկէն և այլքն ամենայն։

Եւ ըստ այսմ սարասի քարոզելով և զեկեղեցի շինելով, եհաս մինչ ի գիւղաքաղաքն Աստապատ, և նախ զնոցին վանքն շինեաց՝ որ յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային է՝ ամուր պարսպիւ, և երկաթապատ դրամբք. և յետ աւարտմանց վանիցն՝ սկսաւ զգեղջքն եկեղեցին շինել ըստ թախանձանաց ժողովրդեան գեղջն. և վասն զի եկեղեցին փոքր էր, և ոչ էր բաւական տանիլ զժողովուրդսն, զի բազում էր ժողովուրդն. ընդ որոյ կամեցան ի խցերոյն՝[1]), որք շուրջ զեկեղեցեաւն էին, քակել և խառնել յեկեղեցին, զի մեծասցի։ Իսկ աբեղայքն՝ որք բնակէին ի գեղջն և էին տեարք խցերոյն, խոժոռեալ ըմբոստացան. և ո՛չ թողուին քակել զխցերն, բայց ժողովրդոցն ոչինչ փոյթ արարին[2]) զամբոխմանէ նոցա, այլ դիմեալք ի վերայ քակեցին զխցերն։ Առ որ դժուարեալ աբեղայիցն՝ գնացեալ ի վանքն առին՝ զեպիսկոպոսունսն և եկին ի գիւղն և արարին աղմուկ մեծ, և բանս անպատշաճս ասէին վարդապետին։ Իսկ սրբոյն բերեալ յինքեան զնմանութիւն ճշմարիտ հեզոյն Յիսուսի, խորհելով ի մտի, թէ հալածեսցեն զձեզ ի քաղաքէ յայսմանէ՝ փախիջիք ի միւսն. վասն որոյ զանխուլ յամենայնէ ելեալ ի գիշերի լռելեայն հետևեցաւ գնալ յայլ գիւղ։ Իսկ ժողովուրդքն իբրև զգացին զգնալն վարդապետին, յայնժամ դիմեալ ի վերայ աբեղայիցն, հարկանելով քարիւ և փայտիւ արտաքս վարեցին ի գեղջէն, և վաղվաղակի ընթացեալ զկնի վարդապետին՝ բազում աղաչանօք դարձուցեալ զնա ածին ի գիւղ անդր. և սկսան շինել զեկեղեցին՝ լայն, և ընդարձակ՝ և բարձր շինուածով, և կաթուղիկէ ի վերայ յօրինեալ. նոյնպէս և զայլ յարկս տանցն և զպարսպին։[3]) Իսկ աբեղայքն և եպիսկոպոսունքն իբրև տեսին թէ՝ ինքեանք ո՛չ կարացին ինչ ստնանել վարդապետին, գնացեալ ի Դարաշամբ և զամենայն եպիսկոպոսունս Նախավկայի վանացն միաբանեալ՝[4]) ընդ ինքեանս առեալ եկին ի վերայ վարդապետին, ըստ օրինակի թագաւորացն Ամաղեկայ՝ որք միա-

---

1. Ոսկ. ի խցիցն։ — 2) Նոյն. արարեալ։ — 3) Նոյն. պարսպին։ — 4) Նոյն. միաբանեցուցեալ։

բանեալ եկին ի վերայ[1]) զօրավարին Աստուծոյ Յեսուայ. բայց որպէս նոքա անդ պարտեալ գտան, սոյնպէս և սոքա աստ. վասն զի թէպէտ բազում անգամ հակառակեցան վարդապետին, այլ նա ամենևին ո՛չ լքաւ ի բարւոք յառաջադիմութենէն։

Իսկ միաբանեալ աբեղայքն առաւել և ս դրդեալք ի նախանձուէ՝ գնացին առ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն, որ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան զաբալաւ առեալ էր ի Պարսից թագաւորէն, և այնքան դրդեցին զնա ի բարկութիւն՝ մինչ զի բազում անգամ առաքեաց առ վարդապետն բանս սպառնականս և յանդիմանութեան. թէ ելցես յերկրէս մերմէ, և գնասցես յերկիր քո՝ ուստի եկեալ ես, զի ո՛չ է պիտոյ մեզ խաբեբայ և նորահանուկ քարոզութիւն քո, և ո՛չ կեղծաւոր վարքն քո, ապա թէ ոչ, առակ նշաւակի, և այպն կատականաց լինիցիս ի ձեռս իմ։ Իսկ վարդապետն բնաւ ոչինչ առնէր փոյթ զայնմանէ, վասն զի յոյս նորա հաստատուն էր ի Տէր, այլ հանապազ շրջէր, և քարոզէր, և շինէր զեկեղեցիս, և յարդարէր զամենեսեան ուղիղ կարգօք և սահմանադրութեամբք։

Իսկ յետ ամաց ինչ անցելոց՝ կաթուղիկոսն Մելքիսէթ և վարդապետն Պօղոս պատահեցան միմեանց ի Նախչուան քաղաքին, և կաթուղիկոսն զթոյնս և զմաղձս դառնութեան՝ զոր ի բազում ժամանակաց մթերեալ ունէր ի սրտի, յայնժամ ժայթքեաց ի վերայ վարդապետին։ Եւ յետ բազմաց յանդիմանութեանց և կըշտամբանաց և անպատեհ բանից՝ զորս խօսեցաւ կաթուղիկոսն յերեսս վարդապետին. և զայս և ս ասաց թէ՝ զամենայն եկեղեցիսդ, զոր դու շինեցեր, ի վերայ գլխոյ քոյ քակեցից։ Եւ հրամայեաց նմա ելանել յայսմ աշխարհէ, և գնալ ի տեղի իւր. և թէ այլ և ս յամի, այնուհետև մատնի ի ձեռս աշխարհակալ իշխանաց. և ոչ ոք գոյր օգնական ի կողմանէ վարդապետին, ո՛չ եկեղեցական և ո՛չ աշխարհական, վասն զի ամենեքեան երկնչէին ի կաթուղիկոսէն, զի թագաւորական իշխանութեամբ վարէր զկաթուղիկոսութիւնն։ Յաղագս որոյ անճար լեալ վարդապետին, ելեալ ի Նախչուանայ գնաց ի գիւղն Շամբ, զի գնասցէ ի տեղի իւր, և ըստ հանապա-

---

1) Ա-ետ. երեց. չէ. ի վերայ։

զորդեան սովորութեան իւրոյ, որ ի մէջ գիշերի աղօթէր վարդապետն, և յայնմ գիշերին՝ յետ աղօթիցն խթեաց ի կողս աշակերտին՝ և զարթոյց զնա, զարթեան և այլք ոմանք և սկսաւ հարցանել ցնոսա թէ, զինչ բարւոք թուի ձեզ, արիանալ ընդդէմ փորձութեանս, և դիմակալիլ խռովութեանս այսմիկ և քարոզել զԲանն կենաց, թէ տեղի տալ և հեռանալ ի շփոթէ սորա: Իսկ աշակերտացն տուեալ պատասխանի. դու ինքնին տեսանես զիաւար անգիտութեան, թէ որպէս սփռեալ է ի վերայ ժողովրդեանս, և զայն և այս թէ, որպէս երաց Տէր զղուռն քարոզութեան. քանզի զոր ինչ և քարոզես՝ վաղվաղակի արդիւնանայ: Արդ՝ մի գուցէ վհատիցիս, զի Տէր Աստուած ձեռնտու է քեզ, պարտ է քեզ արիանալ և համբերել փորձութեան վասն օգտի ժողովրդեան՝ և քարոզել զԲանն կենաց:

Իբրև ընկալաւ զբաջալերս զայս ի նոցանէ սուրբ վարդապետն՝ յայնժամ ասէ ցաշակերտսն իւր. արդ՝ որգեակք իմ, որովհետև այդպէս ասացիք, պարտ է մեզ գնալ առ Թագաւորն և առնուլ ի նմանէ հրաման վասն շինութեան եկեղեցեաց. և ես ակն ունեմ ի տեառնէ՝ զի տացէ Թագաւորն զխնդիրս մեր. արդ՝ եթէ առնումք ի նմանէ զհրամանս դայս՝ քաջութեան անուն է մեզ, և Թէ սպանցեն զմեզ, վարձս բարեաց ընդունելոց եմք ի Քրիստոսէ ընդ վաստակաւոր ծառայից նորա, և աշակերտացն և այս վկայեալ, Թէ յոյժ բարի է այդ խորհուրդ:

Եւ նոյն ժամայն ի նմին գիշերի յարուցեալք ելին ի Եամբայ՝ անցին զգետան Երասխ. և հետևեցան ի գնալ առ Թագաւորն, որ էր ինքն առաջին Շահաբասն, վասն առնլոյ ի նմանէ հրաման շինելոյ եկեղեցի: Եւ յետ աւարտման կանոնի սաղմոսին, որ ասէին, զՃանապարհային՝ մինչ երթային, պատահեցաւ լինել քարոզն այն որ ասէ. վասն ուղղելոյ զգնացս մեր ի ճանապարհս խաղաղութեան զտէր աղաչեսցուք. և միւս տունն որ ասէ [1]). վասն խորտակելոյ զհակառակորդն վաղվաղակի ընդ ոտիւք մերովք զտէր աղաչեսցուք: Յայնժամ ասէ վարդապետն ցայնոսիկ, որք ընդ նմա էին, տեսէք որգեակք իմ՝ զի ուղիղ է ճանապարհս մեր ըստ վկայու-

---

1) Ոչ. չէ. միւս տունն որ ասէ:

թեան սաղմոսիս, որով առաւել հաստատեցան և ուրախացան, և մեծաւ յուսով երթային։

Եւ եղև իբրև հասին ի գաւառն, զոր Արազբար ասեն՝ և ի տարաժամել աւուրն մտին ի գիւղ մի այլազգեաց առ ի օթել զգիշերն զայն, և տեսին՝ զի այր ոմն մահմետական հաւատով եկն ընդ առաջ նոցա՝ աղաչէր և ասէր. խնդրեմ ի ձէնջ վասն Աստուծոյ՝ մի գարշիլ յայլազգութենէ իմմէ, այլ խոնարհիլ յաղաչանս իմ, և գալ ի տուն իմ, զի հիւրընկալ եղէց ձեզ. քանզի ուխտեալեմ Աստուծոյ, զի յայսմ աւուր առանց հիւրի ո՛չ ճաշեցից ինչ. և մինչև ցարդ սպաս կալեալ կամ ի մէջ շինիս, և նայիմ վասն հիւրի. և արդ՝ զձեզ առաքեաց Աստուած, վասն որոյ յօժարութեամբ խնդրեմ զգալն ձեր ի տուն իմ։ Իսկ երանելւոյ վարդապետին տուեալ ցնծութեամբ պատասխանի առնն, և ասէ. այդպէս եղիցի որպէս ասացերդ, երթիցուք ի տուն քո։ Եւ զգիշերն զայն օթեցան ի տունն առն այնորիկ [1]. և այրն յոյժ բարւոք սպասաւորեաց նոցա ամենայն պիտոյիւք և հանգուցանելով. և յառաւօտուն մինչ կամեցան ի գնալ՝ եկեալ այլազգին աղաչէր, խնդրէր և ասէր թէ՝ ո՛չ գոյ ինձ զաւակ և յիշատակ յերկրի, խնդրեմ ի ձէնջ առնել զաղօթս վասն իմ. որպէս զի լիցի ինձ զաւակ, քանզի կին իմ ամուլ է։ Իսկ սրբոյ վարդապետին համբարձեալ զմշտատարած ձեռսն ի յերկինս, և անդառնալի աղօթիւքն խնդրեաց յԱստուծոյ տալ նմա զզաւակ. իսկ հեշտալուր Տէրն՝ որ խոստացաւ ծառայից իւրոց, թէ զամենայն զոր ինչ խնդրիցէք հաւատով առնուցուք, աղօթիւք սրբոյ վարդապետին պարգևեաց առնն այնմիկ զաւակ, որպէս և յայտնեաց նոյն այրն։ (Քանզի [2]) յետ անցանելոյ ժամանակաց ինչ, այլազգի այրն այն եկեալ պատարագօք մատուցանէր ընծայ առաջի վարդապետին, երկրպագանէր, գոհանայր և շնորհս խոստովանէր զնմանէ, թէ աղօթիւք քո շնորհեաց ինձ Աստուած զաւակ. արդ՝ խնդրեմ զի աղօթեսցես՝ որպէս զի պահեսցէ զնա Աստուած ընդ երկայն աւուրս. և սրբոյ վար-

---

1) Ա-ետ. երեց. այնմիկ։ 2) Ոսկան. պակասի սոյն ամբողջ հատուածս, որ ընդփակագծով։

դապետին աղօթս արարեալ ի վերայ. և մխիթարեաց զնա բազում բանիւք, և առաքեաց ի տեղի իւր:

Արդ՝ պատահումն իրագործութեանս այսմիկ հանգոյն գտաւ այնմ, զոր Բանն Աստուած արար ընդ Աբրահամու մեծի նա հապետին, զի որպէս նա էջ հիւր Աբրահամու և պարգևեաց նմա զաւակ. սոյնպէս և վարդապետն եկն հիւր այլազգոյն, և աղօթիւք խնդրեաց յԱստուծոյ պարգևել նմա զաւակ, որով փառաւորի անուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ ըստ անսուտ բանին իւրոյ, թէ տեսցեն զգործս ձեր բարիս և փառաւորեսցեն զՀայրձեր՝ որ յերկինս է:)

Յետ այսորիկ ել անտի վարդապետն, և գնաց յերկիրն Աղուանից ի Ղարաբաղ, ի տեղին որ անուանի Քօթուկլու, քանզի անդ էր բանակեալ թագաւորն Շահաբաս ամենայն սպայիւն իւրով:

Իսկ յորժամ յանդիման եղև վարդապետն թագաւորին, երևեցոյց Տէր՝ շնորհաւոր զծառայն իւր առաջի ահարկու և այլազգի թագաւորին. և ի հարցանելն արքայի ցվարդապետն. թէ զի՞նչ խնդիր կայ քո ի թագաւորութենէս մերմէ, պատասխանեալ ասաց վարդապետն. Նախ՝ [1]) երկարութիւն կենաց արքայի, և հաստատութիւն աթոռոյ նորա, և երկրորդ՝ զի խաղաղարար թագաւորութեամբ քով, արքա՛յ, ոչինչ գոյ [2]) պակաս յամենայն բարեաց ազգիս Հայոց. բայց միայն աղօթից, զի ո՛չ գոյ տեղի աղօթից՝ զի աղօթեսցեն առ Աստուած վասն աշխարհի՝ և վասն կենաց թագաւորին. զայս խնդրեմ յարքայէ, զի տացէ ինձ զհրաման, և հրովարտակ շինելոյ զեկեղեցի, և այսմ եթէ իցէ վարձք ինչ, եղիցի թագաւորին. և եթէ իցէ մեղանք ինչ, եղիցի ինձ: Եւ իլսելն զայս արքայի՝ զուարճացաւ յանձն իւր. և բարձր բարբառով ասաց նախարարաց իւրոց. իշխա՛նք և դատաւորք, զինչ արժան և ուղիղ թուի ձեզ, հրաման տա՞լ զեկեղեցի շինելոյ՝ թէ արգելուլ, դարձեալ ինքն փութանակի արար պատասխանի իւրոց բանիցն՝ թէ ո՛չ է պարտ արգելուլ, այլ արժան է տալ հրաման շինելոյ, քանզի և այնք և ս Աստուծոյ տունք են: Եւ առժամայն հրամայեաց գրել նոմոս՝ կնքել և տալ նմա: Եւ իբրև կատարեցին և ետուն ցվար-

---

1) Ոսկ. չէր. Նախ՝ երկարութիւն . . . և երկրորդ: — 2) Նոյն. կայ:

դապետն զթուղթն, և նա տարեալ ի բացեայ՝ ետ ընթեռնուլ. և ետես զի ոչ էր այնպէս օգտակար, որ բաւական լինէր կարեաց ներկայ ժամանակին. վասն որոյ ի պատճառէս հարկեալ՝ կրկին անգամ կացեալ յանդիման արքայի. և յուշ առնէ նմա զխնդրելին իւր զհրովարտակն. և իբրև վերահասու եղև թագաւորն ամենայն դիտաւորութեան մտաց վարդապետին. և յայնմ ժամու թագաւորն արտաքս ելեալ ի խորանէն երթևեկս առնելով ճեմէր, և նոյնժամայն կոչեաց զմի ոմն ի գրչացն, նստոյց ի գետնի առաջի իւր, և արքայ կացեալ յոտին՝ ինքն ասէր, և գրագիրն գրէր, մինչև կատարեաց զամենայն բանս գրոյն. և ապա հրամայեաց նոյն առնն գրչի շրջեցուցանել առ ամենայն իշխանս, զի ձեռնագրեսցեն և կնքեսցեն: Եւ իբրև կատարեցաւ ամենայն՝ բերեալ ետուն ցվարդապետն զհրովարտակն, և սրբոյ վարդապետին գոհացեալ ըզՏեառնէ, առեալ զհրովարտակն արքունական՝ եկն յարևելեայ երկիրս Հայոց, և այնուհետև աներկիւղ և ևս վայելուչ սկսաւ շինել զեկեղեցիս, և համարձակ շրջիլ և քարոզել:

Իսկ կաթուղիկոսին Մելքիսէթի առաւել մախացեալ ընդ վարդապետին Պօղոսի, խօսի բանս զրպարտանաց ի կողմանէ վարդապետին ընդ մեծի և հզօր իշխանին Ամիրգունայ խանին, որ էր իշխան Երևանայ, և ասէ. այր մի ստամբակ և անհնազանդ և օտար՝ յաշխարհէն Մարաց, քանի ամք են զի շրջագայի յերկրիս Պարսից, և մանաւանդ ի քում իշխանութեան գաւառս. և սուտ և խաբեբայ քարոզութեամբ և կեղծաւոր վարուք հաւանեցուցանէ զամենայն մարդ ինքեան. և ոչ մնաց ոսկի և արծաթ և այլ ինչ ստացուած առ ոք՝ այլ զամենայն կողոպտեալ յամենեցունց և առեալ առաքէ յերկիր իւր: Քանիցս անգամ պատուիրեցաք նմա բանիւ, նաև երես և երես ևս ասացաք նմա ելանել յաշխարհէ աստի և գնալ ի տեղի իւր, և նա ոչինչ արար փոյթ ի մերոց բանից, և կամ ակն էած թագաւորական հրամանին, որ կայ ի ձեռս մեր, այլ գործէ ըստ հաճոյից կամաց իւրոց, քանզի անհնազանդ է իշխանաց և պետաց:

Վասն որոյ և խանին կոչեալ զոմն զինուոր առաջի իւր՝ և ասէ, հրաման է յիշխանութենէս մերմէ գնալ քեզ յերկիր տէրութեանն մերոյ շրջիլ և գտանել զվարդապետն Պօղոս և ածել այս-

բէն առաջ։ Իսկ գինուորքին գնացեալ որանելով գտանէ գնա ի գիւղն Ագուլիս, և անտի առեալ գնա ածէ յԵրևան քաղաք։ Եւ ի գալն՝ յորժամ եկեալ հասին ի Դուին, զայն գիշերն անդէն օթևեցան, և կայր ի գիւղն յայն այր ոմն քրիստոնեայ՝ որոյ որդւոյ ձեռն գօսացեալ էր, զոր ածեալ առաջի վարդապետին խնդրէր աղօթել ի վերայ նորա, որպէս գի բժշկեսցի ձեռն մանկանն։ Իսկ առաւօտ վարդապետեան կալեալ զձեռանէ մանկանն, և աղօթեալ ի վերայ նորա. և առաց զՀայր մեր, որ յերկինս, և ետ ցհայրն, որ առեալ գնաց։ Եւ յայգ յառաւօտուն առեալ զորդին և եկեալ առաջի վարդապետին երկիրպագանէր և համբուրէր զոտս նորա, զոհանայր և շնորհս խոստովանէր գնմանէ. և ցուցանէր զձեռն մանկանն՝ ամենեցուն, թէ աղօթիւք վարդապետին բժշկեցաւ ձեռն մանկան իմոյ։ Քանզի [1]) շնորհօքն Քրիստոսի և աղօթիւք սորոյ վարդապետին բնաւին բժշկեալ էր ձեռն մանկանն այնմիկ, որոյ վասն ասացաւ անուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։

Ելեալ անտի եկին ի քաղաքն Երևան. և գինուորն՝ որ էած զվարդապետեան, ինոյնսիսկ առաւօտն յանկուճան կացոյց գնա իանդին. իսկ իանն որպէս ընկալեալ էր գնովթ ի կաթուղիկոսէն, բազում մախանս և զառնութիւնս ամբարեալ ունէր ի մտի, զի յոչնակի կիրս չարչարանաց անցուացէ ընդ վարդապետան. այլ այն, որ Թագաւոր է Թագաւորաց՝ և Տէր տէրանց, որ ի ձեռին ունի զսիրտ ամենայն բռնաւորաց՝ ըստ խոստմանցն Սողոմոնի, առժամայն դարձոյց զսիրտ իանդին ի քաղցրութիւն, որպէս Արտաշէս աղաչեալ՝ ի վերայ Մուրացէի, և բարկութիւն ի վերայ Համանայ, վասն զի ընդ ակնարկել իանդին յերեսս վարդապետին՝ ոչ թէ զբանս բարկութեան ասաց կամ զայրագնեալ զէմն երևեցոյց նմա. այլ մեղմ և հանդարտ բանիւ ասաց նմա, այսօր կացջիր առ մեզ, քանզի մեզ հիւր ես, իսկ ի վաղիւն տարայց զքեզ ընդ իս առ կաթուղիկոսն և հաշտեցուցից գնա ընդ քեզ. քանզի Մելքիսէթ կաթուղիկոսն հրաւիրեալ էր զնանդն իւրովք բարեկամօքն ի պատիւ յերկրորդումն աւուր՝ սորին վասն ասաց իանդն, թէ տարայց զքեզ ընդ իս առ կաթուղիկոսն և հաշտեցուցից։

---

1) Ոչ. չէ. Քանզի . . . անուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։

Իսկ ի վազուեան աւուրն մինչ երթայր խանն ի կոչն կաթուղիկոսին, տարաւ ընդ իւր զվարդապետն, և իբրև եհաս ժամ խօսելոյ՝ ասաց խանն ընդ կաթուղիկոսին. արդ՝ յօժարութիւն սրտի իմոյ զայս կամի ի քէն՝ զի դու հաշտեսցիս ընդ վարդապետին՝ և լինիք որպէս զՀայր և զՈրդի, զի թէպէտ և շրջի ի մէջ ժողովրդեանն, ոչինչ առնէ զգործ կամ զվնաս արժանի դատապարտութեան, ոչ ինձ՝ ոչ քեզ՝ և ոչ ժողովրդեանն, և ես կամիմ զի ի մէջ ձեր խաղաղութիւն և սէր հաստատեսցի: Իսկ կաթուղիկոսն իբրև ետես, թէ զոր ինչ խորհեալ էր ի մտի, և խօսեալ էր ընդ խանին, այնպէս ոչ եղև, այլ նորին ներհակն. և թէպէտ ոչ կամէր հաշտիլ՝ այլ և ընդդիմանալ հրամանաց խանին անմարթ վարկանէր, զի ի շահել զսիրտն նորա կոչեալ էր, և մանաւանդ այնքան պատուաւոր արանց միջի, և ի վերայ իւրոյ սեղանոյ, և յիւրում տան: Վասն որոյ ակամայ կամօք վերերևութիւ և կեղծաւորեալ սրտիւ առնէ զհաշտութիւն ընդ վարդապետին ըստ հրամանաց խանին: Եւ յետ խրախութեան՝ յորժամ հանդերձեալ էր ի գնալ խանն, ասէ ցկաթուղիկոսն. վարդապետս այս եղիցի քեզ յանձն յայսմ գիշերի, և ի վաղիւն ի գալն քո առ իս ընդ քեզ բերցես, զի ունիմ գործ ինչ ընդ դմա: Իսկ ի վաղիւն կաթուղիկոսն ինքն ոչ գնաց, այլ զոմն յեպիսկոպոսաց իւրոց եդեալ ընդ վարդապետին՝ առաքեաց առ խանն, իսկ խանն պատուեալ խիլայեաց զվարդապետն, զի էարկ ի վերայ նորա պատուական և ոսկեհուռն կապայ: Եւ դարձեալ կոչեաց զնոյն զինուորն, որ բերեալ էր զվարդապետն, և ասաց նմա. արդ՝ առեալ զվարդապետս զայս տարեալ հասուսցես ի տեղին, ուստի և դարձուցեր զդա, և յանձնեսցես արանց տեղւոյն և ապա դարձցիս այսրէն: Իսկ զինուորն և վարդապետն երկրպագեալ իշխանին ելեալք յերեսաց նորա, գնացին դէպ ի գաւառն Գողթան:

—Արդ՝ [1]) կատարումն գործոյս այսմիկ, հանգոյն դտաւ իրացն որ առ Բաղակ թագաւորն եղև. զի որպէս նա վարձեաց զԲաղայամ անիծանել զԻսրայէլ, իսկ Բաղայամու եկեալ օրհնեաց զԻսրայէլ. սոյն գունակ և կաթուղիկոսն Մելքիսէթ դրդեաց զխանն, զի

1) Ոսկան. պակասի սոյն ամբողջ հատուածս. որ ընդ փակագծով:

պատժեսցէ զվարդապետն, իսկ նա բերեալ պատուեսցէ առաջի ամենեցուն. և խիստեալ առաքեսցէ ի գործ իւր, և ասասցէ և ա-ստարեալ տեսանի սատանն Դաւթի: Հայի մեղաւորն ընդ արտարն և խնդրէ սպանանել զնա, այլ Տէր ոչ թողու զնա ի ձեռս նորա և ոչ գաւազատրէ զնա՝ յորժամ գաղի զնա:

Յորժամ վարդապետն և զինուորն եղեալք յԵրևանայ գնացին ի գաւառն Դողթան, հասին ի գիւղն Շօռօթ, և անտի եղեալք կամէին գնալ ի գիւղն Ցղնայ, և մինչ զճանապարհայն գնային՝ իբրև մերձ եղեն ի գետն, որ գայ ի Նորակերտաւ և գնայ ի Բղնևի, և տակաւին ոչ էին հասեալ ի գետն, տեսին ի հովտի անդ զի արտածէին վայրի այծեմունք՝ որք էին երկոտասանք. կոչեաց զնոսա վարդապետն առ ինքն և այծեմունքն եկին առ նա, և ոչ գիտէր զինուորն թէ վարդապետն կոչեալ է զայծեմունսն, քանզի հեռի էր ի վարդապետէն, որ իբրև տես զայծեմունսն կացեալ. վաղվաղակի լցեալ զաղեղն՝ զի նետիւ հարցէ զայծեմունսն, և այծեմունքն վաղվաղակի խրտուցեալ ի բաց ոստեան ի տեղւոյն ուր կանգնեալք էին, և սկսան փախչիլ ի կողմն լերին: Իսկ վարդապետին յետս հայեցեալ տես զի, զայն գործէր զինուորն, և ասասեալ զինուորին դադարեցոյց, ասա կրկին անգամ կոչեաց զայծեմունսն և ասէ, եկայք օրհնեալք Տեառն, եկայք առիս ոչ թողից ումեք մեղանչել ձեզ, և նոքա իբրև զմոտայն մարդ և զրանաւոր, դարձեալ եկին առ վարդապետն և կացին առաջի նորա. իսկ վարդապետն մերձեալ նոցա՝ շփէր ձեռամբն ի վերայ նոցա և քորքորէր զպարանոցս և զբամիսկս նոցա. ոչ ցագուրէր զնոսա զրգռանօք և խօսէր ընդ նոսա իբրև ընդ բանաւորի: Եւ ընդ յոլով պահս կային առաջի նորա. և յետոյ ասաց նոցա, արդ՝ երթայք խաղաղութեամբ յաւրօսս ձեր և Տէր պաշտպանեսցէ ձեզ քան կարեայ ձերոց, և նոքա յուղի անկեալ գնային ընդ լեռնակողմն ի գնացս իւրեանց: Իսկ զինուորն այն կայր հիացեալ և ապշեալ ընդ այն. և սուրբ վարդապետն սկսաւ պատմել նմա զսքրբոյ առաքելոյն Թադէոսի արարեալ զաքանչելիսն՝ որ զվայրի եղինան երեր առաջի Աբգեանցն: Եւ զինուորն տարեալ զվարդապետն հասոյց ի գիւղաքաղաքն Ագուլիս և յանձն արար նոցա, և ինքն դար-

ձառ յՆրևան ի ծառայութիւն խանին, և պատմէր ամենայնի զպաշտելիան զոր ետես՝ վասն որոյ զանունն Գրիգորի Աստուածոյ մերոյ առաջի ամենեցուն։)

Իսկ արքն, որք էին նախանձաւորք ընդ վարդապետին, իբրև տեսին թէ մեծանութիւնամբն, զոր արարին առ Ամիրդունայ խանն՝ ոչինչ կարացին ասասանել վարդապետին, վասն որոյ առիմբ օրինակաւ միւս և մեծանութիւն արարին առ Ղազղայ խանն, որ էր առաւել խրոխտ և մեծագոյն փառօք՝ և ամենայն որպիսութեամբ քան զԱմիրդունայ խանն. և էր Ղազղայ խանն իշխող քաղաքին Թարիզու, առ որ գնացեալ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ինքն և այլք և յեկեղեցականայ և յաշխարհականաց, և արարին ամբաստանութիւն զՊօղոս վարդապետէ, և Ղազղայ խանն առաքեալ զղինուորս՝ տարան ի Թարիզ զՊօղոս վարդապետն։ Իսկ կատարումն գործոյն եղև՝ որպէս և առ Ամիրդունայ խանէն կատարեցաւ. և այսու ևս յամօթ լեալ պարտեցան նախանձաւորքն։

(Ա.յլ և [1]) գոյ մի այլ պատմութիւն որպէս և գրեցոյ եմք յառաջիկայդ՝ ի ճառս պատմութեան նահատակութեան [2]) տէր Անդրէաս քահանային, թէ մեծանեցին զՊօղոս վարդապետն և զՄովսէս վարդապետն Շահաթաս թագաւորին. զորս կալեալ էառ երեք երեք հարիւր թումանն տուգանք և ապա եմոզ. որոց զկնի արձակմանն եղեալ ևս առաւել համարձակ քարոզէին զԲանն կենաց, զի ինքն նրբահեասն Շահաթաս իւրովք մեօքն նկատեալ զիսեաց զնոսա, զի ոչ գոյ ի նոսա կեղծաւոր գործ ինչ. այլ են ճշմարիտ ծառայք Աստուծոյ։

Կան այլ ևս պատմութիւնք վարուց և սքանչելեաց սրբոյ վարդապետին Պօղոսի, որ զցաւագարս և զղիւանդս բժշկեաց, և այլ ևս սոյնպիսիս, այլ այսքանս բաւական է ծանուցանել զամենայն որպիսութիւն նորա։)

Եւ յետ անցեալ պատմելոցս ամենայնի և ևս գերագունից՝ մինչ շրջէր Պօղոս վարդապետս քարոզութեամբ ի մէջ քրիստոնէից ըստ

---

1) Ուխտ. պակասէ սոյն Հատուածս։ 2) Ա-էաց. եբէց. Նահատակ։

հանապազորդ սովորութեան իւրոյ, պատահեցան նմա Սահակ կաթուղիկոսն եղբօրորդի Մելքիսէթի կաթուղիկոսին, և այլք և ի նոցին համախոհացն, և յոլով աւուրս խոշտանգեցին զնա ասելով լռեա գու ի քարոզութենէդ. և Պօղոս վարդապետն ոչ կամէր լռել, զի կարի յօժար և փոյթ էր ի քարոզութիւնն: Բայց ներհակքն կարի յաւէտ և բազմահնար պարաւանդիւք խորամանկութեան և զրպարտութեան մեքենայիւք ճմլեալ կորացուցին զնա ասելով. գու մի և ս յաւելցիս ի շրջել առ ժողովուրդս և քարոզել, այլ առ մեզ ձեռագիր վկայութեամբ մահմետականաց, թէ այսուհետև քարոզես՝ լինիցիս թշնամի թագաւորին. և մնոյ և սպանման պարտական: Եւ ի բազում աւուրս յոքնազան կերպիւ ճնշելոյ ներհակացն զվարդապետն՝ մնաց անճար. զի ինքն միայն էր ընդդիմակայ նոցա առանց օգնականի, թէպէտ ի քրիստոնէից բազումք կային բարեկամք և սիրօղք վարդապետին, այլ վասն երկիւղի ներհակացն, ոչ ոք իշխէր օգնել վարդապետին, վասն որոյ մնաց անճար, եւ նոցա ձեռագիր այսպէս. ես Պօղոս վարդապետ եառու ձեռագիր այսուհետև ոչ շրջիլ և ոչ քարոզել. և թէ դայսոսիկ առնեմ, լինիմ ես թշնամի թագաւորին: Իբրև առին ներհակքն զայս ձեռագիրս ի Պօղոսէն. ուրախ եղեն անճառելի խնդութեամբ. և այնուհետև Պօղոս վարդապետն գնաց ի մեծ անապատն՝ կայր միակեցութեամբ, լռեալ ի լոյն. մշտամատոյց աղօթիւք խոսակցելով ընդ Աստուծոյ. եկաց անդէն և ոչ ել արտաքս յանապատէն մինչև ցվախճան կենաց իւրոյ. որ հանգեաւ ի Քրիստոս, և անդէն թաղեցաւ: Եւ եղև վախճան սորա ՌԿԹ. ամի թուականի մերում. որ և ի գերեզմանէ նորա լազում գործս սքանչելեաց լսեմք ի հիւանդս և ի ցաւագարս, որք յուսով երթան առ նա և առնուն զբժշկութիւնս իւրաքանչիւր ցաւոց՝ շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, զօրացուցանողին[1] զնա. որում փառք յաւիտեանս ամէն:

---

1) Ին. չէ. զօրացուցանողին զնա, որում փառք յաւիտեանս ամէն.

ԳԼ. ԻԴ.

Վասն վարդապետութեան եւ կաթուղիկոսութեան տեառն Մովսէսի: Ընդ որում եւ յաղագս նորոգութեան շուսակառոյց սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի:

Մեծահաւատ սրբասնունդ եւ բարեփառ հայրս մեր 'տէր Մովսէս կաթուղիկոս էր յաշխարհէն Սիւնեաց՝ ի գաւառէն Բաղաց, որ այժմ ասի Աճանան, ի գեղջէն՝ որ անուանի Խոտանան: Եւ մինչ էր նա ամաց հնգետասանից՝ աւելի կամ պակաս, ետուն նմա աստիճան քահանայութեան եւ օրհնեցին կուսակրօն աբեղայ:

Եւ դէպ եղեւ պատահիլ նմա տիեզերալոյս վարդապետին Սրապիոնի, եւ առ նա յարեալ աշակերտեցաւ նմա, բայց վախճանն Սրապիոնի փութով ժամանեաց ի վերայ, յորում ժամանակի տրհաս էր տէր Մովսէս՝ ուսմամբ եւ հասակաւ: Բայց Սրապիոն վարդապետն մտօք նկատեալ՝ իմանայր յոգի իւր՝ զի շնորհք Աստուածային երեւի առ տէր Մովսէսն՝ ընդ որոյ ցաւակցաբար հոգաց զնա. վասն զի կոչեաց առ ինքն զաւագ աշակերտն իւր՝ զկեսարացի Գրիգոր վարդապետն, եւ յանձն արար նմա զտէր Մովսէսն ասելով. յանձն առնեմ զսա քեզ, զի փոխանակ իմ հովուեալ պահեսցես զսա՝ եւ հասուցեալ յարբունս հասակի, եւ վարդապետական ուսման, եւ տացես զգաւազան եւ զպատիւ վարդապետական. եւ եղիցի օրհնութիւն իմ ի վերայ քո եւ դորա:

Եւ յետ վախճանի Սրապիոնին մնաց տէր Մովսէս առ Գրիգոր վարդապետն յաշակերտութիւն նորա, եւ զկնի սուզ ինչ ամաց խնդրեաց տէր Մովսէս զհրաման ի Գրիգոր վարդապետէն, զի գնասցէ յԵրուսաղէմ յուխտ եւ յերկրպագութիւն տնօրինական տեղեացն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, եւ նա ետ զհրաման. որ եւ ելեալ տէր Մովսէս՝ գնացեալ եհաս յԵրուսաղէմ. եւ կատարեաց զուխտ ամենայն տնօրինականաց Տեառն: Ապա անտի գնաց յաշխարհն Եգիպտոսի՝ եւ շրջեալ յամենայն վանորայս եւ յանապատս ազգին Ղփթոց, վասն զի վանորայք եւ անապատք բազումք գոն, յորում բնակեալ են բազմահոյլ միաբանք, կարգօք եւ սահմանօք կրօնաւորականօք. որք ունին զկարգաւորութիւն ամենայն իրաց.

ժամատեղաց և սեղանատեղաց, և զգեստուց, և խցակցութեան, և կրօնաւորական ժուժկալութեան, և այլ ամենայն գործոց: Եւ ի մէջ նոցա շրջելով և հարցանելով և տեսանելով տեղեկանայր ամենայնի. և սմին այսմիկ ինքն տէր Մովսէս՝ թէպէտ անհոգ և անփոյթ էր, այլ տնօրինիչ սուրբ Հոգին՝ յածեալ շրջեցուցանէր ի մէջ այսպիսի կրօնաւորական կարգաց առ ի ուսուցանել զնա, վասն ապագայից ժամանակաց՝ որպէս և պիտոյացաւ ի ժամանակս կարգադրութեան մեծ անապատին. և տէր Մովսէս յԵգիպտոսէ դարձեալ եկն յԵրուսաղէմ, և եղև լուսաբար սրբոյ Յարութեանն:

Յորում ժամանակի դէպ եղև անդ լինիլ Սարգիս պարոն տիրոջըն, և տեառն Կիրակոսի, որոյ վասն շարագրեցաք, թէ եղեն սկիզբըն անապատի, և կրօնաւորական կարգաց. որք կային յԵրուսաղէմ, և շրջէին յաշխահին յայնմիկ ի վանօրայսն Յունաց՝ և յեզերս Յորդանան գետոյ, ի լեառն փորձութեան, և որոնեալ խնդրէին զտեղի անապատի անփոյթ և անշփոթ, և ըստ պատշաճին ոչ գտանէին: Առ որս ասաց տէր Մովսէս, զայդպիսի տեղի, զոր խնդրէք՝ յարևելեան յաշխարհին բազումք գոն, և մանաւանդ յերկրին Սիւնեաց, որոց ես ականատես իսկ եմ, և յաշխարհին յայնմիկ կարի առաւել պատշաճ է շինել զանապատ, զի բուն հայաստան է, վանորայք, և գեղորայք. և ժողովուրդք քրիստոնէից բազումք գոն, ուստի ամենայն պիտոյք անապատին լցեալ լինին: Այլև ինքն տէր Մովսէս յանձն էառ, զի յորժամ նոքա ժամանեալ յերկիրն յայն, և ուրեք անդորրացեալ զետեղեցին, ուր և իցէ ինքն տէր Մովսէս՝ թողեալ զամենայն անդր՝ առ նոսա ժամանեսցէ, և ընդ նոսին ընակեսցի միաբանութեամբ: Արդ՝ այսպիսի յորդորականաւ բանիւ զնոսա առաքեաց ի վերին աշխարհըն արևելից, ինքն մնաց յԵրուսաղէմ: Եւ հրամանաւ Գրիգորի եպիսկոպոսին, որ էր առաջնորդ սուրբ Յակոբայ՝ գնաց ի նուիրակութիւն վասն Երուսաղէմի և զբազում արդիւնս ժողովեալ ի քրիստոնէից եբեր յԵրուսաղէմ առաջի Գրիգոր եպիսկոպոսին:

Ապա ելեալ յԵրուսաղէմայ եկն առ վարդապետն իւր Գրիգոր Կեսարացի, որ էր ի Կոստանդնուպօլիս՝ քանզի թագաւորական հրամանաւ նստեալ էր առաջնորդ քաղաքին՝ պատրիարգ անուամբ: Եւ կացեալ յաշակերտութիւն Գրիգոր վարդապետին յամս ինչ

պարկեշտ և սրբակրօն վարուք՝ ոչ պահոյճ և փափուկ հանդերձիւ որպէս և այլքն էին ի ժամանակին, այլ խոշորագեստ և պահեցող, որ ի շաբաթ օր և ի կիւրակէ օր լուծանէր ի կերակուրս նաւակատեաց, զատեալ ի մսոյ՝ և ի գինւոյ, և հանապազ ապրմատերգ և պատարագամատոյց։ Առ որ հաճեալ և հաւանեալ ամենայն ժողովուրդքն Կոստանդնուպօլսի, եկեղեցականք և աշխարհականք, և երեսելի արք՝ որպէս Շահին չալապին, որ էր այր նշանաւոր ի գրան թագաւորին, և այլք ևս յոլով։ Նաև վաճառականք արևելեան աշխարհին, որք պատահեցան ի Կոստանդնուպօլիս, և մանաւանդ Ջուղայեցիք և Վոլճնացիք. զի գիտէին թէ Մովսէսն յարևելեան աշխարհէն է. ամենեքեան մատուցեալ առ Գրիգոր վարդապետն խնդրելին տալ տէր Մովսէսի՝ վարդապետութիւն։

Իսկ Գրիգոր վարդապետն, էր այր ահարկու, և յոյժ խրոխտ և զժուարահաւան, բայց տեսանելով զքաղցր և զսրբասէր բարս, և զպարկեշտ վարս տէր Մովսէսի, նաև զվկայութիւնն ժողովրդեանն, ոչինչ եղև անլուր, այլ ըստ վկայութեան անձինն նորա, և ամենայն ժողովրդեան ետ նմա գաւազան վարդապետական մեծ հանդիսիւ։ Ա՛յնուհետև տէր Մովսէս վարդապետն անխափան քարոզէր յամենայն եկեղեցիս զաւետարանն Քրիստոսի վճիռ և պայծառ քարոզութեամբ։

Եւ յետ ամաց լինի՝ հրամանաւ Գրիգոր վարդապետին առաքեալ եղև Մովսէս վարդապետն գնալ և ինքնագլուխ քարոզութեամբ շրջագայիլ. և ելեալ ի Կոստանդնուպօլսէ եկեալ հասեալ ի քաղաքն Տիգրանակերտ՝ ուր էր տապանն Սրապիոն վարդապետին, համբուրեալ զնա սրբով տապանաւն. և առեալ ի նմանէ զօրհնութիւն։ Ելեալ անտի անցեալ զՎասպուրական քաղաքաւն եկն ի Թարվէզ, և անտի ի հայրենի աշխարհն իւր, ի գաւառն Սիւնեաց ի վանքն Տաթեւու. յորոյ գալստենէ եղև անպատում ուրախութիւն ամենեցուն եկեղեցականաց և աշխարհականաց։ Եւ զառաջինն սիրով ընկալան զնա միաբանք վանացն Տաթեւու՝ եպիսկոպոսք և աբեղայք, բայց յետոյ յետս չոգան ի նմանէ, քանզի ոչ ընկալան զքարոզութիւն նորա։ Յաղագս որոյ ելեալ ի Տաթեւու վանացն, և գնաց ի մեծ անապատն առ Սարգիս եպիսկոպոսն, և

առ սէր Կիրակոսն, ըստ նախկին ուխտադրութեանն իւրեանց՝ զոր պայմանեալք էին յԵրուսաղէմ, և անդէն յանապատին կալաւ իւր դադար բնակութեան, և ի ժամանակս ժամանակս ելեալ շրջէր ի մէջ քրիստոնէից՝ և քարոզէր զպատուիրանս Աստուծոյ, և վերատին դառնայր յանապատն. վասն զի որպէս ձուկն ելեալ ի ջրոյ մերձի ի մեռանիլ և անդրէն ի ջուր անկեալ կենդանանայ, սոյնպէս և սա՝ յելանելն յանապատէն, և ի մտանելն յանապատն:

Իսկ ղքարոզութիւն Մովսէս վարդապետին ամենայն ժողովուրդք խնդութեամբ ընդունէին, և յօժարութեամբ կատարէին, և ուրախութեամբ փառաւորէին զԱստուած՝ զտուիչն այնպիսի շնորհաց մարդկան: Բայց եպիսկոպոսք գաւառաց, և աբեղայք վանօրէից ոչ հաճէին ի քարոզութիւնն Մովսէսի, վասն զի Մովսէս վարդապետն որպէս ինքն մերկ էր ամենայն աշխարհական նիւթոց. և պահօք, և սրբութեամբ, և կրօնաւորական վարուք կեայր ըստ հրամանաց գրոց. սոյնպէս և քարոզէր լինիլ ամենայն վանականացն. և նոքա անգոնեալ զբանս նորա՝ ոչ ընկալան: Վասն զի ամենայն վանօրայք ազգիս Հայոց՝ իւրաքանչիւր սեպհական ունէր իւր ինչս առանձին, այգի և բուրաստան, փէթակ և տուն, և մարան, և համբարանոցս, և զմուտս ստացուածոց. նաև զմուտս հասարակաց վանիցն մասունս արարեալ՝ յինքեանս բաժանէին: Եւ զայն ամենայն ինքեանց, և ազգայնոց՝ և իւրեանց հաճելեաց արանց ծախէին ի պէտս կարեաց: Եւ զնուիրեալ տեղին Աստուծոյ՝ որպէս բնակարան են նշխարաց սրբոց և աբանչելագործ, և շնորհակիր նշանաց Աստուծոյ, լեալ էին զայնսիկ կանոնամբք և տանուիկնօք, և իւրեանց ազգայնօք:

Եւ բնաւ ոչ գիտէին թէ պարտ է կարգաւորի վեղար և փիլոն ունիլ զիւրեաւ, կամ՝ հանդերձս խոշորս, և աստիս զգենուլ. այլ որպէս աշխարհական, և զմարմնաւոր իշխանս փափուկ և ազնիւ զգեստիւ պճնէին. չաշիւր, և կապայ, և պատուական փակեղ ի գլուխս, և բալափուշ գիւրև առեալ: Այլ և ոչ վարկանէին թէ պարտ է վանականաց պահօք և ծոմաջանիւք երկօք կենցաղավարիլ, այլ ի բոլոր տարին ուտիք և գինի և միս անխտիր:

Սոյնպէս և գեղական երիցունք՝ անուամբ միայն քահանայք, այլ ոմանք առեալ զիշխանութիւն մելիքութեան, և ոմանք տա-

նուտերութեան՝ և ոմանք պռոնիկք և երկկանայք, ոմանք յարեցեալք յիշխանս այլազգեայս. արբանեակք չարեալ գործոց նոցա՝ և մասնիչք քրիստոնէից, ոմանք ի մարմնաւոր արուեստս և ի հողագործութիւնս պատաղեալ՝ իբրև զաշխարհականս. և բնաւին թողեալ զժամ և զպատարագ: Ոչ կանխէին ի ժամ ազօթից յեկեղեցի, և ոչ լինէր լսելի ձայն ժամակոչի ի գեղօրայս, և բնաւին բարձեալ ի նոցունց շնորհ քահանայութեան, քայց տակաւին պինքեանս քահանայս անուանէին, և գործէին զգործ քահանայութեան, ոչ իբրև զքահանայ՝ այլ իբր զմարմնաւոր արուեստաւոր՝ վասն մարմնաւոր վարձու իւրոյ:

Եւ ոչ միայն գեղական երիցունք և արեղայք ըստ ասացելումն անուղղայ կարգօք լեալ թափառականք, այլ և կաթուղիկոսքն՝ զի ոչ թէ մի էր, այլ երեք և չորք կաթուղիկոսք, վասն զի յաղագս փառամոլութեան, և ագահութեան իբրև զմանաւուրս զաբալայիս և հարկիս ի Պարսից թագաւորէն առնուին զիշխանութիւնն կաթուղիկոսութեան՝ և զսուրբ Աթոռն էջմիածին. և ի շրջագայութեան իւրեանց ի մէջ ժողովրդեանն, թագաւորական ծառայ և այլազգի զօրականս շրջեցուցանէին ընդ ինքեանս, և զիրաւունս և զհասս՝ որք ի ժողովրդենէն՝ ճշդիւ և բռնութեամբ ուժգին առնուին որպէս զորդիան Հեղեայ. և կաթուղիկոսքն՝ որպէս ինքեանք արծաթով և կաշառօք ընկալեալք զաստիճան կաթուղիկոսութեան, այնպէս և ինքեանց ձեռնադրեալ եպիսկոպոսունքն և քահանայքն, տգէտք, խոտանք, և անպիտանք, ըստ ասմունին, որք էին լեալ պաշտօնեայք որովայնի՝ հանապազ ի գինեբրուս դեգերեալք՝ գուսանօք իբր զմարմնաւոր իշխանս, յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ հետևեալ կատակաց և լիսի բանից՝ և զատարկութեան:

Եւ սոցին ամենեցուն առիթ, ոչ այլ ինչ՝ եթէ ոչ հեռացումն ի սուրբ գրոց և յերկիւղէն Աստուծոյ, ոչ բնաւ ընթեռնուին գիրըս, այլ էին փակեալ և լռեալ մատեանք աստուածայինք, վասն զի էր խափանեալ ընթերցումն սուրբ գրոց, որք էին արհամարհեալ յաչս նոցա, հողոյ և մոխրոյ լցեալ և անկեալ յանկեան ուրեք. վասն զի ոչ գիրս գիտէին և ոչ զօրութիւնս գրոց՝ ըստ Տեառն բանի:

Արդ՝ եթէ եկեղեցականք այսպէս, զի՞նչ և սասցից զաշխարհականացս, որք ոչ բնաւ գիտէին թէ պարտ է քրիստոնէիցս խոստովանիլ և հաղորդիլ· կամ յամենայն աւուր ի տեղի աղօթից կանխել· նաև զպահս ձիրաւ և գինեաւ ապականէին, ոմանք կնահանք, և ոմանք երկկանայք, և չհաս և մեղօք ազգաշաղախ պղծութեամբ։

Իսկ եկեղեցիք և վանօրայք, ամենեքեան անշուք և անպատիւք, քնաւին կողոպտեալք ի գարդուց և ի սպասուց, մինչ զի և տուրբ սեղանն և ամենևին մերկ և բաց։ Բազմաժամանակեայ վակեալ դրամիք, խաւար և անլոյս, լռեալ ի պաշտամանց և ի պատարագայ· աւերեալ և խախտեալ շինուածք նոցա, տանիք և որմունք, իբրև զանտէր և այրի զրկեալ ի փեսայէն և օտարացեալ յորդւոց՝ նատեալ թախծեալ ոգւով և անմխիթար լայր ընդ երեսս մարդոյ։

Արդ՝ բազմապատիկ յոլովութեամբ քան զորս շարագրեցաք աղաւաղեալ եղծեալ էր բարեկարգութիւն ի վերին աշխարհէս Հայոց, և փոխանակ նորա արձանացեալ և արմատացեալ անկարգութիւն։ Որոյ վասն վշտանային և ցաւէին հոգւով չափ ընդ տգիտաբար մոլորութիւնս յայսոսիկ՝ երկոքին տուրբ վարդապետքն Մովսէս այս և Պօղոս, զոր յանցելում՝ ճառիւք ծանուցաք զորպէսն։ Եւ Պօղոս վարդապետն փոքր մի ժամանակաւ վաղագոյն եկեալ էր քան զՄովսէս՝ ի վերին աշխարհս, և ի սակս մեկնակութեան լուծոյ, հակառակորդքն հարստահարէին զնա· իսկ ի գալն Մովսէսի վարդապետին, իրերաց զօրավիգն եղեալ համարձակ քարոզէին ընդ ամենայն գաւառս։ Եւ սոքա երկոքին վարդապետքս, և Սարգիս պարոնտէրն, և տէր Կիրակոսն, այլովք յիշատակեալ արամիքն, զոր ի ճառին մեծ անապատին յիշեցաք, նախ զամենայն զկարգս և զսահմանս անապատի և կրօնաւորութեան սահմանեցին, զորս ի գրոց ընթերցմանէ գտին, և զորս Մովսէս վարդապետն յանապատս Ալիթոցն տեսեալ էր և ուսեալ· և ապա նոքա ամենեքեան յանապատին կալով աղօթէին վասն փրկութեան աշխարհի, և նովքին աղօթիւ նպաստս լինէին վարդապետացն՝ խնդրելով ի սրբոյ Հոգւոյն օժանդակել նոցա ի քարոզութիւն Բանին Կենաց։ Իսկ երկոքին վարդապետքն Մովսէս և Պօղոս եղեն իրերաց ընկերք իբրև զսուրբ առաքեալսն Պետրոս և Պօղոս, լեալք ամեք

հաւատոյ՝ շրջեցան յամենայն գաւառս արևելեայ աշխարհիս, քարոզէին ամենեցուն զճշմարտութիւն, շինէին զեկեղեցիս, կարգէին քահանայս, հաստատէին դպրոց, ուսուցանէին մանկունս, վասն զի առաքելաբար շրջէին հետիոտս գնալով, ոչինչ առնուին յումեքէ, այլ միայն զկերակուրս, և զբոլոր շաբաթն պահէին, միայն ի շաբաթ օր և ի կիւրակի օր լուծանէին նաւակատեաց կերակրովք ի բոլոր տարին, և ի գինւոյ և ի մսոյ մեկնեալք ամենևին:

Իսկ քրիստոնեայք վերին աշխարհիս տեսանելով զճշմարիտ քարոզութիւն նոցա, զի վկայէին բանից և քարոզութեան նոցա և գործք նոցա, ամենեքեան դարձան ի թիւր ճանապարհաց իւրեանց՝ և հնազանդեցան կարգաց և սահմանադրութեան նոցա, իշխանք, եպիսկոպոսունք, և երիցունք, և արք նշանաւորք ռամկօք ամենիւ: Բայց յոլով արք անուանիք՝ եկեղեցականք և աշխարհականք, ո՛չ միայն ո՛չ ընկալան զքարոզութիւն նոցա, այլ և ներհականային և ս, և կենցաղաւոր և խաբեբայ անուանէին. և զսահմանեալ կարգս նոցա խանգարէին ինքեանք և արբանեակք իւրեանց, ուր և հասանէին, և կարէին:

Այլ զայս գործ հակառակութեան առնէին արք թիւրք և օրինազանցք, որք ո՛չ հաճէին ընդ ճանապարհս ճշմարտութեան, լինէին չարահամբաւք և ամբաստանք զվարդապետացն. և [1]) մինչև եհաս լուր ամբաստանութեան նոցա առ այլազգի իշխանս աշխարհաց՝ ի խան և ի սուլթան, և մանաւանդ առ կաթուղիկոսն Մելքիսէթ, որ թագաւորական բռնութեամբ վարէր զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան: Եւ զի ինքն կաթուղիկոսն և ս ոչ էր ի ճանապարհս ուղղութեան, յայն սակս տեղի տայր ամբաստանութեան այնպիսեաց՝ և նիւթ առեալ ի նոցունց նեղէր զվարդապետսն: Բազում անգամ պատահեալ կաթուղիկոսն աստ և անդ զսահմանեալ կարգս նոցա խափանէր. և զ՛ ի նոցանէ յառաջ կոչեալ զարսն յետս ընկրկէր, և նոցին՝ պատգամս սպառնականս խրոխտ բանիւ առաքէր:

---

1) Ոսկ. չիք. և.

Նա և պատահեցան վարդապետքն կաթուղիկոսին, զնոյն զըսպառնական և զեպերական բանս լուան ի նմանէ, զի թագաւորական իշխանութեամբ խրոխտայր ի վերայ վարդապետացն, և այնքան վտանգեցին զվարդապետսն, մինչև առին զձեռնագիր ի Պօղոսէ վարդապետէն ո՛չ և-ս շրջիլ ի մէջ քրիստոնէից և քարոզել որպէս և յառաջդ պատմեցաք ի նորին ճառին:

Իբրև այն ինչ եղև՝ զի զՊօղոս վարդապետն հանին ի կողմն ինչ և միայն գտեալ զՄովսէս վարդապետն, սկսան սաստիկ մրցանօք մաքառիլ ընդ նմա, և այնքան ի նեղ արկին զնա և-ս՝ մինչ որ ինքն Մովսէս վարդապետն զիւր փիլոնն և զգաւազանն և զխալիչէն առաքեաց առ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ասելով. որովհետև ո՛չ կամիս զքարոզութիւնն մեր, ահաւադիկ ա՛ռ ի քեզ զիշխանութիւնն մեր, և մեք լռեալ դադարիմք ի քարոզելոյ, և ընդ այդ թէ իցեն մեղք ինչ՝ դու տացես զպատասխանի Աստուծոյ: Իսկ բարեաց կամեցողն Աստուած, որ զամենայն տնօրինէ, ո՛չ արար հաճելի զարարս Մովսէսի՝ խորհրդակցացն Մելքիսէթի, վասն որոյ հաւանեցուցին զՄելքիսէթ ո՛չ առնուլ զիշխանութիւնն Մովսէսի, այլ զգաւազանն իւր առ ինքն դարձուցանել և տալ հրաման քարոզութեան. և Մելքիսէթն արար այնպէս: Թէպէտ ետ հրաման քարոզութեան Մելքիսէթն Մովսէսի, այլ ի նենգելոյ ո՛չ դադարեաց, զի հանապազ հարստահարէր, դատափետեալ պարտաւոր առնէր, և զրպարտէր, ինքն և համախոհքն իւր անխնայաբար նեղութիւնս ի վերայ նորա ածէին:

Ընդ որոց արարս տաղտկացեալ և ոգւով չափ՝ դառնացեալ վարդապետին Մովսէսի, ձանձրացեալ և իբր զսրտիւ վհատեալ և լքեալ, մտածելով զբանն Տեառն, թէ հալածեսցեն զձեզ ի քաղաքիս յայսմիկ, փախիջիք ի միւսն. խորհեցաւ հեռանալ յարևելեան աշխարհէս՝ և գնալ յարևմտեան աշխարհն, և անդ եղելոց քրիստոնէից քարոզել: Որով[1]) դիտաւորութեամբ ելեալ և եկեալ ի քաղաքն Երևան՝ զի անցեալ ընդ այն՝ գնասցէ ի Թէոդուպօլիս, որ է Արզրում՝ քաղաք:

---

1) Ոսկ. Այսու.

Յորում ժամանակի տէր և իշխան էր Երևան քաղաքի և Արարատեան աշխարհին մեծ և հզօր իշխանն Ամիրգունայ խանն, որում դէպ եղև պատահմամբ ինչ տեսանել զվարդապետն Մովսէս, որոյ վասն հարցումն արարեալ խանն իւրոց առաջիկայից քրիստոնէից, որոց պատասխանեալ զուստին և զորպէսն։ Եւ եղև զի այլ ևս պատահեցաւ խանն վարդապետին, և որքան տեսանէր և խօսէր՝ ախորժ թուէր վարդապետն առաջի խանին. զի խնամքն Աստուծոյ շնորհալի ցուցանէր զծառայն իւր առաջի բռնաւորին, որ և ոչ եթող խանն զՄովսէս գնալ յաշխարհն արևմտից, այլ անդէն արգել յԵրևան քաղաքի։ Եւ օր աւուր գայր խանն, և տեսանէր զպատարագն, և զայլ արարողութիւնս ժամակարգութեանն, և խօսէր ընդ նմա երբեմն ի պատճառս իմաստութեան և երբեմն ի պատճառս հաւատոյ, և լսէր զպատասխանիսն վարդապետին, ախորժ և համեղ և լի շնորհօքն Աստուծոյ. և վասն պարկեշտ վարուց նորա սիրեաց զնա խանն, վասն որոյ պահեաց զնա յԵրևան քաղաքի՝ ի կաթուղիկէ եկեղեցւոջն կացուցեալ զնա զամս երիս։

Կայր ի վաղեմի ժամանակաց վայելուչ մատուռ մի՝ շինեալ ի վերայ դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի, որ էր ի հիւսիսային կողմանէ քաղաքին Երևանայ ի մէջ այգեստանեացն, և էր աւերակ և անմարդաբնակ, որոյ վասն ասաց խանն առ վարդապետն. տեսանես զայս եկեղեցիս, որ ամայի կայ. արդ՝ լուր ինձ, և մի գնար յայլ աշխարհ, այլ արա զսա քեզ բնակութիւն՝ և դադարեա աստէն, զի իրերաց մերձակայութեամբ և տեսութեամբ մխիթարեսցուք, այլ և ամենայն ժողովուրդք՝ քաղաքականք և վաճառականք աղաչելով զնոյն խնդրէին ի վարդապետէն։ Յորոց բանս հաճեալ սրբոյ վարդապետին՝ ձեռն ի գործ էարկ շինել զտեղին, արդեամբք և ձեռնտուութեամբ քրիստոնէից տեղականաց և վաճառականաց, որք յօժարութեամբ տային տուրս ողորմութեան ի շինումն տեղւոյն, վասն սիրոյ վարդապետին, զի բնակեսցէ ի մէջ իւրեանց. վասն որոյ փութանակի շինեցին, շուրջանակի պարիսպ և խցեր և զժամատուն, և սարաւութ, և զայլ տունս յոլովս. և կատարեալ զամենայն շինուածսն, բնակեցաւ անդէն վարդապետն իւրովք միաբանօքն, կարգաւն և սահմանաւն այն, զոր կարգեցին ի մեծ անապատն։ Առ որ ժողովեցան միաբանք բա-

զումք, միայնակեացք և գրոց աշակերտք իմաստունք և սրբակեացք. կային ի միասին մեծք և փոքերք սիրով հանդարտեալք ի խցի, հանապազօր կանխեալ յաղօթս և յընթերցումն սուրբ գրոց:

Որոյ ուղիղ վարդապետութեան և բարի քաղաքավարութեան համբաւ հռչակեցաւ ընդ ծագս աշխարհի, ի Հոռոմաստան, ի Քրդաստան, ի Վրաստան, ի Պարսկաստան. զի յամենայն աշխարհաց վաճառականք գային անդր և տեսանէին, և զհամբաւն տանէին: Զայս ամենայն յաջողութիւնս, զառաջադիմութիւնս Մովսէս վարդապետին տեսանելով Մելքիսէթ կաթուղիկոսին՝ զչարէր և հեղձամղձուկ լինէր ի սրտի, բայց ո՛չ կարէր զչար ինչ առնել Մովսէսի վասն երկիւղի խանին, զի նա յոյժ սիրէր զվարդապետն:

Եւ եղև զի Մելքիսէթ կաթուղիկոսն իւրովք խորհրդակցովքն արար այսպիսի խորհուրդ, ոչ վասն փառացն Աստուծոյ, և ոչ վասն օգտի Մովսէս վարդապետին, այլ վասն շահու և օգտի իւրեանց. զի մամոնայ և արծաթ բազում գումարեսցի ինքեանց: Սահմանեցին թէ, ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին մեռոնօրհնէք առնեմք, և այն՝ ձեռամբ Մովսէս վարդապետին, որպէս զի ի նորին համբաւ ի բազում աշխարհաց բազում 1) ժողովուրդք գումարեսցին, յորոց լիցի մեզ շահ յոլովից մամոնայից արծաթոյ: Վասն որոյ ոմանք յեպիսկոպոսացն Մելքիսէթ կաթուղիկոսին եկին առ Մովսէս վարդապետն, և մեծարեցին զնա բանիւ Մելքիսէթի կաթուղիկոսին, գալ յԷջմիածին. և առնել մեռոնօրհնէք: Եւ յայնմ ժամանակի տակաւին ո՛չ ունէր զաստիճան եպիսկոպոսութեան Մովսէս վարդապետն՝ վասն որոյ հրաժարէր ասելով. ես ո՛չ ունիմ զաստիճան եպիսկոպոսութեան՝ ոչ է այդ իմ գործ, այլ այնոցիկ՝ որք եպիսկոպոսք են: Յորոյ պատճառէ ասաց Մելքիսէթ կաթուղիկոսն. եթէ զեպիսկոպոսութիւնն պատճառէ, ես օրհնեմ զինքն եպիսկոպոս և մի և ս պատճառ յօդեսցէ, այլ եկեալ օրհնեսցէ մեռոն. իսկ Մովսէս հրաժարէր յեպիսկոպոսական աստիճանէ, զանձն անարժան ասելով. բայց նորին աշակերտքն, և ամենայն քահանայք և ժողովուրդք՝ թախանձէին յանձն առնուլ զաստի-

1) Ոսկ. չիք. բազում.

ճան եպիսկոպոսութեան, վասն որոյ յանձն էառ վարդապետն Մովսէս լինիլ եպիսկոպոս։

Ապա Մելքիսէթ կաթուղիկոսն եկեալ ի դամբարանս սրբոյ առաքելոյն Անանիայի, ուր էր բնակութիւն Մովսէս վարդապետին, զոր անուանեցին զտեղին [1]) անապատ. և անդ օրհնեաց զնա եպիսկոպոս յաւագ երկուշաբաթ աւուրն։ Եւ ապա եկին յԷջմիածին կաթուղիկոսն և վարդապետն, և ամենայն եկեղեցականք, և աշխարհականք. և յաւագ հինգշաբաթ աւուրն օրհնեցին մեռոն. յետ օրհնութեան մեռոնին վաղվաղակի արձակեցին զժողովուրդն, քանզի ի բազմաց աշխարհաց եկեալք էին ժողովուրդքն՝ որոց առեալ զօրհնութիւն սրբոյ մեռոնին, և զԷջմիածնի, գնացին ի տեղիս իւրեանց։

Իսկ վաճառականացն Ջուղայեցւոց հասեալք յԱսպահան քաղաքն առ հոմացեղս իւրեանց՝ ամենեցուն պատմէին զբարեվայելուչ արարողութիւնսն, զոր տեսեալ էին ի Մովսէս վարդապետէն։ Իսկ Ջուղայեցիք եկեղեցականք և աշխարհականք լսելով զայն, տենչային ի սէր վարդապետին, և խանդակաթ սրտիւ փափագէին ի տեսութիւն նորին. որ և պատրաստեցին արս նշանաւորս, քահանայս և աշխարհականս, և առաքեցին հրաւիրակ Մովսէս վարդապետին, գալ յԱսպահան ի մէջ իւրեանց։ Նա և գլուխն Ջուղայեցւոց, ողորմութեանցն Քրիստոսի արժանին խօջայ Նազարն գրեաց ի վերայ որդւոյ իւրոյ խօջայ Սարֆրազին, որ յաւուրսն յայնոսիկ էր յաշխարհն Ատրպատականի, մեծարել զվարդապետն Մովսէս յԱսպահան. որոց եկեալ և առեալ զՄովսէս տարան յԱսպահան։ Եւ նա անդէն ըստ քրիստոսական վարդապետութեանն, և աւետարանական քարոզութեանն սփոփեալ արգահատէր զնոսա, և հաստատէր ի հաւատս քրիստոսական, ոչ միայն զբնակեալսն ի քաղաքին, այլ և զամենայն շրջակայս գաւառին. և կացեալ անդէն ժամանակս ինչ մեծաւ փառօք փառաւորեալ ի նոցունց, և ապա անտի դարձաւ յԵրևան քաղաք ի տեղի իւր։

Մինչ կայր Մովսէս վարդապետն անհոգ պարզմտութեամբ յԵրևան քաղաքի յիւրում տան, նիւթեաց նմա նենգութիւն Մել-

---

1) Ոսկ. չէր. զտեղին.

քիսէթ կաթուղիկոսն այսպիսի օրինակաւ, զի երևեցոյց թուղթ մի որպէս զթամասուկ, յորում գրեալ էր թէ. 1) ես Մովսէս վարդապետս տալու եմ Մելքիսէթ կաթուղիկոսին զհարիւր թուման, գնամ յԱսպահան և անտի եկեալ տամ. զայս թուղթս տարան ի դիւան Ամիրգունայ խանին, և ճշդիւ պահանջէին հարիւր թուման: Իսկ Մովսէս վարդապետն՝ որպէս և էր անպարտ զնոյն պատասխանէր թէ, անպարտ եմ ի դմանէ, վասն զի ոչ է իմ առեալ զգիրդ զայդ, այլ դաւով և հնարիւք իմն գործեալ են զգիրդ: Եւ թէպէտ պատասխանի առնէր Մովսէս վարդապետն բանիւք բազմօք, սակայն ոչ լինէր փրկութիւն, զի կողմն զրպարտողացն ճարտասանք էին և փորձք ի չարիս: Իսկ խանն իւրովք իշխանօքն և ամենայն քրիստոնեայքն վերահասու եղեն զի թուղթն այն հնար իմն է և Մովսէս անպարտ է, վասն որոյ ամենեքեան ջանային փրկել զՄովսէս՝ և ոչ կարէին. զի երկարեցաւ գործոյս այսմիկ դատաստանն յերկուս ամիսս. այլ ազատարարն Աստուած փրկեաց զնա այսպիսի կերպիւ:

Մելքիսէթ և իւր եղբօրորդի Սահակ կաթուղիկոսն, ունէին ոխս նախանձու ընդ Համազասպ եպիսկոպոսին, որ էր Հաւուց թառայ վանացն և Երևանայ քաղաքին առաջնորդ, և էր սա այր խրոխտ և ճարտարաբան, որ մեծաբանութեամբ պակուցանէր զկողմն Մելքիսէթեան, և թևաձէր ի վերայ նոցա. որ և Մելքիսեթեանք վասն այսմ քինու արկին զվնասն ի վերայ Համազասպ եպիսկոպոսին: Եւ եղև զի յաւուր միում մինչ կային ի հանդէս դատաստանին, Սահակ կաթուղիկոսն եկաց առաջի խանին ի մէջ առենին, և ասաց ի լուր հանդիսին. թուղթդ այդ քնաւին սուտ է՝ զի ոչ իմ հօրեղբայր Մելքիսէթ կաթուղիկոսն գիտէ՝ և ոչ ես. այլ ես գիտեմ զի Համազասպ եպիսկոպոսն է արարեալ զայդ նենգութիւնդ:

Ցայնժամ խանն և ամենեքեան՝ որք կային անդ, ի ձայն ըղձութեան օրհնեցին զԱստուած, որ ազատեաց զանպարտն ի ձեռաց զրպարտողացն, և ինքին հանդիսի պատառեցին զթուղթն

---

1) ՈՒ. չէ. թէ.

զայն, և գնացին Մելքիսեթեանքն կորագլուխ և ամօթով ի տեղիս իւրեանց։

Յետ այսորիկ անցին սակաւ ժամանակք ի վերայ՝ եկեալ եհաս հրովարտակ ի մեծ Շահաբաս արքայէն առ Ամիրգունայ խանն վասն Մովսէս վարդապետին, յորում գրեալն էր թէ, ծանիր Ամիրգունայ խան՝ զՄովսէս անուամբ վարդապետն՝ որ բնակի ի քում քաղաքի առ քև. փութանակի առաքեսցես զնա առ իս, և ուր և իցեմ ես՝ եկեալ գտցէ զիս։

Եւ պատճառ այսմ խնդրանացս սպիտակացուցեալ մոմն էր. վասն զի Մովսէս վարդապետն ի ժամանակին յորում էր ի քաղաքըն Երուսաղէմ, անդ ուսաւ զարուեստն մոմ սպիտակացուցանելոյ, և արդիս ինքն յամենայն ամի սպիտակացուցանէր, և զըսպիտակ մոմ վառէր յեկեղեցւոջն ի պատարագն, և յամենայն ժամակարգութիւնսն, զի զտօնս տէրունականս և զնշանաւոր սրբոց՝ մեծաւ հանդիսիւ կատարէր սպիտակ և պայծառ մոմեղինօք՝ և մեծաւ ցնծութեամբ. որպէս գրեալ է ի պատմութիւնս սրբոյն Յոհաննու Օձնեցւոյ։

Դարձեալ որպէս սովորութիւն է թագաւորաց՝ որ տղայս և աղջկունս ժողովեն յամենայն աշխարհաց. այսու սովորութեամբ և այս Շահաբաս թագաւորս ի նախարարաց իւրոց զոմն՝ որում անունն էր Բայինդուր բէկ. ընդ որում և այլ ևս ներքինիս առաքեաց յաշխարհն Ատրպատականի ժողովել զտղայս և զաղջկունս վասն թագաւորին. և նոքա գալով եկեալ հասին ի քաղաքն յԵրևան։ Եւ յաւուր միում ի զբօսանս ելեալ շրջէին Բայինդուր բէկն և Ամիրգունայ խանն ի միասին, և զբօսնլով եկին յանապատն՝ ուր բնակեալ էր [1]) Մովսէս վարդապետն. և անդէն բերեալ Մովսէս վարդապետին յայն սպիտակ մոմէն աղերսեաց զեօթն մոմ Բայինդուր բէկին, և զեօթն մոմ Ամիրգունայ խանին։ Եւ Բայինդուր բէկին տեսեալ առաւել պայծառ՝ չքնաղ և հրճուալի զսպիտակութիւն մոմին, յոյժ սքանչացաւ՝ և հաճեալ հաւանեցաւ և ասաց. պահեմ զսա և տարեալ աղերս մատուցանեմ շահին։ Իբրև զայն լուաւ Ամիրգունայ խանն ասաց. որովհետև այդպէս

---

1) Ոսկ. բնակէր։

ասացեր՝ և զիմս բաժին եդից ընդ քումդ, զի ընդ դմին աղերսեալ լիցի առաջի թագաւորին։

Իսկ Մոլսէս վարդապետն իբրև ետես զբանս և զգործս իշխանացն, ասաց, որովհետև այդպէս արարիք՝ զեօթն և ես մամ բերեալ յաւելումբ ի վերայ դոցա և այնպէս մատուսցես առաջի թագաւորին։ Իսկ ի գրաւ գործոց իւրոց Բայինդուր բէկն գնաց առ թագաւորն՝ և ընդ բազում և զանազան աղերսիւքն, մատոյց և զըսպիտակ մոմն առաջի թագաւորին, որոց ի տեսանելն թագաւորն առեալ զմոմն ի ձեռն իւր տեսանէր և զննէր, և հարցանէր թէ ուստի էին, և Բայինդուր բէկն ասաց զուստին ։ Արդ՝ վասն այսորիկ թագաւորն գրեաց հրովարտակ ի վերայ Ամիրգունայ խանին, զի առաքեսցէ զՄոլսէս վարդապետն առ ինքն. զոր և առանց լրիք յապաղելոյ առաքեաց Ամիրգունայ խանն զՄոլսէս վարդապետն առ շահն։

Վասն որոյ եղեալ վարդապետին Մոլսէսի յԵրևանայ և գնաց ի քաղաքն Բաղդատ, զի անդ էր Շահաբաս թագաւորն, զի կամէր զքաղաքն Բաղդատ՝ յետ առնուլ յՕսմանեցւոց, զոր և էառ յետ սակաւ աւուրց. և մինչ տակաւին ոչ էր առեալ զԲաղդատ այլ շուրջ նստեալ պատերազմէր, անդ Մոլսէս վարդապետն յանդիման եղև թագաւորին, յորում ժամանակի էր թուականն մեր ՌՀԵ. և թագաւորն հարցումն արարեալ վասն սպիտակութեան մոմին, իսկ վարդապետն առաջի կացեալ լսեա պատշաճին տայր դպատասխանին։

Ապա գրեաց շահն հրովարտակ և ետ ցՄոլսէս վարդապետն՝ և առաքեաց յԱսպահան քաղաք առ Ալա բէկ իշխանն, որ ի թագաւորէն քաղաքապետ կարգեալ էր Ասպահանու, զի տացէ հարիւր լիտր մոմ և երեք ծառայ ի ծառայից թագաւորին՝ Մոլսէս վարդապետին, և զամենայն ծախս նոցա հոգասցէ։ Եւ այգեստանեացն որոց և հատանեսցի Մոլսէս վարդապետն, անպատճառ տացեն նմա, զի անդ սպիտակացուսցէ զմոմն, և ուսուսցէ [1]) զծառայսն՝ տարցէ առաջի թագաւորին. ուր և իցէ նա։ Առեալ վարդապետին Մոլսէսի զարքունի հրովարտակն և եկն ի քաղաքն Աս-

---

1) Ա-է. ուսուցեալ։

պահան, եցոյց Լալա բէկին, և նա կատարեաց զամենայն հրամանս թագաւորին, տուեալ ի Մոլսէս զմոմն և ծառայս երիս, որոց անուանքն էին, Ֆառուխ, Ղարչղայ, Բէհզատ, և զայն այգին զոր Թիլիմ խանի այգի ասեն. և Մոլսէս յամիս ութն աշխատեցաւ անդ, սպիտակացոյց զմոմն՝ և ուսոյց զծառայսն, և ապա առեալ զսպիտակացուցեալ մոմն և զծառայսն գնաց ի քաղաքն Ֆահրապատ. քանզի անդ էր շահն, զի զԲաղդատ քաղաքն առեալ էր և դարձ արարեալ գնացեալ էր ի Ֆահրապատ առ ի ձմերել անդ, վասն որոյ անդ գնաց Մոլսէս։

Ի նմին աւուրսն անդ էր մեծ և փառաւոր իշխանն Զուղայեցի խոջայ Նազարն՝ որ յոյժ բարեկամ էր Մոլսէսի, և յարգոյ առաջի Շահաբաս թագաւորին, Որոյ ձեռամբն Մոլսէս վարդապետն մատոյց զսպիտակ մոմն և զուսուցեալ ծառայսն՝ առաջի թագաւորին, որոց ի տեսանելն յոյժ զուարճացաւ արքայ՝ և ի ձեռս առեալ զբօսնոյր ի նոսա, և բազմաւ յուսադրական բանիւ արձակեաց առ ժամուն զվարդապետան։

Ցաւուրսն յայնոսիկ եկեալ եհաս տօն Ծննդեան և Յայտնութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, և որպէս սովորութիւն էր Մոլսէսի հանապազ մեծաւ հանդիսիւ կատարել զտէրունական տօնսն, և և այս առաւել զտօնս զայս բազում պատրաստութեամբ և յարմարագոյն կարգաւորութեամբ. քանզի ինքն թագաւորն և հանդերձեալ էր ի տեսութիւն և ի զբօսանս տօնին գալ, որ և եկն. և վարդապետան Մոլսէս թափեաց զերկու սպիտակ մոմն մարդաչափ և ի ճրագալուցի գիշերն ի լուսանալ տօնին լուսեալ յերեկորեայ յանուն որբոյ Աստուածածնին և ինքն յատին կացեալ հսկելով ցառաւօտն ջերմագոյն սիրով և հաստատուն հաւատով, յորգաբուխ արտասուօք աղօթելով առ Տէր, բարեխօս արկեալ առ միածին Որդին զսիրամայր սուրբ Աստուածածինն, զի շնորհալի ցուցցէ զտօնախմբութիւնն՝ այլահաւատ թագաւորին, և արկցէ զգութ և զողորմ ի սիրտ նորա ի վերայ քրիստոնեայ ազգին։ Որ և ողորմութեամբն Աստուծոյ եղև ըստ խնդրոյ վարդապետին, զի յաւուր տօնին մինչ նստէր արքայ ի զբօսանս տօնին՝ և վարդապետան զգեստաւորեալ խրտվիլ պաշտօնէիւքն կատարէր զկարգն ջրօրհնեաց. յոյժ հաճեալ և հաւանեալ էր արքայ ընդ տօնախմբ-

բութիւնն. և գթացեալ ի վերայ Մովսէսի՝ որ և հարցումն և ս արարեալ էր թագաւորն յաղագս վարդապետին՝ ընդ խօջայ Նազարին, և նա զքանս բարիս և յոլովս խօսեցեալ էր վասն Մովսէսի առաջի թագաւորին։

Իսկ զկնի աւուրց ասաց արքայ ընդ խօջայ Նազարին. զինչ խընդիրք ունի վարդապետն ձեր զի կատարեսցուք, զգա՞նձ թէ զդաստակերտ, թէ այլ ինչ, զոր ինքն կամի. պատասխանեալ էր խօջայ Նազարն՝ թէ սա այնպիսի այր է, որ զաշխարհաւ և զընչիւք նորին զանց արարեալ է՝ և ընաւ մի ոք ի դոցանէ ո՛չ է կարիք սորա. այլ թէ շնորհ առնես տալ սմա զպարգևս, զլուսարարութիւնն Էջմիածնի տուր. զի անդ սպասաւորելով եկեղեցւոյն այնմիկ աղօթեսցէ վասն կենաց թագաւորին։ Յորոյ խնդիր յոյժ հաճեալ և հաւանեալ էր արքայ. և տուեալ էր Մովսէսի զլուսարարութիւնն սուրբ Էջմիածնի թագաւորական նոմոսիւ։

Ապա Մովսէս վարդապետն ելեալ ի Ֆահրապատու մեծաւ փառօք և անպատում ցնծութեամբ, ո՛չ միայն իւր՝ այլ և ամենայն քրիստոնէից, եկեալ եհաս յԵրևան քաղաք, որ և ի սուրբ Էջմիածինն, և առանց յապաղելոյ զձեռն ի գործ էարկ նորոգութեան սրբոյ Աթոռոյն, ի թուականիս մերում ՌՀԶ. ի Վարդավառի պահոց երկուշաբաթ աւուրն [1]) սկիզբն արարին շինութեան և նորոգութեան։

Արդ՝ լսես [2]) զնորոգութիւն և ոչ գիտես թէ որպէս էր աւերութիւնն. վասն որոյ հարկիմ գրել զաւերութիւնն. զի ծանիցեն զթշուառութիւն սրբոյ Աթոռոյն. որով և զցաւիլն և զկսկծալն զոր ունէին ամենայն ազգն Հայոց և վարդապետք ժամանակին վասն սրբոյ Աթոռոյն, ընդ նմին և զաշխատանս Մովսէս վարդապետին և զիւրոց աշակերտացն, և զտուրս և զողորմութիւնս քրիստոնէից ի նորոգումն սրբոյ Աթոռոյն։

Որպէս ասէ մարգարէն Դաւիթ թէ [3]), արարին զԵրուսաղէմ որպէս հիւղս մրգապահաց, և Եսայի մարգարէն ասէ վասն սիովնի, իբրև զհովանի ի մէջ սեխենեաց. ըստ այսմ սարասի գոգցես և զաստուածաբնակ սուրբ Աթոռս. զի ամենևիմբ ունայնացեալ էր ի

---

1) Ոսկ. որ է Յունիսի ամսոյ ԻԳ.—2) Նոյն. լսելով.—3) Նոյն. չիք. թէ.

ստացուածոց՝ և կողոպտեալ ի զարգուց, ոչ գիրք, զի ոչ էր անդ ժամասել[1]) և կամ ընթերցումն. ոչ զգեստ և շուրջառ, զի ոչ էր ժամակարգութիւն և պատարագ, մինչ զի Քրիստոսի իջման տեղն՝ և սուրբ սեղանն և-ս ոչ ունէին ծածկոց[2]). ոչ կանթեղք, զի ոչ գոյր լոյս, այլ հանապազ ի խաւարի, բայց այլազգի մահմետական ոմն վառէր զճրագ ձիթոյ և դնէր ի վերայ բեմին, և այն և-ս երբեմն երբեմն, վասն անցաւոր ճանապարհորդաց. զի տեսանելով զայն՝ զողորմութիւն արասցեն նմա. ոչ խնկարկութիւն, զի ոչ գոյր բուրվառ և խունկ. և սալարկ յատակ եկեղեցւոյն քանդքանդեալ, եղեալ որջ զեռնոց, և սողնոց. և մեծամեծ լուսամուտքն՝ զորս ունի, ամենն ի բաց կայր առանց վանդակի, ուստի մտեալ ի ներքս թռչունք՝ լնուին զեկեղեցին ծռտովք և ծղովք և այլ գռեխովք. զոր յամենայն աւուր հարկիւ սրբէաք. և ընդ այգն ընդ առաւօտն ի լուսանալն, ձայնք թռչնոցն խափանէր զձայն ժամասելոյն:

Իսկ յարտաքուստ կուսէ գլուխ կաթուղիկէին, և տանիքն ամենայն և երեսք որմոցն քանդքանդեալք և քարինքն թափեալք, և որմոց յատակաց վէմքն փշրեալ և ծակոտեալ: Եւ ի վաղեմի ժամանակաց որ շուրջ զեկեղեցեաւն շինութիւն եղեալ էր, և դարձեալ աւերեալ և ի վերայ միմեանց փլուզեալ էր, այնքան բարձրացեալ էր հողն և մոխիրն, որ յամենայն կողմանց շուրջ զեկեղեցեաւն եօթն կանգուն բարձրացեալ էր աղբիւսն և հողն՝ եկեալ և ծածկեալ էր զհիմունս և զաստիճանս եկեղեցւոյն, որք կան յարտաքուստ կողմանէ:

Իսկ զարդք՝ և սպասք, և անօթք եկեղեցւոյն, և կամ տան[3]) բնաւ ոչ գոյր, զի զոր ինչ և լեալ էր ի հին ժամանակաց, կաթուղիկոսքն՝ զամենայն վաճառելով և գրաւ դնելով վատնեալ էին. և արդ՝ և-ս գրաւ եդեալ անօթքն գոյին առ մահմետական իշխանս. զայս ազատեաց Մովսէս վարդապետն. որ էր աջն Արիստակէսի Հայրապետին՝ որդւոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ. այլև զաջ Աղջոց վանաց սրբոյն Ստեփաննոսի, ընդ որոց և խաչ՝ և սկիհ՝ և բուրվառ՝ և շուրջառ՝ և այլ և-ս ինչք:

---

1) Ոսկ. ժամասացութիւն:—2) Նոյն. զծածկոցս:—3) Նոյն. կամանտ. Թերևս վրիպակ տպագրութեան:

Եւ ասացեալ բանքս՝ որք ի մէնջ ցուցանեն զտեղին անբնակ գոլ ի մարդկանէ, և ասեմ զիսկն, ոչ էր ամենևին անբնակ, այլ դու համարեա իբրև զանբնակս, վասն զի կաթուղիկոսունքն՝ անդ յէջմիածին ոչ բնակէին, այլ յԵրևան քաղաք ի կաթուղիկէ յեկեղեցւոջն, և կամ թէ ի շրջագայութիւնս աշխարհաց. բայց սևագլուխք ոմանք սնիլքորք (սինլքոր) և գռեհիկք, որպէս զգեղական հողագործս, որք վարնորդ մշակօք բնակէին յէջմիածին, և զաւուրս տարւոյն զբազումն ի գեղօրայսն անցուցանէին, քան թէ յէջմիածին:

Եւ Յորժամ Մովսէս վարդապետն սկիզբն արար նորոգութեան, տարակուսէին վասն հողոյն և մոխրոյն, որ բլրացեալ կայր շուրջանակի, թէ զիա՞րդ լինի պեղել. բայց որովհետև կամքն աստուածային քաղցրացեալ էր՝ և ձեռնարկութիւն գործոյն նորին հաճութեամբն էր. գիւրաւ հնարիւ եղև բարձումն հողոյն, վասն զի ածին զջուր ի գետոյն յորդ և վարար. և կապեցին ի կողմն ինչ հողոյն, և բազում մշակս արկին ի գործ, և սկսան մշակքն փորել զհողն և տրոր տալ ջրոյն, և այնպէս առնելով՝ ջուրն առեալ զհողն տանէր և քարն մնայր. որ ի սակաւ աւուրս փութանակի յամենայն կողմանց բարձաւ հողն, և բացաւ վայրն ամենայն. և եղև հարթայատակ գետին, և մնացեալ քարինքն շարեցան ի յորմս տանցն, լեալ ձեռնտու գործոյն, և ապա լայն և ընդարձակ պարիսպ պատեցին շուրջանակի, յօրինեալ բուրգս ութն ի նմա:

Եւ զպարիսպն զոր շինեցին. այսպէս ձևեցին: Որպէս և տեսանի յեկեղեցւոջ անդ չորեքին խորանք եկեղեցւոյն, որք կան յօրինեալք ի նմա ընդ չորս կողմս աշխարհիս, յարտաքուստ կուսէ եկեղեցւոյն ի ճակատաց այս չորից խորանացս: Նախ՝[1]) չափեցին ի ճակատէ արևելեան խորանին ընդ արևելս ԽԵ. գազ, որ լինի ԿԳ. հալաբի, և ապա արկին զարևելեան կողման պարիսպն. այսպէս իմասցիս և արևմտեան կողմանն: Սոյնպէս և ի հիւսիսային կողման խորանի ճակատէն չափեցին ընդ հիւսիս Խ. գազ, որ լինի ԾԶ. հալաբի. և ապա արկին պարիսպ. այսպէս իմասցիս և զհարաւային կողմանն: Եւ ապա ի մէջ պարսպին արևմտեան

---

1) Ոսկ. պակասի Նախ՝ չափեցին . . . . . այսպէս իմասցիս և զհարաւային կողմանն.

կողմն շինեցին դարպասք և տունք ի պէտս ինքեանց և հիւրոց. և ի հիւսիսային կողմն և յարևելեան կողմն շինեցին խցեր ի բընակութիւն միաբանից. և ի հարաւային կողմն շինեցին սեղանատուն, փռնատուն, տնտեսատուն, համբարանոց ցորենոյ և այլ նիւթոց: Եւ ամենայն շինուածք այսոքիկ, միայն պարիսպն ի հողոյ եղև շինեալ, իսկ այլքն ամենեքեան լիստեալ քարիւ և թրծեալ աղիւսով և կրով և բռով շինեցան գեղեցիկ և վայելուչ յօրինուածով:

Յետ այսորիկ զեկեղեցւոյ գմբէթի տանիքն նորոգեցին, քանզի սալերն քանդեալ[1]) և ի տեղւոյն ի բաց ոստեալք[2]) էին: Եւ թէ ոք տենչացեալ գիտել կամիցի զչափ լուսակառոյց Քրիստոսանկար աստուածաբնակ տաճարի սուրբ Էջմիածնի, այսքան է. յիսուն հալաբի գաղ երկայնքն է յարևելից դէպ յարևմուտս. ԽԸ. հալաբի լայնքն է հիւսիսոյ դէպ ի հարաւ. ԼԵ. հալաբի բարձրութիւնն է ներսի կողմանէն կաթուղիկէի՝ պորտէն մինչև ի գետինն. այս չափերս եկեղեցւոյ մէջն է ներսի կողմն՝ թող զպատերն[3]):

Եւ օր յաւուր նորոգեալ հաստատէր սուրբ Աթոռն, որով և ամենայն կարգ և կրօնք հաւատոյս քրիստոնէութեան. վասն զի համբաւ նորոգման սրբոյ Աթոռոյս հռչակեալ ծաւալեցաւ ընդ ամենայն աշխարհ, ի Հոռոմաստան, ի Պարսկաստան, ի Քրդաստան, ի Վրաստան, և ամենեքեան զուարճացեալք ցնծային: Այլ և յաշակերտաց իւրոց առաքէր Մովսէս վարդապետ ի քարոզութիւն յամենայն կողմանս, որք գնացեալ հոգեբուխ քարոզութեամբ և բարեկրօն վարուք հաստատէին զկարգս և զկրօնս քրիստոսական հաւատոյս, և եկեղեցական աւանդութեան, վասն զի ուր և գնային զճշմարտութեան գործս ցուցանէին ըստ նմանութեան վարդապետին իւրեանց. շինէին զեկեղեցիս, կարգէին քահանայս՝ և ընկրկեալ կործանէին զհակառակորդս ճշմարտութեան, որով զօրացեալ յառաջանայր ճշմարտութիւնն: Այլ և հոգելից սուրբ վարդապետս տէր Մովսէս կարգեաց դպրատուն ի մեծափառ սուրբ ուխտն Յօհանավանք, ուր ժողովեաց մանկունս յոլովս, և զամե-

---

1) Ոսկ. քանդեցեալք: — 2) Նոյն. ոստեցեալք: — 3) Նոյն. այսոքիկ, չափքս, զպատսն:

նեցան զծախան և զպէտան ինքն Հոգայր, և մանկունքն անզրաղ և անխոփան ատանէին զեկեղեցական ուսումն, և գիրս Աստուածաշունչս, և զխնամատարութիան որք եղեն ամենեքեան արք պիտանիք և օգտակարք աշխարհի, վարդապետք, եպիսկոպոսք, և աբեղայք, և երիցունք, և ամենայն վանորայք, որք ամայացեալք ի խաւարի կային, եղեն լցեալք միաբանօք, աբեղայիւք, և կրօնաւորօք, և գեղօրայք՝ վարժ երիցամբք: Վասն որոյ ամենայն ժողովուրդք Հայոց՝ որք յընդհանուր աշխարհս բնակեալք են յառաջին կաթուղիկոսաց անկարդութենէն ձանձրացեալք՝ և ի սարին բարեկարգութենէն մխիթարեալք, կամօք և յօժարութեամբ կաթողիկոս սրտիւ կամէին զի ինքն տուրբ Հայրս մեր Մովսէս վարդապետս լիցի կաթուղիկոս, որք գրով և աղաչանօք թախանձէին ամենայն տեղեաց, վարդապետք և եպիսկոպոսք և երէելի արք, զի յանձն առցէ զառաքելական առաքելութենէն, բայց նա հրաժարէր զանձն անարժան առելով առաքելական առաքելանին:

Այլ և այրս Աստուծոյ սէր Մովսէս վարդապետ հանապազ ի սրտի իւրում վարանէր և տխրէր, և ցաւէր, վասն ձ. թուման մուղամային. որ անտանելի ծանր բեռն և անխղելի անուր եղաւ՝ ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, ոչ միայն օտ, այլ և ամենայն ազգն Հայոց: Որ և վասն սրկութեան Քրիստոսասիրնակ սրբոյ Աթոռոյն՝ Մովսէս վարդապետս [1]) ոչ դանդաղեալ ծուլացաւ խնայելով յինքն համ ի ծերութիւն տկարութեան, այլ ելեալ գնաց ի գուռն արքային ի քաղաքն Ղազվին. քանզի անգ էր Թագաւորն Շահ-Աբաս խնկէ. առի Թուսկանիս՝ մերում. և մատուցեալ այսր և անդր առ նախարարս Թագաւորին՝ աղաչէր զնոսա ծանուցանել արքային առ խրատնալ զձ. Թուման Հարկն ի տուրբ Էջմիածնէ. և նախարարքն պատհ ոչ Համարեցան, առելով. այս Թագաւորս յոյժ արծաթասէր է և ագահ է, և յայդքան շահուց արծաթոյ ոչ զանց առնէ, և մանաւանդ զի գործդ այդ խոր է հատուածեալ, որոյ առաւել տեսանի զի ոչ զանց առնէ զդուլաւ, վասն որոյ պարտ է քեզ լռել ի ժամն և յաւուրս յայս. այլ մեք գտեալ զպատշաճ ժամ՝

---

1) Ա-կ. չէ. Մովսէս վարդապետս.

խօսեսցուք առաջի արքայի։ Վասն որոյ և թախծեալ որտիւ դարձաւ ի Ղաղբնոյ և եկն ի սուրբ Էջմիածին։

Իսկ արքայն Շահաբաս ելեալ ի Ղաղբինոյ գնաց ի Ֆահրապատ ի քաղաքն, որ կոչի Աշրաւ, առ ի ձմերել անդ. և ըստ հիւծական ընութեանս մարդկան հիւանդացեալ մեռաւ ի ՌՀԸ. ամի թուականութեանս մերում, և Յունվար ամսոյ Է. և կտակաւ հաստատեաց տալ զթագաւորութիւնն թոռին իւրոյ. քանզի արատամիտ և բազմախորհուրդ արքայս Շահաբաս զորդիս իւր[1]) զոմանս սպան՝ և զոմանս կուրացոյց, վասն երկիւղի՝ զի մի գուցէ թագաւորեցուսցեն իշխանքն, և մնացեալ էր թոռն մի՝ որդի աւագ որդւոյ իւրոյ, վասն որոյ ետ զթագաւորութիւնն թոռին իւրոյ։ Եւ ժողովեալ ամենայն նախարարք՝ և հաւատարիմք տան թագաւորին, թագաւորեցուցին զթոռն, և կոչեցին զանուն նորոյ թագաւորին՝ Շահսէֆի, զի վիճակաւ եդին զանուն նորա. որ և վիճակն՝ և կոչումն անուանն ուղղակի դիպեցաւ, զի և անուն նորընծայ թագաւորիս հօրն Սիֆի էր. և նստաւ թագաւոր նորընծայ Շահսէֆի ի նոյն թուականին ՌՀԸ. ամին, և Յունվար ամսոյ ԺԹ։

Եւ եղև ժամանակս այս պատշաճ և ըմբոն ժամ, վասն բառնալոյ ճ. թուման մուղադային. վասն որոյ ժողովուրդքն Զուղայեցւոց ընակեալքն ի քաղաքն Ասպահան, և մանաւանդ ողորմութեանցն Աստուծոյ արժանին քրիստոսասէր մեծ իշխանն խօջայ Նազար գրեալ թուղթ՝ սրընթաց փայեկաւ հասուցին յԷջմիածին առ Մովսէս վարդապետն, վաղվաղակի հասանիլ ի դուռն նորընծայ թագաւորին, վասն բառնալոյ ճ. թումանին. որ և անյապաղ ճեպով ելեալ Մովսէս վարդապետն՝ գնաց յԱսպահան քաղաք ի դուռն թագաւորին. և կացեալ ի դրան թագաւորին ամիսս ութ. և տեսեալ զամենայն նախարարս, զհինս և զնորս և հաճեալ զմիտս նոցա բազմաընծայ աղերսիւ։

Ապա սուրբ այրն Աստուծոյ պատրաստեաց զընծայ՝ որպէս վայել է թագաւորաց. սկուտեղամբ զուտ ոսկի դահեկան, և այլ և ս ինչս պատուականս, և գրեալ գիրս յօժարութեան՝ որ է արզայ. և վարդապետն և խօջայ Նազարն միջնորդութեամբ նախարա-

---

1) Ոսկ. յորդւոց իւրոց։

բացն ձօնեցին առաջի թագաւորին, որ ի հարցանելն արքայի վասն վարդապետին, իրազգած արար զնա խօջայ Նազարն, պատմելով նմա զաղնուականութենէ վարդապետին: Այլ և թէ նախածանօթ և հաճելի ծառայ էր յառաջագոյն մեծի թագաւորին հաւուն քում. և այժմ և ս աղօթող է վասն կենաց թագաւորին. բայց զայս ինչ խնդիրս ունի, զի այց արարեալ գթասցի ի տառապեալ ժողովուրդս իւր արքայ՝ և զծանր բեռն, որ ընդ վայր և ի տարապարտուց եդաւ ի վերայ մեր, այսինքն հարիւր թուման մուղադէն, հրամայեսցէ արքայ բառնալ զայն:

Եւ արքայ Շահսէֆի անդէն ի հանդիսին յոլով բանս խօսեցաւ ընդ խօջայ Նազարին. այլ և եհարց ի Մովսէս վարդապետէն վասն մուղադայ հարիւր թումանին, և ողորմութեամբն և շնորհօքն աստուածային՝ ամենայն բանք վարդապետին դիւրին և ախորժ թուէր առաջի թագաւորին: Քանզի ամենաթագաւորն Աստուած, որ ունի ի ձեռին զսիրտս թագաւորաց, հաճեցոյց և քաղցրացոյց զկամս թագաւորին, որ ի լուր ամենայն հանդիսին ասաց թէ, անցայ ի հարիւր թուման մուղադայէդ՝ զոր տայիք ի դիւան թագաւորին, այսուհետև կացէք ազատ և աղօթեցէք՝ վասն մերոյս կենաց և յաջողութեան: Յայնժամ խօջայ Նազարն՝ և Մովսէս վարդապետն՝ և ամենայն իշխանքն՝ որք կային առաջի թագաւորին, ամենեքեան խոնարհեալ երկիր պագին թագաւորին. և համբարձեալ զձեռս իւրեանց, ի ձայն գոհութեան օրհնեցին զԱստուած և զթագաւորն. և ուրախութեամբ արձակեալք յերեսաց ատենին գնացին ի տեղիս իւրեանց: Այնուհետև Մովսէս վարդապետն և խօջայ Նազարն, հանապազօր շրջելով ի դրունս իշխանաց, և առ վերակացուս դիւանական մատենից, և առ գծագիրսն, և այնքան աշխատեցան, մինչ զի յամենայն մատենից ուր և գրեալ կայր բանն այն, յամենայնէ հանեալ արտաքսեցին:

Եւ ապա գրեաց միւս և ս արզայ խոջայ Նազարն և մատոյց առաջի թագաւորին խնդրելով՝ զի տացէ նոմոս թագաւորական կընքով վասն բառնալոյ հարիւր թուման մուղադային. այլ և ընդ նմին խնդրեաց յարքայէ տալ իշխանութիւն կաթուղիկոսութեան Մովսէս վարդապետին: Եւ արքայ Շահսէֆի կատարեաց զամենայն խնդիրս նոցա. զի ետ նոմոս թագաւորական կնքով ազդու

և հատու բանիւ, թէ բարձի զհարիւր թուման մուղադէն, զոր ի մերոց թագաւորաց եդեալ էր ի վերայ Աթոռոյն ձերոյ Էջմիածնի. այլ և ետու զհրաման կաթուղիկոսութեան Մովսէսի վարդապետին ըստ հայցուածոյ ամենայն ազգին Հայոց։ Արդ՝ այսպէս բազմաերկ աշխատութեամբ, և յոյժ բազում գանձս ծախելով իբր թէ Ռ. թուման, հազիւ թէ կարաց բառնալ զծանր բեռն հարկին ի սրբոյ Աթոռոյն. սուրբ վարդապետն Մովսէս առեալ զթագաւորական նոմոս՝ դարձաւ մեծ ուրախութեամբ և եկեալ եհաս յաստուածաբնակ յաթոռն ի սուրբ Էջմիածին. և սփռեցաւ համբաւ ազատութեան սրբոյ Աթոռոյն յընդհանուր աշխարհ յազգս Հայոց, և ամենեքեան լցեալք անպատում ուրախութեամբ ի ձայն ցնծութեան գոհանային զԱստուծոյ։

Եւ այնուհետև յամենայն աշխարհաց արք երևելիք, եկեղեցականք և աշխարհականք, սկսան առաւելաբար առաքել թուղթս աղերսանաց առ Մովսէս վարդապետն՝ խնդրէին և աղաչէին զի մի և ս պատճառս յօդեսցէ, այլ վասն հաստատութեան հաւատոյ՝ և կարգի եկեղեցւոյ՝ յանձն առցէ զկաթուղիկոսութիւնն. և այս թուղթ աղաչանաց առաքեցաւ ի Պարսկաստանայ, ի Վրաստանայ, ի Քրդաստանայ, ի Հոռոմաստանայ։ Եւ սուրբ հայրս մեր՝ ոչ թէ ի փառս անձին, որ փառաւորեալ էր յԱստուծոյ և ի մարդկանէ, այլ վասն օգտի ժողովրդեան Աստուծոյ՝ և հոգևոր կրօնից հաստատութեան, լսող եղեալ աղաչանաց ամենեցուն ընկալաւ զաստիճան կաթուղիկոսութեան, և օծմամբ ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ օծաւ հայրապետ ամենայն ազինս Հայոց, պայծառ և պանծալի ժառանգորդ բարձրագահ Աթոռոյն սուրբ Էջմիածնի՝ ի մերում թուականութեանս ՌՀԸ?) ամի Յունվար ամսոյ ԺԳ. յաւուր տնօրէնութեան Տեառն։ Եւ ըստ բանին Տեառն, ճրագ արփիաւորիչ եդաւ ի բարձր աշտանակի ի գերագահ Աթոռս. լինիլ լուսատու տանս Արամեան, և աստուածաշնորհ վարդապետութեամբն իւրով մխիթարէր զամենեսեան քաղցր քարոզութեամբ ուղղելով ի ճանապարհս արդարութեան։

Եւ էր սուրբ հայրս մեր մաքրակենցաղ՝ և սրբասնունդ, երկայնամիտ և ողորմած, որ և բազում և առաւել[1]) գերիք ազատե-

1) Ոսկ. չէք. առաւել։

ցան ի գերչաց՝ ձեռամբ սորա, վասն զի յաւուրս սորա անհաշտ խռովութիւն էր ի մէջ Պարսից և Օսմանցւոց, որոյ սակս աւար և գերութիւն կարի յոլով լինէր յերկուց կողմանց, և զորս և տեսանէր ի գերեացն, անվրէպ առնոյր գնով և ազատէր: Եւ եկաց սա ի բարձրագահ Աթոռն ի սուրբ Էջմիածին՝ ուղիղ վարդապետութեամբ, նորոգեաց զաւերական նորոգ շինութեամբ, և պայծառացոյց միաբանօք և վարդապետօք, և յարմար և հաստատուն ժամակարգութեամբ, և փարթամացոյց եկեղեցական անօթով՝ և մարմնական ստացուածով. և եկաց սա կաթուղիկոս յերիս ամս և ի կէս. և ի թուականիս ՌՁԱ. ամին ի Մայիս ամսոյ ԺԴ. վախճանեցաւ, պակասեալ աստի մահուամբ և յաւելաւ առ Տէր հանգըստեամբ. և գնաց առ անձկալին իւր Քրիստոս, որ հանապազ մշտապաղատ և սրբանուէր աղօթիւք կրէր յոգի իւր:

Եւ պատահեցաւ լինիլ վախճանի սորա յԵրևան քաղաքի ի վանս դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի, վասն որոյ և տարեալ ի հասարակաց գերեզմանատունն, ի Կողեռ կոչեցեալ բլուրն. զի վասն գերեզմանի Կողեռ վարդապետին, որ անդ է, այնպէս կոչեն ըզբլուրն [1]), և յարահուպ գերեզմանի Կողեռ վարդապետին, և Մելքիսէթ վարդապետին, ի մէջ երկուցս այսոցիկ պատրաստեցին դիր հանգստեան սրբոյս այսորիկ, և անդէն ի մէջ երկուց կափուցեալ տապանաց եդին զսրբասնեալ նշխարք մարմնոյ նորա, մեծաւ պատուով և փառօք, ի փառս Քրիստոսի և ի բարեխօսութիւն ամենայն քրիստոնէից: (Եւ որպէս [2] կենդանութեամբ սորա զուարճացեալ ցնծայր ամենայն ոք, սոյնպէս և մահուամբ սորա սգազգեաց լեալ տրտմեցաւ ամենայն ոք. ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ և մահմետականք, նա և քաղաքապետ ինքն Թահմազղուլի խան որդին Ամիրգունայ խանին, և ամենայն իշխանք իւր՝ որք և եկին ի թաղումն Մովսէսի կաթուղիկոսին, և սգակից լեալ քրիստոնէից՝ ողբային զմեռանիլն նորին, զի այնպիսի աստուածահաճոյ և աշ-

---

1) Ոսկ. չիք. այնպէս կոչեն զբլուրն. — 2) Նոյն. պակասի Եւ որպէս կենդանութեամբ . . . . մինչ ցվերջ որ ընդ փակագծով. իսկ Աւետ. երեց. դնէ իբրև յաւելուած. և զտարապեալ գրչիս Աւետիս երիցու յԵ-

խարհաշէն այր պակասեցաւ յաշխարհէ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթիւք սորա Տէր մեզ ողորմեսցի ամէն:

ԳԼ. ԻԵ.

Վասն վարդապետութեան եւ կաթուղիկոսութեան տեառն Փիլիպպոսի: Յորում եւ վասն նորոգութեան եկեղեցեաց սրբուհի կուսանացն Գայիանեայ եւ Հռիփսիմեայ եւ յայտնելոյ նշխարաց նոցին:

Տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն էր յերկրէն Բարմայ, որ այժմ ասի Աղբակ, ի գեղջէն՝ որոյ [1]) զանունն կոչեն Էրնկան, գոլով սորա ի տիս տղայութեան չորեքտասան ամաց աւելի կամ պակաս, լուաւ զճգնողական վարս միայնակեցաց մեծի անապատին. մեծատենչ փափագմամբ ելեալ գնաց ի մեծ անապատն՝ լինիլ կրօնաւոր, և հետևիլ առաքինական վարուց մաքրակենցաղ սրբութեան, որում կարի փափագէր: Իսկ կրօնաւորք անապատին ո՛չ թողին զնա յանապատն, վասն տղայական հասակին և անմօրուք գոլոյն. սակայն նա ո՛չ դարձաւ [2]) յաշխարհ՝ այլ անդէն եկաց արտաքոյ անապատին ի մէջ մայրեացն, որ շուրջ էր զանապատիւն, և համբեր այնպէս զամիսս ութն:

Ընդ այն ժամանակս Մովսէս կաթուղիկոսն տակաւին վարդապետ գոլով՝ քարոզութեամբ շրջէր յաշխարհի. և լուսաւորէր զամենայն մարդիկ [3]) իբրև զարեգակն. իսկ հայրն մեծի անապատին Սարգիս պարոնտէրն ետ զՓիլիպպոսն յաշակերտութիւն Մովսէս վարդապետին: Առ որ կացեալ Փիլիպպոս եհաս յարբունս հասակի ի տիս երիտասարդութեան, օրհնեցին զնա աբեղայ կուսակրօն քահանայ. և նա ի տուէ և ի գիշերի հետևէր ճգնողական վարուց և գործոց առաքինութեան, և յընթերցումն և յուսումն աստուածային գրոց: Զորոյ յառաջադիմութիւնն [4]) տեսանելով վարդապետին Մովսէսի՝ իւրով հաւանութեամբն և վկայութեամբ ամենայն եղբարց, ետ նմա զիշխանութիւն վարդապետական, և

բևանցի մէկ բերան Հայր մեղայիւ յիշեցէք ի Քրիստոս:

1) Ա-ետ. երեց. զորոյ:—2) Ոսկ. ոչ դարձաւ կրկին:—3) Նոյն. մարդ:—4) Ա-ետ. երեց. զառաջադիմութիւն:

յետ ամաց ինչ զգաւազան վարդապետական. և ի ՌՀԹ. թուին օրհնեաց զնա եպիսկոպոս։

Եւ ի ՌՁԱ. թուին՝ յորժամ եհաս վախճան Մովսէս կաթուղիկոսի, ժողովեցան առ նա եպիսկոպոսք և վարդապետք՝ և երևելի արք, նա և [1]) Թահմազզուլի խանն՝ իշխան քաղաքին և ողբալով ասացին. որովհետև այդպէս հաճեցաւ վասն քոյ Տէրն, և տուողն կենաց, զի մեկնիս և գնաս ի մէնջ. այլ արդ՝ խնդրեմք ի հայրախնամ գթոյ քոյ, զի մի կարի թողուցուս զմեզ որբ՝ այլ յայտնեա մեզ թէ զո՛վ ոք տաս մեզ լինիլ հայր և հովիւ զկնի քո. և նա ասաց՝ դուք գիտէք, զո՛վ ոք և կամիք ընտրեցէք։ Իսկ բամք ժողովոյն ասացին, մեք, բոլոր աշխարհ զքեզ ընտրեցաք, և այժմ դու զով ոք և ընտրես՝ ընդունելի է մեզ. և նա ասաց. ես զՓիլիպպոս վարդապետն կամիմ լինիլ փոխանորդ իմ, և յաջորդ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի. և նոքա ամենեքեան իբրև զայն լուան՝ յօժար կամօք հաճեցան, և ընկալան զՓիլիպպոսն լինիլ կաթուղիկոս։ Իբրև ծաւալեցաւ համբաւ մահուանն Մովսէսի յամենայն աշխարհ յարևելս և յարևմուտս, նա և բանն այն թէ՝ վասն Փիլիպպոսի պատուիրեալ է առնել կաթուղիկոս. ամենեքեան կամօք և յօժարութեամբ հաճեալ հաւանեցան. վասն որոյ յիւրաքանչիւր տեղեաց առաքեցին զթուղթս վկայականս, զի Փիլիպպոս վարդապետն լիցի [2]) կաթուղիկոս. և մինչ ի գալ թզթոցն էանց այն ամն, և եհաս ի վերայ թուականն ՌՁԲ. յորում ամի օրհնեցին զնա կաթուղիկոս օծմամբ Հոգւոյն սրբոյ, յամսեանն Յունվարի ԺԳ. ի տօնի տնօրէնութեան Տեառն։ Եւ ազգս Հայկազեան՝ թէպէտ ի վերայ մահուան Մովսէսի վշտալիցք լեալ տրտմեցան, այլ ի յաջորդելն Փիլիպպոսի բերկրեալ զուարճացան, զի փոխանակ հօր եկաց որդի իշխան հանուր ազգի. ըստ վկայելոյ մարգարէին Դաւթի. և թէպէտ վախճանեցաւ Մովսէս, յաջորդեաց ընդ նմա Յեսու. և թէպէտ վերացաւ Եղիա, եկաց փոխանակ նորա Եղիսէոս նովին հոգւով։ [3])

---

1) Ոսկ. չիք. նա և Թահմազզուլի խան իշխան քաղաքին։— 2) Նոյն. լինիցի։— 3) Նոյն. չիք. ըստ վկայելոյ . . . . . Եղիսէոս նովին հոգով։

Իսկ յորժամ ժամանեալ թուականն մեր եհաս ՌՁԴ. ամն՝ թագաւորն Սաամբօլայ սուլթան Մուրատ կոչեցեալ՝ այր կարի խրոխտ, հզօր, յաղթող և խմաստուն, ելեալ ի Սաամբօլայ եօթն հարիւր հազար հեծելազօրօք, և եկն յաշխարհս Արարատու. և շուրջ նստեալ զբերդիւն Երևանու՝ պատեալ պաշարեաց զնա. և յաւուրս ինն էառ զբերդն, և զիշխան բերդին զԹահմազղուլի խանն՝ զորդին Ամիրգունայ խանին կալեալ առաքեաց ի Կոստանդնուպօլիս, և ի նախարարաց իւրոց զոմն քարեբարոյ և խելացի իշխան՝ որում անունն էր Մուրթուզայ փաշայ, հաստատեաց իշխան ի մէջ բերդին տասն և հինգ հազար սպառազէն և ընտրեալ հեծելօք. և ինքն անցեալ գնաց ի Թարվէզ քաղաք, և անտի դարձաւ ի վերայ Վանայ և գնաց ի տեղի իւր:

Իսկ և էանց այն ամառն. և ի գալ ձմրանն՝ յորում էր թուականն մեր ՌՁՆ. ելեալ թագաւորն Պարսից Շահսէֆի հարիւր հազար հեծելօք եկեալ եմուտ յաշխարհս Արարատու, և նստաւ ի վերայ բերդին Երևանայ յաւուրս ինսունն և երեք. մեծաւ տաժանմամբ և բազում չարչարանօք, և բազում 1) արեանց հեղմամբ հազիւ թէ կարաց յետ առնուլ զբերդն ի ձեռաց Օսմանցւոց: Եւ ի շարժմանէ այս երկուց ինքնակալ թագաւորաց, աւերեալ ապականեցան աշխարհք՝ արևել ք և արևմուտք և մանաւանդ աշխարհն Արարատու իւր շրջակայ գաւառօքն. վասն զի երկոքին թագաւորքն իւրեանց հեծելօք և հետևելովք անդր գումարեալ կատարէին զգործս իւրեանց, և դարձան:

Իսկ սուրբ Աթոռն էջմիածին բայ յեկեղեցւոյն՝ և ի գմբեթաշէն տանցն՝ ամենեքեան բնաւին աւերեցան, զի որ ինչ վայտակերտ շէնք կային 2) քանդեցան. վասն որոյ ասէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն բազմաների վաստակօք զամենայն շինուածսն վերստին շինեաց բոլանդակ. քանզի վասն միայն վայտեղէն շինուածոց Ո. գրոհուշ նաղտ դրամ նորին արհեստաւորացն ետ: Եւ ի մէջ սեղանատանն հայկերութի սեղանն՝ և որ ինձմա այլ կահ էին, յառաջըն՝ որ շինեցաւ ի ժամանակս Մախէսի՝ վայտակերտ շինեցաւ. վասն որոյ դիւրաւ աւերեցաւ, այլ այժմ՝ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն

---

1) ՈՒՀ. չէ. բազում:— 2) ԱՒՀ. էրէց. կայր.

քարիւ շինեալ դահլան Հայկերուեին, և զահլի նստելոյն և զսալարկ յատակս նորին, զի մի դիւրաւ աւերեսցի ի ժամանակս հեծելաշարժութեան։ Եւ արևելեայ կողման խցերն բովանդակ նոր շինեցաւ, վասն որոյ ոչ բնա առաջին ձևոյն է. այլ որիշ[1]) ձևով շինեալ է։ Նա և զեկեղեցւոյ տանիքն, զատ ի գմբէթի գրգռակէն, զբովանդակն նորոգեաց։ Եւ քարակապ ֆարշն, որ շուրջ զեկեղեցեաւն է, և մեւս ֆարշն, որ առաջի խցերոյն և այլ տանցըն է։ Եւ արտաքոյ պարսպին մերձ առ Հարաւային դրանն երկու գմբէթաշէնք[2]) ձիթահանք նոր շինեցան, զի ոչ գոյր բնաւ։ Զատ յայսցանէ և զայլ ևս մասնաւոր շինուածս բազումս շինեաց ասա և անդ՝ զորս յանուանէ ոչ յիշեմք։

Իսկ երևանայ անապատն՝ զորմէ ասացաք զամբարան գոլ Անանիայի առաքելոյ, որ ինչ և շինուածք գոյր անդ բովանդակն վայրապակերտ էր, զատ ի մատուռէն. և ազգս ամենեքեան քանզեալ աւերեցան ի գալ վերոյասացեալ երկուց թագաւորացն. որ և զայնս և զբովանդակն ամենայն վերստին շինեաց. ոչ թէ փայտիւ՝ այլ քարիւ և բոլոր գմբէթեայ՝ զժամատունն, զսեղանատունն, զխցերըն, և զայլ ևս շինուածսն ամենայն։

Յետ կատարման ամենայն շինուածոց՝ որ յէջմիածին և որ յանապատն, ի թուին Ռ.ՉՉ. գնաց սուրբ Հայրն մեր տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոս յԱտպահան քաղաք՝ ի մէջ քրիստոնէիցն, որ անդ՝ եկաց յամի մի և կէս՝ քարոզելով նոցա զօրէնս Աստուծոյ՝ և հաստատելով ի հաւատս քրիստոսական, այլ և ժողովեր ի նոցունց զնուիրակն սուրբ Էջմիածնի. և Զուզայիցիք և ամենայն քրիստոնեայքն ընդունէին զնա մեծաւ և բազմազան փառաւք իբրև զհրեշտակ Աստուծոյ՝ վասն ճգնազգեաց և առաքինական վարուց նորա։

Եւ վասն սրբոյ Լուսաւորչի Ալբանն՝ որ տակաւին յԱտպահան էր, որպէս յառաջագոյն պատմեցաք վասն նորա, թէ հրամանաւ առաջին Տահաբատին տարան զԱլբն ի քաղաքն Ատպահան։ Ա յս Փիլիպպոս կաթուղիկոս հանապազորդ ըղձաւորէր և խանդակաթ սենչմամբ փափագէր, թէ արդեօք իցէ հնար՝ զի առեալ զսուրբ Ալբն

---

1 Ուխ. պլով — 2) Պետ. երեք գետաշէն։

բերցէ ի սուրբ Էջմիածին, որոյ վասն ի բազում աւուրս խնդրանօք խօսեցաւ ընդ քահանայս և ընդ ժողովուրդս Զուղայեցւոց, և մանաւանդ ընդ մեծահաւատ և քրիստոսասէր իշխանին խոջայ Սաֆրազին՝ որդւոյ խոջայ Նազարին, որ յարդեանս ժամանակի էր աւագ Զուղայեցւոց. խօսէր և ազաչէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսս զի տացեն զԼուսաւորչի Աջն ի նա. որ տարցէ ի սուրբ Էջմիածինն, ի տեղի իւր:

Իսկ Զուղայեցիք ո՛չ կամէին տալ զսուրբ Աջն և կամ հեռանալ նմին յիւրեանց միջէն, վասն զի ասէին յօտարոտի աշխարհի և յայլասեռ ազգաց միջի բնակեալ եմք. և մանաւանդ ի մէջ նենգժոտ և օձաբարոյ ազգին Պարսից, և ո՛չ ունիմք զնշան ինչ և առիթ հաստատութեան հաւատոյս քրիստոսական, ո՛չ վանօրայք և տեղիք ուխտից, և ո՛չ քրիստոսական սրբոց նշանաց կառուցմունք, ո՛չ գերեզմանք և դամբարանք սրբոց Աստուծոյ, և կամ մերոց հարց և հաւուց նախնեաց, այլ միայն այս սուրբ Աջս է՝ զորոյ զհրաշագործութիւնս տեսանելով նորաժաման զաւակաց մերոց՝ մնան ի հաւատս քրիստոսական. և թէ զայս ևս առեալ տարան[1]), որո՞վ ևս[2]) մխիթարիցուք յերկրիս պանդխտութեան, յոր կամքս: Արդ՝ այսու պատճառաւ ո՛չ կամեցան Զուղայեցիք տալ զԱջն. վասն որոյ պատճառս յօդեալ ասացին առ Փիլիպպոս կաթուղիկոս՝ թէ զԱջս սրբոյ Լուսաւորչիս՝ զոր դու խնդրես ի մէնջ, արքային Պարսից բերեալ և յանձնեալ է ի մեզ. և մեք զիա՞րդ կարեմք տալ զոա քեզ առանց թագաւորական հրամանի. վասն զի երկնչիմք ի թագաւորական պատժոց, և ի նենգութենէ մատնողաց:

Իսկ տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, այնուհետև երևելի արամբքն Հայոց՝ որք էին յԵրևանցւոց ժողովրդենէն, զի սոքա կամէին զգնալն Աջոյն յԷջմիածին, սկսաւ շրջել ի դրունս իշխանաց թագաւորին, և առատաձեռն տրօք զսիրտս ամենեցուն հաճեցոյց: Եւ ապա յետ ամենեցուն լցեալ զուտ սակի դահեկան յըսկուտեղ՝ և ընդ նմին գրեալ թուզթ արզայի՝ մատոյց առաջի Շահսէֆի արքայի, խնդրելով ի նմանէ հրաման տալոյ զԱջ սրբոյ Լուսաւորչին: Իսկ Տէրն և Աստուածն ամենայն յաւիտեանց և ազ-

1) Ոսկ. տարցիս.— 2) Նոյն. չիք. ևս:

գաց՝ որ ի ձեռին ունի զսիրտս ամենայն թագաւորաց՝ և յոր կողմն կամի շրջէ զնա, ի ժամուս յայսմիկ քաղցրացոյց զսիրտ թագաւորին, որ արար զշնորհս հայրապետին. և կատարեաց զխնդրուածըս նորին, և ետ հրաման գրով և թագաւորական կնքով. զի տացեն Զուղայեցիք զԱջն սրբոյ Լուսաւորչին ի տէր Փիլիպպոս կաթուղիրոսն: Իբրև էառ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն զնոմոս հրամանաց թագաւորին՝ եբեր առ թոռունսն խոջայ Սաֆարին, զի որդիքն վախճանեալք էին, և անուանք [1]) թոռանց էր Զալալ, և և Միքայէլ, և Սինան, և Պստիկ աղայ և սոքա ոչ կամեցան տալ զԱջն, որոց սաստեաց կաթուղիկոսն բարկութեամբ մեծաւ. և նոքա երկուցեալք ի սրբութենէ նորա, և ի հայրապետական անիծիցն՝ թուլացան ի պնդութենէ: Եւ հայրապետն տէր Փիլիպպոս բազում քահանայիւք ինքնին գնաց ի տուն խոջայ Սաֆարին, էառ անտի զԱջն, և եբեր ի Խոջենց եկեղեցին, և յաւուր կիրակէի. մատոյց պատարագ և եբաց զԱջն, յորոյ [2]) համբաւ ժողովեցան ամենայն Զուղայեցիք՝ և արարին զուխտ, և տակաւին ընդդիմանային Զուղայեցիք, և ոչ թողուին տանել զԱջն. վասն որոյ գաղտաբար հանեալ անտի զԱջն բերին ի վանքն Զուղայու, և անտի և ս թաքուն տարան ի քաղաքն՝ ի մէջ Երևանցւոց, և անտի և ս թաքնաբար հանեալ տարան ի Բրինջլուի քարվանսարէն, և եդին ի մէջ բեռանց առն ումեմն քրիստոնեայ վաճառականի, որում անունն էր Մարգարայ, որ էր ի գաւառէն Գողթան, ի գեղջէն Ցղնոյ, որ վասն վաճառականութեան եկեալ էր յԱսպահան, և նա առեալ զԱջն բեռամբն հանդերձ՝ ըստ կարգի վաճառականաց յառաջագոյն գնացեալ եհաս ի Թարվէզ. և յայսցանէ ոչինչ բնաւ գիտէին Զուղայեցիք: Եւ ապա Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ելեալ յԱսպահանայ գնաց ի Թարվէզ՝ էառ զԱջն ի մարգարէէն և բերեալ հասոյց ի սուրբ Էջմիածինն ի նորին սեպհական Աթոռն: (Եւ եղև [3] այս անպատում ուրախութիւն ամենայն Հայոց, զի ամենեքեան ի լսելն ի ձայն ցնծութեան մեծաւ զոհութեամբ օրհնէին

---

1) Ոսկ. չէք. և անուանք թոռանց . . . . . և Պստիկ աղայ և սոքա։— 2) Ա-ետ. երեց. որոյ։— 3) Նոյն. չէք. Եւ եղև այս անպատում . . . ցվերջ . . . . որ ընդ ֆ-կ-ֆ-ֆ-ով։

զԱստուած զայրեալսն քրիստոնէից)։ Եւ եղև գալն սուրբ Լուսաւորչի Աջոյն Յ Ա տ պ ա հ ա ն ա յ ի սուրբ Էջմիածինն յամի՝ ռ. ջկ. ի՝ ուականիս մերում՝ ի Սեպտեմբերի ամսոյ քսան։

Եւ եղև որբոյ Հայրապետիս Փիլիպպոսի կաթուղիկոսութեանն՝ օր յաւուր զօրանալ Հաստատել՝ զի Տէր էր ընդ նմա. քանզի էր վարուք յոյժ ճգնող՝ և պահող՝ և մտօքն որբահոգի՝ և անձանձիր յաղօթս և ի խօսակցութիւնս Աստուծոյ՝ որ զինչ և խնդրէր յԱստուծոյ՝ զամենայն անթերի պարգևէր Աստուած։ Վասն զի մերով աչօք իսկ տեսաք՝ զի բազում դիւահարք նորին աղօթիւք ազատեցան՝ և հիւանդք՝ և պէս պէս ցաւագարք՝ և անգամալոյծք առողջացան՝ և ամուլ կանայք աղօթիւք նորա ծնան զաւակս։ Ցորոյ արարեալ բժշկութեանցն զերկուան միայն աստանօր յիշեմ՝. մինչ էաք եղբարք յոլովք միաբանութեամբ բնակեալ ի սուրբ Էջմիածին առ Փիլիպպոս կաթուղիկոսիս՝ պատահեցաւ ումեմն եղբօր այսահարիլ՝ և այնքան յաճախեաց չարն՝ մինչ զի առեալ վարէր զնա արտաքոյ շինութեան ի դաշտավայր և և յանդն և այոր և անդր յածեցուցանէր քացեայ ի մարդկանէ՝ զոր կալեալ ածէին մի՛շտ ի վանքն՝ և ասպա յեաոյ եղին երկաթեայ ամանակապ յոտս նորա՝ և այնպէս պահելով՝ յամենայն աւուր կարդային աւետարան քահանայքն. և երկարեցաւ այսպէս յաւուրս յիսուն։ Ապա յաւուր մի՛ում՝ որ էր կիւրակէ՝ յետ Պատարագելոյ վերկաւն խորհրդոյ սուրբ պատարագին՝ յոյժ ժողովուրդքն ամենեքեան եղեալք յեկեղեցւոյն գնացին՝ ակն Փիլիպպոս Հայրապետն հրամայեաց ածել զայսահիւր եղբայրն յեկեղեցին՝ ի մէջ ամենին՝ զի պատարագող քահանայն որբութեան զգեստիւն աւետարան կարդասցէ ի վերայ նորա՝ զոյս ասաց տէր Փիլիպպոս՝ և ինքն եղեալ գնաց ի տուն. զի ունէր գործ հարկաւոր. քանզի արք ոմանք պատուաւորք եկեալ էին հիւր նմա՝ գնացեալ առ նոսա էած առաջի նոցա զսեղան. և սուղ մինչ յամեալ առ նոսա յաղագս շահելոյ զնոսա՝ ապա եթող զնոսա ի սեղան հացկերութիւնն՝ և ինքն եկն յեկեղեցին՝ և յարևմտեայ դրանէ եկեղեցւոյն մտեալ հանդարտութեամբ և խաղաղիկ եկն մինչև մերձ առնին՝ և անդ աննկեալ ի վերայ ծնկացն իւրոց՝ ունելով զգէմն իւր հանդէպ սեղանոյն սրբոյ. և ի չափ միոյ Փոքրայի սաղ-

մոսի որտառուչ պաղատանօք և յորդ արտասուօք աղօթեաց. յայնժամ այսակիր այրն կամէր զերծանիլ և փախչիլ ի ձեռաց ունողացն, և իբրև ո՛չ կարաց զերծանիլ՝ յայնժամ ուժգին և բարձրաձայն գոչմամբ աղաղակեաց և անկաւ ի գետին, և ժայթքեաց և եղև իբրև զմեռեալ. ապա այնուհետև դադարեաց տէր Փիլիպպոս յաղօթից, և մերձակայիցն հրամայեաց բառնալ զնա և տանիլ ի տուն. և մատուցեալ սպասաւորաց եկեղեցւոյն սրբեցին զտեղին ժայթքեալ. և յայնմ օրէ և առ յապայ շնորհօքն Քրիստոսի, և աղօթիւք առնն Աստուծոյ տեառն Փիլիպպոսի ազատեալ եղև այն եղբայրն յախտէն յայնմանէ. և ազատեալ եղբայրն ինքն պատմէր՝ թէ մինչ կալեալ ունէին զիս եղբարքն ի ներքոյ աւետարանին, զոր կարդայր ժամարարն, տեսանէի զի, կայր պատեալ զանձամբ իմով մեծ և ահագին վիշապ օձ մի սեաւ ընդ մէջս, և ընդ պարանոցս, և ամենայն մարմնովս. այլ և տեսի զՓիլիպպոս հոգևոր տէրն, զի ունէր ի ձեռին իւրում մերկ սուսեր յոյժ մեծ, և սրընթաց յարձակմամբ եմուտ ընդ դուռն եկեղեցւոյն, և եհաս մերձ առ իս, և այնու սրովն եհար զօձն, որ զինև պատեալ էր՝ և կտրատեալ ի վայր թափեաց յինէն, և գլուխ և կտորք օձին մեծաւ տագնապաւ փախուստ առեալ, ելին յեկեղեցւոյն, և կորեան: Եւ ո՛չ միայն այս՝ այլ և զայսպիսիս բազումս բժշկեաց, բայց զայս միայն գրեցի առ յօրինակ այլոցն ևս:

Պատմեցից միւս ևս զսքանչելիս. մինչ քարոզութեամբ շրջէր տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոս յաշխարհին Օսմանցւոց, այսպիսի գործ պատահեցաւ ի քաղաքին Անկիւրիա, յաւուր կիւրակէի մեծի տօնի Զատկին, մինչ առանձնացեալ նստէր հայրապետն տէր Փիլիպպոս, և յաշակերտաց իւրոց ոմն Յովհաննէս անուամբ վարդապետ՝ այր երևելի կայր առաջի նորա: Տեսին զի եկն պատանի մի իբրև հնգետասանամեայ և բարձեալ ունէր յողն իւր մանուկ փոքրիկ իբրև եօթնամեայ, զոր բերեալ եդ առաջի հայրապետին, այլ և ունէր նոյն պատանին ի ձեռին իւրում փակեղամբ միով խնձոր և ներկեալ հաւկիթ, և զայն ևս եդ առաջի հայրապետին. և աղաչանօք և աղերսանօք խօսեցաւ առ նա, և ասաց. Ծառայ քո եմ տէր հոգևոր, այս փոքրիկ մանուկս՝ զոր եդի առաջի սրբութեան քոյ՝ եղբայր իմ՝ է, այոքան ամ՝ է, որ ծնեալ է, ոչ կարէ

խօսիլ, քանզի Համր է, այլ և ոչ կարէ կանգնիլ՝ քանզի ոտքն ծոյլ են. վասն որոյ մեծաւ պաղատանօք խնդրեմք ի քումմէ սրբութենէ՝ զի արասցես զաղօթս ի վերայ սորա. և ես հաւատամ ի Տէր՝ զի աղօթիւք քով լիցի առողջութիւն եղբօրս իմոյ: Իսկ հայրն մեր և հայրապետն սուրբ եկն ի վերայ ծնկացս իւրոց և համբարձեալ զձեռս ի վեր՝ և յինքն ամփոփեալ ղիտորհուրդս, և զտեսութիւնն մնացս իւրոց յառեաց առ տեսողն ամենայն սրտից յԱստուած, թողելով արտասուս յաչաց իւրոց՝ արար աղօթս ի ժամն բաւականս. և յետ աղօթիցն իբրև կատարեաց զՀայր մեր յերկինս, էառ ի խնձորէն՝ գլորեաց ի բացեայ, և խանդաղատական բանիւ ասաց փոքրիկ մանկանն. Եկ որդեակ, եկ և գնա զայն խնձորն բեր. յայնժամ շնորհօք և ողորմութեամբ բարերարին Աստուծոյ՝ եկեալ մանուկն ի վերայ ոտից, և գնացեալ ի վեր էառ զխնձորն և եբեր առ Հայրապետն: Մխս անգամ ասաց Հայրապետն ընդ մանկանն. առէք զխնձորն որդեակ. յայնժամ շնորհօքն Աստուծոյ ետ պատասխանի Համր մանուկն. այո՛ առի, և ահաւասիկ. ասաց սուրբ Հայրապետն. արդ՝ տո՛ւր փառս Աստուծոյ, որդեակ. և գնացեալ գոհացող լեր զնմանէ. ասաց մանուկն, փառք Աստուծոյ: Եւ ապա ետ զմանուկն ցեղբայրն՝ որ առեալ գնաց փառաւորելով զպարանչելագործն Աստուած՝ որ տայ զշնորհս զօրութեան ծառայից իւրոց: (Կան և [1] այլ գործք պարանչելեաց բազում՝ զոր արար սուրբ կաթուղիկոսն տէր Փիլիպպոս, զոր մերոյք իսկ աչօք տեսաք, այլ այսպիսս բաւականասցի:)

Այլ և էր այր կարի խորհրդական և հանճարեղ, աշխարհաշէն և արդիւնաբար. և ի գիւղս աստուածայինն՝ սրամիտ և նրբաքննին, և ի խրատս և ի քարոզս համեղաբան և արդիւնաւոր. և զայսպիսի ի շնորհաց աղօթից տացաւ սակաւ սակաւ յապայն, վասն զի յամենայն տեղիս ուր և քարոզէր՝ և կանոնագրէր, պղպեբերեալ արդիւնանայր ամենայն:

Այլ և էր յոյժ ածնասէր պայծառացուցանող ածնից՝ զարդարող եկեղեցեաց՝ և պատուիչ ածնից տէրունականաց, և սրբոց Աս-

---

1) ՈՒ. չէ. Կան և այլ գործք . . . . ցվերջ ու ընդ ի-ի-ի-ովն

տուծոյ, որպէս և գրեալ է վասն Յօհաննու Օձնեցւոյ։ Վասն որոյ յոյժ հռչակեալ համբաւեցաւ անուն նորա յամենայն աշխարհ, ոչ միայն ի մէջ Հայոց, այլ և մահմետականաց, և Վրաց. և ամենեքեան սիրէին և պատուէին զնա։ Եւ վասն առաւել ճգնութեանն և արբունեանն և հաճոյական Ծառայ գոլոյն Աստուծոյ՝ յոյժ երկընչէին ի նմանէ, ոչ թէ ահաւիկք, այլ և աշխարհակալք՝ իշխանք և զօրագլուխք. քանզի զբաղումն տեսին ի թշնամեաց նորա, որք կործանեալ բարձան ի մէջոյ, և ի սիրելեաց նորա՝ որք զօրացեալ յառաջադէմ եղեն։

Եւ զդպրատունն՝ զոր ի Յօհաննավանք հաստատեցին, սա և այս կարի հաստատեաց, և ուսմամբ և առաքինութեամբ վարժեալ հաստոյց ի կատարելութիւն. և յետ ամաց ինչ փոխեաց ի Յօհաննավանից և երեր ի տուրբ Էջմիածինն, և անդ կարգեաց զդպրոցն, որ և ամենեքեան ուսան և եղեն արք պիտանիք, վարդապետք, և եպիսկոպոսք, և քահանայք։ Եւ ի վաղնջուց խափանեալ վանօրայք լցան աբեղայիւք, և գիւղք, և քաղաք երիցամիք, և դեռ և այս օր յաւուր աճէ նորին սահմանադրութեամբն։ Եւ սովաւ բազում կիսաւեր և խախտեալ եկեղեցիք նորոգեցան, և ի գիւղս և ի քաղաքս յոլով եկեղեցիք նոր շինեցան հրաշալեան յօրինուածովք պայծառ և փառաւոր ամենայն որպիսութեամբ։

Եւ յետ ամենայն շինուածոցն Էջմիածնի, զոր տուրբ Հայրապետան Փիլիպպոս արար, այնուհետև ձեռն ի գործ էարկ, զի և զտաճարս սրբուհի կուսանացն Գայիանեայ և Հռիփսիմեայ նորոգեսցէ։ Վասն զի որպէս տակաւ ինչ նշանակեցաք զաւերակս տաճարացն երկոցունց կուսանացն՝ ի ճառին Հռիփսիմէի, յորում վայրի պատմեցաք, թէ Ֆռանկ պատրիկք եկին և զնորին նշխարան գտին։ Բայց սրբոյն Գայիանեայ կուսի տաճարն առաւել աւերեալ էր, զի տանիքն բամնզակ լինեալ էր, միայն շուրջանակի որմունքն և չորեքին սիւնքն կային կանգուն, գլուխն ի բաց, և յատակք որմոյն աստ և անդ ծակոտեալ և խրամատեալ, որոց արար նորոգման սկիզբն կաթուղիկոսն տէր Փիլիպպոս, մեծախիզձ կարօտիւ և ջանիւ, և բազում գանձս ծախելով նորոգեալ գեղեցկաշէն, ի հիմանց մինչև ցգագաթն գմբէթին. յորոյ վերայ կառուցին զնշան տէրունական խաչին։

Եւ ի նորոգել զեկեղեցին սրբուհւոյ կուսին Գայիանեայ՝ գտեալ եղեւ սուրբ նշխարք նորին՝ և նորին ընկերացն, և եղեւ ուրախութիւն և ցնծութիւն անպատում ամենայն հայոցին տոհմի իշխել զկանգնումն կործանելոյ թագաւորութեան։ Վասն զի ամենեքեան խոկային և խորհէին վասն նշխարաց սրբոց կուսանացն՝ իցէ արդեօք ի տեղին՝ թէ ոչ. քանզի աւագ խորանի ներքոյ շինեալ մատուռն՝ որ է զիր հանգստեան նշխարաց սրբոցս, աւերեալ էր բնաւին, ոչ միայն մատուռն, այլ և ի վերայ նորին կառուցեալ աւագ բեմն աւերեալ և քանդեալ էր մինչև ցյատակն, և աղբիւսով և գոհէօք լցեալ մինչև ի վեր։

Եւ յաւուրս նորոգմանս այս՝ էր արեղայ ոմն տէր Յովհաննէս անուամբ, այր արդիւնաւոր և գործունեայ, և խորհրդական խորհրդով, զոր և տէր Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի կարգեալ էր զսա վերակացու և գործավար ի վերայ գործոյս այսորիկ։ Սա յաւուր միում՝ պատճառանօք իմն յայլուր առաքեալ զամենեսեան գործողս՝ և առանձնացուցեալ զտեղին՝ գիշեր և ցերեկ մի, և ինքն իւրովի միայնակ պեղեալ զտեղին՝ ուր կարծիք մնայ ապրեալ նշանակէր, և այնքան պեղեալ զհողն մինչև հասս յանշարժ հողն, յորոյ վերայ կառուցեալ էր հիմն եկեղեցւոյն, և անդէն եգիտ երիս տապանս ի ներքոյ հիման եկեղեցւոյն, որոց մինն էր ի կողմն հարաւոյ, և ի մինն ի կողմն հիւսիսոյ, և մինն ի կողմն արեւելից. և ընդ բանալ կափարիչ վիմաց տապանացն, խնկոյն բուրեալ հոտ անուշութեան նորաբանչ և զարմանալի, զորոյ զանուշութեան որպիսութիւնն անկար է ումեք պատմել, որ և ծաւալեալ ելից զվայրն ամենայն. և տեսանէ զնշխարս իւրաքանչիւրոցն ի մէջ տապանացն՝ սպիտակ, փայլուն որպէս զձիւն և բոլանդակ նշխարն անպակաս ի մէջ տապանացն. առ որ բերկրական ուրախութեամբ լցեալ տէր Յովհաննէս անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց երկիրպագանէր Աստուծոյ՝ և գոհանայր զնմանէ՝ զի արժանի արար զինքն այնպիսւոյ շնորհաց. և ապա առեալ զնշխար մի յոսկերաց սրբոցն առ ի նշան հաւաստութեան, և ապա խլեալ զկափարիչ վէմն ի վերայ տապանացն, և խճով և կրով ամրացուցեալ վայելեաց շուրջանակի զտապանսն, և անհետ արարեալ կորոյս զնշանսն, և յաբանց գործաւորաց ոչ ոք իմացաւ զայն. և յետ կատարմանս այս՝

զառեալ նշխարսն բերեալ եցոյց վարդապետաց և եղբարց ամենեցուն, և պատմեաց զամենայն որպիսութիւնն. որոյ վասն ամենեքեան ի ձայն ցնծութեան գոհանային զԱստուծոյ և ուրախանային անպատմելի զուարճութեամբ: Եւ եղև գիւտ նշխարաց սրբուհւոյ կուսին Գայիանեայ և ընկերաց նորա, և նորոգումն նորին եկեղեցւոյն ՌՃԱ. թուին, Հոկտեմբեր ամսոյ ԺԹ. յաւուր երեքշաբաթի:

Իբրև կատարեալ աւարտեցան ամենայն շինուածք տաճարին Գայիանեայ կուսին, ապա գնացին ի տաճար սրբուհի կուսին Հռիփսիմեայ, և ձեռն ի գործ արկեալ սկսան և զայն ևս նորոգել: Վասն զի յարտաքուստ կուսէ եկեղեցւոյն գլուխ կաթուղիկէին, և տանիքն բովանդակ, և երեսք որմոցն և յատակք նորին. իսկ ի ներսի կողմանէ բեմն, և սալարկ յատակն, և չորից խորանաց մէջն, այս ամենայն զոր յիշեցի, աւերեալ և քայքայեալ էին. վասն որոյ բազում ջանիւ և յոքնակի աշխատութեամբ, գուն գործեալ մինչև զամենայն նորոգեալ կատարեցին, և ի վերայ գագաթան եկեղեցւոյն կառուցին զնշան տէրունական խաչին: Եւ շնորհօք և ողորմութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ասա ևս յայտ եկեալ գտաւ նշխար սրբուհի կուսին Հռիփսիմեայ՝ ոչ միայն ի միում տեղւոջ, այլ յերիս տեղիս, զոր բաժին բաժին էին արարեալ և ամփոփեալ ի զգուշաւոր տեղիս. զերկու տեղեաց նշխարքն ի մէջ գիմաց եդեալ էին, և զմինն որ և բազում էր նշխարքն եդեալ էին ի մէջ փայտեայ արկեղ, որ է սնդուկ, և տեղի փոքրիկ իբրև զմատուռն շինեալ վասն նշխարացն, և անդ եդեալ էին զսնդուկն լի նշխարօքն. և ի յորմն մատրանն գրեալ կայր գիր, զորոյ զօրինակն առեալ ահաւասիկ գրեցի ասա, որ է այս:

✠ Ով հրաշափառ և երջանիկ վկայ անբաժանելի ծոցածին Հօր՝ և համաղոյգ Հոգւոյն կամողին ընդ ստորինս ասեմ, անոխակալ երկնաւոր փեսային հարսն, զբարեգործակ արքայն ունող, գոլով գլուխ, միշտ և անընդհատ յաղագս ծանօթ քեզ ոպասաւոր սուրբ Հոգւոյն:

✠ Ով սրբուհի աղաչեմ յիշատակողացս անուան քոյ բարեխօսութեամբ և աննուազ աղօթիւք լեր պահապան և անդ իս, որով հանդիսասցիս ստորնոցս լինիլ, սուրբ կոյս արագ օգնական, որ և պատսպարան եղիցիս յամենայնի յաղթող բարեբան:

✠ Յիշեա՛ և զկա՝ զոր նուիրեցայդ իսկապէս ըստ անուանն վերատին աստուածազարծողին կամահաճոյ յարկիս, զոհն մատնատիպս՝ որոյ շնորհօքն բաւականացայդ, ազատեա՛ յանձն և յարանուն քեզ Հռիփսիմէ։

✠ Յակովբ քահանայ սուրբ կաթուղիկէ սրհի եղիսկոպոսարանին։

✠ Եւ Խոսրովիկ ծառայ սուրբ Հռիփսիմէի։

✠ Սուրբ Ոլոգին։

✠ Սահմաննոս։

Արդ՝ 1) այսքան բանքս՝ յորոց սկիզբն նկարեալ եմ նշան խաչի, ուրոյն ուրոյն գրեալք էին յօրմն մատրանն, յորում եղեալ էին զանգուկն յի նշխարօքն, և մեր անտի առեալ զօրինակն գրեցաք աստ ի զուարճութիւն ձեր առ յապայն պատահեալ ընթերցողացդ, և յիշատակ և առիթ վարձուց բարեաց ի Քրիստոսէ մեզ աշխատողացս, աղօթիւք ձեր և բարեխօսութեամբ սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ։

Եւ սկիզբն և կատարումն երկուց վկայարանացս սրբուհւոյն Գայիանեայ, և սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ, եղև յամն երիս. զի ՌՃ. թուին սկիզբն արարին նորոգութեան, և ի ՌՃՔ. թուին ներծան ի գործելոյ. բազում ծախիւք և յոլով աշխատութեամբ շինեալ կատարեցին ի փառս Քրիստոսի և սրբոց վկայիցն նորա։

Սրբազան հօրս մերոյ տեառնս Փիլիպպոսի կամեցեալ գնալ Յերուսաղէմ, որ և ելեալ գնաց բազում ամբոխիւ, վարդապետօք, և եպիսկոպոսօք, և քահանայիւք և սպասաւորօք, որք էին իւր միաբանք։ Իսկ ի քաղաքաց և ի գաւառաց արք նշանաւորք յոյժ, բազում վարդապետօք, և եպիսկոպոսօք, և իշխանիք, որոց լուեալ զհամբաւ գնալոյ Հայրապետին սրբոյ, փութացան և նոքա ի գնալ։ Եւ յօրժամ եհաս Փիլիպպոս կաթուղիկոս ի քաղաքն Թէոդուպօլիս, որ է Արզրում, և համբաւն գնալոյ եհաս ի մեծ քաղաքն Կաստանդնուպօլիս, իսկ Հայկական ժողովրդոցն՝ 2) որք բնակեալ են ի Կաստանդնուպօլիս, յաղագս մեծաշուք փառաց Հայրապետին խրեանց, մատեան առ եպարքոս թագաւորին, որ է վէզիրն, և

---

1) ՈՒխ. ՀԽԵ. Երզ. — 2) Նայն. Հայկականք ժողովուրդք.

ինդրեցին ի նմանէ թագաւորական ծառայ ի դրանէ թագաւորին, ընդ նմին և նոմոս թագաւորական կնքով, որպէս զի ծառայ կոչեցեալ իշխանն եկեալ պաշտպանեալ սպասաւորեսցէ Հայրապետին, յամենայն շրջագայութիւնս աշխարհաց՝ որք ընդ իշխանութեամբն Օսմանցւոց, զի մի գուցէ ոք յիշխանաց կամ յաշխարհակալաց, զրպարտեալ խուիցէ և բռնադատեալ վշտացուսցէ զՀայրապետան: Ցորոց խնդիր հաճեալ եպարքոսին եւս նոցա նոմոս թագաւորական, և իշխան մի բարեպաշտօն, որ և եկեալ իշխանն առ Հայրապետան, և կատարեաց զգործ իւրոյ պարտականութեան՝ սպասաւորելով Հայրապետին յամենայն շրջագայութիւնս նորա: Քանզի յամենայն քաղաքս՝ որք են ընդ իշխանութեամբն Օսմանցւոյն շրջեցաւ կաթուղիկոսն, և իշխանն ընդ նմին շրջագայեալ սպասաւորէր, մինչև բերեալ Հասոյց զնա յաթոռն նորին ի սուրբ Էջմիածին, և յանձնեաց իշխանի աշխարհին, Մահմատուլի խանին, և առեալ ի նմանէ թուղթ նշանի և ազատութեան՝ դարձաւ ի դուռն թագաւորին իւրոյ՝ ի Կոստանդնուպոլիս:

Եւ ասէր Փիլիպպոս կաթուղիկոս եկայ յԵրուսաղէմ ամիսս չորս, և վաշայն քաղաքին և պատրիարգն Հռոմոյ, և վանայ պետն Ֆռանկաց, բազում սիրով և մեծաշուք վառօք ընդունէին և պատուէին զնա՝ որքան եկայ նա անդէն: Եւ ղյատակս եկեղեցւոյ սրբոյն Յակովբայ՝ գեղեցիկ յօրինուածով և նկարակերտ յարմարութեամբ երանգ երանգ վիմօք սալարկ արար, զի թէպէտ յառաջն գոյր սալարկ՝ այլ ոչ էր հաւասար և դիւր, այլ բարձր և ցած, և անյարմար, և կոպիտ՝ և զաւազ խորանի բեմն բարձրացոյց, զի յառաջն կարի ցած էր:

Ի սմին ամի՝ յորում դնացեալ էր յԵրուսաղէմ՝ տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, եկեալ էր անդ յԵրուսաղէմ և կաթուղիկոսն Սբոյ տէր Ներսէս, յորում ժամանակի էր առաջնորդ Երուսաղէմի Աստուածատուր վարդապետան: Իսկ Հոգևրնկալ Հայրապետն տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, որ նման առաքելոյն Պօղոսի Հանապազ ցաւէր և հոգայր վասն հիւանդութեանց և անկարգութեանց եկեղեցւոյ: Սա ամենայն ժառանգաւորօք իւրով միճակին միակամ եղեալ կամեցաւ բառնալ ի միջոյ զանկարգութիւնս, վասն որոյ Հանապազօր դասիւ և քարոզիւ, և առանին խօսելով յորդորէր

զամենեսեան գալ ի միաբանութիւն և ի սէր, և բառնալ զանկարգութիւն և զատելութիւն։ Յորոյ քրիստոսածաւալ քարոզութիւնն և հոգեբուղխ վարդապետութիւնն քաղցրացեալ հանուր ժողովն գումարեալ, եկեղեցականք և աշխարհականք, յորս էին գլխաւորք՝ կաթուղիկոսն Սսոյ տէր Ներսէս, և առաջնորդն Երուսաղէմի Աստուածատուր վարդապետն. միաբանութեամբ խոնարհեցան ի հրամանս հայրապետին Փիլիպպոսի, և հաստատեցին կանոնական բանս երեքտասան գլուխ. զորս համառօտիւ նշանակեցից աստէն. որոց Առաջինն է սէր և միաբանութիւն երկուց աթոռոց կաթուղիկոսացն Էջմիածնի և Սսոյ, և իւրաքանչիւր կաթուղիկոս զիւրոյ վիճակի նուիրեալն ձեռնադրեսցէ և մի զայլոյ. և թէ դէպ լինիցի զի ձեռնադրեսցէ յայլմէ վիճակէ զոք, յիւրում վիճակին տեղաւորեսցէ զնա. և ձեռնադրեալն՝ թէ յայնմ կաթուղիկոսի վիճակէ փոխեսցի յայլ կաթուղիկոսի վիճակ, անընդունելի լիցի։

Երկրորդ՝ զի ինքն նուիրեալն և ս, մի համարձակեսցի առ այլ կաթուղիկոս գնալ՝ թողլով զիւրն, այլ առ իւր կաթուղիկոսն։

Երրորդ՝ զի թարց խնդրանաց ժողովրդեան և վկայական թղթոյ մի ձեռնադրեսցի ոք յեպիսկոպոսութիւն։

Չորրորդ՝ ամենևին զինչ և իցէ պատճառաւ ոք եպիսկոպոս զայլոյ վիճակ մի յափշտակեսցէ։

Հինգերորդ՝ միոյ վիճակի մի լիցին երկու եպիսկոպոսք, և երկու առաջնորդք, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ գայցէ։

Վեցերորդ՝ մի համարձակեսցի եպիսկոպոս՝ յայլմէ վիճակէ զոք ձեռնադրել, ապա թէ համարձակեսցի՝ լուծցի ինքն և իւր ձեռնադրեալն։

Եօթներորդ՝ զի եպիսկոպոս թէ ոչ հրամանաւ կաթուղիկոսին իւրոյ՝ այլ կաշառօք և այլազգեաց բռնութեամբ համարձակեալ իշխեսցէ այլոյ վիճակի. լուծցի ի կարգէն։

Ութերորդ՝ մի համարձակեսցի ոք վարդապետ անխտրաբար տալ իշխանութիւն վարդապետութեան ամենայն ումեք. եթէ ոչ իցէ նուիրեալն կատարեալ ուսմամբ՝ և առաքինութեամբ, և հասակաւ, և աստուածային երկիւղիւ՝ և վկայեալ յամենեցունց. զի այսու պատճառաւ բազում անկարգութիւնք և գայթակղութիւնք

մոլին յեկեղեցի. և թէ տուընգանեալ քամահիցեն զայս հրամանն, տուող իշխանութեանն անկցի լուծատուոյն. և առող իշխանութեանն անընդունակ լիցի։

Ինններորդ՝ քահանայ և այլ ժառանգաւոր յիւրմէ եպիսկոպոսէ ընկալցի ձեռնագրութիւն հաւանութեամբ իւրոյ ժողովրդեանն, և թէ ոչ այսպէս, լուծցի ի կարգէն։

Տասներորդ՝ զիրաւունս և զհասոյթս՝ որ ի ժողովրդենէն կարգեալ է եպիսկոպոսաց և երիցանց, ըստ հրամանի Հայրապետական կանոնաց, առցեն եպիսկոպոսք և երիցունք, և մի զվիմեանս զրկեսցեն, որոց վանն տրտունջ և դժգոհութիւնս յղոյս լսեմք հանապազ։

Մեհասաներորդ՝ երիցունք մի զրկեսցեն զիրեարս՝ զմիմեանց ծուխն և զհասոյթն յափշտակելով, կամ կեղծաւոր բարեձեւութեամբ՝ և կամ այլազգեաց բռնութեամբ, այլ իւրաքանչիւր զիւրով բաժնաւն բաւականասցի, և թէ ոչ այսպէս, վտահողն լուծցի ի կարգէն։

Երկոտասաներորդ՝ յորժամ հանդերձեալ իցեն գնել նշան ումեմն աղջկան յաղագս ումեմն երիտասարդի. մի իշխեսցեն առնել զայն կանայք, կամ ժողովրդականք, կամ երիցունք առանց բազում քննութեան. և կամ առանց գիտելոյ առաջնորդին. այլ քահանայքն քարոզեսցեն բազում առաւօտ ի մէջ եկեղեցւոյն, և ծանուսցեն առհասարակ ամենեցուն, զի գուցէ ոք տեղեակ իցէ ազգացեղութեան նոցա, որոյ իւրեն՝ եկեալ յառաջագոյն ծանուսցէ. և այսպէս յետ բազում քննութեանց՝ թէ ոչ գոյի ազգացեղութիւն ի մէջ նոցա, ապա յայտ յանդիման ամենայն քահանայից և ժողովրդոց՝ քահանայք օրհնեսցեն զնշանն զայն՝ և հաստատեսցի գործն։

Երեքտասաներորդ՝ այրի երիցունք, թէ իցեն պարկեշտք և ծերք, և կամ ունիցին մանկունս անուսանելոյ՝ կացցեն յեկեղեցին, և թէ ոչ այսպէս, գնասցեն ի վանս և յանապատս. և թէ ոչ գնասցեն, ի բաց կացցեն ի ժառանգութենէ և ի կարգէ։

Զայսքան գլուխ իրատական բանիս իբրև զկանոն կարգեալ սահմանեաց. և քարոզեաց յամենայն աւուր առաջի ամենեցուն. առ որ հաճեալ և հաւանեալ և յօժարութեամբ յանձին կալեալ սէր

Ներսէսի կաթուղիկոսին Սոյ, և Աստուածատուր վարդապետին՝ և ամենայն վարդապետաց, և եպիսկոպոսաց, և իշխանաց, ձեռնագրեցին և կնքեցին, և կամակար յօժարութեամբ առին զօրինակն և տարան յաշխարհն Իւրեանց, որ և ի բազում տեղիս կայ լիակատար օրինակն այն. և տակաւին կան նուիրին ուխտիւն և սիրովն՝ շնորհօքն Քրիստոսի: Եւ այլ և այս բազում արդիւնս և գործս ուղղութեան սահմանեաց անդէն յերուսաղէմ:

Ապա ելեալ յերուսաղեմէ եմուտ ինառ և ծովով գնաց ի Կոստանդնուպօլիս. և եկաց անդ ամ մի բոլոր, և անդ ևս արդիւնս և գործս ուղղութեան յոլովս հաստատեաց: Եւ նախ քան զամենայն արար միաբանութիւն անջատեալ երկպառակութեան նոցա, քանզի ի ժողովրդականացն՝ որք բնիկ բնական[1]) տեղացիք էին ի քաղաքէն Կոստանդնուպօլսէ, բարձրամիտ, բարձրայօն պանծանօք[2]) հարստահարեալ թևս ածէին ի վերայ եկամուտ ժողովրդոցն, և իբրև զգուեհիկ ի չմարդի ունէին զնոսա: Եւ զամենայն իշխանական իրակութիւնս զգործս և զբանս ի ձեռս Իւրեանց գրաւեալ ունէին և գործէին. և զեկամուտսն ի բաց քեցեալ անհաղորդս պահէին: Վասն որոյ և նոքա հոգւով չափ վշտանային ընդ քամահանս Իւրեանց, և հանապազ խոցոտիչ և աւելութեան բանիւ դիմագրաւ լեալ ընդ միմեանս մաքառէին. և հաստատեալ արձանացեալ էր խռովութիւն ի մէջ նոցա անհաշտ և արեամբ չափ աւելութեամբ:

Իսկ ի գալ կաթուղիկոսին Փիլիպպոսի անդ՝ և այնպէս տեսանել զնոսա, կարևոր քան զամենայն գործոց իւրոց՝ վասն նորին տարաւ հոգս. ի բազում աւուրս բազմազան կերպիւ, երբեմն հասարակ, և երբեմն առանձին առանձին[3]) իրատեալով և ուսուցանելով, զամենեցուն զսիրտս և զկամս շահեալ էած ի հաւանութիւն քանից իւրոց, և հաշտեցուցեալ արար միաբան զնոսա, համապատիւ եղբարս լինիլ, և զամենայն զգործս և զբանս ի միասին հոգալ և կատարել: Եւ այնուհետև ջերմագոյն սիրելիք և վշտակից եղբարք լեալ՝ կան ի սահմանադրութիւնս հայրապետին Փիլիպպո-

---

1) Ո-ի. չէ. բնական.—2) Ն-ն. պարծանօք.—3) Նոյն չէ. առանձին.

սի, գեղեցիկ սիրով և միաբանութեամբ. շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ օրհնելոյն [1]:

Ապա յայնմ հետէ ձեռն ի գործ էարկ վճարել զպարտս եկեղեցեացն, վասն զի քառասուն հազար զուռուշ պարտք կայր ի վերայ եկեղեցեացն Հայոց՝ որ ի Կոստանդնուպօլիս: Եւ պատճառ պարտուցս էին, նախ՝ սոսկ միայն կոչմամբ և եթ պատրիարգք անուանեալ առաջնորդքն, որ նստին թագաւորական իշխանութեամբ, և արծաթոյ ընտրութեամբ սպրդեալ ի ներքս մտանեն՝ յանձանց, և ի սուտակասպասից ընծայեալք, և ոչ յԱստուծոյ: Եւ երկրորդ՝ խազմասէրքն և խռովարարքն ի ժողովրդականաց, որք վասն փառասիրութեան, և վասն նախանձու, և վասն մարմնաւոր շահուց ակնկալութեան, գումարտակ լինէին, ոմանք ի վերայ այսմ առաջնորդի, և ոմանք այնմ առաջնորդի, և սուտակասպաս արբանեակք, և զօրավիգք լինէին նոցա. և ապա գնացեալ առ դավթարդար, և առ վէզիր, և առ թագաւորն, տային կաշառս յոլովս նոցա, և վանէին զախոյեանն, և առնուին զիշխանութիւն սոսկ անուն պատրիարգութեան և առաջնորդութեան: Եւ այլ և ս բազմապատիկ կաշառս ի գրունս իշխանացն ցրուէին ասա և անդ, և այսպէս առնելով բազմացաւ բարդեցաւ, և դիզացաւ պարտքն՝ և եհաս մինչ ի ԽՌ. զուռուշն: Եւ յայսմ պատճառէ լցաւ խռովութեամբ մեծաւ ի քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, և իբրև զխռովեալ ծով անդնդապտոյտ յատակաւն, լեռնանման կոհակաւ՝ շարժմամբ՝ շաչմամբ՝ շառաչմամբ և բարձրաձայն գոչմամբ. և իբրև զորոտումն կայծընկէց և հրացան ամպոց դողացուցանէր զամենայն մսեղիս: Եւ համբաւ խռովութեանս այսմիկ ծաւալեալ տարածեցաւ յամենայն քաղաքս, և ի գիւղս, ընդ արևելս և ընդ արևմուտս, և ամենայն ոք զայն ի բերան առեալ խօսէր: Եւ ի պատճառս այսմիկ [2] բազում անգամ արք երևելիք և անուանիք, երիցունք և երեցփոխանք և այլք ի Կոստանդնուպօլսէ ելեալք երկարաձիգ ճանապարհաւ եկին ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին առ Կաթուղիկոսն, առ ի հնարել ինչ վասն բառնալոյ խռովութեանցն և վճարելոյ պարտուցն: Եւ կաթուղիկոսն յա-

---

1) Ոսկ. մերոյ. — 2) Նայն. այս.

մենայն զօրութենէ ջան եդեալ հնարէր, երբեմն թղթով, և երբեմն մարդ ուղարկելով, և այլ կերպիւ հնարս հնարելով, և ոչ եղև խաղաղութիւն խռովութեանց ժողովրդեանն։ Եւ յայսմ պատճառէ՝ ժողովրդականաց քաղաքին բազմաց եղև վիշտ և վտանգ և վնաս, զի ոմանք եղեն տնանկք և աղքատք, զրկեալք յընչից և յապրանաց, ի տանց և ի հայրենեաց. և ոմանք ի բանտս և ի կալանս մեռան. և ոմանք վտարական լեալ՝ ի հեռաւոր քաղաքս նժդեհութեամբ շրջէին, հեռացեալք յընտանեաց և ի ծանօթից, և այնպէս զաւուրս կենաց վճարէին։ Եւ յամս ութ և տասն երկարեցաւ այս գործ դառնութեան, մինչև գնաց անդ ծառայն Աստուծոյ տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, և զի տէր էր ընդ նմա, որոյ շնորհօքն վճարեաց զայնքան պարտքն ի նոյն քաղաքի ժողովրդականացն։ Վասն զի ժողովրդականացն ամենեցուն իւրաքանչիւր ումեք ըստ իւրում կարողութեան հրամայէր օգնական լինիլ առ ի վճարել զպարտսն. և այրն՝ առ որ լինէր հրաման հայրապետին, ոչ բնաւ իշխէր բան ինչ ասել, այլ յօժարութեամբ և սիրով կատարէր զհրամանս հայրապետին վասն օրհնութեան նորին։ Եւ կացոյց հոգաբարձուս արս հաւատարիմս գործոյս այսմիկ, որք բազում ջանիւ և աշխատութեամբ ժողովեցին զնուէրս ժողովրդեանն յամիսս ութ. և վճարեցին զամենայն պարտսն, և ազատեցին զեկեղեցիսն ի պարտուց, շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն 1)։

Եւ հռչակ համբաւոյ արդիւնական գործառնութեան և աստուածաբան վարդապետութեան, և առաքինական ճգնութեան տեառն Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի, որպէս յամենայն երկիր սրփռեալ տարածեցաւ, սոյնպէս և յԻլով քաղաք եհաս։ Եւ եպիսկոպոսն Իլովայ քաղաքին Նիկօլայոս անուանեալն՝ գիտաց յոգի իւր, զի թարց բնաւին կարծեաց և երկրայութեան դեղ և սպեղանի վիրաց իւրոց՝ և ուղղութիւն իւրոյ ձախորդեալ գործոցն ի սոյն հայրապետէ և ի հոգևոր բժշկէ լինելոց է։ Վասն որոյ առանց դանդաղելոյ՝ ելեալ յԻլովայ և եկն ի Կոստանդնուպօլիս առ ոտս հայրապետին, և հնազանդութեամբ յանձն էառ զկանոնս

---

1) Ոսկ. չիք. օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն.

և զկարգս հրամանաց նորին, որով և զարձակումն կապանաց և զիշխանութիւն եպիսկոպոսութեան. և մեծաւ ուրախութեամբ դարձ արարեալ գնաց յԻլով ի քաղաքն իւր: Եւ դու զամենայն որպիսութիւն այսմ պատմութեանս, եթէ կամիցիս ի նոցին Իլովացւոց ճառէն ուսցիս, որ յառաջիկայդ կարգեալ եմ, զի անդ լիով շարագրեալ եմ ըստ պատշաճին իւրոյ:

Եւ տեառն Փիլիպպոսի կելով ի քաղաքին Կոստանդնուպօլսի, բազում գործս բարութեան և կարգս ուղղութեան հաստատեաց անդէն եկեղեցականաց և աշխարհականաց. և ապա բազում երևելի եկեղեցական անօթով, և մարմնաւոր կարասիւք, ելեալ ի Կոստանդնուպօլսէ՝ ճանապարհ արարեալ եկն եհաս ի բարձրագահ աթոռն ի սուրբ Էջմիածին. ի տօնի փոխման սրբուհւոյ կուսին Աստուածածնի եմուտ յԷջմիածին: Եւ եղև գնալն և գալն Փիլիպպոս կաթուղիկոսի յերիս ամս. զի ՌՃ. թուին գնաց յԵրուսաղէմ և ի ՌՃԱ. թուին եկաց ի Կոստանդնուպօլիս, և ի ՌՃԲ. թուին, եկն յԷջմիածին:

Իբրև եմուտ թուականն ի ՌՃԳ. յաւուրս աւագ պահոցն սկիզբն արար հիմն արկանել զանգակատան սրբոյ Էջմիածնի, զի յառաջմէ ոչ գոյր զանգակատուն Էջմիածնի. բայց տենչումն բաղձանաց յոլովագոյն կայր ի սենեակ սրտի կաթուղիկոսին Փիլիպպոսի վասն զանգակատունն շինելոյ. և որ զկամս երկիւղածաց իւրոց կատարէ՝ կատարեաց զկամս սրտի նորա այսու կերպիւ:

Քանզի ի ժամանակին՝ յորում ի Կոստանդնուպօլիս էր աէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, էր և անդ Հայ ազգաւ այր ոմն քրիստոնեայ՝ որոյ անունն էր Անտօն չալապի, և էր սա ի քաղաքէն Բուրսայոյ, որոյ տուն և տեղիք և ընակութիւնն անդ ի Բուրսայ էր: Այլ և յԻզմիր քաղաքի ևս ունէր տունս և ապարանս, նա և ի Կոստանդնուպօլիս ունէր զտունս և զապարանս հոյակապս, և ոսկեզօծ, զարդարեալ երանգ երանգ գունովք. և էր այրս այս Անտօն չալապի յոյժ երևելի և հռչակեալ այնքան, մինչ զի յայտնի էր ի դուռն թագաւորին Օսմանցւոց, նա և ի հեռաւոր աշխարհս ի Ֆռանկաց, ի Պարսից, զի կարի ընչաւէտ և փարթամ էր ստացուածովք: Եւ էր իւր գործ վաճառականութիւն, որոյ պատճառէ երբեմն ժամանակաւ ի Կոստանդնուպօլիս լինէր, և երբեմն ի Զմիւ-

ռին լինէր, որ էր Իզմիր։ (Եւ յորժամ գային[1] կարաւանք վաճառականաց՝ յաշխարհէն Պարսից ի քաղաքն յԻզմիր, զամենայն բեռինս կարաւանին միանգամայն գնէր, զինչ և լինէր, թէ ապրիշում և թէ թաֆարիզ. և միանգամայն վճարէր զգինն։ Սոյնպէս և յաշխարհէն Ֆռանկաց՝ յորժամ գային ծովով նաւքն բարձեալ բեռամբ պատուական ստացուածովք. զնաւին բեռն միանգամայն ինքն միայն գնէր և վաղվաղակի զգինն վճարէր)։

Եւ յաւուրսն՝ յորում էր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի Կոստանդնուպօլիս, պատահեցաւ և անդ լինիլ Անտօն չալապոյն, որոյ տեսանելով զառաքելաշնորհ վարդապետութիւնն, և զմաքրակենցաղ քաղաքավարութիւնն տեառն Փիլիպպոսի կապեալ եղև ի սէր նորին չալապին։ Ընդ որում ասաց տէր Փիլիպպոսն, վասն զի յԱստուածպետականէ ամենայն ինչ անպակաս պարգևեալ է քեզ, եթէ ընչից յոլովութիւն, եթէ ծառայից բազմութիւն, եթէ անուան մեծութիւն. արդ՝ հարկ է քեզ զի ըստ արգոյաւոր անուան քում երևելի յիշատակ հոգևոր թողցես քեզ յերկրի, յորոց մինն այս է, որ առաջի կայ քեզ. որ է զանգակատունն Էջմիածնի. որ կարի հարկաւոր է, և ոչ գոյ. արդ՝ կամիմ զի զայն պակասութիւն սրբոյ աթոռոյն դու կատարեալ լցուսցես։ Իսկ չալապին մեծաւ յօժարութեամբ և կամակար խոնարհութեամբ ի հրամանս հայրապետին յանձն էառ կատարել զհայցուածս նորին. զոր և ասաց առ հայրապետն. որովհետև այդպէս է յօժարութիւն քումդ կամաց, նա և հարկաւոր է սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, յիմս կողմանէ դու լիցիս ինձ երեսփոխան և հայր։ Օգնութեամբն Աստուծոյ ի ժամանելն քո ի սուրբ Էջմիածինն, որքան բաւ է և ախորժ է յօժարութիւն մտաց քոց, լայն և ընդարձակ, հաստահեղոյս և բարձրաշէն, գեղեցկազան նկարակերտութեամբ ձեռնարկեալ շինեսցես. և ամենայն ծախս գանձուց, որ անդ լինի, ես լիով և յօժարութեամբ նա և աւելեաւ հատուցանեմ։

Արդ՝ այսու պայմանաւ յորժամ եհաս Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի սուրբ Էջմիածին, սկիզբն արար շինութեան զանգակատանն,

---

1) Ոսկ. շիտ. Եւ յորժամ գային . . . . ցվերջ որ ընդ փակագծով։

որոյ սկիզբն և հիմնարկութիւնն եղև ի թուականին մերում ՈՃԹ. յաւուրս աղուհացիոց. յարևմտից կողմն մեծի տաճարին Աստուծոյ սուրբ Էջմիածնի, ի վերայ արևմտեան դրան նորին հուսկ և կից որմոյ նորին. և յաջին յայնմիկ բարձրադաս շէնքն մինչև կապեցան ներքին կամարքն. և ժամանեաց ի վերայ ձմեռն, և փոխեցաւ թուականն ի ՈՃԺ. և յորժամ հասին ի մարտի ամիսն՝ ի հինգերորդում կիւրակին աղուհացիցն, եղև վախճան մեծի հայրապետին, տէր Փիլիպպոսի կաթուղիկոսին. և խանգարեալ խափանեցաւ շինումն զանգակատանին: Քանզի իշխան քաղաքին Երևանու՝ որ էր Լալա բէկի որդի Մահմատզուլի խանն. այս այն Լալա բէկն է, որ ոչխարի քօղաւի ճառի մէջն յիշեցաք. սորին որդին Մահմատզուլի խանս էր այր գոռոզ և բռնագլուխ, այլ և կուռէճ ընդ քրիստոնէից, թէպէտ կաշառօք և բաղում խնդրանօք խնդրեաց ինամանէ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս հրամանն վասն շինութեան զանգակատանն, սակայն ոչ լուաւ նմա խանն վասն կուռէճութեանն, բայց կաթուղիկոսն՝ որպէս և էր յոյս նորա հաստատուն առ Աստուած՝ նովին յուսով էարկ հիմն զանգակատանն, և ոկսաւ շինել. և յորժամ վախճանեցաւ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս՝ մնաց կիսաշէն զանգակատունն վասն չարութեան խանին, զի հանապազ ասէր՝ թէ ոչ թողում շէն զզանգակատունն՝ այլ քակելոց եմ զնա: Եւ յաւէն յայնմիկ նախախնամն Աստուած պահեաց զզանգակատունն՝ և զխանն քակեաց, քանզի անուանի և մեծագոյն իշխանք առաքեցան ի թագաւորէն ի յերկրորդ Շահաբասէն յաշխարհս Արարատեան վասն թագաւորական գործառնութեանց. և վասն գոռոզ բարուց իւրոց Մահմատզուլի խանն, ի չմարդի հաճարեալ անպատիւ ունէր զիշխանսն, և զչարէր ընդ նոսա. և այնքան արար մինչ զայրացոյց զսիրտս իշխանացն. և նոքա յորժամ գնացին առ թագաւորն՝ ոկսան ամբաստանութիւն առնել զխանէն, վասն որոյ ցասեաւ թագաւորն ի վերայ խանին, և ընկէց զնա յիշխանութենէն. և յափշտակեալ կողոպտեաց զամենայն ստացուածս նորա, և կապանօք տարաւ յԱսպահան քաղաք. և զայլ ամն ի թագաւորական ծառայից առաքեաց յԵրևան իշխող՝ որոյ անունն էր Նաջաֆղուլի խան: Եւ որ մատուցեալ տէր Յակովբ կաթուղիկոսն և ի բազում

աւուրս երթևեկութիւն առնելով ի դուռն նորա. և բազում ոսկի և արծաթ տալով նմա և նորին իշխանացն, հազիւ թէ էառ զհրաման շինութեան զանգակատանն: Արդ՝ մինչև այս ամենայն լեալ զրաւեցաւ, փոխեցաւ թուականն. և եհաս մինչև ի ՌՃԶ. և ցՅուլիս ամիսն, և ապա այնուհետև սկսան շինել մինչև ցկատարումն զարմանալի արուեստիւ, յոքնազան նկարակերտութեամբ քանդակեալ ի վէմն յամենայն պատշաճաւոր տեղիս տեսակս զանազան կենդանեաց, գազանաց՝ անասնոց, թռչնոց, բուսոց և տնկոց. այլ և յօրինուած շինուածոցն յոյժ գեղեցկայարմար, խարիսխքն, և սիւնքն և խոյակքն, և կամարքն, և այլքն ամենայն. և յաւուր օրհնութեան նորա անուանեցին սուրբ հրեշտակապետ, խորհրդով Գաբրիէլեան փողոյն, որ ի բարձանց գոչէ: Եւ եղև [1]) կատարումն զանգակատանն, եղև ՌՃԷ. թուին և ի տօնի Խաչվերացին օրհնեցին զխաչն՝ որ ի գլուխ զանգակատանն և քակեցին զիսկալէն: Արդ՝ ստոյգ պատմութիւն զանգակատանն այս է. թէպէտ ի վերայ նորին գրեալ թուականքն այլապէս են:

Եւ որքան եկաց Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի վերայ երկրի, թէ ի ժամանակս վարդապետութեան իւրոյ, և թէ ի ժամանակս կաթուղիկոսութեան, անդադար և անխափան արար և գործեաց նա արդիւնս ի մէջ աշխարհի, և մանաւանդ, բարձրագահ աթոռն սուրբ Էջմիածին, սովաւ առաւել հաստատեցաւ և փարթամացաւ եկեղեցական անօթով, ոսկւով և արծաթով, և մեծագին զգեստուք, և պատուական գրենօք, վարդապետականօք բազմօք. սոյնպէս և մարմնաւորօք սպասիւք, և կահիւք պղնձեղինօք և բրդեղինօք, և այլովք այսպիսեօք. այլ և հոյլք անբան կենդանեաց, ուղտք, և ջորիք, և ջոլիրք մատակ ձիոց, և ջոկք խաշանց և անդէոց, այլ և արտս և այգիս և բուրաստանս: Այլ և բազմազան կերպիւ հոգևոր և մարմնաւոր արդեամբ օգտակար լինէր աշխարհի. զի իբրև զբերդ ամուր էր նա շուրջ զաղգիւն Հայոց ընդդէմ մահմետականաց, որք ոչ կարէին ի հարստահարել և ի զզուել զՀայս. վասն զի ամենայն [1]) ներհակք, ախոյեանք՝ որք իբրև զլեառն հզօր ընդդէմ կային, ամենեքեան խորտակեալք ի մի-

---

1) Ոսկ. չէք. եղև.

ջոյ բարձան. եթէ եկեղեցականք, և թէ աշխարհականք. և թէ այլասեռ և այլազգի փառաւոր իշխանք:

Եւ եկայ նա ի վերայ երկրի մինչ ի ժամանակս Ծերութեան, լեալ ամաց վաթսուն և երից, արգոյաւոր և մեծաշուք առաջի ամենայն ազանց, Հայոց, Հոռոմոց, Վրաց, Օամանցւոց, և Պարսից մեծամեծ իշխանաց, նա և թագաւորաց իսկ:

Եւ յօրէ յորմէ հետէ էառ իշխանութիւն վարդապետական, անխափան ի քարոզութիւն և ի խրատել եկաց, ի գիւղս և ի քաղաքս, ի վանս և յանապատս, և յամենայն տեղիս, և զոր ինչ քարոզեալ խրատէր ոչ սխալէր, այլ ամենայն արդիւնացեալ սլուղաքերէր:

Եւ ի մերձակայ աւուրս վախճանի իւրոյ տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոս էր ի տուրբ Էջմիածինն. յաւուրս աղուհացից իջուրդում կիւրակէին, և ըստ Հանապազորդ սովորութեան իւրում նստաւ յաթոռ և սկսաւ ասել քարոզ այնր կիւրակէին, որոյ բնաբանն էր: «Այր մի էր մեծատուն՝ որոյ էր տնտես. և եղև զնմանէ ամբաստանութիւն. որպէս թէ վատնիցէ զինչս նորա»: Եւ մեկնելով եհաս ի բանն յայն, որ ասէ. ոչ և ս կարես լինիլ տնտես, և աստէն վերջ արար բանին. և յաւուրն երկրորդի, որ էր երկուշաբաթի օր՝ տկարացաւ՝ և անկաւ ի մահիճս: Ծողովեցան առ նա ամենայն միաբանք և աշակերտք իւր, հարցանէին ուստի տկարութեանն, որոյ պատասխանեալ ասաց. այս է վերջին տկարութիւնն իմ, որ ոչ և ս յառնեմ յառողջութիւն. քանզի մինչ ասէի զքարոզն, իբրև հասի ի բանն, որ ասաց. ոչ և ս կարես լինել տնտես, թուեցաւ ինձ որպէս թէ յայլմէ յումեքէ ազդեցաւ ի սիրտս իմ, թէ ոչ և ս ապրիս մարմնաւոր կենօք՝ և այլ և ս տնտեսես[1]) ի տան Աստուծոյ, այլ վճարիս մահուամբ. (որպէս և բանդ[2] վկայեալ ասաց, ոչ և ս կարես լինել տնտես: Եւ ի լսել բանիցս ամենեքեան մորմոքեալ մտկլատէին ի վերայ ասացեալ բանիւ նորա. և նա ըստ աստուածատուր շնորհաց իւրոց մխիթարէր զամենեսեան:) Եւ մնաց տկար մինչ եհաս ի հինգերորդ

---

1) Ոսկ. ոչ տնտեսես.—2) Նայն. էփ. որպէս և բանդ . . . . . ցվերջ որ ընդ ի-ի-ի-ն-վ

կիւրակէն՝ և յայնմ գիշերի դէպ ի լոյս առաւօտուն սկսաւ հոգեվարիլ, ինքն և ս գիտաց որ հոգեվարի է. վասն որոյ հանապազ զաղօթս և զօրհնաբանութիւնս Աստուծոյ ունէր ի բերան իւր ասելով. արդ՝ արձակեա՛ զծառայս քո տէր, ըստ բանի քում ի խաղաղութիւն. աւանդեաց զսրբասնեալ հոգին իւր ի ձեռս Աստուծոյ սուրբ Հայրապետն Փիլիպպոս: Եւ հռչակեալ ծաւալեցաւ համբաւ վախճանի նորա յամենայն շրջակայ գաւառս Արարատեան աշխարհին. և ամենայն ոք, որ [1]) լսէր, վհատեալ թալկացեալ յերկիր անկանէր. վասն զի ամուր պարիսպն՝ որ շուրջ զՀայոց էր, փլաւ: Եկին ժողովեցան ժողովուրդք յոյժ բազում ի շրջակայ գաւառաց. վասն զի մնաց անթաղ յաւուրս վեց. քանզի միաբանքն Էջմիածնի և ամենայն վարդապետքն կամէին ի դրան սրբոյ Էջմիածնի ի մէջ իւր շինեալ զանգակատանն թաղել: Բայց իշխանն Մահմատղուլի խան՝ որ ոխս նախանձու յոլովս ունէր ընդ հայրապետին, վասն հզօր գոլոյ հայրապետին ի վերայ խանին, այլ և վասն զանգակատան շինելոյն, զի խանն ոչ թողոյր ի շինել զզանգակատունն, և կաթուղիկոսն առ բռնութեան ուժոյ իւրոյ հիմն էարկ և սկսաւ շինել. և արդիս ի վախճանել հայրապետին, իբրև լուաւ թէ ի մէջ զանգակատանն կամին թաղել, կարի սաստկացեալ չարացաւ՝ և ոչ թողոյր թաղել ի մէջ զանգակատանն, այլ մեծաւ խրոխտանօք ասէր թէ՝ զզանգակատունն քակելոց եմ ես: Եւ մնաց կաթուղիկոսն անթաղ յաւուրս վեց վասն այսմ պատճառի. և եդեալ կայր դագաղով ի մէջ տաճարին Էջմիածնի, և էր զուարթ երեսօք որպէս կենդանի մարդ ի քուն՝ և բուրէր ինմանէ հոտ անուշութեան. և ամենեքեան որք հպէին ի համբուրել զնա՝ հիացեալ զարմանային ընդ յորդաբուղխ հոտոյ անոշութիւնն, և ընդ երեսացն զուարթութիւն. ոչ միայն քրիստոնեայք՝ այլ և այլազգի մահմետականք, և հիացեալ փառս վեր առաքէին Աստուծոյ՝ որ փառաւորէ զսուրբս իւր: Եւ վասն զի Մահմատղուլի խանն ոչ կասեցաւ ի բիրտ բարուց իւրոց՝ ոչ եթող ի սուրբ Էջմիածինն թաղել զկաթողիկոսն, վասն այսորիկ բարձեալ ի սուրբ Էջմիածնէ զպատուական նշխարս մարմնոյ նորա, խաչիւ և աւետարանաւ [2]) և մոմեղինօք, և երգովք հոգևորօք, տարան

1) Ա-ետ. երեց. որև:—Ոսկ. չիք. խաչիւ և . . . . հոգևորօք:

ի տաճար սրբուհւոյ կուսին Հռիփսիմեայ, և անդ ի մէջ տաճարին ի հիւսիսային կողման խորանին հանգուցին զնա. և է բարեխօս առ Քրիստոս վասն ամենայն քրիստոնէից և հոգեծնունդ որդեկացս իւրոց: Որ և այժմ ամենայն բնակիչք աշխարհին՝ ցաւագարք և ախտաժէտք գան յուխտ և ի համբոյր սրբոյ տապանի նորա, և գտանեն զառողջութիւն ցաւոց իւրեանց. և փառաւորելով[1]) զՔրիստոս գնան ի տեղիս իւրեանց:

Եւ եղև վախճան սրբոյ և տիեզերալոյս հայրապետին տեառն Փիլիպպոսի ի մերում թուականութեանս ՌՃԴ. ի Մարտի ամսոյ քսան և հնգին, ի հինգերորդ կիւրակէին աղուհացից պահոցն. և արար նա կաթուղիկոսութիւն քսան և երկու ամ և երեք ամիս, և ինքն էր վաթսուն և երեք ամաց, յորժամ վախճանեցաւ: Եւ յաջորդեաց զկնի նորա զկաթուղիկոսութիւնն սուրբ Էջմիածնի Զուղայեցի Յակովբ վարդապետն. վասն զի ժողովեալ վարդապետքն, և եպիսկոպոսունքն, որք ի մահն Փիլիպպոսի ժողովեցան, կացին ի սուրբ Էջմիածինն մինչև ցտօն Ծաղկազարդին, և ի նմին տօնին օրհնեցին զՅակովբ վարդապետն կաթուղիկոս ի նոյն թուին, և յԱպրիլ ամսոյ յութն. և ապա գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս փառաւորելով զՀայր և զՈրդի և զսուրբ Հոգին յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

ԳԼ. ԻԶ.

Վասն նորոգութեան անուանի վանօրէից, եւ շինութեան բազմածախ եւ մեծավայելուչ եկեղեցեաց:

Որպէս ի գարնայնոյ ժամանակի հարաւայնոյ հողմոյ շնչեալ ծննդագործէ զերկիր և բղխեցուցանէ յոքնազան ծաղկանց սեռս և տեսակս, որովք երփնազարդեալ վայելչանայ երես երկնի. սմին սարասիւ գոգցես և զժամանակս այսց երկուց կաթուղիկոսացս՝ Մովսէսի և Փիլիպպոսի. զի բազում վանօրայք և անապատք

---

1) Ոսկ. չէք. և փառաւորելով . . . ի տեղիս իւրեանց:

և եկեղեցիք շինեցան, յորոց մին է մեծ և անուանի վանքն սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, որ ի Դարաշամբի ձորին է, որ յառաջագոյն էր անպարիսպ, նա և շինուածք տանցն և յարկացն խարխալեալ և բլրկեալ, և դիրք շինուածոցն յոռի և անպիտան: Իսկ Զուղայեցի Յակովբ վարդապետն՝ որ յետ Փիլիպպոսի նա եղև կաթուղիկոս, սա ի ժամանակս կաթուղիկոսութեան Փիլիպպոսի սկսաւ նորոգել, և միանգամայն զամենայն շինուածսն քակեաց ի հիմանց, զեկեղեցին և զտներն, և զխցերն, և զայլն ամենայն, ապա ինքն զհիմն էարկ եկեղեցւոյն և շինեաց խաչանման եկեղեցի սրբատաշ վիմօք, վերամբարձ կաթուղիկէիւ, գեղեցկաշէն և զանազան արուեստակեալ նկարակերտութեամբ զարդարեալ: Սոյնպէս և զպարիսպն շուրջանակի, և զտներն և զխցերն ամուր և հաստահեղոյս վիմօք շինեալ, որոց ձևն և դիրքն և յարմարութիւնքն կարի ըմբռն և պատշաճաւոր, զոր բազում աշխատութեամբ և յոլով ծախիւք յամն տասն ապա կատարեցաւ. զի ըզքարն և զկղմինտրն ի գեղջէն Աստապատայ բերէին ուխով զերեսօք ջուրց Երասխ գետոյն. և մասն ինչ ի քարանցն յԱրարգ գեղջէն բերին ձիով. սոյնպէս և զկիրն և զփայտն և զհացն ի հեռու վայրաց բերէին մեծաւ աշխատութեամբ և յոլով ջանիւ, կատարեալ յաւարտ ածին ի փառս Աստուծոյ և սրբոց նորա:

Սոյնպէս և Եսայի վարդապետն՝ որ էր ինքն ի Մեղրի անուանեալ գեղջէն, և սա և՛ յաշակերտաց տեառն Մովսէսի կաթուղիկոսին էր, որ ի Փիլիպպոս կաթուղիկոսէ եպիսկոպոս և առաջնորդ կարգեցաւ սուրբ Կարապետի վանացն, որ ի գաւառին Երնջակայ: Եւ սա և՛ յաւուրս Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի սկսաւ նորոգել զնոյն ինքն սուրբ Կարապետի վանքն, զի միանգամայն զամենայն յառաջագոյն եղեալ շինուածսն քակեալ երարձ ի միջոյ, զեկեղեցին, և զտներն, և զխցերն, և զպարիսպն, և ապա շուրջանակի լայն և ընդարձակ, զհաստ և զբարձրագոյն պարիսպ էարկ. և ապա ի մէջն տունք և ապարանք ի բնակութիւն ինքեանց և հիւրոց: Եւ առաւել զեկեղեցին՝ ի տեղի հին եկեղեցւոյն, լայն և ընդարձակ և բարձրաբերձ կամարօք և կաթուղիկէիւ, ի վերայ չորից սեանց կառուցեալ՝ սրբատաշ վիմօք, կատարեալ զամենայն եկեղեցին ի հիմանց մինչև ցծայրս նորին, յոլով աշխատութեամբ և բա-

զում ծախիւք կատարեցան ամենեքեան շինուածքն. և ի ՌՃԻ. թուին, և Հոկտեմբեր ամսոյ ԻԲ. օրն նեցաւ եկեղեցին մեծահանդէս նաւակատեօք ի փառս Աստուծոյ:

Ա յսպէս և Զաքարիայ վարդապետան, որ էր ի գեղջէն Էջմիածնի. և էր նա առաջնորդ մեծապատիւ ուխտին Ցոհաննաւանուց, և սա և յաշակերտացն Մովսէսի կաթուղիկոսին էր, այր երևելի և փառաւոր ի մէջ աշխարհի, յոյժ հանճարեղ և ճոռոմախօս, խորհրդով և խելօք կորովի, և դիմօք ահարկու. և սա և յաւուրս Փիլիպպոսի ձեռն ի գործ էարկ նորոգել զեկեղեցին և զտներն Ցոհաննաւանից. զի պարիսպն որ շուրջանակի, նա միայն էր պիտանի, իսկ այլքն ամենեքեան անպիտան և յոռի և եկեղեցեացն ամենեցուն տանիքն աւերեալ և քանդեալ. և Զաքարիայ վարդապետան ժողովեաց բազում վարպետս՝ քարահատ և փայտատաշ, և դարբին, և զձեռն ի գործ էարկ սկսաւ նորոգել զվանքն. նախ զտներն և զխցերն ամենայն շինեալ աւարտեաց, և ապա զեկեղեցին, բայց փութանակի՝ քանզի յերկուս ամն աւարտեցաւ նորոգումն եկեղեցեացն. քանզի առատագոյն յերկիր եհեղ գանձս՝ որ տայր գործողաց, երեսուն քարտաշ հանապազ նստեալ քար տաշէին, և երկու ճարտար մէմար (որմնադիր) միշտ շարէին, և այլ վարպետք և գործաւորք յոյժ յոլովք. վասն որոյ փութով աւարտեցաւ. և զքարն և զկիրն յայնմ կողմանէ ձորոյն ձիով բերէին. և ի ՌՃԱ. թուին զերծան իգործոյ, և ի տօնի Խաչվերացին, օրհնեցին զխաչն, որ ի գլուխ կաթուղիկէին և գոհացան զԱստուծոյ: Եւ ինքն Զաքարիայ վարդապետն էր այր կատարեալ և յոյժ պիտանի աշխարհի, և թէպէտ յոյժ ծերացեալ էր այլ ոչ եաց նա մինչ ի ՌՃԸ. թիւ թուականին մերում, յորում վախճանեցաւ. և նախ քան զվախճանն իւր ինքն փորեաց զիւր գերեզմանն, և պատրաստեաց քար տապանի, և ի Յուլիս ամսոյ տասն՝ յաւուր տօնի Վարդավառին վճարեաց զայս կեանս մահուամբ, և յաւելաւ առ Տէր հանգստեամբ, զոր յիւրում պատրաստեալ գերեզմանին թաղեցին իւրով տապանաւն. և պատահեցաւ վախճան նորա լինիլ ի տուրբ Էջմիածնին, զի վասն ընտանեբար և ցաւակից հոգալոյ պատասաւորութիւնն տուրբ Էջմիածնի իւրով քաջագունով խորհրդովն և կորովի խելօքն, որով դիպաւոր և պատեհաւոր

տրամատեալ ընտրէր զամենայն խորհուրդս և զբանս, անդ ի սուրբ Էջմիածինն պահէին հանապազ. վասն որոյ անդ վախճանեցաւ, և անդէն թաղեցաւ առաջի զանգակատանն յարևմտից կուսէ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. և աղօթիւք [1]) նորա մեզ ողորմեսցի:

Զայսու ժամանակաւ յաւուրս Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի, շինեցաւ վերստին և վանքն սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, որ յԱրտազ գաւառին ի գիւղն Մակու. զի միանգամայն ամենայն շինուածքն աւերեալք էին, և ի սոյն ժամանակի եպիսկոպոս ոմն Մկրտիչ անուն իւրովք միաբանօքն՝ աբեղայիւք և սարկաւագօք, որք էին ամենեքեան ի նոյն գեղջէն Մակուայ. զի թէպէտ և աղքատք էին և յընչից թափուրք, այլ վառեցան ամենեքեան սիրով սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի, յուսացան յողորմութիւն ամենազօրին Աստուծոյ և ի բարեխօսութիւն սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն, ձեռն ի գործ արկին, և սկիզբն արարին շինութեան վանացն. և նախ զտաճարն սկսան շինել, որոյ արևելեան և հիւսիսային կողման որմոցն մինչև ցկէսն միայն շէն էր մնացեալ, և այլ ոչինչ բնաւ. և սոքա զամենայն միանգամայն մինչև ցգլուխ կաթուղիկէին շինեցին, ներքուստ և արտաքուստ սրբատաշ վիմօք, ամուր և գեղեցիկ. և եղև կատարումն գործոյ տաճարին ՌՂԹ. թուին: Յետ կատարման տաճարին նոյն յուսովն, որ առ Աստուած՝ սկսան զժամատունն շինել խրատեալ քարամբք և մածուցեալ կրով, և սորին կատարումն եղև ի ՌՃԲ. թուին: Զկնի սորին շինեցին զվկայարան սրբուհւոյ կուսին Սանդխտոյ: Ապա զնահատակ անուանեալ եկեղեցին, որ է տեղի նահատակութեան սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի. և կատարեալ զամենայն շինուածս զայսոսիկ շնորհօք և ողորմութեամբն Աստուծոյ, նոյն եպիսկոպոսն Մկրտիչ և միաբանքն իւր կան անդէն և պաշտեն զԱստուած և զսուրբս նորա՝ ակնկալեալք ողորմութեանն Աստուծոյ՝ որում փառք յաւիտեանս ամէն:

Սոցին նման շինեցաւ յաւուրս տեառն Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի, և վանքն սրբոյն Գէորգայ զօրավարին, որ է ի գիւղն Մուղնի,

---

1) Ոսկ. չիք. և աղօթիւք նորա Տէր մեզ ողորմեսցի.

որոյ մերձ գոլով գիւղաքաղաքին Կարփու, սպասաւորութեամբ և արդեամբք Մարտիրոս եպիսկոպոսին, որ էր ինոյն Մուղնի գեղջէն եպիսկոպոս նոյն վանացն. որոյ եկեղեցին յոյժ փոքրիկ էր՝ և այլ[1]) ամենայն շինուածքն անպէտ և անդէպ. վասն որոյ այս Մարտիրոս եպիսկոպոս զեղեալ եկեղեցին, և զայլ ամենայն շինուածս միահաղոյն իբաց եբարձ, և զնոր պարիսպ պատեաց շուրջանակի չափաւոր, և եկեղեցի վայելուչ ի մէջ պարսպին ի վերայ չորից սեանց կառուցեալ. և առ պարսպօքն տներ և խցեր, զամենայն շինեալ աւարտեաց և եթող իւր յիշատակ բարի առաջի Աստուծոյ և մարդկան, և ինքն և ս անդէն թաղեցաւ, բարեխօս կալեալ զսուրբն Գէորգ վասն իւր և վասն ամենայն քրիստոնէից:

Այսպէս և վանքն սրբոյն Սարգսի զօրավարին՝ որ է ի գիւղն Ուշի շինեալն ի սրբոյն Մեսրովբայ մեծ վարդապետէն մերոյ[2]) որ և սա մերձ է ի գիւղն Կարփի, որ ի ստորոտս Արագած լերինն. այս վանքս նորոգեցաւ ձեռամբ Ոսկան վարդապետին, որ էր ինքն յԵրևան քաղաքէն և յաշակերտաց Փիլիպպոսի կաթուղիկոսին: Զի թէպէտ կայր եկեղեցին վայելուչ և սրբաշէն և բարձրաբերձ կաթուղիկէիւ, այլ տանիք եկեղեցեացն ամենեցուն քանդեալք և աւերեալք էին, եկեղեցիքն միայն կային ի տեղւոջն, և շուրջանակի շինութիւն ոչ բնաւ. այլ սաստիկ քարուտ: Իսկ Ոսկան վարդապետս թէպէտ ոչ կարաց նորոգել զտանիքն եկեղեցեացն, զի ոչ ունէր այնքան գոյս, այլ մեծաւ տաժանմամբ և բազում աշխատութեամբ պեղեաց զչորս կողմն եկեղեցւոյն, և պատեաց շուրջանակի պարիսպ յոյժ ամուր, և ի մէջ պարսպին շինեաց ըստ պատշաճին խցեր և տներ և ինքն կայ անդէն բարւոք կարգաւորութեամբ յուսացեալ յողորմութիւնն Աստուծոյ բարեխօսութեամբ սրբոյն Սարգսի զօրավարին:

Այլ և զհոյակապ և զլայնանիստ և զբարձրաբերձ տաճար փառացն Աստուծոյ, զհանգստարան մեծի վարդապետին սրբոյն Մեսրովբայ այնորիկ, որ եգիտ զգիրս Հայոց, որպէս և բանք պատ-

---

1) Ա-ե-ա. երեց. պակասի ամենայն շինուածք . . . . և վասն ամենայն քրիստոնէից. — 2) Ոսկ. չէ. մերոյ.

մութեան նորա ճառէն թէ՝ տարեալ Հանգուցին զնա ի գիւղն՝ որ անուանի Օշական. արդ՝ այս տաճար Հանգստարանի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին ի վաղ ժամանակաց բովանդակ տանիքն փլուզեալ լինեալ էր, և միայն աւագ խորանն էր մնացեալ ծածուկ, և ի ժամանակս կաթուղիկոսութեան Իւրոյ սուրբ Հայրապետին Փիլիպպոս սկսաւ զայն և նորոգել՝ որ և կատարեաց բազում ծախիւք և աշխատութեամբ, խրատեալ քարիւ և մածուցեալ կրով մինչև աւարտեաց զբովանդակն ի թուականիս մերոյ ՌՂԴ. ի վարս Աատուծոյ:

Այլ և բարձրաբերձ և զլայնանիստ և զմեծաշուք տաճարն՝ որ յանուն սրբուհւոյ Աատուածածնին շինեալ կայ ինձախկին և ի վաղ ժամանակաց ի գիւղն ԲՂնի. որոյ տանիքն ամենայն աւերեալ և քայքայեալ էր, նորոգեցաւ հրամանաւ տեառն Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի, ծախիւք և արդեամբք քրիստոսասէր մեծի պատրիկի Զուղայեցի խոջայ Պետրոսին, զոր մականուամբ բռուզ Պետրոս ասէին, և անուն եպիսկոպոսի վանացն էր Փիլիպպոս, յորում ժամանակի էր թուականն մեր ՌՂԲ: Եւ յետոյ եղև առաջնորդ նոյն վանացն Մովսէս վարդապետն, աշակերտ տեառն Փիլիպպոս կաթուղիկոսի, որոյ շուրջանակի պատեալ պարիսպ վանացն գեղեցիկ յարմարութեամբ և ախորժ տեսողացն:

(Իսկ կամուրջն [1] որ է ի վերոյ Քասախ գետոյն ի մէջ խորագոյն ձորոյն, որ մերձ է ի գիւղն Աշտարակ, որ էր մեծաւին և բարձրաշէն, կրով և գործուն քարիւ շինեալ, սա հնացեալ էր և խախտեալ և ակն կէտն և սա փլուղեալ. բայց կարի հարկաւոր էր. քանզի բազում գաւառաց և բազում ճանապարհաց անցուրդ է: Վասն որոյ բարեպաշտ և քրիստոսասէր այրն՝ մահտեսի խոջայ Գրիգորն՝ զոր մակ անուամբ մծծակենց Գրիգոր ասէին. որ է բուն տեղացի Երևան քաղաքէն: Սա զհին կարմունջն՝ որ մերձեալ էր ի փլանիլ, քակեաց և ապա փոխեաց զտեղն և սկսաւ ի հիմանէ նոր շինել, ամուր և հաստատուն կրով և գործուն քարիւ՝ ըստ պատշաճի և բարեվայելուչ, յօրինեալ ի հիմանէ մինչև ցկատարումն՝ վասն հոգւոյ Իւրոյ փրկութեան և վասն առ Աատուած յու-

---

1) Ուխ. Աբեռ. Էրէց. պոյուխ սոյն ամբողջ Հատուածս որ ընդ ֆուխֆոյն.

սոյն, բազում աշխատանս կրեալ. և բազում գանձս ծախեալ մինչև ցկատարումն հասուցեալ, ի թուականիս մերում ՌՃԺԳ. ի փառս Աստուծոյ:)

Կան և այլ և ս բազում վանորայք նորոգեալ, և բազում եկեղեցիք ի հիմանց նոր շինեալք՝ ի քաղաքն Տփխիս, և ի գաւառն Լօռւոյ, և յաշխարհն Արարատու, ի գաւառն Սիսակայ, և յաշխարհն Ղափանայ, ի քաղաքն Նախչուան, և ի գեղօրայս նորա. որպէս չքնաղ և մեծաշուք և վայելուչ եկեղեցին Աստապատու, և քաղաքին Նախչուանու, և Ճահկայ գեղջն, և Շահկերտու գեղջ և Գաղ գեղջ, որք շինեցան յաւուրս տեառն Յակովբ կաթուղիկոսի. և Շօռօթու եկեղեցին, և Ագուլեաց վանքն և գեղջ չորս եկեղեցիք, և Թարվիզու քաղաքի եկեղեցին, և Դարաշամբայ եկեղեցին, և Յղնոյ եկեղեցին, սոքա և այլք յոլովք՝ զորս ոչ յիշեմ, ոմանք յաւուրս Մովսէս կաթուղիկոսին շինեցան, և ոմանք յաւուրս Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի, զորս Տէր Աստուած պահեսցէ անսասան մինչև յաւիտեան:

ԳԼ. ԻԷ.

Վասն նահատակութեան տէր Անդրէաս քահանային:

Եւ եղև զի մեծ և առաջին Շահաբաս թագաւորն Պարսից ունկնդիր լեալ զրպարտողաց արանց՝ որք խօսեցան բանս չարս վասն բնակչացն Նախչուան քաղաքին, որ և բարկութեամբ մեծաւ ցասեաւ ի վերայ նոցա շահն և հրամայեաց հանել զամենայն բնակիչս քաղաքին, և արտասահման արարեալ վարել և տանել ի քաղաքն Ֆահրապատ. և զքաղաքն Նախչուան աւերել, զտունսն և զամենայն շինուածսն քանդել, և զայգեստանսն կոտորել, որ անխափան կատարեցաւ առ նոսա հրաման թագաւորին. զի զամենայն բնակիչսն հանեալ վարեցին ի Ֆահրապատ: Իսկ ի բնակչացն Նախչուանայ արք աննշանք և սնլիքորք փախուցեալք ի շրջակայ գեղօրայսն՝ թաքեան աստ և անդ, յորոց մի էր և ծնօղքն տէր Անդրէասին, որք գնացեալ ի գիւղն Ագուլիս, և անդէն զե-

տեղեցան, և մինչ էր ի տիս մանկութեան տէր Անդրէասն՝ ետուն նա յուսում ն գրոց, և ուսաւ զամենայն եկեղեցական ուսմունս։ Իբրև զարգացաւ՝ և եհաս ի չափ հասակի, մուծին զնա ի կարգ աշխարհի և արարին նմա հարսանիս։ Եւ որպէս գրեալ է թէ ըստ վկայութեան անձին իւրոյ, և ամենայն ժողովրդեանն, օրհնեցին զնա քահանայ, և նա պաշտէր զքահանայութիւնն որպէս և վայելէ կարգի քահանայութեան։

Եւ ի սոյն ժամանակս վարդապետն Մովսէս՝ որ յետոյ եղև կաթուղիկոս Էջմիածնի, և վարդապետն Պօղոս՝ որ ի վերոյ պատմեցաք, յայտնեալ եղեն յարևելեան աշխարհն Հայոց, ամբիծ և պարկեշտ վարուք, զի շրջէին յերկրէ յերկիր և անխափան քարոզէին, շինէին զեկեղեցիս, կարգէին քահանայս ըստ կարգի առաքելոցն։ Եւ վասն հաստատութեան հաւատոյս և կրօնիցս մերոյ հաստատեցին դպրատուն ի պատշաճաւոր տեղիս՝ ի գիւղն Աստապատ, և ի Շօռօթ. զի ի շրջակայ գեղօրէիցն անդր ժողովեսցին մանկունք առ ի յուսում ն։ Սոյնպէս և ի գիւղն Ագուլիս հաստատեցին դպրատուն, և կարգեցին ի վերայ մանկանցն դպրապետ զտէր Անդրէասն, յորում տեղւոջ ժողովեցան մանկունք որպէս թէ յիսուն կամ վաթսուն, և տէր Անդրէասն էր վերակացու, որ հովուէր զմանկունսն և ուսուցանէր զուսում ն հասարակաց մերս եկեղեցւոյ։

Եւ եղև գալ Շահաբաս թագաւորին ի գիւղն Ագուլիս յայսպիսի իմն պատճառէ, զի յազգէն Օսմանցւոց ելեալ ոմն սարդար՝ անուամբ օքուզ Ահմատ փաշայ, բազում զօրօք եկն ի վերայ բերդին Երևանայ, զի առեալ [1]) ի Պարսից՝ դարձուսցէ ի կողմ ն Օսմանցւոց. վասն որոյ թագաւորն Պարսից Շահաբաս ժողովեալ զամենայն զօրսն Պարսից՝ եկն յԵրևան յօգնութիւն բերդին. և նստաւ սարդարն ի վերայ բերդին և պատերազմեցաւ մինչև ցերկու ամիս և կէս՝ և ոչ կարաց առնուլ։ Ժամանեաց ի վերայ ցուրտ աշունն՝ և վշտացեալ ի ցրտէ և ի սովէ, դարձ արարեալ ամենայն բանակաւն իւրով՝ և չուեալ գնաց ի քաղաքն Կարին, յաշխարհն Օս-

---

1) Ոսկ. շիտ. զի առեալ . . . . ի կողմ ն Օսմանցւոց։

մանցուց։ Զկնի դառնալոյ սորդարին, շահն եւս դարձաւ յԵրեւանայ եւ գնաց ի Նախիջուան, եւ անտի յԱգուլիս. արդ՝ այսու [1]) պատճառաւ եկն շահն յԱգուլիս։ Եւ սովորութիւն էր շահին, զի ուր եւ մտանէր թէ ի քաղաք թէ յերկիր, ամենայն բնակիչք տեղւոյն միահաղոյն ընդ առաջ ելանէին, իշխանք, և ժողովուրդք, արք և կանայք և աղջկունք, երիտասարդք և մանկունք, ամենեքեան զարդարեալք աղնիւ և մեծագին զարդուք. քաղցրահամ մրգօք, և համագամ ճաշակելեօք և անուշահոտութեամբ և ծաղկեհամ գինեաւ. և վայելչահասակ և գեղեցկատես մանկունք և աղջկունք և կանայք ի ձեռս առեալ զգինին ոսկի բաժակաւ մատուցանէին շահին։ Այլ և մարմնաւոր գուսանք և երգեցողք առաջի ընթանալով, և արուեստական երգարանօք քաղցրանուագ երգէին։ Այլ և եկեղեցականք՝ քահանայք և պաշտօնեայք, զգեցեալ շուրջառ և շապիկ, և առեալ զխաչ և զաւետարան, և ամբարձեալ խաչալամ, խնկօք և մոմեղինօք, և զանգակօք և ծնծղայիւք ելանէին ընդ առաջ շահին, և երգելով գնային մինչև հասուցանէին յիւր իջեւանն։

Արդ՝ յորժամ Ագուլիս գեղջ քահանայքն եկին առաջի շահին՝ զգեցեալ զգեստուք, կային ընդ նոսա և ոմանք ի մանկանց դպրատանն՝ որք զգեցեալ էին շապիկ և բարձեալ շամագան և մոմ, և երթային առ ընթեր խաչալամին. և մինչ երթային քահանայքն երգելով առաջի շահին, և շահն հայեր այսր և անդր. և ըստ չարայուշ մտաց և բարոյից իւրոց զննէր զամենեսեան, և իզննելն հայեցեալ ի մանկունսն՝ եռաց զի ածելեալ էին կուլակք մանկանցն, և այն յոյժ ծանր և գժուարին թուեցաւ ինքեան. զի համարեցաւ թէ վասն ինքեան արարեալ լցեն զայն. որպէս զի մի վայելչագեղ երեւեսցին մանկունքն յայս նորա, և հաճեալ ի նոսա առցէ ինոցանէ։ Եւ անդէն շարժեցաւ ի յաստումն բարկութեան շահն ի վերայ առնն՝ որ ածելեալ լցէ զկուլակս մանկանցն։ Այլ և արք ոմանք մահմետական հաւատով՝ որք բնիկ բնակիչք են Ագուլեաց գեղջն՝ երեւելի իշխանք, որք ընդ շահին շրջէին, և մերձ նմին ի սպասու կային նորա, [2]) և վասն բնական նախանձուն, զոր ու-

---

1) Ոմ. չէ. արդ այսու պատճառաւ եկն շահն յԱգուլիս։— 2) Նոյն. էէ. նորա։

նէին ընդ քրիստոնէից առաւել և ս գրգռեցին և զայրացուցին զսրտմտութիւն թագաւորին ի վերայ քրիստոնէիցն, վասն որոյ ստէպ յուզմամբ հրամայեաց շահն զննել և գտանել, որ զայն արարեալ իցէ և սպանանել. և թէ ծնօղք մանկանցն արարեալ իցեն զայն, զնոսին սպանանել՝ և զինչսն յափշտակել՝ և զմանկունսն գրաւել ի ծառայութիւն թագաւորին: Իսկ առաջիկայք թագաւորին սկսան զննել և հարցանել ի սմանէ, և ի նմանէ, թէ ո՞ զայն արարեալ իցէ, և ամենեքեան զոչ գիտելն պատասխանէին. ապա ի մէջ առեալ զտէր Անդրէասն և ստիպելով[1]) պահանջէին, թէ ասա՛ մեզ՝ զի ես վերակացու մանկանցն, և դու ես գիտակ: Իսկ տէր Անդրէասն խոկայր ի մտի. թէ զծնօղսն պատճառեմ, զնոսա սպանանեն, և զմանկունսն յափշտակեն. և թէ զայլ ոք պատճառեմ, զնա սպանանեն, և լինի այն ինձ խիղճ մտաց և ստգտանք անփարատելի. ըստ վկայութեան սրբոյ Աւետարանին թէ, լաւ է զի այր մի մեռանիցի և մի ամենայն ժողովուրդս կորիցէ. վասն որոյ լաւ համարեցաւ մատնել զանձն և փրկել զբազումս, վասն որոյ ի կարի ստիպելն զինուորացն, տէր Անդրէասն առ ի փրկելոյ զայլս ասաց, թէ ես եմ արարեալ զայն. և զինուորքն ծանուցին զբանն նորա շահին, և շահն հրամայեաց՝ ունել զնա և պահել ի կալանս: Եւ զկնի աւուրց՝ հրամայեաց շահն ածել զնա առաջի իւր, և հարցանէր. թէ՝ զստոյգն ասա՝ ով ոք է արարող այդմ գործոյ. և տէր Անդրէասն ասաց. ո՛չ ոք, այլ ես միայն: Իբրև ետես շահն թէ զայլ ոք ո՛չ մատնեաց, յոյժ բարկացաւ ի վերայ նորա, և հրամայեաց տարածել ի վերայ գետնոյ և բրածեծ առնել անխնայաբար. և զկնի յոլով հարուածոցն՝ ասաց շահն. զայդպիսի վնաս և զպարտաւորութիւն արարեալ է քո, եթէ կամիս զկենդանութիւն անձին քոյ, ուրացիր զհաւատն քրիստոնէութեան ձերոյ, և լեր օրինօքն մերովք՝ դաւանութեամբն մոլար[2]) առաջնորդին մերոյ, և ես տաց քեզ պատիւս և մեծութիւնս, և թէ ո՛չ հաւանիս, շանց և գազանաց առաջի արկանեմ զքեզ: Եւ նա ո՛չ կալաւ յանձն զուրանալն, այլ ետ պատասխանի թէ, քրիս-

---

1) Ոսկ. ստիպով. — 2) Նոյն չէր. մոլար.

տոնեայ եմ և Քրիստոսի ծառայ. և թագաւորն իբրև լուաւ զայն, զայրագին բարկութեամբ հրամայեաց զարձեալ ի բանտ արկանել:

Եւ իվաղիւն վերատին էած առաջի իւր. և հարցանէր թէ ուրանաս զՀաւատան քո. և տէր Անդրէաս ասաց, ոչ ուրանամ: Կրկին անգամ ասաց արքայ, տամ քեզ պատիւս և մեծութիւնս թէ ուրանաս զՀաւատան ձեր. և նա ոչ հաւանեցաւ. և զարձեալ հրամայեաց ի բանտ արկանել:

Իսկ քրիստոնեայքն մատեան առ նախարարս թագաւորին, և խոստացան գանձս բազումս, զի գուցէ ապաւեսցեն ընա. և թէպէտ նախարարքն խնդրեցին երկիցս և երիցս, ոչ լուաւ արքայ: Այլ և Ցղնեցի խոջայ Անձրևի կինն՝ որում մայր էր սասցեալ շահն, և ունէր պատիւ առաջի շահին, սա մեծաւ ազաչանօք անկեալ առաջի շահին, խնդրեաց արձակել զնա. սմա և սա ոչ լուաւ:

Եւ զարձեալ ածին զտէր Անդրէաս առաջի արքային, յետ բազում անգամ հարց և փորձ առնելոյ, խոստմամբ պարգևաց և ապառնալեօք սանձանաց. իբրև եսես թագաւորն թէ, ոչ հաւանիմ, հրամայեաց սպանանել: Իսկ քաջ նահատակն և ճշմարիտ քահանայն տէր Անդրէաս հաստատուն հաւատով կայր ի վերայ անշարժ հիման հաւատոյս քրիստոնէութեան:

Իսկ զինուորացն առեալ զտէր Անդրէասն կապանօք տարան ի տեղի կատարմանն, և նա ուրախութեամբ և յօժար կամօք գնայր. և յորժամ եհաս ի տեղի կատարմանն՝ իւրովի արձակեաց զգօտին իւր. և մերկացաւ զհանդերձն իւր, և ասէր զահճացն՝ կատարել ի վերայ ինքեան զհրամանս թագաւորին. բայց զահիճքն յամեցուցանէին, զի գուցէ հաւանեսցի հրամանաց արքային:

Եւ մինչ կայր սուրբն ի տեղի կատարմանն, առաքեաց առ նա թագաւորն ի նախարարացն զոմանս երկիցս՝ թէ մի կորուսաներ զքեզ և զմանկութիւն քո, եկեալ հաւանեաց իմոյ բանից. և ահա կինէն պարգևս և զմեծութիւնս: Իսկ քաջ նահատակն՝ ամենայն բանիւ նոցա ասէր պատասխանի թէ, ընդունայն խոստմանց ձերոց ոչ հաւանիմ, և զճշմարիտ Հաւատան իմ ոչ ուրանամ: Եւ զահճացն հանեալ զսուրն խաղացուցանէին ի վերայ նորա՝ և ածէին ի վերայ որովայնին առ իերկեցուցանել զնա՝ և նա ոչ երկնչէր:

Եկին ի տեղի նահատակութեան ծնօղք սրբոյն և կային առ ընթեր՝ և աղիոզորմ և յորդաբուխ արտասուօք լային, և աղաչանօք ասէին առ սուրբն, քաղցրիկ որդեակ մեր, որ առեր զկարգ քահանայութեան և եղեր զինուոր Քրիստոսի, մի երբէք լիցի քեզ ուրանալ զՔրիստոս և լինել զինուոր տիրատեաց, մի թողուցուս զլուսապայծառ հաւատս Քրիստոսի, և մի վասն առժամանակեայ կենացս զրկեսցիս ի յաւիտենական կենացն. այլ յիշեա զճշմարիտ վկայսն Քրիստոսի, զորոց զպատմութիւնսն հանապազ ընթերցեալ՝ պատմէիր մեզ, համբեր որպէս և նոքայն, զի և նոցին պսակացն արժանասցիս. զայս և որ սոցին նման փղձկեալ սրտիւ, և յորդաբուխ արտասուօք աղերսալի ասէին ծնօղք սրբոյն առ նա: Իսկ դահճացն զբազում ժամս յամեցուցին անդէն. զի թերևս երկմտեալ թուլասցի. և սուրբն անդրդուելի կայր ի վերայ ճշմարիտ հաւատոյս. և ի խաչակնքելոյ զդէմն ոչ դադարէր: Իբրև տեսին զհաստատութիւն մտաց նորա դահիճքն, թէ ոչ դառնայ, յայնժամ ձգեալ զսուրն պատառեցին զորովայնն նորա, և վաթեցաւ աղիքն արտաքս ի փորէն, և սուրբն միով ձեռամբն ժողովէր զաղիսն ի փորն, և միով ձեռամբն խաչակնքէր զերեսն, և յիշէր զանունն Քրիստոսի. և ապա ծակեալ զջիլս սրունից ոտիցն, և պարանօք բարձրացուցեալ ի բարձունս, և կախեցին զսուրբն գլխիվայր. և նա կայր կենդանի մինչև ի մուտս արևուն. և ընդ երեկոյն աւանդեաց զմաքուր հոգին ի ձեռս Աստուծոյ. որպէս զխունկ անոյշ և զճշմարիտ զոհ ընդունելի: Եւ յետ մահուան սրբոյն հրամայեաց շահն ձգել զմարմին նորա արտաքոյ շինութեան, զի կերակուր լիցի գազանաց և թռչնոց: Իսկ քրիստոնէիցն բարձեալ անտի և բերեալ յԱգուլեաց ներքին եկեղեցին, որ այժմ ասի Խցաձորի եկեղեցի, և անդ թաղեցին. և այժմ անդէն կայ թաղեալ պատուական նշխարք ոսկերաց նորա, ի բարեխօսութիւն[1]) ամենայն քրիստոնէից:

Եւ եղև կատարումն և մարտիրոսական մահ սրբոյ քահանայիս Աստուծոյ տէր Անդրէասիս ի մեծ թուականիս Հայոց ՌԿԶ. Տրէ ամսոյ ի տասն. և Նոյեմբեր ամսոյ ի տասն և յութն: Որոյ

---

1) Ոսկ. չիւ. ի բարեխօսութիւն ամենայն քրիստոնէից.

յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. և աղօթիւք նորա տէր մեզ ողորմեսցի ամէն:

Եւ յետ կատարման տէր Անդրէասի, իբրև անցին ի վերայ ամիսք երեք կամ չորք, ի մէջ խօսից և զրուցաց վերստին յիշեալ եղև առաջի Շահաբասին որպիսութիւնք և իրակութիւնք անցուածոց տէր Անդրէասի: Եւ անդէն ոմն ի նախկի չարախօսացն ի բնակող մահմետականացն Ագուլեաց՝ զորոց վասն կանխաւ յիշումն արարաք. և սորա անունն էր Շահռուղ բէկ. ասաց առաջի շահին, թէ տէր Անդրէասն, որ զկուլակս մանկանցն ածելեալ էր, ոչ թէ յիւրոց մտաց ինչ, այլ խրատով վերակացուին իւրոյ. քանզի ունի ինքեան խրատիչ. և անդէն արարին հարցումն վասն խրատողին թէ ով ոք իցէ: Եւ որպէս ի համեմատութիւնս մարդկան և անասուն կենդանեաց, համեմատին Տաճկաց ազգն ի յօձ, վասն նախանձուն և նենգութեան, զոր բնական ունին ընդ ազգս և ընդ հաւատս քրիստոնէից. յորոց և ոմն այս Շահռուղ բէկս նովին կրիւքն ախտացեալ մատնեաց շահին զՄովսէս վարդապետն ասելով. է ոմն այր, որոյ է անունն Մովսէս, որ է վարդապետ օրինաց քրիստոնէից, որոյ բնակութիւնն է ի վանքն Տաթևու և է ինքն յերկրէն Սիւնեաց, և նա է օրէնսուսոյց և դաստիարակ տէր Անդրէասին: Յաղագս որոյ հրաման եղև ի թագաւորէն առաքել զզօրականս և ունիլ զՄովսէս՝ և կապանօք ածել առ թագաւորն. և զօրականացն գնացեալ կալան զՄովսէս վարդապետն, ընդ նմին և զՊօղոս վարդապետն՝ և եդին զօղամանեակ զուգեալ ի փայտից ի պարանոցս նոցա, և երկաթ ոտնակապ յոտս նոցա. յաւուրս ցրտութեան ձմերայնոյ, և բերին զերկոսեան վարդապետսն ի բանակն շահին, և ծանուցին նմա: Եւ ի խոհարանս խորհրդոց իւրոց քննեալ էր շահն, թէ սպանանեմ արս երկուս՝ սակաւ լինի վնաս քրիստոնէից և օգուտ մեզ. այլ առից զյոլով տուգանս արծաթոյ ի նոցանէ, որով լինի աւելի օգուտ մեզ և վնաս նոցա: Եւ այսպէս վասն ագահութեան և արծաթսիրութեան, էարկ տուգանս ի վերայ վարդապետացն թէ, հինգ հարիւր թուման տան և ապա գնան ազատ. բայց քրիստոնէիցն ազերս մատուցեալ առ նախարարս արքայի, զի խնդրեսցեն յարքայէ թեթևացուցանել զտուգանսն, և վասն միջնորդելոյ նախարարացն իջաւ մինչ յերեք հարիւր թու-

մանն, և անդէն վճիռ եհատ թէ անպատճառ տացեն. որ և կարգեաց ի վերայ նոցա զզօրականս, զի առցեն: Իսկ վարդապետքն վասն ոչ ունելոյ ինչս, զի տացեն ի տուգանս, վասն որոյ [1]) ելին ի շրջագայութիւնս և ի խնդիր ողորմութեան յամենայն ազգս Հայոց:

Իսկ աստուածասէր քրիստոնեայքն, թէպէտ աղքատք և չքաւորք էին, այլ ըստ կարողութեան իւրեանց աղքատք և հարուստք, արք և կանայք, անխնայաբար թափէին զինչս և զողորմութիւնս առաջի վարդապետացն: Եւ նոքա առեալ զողորմութիւնն՝ ուր և լինէր, գերի և բանտարգել, և անզերծանելի պարտատէր, և այլ պակասաւոր, նախ նոցա տային և ազատէին. և յայսմ պատճառէ բազում գերիք, և բանտարգելք, և պարտատեարք ազատեցան, և ապա զմնացեալն տային իւրեանց ունող զօրականացն ի սակս տուգանին իւրեանց: Եւ այսպիսի շրջագայութեամբ մինչև ի չորս և ի հինգ ամիսս վճարեցին զերեք հարիւր թումանն. և ինքեանք զերծան ի կապանաց ողորմութեամբն Աստուծոյ և տրօք քրիստոնէից: Բայց մինչ զերեք [2]) հարիւր թումանն վճարեցին ի գանձարանս արքային. չորս հարիւր թումանն նա և ս աւելի գնաց, որ այսր և անդր խարճ գնաց, և ապա զերծան վարդապետքն:

Իսկ Շահռուզ բէկն՝ որ մատնեաց զՄովսէս վարդապետն, յետ սակաւ աւուրց սպանեալ եղև որով ի զօրականաց շահին, ընկալեալ աստէն զհատուցումն վաստակոց իւրոց զսատակումն մարմնոյ, և անդէն զկորուստն հոգւոյ և զտանջանսն յաւիտենից. յորոց փրկեաց [3]) զմեզ Քրիստոս Փրկիչն մեր, որում փառք յաւիտեանս ամէն:

ԳԼ. ԻԸ.

Պատմութիւն նեղութեանց, եւ վշտաց, զոր կրեցին Հայ ազգաւ քրիստոնեայքն, որք բնակեալք են ի քաղաքն Իլով:

Ի վեր անդր ի կարգի պատմութեան, զոր գրեցաք վասն Մելքիսէթ կաթուղիկոսին, թէ գնաց նա յաշխարհն Իլախաց: Արդ՝ յորժամ եհաս նա անդր, և եմուտ ի քաղաքն Իլով. յետ

---

1) Ոսկ. չիք. վասն որոյ։— 2) Նոյն. չիք. Բայց մինչ զերեք . . . . . զերծան վարդապետքն։— 3) Նոյն. չիք. յորոց փրկեաց . . . . ամէն

անցանելոյ աւուրց ինչ, ի նոյն Իլով քաղաքէ ոմն աբեղայ, որում անունն էր Նիկօլայոս, զարս ոմանս միջնորդս և բարեխօսս արարարեալ առաքեաց առ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն, զի օրհնեսցէ զինքն եպիսկոպոս ազգին Հայոց, որք կան յԻլով քաղաքին և որոց շուրջ զնովաւ, վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ո՛չ գոյր եպիսկոպոս նոցա: Եւ միջնորդացն մատուցեալ առ կաթուղիկոսն ընծայեցին ոսկի բազում, և խնդրեցին առնել զՆիկօլայոս աբեղայն եպիսկոպոս. և կաթուղիկոսն տեսանելով զյոլութիւն առ ձեռն պատրաստ ոսկւոյն, նա և ակնկալութիւն և-ս յոլովից ոսկւոյ առ յապայն, հաճեցաւ օրհնել զՆիկօլայոսն եպիսկոպոս Իլովայ:

Իսկ քահանայք և ժողովուրդք քաղաքին՝ իշխանք և ռամիկք, ի վաղ ժամանակաց գիտելով զորպիսութիւն վարուց Նիկօլ աբեղային, գումարեցան միահաղոյն ամենեքեան, և եկեալ առ կաթուղիկոսն ծանուցին զբանս իւրեանց նմա, և ասացին. մեք գիտեմք զդա, և զորպիսութիւն վարուց դորա, վասն որոյ ո՛չ է դա մեզ ընդունելի. մի զդա՝ այլ զայլ ոք արասցես մեզ եպիսկոպոս:

Իսկ կաթուղիկոսն քամահեալ անարգեաց զժողովուրդն և զբանըս նոցա. և արտաքսեալ յերեսաց իւրոց յետս դարձոյց զնոսա. բայց ժողովուրդքն՝ ո՛չ թուլացան ի բանից իւրեանց, այլ ի բազում աւուրս՝ բազում բանիւք խօսեցան ընդ կաթուղիկոսին. և ո՛չ թողին օրհնել զՆիկօլն եպիսկոպոս:

Ապա կաթուղիկոսն ելեալ ի քաղաքէն գնաց ի վանքն, որ անուամբ սրբուհւոյ Աստուածածնին կայ շինեալ արտաքոյ քաղաքին, զոր Իլովացիք Հաճկատար Աստուածածին ասեն, և անդէն առանց գիտելոյ ժողովրդոցն՝ մեկուսի յամբոխէ[1]) ի մէջ գիշերի սկսաւ օրհնել զՆիկօլ աբեղայն եպիսկոպոս. որում իրազգաց լեալ ժողովրդականաց քաղաքին, առ ժամայն ի նոյնում գիշերոյ իշխանք և ռամիկք վաղվաղակի գումարեցան ի միասին և ընդ փոքր դուռն քաղաքին ելեալ փութանակի հասին ի տեղին, աղաղակէին առ կաթուղիկոսն. մի օրհնէր զդա, և մի մատնէր զմեզ և զեկեղեցիս մեր ի ձեռս անիրաւիդ այդմիկ. զի մեք գիտեմք զդա՝ և զորպիսութիւն վարուց դորա, վասն որոյ ո՛չ է մեզ ընդունելի: Եւ

---

1) Ոսկ. չէր մեկուսի յամբոխէ.

կաթուղիկոսն նստեալ ի վերայ աթոռոյ օրհնէր զՆիկօլ աբեղայն եպիսկոպոս, և խաչիւն՝ որ ի ձեռին էր, սաստէր ժողովրդեանն, և բանս տգեղս, զոր ո՛չ է պարտ յիշել՝ ասէր նոցա. և թէպէտ ողորմելի ժողովուրդքն ամբոխեալ և աղմկեալ՝ յոգնակի աղաղակեցին, ո՛չ լուաւ նոցա կաթուղիկոսն, այլ օրհնեաց զՆիկօլն եպիսկոպոս։

Եւ յետ սուղ ինչ աւուրց՝ կամեցաւ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ելանել յԻլովայ և գնալ ի քաղաքն Կամենից, և ժողովուրդքն հընարէին, զի թերևս զՆիկօլն ընդ կաթուղիկոսին ուղևորեսցեն ի գնալ. իբրև խօսեցան ժողովուրդքն ընդ Նիկօլին վասն գնալոյ ընդ կաթուղիկոսին, և նա խաբեաց զնոսա ցուցանելով զինքն կամայօժար ի գնալն։ Եւ [1]) իբրև գնացին աւուրց ինչ ճանապարհ, ասաց կաթուղիկոսն ընդ Նիկօլին. բաւական է այսքան գալն քո՝ այսուհետև խաղաղութեամբ դարձիր ի տեղին քո, և ի գործ եպիսկոպոսութեան քոյ. ասաց Նիկօլն՝ քո իսկ աչօք տեսեր զի այնքան հակառակեցան քեզ՝ և ո՛չ հաճէին յիս, և այժմ զիա՞րդ իշխեմ գնալ ի մէջ նոցա։ Եւ այնքան հնարեաց Նիկօլն, մինչ որ կաթուղիկոսն գիրս բանադրանաց՝ նզովից և կապանաց գրեալ ի վերայ ժողովրդեանն ետ ի ձեռս Նիկօլ եպիսկոպոսին. որպէս զի թէ ոք ընդդիմակայեալ հակառակեսցի և ո՛չ ընկալցի զնա ի պատիւ եպիսկոպոսութեան, լիցի ի ներքոյ բանադրանաց։ Եւ Նիկօլին առեալ զայս թուղթս և եկն յԻլով, ասաց ժողովրդեանն. դուք ամենեքեան ժողովեցարուք յաւուր կիւրակէի յեկեղեցին՝ քանզի ունիմ խօսք ինչ խորհրդական հասարակապէս ասել ձեզ ամենեցուն։ Եւ յաւուր կիւրակէին յորում և ժողովուրդք ժողովեալ էին յեկեղեցին՝ հանեալ զթուղթն բանադրանաց ետ ընթեռնուլ ի լուր ամենեցուն, իբրև զայն տեսին և լուան ամենեքեան ժողովուրդքն՝ տրտմեալ մեծաւ սգով՝ վհատեալ [2]) սրտիւ ապուշ մնացին, և ափ ի բերան եղեալ լռեցին։ Իսկ կաթուղիկոսն Մելքիսէթ՝ որ գնայր ի Կամենից, իբրև եհաս անդր, զկնի սուղ ինչ աւուրց հիւանդացաւ՝ և [3]) մեռաւ իսկ՝ յաղուհացից պահոցն, ի Ծաղկազարդի շաբաթ օրն, ի տօնի յարութեան Ղազարու, ի մերում թուականին ՌՀԵ. և անդէն թաղեցաւ։ Յետ այսոցիկ զկնի ան-

1) Ա-ետ. երեց. չէ. և։—2) Ոսկ. և վհատեալ։—3) Նոյն. որ և։

ցանելոյ աւուրց և ամաց ինչ, դէպ եղև Նիկոլ եպիսկոպոսին գալ ի քաղաքն Կամենից, և ինդյն քաղաքէն զոմն սարկաւագ՝ որոյ անունն էր Խաչիւ, օրհնեաց արեղայ, փոխեաց զանունն նորա և կոչեաց Ընտիրիտս։

Եւ կեսարացի Գրիգոր վարդապետն, որ տուեալ էր գաւազան վարդապետական Մոլոխս կաթուղիկոսին, էր այր երևելի, զի վարքն կարի պարկեշտ էր և չորակաց, և խնաստութեամբն փարթամ, բանիբուն և յոյժ հանճարեղ, վասն որոյ անուանի էր նա ի մէջ աշխարհի, որ ամենայն աշխարհ կախեալ կային զնմանէ. և եղև այս Գրիգոր վարդապետիս չաւուրս յայսոսիկ գալ յաշխարհըն Իլախաց, և նախ եմուտ ի քաղաքն Կամենից. անդ ի Կամենից էր և Նիկոլ եպիսկոպոսն, և կամեցան Նիկոլ եպիսկոպոսն և այլք ամենք զնորընծայ արեզայն զՆոտիրիտս արտաքս բերել ի քառասնից։ Վասն որոյ և եկեալ առ Գրիգոր վարդապետն՝ մեծարանօք հրաւիրելին գալ ի միւս եկեղեցին, յորում զպատարագն մատուցանելոյ էր նորընծայն, և նորընծայն դեռ ևս ոչ էր լիով պահեալ զքառասունքն. քանզի տասն և հինգ աւուր օրհնած էր՝ զոր կամէին արտաքս բերել. վասն որոյ ասաց վարդապետն՝ որովհետև ոչ է լցեալ զթիւ քառասուն աւուրն, ոչ է պարտ հանել ի քառասնից, այլ պարտ է լիով պահել զքառասունքն ըստ աւանդութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, և ըստ [1]) կանոնաց Հայրապետաց մերոց, և ապա հրամանն է նորընծային մատուցանել պատարագ և արտաքս ելանել ի քառասնից. վասն որոյ և նոքա լռեցին զայն շաբաթն և ոչ բերին արտաքս զնորընծայն։ Եւ ի գալ միւսում կիւրակէին՝ կամեցան Նիկոլն և այլք արտաքս բերել զնորընծայն, վասն որոյ ի շաբաթուոջն աւուր միւսանգամ եկին, հրաւիրեցին զվարդապետն, և վարդապետն ոչ գնաց, այլ ասաց. խօսքն մէկ կու լինի, (որքան չէ լցեր [2] զքառասունքն՝ չէ պարտ որ պատարագ մատուցանէ, այլ կացէք մինչ որ կատարի քառասունքն, ապա առնէ պատարագ, և դուրս գայ ի քառասնից, որպէս որ աւանդութիւն է Հայոց ազգին, և կանոնածէ ի մեր Հայրապետացն։) Իսկ

---

1) Ոմ. չէ. ըստ.— 2) Նայ. չէ. որքան չի լցեր . . . . ցվերջ
ը ընդ ֆոլոցն։

նոքա ոչ եղեն ունկնդիր բանից վարդապետին, և ոչ համբերեցին, այլ գնացին ի յայնմ կիւրակէին արտաքս բերին զնորընծայն. որ մատոյց զպատարագն, և յայս կիւրակէից՝ յորում զպատարագն մատոյց նորընծայն, դեռ ԻԲ. օր էր նորա, որ քառասունք էր պահեր։

Ա՛յլ և եպիսկոպոսն Նիկոլ արար յոյժ յանդուգն և անպատշաճ գործ ի կիւրակէից յայսմիկ, յորում զպատարագն մատուցին. քանզի եկեղեցւոյն այնմիկ՝ յորում էր վարդապետն, զդուռն փակեաց եպիսկոպոսն և զբանալին առ ինքն կալաւ. (ո՛չ յիշելով զՀրամանն Տեառն՝ եթէ մատուցանիցես զպատարագն քո և անդ յիշեսցես եթէ եղբայր քո ունիցի իւրմէ ինչ զքէն՝ թող զպատարագն քո ի վերայ սեղանոյն, և երթ նախ հաշտեաց ընդ եղբօր քում՝ և ապա եկեալ մատուսցիր զպատարագն քո։) Ի վերայ այսմ գործոյ որ եպիսկոպոսն փակեաց զեկեղեցին՝[2]) յոյժ վշտացաւ վարդապետն, վասն որոյ առաց· այն մարդն անիծեալ լինի, որ այսօր գնայ յայն եկեղեցին. և եպիսկոպոսն յետ կատարելոյ պատարագին, և արտաքս բերելոյ նորընծային, զայնր եկեղեցւոյն դուռն և՛ն փակեաց, և եղեն փակեալք երկուց և՛ն եկեղեցեաց դրունքն. և էին աւուրք աւագ տօներոյն՝ որ ղկնի նոյն կիւրակէին հետագայ երկուշաբաթիսն աւուրն Վաթի մարգարէին և Յակովբայ Տեառն եղբօրն էր տօն, և յերեքշաբաթիսն աւուր[3]) Սահակիանոսի նախավկային էր տօն, և մնացին յայս աւուրքս եկեղեցիքն փակեալ առանց ժամի և պատարագի։

Ի վերայ այսոցիկ յաւել Նիկոլն այլ և՛ն նենգութիւն գործել առ վարդապետն և վշտացուցանել զնա. վասն զի գնաց առ վօյճն Կամենից քաղաքին, որ ի մեծ իշխանէն վերակացու էր կարգեալ Կամենից քաղաքին, որում անունն էր Լուքաշ, խօսեցաւ եպիսկոպոսն ընդ նմա և հաւանեցոյց զնա՝ զի արգելցէ զվարդապետն, և մի թողցէ գնալ յԱկով և կամ յայլ քաղաքս, այլ ի Կամենից

---

1) Ոսկ. չէ։ Ոչ յիշելով . . . ցվերջ ոչ ընդ հնոյնէ՛ն։ — 2) Նոյն. չէ։ որ եպիսկոպոսն փակեաց զեկեղեցին։ — 3) Նոյն. չէ։ յերեքշաբաթիսն աւուր Սահակիանոսի նախավկային էր տօն. այլ գրե. և այլ ըստ կարգին։

քաղաքէն դարձուցէ զնա. յետ դառնալ ընդ իւր եկեալ ճանապարհն և գնալ յայլ աշխարհ: Վասն որոյ և Լուքաշ անուամբ վօյեն առաքեաց պատգամս առ վարդապետն ասելով թէ, 1) մեծ իշխանն մեր Թուղթ է ուղարկել մեզ թէ, այդ վարդապետդ, որ ի Թուրքի աշխարհէն եկեր է, չաշուտ է եղեր, հրաման չկայ որ ի քաղաքէդ ելանէ, մի թողուք որ երթայ, թէ ոչ ձեր գլուխն կերթայ. և այսպիսի բանիւք արգելեցին ի գնալոյ զվարդապետն, և վարդապետն կայր անդէն իբրև ի դիպահօղ: Ապա արք ոմանք բարեպաշտօնք ի ժողովրդոյ քաղաքին մատեան առ վօյեն և ծանուցին զանմեղութիւն վարդապետին նմա, 2) ապա թէ հրաման եղև վանն վարդապետին, զի եղեալ գնասցէ ոչ թէ յիւով՝ այլ դէպ ի յետ՝ ընդ որ եկեալն էր. և վարդապետին եղեալ ի Կամենիցոյ և եկն ի Բուղդան և ի յԱւռումէլի, և ի ճանապարհէն գրեաց գիր բանադրանաց, նզովից և կապանաց ի վերայ Նիկօլին՝ և առաքեաց յիւով. և Նիկօլն ոչինչ հոգաց ի կողմանէ բանադրանացն, այլ կայր ի կարգի իւրում և ի քահանայագործութեան: Բայց քահանայք և ժողովուրդքն այնք՝ որք յառաջմէ ներհակ էին Նիկօլին, ի բերան առեալ խօսէին. Նա և յերեսաց ընդդէմ բերէին նմա, Նա և ոմանք ոմանք ներհականային և այս, և օր յաւուր զօրանային ներհակքն ի վերայ Նիկօլին: Այլ և Գրիգոր վարդապետն, զամենայն որպիսութիւնն անցուածոցս այսմիկ, այլ և զանուղղայ վարս Նիկօլին Պղհոյ ծանոյց Մովսէս կաթուղիկոսին ի սուրբ էջմիածնի, և խնդրեաց ինքնանէ զի և նա բարձր հրամանաւ սուրբ էջմիածնի և կաթուղիկոսական իշխանութեամբն բանադրեսցէ զՆիկօլ եպիսկոպոսն, և Մովսէս կաթուղիկոսն և այս գրեաց գիր բանադրանաց, և առաքեաց ի վերայ Նիկօլ եպիսկոպոսին. և այսու պատճառաւ առաւել և զօրացան ներհակքն ի վերայ Նիկօլին և իշմարդի ունէին զնա:

Ապա ոմանք ի ժողովրդականացն հարցումն արարին ընդ Նիկօլին թէ ընդէ՞ր ոչ գնաս առ Գրիգոր վարդապետն և առնուս զարձակումն ինորին կապանացն, և նա պատճառեաց թէ ոչ ունիմ թոշակ ճանապարհի, և ժողովուրդքն ժողովեցին երեք հազար

---

1) Ս-կ. չէ. թէ. — 2) Նայ. չէ. նմա.

ղուռուշ և ետուն նմա թոշակ ճանապարհի։ Այնուհետև եպիս-
կոպոսն՝ եթէ յիւրոց ինչ մտածութեանց, և եթէ ի սադրելոյ յիւ-
րոց բարեկամացն, և թէ ի հարկելոյ ժողովրդոցն, ելեալ յԻլովայ
գնաց ի կողմանս Կոստանդնուպօլսի, և Կեսարիոյ. զի թերևս ու-
րեք գտեալ զԳրիգոր վարդապետն՝ տացէ մեղայ և առցէ արձա-
կումն ի նորին կապանացն։ Եւ գալով եկեալ եհաս ի քաղաքն Բուր-
սայ, պատահեցաւ զի յաւուրսն յայնոսիկ անդ էր և Խարբերդցի
Արիստակէս վարդապետն. արդ՝ այս Արիստակէս վարդապետս և
այն Կեսարացի Գրիգոր վարդապետն ունէին ընդ միմեանս ոխս
նախանձու յոյժ սաստիկ, և թէ զինչ էր պատճառ նախանձու և
ոխակալութեան սոցին, բազում ժամանակաւ որոնեցի և զհա-
ւաստին ո՛չ գտի, և զանհաւաստին ոչ գրեցի։ Եւ ի պատճառէ
այսր նախանձու՝ բազում բանիւք և պէսպէս կերպիւ խօսեցաւ
Արիստակէս վարդապետն ընդ Նիկօլ եպիսկոպոսին, և արգել
զնա ի գնալոյ առ Գրիգոր վարդապետն. երբեմն ասէր, դու եպիս-
կոպոս ես և նա վարդապետ՝ չունի իշխանութիւն ի վերայ քո.
երբեմն ասէր, ի զուր և ի նախանձուէ բանադրեալ է զքեզ, երբեմն
ասէր. և ես վարդապետ եմ իբրև զնա, ես արձակեմ զքեզ ի կա-
պանաց. և այլ բազում կերպիւ խօսեցաւ և ո՛չ եթող գնալ ի Կե-
սարիայ առ Գրիգոր վարդապետն։ Այնուհետև Նիկօլն ինքն ոչ
գնաց՝ այլ գրեաց թուղթ խնդրանաց և աղերսանաց առ Գրիգոր
վարդապետն, թէ մինչ ի Բուրսայ եկի, և աստէն հիւանդացայ և
անկեալ կամ ի մահիճս, վասն որոյ ո՛չ կարեմ գալ, խնդրեմ զի
բարձցես յինէն զբանադրանքն և արձակեսցես ի կապանաց, և
առաքեսցես ինձ և ժողովրդեանն թուղթ օրհնութեան, զի թե-
րևս աղօթիւք և օրհնութեամբ քով աստի դարձայց և ողջու-
թեամբ հասից ի տեղին իմ։ Իսկ վարդապետն ի տեսանելն զգիրն՝
անկեղծ մտօք հաւատաց խօսից եպիսկոպոսին իբրև ճշմարիտ խօ-
սից, գրեաց թուղթ արձակման և օրհնութեան եպիսկոպոսին,
այլ և գիր օրհնութեան Իլովայ քաղաքին և առաքեաց առ Նի-
կօլն, որ ի Բուրսայ էր. և Նիկօլն առեալ զթուղթսն զայնոսիկ
դարձաւ՝ և գնացեալ եհաս յԻլով. և Իլովացիք իբրև տեսին ըզ-
թուղթսն Գրիգոր վարդապետին, ուրախացան և միաբանեցան
ընդ եպիսկոպոսին։ Իսկ Գրիգոր վարդապետն ի ձեռն ճանապար-

հորդաց և յար ոնց գիտողաց, հաւաստեաւ ի վերայ եհաս թէ, Նիկօլ եպիսկոպոսն յորժամ եկեալ է ի Բուրսայ, ոչ հիւանդացեալ է և ոչ տկարացեալ, այլ խորհրդակցութեամբ Արիստակէս վարդապետին զկայ առեալ կացեալ է ի Բուրսայ, և հնարիւք և պատրողական բանիւք արձակման թուղթ առեալ է և գնացեալ ի տեղի իւր։ Եւ ի վերայ այսր խաբէութեանս՝ զոր արարեալ է եպիսկոպոսն ընդ վարդապետին, կարի վշտացեալ է վարդապետն, և զամենայն խաբէութիւն գործոց նորա գրով ծանուցեալ է Իլովացւոց. այլ և գրեալ է թէ զնոյն առաջին նզովքն և բանադրանքն տակաւին կայ ի վերայ այդր եպիսկոպոսիդ, վասն որոյ և Իլովացիք յետս կացին յեպիսկոպոսէն, և ոչ ընդունէին զնա, և անկաւ հակառակութիւն ի մէջ եպիսկոպոսին և ժողովրդոցն յոյժ սաստիկ։

Եւ մնացին այսպիսի հակառակութեամբ մինչև հասին ի թուականն մեր ՌՀԹ. յորում ժամանակի առաքեաց Մովսէս կաթուղիկոսն մեծ աշակերան իւր, զԿեսարացի Խաչատուր վարդապետն վասն նուիրակութեան սուրբ Էջմիածնի յաշխարհն արևմտական՝ յԱսորեստան և ի Հոռոմաստան։ Եւ էր Խաչատուր վարդապետն այր հեզ և հանդարտ և քաղցրաբարոյ, ոչ անիմաստ և անբան, այլ իմաստուն և բանիբուն, որ լոկ տեսութեամբ միայն շահէր զառ ինքն պատահեալսն, որոյ վասն զնա կարգեցին նուիրակ. և Խաչատուր վարդապետն անցեալ զամենայն տեղեօք՝ եկեալ եհաս ի Կեսարիայ, և անդ պատահեցաւ մեծ վարդապետին Գրիգորի. և Գրիգոր վարդապետն բազում բանս հրամայականս պատուիրեաց Խաչատուր վարդապետին, թէ ի հասանիլն քո յԻլով՝ մի գուցէ թէ ընկալցիս զՆիկօլն ի կարգ և ի պատիւ եպիսկոպոսութեան։ Եւ Խաչատուր վարդապետն նուիրակեալ զամենայն տեղիս՝ եկեալ եհաս յԻլով, առ որ մատուցեալ ժողովրդականացն սկսան բազմօրինակ և կսկծալի ամբաստանութիւն առնել զՆիկօլէն վասն պէսպէս անցուածոց և գործոց, որ ի նմանէ տեսեալ էին և կրեալ։ Իսկ վարդապետն ըստ իւրում քաղցր և հեզ բնութեանն ոչ առ երեսս յանդիմանէր զՆիկօլն, այլ մեղմ և խրատօրէն ինքն և նա միայն խօսէր ընդ նմա, ըստ պատուիրանին Տեառն թէ, ասասջիր նմա, յորժամ դու և նա միայն իցէք։ Իսկ Նիկօլն բնաւ

ոչինչ հոգայը յամենայնէ, զի ոչ իվարդապետէն ամաչէր, և ոչ ի ժողովրդոց ամբաստանութենէն երկնչէր, այլ իրրև զանշարժ լեառն արձանացեալ կայր ի կամս իւր։

Եւ եղև երբեմն յաւուր կիւրակէի աւետարան կարդալ, և Նիկոլ եպիսկոպոսն հրամայեաց իւրում աբեղային Թէ, գնա աւետարան կարդա, իսկ Խաչատուր վարդապետն ասաց, Թող նա չկարդա՝ այլ այն ամն, իսկ Նիկոլն ոչ անսաց բանից վարդապետին, այլ իւրում աբեղային ետ կարդալ զաւետարանն, իրրև ետես վարդապետն Թէ ի մէջ քահանայիցն և ժողովրդոցն յայտնի և համարձակ քամահեաց զբանս իւր, և ի չմարդի ունի զինքն, զարձաւ առ ժողովուրդն և ասաց, այն մարդն անիծեալ լինի, որ սորա յետևն՝ ծունր դնէ. այս ասաց վարդապետն, և ելեալ յեկեղեցւոյն գնաց ի տեղի իւր ի վերնատունն, ուր լինէր ի հասարակ աւուրսն։ Իսկ ժողովուրդքն իրրև զայն լուան և տեսին՝ ինքեանք ևս ամենեքեան միահաղոյն դրոհ տուեալ ելին արտաքս յեկեղեցւոյն, և մնացին յեկեղեցին Նիկոլն և այլք ոմանք, և ղկնի արձակելոյ ժամին նոքա ևս գնացին ի տեղիս իւրեանց. իսկ ժողովրդոյն Հայոց՝ դատաւորք և իշխանք եկին ինոյն ցերեկին, և փակեցին զդուռնն եկեղեցւոյն և առին յինքեանս զբանալին՝ և մնաց եկեղեցին փակեալ աւուրս մնչ։ Այլ և դատաւորքն և իշխանքն Հայոց խօսեցան ընդ Խաչատուր վարդապետին, և հաւանեցուցին զնա՝ զի նոցայ յաթոռ և կարգեսցէ առեան դատաստանի, առ իդատել զՆիկոլն վասն յանդգնութեանն, և այլ ևս անկարգութեանն և յանցանացն, իրրև իմացաւ եպիսկոպոսն զգործս զայս, եբեր առ ինքն զերկուս ոմանս ի վկայիցն Ծառանկաց՝ որ ի մէջ ամենայն դատաստանի նոքա զան և տան զվկայութիւն, և ըստ նոցին վկայութեանցն դատաւորքն տան զվճիռ դատաստանին. քանզի այսպէս կարգ ունին աշխարհն Խաչակաց ի մէջ իւրեանց։ Խօսեցաւ Նիկոլն ընդ վկայիցն այնոցիկ, և հաճեցոյց զկամս նոցա, զի յորժամ՝ կոչեսցէ զնոսա, և նոքա անյապաղ եկեսցեն ի կոչ նորա. և յաւուր դատաստանին՝ յորում նստաւ վարդապետն ի դատաստան, նստան ընդ նմա և իշխանքն և դատաւորքն Հայոց, կոչեցին և զՆիկոլն առ ի դատել, բայց Նիկոլն յառաջագոյն զվկայսն զայնոսիկ բերեալ էր ի տունն յայն, և ի տեղի Թաքուն կացուցեալ էր զնոսա

առանց գիտելոյ արանցն Հայոց։ Իբրև կոչեցին զՆիկոլն ի ներքս՝ և նա եկեալ հրամայեաց իւրոց սպասաւորացն դնել զաթոռն իւր ի հանապազորդեան տեղին իւր, զի անդ նստցի ինքն. իսկ իշխանքն ասացին առ Նիկոլն՝ զի՞նչ առնես, զի՞ նստիս՝ զի ի դատել կոչեալ են զքեզ, ՚կաց ի յոտին այդր. և Նիկոլն ասաց՝ և ով է դատողն իմ. ասեն իշխանքն, եկեալ Նուիրակս՝ զոր տեսանես, և դատաւորքս, որք ահա կան։ Յայնժամ բարձր ձայնիւ գոչեաց Նիկոլն առ Թագուցեալ վկայսն, Թէ եկայք արտաքս, և նոքա առ-ժամայն եկին, և կացին ի մէջ հանդիսին, առ որս ասաց Նիկոլն, վասն Աստուծոյ՝ ձերովք աչօք տեսէք՝ և լերուք ինձ վկայք, զի ես եպիսկոպոս եմ, և սոքա աշխարհականք գոլով ժողովեալ են առ ի դատել զիս, և վարդապետս այս՝ որ ի Թուրքաց աշխարհէն եկեալ է առաւ, ի չաշուառութիւն եկեալ է յայս երկիրս՝ ի գիտել զամենայն որպիսութիւնս մերոյ աշխարհին, և սա այժմ սոքօք նստեալ են առ ի դատել զիս։ Եւ վկայքն ասեն. զոր ինչ մերովք աչօք տեսաք, սմին վկայեմք, և ուր և տանիս զմեզ. տամք վկայութիւն. յայնժամ ամենայն ժողովեալքն ի Հայոց երէց քահանայք, և երէց իշխանք և դատաւորք, եղեն պակուցեալք, և զարհուրեալք յերկիւղէն Ցռանկաց, և սկսան մի մի ելանել և փախչիլ, և վարդապետն և նա եղեալ գնաց ի տեղի իւր։

Զկնի այսոցիկ Նիկոլ եպիսկոպոսն սկսաւ ստութեամբ և կեղծաւորութեամբ առաքել մէջնորդս, և պատգամաւորս առ վարդապետն, և առ քահանայսն, և առ իշխանսն վասն հաշտութեան՝ ասելով. բաւական է այսքան հակառակութիւնդ ձեր, և այլ մի ևս հակառակիք, և մի փակէք զեկեղեցին. այլ բացէք զդուռն եկեղեցւոյն. իսկ Իլոմացիք ամենեքեան գիտելով զխաբդախութիւնն նորա՝ ոչ հաւատային նմա։ Բայց վարդապետն նկատեալ իւրով մտօքն ետես զի, ցորքան գրգռեն ի խռովութիւնն, և վէճ և պայքար դնեն ընդ եպիսկոպոսին, առաւել և բազում յորդեալ յառաջագայի ինամանէ գործ չարութեան, վասն որոյ յաղագս վտանգիս այսորիկ ակամայ կամօք կամեցաւ առնել հաշտութիւն ընդ եպիսկոպոսին, զոր և խօսեցաւ ընդ քահանայիցն, և ընդ իշխանացն, զի արասցեն հաշտութիւն՝ և նոքա ոչ կամեցան. ասաց վարդապետն վասն ազագային չարեացն, որ հանդերձեալ է գալ

յեպիսկոպոսէգ, երկնչիմ ես և կասկած կրեմ, թէ մի գուցէ ի վերջ յամառութեանս մերոյ մեծագոյն ինչ վնաս կրիցեմք ի դմանէ։ Ետուն պատասխանի. ամենևիմբ մի երկիցես վարդապետ, զի մեք ունիմք բազում նոմոսք յառաջին և ի վաղեմի թագաւորաց՝ զի ցորքան պատահիցի դատաստան իրիք ինչ գործոյ, մեր Հայոց ազգի դատաւորքն արասցեն զդատաստանս Հայոց, և ո՛չ թէ դատաւորք ազգին Ֆռանկաց. այլ և ունիմք ապրանք ընդ ապրանաց նոցա, և խելք ընդ խելաց նոցա, և դու զի՞ և ս երկնչիս։ Եւ վարդապետն ո՛չ բնաւ հաճեցաւ ի բանս յայսոսիկ, այլ երբեմն հասարակ, և երբեմն առանձին խօսէր ընդ նոսա գալ ի հաշտութիւն, և նոքա ո՛չ կամեցան, յայնմ հետէ կալեալ վարդապետին իւրով ձեռամբն զփողպատն (օձիք) իւր, թօթափելով ասաց, անպարտ եմ ես ի մեղադրութենէ դորին, դուք գիտասջիք։

Իսկ Նիկօլ եպիսկոպոսն իբրև ետես թէ միջնորդութեամբ իւրոց առաքելոց՝ սուտ և կեղծաւոր պատգամաւորացն Իլովայիք ո՛չ գան ի հաշտութիւն, և ո՛չ բանան զեկեղեցին, այնուհետև գնաց առ եկեղեցականս Ֆռանկաց, որք կան ի մէջ քաղաքին Իլովայ, և մանաւանդ առ այնոսիկ՝ որք ի կարգէն Եզվայիթայ (Ժիզուիթ) են, միաբանեցաւ ընդ նոսա՝ և ետ ձեռագիր անլուծանելի թէ.[1]) ես Նիկօլայոս եպիսկոպոս Հայոց, իմովս կամաւ միաբանեցայ ընդ եկեղեցւոյն Հռօմայ, և մտի ի հնազանդութիւն փափին ամենայն հետևելովքն իմովք՝ կատարել զամենայն հրամանս, որ առ ի նմանէ։ Ի վերայ այսորիկ յարեաւ գլխաւորն Եզվայիթայ կարգին, էառ և այլ և ս եկեղեցականս յայլ և ս կարգացն. առին ընդ ինքեանս և զՆիկօլ եպիսկոպոսն Հայոց, և տարան առ արքեպիսկոպոսն իւրեանց, և նա սոքօք առաքեաց պատգամս առ իշխան քաղաքին, զի հրամայեսցէ ժողովրդոցն Հայոց, զի[2]) կամ հնազանդեսցին եպիսկոպոսին իւրեանց և բացցեն զեկեղեցին, և կամ եկեալ յատեան դատաստանի՝ միմեանց յանդիման լիցին. և ըստ հրամանի արհի եպիսկոպոսին արար իշխանն. բայց ժողովուրդքն Հայոց ո՛չ զեկեղեցին բացին, և ո՛չ ի դատաստան եկին, մինչև երեք ան-

---

1) Ոսկ. չիք. թէ։—2) Նոյն չիք. զի։

գամ այսպէս կրկնեալ իշխանն. և Հայք ոչ զեկեղեցին բացին, և ոչ ի դատաստան եկին։

Ապա յաւուր միում ժողովեցան բազում եկեղեցականք յեզվայիթայ կարգէն, նա և յայլոց և ս կարգացն, առին և զբազում տղայս ի գպրոցացն, գնացին առ արքեպիսկոպոսն իւրեանց, առին և կարգաւորս ինամանէ, գնացին առ իշխան քաղաքին և առ դատաւորս, առին ինոցանէ զղօրականս և զդատաւորս ընդ իւրեանս, սոքա ամենեքեան եկին ի դուռն եկեղեցւոյն Հայոց՝ զոր իշխանք Հայոց փակեալ էին. և առաքեցին առ իշխանս Հայոց, զի կամ ինքեանք եկեալ բացցեն զդուռն եկեղեցւոյն, և կամ զբանալին առաքեսցեն. և նոքա ոչ ինքեանք եկին և ոչ զբանալին առաքեցին։ Յայնժամ նոքա՝ որք եկեալք էին, հարեալ խորտակեցին զդուռն եկեղեցւոյն, և առեալ զՆիկոլ եպիսկոպոսն մուծին յեկեղեցին, և ինա յանձնեցին զեկեղեցին ամենայն ընչիւք, որ վերաբերի առ եկեղեցի։ Ա յնուհետև եղեալ զօրականացն Ֆռանկաց ի ինդիր երիցանց և իշխանաց Հայոց, զի իշխանական բռնութեամբ կալեալ արկանիցեն ի բանտս և ի տուգանս, և նոքա վախուցեալ թաքեան և ոչ բնաւ երևեցան։ Եւ ի մէջ եկեղեցւոյն կայր գանձատուն, և ինամա գիրք և անօթք յոյժ բազում, գրեանք աւելի քան զՈ. վերթ. (հատոր), ամենեքեան ընտիրք և պատուականք և վարդապետականք, յորս էին ոսկետուփ աստուածաշունչք, և աւետարանք, և շարակնոցք, և այլք գրեանք բազում։ Նոյնպէս և անօթք, սկիհք, և խաչք, քշոցք և բուրվառք, կանթեղք և աշտանակք, շուրջառք և եմիփորոնք, թագք և վակասք, սուրբ նշանք և սրբոց նշխարք, և որ ի հարց և ի հատուց ի վաղեմի և ինախկին թագաւորաց ունէին մուրհակք և նոմոսք, և այլ և այ ինչ յոյժ բազում. սոքա ամենեքեան ի մէջ եկեղեցւոյն էին ինոյն գանձատանն, զորս գրաւեալ ընդ իւրով իշխանութեամբն Նիկոլն։ Ո՛չ միայն զայս եկեղեցիս՝ այլ և զայլ եկեղեցիան և զվանօրայսն, որ ի քաղաքին, և որք շուրջ զքաղաքաւն էին. և զամենայն աւանդս նոցա, զտունս և զանդաստանս, զաղօրիս և զխանութս, կալաւ եպիսկոպոսն ընդ իւրով իշխանութեամբն՝ ասելով. ես եմ եպիսկոպոս, իմ են եկեղեցիք ամենեքեան և աւանդք իւրեանց։ Իսկ Խաչատուր վարդապետն և ամենայն ժողովուրդքն Հայոց որ

յԻլով կային՝ մնացին արտաքոյ եկեղեցւոյ, քանզի թէ մտանէին յեկեղեցին, հարկէր նոցա մտանել ընդ իշխանութեամբ փափին, և ընդունիլ զնորին դաւանութիւնն, այլ և պարտ էր հնազանդիլ Նիկօլ եպիսկոպոսին, և Իլովացիք ո՛չ ախորժէին զայսոսիկ. վասն որոյ եղեն վարանեալք և տարակուսեալք, և ո՛չ կարէին գտանել ճար ինչ, և մնացին ժողովուրդքն Հայոց՝ որք յԻլով քաղաքին էին, առանց եկեղեցւոյ։

Եղև [1]) զի վարդապետն Խաչատուր ել ի քաղաքէն, և գնաց ի Սուրբ Խաչ կոչեցեալ վանքն, իսկ ի ժողովրդոցն ով ոք որ կամէր գնալ առ նա, համարձակութեամբ գնայր և գայր. և ահա տեսին զի [2]) յաւուր միում եկին բազում զինուորք և զօրականք զինուք և պատրաստութեամբ, և շուրջանակի պատեցին զվանքն, և ի հարցանելն տեսողացն պատասխանէին զինուորքն, թէ ի Թուրքաց աշխարհէն չաշուտ է եկեր՝ և ահա յայս տեղս է, կամիմք ըմբռնել զնա։ Եւ իբրև սուղ ինչ ժամս էանց ի վերայ, և տեսին զի ահա եկն Նիկօլ եպիսկոպոսն իւրովք սպասաւորօքն և փառօք, և ի մերձենալն իւր առ զինուորսն՝ հարցանէր ցնոսա, թէ վասն է՞ր ժողովեալ էք աստ, ասեն զինուորքն. ի Թուրքաց աշխարհէն չաշուտ եկեալ է աստ, կամիմք ըմբռնել զնա. առ որս ասաց Նիկօլ, ո՛չ է մարթ և պատշաճ ըմբռնելն ձեր զնա, այլ դուք դարձարուք և գնացէք ի տեղիս ձեր, և ես գնացեալ տեսանեմ և խօսիմ ընդ նմա. և զինուորքն ամենեքեան իսկոյն ցրուեցան և գնացին։ Իբրև այսպէս եղև զրաւ գործոյն. որոյ վասն կարծեցեալ եղև ի ժողովրդոցն Հայոց թէ, ի հնարից եպիսկոպոսին եկեալ էին զինուորքն վասն երկեցուցանելոյ զվարդապետն, իսկ եպիսկոպոսն գնաց առ վարդապետն՝ էառ զնա անտի, և եբեր զնա ընդ իւր ի քաղաքն։ Եւ մինչ էր վարդապետն ի քաղաքին, հանապազ գային առ նա աբեղայք և այլք ոմանք ի Ֆռանկաց, և առնէին հակաճառութիւն ընդ վարդապետին ի վերայ երկու բնութեան և մէկ բնութեան, և իբրև զԵւտիքէական հերձուածովք խոտորեալ ըզՀայս, և ի տգիտութենէ և յիմարութենէ մոլորեալ։ Իսկ վարդապետին մտածելով զգործս անցելոյն, և խորհելով զապառնւոյն,

---

1) Ա-եր. երեց. Եւ եղև զի։ — 2) Ա-ի. չէ տեսին զի։

և տեսանելով դներկային, գիտաց զի ոչ գոյ ինչ օգուտ, այլ զուր աշխատանք և ինանիր վաստակ, վասն որոյ ելեալ յԻլովայ՝ և գնաց զճանապարհ իւր մինչև եկեալ եհաս յԷջմիածին առ Մովսէս կաթուղիկոսն, և առ այլ վարդապետսն, որ ամենեքեան ցաւագին սրտիւ՝ արտասուաթոյր աչօք սգային վասն ազգին Հայոց, որք էին յԻլով քաղաքին՝ թէ զիա՞րդ լինի փրկութիւն նոցա։

Եւ որպէս Տէրն Քրիստոս ասաց՝ նախ զհզօրն կապիցէ և ապա զտուն նորա աւար հարկանիցէ. այսպէս արար և Նիկօլ եպիսկոպոսն, զի յետ գնալոյ վարդապետին, որպէս զգազանն տեսլեանն Դանիէլի՝ սկսաւ զամենայն ժողովուրդսն և զգանձս և զամենայն ինչս եկեղեցւոյն ուտել և մանրել և զմնացորդսն առ ոտս արկանել։ Քանզի որպէս ի ժամանակս կռապաշտ թագաւորացն ունէին քրիստոնեայքն զհալածանս, այսպէս և յայսմ ժամանակի եղև ի վերայ ազգին Հայոց ընակելոցն յԻլով քաղաքին. քանզի կարի զօրութեամբ զօրացաւ Նիկօլ եպիսկոպոսն և բռնացաւ ի վերայ ժողովրդեանն Հայոց։ Կալնոյր զերիցունս առ ով ոք և գտանէր սուղ ինչ վնաս, և արկանէր ի բանտ, և առնոյր ի նոցանէ ըզտուգանս զերիս հարիւր և չորս հարիւր զուռուշս, սոյնպէս և զիշխանս, որք և դատաւորք էին կարգեալք՝ կալեալ տուգանէր։ Եւ հասարակ զամենայն ժողովուրդսն վտանգէր, ոչ թողոյր ի թաղել զմեռեալսն՝ վասն գանձի, և յորժամ առնոյր գանձս ըստ հաճոյից կամաց իւրոց, ապա տայր զհրաման թաղելոյ և տեղի գերեզմանի առ ի թաղել։ Եւ յետ թաղելոյն յորժամ զտապանաքարն ի վերայ գերեզմանին կամէին ձգել, յայնմ պատճառէ միւսանգամ առնոյր գանձս, և ապա հրաման տայր ձգել զքարն։ Սոյն պատճառի վասն, և պսակք և մկրտութիւնք խափանեցան, զորս տարեալ յայլ քաղաքս պսակէին և մկրտէին, և զմեռեալս յայլ քաղաքս տարեալ թաղէին. և զայսոսիկ առնէին ի ծածուկ թարց գիտելոյ եպիսկոպոսին. և յորժամ իմանայր՝ մեծաւ ցասմամբ զայրանայր, և ըմբռնէր զերեցն և զարարօղ արսն բազում խոշտանգանօք չարչարէր՝ և ծանրագոյն տուգանս առնոյր։

Եղև երբեմն զի զոմն երիտասարդ կամեցան պսակել ի ծածուկ թարց գիտելոյ եպիսկոպոսին, որոյ վասն երեք քահանայք բերին, զի ի տան անդր արասցեն զպսակն, և ծանուցեալ եղև այս եպիս-

կոպոսին, որոյ առաքեալ զօրականս ունիլ զերիցունսն և զտեարս հարսանեացն և արկանել ի բանտ. սմին իրաց իրազգած եղեալ տեարց հարսանեացն և երիցանցն, առ երկիւղին սկսան թաքչիլ, զոմն յերիցանցն եդին ի մէջ սնդուկի կոպղայեցին իբր թէ կահք և զարդք կանացի գոլ. և երկուքն յերիցանցն մտին ի մէջ սօբային, որ շինեալ էին ի մէջ տանն վասն հրավառութեան: Իսկ զօրականացն ի յուզելն և ի խնդրելն զերիցունսն՝ գտին ի մէջ սօբային, հանին զնոսա ի սօբայէն և կապեցին ձեռս ի յետս գլխիբաց և բոկոտամբ՝ [1]) սևացեալ երեսօք և մարմնով, զի մուր սօբային սևացուցեալ էր զնոսա. և այնպէս տարան զնոսա առաջի եպիսկոպոսին: Եւ եպիսկոպոսն յետ բազմաց անարգանաց և սպառնալեաց էարկ զերիցունսն և զտեարս հարսանեացն ի բանտ. և էառ զչորս հարիւր զուռուշ յերիցանցնս և զչորս հարիւր զուռուշ ի տեարց հարսանեաց, և ապա եթող, որք գնացեալ արարին զհարսանիսն: Եւ բազում՝ տղայք մեռանէին առանց մկրտութեան, և բազումք տղայք կային անմկրտեալք հնգետասան և վեշտասանամեայ. բազում՝ հիւանդք [2]) առանց հաղորդութեան մեռանէին, և բազում՝ մեռեալք մնացին անթաղ յամս բազումս, դնէին զմեռեալսն ի մէջ փայտեայ տապանի և լնուին զտապանսն կպրով մինչև որ ծածկէր զմեռեալն, և դնէին ի ցուրտ տեղիս և պահէին. սպասելով այցելութեան Տեառն: Եւ բովանդակ եօթն Խորհուրդ եկեղեցւոյ և ամենայն ժամակարգութիւն խափանեցաւ. և մնացին ողորմելի ժողովուրդքն ի մէջ անհնարիցն նեղութեանց, առաւել քան զոր ի ժամանակս կռապաշտութեանն:

Ապա ժողովուրդքն յաղագս յոգնակի նեղութեանց իւրեանց բողոք բարձին ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին. վասն զի տէր Սիմօն անուամբ զոմն քահանայ և երևելի այր մի աշխարհական առաքեցին առ կաթուղիկոսն տէր Մովսէս, զի հոգասցէ, և հնարեսցէ նոցա զփրկութիւն. և կաթուղիկոսն գրեաց զնամակս խոհեմականս՝ և լի իմաստութեամբ, խոնարհ և մաղթողական բանիւ առ թագաւորն Լէհաց և առ նորին իշխանսն, և առ արքեպիսկոպոսն քաղաքին Իլովայ՝ որ յազգէն Ֆռանկաց, նա և առ փափն. և

---

1) Ոսկ. բոկոտն. — 2) Ինչն. չէ. բազում հիւանդք . . . մեռանէին և.

խնդրեաց թէ ողորմեցարուք տառապեալ ժողովրդեանն. և շնորհեցէք զեկեղեցին յինքեանս՝ և մի խափանէք զեօթն Խորհուրդ եկեղեցւոյ. զոր ոչ է պատեհ առնել քահանայիւ Քրիստոսի: Իբրև հասին նոքունքս այսոքիկ յԻլով քաղաք, և ժողովուրդքն Հայոց տարեալ մատուցին իւրաքանչիւր տեարց՝ Թագաւորին և այլոց. և նոքա հրամայեցին Թարգմանել ի գիր և ի բարբառ Իլախաց, որոց յընծեռնուլն հաճեալ հաւանէին ամենայն բանից և որպիսութեանց. յորոց բանից վերայ գթացաւ սիրտ Թագաւորին, որում անունն էր Վլատիսլաւ, որ և հրամայեաց թէ տուք զեկեղեցին Հայոց յինքեանս, բայց Եղվայիդայք ընդդիմացան և ոչ թողին՝ ասելով Թագաւորին. այս եկեղեցական և հոգեւորական գործ է, որ վերաբերի առ վաչին, և առ արքեպիսկոպոսն. և նոքա պարտին հոգալ զսա՝ որոց անկ է և պատեհ, և ոչ քեզ, որ մարմնաւոր Թագաւոր ես, վասն որոյ ոչ է քեզ պատեհ խառնիլ յայս գործ՝ որ է հոգեւոր. և Թագաւորն վասն գթալոյ ի տառապանս ժողովրդեանն Հայոց, խնդրեաց յարքեպիսկոպոսէն իւրեանց տալ զեկեղեցին Հայոց. սակի և ևս ընդդիմացան Եղվայիդայքն, և ոչ թողին տալ: Եւ վասն առաւել գթալոյ Թագաւորին ի վերայ Հայոց, ինքն Թագաւորն յարեաւ և գնաց յեկեղեցին Հայոց՝ զի տացէ զեկեղեցին Հայոց՝ յինքեանս ի Հայս. իբրև զայն գիտաց Նիկոլ եպիսկոպոսն, իսկոյն զգեցաւ զզգեստս պատարագի, և բարձեալ զՀաղորդ պատարագին ի վերայ գլխոյ իւրոյ՝ և ելեալ ելն ընդ առաջ Թագաւորին, որում ի տեսանելն Թագաւորին զարհուրեցաւ ի տեառնական խորհրդոյն. և ոչինչ զօրեաց առնել, այլ Թողեալ զամենայն՝ դարձաւ ի տեղի իւր և յապարանս:

Ապա հարկ եղև Հայոց գնալ ի Հռօմ առ վաչին, զոր և բազում աղաչանօք առին Թուղթս բարեխօսութեան ի Թագաւորէն և յարքեպիսկոպոսէն առ վաչին, և գնացին ի Հռօմ. եւտուն ի վաչին նախ զխնդրանաց Թուղթն Մոլսէս կաթուղիկոսին, և ապա զԹագաւորին և զարքեպիսկոպոսին: Իբրև եւտես Նիկոլ եպիսկոպոսն թէ ժողովուրդքն գնացին ի Հռօմ, գնաց ինքն ևս ի Հռօմ, և անդ ևս անիրաւ Եղվայիդայքն ներհակացան Հայոց և ձախեցին զբանս նոցա՝ որ ոչ եղև տուեալ եկեղեցին Հայոց, որ և ունայն դարձան ողորմելի ժողովուրդքն, և եկին յԻլով: Դար-

ձաւ և Նիկոլ եպիսկոպոսն ի Հռոմայ և եկն յԻլով. և կայր ըստ առաջին կարգին՝ վառանդելով զժողովուրդն և ևս անառակութեամբ:

Թող զառաջինն՝ երկիցս և երիցս ևս առաքեցին Իլովացիք քահանայս և ղերեսփոխանս յԷջմիածին առ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս, զի Մովսէս կաթուղիկոսն վախճանեալ էր, և Փիլիպպոս կաթուղիկոսն բազում անգամ զանազան կերպիւ թուղթս գրեաց յԻլով. և յիւրոց աշակերտաց և վարդապետաց առաքեաց յԻլով. սակայն այնու ևս ոչ եղև օգտութիւն ինչ Հայոց ժողովրդեանն: Այլ և Իլովայ քաղաքէն եկեղեցական արք բարեպաշտօնք, որք էին աբեղայք և երիցունք, գրոց աշակերտք, վասն այսց հալածանացս եկին յԷջմիածին՝ և անդէն բնակեալ կացին, որք էին որդիք նշանաւոր արանց. յորոց զոմանս ձեռնադրեաց Փիլիպպոս կաթուղիկոսն եպիսկոպոս Իլովայ, և առաքեաց անդ առ ի հովուել զժողովուրդն, սակայն և այնու ևս ոչ եղև օգտութիւն ինչ ժողովրդեանն Իլովայ: Այլ և ի սոյն ժամանակի՝ ի կարգէն Վոմինիկոսի Պօղոս անուամբ վարդապետ ոմն, այր լմնատուն և երևելի՝ յաղգէն Ֆռանկաց, եկն յերկիրն Նախչուանայ ի մէջ ախթարմայիցն, որք անդ կան, և Փիլիպպոս կաթուղիկոսն բազում սէր և բարեկամութիւն արար ընդ Պօղոսին այնր. վասն օգտի ժողովրդեանն մերոյ և փրկութեան եկեղեցւոյն Իլովայ. և Պօղոսն այն յետ կատարման գործոյ իւրոյ կամեցաւ գնալ ի Հռոմ՝ և գնալով զճանապարհս իւր հանդիպեցաւ յԻլով քաղաք. և Իլովացիք ևս բազում աղաչանօք խնդրեցին ի Պօղոսէ և բազում մեծարանս արարին նմա՝ և գանձս ևս յոլովս առ ի թոշակ ճանապարհի նմա. զի թերևս օգնութիւն ինչ հնարեսցէ նոցա ի դուռն փափին: Եւ յորժամ եհաս Պօղոս ի Հռոմ՝ և մինչ նա բանս ինչ բարեխօսութեան վասն Հայոց առաջարկեալ էր՝ և խօսէր ի դուռն փափին՝ վազվազակի գնաց զկնի նորա և Նիկոլ եպիսկոպոսն ի Հռոմ՝ ի դուռն փափին. և խափանեաց զօգնութիւնն Պօղոսի՝ ձեռընտուութեամբ Նզվայիթացն: Եւ այսպէս յամենայն կողմանց խափանեցաւ փրկութիւն և օգնութիւն ոտառապեալ ժողովրդեան Իլովայ քաղաքին, և ընդ Պօղոսին գնացողքն սրտմտեալ և ունայն դարձան անտի: Եւ Նիկոլ եպիսկոպոսն ևս դարձաւ ի Հռոմայ և

եկն յԻլով քաղաք. և կեայր ըստ առաջին վարուց իւրոց. և և ս առաւել անառակ։ Եւ զվերոյասացեալ գրեանսն, և զսրբութեան անօթսն, և զամենայն աւանդս եկեղեցւոյն, զորս վաճառեաց, և զորս կաշառս բաշխեաց, և զորս ձեռամբ հրէից խորտակեալ արար արծաթ և վաճառեաց. և զայնքան զբազում և զանթուելի զինչսն և զգանձսն ցիր և ցան արարեալ բնաւին վատնեաց՝ որ ոչինչ մնաց, միայն լոկ դատարկ քարեայ եկեղեցին, զի կեայր անառակ և զեղխ և շուայտ վարուք՝ յայտնի և համարձակ յոչ ումեքէ վեհերելով։ Եւ բազում գրեանք և անօթք ինորին վաճառելոցն եկին յերկիրս Հայոց՝ և առ մեզ հասին. զորս վաճառականք գնով առեալ բերին, որ սքանչելի էր տեսողացն։

Եւ ողորմելի ժողովուրդքն Իլովայ, վտանգս և չարչարանս բազումս կրեցին, վասն զեօթն Խորհուրդս եկեղեցւոյ խափանելոյն. և բազում արք երկիւղածք, և վրէժխնդիրք հայրենի օրինաց՝ մեկնեցան ի տանց և ի տեղեաց, և ելեալ ի բնիկ աշխարհէն հեռացան, անջատեալք յընտանեաց և յազգաց, պանդուխտք, և նշդեհք շրջագայեալք յօտար աշխարհի. և այնպիսի կենօք հեծելով և յոգւոց հանելով վախճանեցան։ Եւ այլ և ս չարչարանս և նեղութիւնս յոգնակի կրեցին ժողովուրդքն Հայոց՝ զի հալածումն մեծ էր ի վերայ նոցա, որք և զրկեցան յեկեղեցւոյն իւրեանց, և յայնքան ստացուածոցն. և զիւրեանց և ս զգանձս վատնեցին ի դրունս իշխանաց և թագաւորաց, և աստ և անդ յուղեգնացութիւնս։ Եւ այնքան աշխատեցան երկոքին կողմանքն. այսինքն Նիկօլն և ժողովուրդքն, զի լքան ի բազմորակի հնարագործութեանց և ի բազմաժամանակեայ ներհակութեանց. քանզի սկիզբն խռովութեանս եղև ի ՌՀԹ. թուին. որ զեկեղեցին յափշտակեաց Նիկօլն, և մնացին այնպէս մինչև որ հասին ի ՌՃԲ. թիւն մեր։

Յորում ժամանակի տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի գնաց յԵրուսաղէմ, և անտի եկն ի մեծահանդէս քաղաքն ի Կոստանդնուպօլիս, որոյ գալստեան համբաւն հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս, նա և յԻլով քաղաք և ս եհաս։

Ի սոյն ժամանակի հանճարեղ խորհրդական Նիկօլ եպիսկոպոսն, նկատեալ տեսութեամբ իւրոց մտաց, թէ ժողովուրդքն այսքան չարչարեցան, և ոչ կասեցան ի բիրտ կամաց իւրեանց, այլ տակա-

ւին ի նոյն կամս յամառեալ կան, վասն որոյ խորհեցաւ գնալ ի Կոստանդնուպօլիս առ Կաթուղիկոսն Փիլիպպոս, զի թերևս բարձցի յինքենէ անուն բանադրեցելոյ, նա և ընկալցի ի նմանէ ի վերայ ժողովրդեանն թուղթ օրհնութեան, և առ ինքն հնազանդութեան: Բայց զի էր դատարկ և ունայն ի գոյից, և ոչ ունէր պաշար ճանապարհի, վասն որոյ խորհէր գտանել սմին հնար, զոր և եգիտ այսպիսի կերպիւ: Եւ էր ի Թօխաթ քաղաքի յազգէն Հայոց այր ոմն երևելի և անուանի, որում անունն էր մահդեսի Մարկոս. որ ետ գանձս յոլովս Սիմոն անուամբ որդւոյ իւրոյ՝ և առաքեաց յաշխարհն Իլախաց վաճառականութեան աղագաւ: Եւ Սիմոնս այս եկեալ եհաս յԻլով քաղաք՝ հանապազ ուտէր և ըմպէր և կեայր ի խրախութեան, նաև եղև ծանօթ և բարեկամ ընդ Նիկօլ եպիսկոպոսին, զոր և խոստացաւ եպիսկոպոսին, և ասաց, թէ ունիս զկամս գնալոյ առ կաթուղիկոսն, մի հոգար վասն պաշարի, զի որքան և պիտոյասցի քեզ դրամ վասն ճանապարհի, զամենայն ես տամ. զոր և ըստ իւրում խոստմանն ետ եպիսկոպոսին զերկու հազար զուռուշ նազտ դրամ. իբրև զայն էառ եպիսկոպոսն, ապա ելեալ յԻլովայ եկն ի Բուղդան և գնայր առ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս:

Զայս տեսեալ ժողովրդականացն Հայոց՝ որ յԻլով, թէ գնաց Նիկօլ եպիսկոպոսն առ կաթուղիկոսն, սահմանեցին և նոքա զայր ոմն երևելի յիւրեանց կողմանէ, որ էր մի ի դատաւորացն Հայոց, որում անունն էր Խաչքօ, գնալ առ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս, տուեալ նմա գրեալ թուղթս և պատուիրեալ բանս բազումս. և Նիկօլ եպիսկոպոսն և Խաչքօ դատաւորն՝ որիշ ի միմեանց գնացեալ հասին ի Կոստանդնուպօլիս՝ և պատահեցան կաթուղիկոսին,

Եւ ի յոլով աւուրս զկնի բազում խօսից և գործոց, կատարումն գործոյն այն եղև՝ զի կաթուղիկոսն Փիլիպպոս հրամայեաց, որ բանս չորս գլխով յանձն առցէ Նիկօլ եպիսկոպոսն, և զայնս ձեռնագրով իւրով դրոշմեսցէ, և տացէ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին: Նախ՝ զի զդաւանութիւն Լուսաւորչին, և զնորին աթոռակալ հայրապետացն դաւանեալ խոստովանեսցի Նիկօլն, և իւր հետևողքն՝ եկեղեցականք և աշխարհականք: Երկրորդ՝ զի զարարողութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արասցէ ինքն և իւր հետևողքն:

երրորդ՝ զի զվնի վանճանի Նիկոլին՝ ի տեղի Նիկոլին եպիսկոպոս նստցին, ի կաթուղիկոսէն Հ[ա]յոց ի Տիմաճնի լինելոյ օծեալ եպիսկոպոս, և նորին հրամանաւն նստցի ի նոյն վիճակին, և նոյն կաթուղիկոսին հնազանդ և հետևօղ լիցի։ Չորրորդ՝ զի [ի]նքն Նիկոլն միայն յիշեսցէ զանուն փափին, և զայն և[ս] ի պատարագն միայն, և ոչ յայլ ինչ բանս և յարարողութիւնս։ Նա և մի խառնեսցէ ջուր ի բաժակ սրբոյ պատարագին, իսկ յնկեղեցական ժառանգաւորաց և ի կրկերիկոսաց՝ ոչ զք[ա]ռ յիշեսցէ զանուն փափին։ Նոյնպէս և մի յիշեսցէ զվնի Նիկոլին նստող եպիսկոպոսն զանուն փափին ամենևին, ոչ ի բանս և ոչ ի գործս՝ այլ միայն Նիկոլն, և զայն և[ս] ի պատարագն միայն։

Եւ վասն յիշելոյ զանուն փափին, Նիկոլն [ի]նքն խնդրեսցէ ի կաթուղիկոսէն, զի այնմ՝ միայն նեղութիւն արասցէ, քանզի Նիկոլն ասացէ թէ, ձեռնագրեաւն զոր ես տուեալ եմ Ֆռանկաց՝ ի կարգէ լուծանեն զիս, գուցէ մահապարտ և տունիցեն, վասն այսորիկ ներեսցէ կաթուղիկոսն։ Եւ զայս չորս բանս գրեալ ի քարտիսի, [ի]նքով [ի]նքեան և ձեռնագրով գրոշմեալ Նիկոլն ետ կաթուղիկոսին Փիլիպպոսի և կաթուղիկոսն ետ Խաչքս դատաւորին, զի ընդ իւր տարեալ ի քաղաքն Իլով ի պահեստի ունիցին վասն առ յապային զգուշութեան։ Եւ ապա կաթուղիկոսն արձակեաց զՆիկոլն ի կապանաց քանապրանաց, և ետ նմա նոտոս եպիսկոպոսական իշխանութեան՝ իշխել ի վերայ ժողովրդոյն Իլովայ, և պատուիրեաց նմա, զի զգաստացեալ ի թափառական և ի խէնէչ վարուց իւրոց՝ եկեսցէ ի կրօնս և ի բարեշուխզ ճանապարհս արդարութեան, որ վայել է անուան և աստիճանի եպիսկոպոսութեան։ Եւ Նիկոլ եպիսկոպոսն զամենայն հրամանս կաթուղիկոսին հոգւով չափ և յօժար կամօք յանձին կալեալ, և արձակեալ ի նմանէ եկեալ եհաս Իլով քաղաք։

Եւ ժողովուրդքն Իլովայ Համարէին թէ զղջացեալ և [ի]ողեալ էր Նիկոլն զ[ի]ւր վարս իւր, բայց տեսանէին զի ի նոյն վարս կայ անփոփոխ, այլ և յիշէին զանչափ զանձուցն իւրեանց և զանօթութեան վասնուամն, և զրպտմասպատիկ նեղութիւնն՝ զոր հասոյց նոցա եպիսկոպոսն Նիկոլ, այրեալ, խորտեալ տոչորէին սիրտք նոցա։ Վասն այնորիկ ոչ կամէին միաբանել ընդ նմա, նա և առաւել վախչէին և կամէին նեղել [ի]նմանէ։

Եւ մինչ տակաւին ոչ էր գնացեալ Նիկօլ եպիսկոպոսն ի Կոստանդնուպօլիս, Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի Կոստանդնուպօլսոյ զոմն վարդապետ յիւրոց աշակերտաց՝ որում անունն էր Յօհան վարդապետ, որ էր տեղեաւ յԱրղնւոյ, այր փարթամ իմաստութեամբ, և հանճարեղ բանիւ, առաքեաց գնալ յԻլով. զի թերևս գուն գործեալ հնար իմն փրկութեան գտանիցէ եկեղեցեաց նոցա. և ի գնալն Յօհան վարդապետին յԻլով, և ի գալն եպիսկոպոսին ի Կոստանդնուպօլիս, ի ճանապարհին պատահեցան միմեանց. և Նիկօլ եպիսկոպոսն ի Յօհան վարդապետէն ևս էառ թուղթ առ կաթուղիկոսն, վասն ինքեան յանձնարարութեան. և գնաց առ կաթուղիկոսն ի Կոստանդնուպօլիս: Իսկ Յօհան վարդապետն հասեալ յԻլով, մնաց անդէն մինչ որ Նիկօլ եպիսկոպոսն և Խաչքօ դատաւորն ի Կոստանդնուպօլսոյ դարձան և եկին յԻլով:

Իբրև ետես Յօհան վարդապետն թէ ընդդիմանան ժողովուրդքն եպիսկոպոսին, և ոչ կամին հնազանդիլ նմա, սկսաւ միջնորդել ի մէջ ժողովրդեանն և Նիկօլին՝ վասն բառնալոյ զբազմաժամանակեայ զազմուկն և զխռովութիւնն, և զբազում աւուրս բազում խրատով, քարոզիւ, և դասիւ և առանձնակի խօսելով ընդ ժողովրդեանն և ընդ եպիսկոպոսին, բազում ջանիւ և յոլով աշխատութեամբ հազիւ թէ կարաց հաւանեցուցանել զժողովուրդն հնազանդիլ եպիսկոպոսին: Ապա ի միասին առեալ Յօհան վարդապետն զժողովուրդն և զեպիսկոպոսն եբեր[1]) եմոյծ յեկեղեցին իւրեանց, զոր յափշտակեալ էր եպիսկոպոսն: Եւ եղև ի մտանել ժողովրդեանն յեկեղեցին, որպէս զխառնումն գառանց ի հօտս ոչխարաց մարց իւրեանց, գոռումն, և գոչումն, և ողբումն, և աղիողորմ լաց և փղձկեալ սրտիւ յորդառատ արտասուս հեղուլ ժողովրդոցն յաչաց իւրեանց, մեծաւ հառաչմամբ վասն տարփալի կարօտանաց և փափաքանաց՝ որ առ եկեղեցին իւրեանց: Եւ անդէն յեկեղեցւոջն ի նոյնում ժամուն սկսաւ Յօհան վարդապետն մխիթարել զժողովուրդն յԱստուածային գրոց և ի վարուց և յօրինակաց սրբոց, յորոյ բանից վերայ զովանայր սիրտ ժողովրդոց, և ածեալ ի համբոյր հաշտութեան զամենեսեան ընդ

---

1) Սոկ. բերեալ:

եպիսկոպոսին. և ժողովուրդքն և եպիսկոպոսն [1]) մխիթարեալ ուրախացան ընդ արարս վարդապետին և գոհութեամբ օրհնէին զԱստուածն ամենայնի։

Եւ եհաս համբաւ հաշտութեանն առ թագաւորն Լեհաց՝ որում անունն էր Եանգեաժիմիր. քանզի ի քաղաքն Կրով էր թագաւորն յաւուրս յայսոսիկ, որ և կոչեաց թագաւորն առ ինքն զՅօհան վարդապետն և առանձին ի սենեկի խօսեցաւ ընդ նմա բանս բազումս. և լուաւ պատասխանիս հանճարեղ և համեղ բանիւ։ Եւ սիրեաց թագաւորն զվարդապետն և զնուիրակութիւնն արար նմա վասն միջնորդութեան և հաշտեցուցանելոյն զժողովուրդն և զեպիսկոպոսն, և զազգմաժամանակեայ խռովութիւնն բառնալոյն։ Եւ մնաց անդէն վարդապետն Յօհան ամ մի ոչ ինչ և ապա դարձաւ և եկն ի տուրբ Էջմիածինն։ Իսկ ժողովուրդքն Կրովայ և Նիկոլ եպիսկոպոսն, կան ի վերայ նոյն պայմանագրութեանն, զոր առմանեցին Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, և Յօհան վարդապետն մինչև ցայսօր՝ յորում զպատմութիւնս շարադրեցաք ի թուականին մերում ՌՃԹ. ի Մայիս ամսոյ ժ. և 2) ինդրեցաք ի Քրիստոսէ, զի առ յապային և խաղաղութեամբ և սիրով պահեսցէ ի հաճոյս բարեաւէր կամաց իւրոց և ի գովեստ անուան իւրոյ օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն։

ԳԼ. ԽԹ.

Թէ ահր եւ սպառն եկեն պատճառք գեանելոյ զոմն եւ զգիտութիւնս առաքիլն գրոց, եւ զարուեստս իեւակեալութեան, եւ նաւոգիալ սիրեցին ի վարդապետս Հայոց, որ քեռորի յարձակալ եւ անհնս եր լեալ։

Ապրդ՝ ի հնէն և ի վազեմի ժամանակաց կայր դասատուն վարդապետաց ի քաղաքն Բաղէշ, ի վանքն՝ որում անուն Ամրդօլ ասեն, 3) որ յայնմհետէ մի զմի եհաս մինչև ի ժամանակս Հարց

---

1) Ոսկ. չէ. և ժողովուրդքն և եպիսկոպոսն . . . . զԱստուած ամենայնի։—2) Նոյն. չէ. և ինդրեցաք ի Քրիստոսէ . . . . յաւիտեանս ամէն։—3) Նոյն. չէ. ասեն։

մերոց։ Յորում ժամանակի էր յաջորդ և առաջնորդ, պետ և գլուխ վարդապետաց տեղւոյն այնմիկ ոմն վարդապետ Բարսեղ անուն, որ էր այր երևելի և մեծանուն, և յոլով աշակերտաց տէր. և նոյն վանքն Ամրդօլու յառաջագոյն խրթին և յոռի շինեալ էր և այն ևս խարխալեալ էր ի հնութենէ, սա զամենայն շինուածսն միահաղոյն քակեաց, և ինքն վերստին հիմնարկեալ շինեաց և կատարեաց զբովանդակն, զեկեղեցին և զտներն և զայլն, որ ի նոսա։

Այլ և էր ինքն Բարսեղ վարդապետն ի գաւազանէն՝ որ ի Տաթևացւոյն յառաջ եկեալ և սերեալ, այսպիսի կտրգաւ։ Նախ՝ Գրիգոր Տաթևացին, նորին աշակերտ Դանիէլ. նորին՝ Յովհաննէս Համշէնցին. նորին՝ չորթան Գրիգոր Արճիշեցին. նորին՝ Ներսէս, որ մատաղ ասի. նորին՝ Ներսէս Բաղիշեցին. նորին՝ Ներսէս Ամկեցին. նորին՝ Բրգուտ Յովհաննէս Ոստանցին. նորին՝ Բարսեղ Գաւառցին, որ է այս Բարսեղս, 1) որոյ վասն բանս է։ Սորին աշակերտ Մոկացի Ներսէս ի գեղջէն Ասկնջաւսայ, զորոյ մակ անուն բեղլու ասեն, զի մեծ էր բեղն։ Սորին աշակերտ Մելքիսէթ Երևանցի, ի գեղջէն՝ որում անուն էր 2) Վժան։

Արդ՝ այս Բարսեղ վարդապետս յինքենէ իսկ գիտակ էր թէ, գիտութիւն արտաքին իմաստից և քերականութեան ոչ գոյ ի մէջ վարդապետացն Հայոց, և ինքն մեծաւ տարփանօք ըղձայր թերևս հասանել այնմ գիտութեան, ոչ միայն վասն իւր, այլ մանաւանդ վասն ազգին, զի արծարծեալ սփռեսցի ի մէջ ազգիս Հայոց, որպէս զի ամենեքեան հասցեն այնմ շնորհաց և գիտութեան։ Վասն որոյ յարաժամ առեալ ի ձեռս իւր զարտաքին գիրքն, և թէպէտ ոչ գիտէր, այլ անյապազ և անձանձիր ընթեռնոյր. էր զի ուրեք ուրեք հասանէր ի վերայ տեսութեան, և մտաց բանին, և էր զի ոչ. բայց նա ամենայն ջանիւ առանց ձանձրանալոյ միշտ ընթեռնոյր։

Եւ որպէս Տէրն Քրիստոս յառակս երեք նկանակին ասաց, թէ ոչ տացէ վասն բարեկամութեան, սակայն վասն ժտութեան յարուցեալ տացէ նմա զինչ և խնդրեսցէ, այսպէս և սմա ետ. որ

---

1) Ոսկ. չիք. որ է այս Բարսեղս. — 2) Նոյն. չիք. որում անունն էր.

անդադար և անձանձիր տքնութեամբ յար հանապազ կացեալ ի դուռն իմաստից գիտութեան բաղխէր զցայգ և զցերեկ աղօթիւք և ընթերցմամբ։ Իսկ աղբիւրն և տուողն ամենայն իմաստութեան սուրբ Հոգին Աստուած, որ բերանով Էակցին իւրոյ խոստացաւ. թէ խնդրեցէք, և տացի ձեզ, բաղխեցէք, և բացցի ձեզ, հայցեցէք, և առնուցուք, տեսեալ զանդանդաղելի զկանխելն և զբաղխելն սորա, շնորհեաց սմա զխնդրելին. զի ետ տեսութիւն և հանճար մտաց սորա՝ խելամուտ լինել բառին և ոճոյն, և շաւղաց արտաքին գրոց, առանց ուրուք առաջնորդելոյ և ցուցանելոյ բնաւ։ 1)

Քանզի նախ սկիզբն արար սահմանաց գրոցն, կարդայր մինչև ցվերջ պրակին, և դարձեալ դառնայր ի սկիզբն պրակին, այնքան կարդայր և դառնայր, մինչև ամենայն որպիսութեանցն տեղեկացեալ լինէր՝ և ապա անցանէր ի միւս պրակն. այսպէս առնելով մինչև ի տասն պրակն սահմանացն կարդաց, և վերահասու եղև՝ որ այլոց ևս կարէր ուսուցանել։ Եւ ապա թողեալ զսահմանքն էանց ի Պորփիւրն, տեսանել և փորձել զնորին ևս զորպիսութիւն, և սկսաւ մեծաւ ջանիւ ընթեռնուլ և մտածութեամբ խոկալ. և ի բազում աւուրս յոգնակի աշխատութեամբ ընթեռնլով և դառնալով ի Պորփիւրէն՝ զսեռն և զտեսակն ևս եգիտ շնորհօք սուրբ Հոգւոյն։

Եւ յաւուրս ծերութեան իւրոյ այս Բարսեղ վարդապետս կոչեաց զամենայն աշակերտս իւր առաջի իւր, և զոր ինչ և գտեալն էր իմաստութիւն յարտաքին գրոց, դաս ասաց նոցա, զոր նոքա ամենեքեան ի միտ առին, և ուսան. և ապա սկսաւ խօսել ընդ նոսա և պատուիրել։ Որդեակք իմ սիրեցեալք, զորս հոգևոր երկամբք ծնայ ի Տէր, զի ի նախնի վարդապետաց գրեանց մէջն՝ զորս յիշեն, Սեռ, Տեսակ, և Տարբերութիւն, և Յատուկ, և Պատահումն, և Ստորասութիւն, և Բացասութիւն, որոց բազմաց և յոլովից պատահեալ էք ի մէջ Պարապմանց գրոցն, և Գանձուց գրոցն, և Առ որս գրոցն, և այլոց այսպիսեաց, թէպէտ և ընթեռնումք, և անցանեմք, այլ թէ զի նչ են սոքա, և սոցին հե-

---

1) Ոսկ. չիք. բնաւ։

տեւմունքն, և բոլորն և մասունքն, և այլ որպիսութիւնքն մեք ո՛չ գիտեմք. և հարկ է վարդապետաց՝ որ [1]) սոցին ամենեցուն քաջ գիտակ գոլ, զի թարց սոցին գիտութեան, թէպէտ ընթեռնու ոք, զինչ և ընթեռնու, և կարծէ իմացեալ զնա, այլ ո՛չ է իմացեալ ըստ պատշաճին և պարտին. զի ամենայն իմաստութեանց և գրոց, ներածութիւնք սոքա են, եթէ նրբից և թէ արտաքնոց:

Վասն որոյ իբրև զանդառնալի կտակ մահու պատուիրեմ ձեզ, և մանաւանդ ծանր և անբառնալի հարկ ի վերայ ձեր դնեմ, զի որպէս զիս տեսիք, զի հանապազ ընթեռնուի զայս գիրս, և բազում խոկմամբ մտածէի, և երկնէի, այնքան մինչև գտանէի ըզտեսութիւն բանին, և զոր ինչ և գտի շնորհելովն Տեառն, զայն ամենայն ահաւասիկ դաս ասացի ձեզ: Եւ այժմ մեծաւ հարկիւ պատուիրեմ ձեզ, զի և դուք այսպէս առնիցէք, որքան և իցէք կենդանի. և զայս՝ զոր ես դաս ասացի ձեզ, հանապազօր կարդացէք, և ի վերայ սորին դուք և ս աճեցուցէք, ընթեռնլով և յառաջ գնալով. և զոր ինչ և տացէ ձեզ Աստուած սուրբ Հոգին զյինէն ուսեալն և զձեր գտեալն, ձեր աշակերտելոցն դաս ասացէք. և միշտ վարժեցէք զնոսա ի նոյն՝ մինչև ունակասցի ի միտս նոցա, և դուք և ս պատուիրեցէք ձերոց աշակերտելոցն՝ զի ըստ այսմ օրինակի արասցեն. և այսպէս յորդւոց որդիս առնելով՝ հաւատամ ի Տէր, զի բանայ և ցուցանէ զամենայն ճանապարհս և զդրունս չքնաղ և պանծալի գիտութեանս այսմիկ: [2]) Արդ՝ լուսընկալ Հոգի Բարսեղ վարդապետս ըստ ասացելումս պատճառ եղև գտանելոյ արտաքին գրոց գիտութեան, և այսպէս պատուիրելով յաւելաւ առ հարս իւր և հանգեաւ ի Քրիստոս. և եդին զնա ի հանգիստ գերեզմանի ի նոյն վանքն Ամրդօլայ, զոր ինքն նորոգեաց, որոյ [3]) հանգստեան տեղի ընդ սրբոց և երանելեաց եղիցի ամէն:

Եւ ըստ պատուիրելոյ երջանիկ վարդապետիս Բարսղի՝ երեք ոմանք յաշակերտաց սորին արարին. որք էին ի Մոկաց գաւառէն, միոյն անունն Յովսէփ, ի գեղջէն որում անունն է Ոզմի. և միւսոյն՝ Հայրապետ և սորին եղբօրորդւոյն՝ Ներսէս, որք էին ի գեղջէն

---

1) Ոսկ. չիք. որ:—2) Նոյն. այսորիկ:—3) Նոյն. չիք. որոյ հանգստեան եղիցի ամէն:

որոյ անունն է Ասկնջաւս։ Եւ այս Ներսէսս, բեղլու Ներսէսն է, զոր ի կարգ վարդապետացն յիշեցաք ի վեր անդր։ Այս Ներսէսս յոլով աշխատեցաւ՝ և առաւելացոյց քան զԲարսեղ վարդապետն և քան զընկերս իւր։ Եւ ապա ի միտս իւր եկեալ Ներսէս վարդապետս և խոկմամբ ի միտ ածեալ զամենայն ունայնութիւն կենցաղոյս, և զպատազմունս սորա՝ և զպատրանս մեծութեան, զզջացաւ յաշխարհէ՝ և լքեալ թօթափեաց յինքենէ զաշխարհս, և զամենայն վայելչութիւնս սորին. քանզի մեծ անապատն նոր էր շինեալ և հաստատեալ, զորոյ զպատմութիւնն կանխաւ ճառեցաք, և ի նմին պատմութեան Ներսէս վարդապետի յիշումն արարաք, և այն յիշեալ Ներսէսն այս է. և սորա լուեալ զառաքինական ճգնութիւնս միաբանից մեծ անապատին, ելեալ գնաց անդ։ Եւ ի միաբանից մեծ անապատին ոմանք աբեղայք սկսան դաս առնուլ զարտաքին գիրքն ի Ներսէս վարդապետէն. և վասն զի գործնական առաքինութիւնն յարգոյ, և նախապատիւ էր առ նոսա, զի հոգիս զարդարելոյ փոյթ ունէին և ոչ զբան, սորին վասն ոմանք ի դաս առնողացն յետս կացին. բայց ոմն աբեղայ տէր Մելքիսէթ անուամբ՝ որ էր յԱրարատեան աշխարհէն՝ ի գեղջէն զոր Վժան ասեն։ Սա ոչ թուլացաւ յընթերցմանէ արտաքին գրոց, և ոչ մեկնեցաւ ի Ներսէս վարդապետէն, այլ ցորքան ժամանակս եկաց Ներսէս վարդապետն ի մեծ անապատն, եկաց անդէն և տէր Մելքիսէթն. և յորժամ ելեալ Ներսէս վարդապետն գնաց յերկիրն Վասպուրականի ի Լիմ կոչեցեալ կղզին, որ է ի մէջ ծովուն, և շինեաց անդ անապատ, այս տէր Մելքիսէթս ևս գնաց ընդ Ներսէս վարդապետին ի Լիմ։

Եւ յորժամ ժողովեցան յոլովք՝ և բազմացան միաբանք տեղւոյն, հինգ այլ ևս եղբարք միաբանեցան ընդ տէր Մելքիսէթին՝ և ամենեքեան ի ձեռս առին գիրս արտաքինս՝ և սկսան ջանիւ կարդալ։ Եւ յայտ արարեալ նշանեցին յաւուրն ժամ մի առ ի միասին ժողովելոյ, որպէս զի իւրաքանչիւր ոք ի նոցունց՝ զոր ինչ և գտեալ իցէ ի բանից գրոց անդէն ամենեցուն յայտնեսցէ, զի այլքն ևս ուսցին, որով աճեալ և արծարծեալ առաւելասցի գիտութիւնն այն. և այսպէս արարին զամս երկուս, և յայնմ հետէ միաբանեալ եղբարքն ձանձրացեալք յետս կացին յընթերցմանէ ար-

տաքին գրոց, զի աշխատութիւնն յոլով էր, և մխիթարութիւնն սակաւ, զի տակաւին ոչ էին թագաւորեալ ի վերայ բանին, և զճաշակ քաղցրութեան ոչ էին առեալ. որով ամենայն աշխատութիւնքն նուաստ և երկրորդ նմին տեսանի, ըստ վկայելոյն Դաւթի փիլիսոփային։

Բայց տէր Մելքիսէթ՝ ոչ եթող զարտաքին գիրքն, և ոչ թուլացաւ ի նորին ընթերցմանէ, այլ անդադար տքնութեամբ զցայգ և զցերեկ ընթեռնոյր և մտածէր, և բերեալ առ Ներսէս վարդապետն ցուցանէր, և հարցանէր թերևս ուղիղ իցէ գտեալն բան։ Եւ ընդ բազմաջան ընթերցմանն, զոր առնէր և խոկար ցանգ. հանապազ ի տեսական իմաստութիւնն, և զգործնական առաքինութիւնն ևս ընդ նմին[1]) ի միասին բարձեալ տանէր. զի զկարգ անապատին հաւասար ընդ հասարակ եղբարցն անպակաս կատարէր, նա և գերագոյն քան զնոսա, ի գիշերի կանխէր յաղօթս և ի պաղատանս առ Տէրն և տուողն ամենայն իմաստութեան ի Տէր Աստուած, բանալ նմա զդուռն իմաստութեան գրոց՝ և խելամուտ առնէր նորին հանճարոյ։

Եւ զոր ինչ վասն նախ ասացեալ վարդապետացն պատմեցաք, սա բազմապատիկ առաւել քան զնոսա, երկս և աշխատութիւնս կրեաց ի վերայ արտաքին գրոց, զի թող զայլ ժամանակսն զոր ընդ ընկերացն, և կամ չափաւոր ճգնութեամբ զտքնութիւն կրեալ էր, այլ յատուկ տասն ամ առանց թուլանալոյ և ներելոյ ինչ, զմարմինն իւր ի խաչ բարձեալ՝ կարեօք և ցանկութեամբ հանդերձ ըստ Պօղոսի. և քան զայս ևս առաւել յամս երկուս յօրն մէկ հաց ճաշակեալ և ոչ այլ ինչ։ Եւ յայն երկու ամն ամենևին լուռ եկաց և ընդ ումեք ոչ խօսեցաւ, այլ ընդ Աստուած՝ և ընդ գրոց իմաստութեան. և ամենևին մերձ հրոյ ոչ գնաց, և ճրագ և կամ լոյս ի խուղն իւր ոչ տարաւ, այլ միշտ ի տուէ գիրս վերծանէր և ի գիշերի խոկայր։

Իսկ անքննելին յամենայն էից սուրբ Հոգին Աստուած՝ որ քննէ զամենայն և զխորս Աստուծոյ, հայեցեալ յանդառնալի յոյսն և յանձանձիր խնդրելն նորա, եհեղ առ նա զշնորհս իմաստութեան

---

1) Ոսկ. չիք. ընդ նմին։

և գիտութեան, և պարգևեաց զխնդրելին, յաղագս ստէպ ժտելոյ նորա, և ըստ առակելոյ իւրոյ Էակցին Տեառն Յիսուսի:

Քանզի գիտութեան ամենայն արտաքին գրոց անտարակոյս ի վերայ հասեալ գիտող եղև. Սահմանացն, Պորփիւրին, Ստորոգութեան, Պէրիարմէնիասին, Աշխարհացն, Առաքինութեան, Վերլուծականին:

Այլ և զամենայն ազգաց տօմարն՝ որոց պատճէն գրեալ կայ ի միջի մերում, քաջ և անտարակոյս եհաս ամենայնի, գիտելով զսկիզբն և զպատճառն և զամենայն հետևմունս նոցա: Այլ և քերականութեան գիտութեան եղև տեղեակ և գիտող առաւել քան որք էին ի ժամանակին:

Արդ՝ ոչ թէ այս միայն է շնորհք և գիտութիւն նորա՝ զոր պատմեմք, քանզի յաստուածաշունչ գրոց, և ի բանից վարդապետաց, կարի յոլով բան ի բերան առեալ էր, որ հանապազ քաղէր: Այլ զայս արտաքին գրեանս յայն սակս յիշեմ և շնորհակալ լինիմ նմա, զի զայսպիսի այլաշաւիղ, և այլատեսակ, և այլանուն, և անընտել բանս, առանց վարժողի և թարց ուրուք ուսուցանողի՝ իւրովի եգիտ զամենայն իսկզբանէ մինչև ցկատարածն:

Եւ ի կատարել մարմնոյ հասակին քան զոր առաւել կատարեալ էր իմաստութեան և հոգւոյ հասակն, կամովք իւրովք վարդապետն Ներսէս և վկայութեամբ ամենայն եղբարց անապատին, յառաջ կոչեաց զնա ի բարձրագոյն տեղի և ի պատիւ ըստ հրամանի Տեառն, թէ բարեկամ ի վեր մատիր, և շնորհեաց նմա զգաւազան վարդապետութեան, որ յարաժամ քարոզութեամբ աղբերաբար իմաստութեան ջրով մխիթարեալ զովացուցանէր զլսողսն:

Եւ յաւուրս ժամանակին այնմիկ, 1) Մովսէս վարդապետն՝ որ եղև կաթուղիկոս Էջմիածնի, այն ինչ նոր սկսեալ էր նորոգութիւն սուրբ յԱթոռոյն Էջմիածնի և շինութիւն պարսպին, և համբաւ նորոգութեան սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, 2) և Մովսէս վարդապետի կաթուղիկոսութեանն հրատարակեալ էր ընդ ամենայն աշխարհ, առ որ ամենեքեան տենչացեալ գային ի տեսութիւն նոցին. այսու աղագաւ Մելքիսէթ վարդապետ ելեալ ի

1) Ոսկ. այնորիկ.—2) Նոյն. չէր. Էջմիածնի.

Լմայ անապատէն և եկեալ ի բարձրագահ աթոռն ի սուրբ Էջմիածին. և երկրպագեաց Քրիստոսակոխ սրբոյ տեղւոյն և տաճարին, և հանդիպեցաւ տեսութեան Մովսէս կաթուղիկոսին, և նորին աշակերտացն, յորոյ գալստենէ ուրախութիւն անպատում եղև ամենեցուն։

Եւ լինէր յորժամ Մելքիսէթ վարդապետն կանխէր ի դաս և ի քարոզ, իբրև զյորձանս ուղխից և հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանոյ նորա, յորոյ իմաստութիւնն ամենեքեան ապուշ եղեալ՝ հիանային և բազձային։

Եւ յաւուրսն յայնոսիկ Մովսէս կաթուղիկոսն զմեծ աշակերտն իւր զԿեսարացի Խաչատուր վարդապետն՝ եղբարբք ոմամբք առաքեաց ի Լեհաց աշխարհն յաղագս նուիրակութեան սուրբ Էջմիածնի. և վասն զի ոչ ընդդիմակայ ախոյեանի պատահեալք էին եղբարքն՝ որք ընդ Խաչատուր վարդապետին, վասն որոյ ի միտս իւրեանց կարծէին զինքեանս գիտնականս և կարողս ոմանս գոլ։ Եւ անդ յԻլով քաղաքի՝ յազգէն Ֆռանկաց պատրիկք ոմանք եկին առ աշակերտսն Մովսիսի վասն հակաճառութեան, և հարցին նոքա ցմերսն նախ ի քերական արհեստէն, և ասացին՝ վարեմ բառս անո՞ւն է թէ բայ, և մերքն անհմուտ գոլով զայլ և այլ պատասխանիս ասէին. յայնժամ նոքա քամահելով և ծիծաղելով այպն արարեալ են զմերովքն. և ի բազում աւուրս վասն հակաճառութեան այսպէս են արարեալ. յայնժամ մերքն ի սիրտ և յոգի խոցեալք են, և իմացեալ թէ զայն, զոր գիտեն, ոչ է գիտութիւն, այլ պարտ է նոցա զարտաքին գիրքն կարդալ, և անդէն ի մտի եդեալ են հաստատութեամբ, թէ գնամք յԷջմիածին առ Մելքիսէթ վարդապետն, զայլ ամենայն ինչ թողեալ արտաքին գիրքն կարդամք ի նմանէ։ Եւ յորժամ հասին յԷջմիածին առ ժամայն սկսան ի նոյն գործն ձեռն արկանել, և ոմանք և ս յեղբարց ի միաբանիցն Էջմիածնի։ Ընդ նոսին յարեցան ի դաս առնուլ. և յորժամ միաբանեալ եղբարքն եկին առ Մելքիսէթ վարդապետն, և սկսան դաս առնուլ, նախ՝ զքերականութիւնն դաս առին, զկնի նորա[1]) զՍահմանքն սկսան,[2]) և ապա զՊորփիւրն, զՍտորոգու-

---

1) Ոսկ. չէր. զքերականութիւնն . . . նորա։—2) Ռաբտ. երեց. չէր. սկսան։

թիւն, զՊերիարմենիասն, զԱշխարհացն, զԳովելին. զկնի սոցա ամենեցուն զամենայն ազգաց տօմարսն։

Եւ ի զրաւ այսմ ամենայնի, զոր դաս ասաց Մելքիսէթ վարդապետն աշակերտեալ եղբարցն, յայնժամ [1]) մեծաւ ցնծութեամբ և բերկրեալ հոգւով համբարձեալ զձեռս իւր յերկինս սկսաւ գոհանալ զԱստուծոյ՝ և փառաւորէր և շնորհս խոստովանէր զՏեառնէ, և ասէր աշակերտեալ եղբարցն։ Ոչ այլ ինչ խոկումն կամ մտածութիւն գոյր ի սիրտս իմ, բայց միայն վասն իմաստութեանս այսմիկ [2]) զոր բազում և անթուելի չարակրութեամբ հաղիւ թէ [3]) գտի, և այն ևս շնորհելովն Տեառն, երկնչէի թէ առանց ումեք ուսուցանելոյ մեռանէի, և այս պանծալի և չքնաղ գիտութիւնս ընդ իս ի հող մտեալ ամփոփիւր. բայց արդ՝ որովհետև դաս ասացի ձեզ, և զընկալեալն ի Տեառնէ զարծաթ բանին արկի ի սեղանաւորս, այսուհետև փոխանակ տրամութեան՝ ունիմ մխիթարութիւն, զի թէպէտ ես մեռանիմ, այլ սերմանեալն առ ձեզ բան Տեառն մնայ յաշխարհի. և զոր ինչ ես յամս հնգետասան, և այլ աւելի, մեծաւ տաժանմամբ հաղիւ թէ [4]) կարացի գտանել, արդ՝ հեշտ և դիւրին յամիսս ութ ձեզ ընձեռեցի։ Բայց խնդրեմ ի ձէնջ եղբարք իմ սիրեցեալք ի Տէր, որպէս պատուիրեցին մեզ նախնի վարդապետքն մեր կտակ արարեալ և հարկ եդեալ ի վերայ մեր, նոցին նման և ես այսօր ձեզ պատուիրեմ, և զնոյն հարկ դնեմ ի վերայ ձեր, զի մի թուլանայցէք՝ և մի տայցէք հանգիստ աչաց կամ նինջ արտևանաց, այլ բուռն առեալ զշաւիղս իմաստութեանս այսմիկ, և յաւուրս կենաց ձերոց անդուլ և անդադար աշխատեցէք ի վերայ սորին մինչև ցօր վախճանի ձերոյ։ Եւ ես յուսամ ի սուրբ Հոգին Աստուած, յաննախանձ պարգևատուն, զի բազմապատիկ առաւելեալ արդիւնաւորեսցէ զձեզ շնորհօք քան զմեզ, և զոր ինչ պարգևեսցէ ձեզ, աննախանձաբար ուսուցէք այլոց խնդրողաց՝ ով ոք և իցէ։

Յետ այսորիկ անկաւ ի մահիճս հիւանդութեան Մելքիսէթ վարդապետս, քանզի վասն առաջին վշտամբեր ճգնութեանցն,

---

1) Ոսկ. չիք. յայնժամ։—2) Նոյն. այսորիկ։—3) Նոյն. չիք. թէ։—4) Նոյն. չիք. թէ։

զոր ի Լմայ անապատին դիմակայեալ տևեալ էր ցրտոյ և ստռնամանեաց ձմերայնոյ. ցուրտ քամի ունակացեալ էր ի մարմ նոջ նորա, յորմէ պատճառէ ստէպ ստէպ հիւանդանայր. յայն սակս հաճեցուցեալ եղբարքն զՄելքիսէթ վարդապետն, և բերին ի վերայ նորա բժիշկ, զի թերևս բժշկական դեղօք փարատեսցէ զցուրտն ի նմանէ. իսկ բժշկին անհմուտ գոլով՝ յոլովագոյն ի գործ էարկ զջերմ դեղն ի մարմին նորա, յորմէ պատճառէ չորացեալ խշկեցան ամենայն մասունք ներսին փորոտեաց նորա. քանզի ուժգին ջերմութիւն դեղոյն այրեաց զմասունս ներքին անդամոց նորա, զսիրտ, զլեարդ, և զթոք, և զայլ մասունս, որով հիւծեալ մաշեցան ամենայն միսք անդամոցն, և այնու հիւանդութեամբ վճարեաց զկեանս զայս, և գնաց առ վերին իմաստութիւնն՝ ի Տէրն Քրիստոս:

Եւ եղև վախճան բազմաշխատ վարդապետիս Մելքիսէթի յԵրևան քաղաքի, ի վանս դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի, և տարեալ զնա ի հանգիստն հասարակաց՝ ի բլուրն, զոր անուանեն Կոզեռ. զի վասն գերեզմանի Կոզեռ վարդապետին, որ անդ է՝ այնպէս կոչեն զբլուրն, և անդ մերձ գերեզմանի Կոզեռ վարդապետին պատրաստեցին հանգիստ. և անդ հանգուցին զպատուական և զսրբասնունդ նշխարս մարմ նոյ նորա, և գրեցին զանունն ի վերայ տապանին. և եղև վախճան սորին ի ՌՁ. թուականիս մերում: Եւ ի սկիզբն ճառիս զոր ի կարգս վարդապետացն յիշեցաք զԳաւառացի Բարսեղ վարդապետն, և սորին աշակերտ Մոկացի բեզլու Ներսէսն, և սորին աշակերտ Երևանցի Մելքիսէթն ի Վժան գեղջէ. այն Մելքիսէթն այս է՝ զորոյ զպատմութիւնն ճառեցաք. որոյ յիշատակն [1]) օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթիւք նորա Տէր մեզ ողորմեսցի ամէն:

Իսկ այնք եղբարք՝ որք միաբանեցան և դաս առին զարտաքինն ի Մելքիսէթ վարդապետէն, թէպէտ և ամենայն ոք ջանաց և աշխատեցաւ և կարդաց ըստ իւրում կարի, բայց մի ոմն ի նոցանէ Սիմէօն անուամբ աբեղայ, նորոգ երիտասարդ, որ էր ազգաւ Ջուղայեցի, որք այժմ բնակեալ են յԱսպահան քաղաքի. այս Սի-

---

1) Ոսկ. չիք. որոյ յիշատակն . . . . . ողորմեսցի ամէն.

մէօնս յոյժ առաւելացոյց։ Վասն զի այն զոր կանխաւ պատմեցաք, թէ աշակերտքն Մովսէս կաթուղիկոսի գնացեալ յԻլով քաղաք պատահեցան հակաճառութեան Ֆռանկաց, ընդ որս էր և այս տէր Սիմէօնս. որոյ վասն և այժմ ի ժամանակս առնլոյ դասին կարի յօժարութեամբ և ջերմեռանդ սրտիւ և պասքատոչոր կարօտիւ առնոյր զդասն՝ և յարաժամ կարդայր։ Իբրև վերջ եղև դասին՝ ելեալ տէր Սիմէօնս յԷջմիածնէ գնաց յԱսպահան քաղաք. քանզի տէր Սիմէօնիս վարդապետն, որ էր Կեսարացի Խաչատուր վարդապետն, որ յոլով հարանց վարք և ժամագիրք տպագրեաց, այս Խաչատուր վարդապետս, ի Մովսէս կաթուղիկոսէն առաջնորդ կարգեալ էր Զուղայեցւոց ժողովրդեանն, որք յԱսպահան քաղաքին էին։ Յետ աւարտման դասին էառ զտէր Սիմէօնն և գնաց յԱսպահան քաղաք ի վանս իւր՝ զոր ի մէջ Զուղայեցւոցն շինեալ՝ և Խաչատուր վարդապետս զամենայն աշակերտս իւր ի մարմնական գործոց յապահով պահէր. վասն որոյ և աշակերտքն միշտ և հանապազ ի կարդալ և յընթեռնուլ կային։ Եւ մանաւանդ ի վերայ տէր Սիմէօնիս առաւել գութ և խնամ ունէր, որոյ խնամարկութեամբն տէր Սիմէօնս կարի առաւել աճեցոյց զուսումն իւր, զի զարտաքինն՝ զոր դաս էր առեալ՝ յառաջ եբեր և սկսաւ կարդալ կարգաւ, և մտախոհ լինէր զցայգ և զցերեկ անդուլ և անդադար տքնութեամբ, ոչ տալով հանգիստ աչաց, և ոչ նինջ արտևանաց։ Այլև ինքն տէր Սիմէօնս ի բնէ ունէր միտս սուր և ծննդական, և այս արտաքին իմաստութեանս կարդալն ևս պատահեցաւ նմա ի տիս երիտասարդական հասակին՝ որ առնու և պահէ և աճեցնէ.[1]) և ջան, և երկն, և վաստակն անչափ էր, զոր կրէր յընթեռնուլն, զի բերանն յընթերցմանէ, և միտքն ի խոկմանէ ոչ կայր պարապ ամենևին, ի տան, ի ժամատեղ և ի դուրս ուր և լինէր։

Եւ զամս երիս ի յընթերցումն և ի խոկումն կապեալ ունէր զինքն բազում ջանիւ և յօժարութեամբ, այլ և մեծաւ պաղատանօք և արտասուօք խնդրէր ի հեշտալուր Տեառնէ, զի արժանի արասցէ զինքն այնպիսւոյ չքնաղ և պանծալի և գերագրական ի-

1) Ս-կ. աճեցուցանէ։

մաստութեան· զի իբր զմոլի իմն առային իմաստութիւն թևւ և ղ
ունէր զտարփումն յանկական մասին։

Եւ ի բաղմաժամանակեայ և ի միշտաջան աշխատութենէն, յա-
ւելաւ տեսական իմաստութիւնն ի միտս սորա շնորհօքն որբոյ Հոգ-
ւոյն Աստուծոյ, որ հանապազ զարդարէ զեկեղեցիս Քրիստոսի քա-
զմազան շնորհայ իւրոյ, որպէս ուսուցանէ նորին առաքեալն
սուրբն Պօղոս, թէ ումեմն ի Հոգւոյն տուեալ է բան իմաստութեան,
այլում՝ բան գիտութեան. և յն։ Արդ՝ նոյն սուրբ Հոգին պարգևեաց
սմա բան վճիռ և գերազանծ և շնորհալի ի քարոզութիւնս, ի
հակաճառութիւնս, ի մեկնութիւնս Աստուածաշունչ գրոց, կամ
արտաքին գրոց, ի բնական քննութիւնս, և ի փիլիսոփայական
արուեստս, անհամեմատ և գեր ի վերոյ եղև քան զամենայն վար-
պապետս ժամանակիս այսր, որ ամենեքեան խոնարհեալ առ նա
ուսանէին ի նմանէ գասիւ և այլ կերպիւ։ Եւ վասն զի ի մայրա-
քաղաքն յԱսպահան գալով սոցա, որ բուն մայրաքաղաքն է Պար-
սից, յորմէ աղգէ արք փիլիսոփայք գային և հարցաքննութիւն,
և հակաճառութիւն առնէին. և տէր Սիմէօնն զամենայն եկողս
հիացուցանէր փիլիսոփայական արուեստիւ և բնական քննու-
թեամբ՝ տալով նոցա պատասխանի։ Եւ ամենայն նախատարու ա-
րանց Ջուղայեցւոց տեսանելով զարժանաւորութիւն՝ սորա վկա-
յեցին առաջի Խաչատուր վարդապետին, այլ և իւր իսկ Խաչատուր
վարդապետին տեսանելով զինա ի շնորհս աստուածայինս, գոչեաց
զինա, յեւս գերագոյն պատիւ և յաստիճան, և ետ սմա գաւազան,
վարդապետութեան, զոր[1]) յորդառատ բանիւ քարոզութեանն բերկ-
րեալ զուարճացուցանէր զմիտս լսողացն. և ոչ ունէր կարիս քարոզ-
գրքի կամ հարցնատեսի, այլ առ ձեռն պատրաստ զինչ և պատ-
շաճ պիտոյանար ժամուն, բնաբան ինչ առեալ յԱստուածաշունչ
գրոց· գեղեցիկ և կարգաւոր և պատշաճաւոր շարագրութեամբ
յօրինեալ յարդարէր զբանն, ի փառս Աստուծոյ Հոգւոյն տուողին
շնորհաց։ (Եւ[2] քանզի յար և հանապազ զիտակութիւն մտացն ունէր
ի գիտութիւնս և յիմաստութիւնս ի խոսի և յարտաքոյ և ի ժա-

---

1 Ոմ· պի։—2) Նոյն· պ֊ոյ֊ի Եւ քանզի . . . . . ցվերջ
որ ընդ ֆոլ֊ցիոյ։

մատեղ, և ասէր ինքն Սիմէօն վարդապետս, թէ յաւուր միում կայի յեկեղեցին կանգուն, և բանս ինչ գրոց խոկայի, և քուն ծանրացեալ ի վերայ իմ կանգուն կալով ննջէի և ո՛չ գիտէի, տեսի թէ ի վերայ բեմին կայր կին ոմն որպէս թագուհի և շքեղ փառօք, և ունէր ի ձեռին իւրում գիրք մի, որ թուէր ինձ թէ Աստուածաշունչ իցէ. ձգեաց կինն զգիրքն ի գիրկս իմ և ասաց. առ զդա ի քեզ, ընդ նմին և ազդեցաւ ինձ թէ այն կինն Աստուածածինն է։ Եւ այնուհետև յաղագս որոց բանից և խոկայի դիւրաւ գտանիւր խնդրելին. և համարիմ ես, թէ հրամայեաց ինձ սուրբ Աստուածածինն, այսուհետև զԱստուածաշունչ գիրքն առնուլ ի ձեռս և ի նա խոկալ. և սովաւ հանդերձ ասէր ինքն Սիմէօն վարդապետս, թէ ո՛չ է այս իմաստութիւնս յինէն, այլ ի սուրբ Աստուածածնէն, որ ետ ինձ զայս։) Եւ մինչև էր յԱսպահան քաղաքին, երեք անգամ զարտաքինն և զքերականութիւնն դաս ասաց ընկերաց իւրոց աշակերտակցացն։ (Եւ [1] յաղագս անկիրթ և անհմուտ մանկանց և բռնամիտ արանց, արար նոր քերականութիւն դիւրաւ հասկանալի, իբրև զներածութիւն հնոյ քերականութեանն, որ ի թարգմանչացն թարգմանեալ է. զի սովաւ դիւրաւ հասցին հնոյն գիտութեան, որոյ օրինակն բազմացաւ, քանզի բազումք գազափարեցին։

Եւ ապա ելեալ յԱսպահանայ եկն ի գերադրական և ի բարձրագահ և ի Քրիստոսաբնակ սուրբ Աթոռն Էջմիածին, յորոյ գալըստենէ ուրախութիւն անպատում եղև անդ եղեալ աշակերտացն, և առ ժամայն պատրաստեցան ի դաս առնուլ, ո՛չ միայն Էջմիածնի միաբանքն, այլ և բոլորի վանօրէից գրոց աշակերտեալ աբեղայքն. և միահամուռ ժողովեցան անձինք երեսուն, և սկսան առնուլ դաս։ Նախ՝ սկիզբն արարին ի քերականութենէն, և ապա զարտաքին գրեանքն բովանդակ մինչև ցվերջն. զկնի նորին ըզթուղթն Պօղոսի՝ զԵբրայեցւոց գլուխն. և ամենեքեան օգտեալք և լուսաւորեալք յիմաստից սորա, որք էին բաւական ինքեանց և այլոց։

---

1) Ոսկ. պակասի Եւ յաղագս անկիրթ . . . ցվերջ որ ընդ փակագծով։

Եւ Երևանայ քաղաքի քահանայքն և ժողովուրդքն, յոյժ հաճեալ ի բարս և ի բնութիւնս սորա, զի յոյժ բարեբարոյ և հեղահոգի և անընչասէր բարս ունէր, եկին առ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն և մեծաւ թախանձանօք խնդրէին զնա իւրեանց առաջնորդ կարգել։ Եւ նա ըստ խնդրոյ նոցա արար այնպէս, առաքեաց ի վանս նոցա, որ է ի գաւառին Գառնւոյ, անուամբ Ամենափրկչին, որ մականուամբ ասեն Հաւուց թառ։

Եւ յետ ամաց ինչ արար գիրք մի և անուանեաց տրամաբանութիւն, և է այս գիրքս իբր ներածութիւն արտաքին գրոցն, քանզի շարադրեալ բառքն՝ և բանքն՝ և միտքն՝ և ոճն՝ արտաքին գրոցն դժուարաւ ըմբռնի մտաց մարդկան և բազում աշխատութեան պէտք են։ Իսկ այս, որ Սիմէօն վարդապետս արար, իբր ներածութիւն արտաքին գրոցն ամենեցուն, և որ ինչ այլ և ս որ առ սոսա վերաբերին։ Զի թէ գայցէ ժամանակ յապագայս, որ գիտութիւն արտաքին գրոց ոպառեսցի յազգէս Հայոց, զոր օրինակ յանցեալ ժամանակս և ի մերս՝ էր լեալ, որպէս պատմեցաք, այս Սիմէօն վարդապետիս արարեալն՝ զոր անուանեաց տրամաբանութիւն, առանց ուսուցանողի՝ եթէ ոք կարդայ կարէ դիւրաւ հասկանալ և ի վերայ հասանիլ, և ապա սովաւ յարտաքին գիրքն ձեռնարկել։

Այլ և զգիրքն Պրոկղի իմաստասիրի, զոր ի Վրաց լեզուէն թարգմանեալ է՝ ի մեր լեզուս, այլ ոմն նախագոյն ելեալ Սիմէօն անուամբ քահանայ, և այս Սիմէօն վարդապետս զայն գիրքն և ս ուղղեաց։ Վասն զի առաջին թարգմանութիւնն աշխատութիւնս բազումս տայր կարդացողին, զի հոլովք անուանցն և խոնարհմունք բայիցն, և շարադրութիւնք բառիցն, ոչ էր ըստ պատշաճին, և ըստ քերական արհեստին, յաղագս որոյ և միտք բանին ընդ նմին այլայլիւր. այլ և ս յոլով տեղիս կրկնաբանութիւնք կային միոյ բանի, և ընթերցողն բազում աշխատութիւնս կրէր և օգուտս սակաւ գտանէր։ Իսկ սա ըստ քերական արհեստին զամենայն ուղղեալ յարդարեաց, որ դիւրաւ իմանի կարդացողին, և բազում օգտութիւն շնորհէ մտաց մարդոյ։

Յետ այսոցիկ ձեռն էարկ հոգեաց գրքին, զի և զնա և ս ուղղեալ դիւրացուսցէ, և մինչդեռ նոր սկսեալ էր զայն՝ քարոզութեան աղագաւ ելեալ գնաց յաշխարհն Յունաց, և եհաս ի քա-

զաքն Եւբոկիայ՝ որ այժմ ասի Թօխաթ. և անդէն սկսաւցաւ ըստ 1) հիւծական բնութեանս մարդկան, և այնու հիւանդութեամբն վախճանեցաւ՝ և անդէն թաղեցաւ. (և 2 պակասէին նորա յազգէս Հայոց՝ եղև սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անվարաւելի ամենայն Հայոց, և մանաւանդ ընկերաց և աշակերտելոց նորա. զոր այժմ հոգւոց հանելով յիշեն և խնդրեն և ոչ գտանեն։)

Եւ եղև վախճան սորա ի մերում թուականիս ՌՃՂ. ի Փետրվար ամսոյ քսան և եօթին, յազգատոհմէ պահոցն. որոյ 3) յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի և աղօթիւք նորա Տէր մեզ ողորմեսցի ամէն։

Զկնի սոցին պատմեսցուք զայլոց ումեմն զմաքրակենցաղ զառնն զարդիւնաւորութիւնն, որոյ անունն Սահականնոս վարդապետ յորջորջիւր։

Որ էր ինքն ի մայրաքաղաքէն Իլովայ և յազգէն Հայոց, յազատ և ի փարթամ տանէ, բարեպաշտ ծնողաց զաւակ, որ ի տիս տղայութեան իւրոյ վարժեցաւ ի դպրատունս Իլովացւոց՝ գրով և լեզուաւն Լատինացւոց, և ուսաւ զարուեստս քերականութեան 4) և զարտաքին գիրս փիլիսոփայից։

Եւ ի ժամանակին՝ յորում Նիկոլ եպիսկոպոսն Իլովայ նեղէր և վտանգէր զՀայազուն ժողովուրդն՝ որ 5) յԻլով էին, ծնօղք Սահականնոսիս՝ վասն քարեպաշտութեան և վասն ուղղափառութեան, հանեալ զսա յԻլովայ՝ առաքեցին ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին ի ժամանակս Փիլիպպոս կաթուղիկոսին։ Եւ յորժամ եհաս Սահականնոս յԷջմիածին, ուսաւ զլեզու և զգիր Հայոց, և ի բերան էառ զսաղմոս և զշարականն, և զայլ եկեղեցական ուսմունս։

Այնուհետև սկսաւ ընթեռնուլ զԱստուածաշունչ գիրս և զերկոտասան վարդապետաց, և զփիլիսոփայից. և վասն զի յառաջմէ

---

1) Ոչ. չէ. ըստ հիւծական բնութեանս մարդկան և այնու հիւանդութեամբն.—2) Նոյն. պակասէ և պակսին նորա . . . ցվերջ ու ընդ ֆոլիոցիով—3) Նոյն. չէ. որոյ յիշատակն . . . ողորմեսցի ամէն.—4) Նոյն. զճարտասանական.—5) Նոյն. չէ. որ յԻլով էին.

գիտէր զլեզու և զգիրս Լատինացւոց, յետոյ ուսաւ և զմերս, և զերկոսեանն առ միմեանս համեմատելով խոկայր ինոյնն և մտավարժէր, վասն որոյ առաւելաւ քան զայլ ընկերս իւր. այլ և էր մտօքն սուր և ծննդական, առնող և պահող և միշտ ընթերցող. և վարուքն մաքրակենցաղ՝ և պարկեշտ: Զորոյ զուսումն և զմաքրութիւն վարուց տեսանելով ամենայն վարդապետաց՝ վկայեցին առաջի Փիլիպպոս կաթուղիկոսին. այլ և ինքեան իսկ տեառն Փիլիպպոսի տեսանելով զարժանաւորութիւն նորա, կոչեաց յևս գերադրական ի փառս, զի յետ օրհնելոյ զնա կուսակրօն քահանայ, ետ նմա իշխանութիւն վարդապետական. ասելով[1]) բարեկամ՝ ի վեր մատիր՝ ըստ տէրունական առակին:

Եւ ինքն Ստեփաննոս վարդապետ օր ըստ օրէ վարժէր և կրթէր զանձն ուսմամբ, և պարկեշտ վարուք. վասն որոյ ընկալաւ զշնորհըս ի Հոգւոյն սրբոյ, և ինորին պարգևացն՝ թարգմանեաց չորս գիրք ի Լատին գրոյ և ի լեզուէ՝ ի Հայ գիր և ի լեզու: Որոց մինն է Յօսէպոս պատմագիրքն, բայց ոչ զբովանդակն, այլ զայն միայն, զոր ի վերայ Երուսաղէմ քաղաքին, և Հրէից ազգին պատերազմունք յարեան, որ է վեց հատոր: Եւ երկրորդ՝ Դիոնէսիոսի Արիսպագացւոյ գիրքն. զի թէպէտ առաջին թարգմանեալն Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյն գոյր ի մէջ մեր, այն համառօտախօս և դժուարահասկանալի էր. իսկ սորայս թարգմանեալն այլուի[2]) նոյն ինքն է, բայց դիւրահասկանալի է՝ որ ոչինչ մնայ անհաս յընթերցողէն, զի մեկնութիւնն յաճախ է և դիւրահաս: Եւ երրորդ՝ գիրք մի է[3]), որոյ անունն է գիրք պատճառաց, այլ և կոչեն զնա ի վեր քան զբնականս, որ է ինքն[4]) աստուածաբանութեան գիրք, զի աստուածաբանութիւն է ամենայն բանք նորա, և է ինքն պրակք, երեսուն և վեց: Զորրորդն գիրք՝ բանք առակաւորք, որ զվարուց և զկենցաղավարութենէ մարդկան պատմէ, իբր թէ օրինակ ամենայն մարդկան, որոյ մակագրութիւնն էր Լատին լեզուաւն, հա-

---

1) Ոսկ. չիք. ասելով բարեկամ՝ ի վեր մատիր՝ ըստ տէրունական առակին. — 2) Նոյն. չիք. այլուի նոյն ինքն է. — 3) Նոյն. չիք. մի է. — 4) Նոյն. չիք. ինքն.

յելի վարուց. և յորժամ թարգմանեցին ի Հայոց լեզու, այլուի զնոյն մակագրութիւնն մակագրեցին հայելի վարուց. և յոյժ համեղ և ախորժ են բանք այս գրոյս:

Արդ՝ մինչև ցարդ, այսքան արդիւնս արար սա յեկեղեցիս Հայոց. (խնդրեսցուք[1] ի բարեպարգև Տեառնէ Աստուծոյ, զի ընդ երկար կենօք պահեսցէ զսա թարց իմիք վտանգի. զի այլ ևս արդիւնս յաւելցէ յազգս և յեկեղեցիս Հայոց:

Այլ և պարտ վարկանիմ մեզ ականատես եղելոցս ոչ զանց առնել և այլովք ևս շնորհալից արամբք. թէպէտ և են աշխարհականք, այլ զի են հաւատով քրիստոնեայք և յազգէս Հայոց, որք են պարծանք և օգուտ մերում ազգի, որոց անուանքն են վարպետ Մինաս և վարպետ Յակոբջան, և են սոքա երկոքեանս ի ցեղէն Զուղայեցւոց:

Այս վարպետ Մինասս ստացաւ իւր արուեստ պատկերահանութեան և ծաղկարարութեան. քանզի ի ախ տղայութեան իւրոյ ի պատճառէ իմեքէ եղև սմին գնալ ի քաղաքն Բէրիայ, որ է Հալապ. և անդ եգիտ զայր ոմն պատկերահան վարպետ, որ էր ազգաւ Ֆռանկ, աշակերտացաւ Ֆռանկ վարպետին և ուսաւ ինմանէ. և յետ ուսանելոյն ինքնագլուխ եղև. և եկեալ ի քաղաքն Ասպահան բնակեցաւ ի տան իւրում, որ էր ի մէջ Զուղայեցւոց, և գործէր զարուեստն իւր զպատկերահանութեան: Եւ վասն կարի առաւել վայել չակերտ գեղեցկատիպ չքնաղատես յօրինուածոյ արուեստին, մեծամեծքն Զուղայեցւոց տանէին ի ծաղկել և ի պատկերագրել զյարկս ապարանից և տանց իւրեանց. այսպէս և խոջայ Նագարի որդի խոջայ Սարֆրազն տարեալ ի տուն իւր առ ի զարդարել զապարանս իւր ծաղկօք և պատկերօք: Եւ մինչ տակաւին ոչ էր աւարտեալ զտունսն ի ծաղկելոյն, պատահեցաւ զի թագաւորն Պարսից Շահսէֆի եկն ի տուն խոջայ Սաֆրազին, որոյ նստելով՝ իբրև զննեալ հայէր ի ծաղիկս և ի պատկերս՝ զոր նկարեալ կայր տեսանէր զի չքնաղ և գեղապանծ և յոյժ նմանակի կերպագրեալք են ամենեքեան. սկսաւ հարցանել թագաւորն ի խոջայ Սաֆրազէն վասն նկարիչ վարպետին, թէ ուստի իցէ. և նա ասաց ի մերմէ

1) Սոկ. ասպի պակասի ցվերջ գլխոյս:

ժողովրդենէս և ի Հայոց ազգէս. և ահաւանիկ այժմ յայն իմն ման ի գործի կայ, զոր և հրամայեաց Թագաւորն կոչել զնա. և իրրև եկն՝ հարցեալ Թագաւորն տեղեկացաւ ամենայն որպիսութեանցն: Եւ անդէն ի նմին խրախուճեան՝ որ բաղմեալ կային, հրամայեաց արքայ՝ Մինաա վարպետին՝ և եղոյց ի նախարարաց իւրոց զոմն՝ որոյ անունն էր Զրաղ խան, որոյ կերպարանքն էին յոյժ անգեղ և գժպատեհ, և ասաց. զպատկերս սորա այժմ ասասկն նատեալ նկարեա. վասն իւրեանց զբօսանաց ծաղու և խրախուճեան: Իսկ Զրաղ խան իրրև եառնս ի կատակս առնելոյ նկարեն զպատկերն իւր, վասն որոյ սկսաւ ի կամակել զայս և զբերանն և այլայլել զկերպարանն և շրջմռնջել կոպմէ ի կոպմն, զի ի ներհակս նկարեալ պատկերն ոչ լոյէ ամենևին համանմանի: Բայց Մինաա վասկան ըստ հրամանաց Թագաւորին առժամայն ի նմին տեղւոջ ի մէջ խրախուճեանն նկարեաց զասացելոյ զառնն զպատկերն, որ այնքան յար և նման էր համեմատուճեամբ, որ ընդ Թագաւորին ամենեքեան ի հանդիսին եղեալքն՝ մեծաւ հիացմամբ զարմացեալք եղեն վասն առաւել նմանուճեանն, և փառս մեր առաքէին Աստուծոյ՝ տուողին այնպիսւոյ շնորհաց մարդկան: Եւ յայնմ օրէ և յառ յաղայ Թագաւորն և նախարարքն իւր ոչ Թողին զնա ի ձեռաց, այլ հանապազ ի տունս իւրեանց պահէին վասն նկարահերուճեան:

Եւ եղև զի Թագաւորն Ռուսաց սիրոյ ազագաւ հրեշտակ խաղաղուճեան առաքեաց առ Շահսէֆի Պարսից Թագաւորն. և ընդ բազմազան աղերսանացն կայր հատ մի բաղայ, զոր ազգն Պարսից իւրեանց բառիւն շունդար ասեն. այլ և կայր ոմն այր, որ և նա էր յազգէն և աշխարհէն Ռուսաց, որ վասն ապատաւորուճեան հաւքին եկեալ էր. այս հաւքս և սորին ապատաւոր այրն յոյժ առաւել հաճելի և սիրուժ Թուեցաւ կամայ Շահսէֆի Թագաւորին. յաղագս որոյ Թագաւորն հրամայեաց Նաղաշ Մահմատ բէկին, Թէ զկերպարանս սոցա երկոցունցն նկարեա, զբազային և զիւր պահող ապատաւորին, որպէս և են որ տեսանես: Եւ այս Նաղաշ բէկս էր ազգաւ Պարսիկ, և գլուխ ամենայն պատկերահան և նկարիչ արուեստից որպց, և անուանի յամենայն ազգս Պարսից, որ միայն ի տան Թագաւորին և մեծամեծ իշխանացն իգործի կայր,

և այս Մահմետ բէկս ի բազում աւուրս նկարեաց, բայց ոչ ըստ արուեստին և անդամոցն համեմատ և նման: Եւ ապա Հրամայեաց արքայ՝ Մինաս վարպետին նկարել զկերպարանս բաղային և զնորին սպասաւորին. և նա ըստ աստուածատուր շնորհացն ի սակաւ աւուրս նկարեաց զկերպարանս նոցա, և այնքան համեմատ՝ որ թագաւորն ինքն և ամենայն նախարարքն իւր անպատմելի հիացմամբ սքանչացեալք՝ զարմացեալք կային ի վերայ նորա. և յաղագս այնմ որ կարի առաւել հաւանեցաւ թագաւորն, Հրամայեաց պարգեւս տալ վարպետ Մինասին տասն և երկու թումանս դրամ ինամ և յոտից մինչև գլուխն խղաթ. այլ և գրել ի կարգս զինուորաց թագաւորին, զի ամ յամէ տացեն նմա օլոֆայ (ռոճիկ) յարքունական գանձէ, որպէս և այլոց զինուորաց թագաւորին. և նա վասն Քրիստոսական հաւատոյ՝ հրաժարեալ էր ի զինուորութեան անուանէն և ի նորին յարդեանցն և ի մերձակայութենէ այլազգեացն, և եկեալ ի տան իւրում գործէր զարուեստն իւր:

Եւ վասն առաւել չքնաղ և նմանագիր պատկերահանութեանն՝ յոլով ոմանք աշակերտեալ ուսան ի նմանէ. բայց ոչ ոք հաւասարեաց նմա, զի բնական ունէր շնորհս և տեսութիւն մտաց, որ յառաջագոյն զորպէսն և զհանգամանս, զորակս, և զքանակս կերպարանաց ամենայն իրաց, կերպացուցեալ ճշգրտապէս ի միտս իւր և ապա նկարէր: Եթէ բուսոց և տնկոց, եթէ անասնոց և գազանաց, և թէ թռչնոց և մարդոց: Եւ թէ մարդոց՝ որոց ազգաց և լոյս, թէ Պարսից, թէ Հայոց, թէ Երրայեցւոց, թէ Հնդկաց, թէ Ֆռանկաց, թէ Ռուսաց, թէ Վրաց. քանզի որում ազգի կերպարան, որ նկարէր, ամենևին յար և նման նկարէր. սոյնպէս և ի ներգործութիւնս և ի կիրս մարդկան, յոր ներգործութիւնս և ի կիրս լինէր մարդն. թէ ի ծիծաղել, թէ ի բարկանալ, թէ ի տրտմութեան, թէ յարբեցութեան, թէ յօրանջել, թէ ի խրախութեան, թէ ի մարտ պատերազմի և թէ որ և իցէ կրիւք նկարէր զկերպարանս մարդոյ, որում ազգի և լինէր, ամենևին յար և նման նկարէր: Այլ և զժամանակին կենաց մարդոյն նկատեալ մտօք իւրովք, ըստ նմին և նկարէր զպեղն և զդոյնն. և զկերպարան հասակի մարդոյ նկարէր, ըստ իւրում տրոհութեան՝ որպէս տրոհեալ, զմանազանին ի միմեանց, ֆ. ամեանն, և Ի. ամեան, և Լ. ամեան.

և Խ. ամեան. և յորում հասակի լինէր գաղափարն, այնմ հասակի յարմարեալ նմանեցուցանէր զնկարեալ պատկերն. եթէ ձիթով պատկեր, և թէ առանց ձիթոյ, ի քարտիսի, ի կտաւի, ի տախտակի, ի պղնձի, ի յորմն և այլ ինչ կերպիւ յոր և պիտոյանայր: Այլ և գրոց էր ծաղկող, զինչ և գիրք հանդիպէր՝ ոսկով և լաջվարդով ծաղկեալ զարդարէր, քանզի զամենայն մասնաւոր արհեստ, որ այսմ նկարակերտ արուեստիս հետևի, զամենայնն անթերի գիտէր:

Այլ և հմուտ էր բժշկական արուեստի, մարդկայնոց ներհակ կրից և հիւանդութեան և չորից տարերաց խառնուածոց, և դեղօրէից բնութեան և կազմելոյն. Եւ առաւել սպեղանեաց կազմելոյ և զվէրս բժշկելոյ: Եւ այլ և բազում և զանազան արուեստից հմուտ գոլով սորա, վասն որոյ յիշատակի արժանի համարեալ գրեցաք, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ հաստատուն հաւատով քրիստոնէութեան, և անփորձ կենօք իւրովք զաւակօքն ընդ երկայն աւուրս ամէն:

ԳԼ. Լ.

Պասմութիւն վասն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի Աջոյն:

Որպէս աւանդութեամբ կայ կարգ և սահման ի մէջ ազգիս Հայոց, զի հայրապետ ազգին, որ է կաթուղիկոսն յերիս ամս միանգամ հանէ նուիրակ յԱթոռոյն, որ գնայ առ ամենայն ազգս Հայոց՝ նուիրէ զմեռոնն և առնու զտուրս ողորմութեան ժողովրդեանն և բերէ ի սուրբ Աթոռն: Այսպէս և մեծ[2]) հայրապետն տէր Փիլիպպոս, որ էր կաթուղիկոս սուրբ Էջմիածնի՝ առաքեաց զմեր նուաստութիւնս, որ էաք ձեռնասուն աշակերտ նորին, ի գործ նուիրակութեան սուրբ Էջմիածնի յաշխարհն Յունաց, որ է ընդ իշխանութեամբ Օսմանցւոց: Եւ եղև հասանիլ մեր ի քաղաքն Ամասիայ, յորում ամի էր և թուականն մեր ՌՂԴ. պատահեցաւ

---

1) Ռոկ. չէք. մեծ.

անդ լինիլ և Սեբաստացի Ներսէս վարդապետին, զոր յետոյ եղև կաթուղիկոս Սսոյ։ Եւ որ ի բազում աւուրս ի կարգս զրուցատրութեան, յաւուր միում ասաց Ներսէս վարդապետն առ մեզ. յորժամ օրհնէք զմեռոն՝ զո՞ր սրբութիւն բերէք ի վերայ. և մեք ասացաք. զԱջն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին. և զԱջն Թադէոսի սրբոյ առաքելոյն. և սուրբ Նշանն, որ ի կենաց փայտէն, և զԳեղարդն, որ մխեցաւ ի կողսն Տեառն. և նորա թողեալ զամենայն ասաց, վասն Լուսաւորչի Աջոյն. զայդ որ Լուսաւորչի Աջ ասես, աջո՞յ Աջն է թէ ձախոյ. մեք ասացաք թէ աջոյ Աջն է. ասաց Ներսէս վարդապետն, ընակիչք կաթուղիկոսարանին Սսոյ ասեն՝ թէ ստուգիւ և հաւաստեաւ Աջն սուրբ Լուսաւորչին այն է, որ ի Սիս է, և բերեն վկայ ստուգութեան նորին զայն բանն՝ որ ի շարադրութիւնս հայրապետաց գրեալ է վասն Ստեփաննոսի հայրապետին և վասն Լուսաւորչի Աջոյն, որ գրեալ պատճէն այս է։ Տէր Ստեփաննոս ամս չորս՝ ի սորա աւուրս եղև անհնարին աղետ, զի անօրէն գոռոզ սուլթանն Եգիպտոսի քանդեալ աւերեաց զաթոռ Լուսաւորչին սրբոյն Գրիգորի՝ զկլայն Հռօմէական և ի սուր սուսերի մաշեաց զամենայն. և զմնացեալսն խաղացոյց ի գերութիւն, ընդ որս և զհայրապետն սուրբ, և անդ վախճանի։ Եւ զԱջ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի անդ տարեալ. և յորժամ եմուտ ընդ ապարանս նոցա, պատժեաց զնոսա մահուամբ, որպէս ի ձեռն տապանակին զայլազգիսն, մինչ զի անհամար և անթիւ էին մեռեալքն, մինչև դարձուցին զԱջ ձեռն սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի յերկիրն Կիլիկիոյ առ բարեպաշտ թագաւորն Հեթում, և ապա դադարեաց ցասումն ի նոցանէ։ Արդ՝ նոքա այսու վկայութեամբս ասեն, թէ այն Աջն, որ ի Սիս էր, ստուգիւ այն է Աջն սրբոյ Լուսաւորչին, իսկ զայդ Աջդ, զորարդ ունիք յԷջմիածին. ո՞րպէս գիտէք թէ արդ Լուսաւորչի Աջն է. եթէ ունիք վկայութիւն ի նախնեաց վասն դորին, ցուցէք։ Իսկ մեր լսելով զայս՝ լռեցաք, զի պարզմտութեամբ ունէաք հաւատ հաստատ առ Աջն այն, և ի նոյն հաւատոցն ո՛չ երկմտեցաք, բայց [1]) բազում հոգաբարձութեամբ հետևեցաք գրտանել վկայութիւն ի գրոց, ո՛չ թէ վասն մերոյս հաւատոյ հաստա-

---

1) Ոսկ. չէր. բայց.

տութեան։ Այլ վասն յայտնելոյ ճշմարտութեանն. և հարցողաց պատասխանատրութեան։

Եւ ի շրջելն մերում յամենայն քաղաքս և ի գիւղս, եթէ յարևելից և թէ յարևմտից, ուր և գտանէաք ծերունի վարդապետ, եպիսկոպոս, կամ քահանայ, հարցանէաք վասն սորին խնդրոյ։ Այլ և յամենայն եկեղեցիս՝ ուր և պատահէաք, զամենայն գրոց անդրէն եղելոց զյիշատակարանսն ընթռնուաք, յորոց գտաք բազում՝ վկայութիւն, զորոց զառաւել հաւաստին առեալ աստէն շարագրեցաք։ Գնացաք յԱսպահան քաղաք՝ և մինչ որոնէաք զյիշատակարանս գրոց, գտաք աւետարան մի՝ որոյ յիշատակարանն էր այսպէս։

Արդ՝ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուիս Հայոց, ՊՁԸ. Ձեռամբ Գրիգորի սուտ անուն կրօնաւորի, ի վանս՝ որ կոչի Արգելան. ընդ հովանեաւ մօրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնին, և տեառն Յուսկայ որդւոյ սուրբ գերեզմանին, ի հայրապետութեան Լուսաւորչին. քանզի յայսմ ամի վերացեալ եղև Աջն ի Սսոյ, և ոչ գիտեմք զինչ եղև, ի յառաջնորդութիւն սրբոյ ուխտիս Մկրտիչ վարդապետին։

Հանդիպեցաք ի Սեբաստիայ ի վանս սրբոյ հրեշտակապետին և անդ էր ճաշու գիրք մի, որոյ յիշատակարանն էր այսպէս գրեալ։ Եւ արդ՝ գրեցաւ ճաշու գիրքս ի քաղաքս Արծկէ, հանդէպ սրբարար ծովուս՝ որ մանտր ձկունք ելանեն, ընդ հովանեաւ պատերազմի սուրբ Նշանիս, և ամենամաքուր սուրբ Աստուածածնի կաթուղիկէիս, ի հայրապետութեան մեծ աթոռոյն՝ որ էր ի Սիս, խափանեցաւ. զի Աջն սուրբ Լուսաւորչին անտի գողացան, և յամս երկու ազգս Հայոց անտերունչ մնաց, ի դառն և ի չար ժամանակիս՝ յորում շարժեալ էր պիղծ Ջհանշահն, զի թուականս Հայոց, ՊՂ. էր. որ այս ամենայն բանս եղև։

Գնացեալ յԱսպահան քաղաք ի մէջ Ջուղայեցւոց, գտաք Յայսմաւուրք մի՝ որոյ յիշատակարանն էր այսպէս գրեալ։ Եւ արդ՝ գրեցաւ Յայսմաւուրքս ի թուականութեանս Հայոց մեծաց ՊՂ. ամին, ի յերկիրս Վասպուրական, ի քաղաքն Վան կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս և այլ սրբոցս, ի հայրապետութեան մեծի Աթոռոյն Սսոյ՝ որ յայսմ ամի Լուսաւորչի

Աչն գոլացեալ տարան, և Աֆտոն ունայն մնաց, ի դառն և ի չար ժամանակի, ի պարտուիթեան Չհանշահին, որ չարաչարեաւք իւրով լցեալ գնաց ի Վրացոսուն, և Վրացիքն զինչ քրիստոնեայք, որ կային ի Հայոց ազգէն. զամենեսեան բռնութեամբ ի Շամշուլտայ բերդն արգելեցին, և այլ ամենևին նոցա ոչ օգնեցին. և չար Չհանշահն չար զօրօքն իւրով գնացեալ ի վերայ, և էառ զդղեակն Շամշուլտայ, և ինն հազար անձինք քրիստոնէից և այլ աւելի՝ հանդերձ քահանայիւք իսաբ սուսերի մաշեցին, և զկանայն և զտղայն գերեվարեցին. զորոց ազէտ տարակուսանացն ոճ կարէ պատմել կամ գրել, և [1]) այս ամենայն վասն մեղաց գան ի վերայ աշխարհիս։

(Ձետ[2] այսորիկ եկաք յԱսպահանայ, գնացաք ի նորին գաւառն, զոր Գանդիման կոչեն, ի գիւղն որ անուանի Վաստիկան, գտաք անգ Ցայսմաւուրք մի՝ որոյ յիշատակարանն էր այսպէս։ Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս Ցայսմաւորացս յամի ՊՂԱ. թուականութեանս Հայոց, ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Կարապետ երիցու, ի խնդրոյ մահդեսի Մխիթարայ։ Եւ գրեցաւ սուրբ գիրքս ի քաղաքս Վան. ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոցս Պետրոսի և Պօղոսի, և սուրբ Սահակայ Հայրապետի. ի կաթուղիկոսութեան տեառն Կիրակոսի, որ ի յայսմ ամի եղև ժողով եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, ի մայրաքաղաքն ի Վաղարշապատ. որոց էր գլուխ մեծ բարեբնապետն Թումայ, և Յովհաննէս վարդապետն, և եդին զտէր Կիրակոսն յԱջմիածին կաթուղիկոս ամենայն Հայոց. և նոր նորոգեցաւ աթոռ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի, ըստ սահմանին մեծին Ներսէսի Հայրապետին և Սահակայ Պարթևին, և մերոյս առաջնորդի սուրբ ուխտին Վարագայ Յովհաննէս եպիսկոպոսին. ի թագաւորութեանն Չհանշահի, որ ի յայսմ ամի էառ զանառիկ բերդն Զբռել և զՀուլամերկ. և այս այսպէս։)

Այլ և գնացաք մեք ի քաղաքն Ուռհայ, և ի մանն Ուռհայոյ ուր կայ տապանն սրբոյն Եփրեմի խուրին Ասորւոյ. տեսաք ճաշոց մի՝ որոյ յիշատակարանն էր ըստ այսմ օրինակի։

---

1) Ոչ. չէ. և այս ամենայն . . . աշխարհիս — 2) Ոչ. չէ. Ձետ այսորիկ եկաք . . . գրվելջ ու ըէ ֆոխ֊ֆձով։

Եւ արդ՝ եղև սկիզբն ձաշոցիս ի սուրբ ուխտս Մատնավանք, և աւարտեցաւ ի քաղաքն Արծկէ, յամի ութհարիւրերորդի, ինընսուներորդի, և երկրորդ ամի ի թագաւորութեան Ջհանշահի որդւոյ Ղարայիւսուֆին, և ի հայրապետութեան Աթոռոյ Լուսաւորչին մերոյ տեղապահի տէր Կիրակոս ընդհանուր Հայոց կաթուղիկոսի. զի մինչ ի սոյն ամս Աջն Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի ի Սիս էր. և ամենայն ազգս Հայոց հնազանդեալ էաք Աթոռոյն Կիլիկիոյ, և այժմ շնորհիւ նորին, և օժանդակութեան Հոգւոյն սրբոյ, վերստին եկն ի նոյն Վաղարշապատ Էջմիածին շողակաթի տաճարին, և հաստատեցաւ Աթոռ հայկազեան սեռի, գերապատիւ և հրաշափառ, զոր պահեսցէ հաստատուն Տէր Յիսուս ամէն. և [1]) այս ևս այսպէս:

Այլ և գտաք Աւետարան մի, իբրև ընթերցաք զյիշատակարանն, և էր գրեալ այսպէս: Եւ արդ՝ սկսեալ եղև սուրբ աւետարանս յԱրզնի, ի վերադիտողութեան հայկազեան սեռի երկուց կաթուղիկոսաց տէր Գրիգորին և տէր Կիրակոսին, զի յորժամ գրեցաւ սուրբ աւետարանս այս Դ. ամ էր, որ Լուսաւորչի Աջն կորէր էր ի Սսոյ՝ և ել համբաւն ի Վաղարշապատ, վասն որոյ ժողովեցան վարդապետք, եպիսկոպոսք, քահայանայք, եօթն հարիւր անձինք, և հաստատեցին զԱթոռն յԷջմիածին, և եդին զամն Կիրակոս անուն այր առաքինի և ճգնաւոր՝ կաթուղիկոս, և հաստատեցին զաթոռ սուրբ Լուսաւորչին. (արդ՝ [2] աւարտեցաւ սուրբ աւետարանս ի յամուր դղեակս յԱրզնի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ նշխարացս, որ աստ կան հաւաքեալ. յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս, յեպիսկոպոսութեան տէր Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին, և յերեցփոխանութեան Յոհաննէս կրօնաւորին ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Աւետիս աբեղայի անարժանի,) ի յաշխարհակալութեան Համզայ սուլթանին. ի թուականութեան Հայոց, ՊՂԳ. ամին. և այս այսպէս:

Եւ յետ գրելոցս այսոցիկ ունիմք այլ ևս հաստատագոյն պատմութիւն վասն գալստեան Լուսաւորչի Աջոյն ի սուրբ Աթոռն Էջ-

---

1) Ոսկ. չիք. և այս ևս այսպէս. — 2) Նոյն. չիք. արդ՝ աւարտեցաւ . . . . . ցվերջ որ ընդ ֆոկոֆթով

միածին, զոր իմ պատահեալ ի քաղաքն Անկիւրիոյ, գտի Յուս-
մաւուրք մի յեկեղեցին, զոր սուրբ Հոգի անուանեն, որ ունէր յի-
շատակարան կարի երկարաբան, բայց վասն կարևոր գոլոյ բանին,
զամենայն բանն նոյն շարադրութեամբն անպակաս գրեցի աստ. և
վասն երկարութեան ոճոյն մի ինձ լիցիս մեղադիր և մի առաջին
շինողին, զի ոճ պատմութեան այնպէս պահանջէ. քանզի երկար է
պատմութիւն որոյ սկիզբն է այս։ Արդ՝ գրեցաւ սուրբ գիրքս յա-
մի թուականութեանս Հայոց ՋԺ. ամին, յերկիրս Քաջբերունւոյ,
ի քաղաքս Արճէշ, ընդ հովանեաւ ամենօրհնեալ սուրբ Աստուա-
ծածնի տաճարիս, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայ կա-
թուղիկոսի ամենայն Հայոց, և ի բռնակալութեան ազգին նետո-
ղաց Ջհանշահ փատշահին, որ ել բազում հենիւք և անթիւ զօրօք.
և գնացեալ եմուտ ի տունն Իրաղայ և զամենեսեան գրաւեաց ընդ
ձեռամբ իւրով, և հասեալ ի մեծ քաղաքն Ասպահան, որ է Շօշ
քաղաք, յոր մարգարէն Դանիէլ զտեսիլն ետես, որ էր ամուր և
բազմամարդ, որոց ընդդիմացեալ նմա պատերազմեցան, և յաղ-
թեալ նոցա էառ զքաղաքն, և զամենայն զօրսն սրոյ ճարակ
տուեալ և ի սուր սուսերի մաշեալ. քանդեալ և աւերեալ, և
զջուր գետոյն կապեալ ի վերայ քաղաքին. զի որք ի նզմունս և
ի ներքնատունս և ի դարանս մտեալ էին և թաքուցեալ, ամենե-
քեան ջրասոյզ և հեղձամղձուկ եղեալ սատակեցան, որ և քաղաքն
ամենայն տապալեցաւ ի վերայ նոցա, զի հողաշէն էր։ Եւ անտի
գնացեալ եմուտ ի Հրէ և ի Խորասան, և զամենայն տունն թա-
թարաց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, և դարձեալ եկն ի թախտն
իւր, ի քաղաքն Շահաստան ի Թարվէզ։ Որոյ ընդ առաջ գնացեալ
մեծ հայրապետն տէր Զաքարիայն աթոռակալ սուրբ Խաչին Աղթա-
մարայ, որ էր թագաւորազն՝ ի թոռանց և ի շառաւիղէ արքային
Գագկայ, բազում ընծայիւք և պատարագօք. զոր յոյժ սիրով ըն-
կալաւ զնա[1]) արքայն արքայից Ջհանշահ փատշահն և դշխոյն Բէ-
կում խաթունն, և պատուեալ մեծարեցին զնա, և ետուն նմա
խլայ և պարգև զԱջ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի. և զպա-
տիւ պատրիարգութեան։ Որոյ առաջնորդութեամբն Աստուծոյ և

1) Ոտ. չիք. զնա։

կամաւ սուրբ Լուսաւորչին և հրամանաւ փաշաշահին, եկեալ յաստուածարեալ և յաստուածանկար սուրբ Գրիգորաշէն և երկնահանգէտ կաթուղիկէ սուրբ Էջմիածինն, յառաքելաշնորհ աթոռ սրբոյն Գրիգորի, և նստաւ ինքնակալ պատրիարք ընդհանուր ամենայն քրիստոնէական ազգի. որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց, և արարեալ զաշխարհ ամենայն լինիլ մի հօտ և մի հովիւ ըստ բանին Տեառն. և հովուէր զամենեսեան ի հաւատս ուղղափառ Նիկիական սուրբ դաւանութեան։ Ընդ այնմ ժամանակին եղև ցասնուլ փաշաշահին ի վերայ ամիրային Բաղիշու. և բարկութեամբ առաքեաց Դ. զօրագլուխս երկոտասան հազար հեծելազօրօք ի վերայ քաղաքին Խլաթայ, և գնացեալ աւարեալ քանդեցին զնա՝ և բազում աւար ի մի ժողովեալ նստան ի վերայ բերդին և նեղէին յառնուլ զնա, և զնոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղէշ՝ և ի Մուշ, ի Խութ և ի Սասունք և յամենայն գաւառսն նոցա։ Զոր տեսեալ նորընծայ պատրիարքն տէր Զաքարիայ զտարակուսանս աշխարհին այնորիկ՝ զգերեվարիլն և[1]) մատնիլն ի ձեռն անօրինաց, զաւերիլն և զքանդիլն. զխախտումն եկեղեցեացն, և զտապալումն սուրբ սեղանացն. զգերեվարիլ սրբութեանցն, և զխափանումն փառաբանութեանցն Աստուծոյ, և զտարաշխարհիկ լինիլն ամենայն խառնիճաղանճ ժողովրդեանն՝ զգերիլն և զտատանիլն։ Զայս ամենայն զմտաւ ածեալ մեծ հայրապետն տէր Զաքարիայն, և ի միտս իւր բերեալ զբանն տէրունական. որ ասէ՝ թէ, ես եմ հովիւն քաջ, հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց, և կատարեալ գործով զբանն, եդ զանձն իւր ի վերայ բանաւոր հօտին Քրիստոսի ի վերայ ամենայն ժողովրդեաննն Բաղիշու, և զօրացեալ ի Հոգւոյն սրբոյ, և արարեալ զսիրտս իւր իբրև զկարծր վէմ, և մտեալ առաջի թագաւորին, ետ զանձն իւր փրկանս փոխանակ բազմաց. տուեալ ձեռագիր և մտեալ դաման առնուլ հարկս յամիրայէն Բաղիշու և տալ կայսերն առ ի մնալ երկրին ի խաղաղութեան՝ և առնել աղօթս վասն կենաց թագաւորին և որդւոց նորա։ Որոյ հաւանեալ արքայն և դշխոյն ետուն նմա նշանագիր և հրաման առնել զինչ և կամեսցի,

1) Ոսկ. չիք. և մատնիլն ի ձեռն անօրինաց. զաւերիլն։

և նորա եղեալ յերեսաց նոցա վաղվաղակի ձիընթաց արշաւմամբ գնացեալ եհաս ի քաղաքն Բաղէշ։ Որոյ լսեալ առաջ եղեալ ամենայն հանդերձ ամենայն մեծամեծօքն իւրովք, և մեծարեալ փառօք ոստաւ գնա ի գլուխ բերդին, և խոստացան առնել զկամս նորա և ոտալ ընդ և խնդրեսցէ. բայց միայն զի յետս դարձուսցէ զամենայն հեծելազօրսն ի բերդէն Խլաթայ։ Եւ նա առեալ զվկայութիւնն ի բերանոց նոցա գնաց ի Խլաթ, և եւս զօրագլխոցն կրկին ձեռագիր, և ցուցեալ նոցա զնշանագիր փառաշահին, և համոզեաց զնոսա՝ որք խաղաղութեամբ գնացին ի տեղիս իւրեանց, և ինքն դարձաւ ի Բաղէշ և նստաւ ամիս երիս և առեալ զխոստացեալ հարկն կայսերական, և ղարեալ մատոյց առաջի փառաշահին, և արար խաղաղութիւն ի մէջ նոցա, և ազատեաց զամենայն խառնիճաղանճ ժողովուրդն զՀայ և զճառնիկ ի ձեռաց անօրինաց և ի գառն գերութենէ. զոր Տէր Աստուած ազատեացէ զնա յամենայն փորձութենէ հոգւոյ և մարմնոյ ամէն։ Եւ նորա դարձեալ ի փառաշահէն նստաւ յամուռն իւր ի սուրբ Էջմիածինն, և մեծարանօք խնդացեալ եղև յերկուց գոռոզաց յայլասեռից՝ ի Թուրքման փառաշահէն և ի Քուրդ ամիրայէն, որպէս զՀօրաքաքել ի Դարեհէ՝ առ ի հոլովել զհաւատացեալ ժողովուրդս իւր։ Եւ եղև կրկին անգամ գնալ Զհանշահ փառաշահին ի տունն Իրաղայ, ի Շիրազ և ի Քրմանն, և էր նորա որպէս մի Հասան-Ալի անուն, որ շրջէր թափառական գվերին կողմամբ գաւառին Ադրբատական, և նա ներգութեամբ չարաչարսոյ ոմանց կամեցաւ ընդունել զմեծ պատրիարքն զտէր Ջաքարիան՝ և պահանջել ի նմանէ գանձս և ինչս. զոր իմացեալ մեծ հայրապետն զներգութիւն նորա, և առեալ զՄ.Ջն սուրբ Լուսաւորչին հանդերձ այլ սպասիւք յաւուրս ձմերայնոյ և գնացեալ մինչ ի Բագուան և անտի եկեալ ի բերդն Բայաղիտի, և անտի [1]) լքեալ ի սուրբ ուխտն Արգիլան, ուր հանդուցեալ կայ պատուական նշխար սուրբ վարդապետին Սահակայ տէր Յուսկայ որդւոյն, և անդ հասեալ յայտնեաց զգանձն աստուածային զՄ.Ջն սուրբ Լուսաւորչին մերոյ զորբոյն Գրիգորի, հանդերձ խաչալամովն, որ նկարեալ կայր ի մի կողմն պատկերն ադրունական, և ի միւս

---

1) Ուխ. չէ. և անտի.

կոչմն Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի, և Թագաւորին Տրդատայ, և չքնաղազեղ կուսին սրբոյն Հռիփսիմեայ, այլ և ոսկեթել յօրինուածով և ազգի ազգի գունով, երանգ երանգ զարդարեալ սուրբ ուրարտին, որ զարմանալի է տեսողացն։ Եւ գէմ եղեալ գալ ի հայրենի աթոռն իւր ի գեղեցկատարմար գմբեթայարկ սուրբ Խաչն Աղթամարայ, և ել համբառ գալոյ նորա Հանդերձ սուրբ Աջովն և Խաչափայտովն, որ բարձրացեալ կայր ի ծայրս ձողոյ, և խաչ ոսկի կառուցեալ ի գլուխ նորա, ընդ որ գրոհ առեալ ամենայն բնակչաց գաւառացն, ընդ որ գայր հայրապետն և ամենեքեան ընդ յառաջ ընթանային խնկով և մոմեղինօք և զնամարք խոյոց և զուարակաց և երիվարագումիւն մատուցանէին սուրբ Աջոյն։ և հայրապետին և համբուրէին զնա մեծաւ փափագանօք, մինչև եկեալ եհաս ի գաւառն Տուրուբայ։ և մտեալ ի քաղաքն Վան, բազում եպիսկոպոսօք, և վարդապետօք, քահանայիւք և բազմամբոխ ժողովրդօք՝ ձիւօք և ձիաւորօք, և խաչվառն առաջի, և քահանայքն յառաջ և յետոյ երգէին քաղցր եղանակօք, և այնպէս պերճ և փառաւոր եմուտ ի քաղաքն Վան։ Իսկ պարոնն՝ այն որ նստէր յամուրն Շամիրամայ ի բերդն Վանայ Մահմուտ բէկ կոչեցեալ, որ էր կալծնեղբայր Ջհանշահ փառաշահին, եառեւ զպայծառութիւն քրիստոնէիցն և ցանկացաւ տեսութեան սուրբ Աջոյն, և յղեալ տարաւ ի գլուխ բերդին, և եղև ընդ մտանել մեծ Հայպետին սուրբ Աջովն ընդ դուռն վերին բերդին, ընդ առաջ ել զուռղն Մահմուտբէկ, ամենայն մեծամեծօքն իւրովք, տամբ և Ամիրզայ որդւովքն, և ամենայն ընտանեօքն։ և երկրպագութիւն մատուցանէին սրբոյ Աջոյն և համբուրէին, և աղերս պատարագայ նուիրէին, և մեծարեալ խնկոյեալ զՀայրապետեան՝ և զարձոյց յօթևանս իւր։ զոր տեսեալ բազմութեան քաղաքին և գաւառին օր ըստ օրէ գային յերկրպագութիւն սուրբ Աջոյն, և յողջոյն մեծ Հայրապետին բազում ընծայիւք և պատարագօք։ Եւ յետ աւուրց լինչ առեալ հրաման ի պարոնէն գնալ ի հայրենի աթոռն իւր Աղթամար։ իբրև եկ ի քաղաքն՝ ելին ընդ նմա բազմութիւնք եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, և քահանայից և ամենայն ազատագունդ խաչայքն Վանայ, ձիւօք և ձիաւորօք սպառազինեալք։ և եկեալ հասին մերձ ծովահայեաց քաղաքին Առտանայ, որում ընդ

առաջ ելին ամենայն բնակիչք քաղաքին քահանայիւք և բազմամբոխ ժողովրդօք ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս, խնկօք՝ և մոմեղինօք, և բարձրաձայն եղանակօք, մինչ գրեթէ քան զհազար մարդ աւելի կայր յառաջ և յետոյ մեծ հայրապետին. և խաչալամն առաջի գնայր ունելով ի գլուխն խաչ ոսկի՝ փայլեալ լուսոյ նման. և այնպէս շքեղ փառօք եմուտ ի քաղաքն Ոստան. իբրև տեսին այլասեռ բնակիչքն՝ որ յՈստան, զխրախութիւնն զայն, ի խոր խոցեցան ընդ պայծառութիւն և ընդ համարձակութիւն հայրապետին, որ ի գաւառէն Տարբերունոյ մինչ ի քաղաքն յՈստան, խաչալամով էր եկեալ, եպիսկոպոսօք, և վարդապետօք, և բազում կարգաւորօք և ժողովրդօք. վասն որոյ ժողովեցան ի միասին առ իշխան քաղաքին, որ էր ազգաւ Քուրդ, ժանտ և անագորոյն ամենևին թշնամի քրիստոնէից, և խորհեցան խորհուրդ չար զի գաղտագողի նենգեսցեն հովուապետին. զոր իմացեալ զչարութիւն նոցա քաջ դիտապետն. և ընդ լուսանալ առաւօտուն առեալ զսուրբ Աջն գնալ ի յեզր ծովուն, ուր նաւահանգիստն լինէր: Զոր իմացեալ ամենայն եկելոցն ընդ նմա, որք ի Վանայ, և որք յայլ գաւառացն ելին զհետ նորա և եկին հանդէպ աստուածապահ կղզւոյն Աղթամարայ մեծ բերդին Մանաճիհրի, որ է Քարագաշտ: Եւ անդ զտեղի առեալ օրհնեաց զամենեսեան շնորհաբաշխ սուրբ Աջովն և համբուրեալ զամենեսեան ի համբոյր սրբութեան, և արձակեաց զնոսա խաղաղութեամբ և օրհնութեամբ գնալ ի յարկս իւրեանց: Եւ ինքն էառ զսուրբ Աջն Լուսաւորչին և եմուտ ի նաւն և գնաց յԱստուածաբնակ կղզին յԱղթամար ի հայրենի ժառանգութիւն իւր. որ իբրև ելին ի ցամաք, ընդ առաջ ելին նմա ամենայն բնակիչք տեղւոյն յեզր ծովուն խնկօք և մոմեղինօք՝ և քահանայիւք, քաղցրաձայն եղանակօք, և առեալ տարան զսուրբ Աջն և եդին ի գեղեցկայարմար սուրբ խաչն Աղթամարայ, և երկրպագութիւն մատուցանէին սուրբ Աջոյն և հայրապետին. և օրհնութիւն և փառաբանութիւն վերառաքէին հրաշագործողին Աստուծոյ, որ արժանի արար զամենեսեան տեսութեան շնորհաբաշխ սուրբ Աջոյն Լուսաւորչի, եմուտ ի յամուր կղզին Աղթամար և հանգեաւ ի գմբէթայարկ սուրբ Աջն իբուն տեղիսն իւր. ի թուականութեանս մերում ՋԺԱ.

ամին, իսկզբան տարւոյն, որ էր Նաւասարդի ամսոյ ԺԶ. յաւուր ուրբաթի սուրբ Յակոբայ պահոցն եմուտ սուրբ Խաչն յԱղթամար, ի պահպանութիւն մեզ ամենայն հաւատացելոց, որոց եղեւ ուրախութիւն ամենեցուն ոչ սակաւ: Եւ զայս լուեալ ամենայն քնակչայ գաւառացն օր ըստ օրէ գային յերկրպագութիւն սուրբ Աջոյն և յաղջոյն մեծ Հայրապետին բազում ընծայիւք և պատարագօք, և օրհնութեամբ, մեծաւ ուրախութեամբ գառնային յարկս իւրեանց՝ փառաւորելով զամենասուրբ զներրոդութիւնն, զՀայր և զՈրդի և զսուրբ Հոգին այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Արդ՝ այս պատմութիւն մինչև ցայս վայր ծանոյց մեզ Թէ, Լուսաւորչի սուրբ Աջն հաւատեաւ և ստուգիւ գարձեալ է ի Սսոյ և եկեալ է յէջմիածին, այլ և գնացեալ է յԱղթամար: Այլ և ի կարգս Թուականացն և գրեալ կայ Թէ ՋԺԱ. Թուին Ջաքարիայ կաթուղիկոսն Հաւ գԼուսաւորչի Աջն ընդ իւր և տարաւ յԱղթամար:

Արդ՝ Թէպէտ գոն և այլ և այսպիսի բանք և պատմութիւնք, զորս ժողովեցաք ի գրոց՝ վասն սուրբ Լուսաւորչի Աջոյն, Թէ հաւատեաւ եկեալ է Աջն ի սուրբ էջմիածին, սակայն զամենայն ոչ շարագրեցաք աստ, զի մի գուցե լիցի երկարութիւն բանիցն, ձանձրութիւն ընթերցողացն. այլ զայսքանս բաւական համարեցաք շարադրել աստ, յայտ առնել անխարդախաբարոյ և ճշմարտասէր արանց իմաստնոյ զորպիսութիւն անցուածոց ժամանակաց: Ա յաւէտև ժամ է մեզ պատմել վասն սուրբ Լուսաւորչի Աջոյն, Թէ ո՛րպէս գարձաւ յԱղթամարայ և եկն ի սուրբ էջմիածին:

Մերձ մայրաքաղաքին Նախչուանու կայ գաւառ մի, զոր անուանեն Շահբունուց ձոր, և յայսմ գաւառի կայ գիւղ մի՝ զոր անուանեն Օծօպի, և մերձ այսմ գեղջս կայ շինեալ ի վաղեմի ժամանակաց վանք մի յանուն սուրբ Առաւածածնին՝ զոր անուանեն Օծոպու վանք. և ի միաբանից այսմ վանից եպիսկոպոս ոմն՝ որում անուն էր Վրթանէս եպիսկոպոս, այր խորագէտ և խելամուտ ի գործս իւր, և ճարտարապան ի խօսս. սա գնացեալ յԱղթամար գողացաւ զԱջն սուրբ Լուսաւորչին և եբեր գարձեալ ի սուրբ էջմիածինն. զայս արար Վրթանէս եպիսկոպոսն խորհրդով և կամօք

կաթուղիկոսացն Էջմիածնի, որոց անուանքն էին, Սարգիս և Յոհաննէս: Եւ նախ գնաց Վրթանէս եպիսկոպոս յանծանօթ աշխարհ և անդ այլափոխեաց զանունն և զգեստն, և հարթեալ թեթևացոյց զմօրուքն. և եղև ի կերպ մուղդուոյ՝ անգէտ գրոց և կարդալոյ. այլ և ի վերոյ քան զծունկն կապեաց պարանաւ զբարձն և կաղացոյց զջիլն, և եղև իբրև զընական կաղ, որ ի գնալն իւր կաղայր: Եւ ապա գնացեալ ի կղզին Աղթամարայ՝ և անդ բընակեցաւ, և առնէր սպասաւորութիւն վանացն. և օր աւուր ընտելացաւ նոցա վասն բարւոք սպասաւորութեան, մինչ որ կարգեցին զնա լուսարար եկեղեցւոյն. և պահող անօթոցն և սրբութեան վանիցն. և մնաց նա ի լուսարարութիւն եկեղեցւոյն յամս եօթն: Եւ ի ժամանակին յայնմիկ պատահեցաւ ի միում աւուր, զի եկին յոլովք արք վաճառականք՝ զոր Հայոց բառիւ փօրէզիկ ասեն, և այլազգեաց բառիւ չարչի ասեն, այս չարչիքս գրաստուք և իշովք շրջելով գիւղէ ի գիւղ՝ եկին և հասին մինչ ի նաւահանգիստն Աղթամարայ. և այնպէս իշովքն և գրաստովքն իւրեանց մտին ի կղզին Աղթամար, վաճառել կտաւ և աստառ, չիթ և ալաջայ՝ և այլ ինչ: Եւ էին այս չարչի արքս ի գիւղաքաղաքէն Զուղայոյ, քանզի ի ժամանակին յայնմիկ տակաւին շէն էր Զուղայ, և մնացին երկու և երեք օր՝ անդէն ի կղզին: Իսկ Վրթանէս եպիսկոպոսն հերձեաց զիշոյ միոյ կուրդինն, որ է պաղանն. և բերեալ զԼուսաւորչի Աջն ընդ նմին և զվառն, որ է խաչալամն, և զուրարն, զոր և ի մէջ անցեալ պատմութեանդ յիշեաց, և զայս երեքեանս եդ ի մէջ իշոյ կուրդնին և դարձեալ կարեաց, որպէս և էր յառաջագոյն. և զայս արար թաքուն՝ և անգիտելի յամենայն մարդկանէ, բայց միայն իշոյ տիրոջն յայտնեաց. որում՝ և պատուիրեաց [1]) բարւոք պաշտպանեսցէ, զի մի վնաս ինչ պատահիցի Աջոյն. այլ և մի և ս ուրեք յամեսցի, այլ փութանակի առեալ հասցէ ի Զուղայ: Եւ զկնի գնալոյ չարչոցն՝ յետ աւուրց ինչ՝ և ինքն Վրթանէս եպիսկոպոսն պատճառանօք ինչ ելեալ ի կղզւոյն և գնաց ուրեք. և իբրև հեռացաւ ի վայրացն յանծանօթ տեղիս, ապա արձակեալ զկապ ոտիցն՝ զոր առաջագոյն կապեալ էր, և

1) Ա-ի. պատուիրեաց զի.

ուղի անկեալ գնայր բազում ճեպով: Իսկ բնակիչք Աղթամար կղզւոյն իբրև տեսին թէ անցին պայմանեալ աւուրքն, և ոչ եկն լուսարարն իւրեանց, գնացեալ ատ և անդ հարցին և ոչ գտին. և իբրև ծանեան թէ ոչ է Աջն ի տեղւոջն իւրում, յայնժամ սկրսան յամենայն ճանապարհս և յուղիս կարի ստիպով հետամուտ լինել, զի թերևս հասցեն. իսկ գնացող խնդրակքն, իբրև պատահէին եկող ճանապարհորդաց և հարցանէին, թէ զկաղ այր մի տեսիք, և եկողքն պատասխանէին, թէ չիք մեր տեսեալ զայր կաղ, և այսու կերպիւ զերծաւ Վրթանէս եպիսկոպոսն, և եկեալ եհաս ի գիւղաքաղաքն Զուղայ, և որոնմամբ եկեալ եգիտ զտուն առնն՝ որ էր տէր իշոյն: Եւ բազում տագնապաւ հոգայր վասն Աջոյն թերևս ամբողջ հասեալ իցէ Աջն ի Զուղայ, իբրև լուաւ յառնէն, և ետես զպաղանն, յորում ինքն եդեալ էր զԱջն, զի ամբողջ կայր Աջն, յայնժամ մեծաւ ցնծութեամբ ուրախ եղև և փառս ետ Աստուծոյ: Ապա գնացեալ Վրթանէս եպիսկոպոսն առ առաջնորդսն և առ քահանայսն Զուղայոյ, և ծանոյց նոցա զարարն իւր, և նոքա զարմացան ընդ արարեալ գործն նորա, և լցան երկնային խնդութեամբ, և գնացեալ հանին զԱջն, և զխաչալամն և զուրարն, և բերին յեկեղեցին. և վաղվաղակի առաքեցին աւետաւորս ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին առ կաթուղիկոսն Սարգիս և Յօհաննէս, որոց կամօք և խորհրդակցութեամբն գնացեալ էր Վրթանէս եպիսկոպոս յայս գործ: Իբրև լուան նոքա և ս առաւել ցնծացեալ զուարճացան և լցան երկնային խնդութեամբ, և վաղվաղակի եկեղեցականօք և աշխարհականօք և ամենայն երևելի արամբք աշխարհին Արարատու յուղի անկեալ գնացին ընդ առաջ սրբոյ Աջոյն. և գտին զԱջն ի Նախչուան քաղաքի՝ զի մինչ ի գալ կաթուղիկոսացն, Զուղայեցիք և Վրթանէս եպիսկոպոսն զԱջն բերեալ էին ի Նախչուան քաղաք: Եւ անդ ի Նախչուան քաղաքին պատուեալ փառաւորեցին զսուրբ Աջն լուցմամբ պայծառ մոմեղինաց՝ և բուրմամբ անուշահոտ խնկոց, և զենմամբ խոյոց և զուարակաց. և կատարեցին անդէն ուխտս և համբուրեցին մեծատենչ փափագանօք զսուրբ Աջն, և ապա աշխարհախումբ բազմութեամբ առին զսուրբ Աջն և բերին ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին. և հանգուցին ի սեպհական և ի բնական տթոռն իւր: Իսկ

կաթուղիկոսունքն և ամենայն որք աշխարհին եկեղեցականք և աշխարհականք բազում և անթուելի պարգևս բաշխեցին Վրթանէս եպիսկոպոսին. այլ և որքան նուէրք և աջահամբոյր՝ զոր նուիրեցին ժողովուրդքն սրբոյ Աջոյն, զայն և ս զբովանդակն շնորհեցին Վրթանէս եպիսկոպոսին. այլ և կարգեցին կաթուղիկոսունքն և ամենայն ժողովն՝ զի Վրթանէս եպիսկոպոսն լիցի աթոռակալ կաթուղիկոսացն, որ ոք և իցէ կաթուղիկոս ի մէջ սուրբ Աթոռոյն՝ որքան և իցէ Վրթանէս եպիսկոպոսն կենդանի. որ և արար աթոռակալութիւն մինչ ի ժամանակս ծերութեան իւրոյ. և ապա վասն անկարութեան մարմնոյն գնաց ի վանքն Օծօպու մերձ իւրոց ազգականացն վասն պաշտպանելոյ իւրոյ ծերութեանն, և անդէն վախճանեցաւ և թաղեցաւ ի թուին ՋԽԲ. որպէս և գրեալ է ի վերայ տապանին իւրոյ: Իսկ կաթուղիկոսունքն Էջմիածնի իբրև զհայրենապատուէր կտակ, աւանդութիւն ունէին ի մէջ իւրեանց, զի յամենայն ամի ի տարւոջն միանգամ գնային ի վանքն Օծօպու մատուցանէին պատարագ, և պաշտման դրամ բաժանէին վանականացն, և կերակրէին զաղքատս վասն հոգւոյ Վրթանէս եպիսկոպոսին. և մինչ ի ժամանակս Դաւիթ կաթուղիկոսին, և Մելքիսէթ կաթուղիկոսին կայր այս աւանդութիւն՝ որ գային կաթուղիկոսունքն և կատարէին: Իսկ վերոյ ճառեալ պատմութիւնս՝ որ վասն գալստեան սրբոյ Աջոյն է, որ յԱղթամարայ դարձաւ և եկն ի սուրբ Էջմիածին, ոչ թէ հարևանցի բանք և զրուցք են, այլ հաստատուն և հայրենատուր աւանդութեամբ պատմի յամենայն գաւառս՝ որք են շուրջ զՆախչուան քաղաքաւն, և մանաւանդ ի գաւառին Շահբունուց ձորոյ, և որք մերձ նմա վանօրայք են. զի ամենեքեան եկեղեցականք և աշխարհականք միաբանութեամբ պատմեն զայս պատմութիւնս, թէ ձեռամբ Վրթանէս եպիսկոպոսին եկն Լուսաւորչի Աջն յԷջմիածին, յորոց առեալ մեր զհաւաստին գրեցաք ասա: Եւ կայր սուրբ Լուսաւորչի Աջն անդ ի սուրբ Էջմիածինն մինչև ի ժամանակս առաջին Շահաբասին, որ տարաւ ի քաղաքն Ասպահան, և ի ժամանակս Շահսէֆի թագաւորին գնացեալ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն յԱսպահան քաղաք խնդրեաց ի Շահսէֆի թագաւորէն, և առեալ եբեր դարձեալ ի սուրբ Էջմիածինն ի սեպհական Աթոռն իւր, որպէս և գրեալ կայ

ի պատմութեան Փիլիպպոս կաթուղիկոսին։ Եւ կայ նոյն սուրբ Աջն աստէն ի սուրբ Էջմիածինն մինչև ցայսօր՝ և պատուի բստ արժանւոյն իւրոյ փառաւորութեամբ բազմաւ, ի փառս իւր և զօրացուցանողին զնա Քրիստոսի։ Եւ այն զոր ի մէջ անցեալ պատմութեանդ յիշեաց զխաչալամն և զուրարն, ահաւասիկ սոքա երկոքին ընդ սրբոյ Աջոյն կան ի սուրբ Էջմիածինն պահեալք, հաստատուն վկայ սրբոյ Աջոյն, և մանաւանդ սքանչելագործութիւնքն՝ որք լինին ի սրբոյ Աջոյն ևս առաւել վկայ։

Եւ յարդարեալ շարակարգեցաք զպատմութիւնս զայս ի թուականիս մերում ՌՃԺԱ. ամին, Յուլիս ամսեանն ի մէկն, ի սուրբ Աթոռն յԷջմիածին, ի ժամանակս կաթուղիկոսութեան տեառն Յակոբայ Ջուղայեցւոյ, և ի թագաւորութեան Պարսից երկրորդ Շահաբասին, և Օսմանցւոց թագաւորին սուլթան Մահմատին՝ որդւոյ սուլթան Իբրահամին, բարեխօսութեամբ[1]) և աղօթիւք նոյն սրբոյ Աջոյն երջանիկ Հօր մերոյ սրբոյ Լուսաւորչին ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն։

ԳԼ. ԼԱ.

Շարադրութիւն կաթուղիկոսացն մերոց առեալ եւ սկսեալ ի սրբոյն[2]) Ներսիսի Կլայեցւոյ, եւ կարգաւ ածեալ եւ հասուցեալ մինչեւ ցժամանակս մեր։

Զկարգս կաթուղիկոսացս վասն այնր ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն ոչ առեալ գրեցաք, զի ի բազմաց սրբոց և իմաստնոց, և հաւատարիմ արանց գրեալ է այն՝ որպէս և յայտ է ամենեցուն. իսկ որ յետ սրբոյն Ներսիսի Կլայեցւոյն է, ոչ կայ բովանդակն ի մի վայր գրեալ, այլ մասն մի աստ՝ և մասն մի անդ. իսկ մեք զբովանդակն հաւաքեցաք աստ ի մի վայր։

Եւ զանուանքս կաթուղիկոսացս ամենեցուն՝ զորոց հաւաքեցաք, եթէ զՍսոյ կաթուղիկոսացն, և թէ զԷջմիածնի կաթուղիկոսացն, յերից տեղեաց հաւաքեցաք, մասն մի ի թուականաց՝ որք նախ

---

1) Ոսկ. չիք. բարեխօսութեամբ . . . . . յաւիտեանս ամէն։—
2) Նոյն. չիք. սրբոյն։

քան զմեզ գրեալ էին, որոց ինքն Քրիստոս լիցի վարձահատոյց. և մասն մի ի կոնդակաց վանօրէից՝ զոր շնորհեալ էին կաթուղիկոսունքն իւրաքանչիւր վանօրէից. և մասն մի ի յիշատակարանաց գրոց, որ յիւրաքանչիւր կաթուղիկոսաց ժամանակս գրեալք էին. և մեր ժողովեալ զամենայն կաթուղիկոսաց անուանսն, սկսաք շարադրել զնոսա ըստ կարգի թուականին, զի որ ի նախնի թուոջն էր նախագաս կարգեցաք, և որ յերկրորդում թուոջն էր՝ երկրորդ դաս կարգեցաք. և որ յերրորդում թուոջն էր՝ երրորդ դաս կարգեցաք.[1]) և այսպէս առնելով հասուցաք մինչև ի մեր ժամանակս: Եւ զայսպէս առնելով սկիզբն ՈԻ. թուէն սկսաք, և մինչ ի Պ. թիւն ուղիղ էր. և յետ այնորիկ խառնակ և շփոթեալ և մանաւանդ զի բազումն և յոլովն ոչ կայր, զորս բազում աշխատութեամբ շարակարգեալ հասուցաք ի մեր ժամանակս:

Իսկ այն թուականն՝ որ իւրաքանչիւր կաթուղիկոսացն սկիզբն գրեալ կայ, ոչ թէ զնոցին կաթուղիկոսացն նստելոյ զառաջին ամն նշանակէ, այլ միայն նշանի վասն կարգեցաք, զի այն թուովն դիւրեաւ ճանաչեմք զայն կաթուղիկոսն. այլ և թէ իցեն երկու Կարապետ կամ երկու Պօղոս՝ ժամանակաւ մերձակայ միմեանց, այնու թուովն դիւրեաւ բաժանեմք յիրերաց, և ոչ և ս տարակուսիմք արդեօք մի՞ են սոքա թէ երկու:

Իսկ այն թիւքն որ զկնի կաթուղիկոսացն գրեալ կայ՝ որ ցուցանէ թէ այս անուն կաթուղիկոս, այսքան ամ յաջորդեաց. յայս թուոցս զբազումն ոչ գրեցաք, միայն զոմանս. քանզի երկու և երեք օրինակ ի միասին բերեալ՝ տեսաք՝ զի ոչ զուգաբան ասէին, վասն որոյ և ոչ գրեցաք. և որոց վասն[2]) զուգաբան ասացին զնոցին թիւսն գրեցաք և այս ասացեալ երկոքին թիւքս ի վերայ Սսոյ կաթուղիկոսացն կայ գրեալ. իսկ ի վերայ Էջմիածնի կաթուղիկոսացն ոչ իսկիզբն գտաք գրեալ՝ և ոչ ի վերջն. քանզի զԷջմիածնի կաթուղիկոսաց անուանսն զամենեցուն, ի յիշատակարանաց գրոց հաւաքեցաք, որ զկաթուղիկոսաց ոչ զսկիզբն և ոչ զվախճանն ցուցին: Նա և՝ Էջմիածնի կաթուղիկոսունքն՝ որ ի մէջ միոյ

---

1) Ոսկ. և Ա.-եռ. երեց. և որ ի չորրորդում թուոջն էր՝ չորրորդ դաս կարգեցաք:—2) Նայն. բայց որք:

թուի, երկու և երեք և չորք կաթուղիկոսք կան գրեալ, այս է՝ զի յիշատակարանք գրոցն և կարգ թուականին այնպէս ցուցին. այլ և ի կարծիս մեր թուեցաւ թէ այնքան կաթուղիկոսք լեալ են ի միում ժամանակի, և ի միում թուականի. այլ և ոչ եղաք հասու, թէ ո՞ր ոք ի նոցանէ իցէ առաջին ամանակաւ՝ և ո՞ր ոք վերջին, այլ և ոչ այնմ, թէ ո՞ր ոք իցէ ի նոցանէ ինքնակալ, և ո՞ր ոք ընդ ձեռամբ, և կամ լռեալ. այլ զայն միայն ցուցին մեզ յիշատակարանք գրոց, վասն որոյ և մեք այնպէս կարգեցաք:

Այլ արդ՝ օժանդակութեամբ Հոգւոյն սրբոյ ըստ խոստման մերում, արդէն այժմիկ սկսցուք զկարգ կաթուղիկոսացն ի սրբոյն Ներսիսէ Կլայեցւոյ կարգաւ, և հասուսցուք մինչև ի ժամանակս մեր:

ՈԺԴ. թ. մեռաւ Գրիգորիս կաթուղիկոսն, և նստաւ եղբայր նորին Ներսէս ամս Է:

ՈԻԱ. թ. մեռաւ տէր Ներսէս, և նստաւ տէր Գրիգոր եղբօրորդի նորա, յՕգոստոսի ԺԳ. յաւուր հինգշաբաթի: Տէր Գրիգոր Քարավէժն. Տէր Գրիգոր Ապիրատն. Տէր Յոհան մեծաբարոյն. զսա ընկեցին և փոխանակ սորա եդին կաթուղիկոս զտէր Դաւիթ Արքակաղնեցին ամս Բ. մեռաւ տէր Դաւիթս և դարձեալ նստաւ կաթուղիկոս նոյն տէր Յովհան, յառաջ և յետոյ ամս ԺԵ:

ՈԿԹ. թ. Տէր Կոստանդին Բարձրբերդցին ամս ԽԷ:

ՉԺԷ. թ. Տէր Յակոբ գիտնականն ամս ԺԸ:

ՉԼԶ. թ. Տէր Կոստանդին պրօնագործն Կեսարացի ախթարմայ ամս Գ:

ՉԼԸ. թ. աքսորեցին զԿոստանդին պրօնագործն, և եդին կաթուղիկոս զտէր Ստեփաննոս Հռոմկլայեցին ամս Դ. զսա և զԼուսաւորչի աջն գերի տարան ի քաղաքն Մսըր:

ՉԽԲ. թ. Տէր Գրիգոր Անավարզեցին ամս ԺԳ:

ՉԾԶ. թ. Տէր Կոստանդին Կեսարացին հերձուածող, ամս ԺԵ:

ՉՀ. թ. Տէր Կոստանդին Լամբրոնացին ամս Դ:

ՉՀԶ. թ. Տէր Յակովբ Սսեցին ամս ԺԴ. զսա ընկեցին և եդին զտէր Մխիթար ի թուին ՉՂԶ. [1]) ամս ԺԴ. մեռաւ այս Մխիթարս, նստաւ դարձեալ աքսորեալս տէր Յակոբ Սսեցին ամս Դ:

---

1) Ոսկ. ՉԼ.

ՊԺԳ. թ. Տէր Մեսրովբ ամս ԺԳ։

ՊԻԳ. թ. Տէր Կոստանդին։

ՊԻԵ. թ. Տէր Պօղոս։

ՊԻԹ. թ. Տէր Թէոդորոս ամս Ը։

ՊԽԳ. թ. Տէր Կարապետ։

ՊԽԶ. թ. Տէր Դաւիթ։

ՊԾԲ. թ. միւս տէր Կարապետ։

ՊԿԷ. թ. Տէր Գրիգոր. զայս տէր Գրիգորս, որ մականուն Խանձողաթ կոչի, աքսորեցին, և ի նոյն թուին եդին զտէր Պօղոսն, վասն որոյ զնոյն թիւն ի վերայ նոյն տէր Պօղոսին կրկին անգամ գրեմք։

ՊԿԷ. թ. Տէր Պօղոս։

ՊՀԹ. թ. Տէր Կոստանդին։

ՊՁԶ. թ. Տէր Յովսէփ։

ՊՁԹ. թ. Տէր Գրիգոր, որ մականուն Մուսաբէգենց կոչի։

Մինչև ցայս վայր՝ զոր գրեցաք կաթուղիկոսունք Սսոյ էին, որ ի Սիս նստէին և վարէին զկաթուղիկոսութիւնն. զի տակաւին ոչ էր նորոգեալ սուրբ Աթոռն Էջմիածին, և յայսմ ժամանակի նորոգեցաւ, քանզի Աջն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին ի սուրբ Էջմիածինն յայտնեցաւ, վասն որոյ ժողովեցան ի բազում աշխարհաց արք իշխանք և նշանաւորք եկեղեցականք և աշխարհականք, և օրհնեցին զտէր Կիրակոսն կաթուղիկոսն, և հաստատեցին զկաթուղիկոսութիւնն ի սուրբ Էջմիածինն, որպէս և պատմէ Թովմայ վարդապետն։ Վասն որոյ յայսմ հետէ զայն [1]) կաթուղիկոսունսն շարագրեմք, որք ի սուրբ Էջմիածինն նստան, որոց առաջինն է տէր Կիրակոս։ Եւ եղև նորոգումն սուրբ Էջմիածնի, ՊՂ. թուին. վասն որոյ գրեմք թուական ՊՂ։

ՊՂ. թ. կաթուղիկոս տէր Կիրակոս։

ՊՂԲ. թ. զտէր Կիրակոսն հանին ի կաթուղիկոսութենէ, և նստաւ Մակուեցի Գրիգորն զաբալով. այս Գրիգորս նորոգումն արարեալ է սուրբ Էջմիածնի մասամբ ինչ։

ՋԳ. թ. նոյն տէր Գրիգոր այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Արիստակէս։

ՋԺ. թ. նոյն տէր Գրիգոր և նոյն տէր Արիստակէս, այլ և ս եղև կաթուղիկոս տէր Զաքարիայ։

Այս տէր Զաքարիայս նախ կաթուղիկոս էր Աղթամարայ, և ի ՋԺ. թուականին յորժամ եկն Զահանշահ փատշահն ի Թարվէզ, սա բազում ընծայիւք գնաց ընդ առաջ փատշահին ի Թարվէզ. և փատշահն ետ սմա պարգևս զկաթուղիկոսութիւնն սուրբ Էջմիածնի և զԱջ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, այլ և ընդ նմին զխաչալամն, և զուրարն. վասն որոյ Զաքարիայ կաթուղիկոսն ընդ իւր ունելով զԱջն՝ եկեալ ի սուրբ Էջմիածին նստաւ կաթուղիկոս Էջմիածնի. և նոյն խաչալամն և ուրարն ահաւասիկ պահեալ կան ի սուրբ Էջմիածինն. վկայ սուրբ Աջոյն՝ թէ անդ է:

ՋԺԱ. թ. տէր Զաքարիայ կաթուղիկոսն առեալ ընդ իւր զԱջն սուրբ Լուսաւորչին գնաց յԱղթամար. Նաւասարդի ԺԶ. յաւուր ուրբաթի սուրբ Յակոբայ պահոցն:

ՋԺԵ. թ. նոյն տէր Գրիգոր և նոյն տէր Արիստակէս. այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Սարգիս:

ՋԻԳ. թ. նոյն տէր Սարգիս. այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Յօհաննէս:

ՋԻԵ. թ. նոյն տէր Յօհաննէս. այլ և եղև կաթուղիկոս միւս այլ տէր Սարգիս: Այս Յօհաննէս և Սարգիս կաթուղիկոսաց ժամանակին Լուսաւորչի Աջն դարձեալ է յԱղթամարայ՝ և եկեալ է ի սուրբ Էջմիածինն ձեռամբ Վրթանէս եպիսկոպոսին:

ՋԻԲ. թ. նոյն տէր Սարգիս. այլ և կաթուղիկոս տէր Արիստակէս:

ՋԻԸ. թ. նոյն տէր Սարգիս. այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Թադէոս:

ՋԾԳ. թ. նոյն տէր Սարգիս՝ այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Եղիշէ:

ՋԾԵ. նոյն տէր Սարգիս՝ և նոյն տէր Եղիշէ. այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Ներսէս:

ՋԿԳ. թ. կաթուղիկոս տէր Զաքարիայ:

ՋԿԹ. թ. կաթուղիկոս տէր Սարգիս:

ՋՀԲ. թ. կաթուղիկոս նոյն տէր Սարգիս:

ՋՁԵ. թ. կաթուղիկոս տէր Գրիգոր:

ՋՂ. թ. նոյն տէր Գրիգոր. այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Ստեփաննոս Սալմաստեցի:

ՋՂԳ. թ. նոյն տէր Ստեփաննոս. այլ և եղև Կաթուղիկոս տէր Միքայէլ:

ՌԶ. թ. նոյն տէր Ստեփաննոս՝ և նոյն տէր Միքայէլ. այլ և եղեն կաթուղիկոսք տէր Բարսեղ և տէր Գրիգոր։

ՌԺԶ. թ. նոյն տէր Միքայէլ և նոյն տէր Բարսեղ և նոյն տէր Գրիգոր. այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Ստեփաննոս Առընջեցի։

ՌԻԵ. թ. նոյն տէր Գրիգոր այլ և եղեն կաթուղիկոսք տէր Թադէոս՝ և տէր Առաքեալ։

ՌԼԵ. թ. նոյն տէր Գրիգոր, և նոյն տէր Առաքեալ. այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Դաւիթ։

ՌԽԲ. թ. նոյն տէր Դաւիթ. այլ և եղև [1]) կաթուղիկոս տէր Մելքիսէթ։

ՌԾԲ. թ. նոյն տէր Դաւիթ և նոյն տէր Մելքիսէթ. այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Սրապիոն։

ՌՀԳ. թ. նոյն տէր Դաւիթ, և նոյն տէր Մելքիսէթ. այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Սահակ։

ՌՀԸ. թ. կաթուղիկոս [2]) տէր Մովսէս ամս Գ. և կէս։

ՌՁԲ. տէր [3]) Փիլիպպոս կաթուղիկոս ամս ԻԲ. և կէս։

ՌՃԴ. թ. Տէր Յակովբ կաթուղիկոս Ջուղայեցի, որ կայ այժմ յաւուրս մեր, և վարէ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան։

Արդ՝ ի ՌԽԲ. թուին եղեալ կաթուղիկոսունքն, որք են Դաւիթ և Մելքիսէթ, այս Դաւիթ և Մելքիսէթ կաթուղիկոսունքն են, զորս ի պատմագրիս սկիզբն գրեալ եմք. թէ առաքեցին առ Սրապիոն վարդապետն գալ և լինիլ կաթուղիկոս. որ եկեալ եղև կաթուղիկոս սուրբ Էջմիածնի ի ՌԾԲ. թուականին մերում. և ի ՌԾԳ. թուին Սրապիոնս դարձաւ և գնաց ի Համիթ. և ի ՌԾԵ. թուին. և ապրելի ԻԳ. վախճանեցաւ։ Եւ յետ գնալոյ Սրապիոնիս՝ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան նոյն Դաւիթն և նոյն Մելքիսէթն ունէին և վարէին. բայց նախանձ և գրգռութիւն և հակառակութիւն ոչ սակաւ անկաւ ի մէջ Դաւթի և Մելքիսէթի վասն կաթուղիկոսական իշխանութեան. վասն որոյ Մելքիսէթն

---

1) Ոսկ. չէր. եղև։—2) Նոյն. նոյն տէր Դաւիթ և նոյն տէր Սահակ այլ և եղև կաթուղիկոս։—3) Նոյն. նոյն տէր Դաւիթ և նոյն տէր Սահակ այլ և եղև կաթուղիկոս տէր Փիլիպպոս ամս ԻԲ. և կէս. ի սորին յառաջներորդում ամի մեռաւ Դաւիթ յամսեանն Օգոստոսի։

եմուտ ի ներքոյ ծանր զաբալի, և ի բաց նշան զԴաւիթն՝ և ինքն միայն վարէր զկաթուղիկոսութիւն. և յազագս ծանրութեան զաբալին՝ ոչ կարաց վճարել, նա զկաթուղիկոսութիւնն Մելքիսեդէն իւր եղբօրորդի Սահակայ, և ինքն վախեաւ յաշխարհն Սամանցւոց. և գնաց յԻկոն՝ և անդ վախճանեցաւ. և զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան վարէր Սահակ կաթուղիկոսն, և վասն ծանրութեան զաբալին, որ ոչ կարաց վճարել, նա և ա֊ վախեաւ յաշխարհն Սամանցւոց: Յետ վախճանեան սորին ամենայն ազգն Հայոց արևելականք և արևմտականք միաբանեցան և արարին զՄովսէս վարդապետեան կաթուղիկոս սուրբ էջմիածնի ի մերում թուականիս ՌՀԲ. Յունվարի ԻԳ. և ի ՌՁԱ. թուին ի Մայիս ամսոյ ԻԳ. վախճանեցաւ: Եւ ի ՌՁԲ. թուին և Յունվարի ԻԳ. զՓիլիպպոս վարդապետեան օրհնեցին կաթուղիկոս սուրբ էջմիածնի. որ վարեաց սա զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան ի ժամանակս իւր ճոխ և փառաւոր, մինչ ի ժամանել թուականին մերոյ ի ՌՃԳ. ամն. և ինմին ամի, ի մարտի ԻԵ. վախճանեցաւ սա: Եւ զինի սորա յաջորդեաց զաթոռ կաթուղիկոսութեան Զուղայեցի Յակովբ վարդապետն. քանզի ի ՌՃԳ. թուականին, և յԱղերիլ ամսոյ ութն օրհնեցին զՅակոբ վարդապետն կաթուղիկոս սուրբ էջմիածնի. և այժմ սա վարէ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան, մինչև յայսօր, որ է թուականն մեր ՌՃԺԱ. Յուլիսի ամսոյ Դ. որ և հայցեմք ի Տեառնէ, զի երկար ամօք պահեսցէ զսա յուրախութիւն սրտից մերոց և ի փառս անուան իւրոյ. ամէն:

ԳԼ. ԼԲ.

Կարգ վարդապետաց, սկսեալ ի Գօշ Մխիթարայ գաւազանաւն՝ ար իջանէ յէջմիածնի դասատուին:

Նախ եռամեծ վարդապետն Մխիթար՝ որ մակ անուն[1]) Գօշ կոչի. Նորին աշակերտ Յովհաննէս՝ որ է վանական. Նորին աշակերտ Վարդան. Նորին աշակերտ Ներսէս. Նորին աշակերտ

---

[1]) Ուն. մակ անուամբ:

Եսայի, որ ի Նիչ գաւառէ. Նորին աշակերտ Յօհան Որոտնեցին. Նորին աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին. Նորին աշակերտ Դանիէլ ճգնաւոր. Նորին աշակերտ Յոհաննէս Համշէնցին. Նորին աշակերտ Թորոս. Նորին աշակերտ Գրիգոր Տարօնացի. Նորին աշակերտ Յոհաննէս, որ մակ անուն Շիրակ ասի. Նորին աշակերտ Ղուկաս Կեղեցի. Նորին աշակերտ Սրապիոն Ուրհայեցի, որ եղև կաթուղիկոս սուրբ Էջմիածնի. Նորին աշակերտ Գրիգոր Կեսարացի. Նորին աշակերտ Մովսէս Սիւնեցին, որ եղև կաթուղիկոս սրբոյ Էջմիածնի և նորոգող նմին. Նորին աշակերտ Փիլիպպոս կաթուղիկոս սուրբ Էջմիածնի. Նորին աշակերտ անարժան և մեղապարտ գրիչս Առաքեալ. և իմ աշակերտ Մակուեցի Վարդան:

Այլ նոր կարգ վարդապետաց:

Այսոքիկ են կարգ վարդապետաց մերոց՝ ոչ առաջնոցն այլ վերջնոցն: Նախ՝ Գրիգոր Տաթևացին. և Նորին աշակերտ Դանիէլ. Նորին՝ Յովհաննէս Համշէնցին. Նորին՝ Գրիգոր յԱրճիշոյ, որ մակ անուն Զորթան ասի. և միւս աշակերտն Թորոս վարդապետն. իսկ Զորթանի աշակերտն Ներսէս՝ որ մատագն ասի. Նորին՝ Ներսէս Բաղիշեցին. Նորին՝ Ներսէս Ամկեցին. Նորին աշակերտքն երկու՝ Յովհաննէս Ոստանցին ի գեղջէն Վառնուշատայ, և Ազարիա ի Հայոց մեծաց ի գեղջէն Շահկերտոյ, որ է մերձ քաղաքին Նախչուանու: Իսկ աշակերտքն Յովհաննէս Ոստանցւոյն՝ Սիմէօն Ապարանցին, և Բարսեղ Գաւառցին. Սիմէօնի աշակերտն Կարապետ Կալոն. և Նորին միւս փոքր Սիմէօն ճգնազգեացն. և Բարսեղի աշակերտքն բուժիկ Յովհաննէս Բաղիշեցին, և այլք բազումք. և Յովհաննիսիս աշակերտ Խաչատուր Բաղիշեցին, և այլ արևելեանքս ամեն ի Զորթանէն սերեցան:

Դարձեալ նոր սկսայց ի Յովհաննէ Համշէնցւոյն. Նորին միւս աշակերտն Թորոս, որ ի վերոյ ասացաւ. Թորոսի աշակերտն Գրիգոր Տարօնեցին. Նորին՝ Յովհաննէս Շիրաքն. Նորին՝ Ղուկաս, որ էր ի Խորձունեաց գաւառէն, որ է Կեղի. Նորին Պետրոս Կարկռցին, և Սրապիոն Ուրհայեցին, որ եղև կաթուղիկոս սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի տարի մի և վեց ամիս. և փոխեցաւ առ Քրիստոս:

Ա յլ և նորին աշակերտքն Բարսեղ, որ է ի Սանոյ ի Նիճ գաւառէն ի գեղջէն որ ասի Մարման. և Յովսէփ Հզուեցին. և ես նուաստս Կարապետ բանի ապաստաւոր Բաղիշեցի ի գեղջէն Փարխնդոյ. զոր լուաք ի պատմագրացս, և զոր աչօք մերովք տեսաք. դի չէին ինչ պակաս յառաջնոց վարդապետացն՝ ուսմամբ՝ և գործովք, այլ և գերագոյն: (Ա յլ և 1 երկու անուանի վարդապետ այլ գրեցից, Յովհաննէս Անթիոքեցին, որ է կաթուղիկոս Կիլիկեցւոց, և Գրիգոր Ղազարցին յԱռաջին Հայոց, բանիբուն և սիրող խմաստասիրական հանճարոյ. Յովհաննէս ի մերոյ Ներսէսեանցն է և Գրիգոր ի Թորգոմ աշակերտացն:)

ԳԼ. ԼԳ.

Թէ վասն որոյ պատճառի զՀայազուն Հրէաստնեայս հանին ի հաղարամիւխն Ասպահանու, եւ տարան յեր հաղարին յայնկոյս գետոյն բնակեցուցին:

Ի ժամանակս Թագաւորութեան երկրորդ Շահաբասին, որ ունէր զգահոյս Թագաւորութեան իւրոյ ի մեծահանդէս քաղաքն Ասպահան:

Եւ եղև այս Շահաբաս Թագաւորիս ելանել ի քաղաքէն Ասպահանու ամենայն զօրօքն իւրովք և գնալ ի քաղաքն Ղազբին. և կարգեալ վերակացուս և իշխանս զոմանս յերևելի արանց ի վերայ քաղաքին Ասպահանու, զի հսկեսցեն զքաղաքն ըստ պայմանի քաղաքական կարգաց: Եւ ընդ բազում պատուիրանացն, առաւել և կարևոր քան զամենեսին զայս պատուիրեալ հրամայեաց նոցա, զի արգելում ն և խափանում ն արասցեն գինւոյ, զի ընաւ մի երևեսցի ի քաղաքին գինի, մի ընաւ ոք ճմլեսցէ խաղող՝ և արասցէ գինի, և մի ոք վաճառեսցէ գինի, և մի ոք արբցէ գինի. և ընաւ մի երևեսցի նշան կամ հոտ գինւոյ. ոչ առ ուսմիկս և ոչ առ իշխանս, կամ սպասաւորս հեծելոց. և թէ առ ոք գտցի՝ թէ առ վաճառօքս, և թէ առ գնօքս, իրաւեսցեն զայնպիսիսն

1) Ա-ի. չէ. Ա յլ և անուանի . . . գրեցից որ ընդ հոլովեցաւ

տուգանաւ. և հատցեն զունչս և զականջս, և թէ յևս յանըզ-գամութիւնս գտցեն յաճախեալ, զայնպիսիսն գլխովին սպանցեն, զորովայնն պատառելով՝ և գլուխն կտրելով. և այլ ևս ազգի ազգի տեսակս տանջանաց ի վերայ ածելով. քան զամենայն բան զայս առաւել կարևոր պատուիրեալ շահին իւրոց կարգեալ քաղաքապետացն, և ինքն ելեալ յԱսպահանայ գնաց ի Ղազբին:

Եւ յետ ամսոց ինչ անցանելոյ՝ եպարքոս թագաւորին, զոր ինքեանք Էհտիմալ-Դօլվաթ ասեն, որում անունն էր Մահմատ բէկ, էր ի Ղազբին քաղաքին ի սպասու թագաւորին, հարցանէր յեկողացն յԱսպահանայ՝ վասն որպիսութեան քաղաքին, և վասն պէսպէս ինչ իրաց, և մանաւանդ վասն գինւոյ. և քանիցս որ եհարց ի սմանէ և ի նմանէ, ամենեքեան միապէս ասացին թէ, ո՛չ հաստատեցաւ արգելումն գինւոյ. զի հանապազ շրջին արբեալ արք գինւով՝ ի հրապարակս և ի փողոցս և յամենայն տեղիս: Իսկ Էհտիմալ-Դօլվաթն յոյժ հոգալով հարցանէր ի սմանէ և ի նմանէ, թէ ընդէ՞ր ո՛չ հաստատի արգելումն գինւոյ յԱսպահան քաղաքի. և ամենայն ոք ըստ իւրում կարծեացն առնէր պատասխանի: Բայց ոմանք՝ որք ոխս ունէին ընդ Ասպահանայ քաղաքի տարուղին՝ զվնասն ի վերայ նորա բարդելով ասացին. թէ դուցէ տարուղին թոյլ տայ վասն շահու իւրոյ, որպէս զի ինքն կալեալ զվաճառօղսն և զգնօղսն տուգանեսցէ և կաշառս առցէ, և յոլով գանձս շահեսցի ի նոցանէ:

Իսկ Էհտիմալ-Դօլվաթն՝ զայս բանս ընդ այլոց ևս բանից, զոր լուեալ էր ի պատմողաց՝ ծանոյց թագաւորին. և ի մէջ զրուցաց թագաւորն և Էհտիմալ-Դօլվաթն, որ ընդ միմեանս, ասաց Էհտիմալ-Դօլվաթն ընդ թագաւորին. եթէ հրամայեսցէ արքայ, զոմն հաւատարիմ ի ծառայից թագաւորին առաքեսցուք ի քաղաքն յԱսպահան, զի վերստին մունետիկ բարձր աղաղակաւ շրջեցուսցէ ի մէջ քաղաքին՝ և արասցէ արգելումն գինւոյ, և ինքն անդէն կացեալ ծածկապէս զննեալ դիտեսցէ, թէ ստո՞յգ են բանքն, որք վասն տարուղին ասացան. և առ այս բան հաւանեալ թագաւորին հրամայեաց Էհտիմալ-Դօլվաթին՝ թէ արասցես ըստ ասացելումդ: Իսկ Էհտիմալ-Դօլվաթն ընտրեաց ի թագաւորական ծառայից զոմն յառաջակայ սպասաւորաց թագաւորին՝ այր զգաստ և փոյթ

ի դարձս իւր՝ ի սկս երկրորդութեան՝ որում անուն էր Նաջաֆզուլի բէկ. և պատուիրեաց նմա գնալ ի քաղաքն Ասպահան, դի վերստին արգելում ապացէ գինւոյ, որպէս զի բնաւ մի ևս ևս գինի գինի ի քաղաքն Ասպահան. այլ և ծածկարար քննեալ տեղեկացի ամենայն բանից, որ վասն տարուղին ասացան:

Իսկ Նաջաֆզուլի բէկ՝ պատուիրանաւ Կհոխմալ-Վօլխմէֆին փոքացեալ մնոք և գոռոզացեալ սրտիւ ելեալ ի Ղարինու և եկեալ եմուտ յԱսպահան քաղաք. և առաւիկ առաջնագաւ և բազում ապառնալեօք՝ և ահարիւռ բանիւք զարհուրեցուցանելով զամենայն, արգելում ն արար գինւոյն. և ևհան յամենայն հրապարակս մունետիկ, որ է ջառչի, որ ելեալ քարոզեցին բարձր ազաղակաւ ֆէ, հրամանաւ թագաւորին արգեալ է գինի, և առ ամ և գոյն ֆշնամի է թագաւորին և մահապարտ, որ[1]) անպատճառ զոհնսկիսն ապանանեն: Այլ և ինքն Նաջաֆզուլի բէկին՝ պատրաստեաց սրտ բազում. պատուիրեալ և հնարաւոր գործս ցուցեալ նոցա առաքեաց յամենայն տեղիս քաղաքին. և ուր և կարծիս ունէին լինիլ գինւոյ, դի արքն այնոքիկ անդ յակճիռս կացեալ զգայգ և զգերեկ ընկեալ գիտեցին զամենայն երթևեկս. և այսպէս առնելով յոլով աքբեցելոց արանց սրտր խրատու տուգանել, և զունչս և զականջս՝ և զձեռս և զոտս հատանելով. սակայն և այնու ևս ոչ կարաց խափանումն առնել գինւոյ: Եւ վասն բազում և զանազան հնարագործութեանց ի վարանս խորհրդոյ մնանէր, նաև հարցանէր ի սանձէ և ի նանձէ ֆէ, որպէս պարտի լինիլ կատարումն գործոյն:

Ցայսմ վայրի սանձք երևելի արք ի թագաւորի ծառայիցն՝ որք նախածանօթք էին այս Նաջաֆզուլի բէկիս. յաւուր միում հրաւիրեցին զնա ի տունս իւրեանց ի պատիւ սիրոյ ազագաւ, այլ և երևելի արք բազումք կային յայնմ խրախութեան: Ընդ որս էր և իշխան ոմն՝ որ էր գրագան թագաւորական գրեանց, դի ամենայն գրեանք սան թագաւորին նմա յանձնեալ է, դի պահեսցէ, և[2]) ում և սիրասցուցէ, սացէ և առցէ. և ի մէջ հանդիսին այնմիկ ընդ բազում խօսիցն եկեալ խառնեցաւ և զրոյց գինւոյն. որոյ

---

1) Ոչ. չէ. որ.—2) Նոյն չէ. և.

վասն բանս հարցողականս առաջարկեալ Նաջաֆղուլի բէկս, թէ զարմանամ զի ընդէ՞ր ո՛չ հաստատի արգելումն գինւոյ, զոր այսքան հրամայէ թագաւորն, և մեք և զայսքան չարչարանս և զպատիժս ի վերայ ածեմք, և տակաւին ո՛չ կարեմք խափանումն առնել գինւոյ, և նստեալ արքն ամենայն ոք ըստ իւրում [1]) կարծեացըն խօսէր և առնէր պատասխանի:

Իսկ գրապան իշխանն արար պատասխանի Նաջաֆղուլի բէկին թէ, ի զուր է աշխատանք ձեր, և ո՛չ հաստատի արգելումն գինւոյդ, զի պատճառք բազումք գոն, և մանաւանդ այս, զի ամենայն ազգք ի միասին խառն ի խուռն ընդ միմեանս բնակեալ են, մահմետականք, որք ո՛չ ըմպեն գինի և այլ և ս ազգքն՝ որք ըմպեն գինի, այսինքն Ֆռանկք, Հայք, և Զհուտք: Արդ՝ դուք եթէ ըմբռնէք զոմն, որ ունի ընդ ինքեան գինի. և ի հարցանելն ձեր թէ ուստի՞ բերես, և ո՞ւր տանիս, նա պատճառէ յայս [2]) ոմն Հայոց տանէ և [3]) յայն ոմն Հայոց տուն տանիմ, յայնժամ խափանի հրամանն ձեր՝ և արգելումն գինւոյ: Այլ և ամենայն արք մահմետականք՝ որոց և յօժարի կամքն գինի ըմպելոյ, մտանէ ի տունս նոցա և ըմպէ գինի. նա և ի նոցունց գնէ յոլով գնով՝ և տանի յայլուր և ըմպէ, և այս ամենայն պատճառ է խառնիխուռն բնակիլն ազգացդ: Արդ՝ եթէ հաւաստեաւ կամիցի թագաւորն, զի վերասցի գինըմպութիւն ի քաղաքէս, բաժանեալ տրոհեսցէ զազգըս զայսոսիկ ի միմեանց, զմահմետականսն անխառն յայլոց ազգաց բնակեցուսցէ ի քաղաքամիջի աստ. և զայլ միւս ազգսն, զՀայք և զՋհուտք հանեալ ի քաղաքէն տարեալ յեզր քաղաքին ի պատշաճաւոր տեղիս բնակեցուսցէ, և իւրաքանչիւր ազգաց ըստ իւրում պատշաճին կարգս և սահմանս կարգեսցէ. ապա յայնժամ զոր ինչ և հրամայեսցէ թագաւորն և իշխանքն իւր՝ անխափան կատարի ամենայն:

Եւ բանս այս՝ զոր խօսեցաւ գրապան իշխանն, հաճոյ թուեցաւ բազմականացն ամենեցուն, և ս և Նաջաֆղուլի բէկին. զոր և ամփոփեալ պարուրեաց ի պահարանս մտաց իւրոց. և խորհէր թէ ի պատշաճ ժամու ծանուցից Էհտիմալ-Գօլվաթին. բայց ինքն բա-

---

1) Ոսկ. իւրոց.— 2) Նոյն. յայն.— 3) Նոյն. չէր. և.

զամ Հոգաբարձութեամբ փոխի յանձին կալեալ ջանայր կատարել զՀրաման թագաւորին և արգելել զգինին։

Իսկ յաղագս բանին, զոր խօսեցաւ գրապան իշխանն ի Հանդիպին յայն ատացին ամանէ՝ ոչ յիւրոց մնաց յառաջարկեալ, այլ յայլոց յառաջարկութենէ, որ է այսպէս։

Վասն զի որպէս սովորութիւն է թագաւորաց ունել ներքինիս ի ման իւրեանց ի ապատաւորութիւն ինքեանց և կանանց իւրեանց, զայս կարգս այս երկրորդ Նահաբաս թագաւորս յայժ առաւել բազմացոյց. քանզի բազում կանայս ժողովեաց յամենայն ազգաց. ըստ այսմ և բազում ներքինիս ստացաւ իւր. և ի բազմութենէ ներքինեացն, զոմանս ի նոցանէ վասն ծերութեան, և զոմանս վասն անհաճելութեան, և զոմանս յայլ ինչ պատճառէ հանեալ ի ման թագաւորին իբաց արձակէին, գնալ յայլ ուրեք ինքեանք զոր առանձին կեալ։

Եւ այս ներքինիքս, որք հանեալք լինէին ի ման թագաւորին, եկեալ բնակէին ի մէջ քաղաքին, ի Նամշատատ անուանեալ թաղն, վասն այսց պատճառաց։ Նախ զի այս թաղս մերձ է ման թագաւորին, զի եթէ ինքեանք կամեսցին գնալ ի ման թագաւորին, և թէ յրնկերաց իւրեանց ի ման թագաւորին կամեսցին գալ առ նոսա, դիւրին լինի և վասն մօտակայութեան։ Երկրորդ՝ զոր նպէս և շուկային և վաճառանոցին մօտակայ է թաղն այն։ Երրորդ՝ և մանաւանդ վասն ջրոյն, որ ի բոլոր տորին անպակաս է ջուր տեղւոյն այնմիկ. քանզի մեծ առու մի ջուր, սակաւ ինչ փոքր քան զգետ՝ գայ յայն թաղն և գնայ ի Զարրապն, որ է թագաւորական այգի. և անտի գնայ ի ման թագաւորին՝ որ ամենայն գործ և կարիք նոցա այսու ջրոյս կատարի, մարդոց և անասնոց, այգեստանաց և ծաղկոցաց, և այլ գործոց։ Արդ՝ այսորիկ այսպէս։

Այլ և զայս և այս պարտ գիտել. զի մեծ և առաջին Նահաբան՝ աւերօղն Հայաստան աշխարհին և կործանօղն Հայոց ազգին, ի ժամանակին յորում ազգն Հայոց քշեր և տանէր ի Պարսկաստան, յայնմ[1]) ի Հայոց ազգէն բաժին մի քրիստոնեայք, զոր Դաշտեցիք անուանեն, վասն լինելոց նոցին ի Դաշտ անուանեալ գեղ ջ[ն]՝ որ է

---

1) ոմ. ին. յայնմ։

ի գաւառին Գողթան՝ բերեալ բնակեցոյց յայսմ տեղւոջ ի Շամ-շապատ կոչեցեալ թաղս ի մէջ մահմետականաց։ Եւ վասն լաւու-թեան տեղւոյն յայլ տեղեաց քաղաքին մահմետականք բազումք եկեալ ի թաղս այս բնակեցան. սոյնպէս և ի թագաւորի տանէն ելեալ ներքինիքն, եկեալ աստէն բնակեցան։ Եւ յամենայն տեղ-եաց աստի և անտի անդր ժողովելոյ մարդկանց, ո՛չ բաւէր տեղին տանել զամենեսին. այլ նեղութիւնս յոլովս կրէին վասն տեղւոյ. վասն որոյ միաբանեալ միւս մահմետականացն ընդ ներքինեաց թագաւորին, սկսան հարստահարել զԳաշտեցի քրիստոնեայսն, զի արտաքսեսցեն զնոսա ի տեղւոջէն, որպէս զի ինքեանց ընդարձա-կութիւն լիցի։ Եւ յայսմանէ պատճառէ բազում բանս ամբաս-տանութեան ասէին նոքա զՀայոցն Գաշտեցւոց՝ զորս ի զուր՝ և զորս իրաւ։

Եւ քանզի հրաման թագաւորին վասն արգելման գինւոյ էր, և այժմ և ս Պարսիկք յայնմանէ կողմանէ սկսան ամբաստանութիւն առնել զքրիստոնէից, եթէ նոքա գինարբու ազգք են և հանա-պազ գինեաւ պղծեն զջուրն, զի յորժամ զխաղողն ճմլեն զքաղ-ցուն գինի առնեն և զկնճիռն վաթեն ի ջուրն՝ որով պղծի ջուրն, և յորժամ քաշեն զարաղ, զմնացեալ մրուրն վաթեն ի ջուրն՝ որով պղծի ջուրն, և յորժամ կամին լուանալ զկարաս գինւոյն, բերեալ դնեն ի մէջ առուին մէկ և երկու օր ի թրջոց, և ապա լուանան. և լուացունք ջուրն դարձեալ թափի ի յառուն ի մէջ ջրոյն՝ որով պղծի ջուրն։

Արդ՝ զայսպիսի ամբաստանութեան բանս և զայն բանն և ս՝ զոր գրապան իշխանն ասաց Նաջաֆզուլի բէկին, և այլ բազում բանս զորս ի զուր և զորս իրաւ, աստ ի Շամշապատ թաղն եկող և աս-տէն բնակող ներքինիքն ասացեալ էին գրապան իշխանին. զոր յայնմ ժամու գրապանն ասաց Նաջաֆզուլի բէկին։

Եւ յորժամ շահն և Էհտիմալ-Դօլվաթն դարձան ի Ղազբինու՝ և եկին յԱսպահան. հարցումն արարին վասն գինւոյ արգելմանն՝ կատարեցաւ թէ ո՛չ. յայնժամ Նաջաֆզուլի բէկն վշտագնեալ սրտիւ ասաց. թէ սրքան ունէաք կար՝ ջանացաք, և ո՛չ եղև խա-փանումն գինեըմպութեան։ Եւ ի բազում վարանս խորհրդոց մտա-յոյզ լինէր Էհտիմալ-Դօլվաթն սակս արգելման գինւոյ. քանզի

ըստ անօրէն[1]) օրինաց իւրեանց և ըստ առասպելաբան գրեանց իւրեանց անսուրբ համարին զգինին, և ինքեանց մեղք՝ զըմպելն նորին։

Իսկ Նաջաֆղուլի բէկն ի դիպօղ ժամու զգրապան իշխանի բանն խօսեցաւ առաջի Էհտիմալ-Դօլվաթին, և բանն հաճոյ թուեցաւ նմա, և այլոց ևս բազմականաց. և Էհտիմալ-Դօլվաթն ի պատշաճի ժամու զխօսեցեալ բանն գրապան իշխանին խօսեցաւ առաջի թագաւորին։ Ո՛չ միայն ի միում՝ աւուր, այլ յամենայն դիպօղ ժամու Էհտիմալ-Դօլվաթն և այլ նախարարքն՝ որք խօսողք էին առաջի շահին, հանապազ այնու կերպիւ խօսէին առաջի թագաւորին. վասն զի Էհտիմալ-Դօլվաթն և այլք նախարարքն բազում փոյթ ունէին հանել զքրիստոնեայսն ի քաղաքամիջէն։ Եւ այնքան խօսեցան մինչև հաւանեցուցին զկամս թագաւորին. որ գրով հրաման արար. թէ ով որ գինարբու ազգք են, ելեալք բաժանեսցին ի մահմետականաց, և գնացեալ յեզր քաղաքին որիշ բնակեսցին։

Յետ ընդունելոյ զայս հրամանս ի թագաւորէն Էհտիմալ-Դօլվաթին, կոչեաց զԴաշտեցիսն առաջի իւր, և ծանոյց նոցա զհրամանս թագաւորին, և հրամայեաց նոցա ելանել ի քաղաքամիջէն և գնալ յեզր քաղաքին. և թէպէտ նոցա դժուարին էր ելանել ի բնակութեանց իւրեանց, յաղագս որոյ գնացին ի դրունս մեծամեծաց և յոլովս աղաչեցին՝ զի գուցէ մնայցեն ի տեղիս իւրեանց՝ և ոչ որ լուաւ բանից նոցա. զի իշխանքն՝ որք էին մահմետականք, ամենեցուն կամք և դիտաւորութիւնք միաբան էին առ ի հանել զնոսա։ Արդ՝ այսպիսի կերպիւ, եթէ ի հրամանէ թագաւորին, եթէ ի բռնութենէ իշխանացն, եթէ ի հարստահարութենէ իւրեանց[2]) մերձակայ մահմետականացն, անճար մնացին Դաշտեցի Հայքն ելին ի տանց և ի բնակութեանց իւրեանց. և գնացեալ ոմանք ի Ջուղայ. և ոմանք ի Գաւռապատ՝ տուն վարձեցին. և անդէն հովանաւորեցան ընչիւք և ընտանեօք իւրեանց։

Իբրև եղև որ զԴաշտեցի ժողովուրդսն ի բաց հանին մահմետականքն, այնուհետև սկսան զմիւս այլ ժողովուրդսն Հայոց հանել

---

1) Ոսկ. չիք. անօրէն.—2) Նոյն. չիք. իւրեանց.

ի քաղաքէն։ Եւ էին սոքա յազգէն Հայոց ժողովածու ժողովուրդք, որք յիւրաքանչիւր աշխարհաց փտարանդի եղեալ էին և եկեալք յԱտրպատականի աշխարհի բնակեալք. որք էին ի Համթայ, ի Դազկու, ի Բաղիշոյ, ի Մշոյ, և ի Բերկրոյ, յԱրճիշոյ, ի Վանայ, յԱրծկոյ, յԵրզնկոյ, ի Դերջանայ, ի Բաբերդոյ, յԱրզրումայ, ի Սպերոյ, ի Բասենոյ, ի Կաղզուանայ, ի Շիրակուանայ, յԱրարատեան մասնաւոր գաւառացն յամենեցունց, յԱլաշկերտոյ, ի Մակուայ, ի Խոյայ, ի Սալմաստայ, յՈրմեայ, և այլ և ս իւրաքանչիւր աշխարհաց։ Որոց վասն հրամայեաց առաջին Շահաբասն, զամենեսեան ժողովել և վարել յաշխարհն Պարսից. զոր և բերեալ յԱսպահան քաղաք. և ի մէջ քաղաքին բնակեցուցին ի թաղսն որոց՝ Թորոսկան, և Շիշաբանայ ասեն զանուանսն։ Նման սոցին հրամայեաց նոյն մեծ Շահաբասն, որ զԵրևանայ քաղաքի բնական տեղացի Հայս հանին յԵրևանայ և վարեալ տարան յԱսպահան քաղաք, և բնակեցուցին ի մէջ քաղաքին խառնիխուռն ընդ մահմետականաց, ի թաղսն, զոր թաղթիղարաջայ, և բաղաթ կոչեն։

Եւ ի ժամանակիս յայսմիկ ի թագաւորութեան այս երկրորդ Շահաբասիս. յետ հանելոյ զԴաշտեցւոց ժողովուրդսն. սկսան զԵրևանցւոց, և զՇիշապանցւոց ժողովուրդսն և ս հանել. քանզի կոչեաց Էհտիմալ-Դօլվաթն առաջի իւր զաւագն Երևանցւոց՝ որում անունն էր խօջայ Յակոբջան, ընդ այլ և ս արանց, և ծանոյց նոցա զհրաման թագաւորին, թէ պարտիք ելանել ի քաղաքամիջէ աստի և գնալ յեզր քաղաքին բնակիլ։ Եւ բազում բարութիւնս խոստացաւ ունիլ նոցա. քանզի կարի քաղցրութեամբ խօսեցաւ ընդ Երևանցւոց։ Իսկ ժողովուրդքն Հայոց թէպէտ ոմանք հաւանեցան, այլ ոմանք ոչ հաւանեցան, սոպռ և բիրտ ազգս Հայոց. և սկսան դժկամակ և դիմադարձ լինիլ, և աղազակ և շփոթս և զխռովութիւնս յարուցանել՝ որոյ կատարումն եղև վնաս ինքեանց։ Քանզի ամենեքեան ի միասին եկեալ ժողովեցան յանցս գնացից թագաւորին՝ և ի մերձիլ առ նոսա թագաւորին՝ սկսան ամենեքեան բոլոք բառնալ առ թագաւորն, որոց այնպէս առնելն յոյժ դժուարին և ծանր թուեցաւ թագաւորին. վասն որոյ ցասեաւ զայրացմամբ թագաւորն ի վերայ ժողովրդեանն Հայոց. և ի պատճառէս յայսմանէ՝ որ ցասեաւ թագաւորն ի վերայ

Հայոց, քաջալերութիւն ընկալեալ և զօրացեալ առիւծացան այլազգիքն ի վերայ Հայոց, և սկսան բռնութեամբ վարել զնոսա։ Քանզի կարգեաց Էհտիմալ-Դօլվաթն զիշխանս հանդերձ զօրականօք ի վերայ ժողովրդեանն Հայոց, զի մի և ս տացեն նոցա զներում ն ժամանակի՝ որ օր յաւուր կամկար ելանիցեն. այլ փութանակի առանց ներելոյ ժամանակի՝ ուժգին բռնութեամբ հանցեն ի քաղաքամիջէն։

Եւ յայսմ վայրի անճար մնացին ժողովուրդքն Հայոց, զի յամենայն կողմանց հատաւ տեղի յուսոյ և ապաստանի նոցա թէ ի թագաւորէն և թէ յիշխանացն. զի զամենեսեան ցասուցին ի վերայ ինքեանց, և նոցին ի վերայ կարգեալ իշխանքն և զօրականքն յոյժ նեղութեամբ սահպէին զնոսա ելանել ի քաղաքէն։ Արդ՝ յորժամ յաճախեաց բիրն ի վերայ գլխոցն Հայոց, ապա թողին զընական գոռոզութիւնն իւրեանց՝ զոր ի ընէ ընաւորեալ ունին յինքեանս. և զխելս և զգօնութիւնս յինքեանս բերեալ սկսան բողոք անկանիլ առ իշխանս. քանզի գրեցին արզայ՝ և հասուցին ի ձեռն Էհտիմալ-Դօլվաթին, որպէս զի մի և ս նեղեսցեն զինքեանս, այլ ներում ն և ժամանակ տացեն, զի կամկար ելանիցեն։ Եւ այսմ քանի հաւանեցաւ Էհտիմալ-Դօլվաթն՝ և հրամայեաց այնպէս լինիլ, և ապա ի քաց կացին ի նոցանէ հանող զօրականքն։

Զկնի այսոցիկ շահն, Էհտիմալ-Դօլվաթն, և այլ նախարարքն, խորհուրդ արարեալ հաճեցան տալ նոցա տեղի ընակութեան յայնկոյս գետոյն մերձ առ Զուղայեցւոց։ Քանզի նստուածք քաղաքին Ասպահանու այնպէս է. զի մեծ գետն՝ որ գայ և մտանէ ի քաղաքն Ասպահանու՝ յարևմտից գայ, և գնայ ի կողմն յարևելից. իսկ քաղաքն, և ամենայն մահմետականքն՝ և տուն թագաւորին, և վաճառանոցքն, և այլ ամենայն ինչ և իցէ. որ առ քաղաք վերաբերի՝ սոքա ամենեքեան ի հիւսիսային կողմն գետոյն է։ Իսկ Զուղայեցիք ի հարաւային կողմն յայնկոյս գետոյն են տեղաւորեալ. զատ և ուրոյն յայլոց ազգաց, և այժմ զտեղին՝ զոր կամեցան տալ այսմ ի քաղաքէ հանեալ ժողովրդեանս, այլուի մերձ Զուղայեցւոց հաճեցան տալ. մերձ և հուպ և կից Զուղայեցւոց առ եզերբ գետոյն, և այսմ խորհրդոյ ամենեքեան հաւանեցան, թագաւորն, և իշխանքն, և Հայոց ժողովուրդքն, և այլք ամե-

նեքեան՝ որք լուան։ Եւ ապա հրամանաւ թագաւորին, Էհտիմալ-Դօլվաթն առաքեաց արս երկրաչափս՝ որ զնշանակեալ տեղին չափեցին և տուին ժողովրդեանն. և ժողովուրդքն բաժանեցին յինքեանս իւրաքանչիւրոց ըստ իւրում սակի։ Եւ սկսան շինել տունս և տեղիս բնակութեան ինքեանց՝ եթէ Երևանցիք, եթէ Դաշտեցիք. եթէ միւս այլ խառնիճաղանճ ժողովեալ ժողովուրդքն, ամենեքեան ի միասին յայսմ տեղւոջ զետեղեալ բնակեցան։ Արդ՝ պատճառ հանելոյ քրիստոնէիցն ի քաղաքամիջէն Ասպահանայ արբումն գինւոյ եղև. ըստ այսմ օրինակի որպէս և պատմեցաք։

Բայց ժողովուրդքն քրիստոնէից՝ զառաջինն ի հանելն զինքեանս ի քաղաքէն դժուարէին, զի ծանր թուէր ինքեանց ելանելն ի բնակութեանց իւրեանց. բայց այժմ յոյժ դիւրասիրաք են և գոհանան զԱստուծոյ, զի խնամարկութեամբն Աստուծոյ եղեալ կատարեցաւ այս գործս ի վերայ քրիստոնէից. և է գոհանալն քրիստոնէից վասն բազում պատճառի։ Նախ՝ զի անդէն ի մէջ քաղաքին քրիստոնեայքն և մահմետականքն խառնիխուռն ընդ միմեանս բնակեալ էին, և ոմանք ոմանք ի թերահաւատ արանց քրիստոնէից հանապազօր տեսանելով զդիւր և զվայրահաս[1]) և զմարմնապաշտ օրէնս մահմետականաց, և միշտ զքարոզս և զպատմութիւնս օրինաց նոցա լսելով, թերանային ի քրիստոնէական հաւատոցս, մինչև իսպառ վերջացեալ դառնային ի քրիստոնէութենէ ի կրօնս մահմետականս, և լինէին մահմետականք։ Երկրորդ՝ եթէ ուստերք քրիստոնէից հաճէին դստերաց մահմետականաց, կամ թէ ուստերք մահմետականաց հաճէին դստերաց քրիստոնէից, այնքան ի ծածուկ և ի գաղտնի հնարէին և խօսէին մահմետականքն ընդ քրիստոնէից ուստերացն և դստերացն, մինչ զի զամենայն[2]) կամս նոցա և զյօժարութիւն ինքեանց հաւանեցուցեալ դարձուցանէին ի կրօնս մահմետի։ Եւ զայսպիսիս բազումս տեսաք մերովք աչօք, որք գնացեալ անկան ի տունս մահմետականաց. և թէպէտ բազումս ջանային քրիստոնեայք հանել զնոսա անտի, ոչ լինէր՝ այլ ուրանային։ Երրորդ՝ զի անդէն ի քաղաքամիջին տեղիք քրիստոնէիցն նեղ էր և անձուկ, և սակաւաջուր, որ վասն

---

1) Ոսկ. զվայրասահ։ — 2) Նոյն. չիւ. զամենայն։

ջրոյ սղութիւնս յոլովս կրէին. և աստէն ինորումն տեղւոջ ընկալան տեղի լայն և ընդարձակ, յորում շինեցին[1]) տունս մեծածախս և վայելուչս. լայն և ընդարձակ զանազան յօրինուածովք. վերամբարձ վերնայարկօք[2]) և ամարասուն հովանոցօք, որոց առաջի տեղիք զբօսանաց, պարտէզք, և ծաղիկք, և ծառք մրգաբերք: Զորրորդ՝ զի անջատեալ տրոհեցան յօձաբարոյ ազգէն մահմետականաց, որ հանապազօր խածատեալ նենգէին և զզուէին զքրիստոնեայսն, և այժմ ամենայն քրիստոնեայքն ի միում տեղւոջ գումարեալ կան և ուրախութեամբ գոհանան զՏեառնէ Աստուծոյ. որում փառք յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Գիտելի է՝ զի յորժամ սկիզբն արարին ի հանել զքրիստոնեայսն ի քաղաքէն, թուականն մեր Հայոցս[3]) էր ՌՃԴ. յորժամ հանին զԴաշտեցիսն. և ի ՌՃԵ. թուին հանին զԵրևանցիսն. և այժմ որ զպատմութիւնս գրեցաք, է թուականն մեր ՌՃԸ. որք ելին ի քաղաքամիջէն, և ժողովեցան ինոր տեղին, ուր շինեցին յարկ բնակութեան, և ոչ մնաց ի քաղաքին ի ժողովրդենէն քրիստոնէից, այլ ամենեքեան ժողովեցան ինոր տուեալ տեղին:

Այլ եւս պատմութիւն բոս յեղանակի անցելոց պատմութեանց:

Զի որպէս յոլով տեղիս պատմեալ եմք, եթէ մեծ և առաջին Շահաբասն, ոչ թէ երկիցս և երիցս վարեաց զազգս Հայոց յԱտրպատական աշխարհէ՝ ի Պարսկաստան, այլ յոլով անգամ, այսպէս և այժմ: Զի յորժամ էր թուականն մեր ՌԿԷ. միւսանգամ հրամայեաց վերոյասացեալ թագաւորն առաջին Շահաբասն, վասն ազգին Հայոց արտասահման առնել զամենեսեան յԱտրպատական աշխարհէն, և վարել յաշխարհն Պարսից:

Յորոյ հրամանէ ելեալ գնացին նորին իշխանքն բազում զօրօք ի քաղաքն Երևան և ի գաւառս նորա, ի Գեանջայ և ի գաւառս Թարվէզ և ի գաւառս նորա, յԱրտաւիլ և ի գաւառս նորա, և

---

1) Ոսկ. չիք. շինեցին.—2) Նոյն. յարկօք.—3) Նոյն. չիք. Հայոցս.

սկսան քննութիւն և որոնումն առնել ի մէջ Ազգին Հայոց, թէ որ ոք իցէ բնիկ բնական ի հարց և ի հաւուց տեղական, և որ ոք ոչ, այլ յայլմէ աշխարհէ եկամուտ և ժողովածու. զբնիկսն թողին, և զեկամտացն զամենեցուն զանուանսն գրեցին ի քարտիսի, և կացուցին ի վերայ նոցա յազգէն Հայոց պետս և վերակացուս և անուտնեցին զնոսա Մելիք, և նոցա յանձնեալ աւանդեցին զամենայն ժողովուրդսն, զի թէ ոք պակասեսցի ի գրեալ ժողովրդոցն փախըստեամբ կամ այլով կերպիւ, նոքա գտեալ ածցեն ի գումարս ժողովրդոցն, և թէ ոչ գտցեն, ինքեանք լիցին պարտաւորք թագաւորին և արժանիս սպանանելոյ: Արդ՝ այսպիսի օրինակաւ զամենեսեան հանին ի բնակեալ տեղեացն, և վարեալ տարան ի Պարսկաստան:

Եւ բաժանեալ արոհեցին ի նոցունց զքարագործ արուեստաւորսն զամենայն, և տարան ի քաղաքն Ասպահան վասն արուեստին, որ պիտոյանայր անդ ի գործս շինութեանց տան թագաւորին, և համօրէն ազգին Պարսից. և անդ յԱսպահան բնակեցուցին:

Եւ զայլսն զամենայն վարեցին և տարան ի քաղաքն Ֆահրապատ, և անդէն զոմանս ի քաղաքին, և զոմանս ի գեղօրայսն բնակեցուցին, որք ոչ մնացին, և ոչ աճեցին, այլ օր յաւուր պակասեալ և վատնեալ սպառեցան, վասն դաժան և մգռահոտ և վնասակար օդոյն, որում ոչ էին ընտել. և թէպէտ բազումք կամեցան փախչիլ՝ ոչ կարացին, քանզի պատուէր ունէին ի թագաւորէն ճանապարհի պահողքն, զորս ռահդար կոչեն, թէ որք գան և մտանեն յաշխարհն Ֆահրապատու՝ թողուլ, և որք ելանել և գնալ կամին՝ ոչ թողուլ. և թէ գտանիցենզոք թաքուն գնացեալ՝ ըմբռնեալ սպանցեն. վասն որոյ ոչ ոք կարաց փախչիլ, և անդէն մնացեալ վատնեցան մահուամբ և կոտորմամբ, զի առաւել քան զԺՌ. տուն հայք գնացեալ էին. և այժմ ԴՃ. տուն հաղիւ թէ մնացեալք են: Եւ այժմու ժամանակիս եթէ պատահի ումեք քրիստոնէի գործ ինչ կարևոր ճանապարհորդութեան կամ այլ ինչ երաց, պարտի գնալ առ քաղաքապետն և խնդրել թուղթ հրամանի և նշանի առ ռահդարն, զի մի արգելցեն, և մի դարձուսցեն զնա, զի[1]) թէ ոչ լինի թուղթ, ոչ թողուն գնալ, և քաղաքապետն նախ առնու ի

---

[1]) Որդ. չիք. զի թէ ոչ լինի թուղթ, ոչ թողուն գնալ.

գնացողէն փոխանակ անձին նորա զայլ ոք յերաշխի, և ապա տայ նմա թուղթ, և ապա ճանապարհորդն գնայ զճանապարհս իւր։

Իսկ զքարահատ արուեստաւորսն, զոր բերին ի քաղաքն Ասպահան, ի հարաւային կողմն քաղաքին յայնկոյս գետոյն բնակեցուցին, ի տեղին ուր զԴաւրի ազգն էին բնակեցուցեալ, հուպ նաև [1] խառն ընդ նոսին բնակեցուցին զքարահատ Հայս։

Եւ այժմ ի թուականիս Հայոց ՌՃԸ. յամենայն Մայիսի հրամայեցաւ ի թագաւորէն յերկրորդ Շահաբասէն, զի այս Հայոց ժողովուրդքս, և ընդ սոցին և այս ազգն Դաւրի ելանիցեն յայսմ տեղւոջէ և գնայցեն ի տեղին ուր Երևանցիք՝ և Ղարաբաղցիք, և Դաշտեցիք բնակեցան, սոքա և այս անդ բնակեսցեն, զի ամենայն այլասեռ և այլահաւատ ազգ որոշեսցին ի մահմետականաց, զի մահմետականք անխառն ի նոցունց բնակելով սուրբ գոտանիցին. վասն որոյ և ազգքն Հայոց և ազգն Դաւրաց ելեալ գնացին՝ և մերձ վերոյասացեալ քրիստոնէիցն բնակեցան։

Իսկ թէ որ հարցուիմն սրտացէ վասն ազգին Դաւրի այս է։ Զի մեծ և առաջին Շահաբասն անվթար կամարարն սատանային, [2] որպէս ազգն Հայոց յԱտրպատականի աշխարհէն վարեալ էած ի Պարսկաստան, սոյնպէս և զազգն Դաւրաց արտաքսմամն արարեալ յիւրեանց բնիկ աշխարհէն, ի Քիրմանայ, և յԵղդայ, և ի Շիրազայ, և յայլոց տեղեաց իւրեանց և բերեալ էած ի հիմն աւերն [3] Ասպահան, և նոքօք լցուցեալ շինեաց և մարդաշատ արար զԱսպահան։ Եւ այս Դաւրերս այսպէս եկեալ էին Ասպահան և անդ բնակեալ, և այժմ զնոսա և այս հանեալ յայնմ տեղւոջէ, և [4] տարան մերձ Հայոց ազգին ի կողմն ինչ, և անդ բնակեցուցին։ Ա յս և այսպէս։ [5])

---

1) Ա-ին. չէ. հուպ նաև.—2) նոյն. չէ. կամարարն սատանային. այլ Նենգահաւ.—3) նոյն. չէ. ի հիմն աւերն.—4) նոյն. չէ. և.—5) նոյն չէ այս և այսպէս։

ԳԼ. ԼԴ.

Պատմութիւն վասն ազգին Եբրայեցւոց բնակելոցն յԱսպահան քաղաքի. եւ այլոց եւս Եբրայեցի ազգին, որք են բնակեալ ընդ իշխանութեամբ թագաւորութեանն Պարսից, թէ վասն որոյ պատճառի դարձուցին յիւրեանց օրինացն ի կրօնս մահմեթի:

Յետ հանելոյ ազգին Հայոց ի քաղաքամիջէն Ասպահանու, սկիզբն արարին և զազգն Եբրայեցւոց հանել: Վասն զի ի ժամանակս թագաւորութեան այս երկրորդ Շահաբասին, և ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԶ. յաւուր միում որ էր ուրբաթ օրն այն ընդ մերձենալ երեկոյին, որ լուսանայր ի վաղուեան օրն շաբաթ, նոյն Էհտիմալ-Դօլվաթն՝ որում անունն էր Մահմատ բէկ, որ և զազգն Հայոց եհան ի քաղաքամիջէն Ասպահանու, և այժմ կամի զի և զազգն Եբրայեցւոց հանել. վասն որոյ պատրաստեաց զօրականս և առաքեաց ի վերայ ազգին Եբրայեցւոց, որք են Ջհուտ ազգն, թէ դուք ամենայն ազգդ Եբրայեցւոց պարտիք ելանել ի քաղաքամիջէ աստի և գնալ արտաքոյ քաղաքին ի միում յեզերաց քաղաքիս բնակիլ. զի որովհետև ո՛չ էք հաւատովն Մահմետի, անսուրբ ազգ էք, ելէք ի քաղաքէս, և արտաքոյ քաղաքիս բնակեսջիք. քանզի այսպէս հրամայեցաւ վասն ձեր ի թագաւորէն:

Առ որս աղերս արկեալ Եբրայեցւոց ասելով. որովհետև այսպէս հրամայեցաւ վասն մեր ի թագաւորէն, հրաման թագաւորին ի վերայ գլխոց մերոց՝ կատարեմք անպակաս զհրաման թագաւորին, բայց խնդրեմք ի ձէնջ ներումն յաւուրս երիս, զի ուստերօք և դստերօք, և ամենայն ընչիւք և ստացուածովք մերովք ելեալ գնասցուք: Եւ մանաւանդ տեսանէք իսկ, զի օրս տարաժամեալ է, այլ և հիւանդք և ցաւագարք, ծերք և մատաղ մանկտիք յոլովք գոն, որք ոչ կարեն այժմ զգիշերայն գնալ, վասն որոյ խնդրեմք ի ձէնջ ներումն զերիս աւուրս:

Իսկ եկեալ զօրականքն ո՛չ տային թոյլ և ներումն կելոյ մինչ ի վաղուեան օրն. այլ ստիպէին տագնապաւ և փութով ելանել յայնմ երեկոյի. քանզի այնպէս էր հրամայեալ նոցա Էհտիմալ-Դօլվաթն, ո՛չ ներել և ոչ թողացուցանել մինչև ցառաւօտն, այլ ի

նոյնում՝ երեկոյի և ի նոյնում գիշերի հանել զնոսա զամենեսեան ամենայն ընտանեօք իւրեանց. և թէ ոք մնասցէ ի վաղուեան օրն, գանա՝ և բռնասա՝ և տանջանս ածիցեն ի վերայ այնպիսւոյ առնն, զի ոչ հնազանդեցաւ հրամանաց Էհտիմալ-Դօլվաթին՝ և ոչ գնաց։

Զայս ասաւ Էհտիմալ-Դօլվաթին առ Երբայեցիսն, որպէս զի նովաւ Երբայեցիք լուծողք և անցաւորք գտանիցեն շաբաթուն իւրեանց՝ զոր դատարկացեալք պահեն։

Եւ զօրականքն Էհտիմալ-Դօլվաթին՝ որք եկեալ էին ի հանել զԵրբայեցիսն՝ տանջելով և հարկանելով՝ և որօք և ըրօք վիրաւորեալ բռնութեամբ ասուպս վարեցին զամենայն Երբայեցիսն յիւրաքանչիւր բնակութեանց՝ զկահ և զկարասիս նոցա ցրուեցին՝ և զդրունսն խորտակեցին։ Եւ Երբայեցիքն ճիչ և կական բարձեալ ապաղաւաւ լալով և ողբալով՝ իւրաքանչիւր որ կալեալ զձեռանէ ուստերաց և դստերաց իւրեանց՝ և զանկողինս և զձորձս բարձեալ յոդն իւրեանց եւին ի տառն իւրեանց ի գիշերի ի տարադէպ ժամու. և շրջէին ի դրունս մահմետականաց՝ ի փողոցս և ի պողոտայս՝ և ոչ ոք էր՝ որ գթայր ի նոսա։

Ապա եւեալ Երբայեցւոցն ի քաղաքէն և գնացեալ ի մէջ Զուղայու և Գաւարապատու՝ և անդէն և ոչ գտին տեղի կեղոյ՝ քանզի եկին զօրականք ոմանք որպէս թէ յԷհտիմալ-Դօլվաթէն առաքեալ՝ և պատուիրեցին Զուղայեցւոց և Գաւարապատցւոց մի տալ նոցա տեղի՝ վասն որոյ և ոչ եառնն՝ և մնացին արտաքոյ յարկաց ամենայն ազգն Երբայեցւոց։

Եւ եկն ի վերայ նոցա վտանգ և վիշտ մեծ՝ քանզի ժամանակն էր ցուրտ աշունն և սկիզբն ձմրան՝ և ցուրտն կարի վշտացուցեալ վտանգէր զնոսա՝ զի արտաքոյ յարկաց բացօթեայք կային։ Եւ բազումք կային ի մէջ նոցա որք և կանայք ողորմելիք. (վասն զի՝ ոմանք էին ծերք և բազմօրայք՝ հիւծեալք և պակասեալք զօրութեանց. և ոմանք հիւանդք և ցաւագարք և վիրաւք մարմնով որք ոչ զօրէին ի շրջել։ Եւ յոլով կանայք մանկամարդք ունելով մանկունս դիեցիկս ի տառինս իւրեանց. և ոմանք կանայք յղիք և

---

1) Ոմ. էխ. վասն զի . . . . . յղիքն որ ընդ ի-ւր-ն-ն։

ծանր ոտք. և ոմանք աղջկունք երիտասարդուհիք, և տղայք վայել չատեսք, առ որս տարփացեալ պիղծ և վավաշոտ և շնաբարոյ արք յաղդէն Պարսից, խօսէին առ նոսա բանս տգեղս, աղտեղիս և ախտակիրս և ամօթս մեծամեծս ածէին ի վերայ նոցա:) Նա և այլք մահմետականք որք հանդիպէին՝ հայհոյէին, անարգէին, զզուէին, հարկանէին, և բազում նեղութիւնս հասուցանէին ողորմելեացն այնոցիկ:

Զկնի այսորիկ իբրև ետես Էհտիմալ-Դօլվաթն թէ՝ անհնար է նոցա կամաւ տաճկութիւն, խորհեցաւ բռնութեամբ ածել ի տաճկութիւն. քանզի հրամայեաց ազգին մահմետականաց, և մանաւանդ արանց զինուորաց, զի ուր և գտցեն զայր Եբրայեցի կալեալ բերցեն ի դուռն Էհտիմալ-Դօլվաթին: Վասն որոյ ամենայն արք մահմետականաց ուր և գտանէին զայր Եբրայեցի՝ կալեալ կապեալ ածէին առաջի Էհտիմալ-Դօլվաթին. և նա զառաջինն մեղմով խօսէր ընդ նոսա և ասէր, եկայք դուք մարդիկք, դարձարուք յունայն օրինաց ձերոց, և ծաներուք զարարիչն և զՏէր Աստուածն երկնի և երկրի՝ և լերուք մեզ եղբարք:

Իսկ Եբրայեցիք պատասխանեալ ասէին, զՏէրն և զԱստուածն երկնի և երկրի ճանաչեմք՝ և պաշտեմք. բայց ձեզ եղբայր լինիլ ոչ կամիմք, և յօրինաց մերոց ոչ դառնամք, զի օրէնքն մեր ճշմարիտ է՝ և աստուածատուր, զի ձեռամբ Մովսէսի մարգարէին ետ Աստուած, որում դու իսկ գիտակ ես:

Ասաց Էհտիմալ-Դօլվաթն, եթէ գայցէք ի հաւատս մեր՝ լինիք մեզ եղբարք սիրելիք, այլ և բազում գանձս և պարգևս և մեծութիւնս տամք ձեզ:

Առ այս բան՝ ոմն այր Եբրայեցի, որում անունն էր Յովսէփ պատասխանեալ ասաց, յորժամ աշխարհիս հողագործ արանցն ոք գայ առ մեզ ի գնել զաղբ մարդոյ վասն պարտիզաց. մեք նախ զգինն աղբին առնումք և ապա տամք զաղբն նոցա. իսկ դուք գանձս և պարգևս եդեալ ի վերայ ձերդ հաւատոյ ձգէք ի վերայ մեր. զայս ասաց այրն Յովսէփ՝ զի թերևս առ այն բան զայրասցի Էհտիմալ-Դօլվաթն ի վերայ նորա և սպանցէ զնա: Սոյնպէս և ամենայն հրէայքն ասէին, սպան զմեզ զամենեսեան. զի լաւ է մեզ ամենեցուն մեռանիլ քան թէ յօրէնս ձեր մտանել:

Եւ Էհտիմալ-Դօլվահին ասաց՝ գիտեմ դի այդպիսի զայրացուցիչ բանագ այնր [1]) ազագաւ ասէք՝ դի ես զայրացեալ իւրայ ձեր սպանից զձեզ, բայց այնպէս գիտակ լերուք դի բնաւ ոչ զդք ի ձէնջ սպանանեմ, այլ մեղմագոյն և երկար չարչարանօք այնքան տանջեմ զձեզ՝ մինչ դի յամենայն կողմանց վհատեալք դառնայք յօրէնս մեր։

Իսկ արքն Եբրայեցիք համախորհուրդ եղեալ բանս ազատանագ մատուցին առ Էհտիմալ-Դօլվահին խնդրելով տեղի բնակութեան՝ և ասացին. որպէս զազգն Հայոց հանեալ ի քաղաքամիջէ ասպի, և յայլուր եառուր նոցա տեղի բնակութեան։ Նոյնպէս և մեզ տուր տեղի բնակութեան կելոյ ի վայրի ուրեք յեղերս քաղաքիս, դի առ սակաւ սակաւ շինեսցուք մեք իւրաքանչիւր զմեզ տուն բնակութեան, և ելեալ ի քաղաքէս անդ գումարեալ բնակեսցուք։

Իսկ Էհտիմալ-Դօլվահին համախորհուրդ եղեալ ընդ այլ և իշխանացն Պարսից՝ ցուցին նոցա տեղի ուրեք հեռի ի քաղաքէն. և զանուն տեղւոյն Գօզալդարայ կոչեն, որ է մերձ Մուսալա խմամին և տեղիս այս էր անպատեհ և անձեռնտու. նախ՝ դի կարի հեռի էր ի քաղաքէն. և երկրորդ՝ առանց ջրոյ էր, և թէ ի հեռուստ ջուր բերէին ոչ գայր, և ոչ հասանէր, վասն վայրացն հեռաւորութեան, և թէ ի տեղին ջրհոր փորէին, ոչ բղխէր ջուր դի լեռնական և վիմային էր տեղին։ Զայս անպատշաճ տեղիս յայն սակս ցուցին, դի այսու և յանճար և ի տս բակուսի մնայցեն Եբրայեցիքն, վասն որոյ և Եբրայեցիքն ոչ կարացին գնալ ի տեղին յայն, այլ մնացին արտաքոյ և բացօթեայ։

Ցայսմ հետէ մտախոհ եղեալ Էհտիմալ-Դօլվահին առ սակաւ սակաւ ի տանջանս մատնել զԵբրայեցիսն։ Եւ ի վաղ և ի հին ժամանակաց ի միւսմ տեղւոջ յեղերս քաղաքին արտաքոյ շինութեանց և բնակութեանց ի վայրի ուրեք, կայր տեղի մինչ բարձր պարսպեալ և գուռն ի վերայ, բայց ի ներքս ի պարսպին տուն կամ բնակութիւն բնաւին ոչ գոյր, այլ լոկ միայն պարիսպ շուրջանակի բոլորեալ։

---

1) Ո-ն. այնու։

Հրամայեաց Էհտիմալ-Դօլվաթին պարսիկ զօրականացն, զի երկու Երբայեցի առն մէկ զօրական կացցէ ի վերայ չարչարիչ, և զամենայն բժրունեալ և առ ձեռն գտեալ Երբայեցիան կապանօք տանիլ և լնուլ ի մէջ պարսպին այն, և ջուր ցանել յատակս նորա ի վերայ երնսաց երկրի. և [1]) զամենեցուն ձեռս ի յետս կապել և և հանել զվարսիս նոցա, և ի վեր հաւաքել զդրօշակս զգեստուցն և մերկ մարմնով նստուցանել ի վերայ երկրի. Եւ էր ժամանակն ցուրտ աշունն, որ ի ցանել ջրոյն զերեսաք երկրի տամկանայր երեսք երկրի և մանաւանդ թէ սառնոյր և [2]) ողորմելի Երբայեցիքն մերկ մարմնով նստէին ի վերայ երեսաց երկրի սառուցելոյ, և Պարսիկ զինուորքն ի վերայ կացեալ հարկանէին. և զերիս տիւս և զերիս գիշերս այնպէս մնացին Երբայեցիքն անօթի և անսուաղ, զի ոչ ոք տայր նոցա կերակուր, և ազգականք Երբայեցւոցն եկեալ արտաքոյ կացեալ յեռուստս կուսէ պարսպին բերեալ հաց ձգէին ի մէջ պարսպին առ ի լինել կերակուր Երբայեցւոցն. և զայն ևս զինուորացն յափշտակեալ ուտէին՝ և ոչ տային Երբայեցւոցն. վասն որոյ [3]) անսուաղ մնացին զաւուրս երիս մինչև Հրամայեաց Էհտիմալ-Դօլվաթին՝ որ հանեալ առաջի բերին ի քաղաքն և արկին ի բանտ:

Յաղագս Երբայեցւոյ Հարցումն արար Էհտիմալ-Դօլվաթին ընդ առաջնորդն և գլուխն օրինաց, զոր Սադր առեն լինքեանք թէ ոչքա կամաւ ոչ գան ի հաւատս մեր՝ զի նչ արասցուք. մինչթէ բռնութեամբ գարձուցանել թէ ոչ. պատասխանի արար Սադրն. ոչ գոյ Հրաման յօրինաց մերոց զոր բռնութեամբ դարձուցանել: Կրկին եհարց Էհտիմալ-Դօլվաթին. ապա զինչ արասցուք. ասաց սադրն, ինձ՝ ոչ է փոյթ զու գիտես:

Դարձեալ կոչեաց Էհտիմալ-Դօլվաթին զԵրբայեցիան առաջի իւր և ասաց գալ ի հնազանդութիւն՝ և մնանել յօրէնս մահմետի. զի ով ոք գայ յօրէնս մեր տամք նմա զդարգևս երկու թուման՝ և նա ազատի ի տանջանաց և նստի հանգստութեամբ ի տան իւրում. և ով ոք յառաջագոյն գայցէ ի հաւատս, տամք նմա պետութիւն և իշխանութիւն:

---

1) Ոսկ. չէ. և զամենեցուն . . . զդրօշակս զգեստուցն,—2) Նոյն. չէ. և ողորմելի . . . կացեալ հարկանէին,—3) Նոյն. չէ. վասն որոյ անսուաղ մնացին զաւուրս երիս մինչև.

(Եւ ՚ի յայգէն յայգիս Երրայեցւոց այլ ոմանք՝ որք էին Թերահաւատ առ օրէնս իւրեանց, և խոտորեալք ի գործս Թիւրս գողութեան և բռնութեան այլ և սոյնպիսի չարեաց, և ինքերտամիտ լրեալ խորհուրդս իւրեանց հաճեալք էին օրինաց մնհմիտի։ Իրրև տեսին զայս ամենայն անցս՝ որ առ Երրայեցիս այլ և լուան զյորդորական բանս Էհուխնալ-Դօլվաթինն, ամն յայոց Թերահաւատ սրտանցս որ կարի անհաւատ և պիղծ էր) որում անունն էր Աւատիայ. նախ քան զամենեսեան առ հնկեալ եկաց առաջի Էհուխնալ-Դօլվաթինն, և յօժարութեամբ յանձն էառ ուրանալ զՀրէութիւնն և դաւանել զառաքելութեան հաւատոյ։ Որոյ բանիւ վերայ յոյժ ուրախացեալ բերկրեցաւ Էհուխնալ-Դօլվաթին, և անատի գլխով յարգեալ զոլեաց և սկրեաց զնա, և կոչեաց զնա իւր եղբայրագիր, և զամենայն զգեստս անձին իւրոյ՝ որ զգեցեալ էր, հանեալ զգեցոյց նմա, և մինչև ցմատանիս մատանոյն հանեալ եդ ի մատունս նորա, և այլ ևս ընչս յոլովս պարգևեալ նմա և յինքն յոյնկոյն զմիաւս նորա։

Եւ այս ուրացող այրս Աւատիայ, եղև հնարագոյգ իշխանացն Պարսից, քանզի ասաց զարս Երրայեցիս բազումս ի միասին մի պահէք, և կամ Թէ զչորս և զհինգ ի միասին յատեան մի բերէք. զի քաջալերեալ հաստատեն զսիրտս իւրեանց, 2) այլ երիս և երիք միայն բերէք, և բռնութեամբ զարձուցէք, զի նոքա կամաւ ոչ գաւանեն։ Այլ և նախ կալարուք զքահանային նոցա՝ զոր խախտ անեն, և ի վերայ նորա բազում ջանիս ջանացէք, խոստմամբ պարգևաց և ապառնալեօք առնջանաց, Թերևս դարձուցանիցէք զնա, զի Թէ նա՝ դարձաւ ամենեքեան դառնան. քանզի այսմ օրինակի յոլով հնարս եդեալ Պարսից պիղծն և ուրացուն այն 3) Աւատիայն։ Որոյ խրատուածն առեալ յուզմամբ որոնեալ Պարսիցն գտին զնա, որում անունն էր Սայիտ՝ և բերեալ կացուցին առաջի Էհուխնալ-Դօլվաթինն, առ որ ասաց հաւանեալ բանիւ իմով և կատարեալ հրամանս Թագաւորին, ևկ դարձեր յօրէնս մեր մնհմետականաց, և առ յինեն պարգևս և բարութիւնս յոլով։ Իսկ խա-

---

1) Ոմն. չէր. Եւ էին յայգիս ՚ի . . . յվերջ ուր ընդ ֆոլիոյն։—2) Նայ. իւրեանց.—3) Նայ. չէր. պիղծն և ուրացողն այն։

խամն ո՛չ էր յանձին կալեալ, այլ հրաժարեալ էր. և այլ և ս բանըս բազումս խօսեցան իշխանքն ընդ խախամին, և նա ո՛չ հաւանեցաւ. այլ խնդրեաց հրաման գնալոյ ի տունն իւր, և իշխանքն ետուն նմա հրաման գնալոյ. և անդէն առժամայն ուրացողն Աւատիայ, ազդեալ իշխանացն ո՛չ թողուլ զսա գնալ ի տուն իւր, այլ առ ինքեանս պահել և այնպէս արարին իշխանքն: Եւ ի վաղիւն դարձեալ կացուցին յատենի և ի նոյն բան հրամայեցին դառնալ յօրէնս մահմետի. և յայնմ և ս նուագի ոչ հաւանեցաւ խախամն: Եւ յերորդումն աւուր և ս այսպէս կատարեցաւ գործն: Իսկ յաւուր չորորդի յետ բազում բանից. զոր խօսեցան ընդ խախամին, հատին ի վերայ նորա վճիռ, զի թէ ոչ դառնայ յօրէնս մահմետի պատառեսցեն զորովայնն և կախեցեն յուղտէ և շրջեցուսցեն ի մէջ քաղաքին. և զինչսն և զընտանիսն առցեն յաւարի: Զայս վճիռ հատին, և զուղտն բերեալ առ ժամայն նստուցին անդէն. և եկեալ դահճացն բացին զորովայնն, և հանեալ զսուրն իւրեանց հարկէին զխախամն կամ ուրանալ կամ զորովայնն պատառել: Եւ խախամն յահէ սպանմանն, այլ և առ ի գութս ընտանեացն թուլացաւ. վասն որոյ դաւանեցուցին նմա զդաւանութիւն հաւատոյն իւրեանց՝ և դարձուցին յօրէնս իւրեանց մահմետի, և ուրախացան ի վերայ նորա անպատում ուրախութեամբ:

Յետ այսորիկ՝ որ զխախամն դարձուցին ի հաւատս իւրեանց, յարանցն Եբրայեցւոց ածէին յատեան մի և երկու և ասէին ցնոսա. զի՞նչ և ս ունիք ասել, զի ահա խախամն և ս եկն ի հաւատս, և դուք զի՞ և ս յամառեալ դիմադարձիք. և Եբրայեցիքն ո՛չ հաւանէին: Վասն որոյ հրամայէին իշխանքն զօրականացն տանիլ զԵբրայեցիսն ի բանտն. և նոյնժամայն միւսանգամ բերել և այնպէս բազում անգամ տանէին և բերէին. և ի տանիլն և ի բերելն՝ զօրականք և ծառայք և սպասաւորք իշխանացն, որք կային ի տեղիսն, թքանէին, հայհոյէին, հարկանէին, ապտակէին, զարկուցանէին զգետնի, և ընդ քարշս տանէին. և բերեալ կացուցանէին առաջի իշխանացն և Էհտիմալ-Դօլվաթին, և բռնութեամբ դաւանեցուցանէին զդաւանութիւն հաւատոյն Մահմետի, և Եբրայեցիքն առ վտանգի տանջանացն ակամայ կամօք դաւանէին: Եւ յետ դաւանելոյն բերէին Պարսիկքն ագուցանէին դաւանողաց նոր

կապոյ, և տային նոցա պարգև յարքունական գանձէ իւրաքանչիւր առնն երկու ֆռւման դրամ. և Թողուին գնալ ի տունս իւրեանց. և որք ոչ ուրանային դարձուցեալ իւրեանն պահէին. և ապա կրկին և երեքկին և բազմակի բերեալ յառաջ կացուցանէին և հարկէին ուրանալ։ Եւ այնպէս առնելով զամենայն կալեալ արան դարձուցին ի կրօնս մոլար առաջնորդին[1]) Մահմետի, և ամենայնի միոյ աւուրս երեք հարիւր և չիսուն այր դարձուցին յօրէնս Մահմետի։

Ա յոյհետև Սբրայեցիքն տկարացան առաջի Պարսից, զի կէս մասն ինոցունց դարձան յօրէնս Պարսից, և Պարսիկքն զօրացան ի վերայ Սբրայեցւոց, և այլ ոչ և-ս անսացին նոցա կալ, այլ բռնութեամբ կալեալ զՍբրայեցիան օր յաւուր ածէին առաջի էհսխմալ-Դօլվախին, և բռնութեամբ դարձուցանէին ի կրօնս Մահմետի։

Եւ այնքան հետևեցան Պարսիկք և բռնացան ի վերայ Սբրայեցւոց առ ի դարձուցանել զնոսա. և ոչ արարին ներումն և ոչ սակաւ մի, մինչև զամենայն ազգն Հրէից զբնակեալսն ի մէջ քաղաքին Աստպահանու դարձուցին ի կրօնս Մահմետի. վասն զի սակաւք էին ազգն Հրէից բնակեալք յԱստպահան քաղաքի, իբրև երեք հարիւր տուն, պակաս և ոչ աւելի։

Եւ ի պրաւել ամենեցուն՝ կարգեցին ի վերայ նոցա Մահմետական մօլլայ, որ ուսուսցէ նոցա զօրէնսն Մահմետի, և հանապազ տարցի յաղօթատունսն Պարսից. զի պարսկօրէն աղօթեսցեն. և մանկանց նոցա ուսուսցէ գիրս և զաւանդուխթիւնս Մահմետականս, այլ և օրինագրեցին Հրէից զի զդստերս իւրեանց տացեն Մահմետականաց, և ի դստերաց նոցա ինքեանք առցեն. այլ և մի արասցեն զենուժն կենդանեաց, որպէս յառաջն առնէին, այլ իշուկս էն ի Մահմետական զենուզաց առցեն միս. և այլ և-ս այսպիսի օրինադրութիւնս բազում կարգեցին Պարսիկ ի վերայ Սբրայեցւոց։

(Ա յնուհետև[1] նոցա վերակացու մօլլայն հանապազ ժողովէր զնոսա և ի միասին գնային ի մզկիթ, և աղօթէին Հրէայք առ հաճուկս լինելով Պարսից ի սուտ լինչ աւուրս, և վասն զի ոչ էին կա-

---

1) Ոսկ. էէ. մոլար առաջնորդին.—2) Նայ. պակաս Ա յնուհետև . . . . . ցվերջ ոչ ընդ էսկսեալ

տարեալ կամօք մտեալ ընդ աւանդութեամբն Մահմետի, ի սակաւ
աւուրս գնացին և այնուհետև թուլացեալ սակաւ սակաւ յետ-
նեալ եղեն։ Եւ յորժամ վերակացու մօլլայն հարցանէր Հրէից,
թէ ընդէ՞ր ո՛չ գայք յաղօթանոցն, Եբրայեցիք զայս և զայն պատճա-
ռեալ անցուցանէին. և մօլլայն խրատէր զնոսա. և նոքա այնմ և-ս
ո՛չ անսացին. և ապա բարկացաւ մօլլայն ի վերայ նոցա, և այնմ
և-ս ո՛չ անսացին. և յայնմհետէ մօլլայն մատեաւ առ իշխանս
մահմետականս և եղև ամբաստան զՀրէից, թէ ո՛չ մտանեն ընդ
օրինօք մերովք։ Եւ Եբրայեցիք և-ս ամբաստան եղեն զմօլլայէն,
թէ կաշառաց ակն ունի առ ի մէնջ, և յայն սակս ընդ վայր չար-
չարէ զմեզ և մեք զի ո՛չ տամք, վասն այն ամբաստան լինի զմէնջ։
Եւ այնքան կերպակերպ կեղծիւք և հնարիւք վարեցան Եբրայե-
ցիքն ընդ Պարսից՝ մինչ զի ձանձրացան Պարսիկ, իշխանքն և մօլ-
լայն և ի բաց կացին ի նոցունց. այլ և Պարսից ամենեցուն յայտնի
եղև, որ Հրէայք ո՛չ կամին մտանել յօրէնս Մահմետի։)

Իսկ որք Հրէայքն էին՝ ո՛չ գնային ի մաչիթն Պարսից, նա և ո՛չ
բնաւ մօտանային նոցա. և ո՛չ գնէին միս ի շուկայէն, այլ ծածուկ
ի տունս իւրեանց զենուին ոչխարս, և կամ թէ առանց մսոյ ան-
ցուցանէին աւուրս բազումս։ Եւ լինէր զի երբեմն երբեմն վասն [1])
ահի և երկիւղի մատնողացն և Պարսիցն՝ գնային Եբրայեցիքն ի
շուկայն՝ և գնէին զենեալ միս ի Պարսիկ զենողաց, և ակներև-
բաց և համարձակ առաջի ամենեցուն բերէին ի տունս իւրեանց՝ որ-
պէս թէ իւրեանց ուտելոյ վասն, և ո՛չ ուտէին. այլ ի ծածուկ
ձգէին առաջի շանց՝ և շունքն ուտէին։ Եւ այլ բազում այսպիսի
գործս ունէին ազգն Եբրայեցւոց, որովք յայտնեալ ստուգեցաւ թէ
ո՛չ կամին թողուլ զօրէնս հրէութեան։

Բայց անօրէն և ուրացողն այն [2]) Աւատիայ և իւր գործակից
չար ընկերքն՝ որք ընդ նմա ուրացան, սոքա յոյժ ուրախ և հաս-
տատ էին ի վերայ իւրեանց նորագիւտ հաւատոյն՝ կրօնիցն Մահմե-
տի, վասն որոյ շրջագայեալ ի մէջ Եբրայեցւոց յուզէին, զննէին,
տեղեկանային, թէ ո՛ր ոք կամակար մտօք իցէ հաւանեալ օրինացն
Մահմետի, և ո՛ր ոք ոչ. այլ տակաւին ունի իծածուկ զօրէնս Հրէու-

---

1) Ոսկ. չիք. վասն. — 2) Նոյն. չիք. անօրէն և ուրացողն այն.

ՃԹեան։ Եւ յայսմ պատճառէ բազում՝ նեղութիւնս հասուցանէին ազգին Հրէից, զորս իրաւ և զորս անիրաւ, քանզի կալեալ զոմանս ի Հրէից հարստահարեալ և բանալէճ լեալ դատափետս առնէին, և ասէին, ընդէր դու ոչ գնաս ի մայրիմն յաղօթել՝ այլ գնաս ի ժողովարանն Հրէից։ Եւ ամանոյ ՃԷ զորդին քո առ խախամն առաքես յուսանիլ՝ և ոչ առ մօլլայն։ և ոմանոյ ՃԷ միս ոչ առնուս ի շուկայէն, այլ ի տան քում զննուն առնես։ և այլ այսպիսի գործս բազումս առնէին ընդ Հրէից՝ ուրացողքն ի նոցունց։ և Եբրայեցիքն՝ վասն երկիւղին Պարսից բազում ազաչանս արարեալ նոցա և կաշառս տուեալ, հազիւ ուրեմն կարէին զերծանիլ ի ձեռաց նոցա։

(Ա յլ և[1] այս ուրացողքս պատճառք եղեն ղի զերիից Եբրայեցի արանց զգաստերան առին Պարսիկք իւրեանց ի կնութիւն։ քանզի յանուանէ չիշեցին զաղջկունան առ ի Պարսից և յոլով գովեցին, և գրգռեցին զՊարսիկն առնուլ զաղջկունան ի կանայս, այլ և ինքեանք մրէժխնդիր լեալ հարկէին զտեարս աղջկանցն տալ Պարսից ի կնութիւն։ իսկ Եբրայեցիքն ոչ կամէին տալ և տեալք աղջկանցն բազում կերպիւ հնարս գործեցին և կաշառս ետուն, զի գոնեա ազատեսցեն զաղջկունան, և ոչ կարացին, այլ առին Պարսիկք զերեսին աղջկունս։) և ազգն Հրէից յոյժ վշտացեալ ի սիրտ և յոգի՝ խոցեցան ի վերայ արարմանց ուրացողացն։ և զայրագին սրտմտութեամբ և նախանձու լցեալք եղեն, և եդին հաստատութեամբ ի միտս իւրեանց սպանանել զուրացօղսն, և նախ զՒաւտիայ, զի նա կարի չարագոյն էր։

Եւ[2]) էր այր ոմն յազգէն Հրէից յոյժ մրէժխնդիր օրինացն հրէութեան, որում անունն էր Փինհաս, սա նախանձախնդիր գովոլ օրինացն հայրենի, եռայր ի սիրտ և յոգի սպանանել զՒաւտիայ։ և հանճարեալ հնարիւք եգիտ այլ և այլս երիս յազգէն Հրէից խորհրդակից և ընկեր ինքեան, վասն սպանման պղծոյն Իւտիայի, անուն միոյն Խսահակ՝ և երկրորդին՝ Մասիհ, և երրոր-

---

1) Ոմն. չէ. Ա յլ և . . . . . յվերջ ու ընդ ֆալֆձով։ — 2) Նոյն. չէ. և։—

դին՝ Յուդայ, սոքա չորեքեան միաբանեալ և հաստատութեամբ պայմանեցին ի միջի իւրեանց ի դէպ ժամու սպանանել զԱւատեայ։ [1])

Իսկ ի խնամոցն [2]) Աստուծոյ պատահեցաւ յաւուր միում գործ այսպիսի, զի Աւատիայն ըստ հանապազորդ սովորութեան իւրում շրջէր ի տունս Հրէից յաղագս զննելոյ և դիտելոյ զնոսա, և հանդիպեցաւ քահանային Հրէից, զոր խախամ կոչեն. և ասաց նմա ահացուցանելով զնա, դու ո՛չ թողուս զՀրէայսն դառնալ ի տաճկութիւն, վասն զի շրջիս ի տունս նոցա խրատեալ՝ քաջալերես հաստատուն կալ ի հրէութեան. այլ և զենումն կենդանեաց առնես ի տունս նոցա. և խախամն թէպէտ յուրաստ կայր և բազում բանիւք դնէր վկայութիւն և երդնոյր, զի գոնեա զերծցի ի ձեռաց նորա և ո՛չ կարաց։ Ասաց Աւատիայ. եթէ իրաւ է ասացեալն ի քէն, որ ոչ առնես զենումն կենդանեաց, և ընդէ՞ր պահես առ քեզ զսուրն զենման. արդ՝ բե՛ր և տուր ցիս։ Եւ սուրն զենման՝ զոր խնդրեաց Աւատիայ, այս է. զի ո՛չ է սուրն այն որպէս զայս հասարակ սուրքս, որ ամենայն ոք՝ կրէ առ ինքն, այլ այն սուրն այլ իմն սուր է, մեծ և երկայն և կարի առաւել սուր, որ յառաջնում նուագին ի քարշելն ի պարանոցս ոչխարին հատցէ զգլուխն, և թէ լաւ յաւելցի երկիցս՝ և ոչ լաւ. իսկ թէ երիցս կրկնեսցէ, անընդունելի է զենեալն, և զայս սուրս յատուկ վասն զենման շինեն և քահանայն ունի առ ինքն վասն զենլիս առնելոյ և ո՛չ այլ ոք. վասն այսորիկ ասաց Աւատիայ, քահանային թէ, տո՛ւր ցիս զսուրն զենման։ Եւ խախամն՝ զի ո՛չ կարաց զերծանիլ ի նմանէ, վասն որոյ ետ ի նա զսուրն զենման. և առեալ զայն Աւատիայ եհար ի միջաց գօտին իւր. և թողեալ զխախամն սկսաւ գնալ ընդ պողոտայն՝ յորում պողոտայի էր և տունն Փինհասին. և գալով եկեալ եհաս մինչ ի դուռն տան Փինհասին. և ի նմին ժամու պատահեցաւ, զի Փինհաս ևս դուրս գայր ի տանէ իւրմէ, և առժամայն պատահեցաւ Աւատիային, և երկոքին սկսան բարևել ընդ միմեանս և հարցանել զողջունէ իրերաց, և Փինհաս խորամանկ նենգութեամբ սկսաւ կեղծիւք և առ աչս բարեկամ և սիրելի

---

1) Նոյն. զոր և սպանին։—2) Նոյն պակասի իսկ ի խնամոցն . . . ցվերջ որ ընդ փակագծով.

Ձեռանալ՝ և լրջամիտ յօժարութեամբ և բազում խոհականօք մեծարել զնա իւսուն իւր իպատճառս պատուոյ, յորոյ պատճառէ Աւատիայ գնաց իւսունն Փինհասին։ Եկին անդ և երեքին ընկերքն և ուխտադիրքն Փինհասին, Խահակ և Մասիհ և Ցուդայ, բերին յառաջ՝ սեզան, կերակուր և գինի, և դի էր ժամանակն գարնանային. վասն որոյ կայր իմէջ սեղանին վարունգն, որ է խիար. և Փինհաս իննդրեաց իմօրէն դանակ վասն կեղևելոյ զվարունգն. և մայրն՝ քանզի գիտէր թէ վասն սպանանելոյ զԱւատիայ՝ պատճառանօք խնդրէ զդանակն, վասն որոյ ոչ ետու, այլ ասաց թէ ո՛չ գոյ իտան աստ դանակ. և Փինհաս երկիցս և երիցս կրկնեալ խընդրեաց իմօրէն դանակ և նա ո՛չ ետու։

Ցայնժամ Աւատիայ դստերն զայն զոր առեալ էր իքահանայէն և ընդ իւր ունէր, հանեալ ետու իՓինհաս, ահա դանակ, առ և զվարունգ կեղևեա. և Փինհաս իրրև էառ զսուրն իձեռն իւր՝ նոյնժամայն յարուցեալ իվերայ Աւատիային, կալաւ ձախու ձեռամբն զմօրուսայն նորա և ասէ. զի՞ ես որ ուրանաս զաստուածատուր օրէնս Մովսիսական. նաև բռնադատես զորդիս Իսրայէլի զնոյն գործել։ Եւ Աւատիայ ի՛պէտ զբազումն ապաղաչեաց, սակայն ոչ լսաւ նմա Փինհաս, այլ նոյնժամայն սրտին այնմիկ եհատ զդլուխն Աւատիայի և իբաց ընկէց ձեռնտուութեամբ երից ընկերաց իւրոց։)

Զկնի սպանմանն պղծոյն Աւատիայի իսորհեցան չորեքին արքն կորուսանել զպիղծ գէշ նորա. և թէպէտ բազում կերպիւ խօսեցան, ոչ կայացաւ խորհուրդն նոցա, այլ հաւանութեամբ չորիցն այսոցիկ արարին, զի իրրև եհաս գիշերն, և իմէջ գիշերին բարձեալ զդին պղծոյն Աւատիային և տարեալ հեռացուցին իտանց իւրեանց և իմէջ պողոտային իկողմն ինչ ընկեցին զնա և ինքեանք անհրեաւութեացան։

(Եւ վասն՝) *այսպէս առնելոյն իբազմաց Հրէից հարցաք, թէ ընդէ՞ր այդպէս անմիտ և անպատշաճ գործս գործեցիք, որ չետ ապաշնանելոյն իվայրկ ուրիք ծածկարար ոչ կորուսիք, այլ տարեալ իմէջ պողոտային յայտնի ընկեցիք։ Եւ ամենեքեան զայս ասէին պատճառ. օրէնք է իմէջ ազգին Հրէից, եթէ դեպ լինիցի*

— ա ու-ն պ-ե-ի յիրես 365—368 ցվիրջ ու ընդ ե-ի-ցն-վ։

առն ումեմն մեռանիլ, պարտ է զի կին նորա ինքն ականատես իցէ մահուան առն իւրոյ: Իսկ թէ ի տար աշխարհի իցէ մեռեալ այր կնոջն, հարկէ զի ականատես այր ոք եկեալ վկայեսցէ վասն մահուան առն նորա, և կամ հաւաստի համբաւ, և կամ վկայական թուղթ եկեալ ծանուսցէ զմահ առնն, և ապա հրաման տայ օրէնքն՝ կնոջն այնմիկ այլոյ ումեմն առն զուգաւորիլ, և թէ ոչ այսպէս իցէ. ոչ ունի հրաման կինն այն զուգաւորելոյ, այլ նստի այրի և անտէր, վշտօք և տառապանօք, մինչև ցօր մահուան իւրոյ: Եւ չորեքին արքս այսոքիկ ողորմելով կնոջն Աւատիայի. ընկեցին զգէշ նորա ի պողոտայն, զի տեսանելով կնոջն նորա, հրաման լիցի նմա զուգաւորիլ ընդ առն այլում:

Եւ ի գիշերին յորում զդին պղծոյն Աւատիայի արկին ի մէջ պողոտային, ընդ լուսանալ առաւօտին տեսեալ զդին՝ ի վերայ ժողովեցան բազումք, և ծանուցեալ եղև թէ ով ոք է, ազդ եղև Եբրայեցւոցն և ազգականաց սպանելոյն, որք ժողովեցան ի վերայ նորա և մեծաւ աղաղակաւ և խռովութեամբ յուզէին և խնդրէին զարտրող նորին: Իսկ մայր և կին Աւատիային վաղվաղակի ընթացան ի դուռն Էհտիմալ-Դօլվաթին լալով և հառաչանօք կական բարձեալ ծանուցին նմա ասելով. զեղբայրն քո զԱւատիայ սպանին. սոյնպէս և գնացին առ դիւան-բէկին թագաւորին, և նմա ևս ծանուցին: Եւ նոյն ժամայն Էհտիմալ-Դօլվաթն և դիւան-բէկին հրամայեցին զօրականաց բազմաց զի վաղվաղակի հասցեն ի թաղն Եբրայեցւոց, և ի տունս, և ի պողոտայս, և ի շուկայս, և յորում և իցէ վայրի, զամենայն Եբրայեցի արս գտեալս, կալեալ կապեալ ածցեն առաջի դիւան-բէկոյն. զոր և առժամայն կատարեցին զօրականքն. և զգէշն Աւատիայի հրամանաւ իշխանացն բարձեալ անտի և բերեալ արկին ի քաղաքի մեծ մէյդանի մէջն:

Եւ ապա սկսան յառաջ բերել յատեան յարանցն Եբրայեցւոց զերիսն և զչորսն և հարցանէին թէ ո՞վ ոք իցէ սպանողն, և Հրէայք ամենեքեան միապէս ասէին, թէ ոչ գիտեմք, և թէպէտ զբազումս հարցին, սակայն ոչ կարացին գտանել. բայց գտին այսպիսի կերպիւ:

Եւ զի էր այր մի յԵբրայեցւոց ժողովրդենէն, որում անունն էր Սասուն, որում գոյր ինչս և ստացուածս յոլովս, և էր սա քեռի

ուրացողին և սպանելոյն Աւատիային. բայց ինքն Սասուն ո՛չ էր ուրացեալ. և մինչ կենդանի էր Աւատիայ և ուրացեալ, հանապազ մեծաբանէր ի վերայ քեռոյն իւրոյ Սասունի. թէ որովհետև ես տաճկացեալ եմ, ամենայն ինչք և ստացուածք քո ինձ հասանի, զոր առնլոց եմ ի քէն օրինօքն և դատաստանօքն Պարսից: Եւ Սասուն ի լսելն զայսպիսի բանս ի նմանէ յոյժ երկնչէր. և հանապազ սպասաւորեալ պաշտէր զնա ուտելեօք և ըմպելեօք, և պատուական ինչս և արծաթս իբր թէ պարգևս կաշառս տալով նմա հաճեցուցանէր զկամս նորա, զի մի գուցէ գործով կատարեսցէ, զոր բանիւ ասէ. և այսպէս անցուցանէր զաւուրս իւր. և յաւուրս և իժամս յայս՝ յորում խնդրէին զսպանողսն Աւատիայի, և ո՛չ գտանէին. յայսմ պատճառէ կարծիս տարեալ կալան զՍասուն և ժողովեցան ի վերայ նորա բազմութիւնք արանց ասելով. դու ես սպանեալ զԱւատիայ, վասն ընչիցն քոց զի մի առցէ. և Սասուն թէպէտ զբազումս խօսէր և վկայութիւնս դնէր և երդնոյր, սակայն ո՛չ կարէր հաւանեցուցանել: Յայսմ պատճառէ յանհնարս անկեալ Սասուն՝ սկսաւ ինքն և բարեկամքն իւր ստէպ յուզմամբ որոնել ի մէջ Հրէից և հարցանել ի սմանէ և ի նմանէ, և այսպիսի յուզմամբ պատահեցաւ ումեմն յընկերաց Փինհասին և ցաւագին պաղատանօք հարցանէր ի նմանէ ինքն Սասուն. և մեծամեծ երդմամբ և բազում դաշամբ հաստատէր, թէ ոչ ումեք յայտնեմ. արդ՝ հնարեա՛ գործ ինչ առ ի փրկել զիս. զի թէ զիս կալնուն, տուգանս և ինչս բազումս առնուն յինէն վասն հարուստ համբաւելոյ իմոյ անուան. իսկ ի քէն չափաւորս առնուն տուգանս. և զայն ևս զոր ի քէն տուգանք առցեն, զամենայն ես ինձէն վճարեմ քեզ. միայն զայս խնդրեմ ի քէն, յայտնեա ինձ զորպէսն գործոյն: Եւ ի բազում թախանձանաց և աղաչանաց Սասունի, մեղկեալ թուլացաւ այրն և յայտնեաց Սասունայ զսպանումն պղծոյն Աւատիայի. և Սասուն վասն ինքեան փրկութեան ծանոյց Պարսիցն. և Պարսիկք վաղվաղակի կալան զերեսին ընկերսն Փինհասին, որք ընդ Փինհասին սպանին զԱւատիայ, և զՓինհաս ո՛չ կարացին գտանել, թէպէտ բազում ջանիւ որոնեցին, վասն զի ի գիշերին՝ յորում զդին Աւատիային արտաքս ընկեցին ի պողոտայն, ընդ լուսանալ առաւօտին անդառնալի փախստեամբ ելեալ Փին-

հաս ի քաղաքէն և գնաց ի տար աշխարհ, վասն որոյ ոչ գտին։

Յետ այսոցիկ դիւան-բէկին նստաւ յատեան դատաստանի, և ածին առաջի նորա զերիս սպանողսն Աւատիայի. եհարց ի նոցանէ վասն սպանութեանն, և նոքա յանձին կալեալ զարարսն իւրեանց. որոյ սակս վճիռ եհատ դիւան-բէկին և հրամայեաց վասն երիցս այս սպանող արանց, զի տարեալ ի մէջ մեծ մէյդանին առ ընթեր գիշոյ Աւատիայի սպանանել զերեսին և արկանել մերձ առ նմա, զոր և արարին այնպէս։

Եւ ի ժամուն յորում եկեալ դիւան-բէկին նստաւ ի դատել զըսպանողսն ընդ որոց և ամենայն արք ազգին Հրէից, որք ըմբռնեալք էին ի ձեռս Պարսից, զամենեցուն նոցա ձեռս ի յետս կապեալ էին և պահէին զօրականքն Պարսից։ Նաև անդէն ժողովեալ էին ամենայն դահիճք և զինուորք և զօրականք և զօրագլուխք Պարսից. նաև գրեթէ միահաղոյն ամենայն ազգն Պարսից, ոչ թէ իբրև զերամս հաւուց տարմից, այլ իբրև զշիթս անձրևաց և զբազմութիւն աւաղոց որ ոչ թուին, ժողովեալ էին անդէն ի դուռն դատարանին, որ ոչ բաւէր վայրն տանել զբազմութիւնն։ Եւ յորժամ դիւան-բէկին հրաման արար տանել զերեսին արսն և սպանանել, յայնժամ բազմութիւնք ազգին պարսից մահմետականաց, դահիճք և զօրականք, ազատ և ռամիկք սկսան ձեռս արկանել ի Հրէայս, հարկանել և կառափնատել և սրօք և բրօք և թրի քամակով և թուանքի զոնդաղով, և ընդ երկիր ի քարշս տանել և ի լիճս ջրոց հեղձուցանել և դարձեալ հանել և հարկանել. և այնքան չարչարանս ածին ի վերայ ողորմելի Հրէիցն, զորս ոչ բաւեմ թուել. և զերեսին արսն զսպանողսն Աւատիայի տարան ի մեծ մէյդանն մերձ գիշոյ պղծոյ Աւատիային սպանին. և յետ սպանանելոյ երից արանցն ինքեանք Պարսիկքն ի բազում առնելեաց իւրեանց ձանձրացան, զմնացեալ Հրէայսն լքին և ի բաց գնացին։ Եւ գէշք սպանելոցն յաւուրս երիս մնացին անդէն ի մէջ մէյդանին, և յետ երից աւուրց հրամանաւ իշխանացն Պարսից բարձեալ անտի տարեալ թաղեցին։

Եւ այնուհետև ազգն Պարսից, ոչինչ խօսեցան և կամ արարին ընդ ազգին Հրէից, ոչ պահանջէին ի նոցունց հարկս արքունի, և ոչ այլ ինչ ծառայութիւնս իշխանականս, այլ իբրև զազգն Պարսից

համարեալ ունէին զնոսա և մտեալ յօրէնս Մահմետի, քանզի թողին զնոսա ի կամս իւրեանց կեալ. թէպէտ և գիտէին Պարսիկք զի ոչ են մտեալ Հրէայք յօրէնս Մահմետի, այլ առ ժամանակաւն այնպէս թողին։

Այլ և Հրէայք ի ժողովս և յազգս իւրեանց զօրէնս և զաւանդութիւնս Հրէականս կատարէին և ոչ զմահմետականս։ Նա և ասէին թէ մեք զամենայն ամի հարկն՝ զոր տալոց եմ արքունի, ամ յամէ որոշեալ զատեմք և արկանեմք ի գանձանակ և պահեմք զի յորժամ խնդրեսցեն, վաղվաղակի տամք և զերծանիմք։ Այլ և ասէին. զայն երկու թումանն՝ որ յաւուրն ուրացութեան ետուն մեզ պարգևս, զայն և ս պահեալ եմք, և հանապազ իւրաքանչիւր տարւոյ շահն լնումք ի վերայ, զի յորժամ խնդրեսցեն՝ տուեալ զերծանիմք ի նոցանէ։ Եւ մինչև ցամս այս՝ յորում զպատմութիւնս շարագրեցաք, որ է թուականն մեր ՌՃԹ. և մարտի ամսոյ Ժ. այսպէս ըստ ասացելումս կան Պարսիկք և Հրէայք, և ապագայն Աստուծոյ է գիտելի։

Այլ և այս և ս գիտելի է, զի յաւուրս՝ յորում զՀրէայսն, որք էին յԱսպահան քաղաքի, զամենեսեան թէ կամաւ թէ յակամայ դարձուցին յօրէնս Մահմետի, այնուհետև Էհտիմալ-Դօլվաթն հրովարտակ հանեալ ի թագաւորէն առաքեաց ընդ ամենայն աշխարհս տէրութեանն Պարսից, առ իշխանս աշխարհաց. զի ուր և իցեն ազգք և ժողովուրդք Հրէից թէ ի գիւղս և թէ ի քաղաքս ամենեքեան թողցեն զօրէնս հրէութեան և ստասցին զօրէնս Մահմետի. որք կամաւ հնազանդեսցին բարւոք է, և որք ընդդիմասցին՝ բռնութեամբ և տանջանօք ածցեն 'իշխանքն զայնպիսիսն ի հաւատն պղծոյն անապատի։ [1]) Եւ իբրև հասանէր հրամանն արքունի ի տեղիսն՝ առ ժամայն որպէս հուր բորբոքեալ ընդ եղէգն՝ գումարէին զամենայն Հրէայսն. և հարկէին կատարել զամենայն հրամանսն թագաւորին. և ամենայն ազգն Հրէից՝ ուր և կային, ոչ

---

1) Ոսկ. չէր. պղծոյն անապատի. այլ ի հաւատն Մահմետի։

կամէին մեռանել յօրէնս Մահմետի. այլ ոմանք կաշառօք, և ոմանք փախատեամբ, և ոմանք՝ այլ ինչ հնարիւք զերծանէին: Իսկ որք յանհնարս մնային՝ ակամայ կամօք և առ երեսս կեղծաւորութեամբ մեռանէին յօրէնս Մահմետի, և թէպէտ առ յաչս Պարսից ձևանային մահմետական դոլ, այլ ոչ էին, այլ հրէութեան օրինաւքն կային ամենեքեան ի ծածուկ:

Եւ ի ժողովրդականացն Հրէից՝ որ յիւրաքանչիւր քաղաքս Պարսից բնակեալք էին, որք [1]) անհնար լեալք ակամայ կամօք և առ երեսօք մտին յօրէնս Պարսից, այսոքիկ են. որք ի Քաշան, ի Ղում, ի Թարվէզ, յԱրտաւել, ի Ղազբին, ի Լառ, ի Շիրազ, ի Բանդարիքում. և որք կաշառօք, և փախատեամբ, և կամ յայլանի ընդդիմակայելով ոչ մտին յօրէնս Պարսից՝ այսոքիկ են, որք ի Դուվփէքան, ի Խունսար, ի Բանդար, ի Շուշտար, ի Համադան, Կնդղ, ի Քրման, ի Խորասան, ի Դումաւանդ, յԱստարապատ յերկիրն Գիլանու, ի գեղօրայսն Ֆահրապատու:

Իսկ ի Ֆահրապատ քաղաքի բնակեալ Հրէայքն յայտ յանդիման կացեալ ընդդիմացան հրամանաց արքունի՝ և ոչ մտին յօրէնս Մահմետի, և նոցա վերակացու իշխանն՝ որում անունն էր Միրզա Սադղ, իբրև լուաւ թէ զՀրէայսն՝ որք յԱսպահան քաղաքին էին ածին յօրէնս Մահմետի, այն իշխանն և սկսաւ ձեռն արկանել ի Ֆահրապատ քաղաքի բնակեալ Հրէայսն և բռնութեամբ ածել ի սաճկութիւն. և զայս արար իշխանն նախ քան զդալն թագաւորական հրովարտակին, և Հրէիցն վշտացեալ ինօրին բռնութենէն՝ խօսեցան առ երեսս իշխանին, թէ ոչ է հրամայեալ քեզ ի թագաւորէն ման այդպիսի իրաց, և զիաւրդ ընդ վայր տանջես զմեզ. և յայտմ բանէ սակաւ ինչ թուլացոյց իշխանն զբռնութիւնն, բայց յայժ ոխրնկալ եղև ի սրտի իւրում և համբեր ցորժամ եկն հրովարտակն արքունի. այնուհետև կոչեաց իշխանն զՀրէայսն և ասաց. զի՞նչ և ունիք ասել, զի ահաւասիկ հրովարտակ հրամանաց թագաւորին. արդ՝ եկեալ կատարեցէք զհրամանս թագաւորին, և կալարուք յանձին զօրէնս Մահմետի:

---

1) Ոչ. չէ. որք.

Եւ Հրէայքն յայտնի և համարձակ կացին ընդդէմ՝ ասելով. ոչ ընդունիմք զօրէնս Մահմետի, և ոչ թողումք զհայրենի օրէնս մեր, և դու զոր ինչ կամիս, արա ընդ մեզ։

Իսկ իշխանն զբազում չարչարանս էած ի վերայ նոցա. բազում անգամ ի կախաղանի կախեալ բրածեծ առնէր զնոսա՝ այնքան մինչև անշնչանալ նոցա. և բազում անգամ ի ջուր լճին հեղձամղձուկ առնելով, և հանեալ դարձեալ բրածեծ առնէր. այլ և զօրականս ի տունս նոցա առաքէր առ ի զինչս նոցա յաւարել՝ և զկանայս նոցա խայտառակել, զոր և կարի առաւել և անպատկառաբար արարին զայս գործ ընդ Հրէից կանանցն, ուստերաց և դստերաց։ Եւ Հրէայքս այսոքիկ հարուստք և ընչեղք էին, որք յոլովք ի սոցանէ ունէին ի մէջ շուկային խանութս՝ որ է դուքան, յորում վաճառէին պատուական կումաշս և արծաթեղէն անօթս, որոց վասն հրամայեաց իշխանն ազգին մահմետականի, զի ամենայն ինչս խանութացն Հրէից յաւար հարցեն, զոր և առ ժամայն կողոպտեցին. և ոչ[1]) թէ չափաւոր էր ինչք խանութացն, այլ յոլովք։

Եւ ի Հրէից արանցն կալանաւորք էին ըմբռնեալք քան զհարիւր արս աւելի, որոց ամենեցուն պարանոցն արկեալ շղթայս երկաթեայ, ծանր և երկայն, և զամենեսեան այնու շղթայիւն կապեալ զկնի միմեանց շար ի շար. քանզի մի էր շղթայն, և հանապազօր բերէին ի դուռն իշխանին ի դատել, և տանէին ի բանտն ի պահել։

Եւ երկարեցաւ գործս այս մինչ յերիս և ի չորս ամիսս. և ի բազում չարչարանացն, զոր էած ի վերայ նոցա իշխանն՝ ինքն և ս ձանձրացաւ, ապա հրամայեաց նոցա, թէ որովհետև ոչ կամիք մեկնիլ ի հրէութենէն, առէք ի վերայ ձեր զնշան ինչ յայտնի, որով ամենայն տեսողք ծանիցեն ձեզ, թէ Հրէայ էք. և զայս հրաման յանձին կալան Հրէայք մեծաւ յօժարութեամբ։ (Իսկ իշխանն[2] առ ի այպանել զնոսա, հրամայեաց շարանօք կապել ի միում լարանի բոժոժս պղնձի, կտորս երկաթից և պղնձեաց, և ունկունս ջրխմիկ փարչից և պուտուկաց, և կախել ի պարանոցէ ամենայն

---

1) Ոսկ. չիք. և ոչ թէ չափաւոր էր ինչք խանութացն այլ յոլովք։—
2) Նոյն. չիք. Իսկ իշխանն . . . ցվերջ որ ընդ փակագծով։

արանց հրէից, և այնպիսի նշանաւ շրջիլ Հրէից ի փողոցս և ի հրապարակս և ի շուկայս և յամենայն տեղիս։ Եւ Հրէայ՝ որ ոչ ունիցի զնշանն զայն, պարտաւոր լիցի գանից և բանտից և տուգանաց. և Հրէայքն յանձին կալեալ զայս հրաման, կախեցին ամենեքեան ի պարանոցս իւրեանց զասացեալն իշխանին, և այնպէս շրջէին յամենայն տեղիս։)

Եւ այլ և ս նեղութիւնս և տանջանս բազումս կրեցին Հրէայք, այնքան մինչ զի նեղիչք նոցա Պարսիկք ձանձրացան ի նեղելն զնոսա և յետս կացին, և ի բաց լքին զՀրէայսն ի չարչարելոյ։ Եւ նոքա այսպէս ազատեալք եղեն ի ձեռացն Պարսից, և տակաւին կան ի հայրենի հաւատս իւրեանց Հրէական, իսկ յապագայն Աստուծոյ է գիտելի, որում փառք յաւիտեանս ամէն։

ԳԼ. ԼԵ.

Վասն շարժման մեծի քաղաքին Թարվիզու։

Ի թուականութեանս Հայոց ՌՂ. Փետրվար ամսոյ ի հինգն՝ յաւուր ուրբաթու ի քաղաքն Թարվէզ, և ի շրջակայ գաւառսն իւր, եղև յանկարծակի և յեղակարծում ժամու ահագին գետնաշարժ ուժգնակի բախմամբ, զի հաստակառոյց թանձրութիւն երկրի դողայր որպէս զտերև ինչ, զոր ունելով ոք ի ձեռին խաղացուսցէ, կամ զջուր ինչ յամանի այսր և անդր տարաբերիցէ. քանզի ահագին որոտմամբ թնդաց երկիր գոռալով ի սանդարամետէ անդնդոց, և զկնի եղև շարժն և արար կործանումն և տապալումն և զքայքայումն ամենայն շինուածոց քաղաքին։ Զի մեծամեծ և լայնանիստ և բարձրաբերձ և զարմանատես շինուածք՝ որ կային ի մէջ քաղաքին, որ ի հին ժամանակաց և ի թագաւորաց մնացեալ էին որպէս և տեսողացն յայտ է, զբազումս ի նոցանէ ի վայրկեան ժամու փլուզեալ հողաբլուր առնէր։

Որպէս և անուանի շինուածսն՝ զոր Ուստաշագրտ ասէին, այսու շարժմամբս փլաւ, և զբազում ուղտս և այլ անասուն ի ներքոյ իւր էառ, որք ի ցրտոյ և ի ձիւնոյ ձմերանն հովանաւորեալք էին ի մէջ նորա։

Այլ և բարձրաբերձ յօրինեալ եղջիւրք և մինարայք մաչիթաց իբարձրադիտակ և յերկնաբերձ բարձուէ բարձանցն խորտակեալ, բեկեալ, տրամատեալ զառ իստորև սորեալ ի վայր դիմեալ, և զարկուցեալ յերկիր իբաց ցնդէին։

Նա և անուանի և լայնանիստ և բարձրաբերձ և հոյակապ և հռչակաւոր շինուածն, որում Շամդազան ասեն, որ է ի քաղաքէն սակաւ ինչ հեռի ի կողմն Շօր գետոյն, սորա առաստաղն ամենայն փլաւ, և մնաց շուրջանակի որմունքն, և այն ևս ի հիմանցն խախտեցաւ, և իչորից կողմանց պատառեցաւ. և բաժանեցաւ իչորս մասունս, որ կայ այնպէս կանգուն մինչև ցայսօր։

Իսկ վասն տանց և ապարանից, բազանեաց և փութկայից, որ է քարվանսարայ, ո՞վ կարէ թուել, որք հիմն ի վեր տապալեցան, և բազումք կենդանիք, մարդք և անասունք, կահք և կարասիք, գանձք և ստացուածք մնացին ի ներքոյ հողոյ, որոց խոյզ արարեալ աւուրս քսան, կամ երեսուն, պեղեալ զհող և զքար հազիւ կարէին գտանել զմեռեալս կամ [1]) զինչս։

Թէպէտ եղև վնաս բազում քաղաքին Թարվիզու շարժմամբս այսու, այլ առաւելապատիկ վնաս շրջակայ գաւառին եղև, որպէս Խոսրով շահ, և Ուսկու՝ կոչեցեալ գաւառացն, և Դուխուրկան գեղջն, քանդումն և տապալումն, և մարդոց և անասնոց կորնչումն։

Եւ ի սաստիկ և յուժգնակի շարժմանէ պատառեցաւ հաստակառոյց թանձրութիւն երկրի, և ելին սեաւ ջուրք բխեալ իբրև աղբիւր, և գնայր ջուրն [2]) զգնացս իւր։ Եւ յետ երից աւուրց դարձեալ եղև շարժ ուժգնակի, և կարեան այն [3]) աղբիւրքն. և յայլ տեղիս երեևեցան այլք աղբիւրք մանունք, և ժողովք ջրոց որպէս զառաջին սեաւ ջուրն, և որքան ժամանակս կայր շարժն՝ կային և աղբիւրք սեաւ ջուրցն և յետ դադարման շարժին կորեան և նոքա։

Այլ և ասացին ոմանք թէ խաշնարած ոմն հովիւ, որոյ առաջի հօտք ոչխարաց արածէին ի վայրի ուրեմն, և յաւուր միում ընդ

---

1) Ոսկ. և զինչս։—2) Նոյն. չիք. ջուրն։—3) Նոյն. չիք. այն։

լինիլ շարժին՝ իսկոյն պատառեցաւ թանձրութիւն երկրի, և բացաւ խորութիւն անդնդոց, յորում սուղեալ ընկղմեցաւ հովիւն և մնան ինչ ցոչխարացն, և կենդանոյն կլեայք յերկրէ, և ոչ և ս երևեցան։

Նա և գիւղ մի ողջոյն՝ որ շինեալ կայր ի ներքոյ քարանձաւ լեռան միոյ, և յորժամ եղև շարժն՝ պատառեալ բաժանեաց գկարծրութիւն վիմայ լեռանն, և խորտակեալ քայքայեաց զնա, և իբրև գհողաբուր սորեալ խճով քարով և հողով[1]) ի վերայ գեղջն և ծածկեալ զգեղն ողջոյն. կորուսեալ անյայտ արար բնաւին։

Եւ ժամանակ շարժմանն էր ժամանակ, ձմերան և սաստիկ ցուրտ. քանզի ձիւնամեծ եղև ձմեռն այն և ոչ թէ միանգամ կամ երկիցս և երիցս, շարժեցաւ և դադարեցաւ, այլ երկարացաւ շարժումն մինչև ի վեց ամիս։ Բայց մինչ ի յերկուս ամիս ստէպ ստէպ լինէր շարժն. քանզի լինէր որ ի միում աւուր ընդ տիւ և ընդ գիշեր, հինգ անգամ և վեց անգամ շարժ լինէր, և էր որ աւելի և պակաս լինէր. և մինչև յերկուս ամիս այսպէս լինէր յամենայն աւուր, և զկնի երկու ամսոյն, ի տասն աւուրն միանգամ, և ի քսան աւուրն և երեսուն աւուրն միանգամ գայր շարժն։

Եւ յայսմ պատճառէ ահաբեկք և սրտամեռ և խելաթափ էին լեալ ամենեքեան յահէ շարժին, որ յանկարծակի գայր, և թէպէտ բազում փախստեամբ ճողոպրեալք ելանէին ի տանց, նոքա ներծանէին ի վիմանէն և ի մեռանելոյն, այլ յոլովք ժնացին ի ներքոյ փլուզեալ յարկացն և հեղձամղձուկ լեալք սատակէին։ Վասն որոյ ոչ կարէին հանդուրժել և ընդ յարկաւ բնակիլ, այլ եղեալք իւրաքանչիւր ոք իբացեայ արտաքոյ յարկաց, ոմանք առ դուրս տանց, և ոմանք յայգիս, և ի բուրաստանս, և ոմանք[2]) յայլ պատշաճաւոր տեղիս վրանօք և տաղաւարօք կային զձմեռն զայն, մինչև ցանցանել բարկութեան Տեառն. քանզի յայտնի եղև բնակչաց աշխարհին, նա և ամենայն տիեզերաց, թէ ոչ էր այն ըստ

---

1) Ոմն. չխ. և հողով.—2) Ոմն. չխ. և ոմանք . . . վրանօք։

կարգի սովորական շարժման, այլ յայտնի պատիժ պատուհասի բարկութեան Տեառն հասեալ էր ի վերայ նոցա ըստ նմանութեանն Նինուէացւոց:

Իսկ բնակիչք քաղաքին և գաւառացն, իբրև տեսանէին զինքեանս պատժապարտս առաջի Տեառն, զի հանապազօր խրատէր զնոսա գաւազանաւ բարկութեան, և նոքա եկեալ ի միտս մշտապաղատ աղօթիւք և խնդրուածովք, ուխտիւք և պատարագօք, դիմեալ կարդային առ այն, որ կարօղն էր ապրեցուցանել զնոսա ի վտանգէն, զի թէպէտ վասն պարտեաց մեղաց՝ բարկութեամբ խրատէ և սրտմտութեամբ յանդիմանէ, այլ արարչական գթութեամբն և նախախնամական ողորմութեամբն ողորմեցաւ նոցա. որոյ բնութեամբ իսկ է ողորմիլն արարածոց իւրոց, ըստ մարգարէին բանի, գթած ողորմած է Տէր, երկայնամիտ և բազում ողորմ: Որ և ոչ խսպառ մնաց ի բարկութեան և ոչ յաւիտեան պահեաց ոխս. այլ հեռի արար ի սոցանէ զմեղս նոցա՝ ըստ բացատրութեան երկնի և երկրի, և գթացաւ ի ստեղծուածս իւր որպէս զհայր զմայր ի վերայ զաւակաց՝ վասն զի յիշեաց թէ մարդիկք են և բաղկացեալք ի հողոյ: Սփռեալ տարածեաց ի վերայ նոցա զգութ և զողորմութիւն իւր, և եբարձ ի նոցանէ զպատուհասն և ետ հաստատութիւն երկրի և հանդարտութիւն աշխարհին, և խաղաղութիւն մարդկան, որք կեան՝ գոհանալով զնմանէ յամենայն ժամ, զի թէպէտ խրատելով խրատեաց, այլ ի մահ ոչ մատնեաց: Որովք յայտնեալ ցուցաւ ամենակարող զօրութիւնն անմահ թագաւորութեան նորա, և գութ և ողորմութիւն մարդասէր կամաց նորա. վասն որոյ ամենեքեան [1]) առհասարակ ի ձայն գոհութեան փառաւորեն զքաղցր Տէրութիւն Աստուծոյն մերոյ, օրհնելոյն ի բարձունս յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

---

1) Ոսկ. չիք. վասն որոյ ամենայն . . . . . յաւիտենից ամէն:

ԳԼ. ԼԶ.

Պատմութիւն Վասն գերեզմանին եւ ոսկերացն Վարդ պատրկայ:

Որպէս գրեալ է ի պատմութիւնս Վարդ պատրկայ, որ նենգութեամբ եւ հնարիւք եւս կատորել զազգն Հոռոմոց՝ Պարսից ազգին. եւ զայս նախանձս եւ ոխս տակաւին ունին ի մտի ազգն Հոռոմոց, եւ մինչեւ ցայսօր հնարեն վրէժխնդիր լինել նախանձուն այնմիկ: Եւ ամաց յամս գան մարդիկք ի Հոռոմոց ազգէն առ ի գոդանալ զնշխարս ոսկերաց Վարդ պատրկայ. զի տարեալ ի մէջ իւրեանց կատարեացեն ի վերայ նորա զչար կամս իւրեանց որպէս եւ յօժարի սիրտք իւրեանց:

Եւ եղեւ զի յամս եւ ի ժամանակս յետինս՝ ի թուականին Հայոց ՌԺԳ. գարձեալ եկին յազգէն Հոռոմոց արք երկու գողանալ զոսկերս Վարդ պատրկայ, որ թաղեալ կայ ի մէջ եկեղեցւոյն ի գիւղն Խորգոմ՝ ի Հայս ձոր կոչեցեալ գաւառին՝ ի վասպուրական աշխարհին: Արդ՝ զոսկերան Վարդ պատրկայ թաղեալ է ի մէջ եկեղեցւոյն որ նախկին շինեալ է ի վերայ երեսաց երկրի ի վերայ բնական գետնոյ, եւ ապա հողով ծածկեալ են զայն եկեղեցին եւ կուտեալ են բազում հող ի վերայ նորա, որ եղեալ է մեծ բլուր. որ կարծի ի մեծաղացն թէ խակղբանէ յաւիտենից աստուածաստեղծ բլուր է եւ ոչ շինուի. եւ հողն ծածկեալ է զեկեղեցին եւ առաւել եւս բարձրացեալ, եւ ապա յետոյ ի գլուխ բլրին միւսանգամ նոր եկեղեցի են շինեալ ի վերայ գագաթան ներքին եկեղեցւոյն. եւ յայսմ եկեղեցւոջ կատարեն քահանայքն զժամակարգութիւնն եւ զեօթն խուրհուրդս եկեղեցւոյ. նաեւ գիւղականքն անդ գան եւ աղօթեն: Եւ գիւղն ոչ է շուրջ բոլոր զեկեղեցեաւն՝ այլ յարեւելից կողմն եկեղեցւոյն ի սերտ բլրին եւ յարեւմտից կուսէ եկեղեցւոյն եւ բլրին ծովն է՝ զոր Վանայ ծով կոչեն, իբրեւ քսան կանգուն հեռի յեկեղեցւոյն: Այլ եւ գետ ջրոյ ի յարեւելից կողմանէ գեղջն եւ եկեղեցւոյն գայ. եւ ի հարաւային կողմանէ նոցին անցանէ եւ խառնի ի ծովն: Եւ եկեալ երկոքին Հոռոմքն նախ՝ ձեւացուցեալ են զինքեանս իբր զայր առաքինի եւ հաւատարիմ եւ հրաժարեալք յաշխարհական իրաց. այնքան՝ մինչ որ քահանայքն եւ ժողովուրդք

Հաւատացեալ են նոցա և զբանալին եկեղեցւոյն ինոսա տուեալ և զնոսա լուսաւոր եկեղեցւոյն և ժամկոչ են կարգեալ։ Եւ նոքա թէ յետ յոլովից և թէ յետ սակաւուց ժամանակաց, ի գիպող ժամանակի յարևմտից կուսէ յեկեղեցւոյն իրրև տասն և հինգ կանգնաւ հեռի յեկեղեցւոյն ծակեալ են զգետինն, փորեալ են նաղմ, և այնպէս նաղմն փորելով յառաջ գնացեալ են մի թերևս մոցեն ի ներքին եկեղեցին, յորում՝ ոսկերքն Վարդ պատրկայ թաղեալ կան. և զփորեալ հողն նաղմին բերեալ են ի ծովն թափեալ ի գլխոյ փլին. քանզի եղբ ծովուն փուլ է՝ զոր ալիք ծովուն արարեալ է։ Եւ որովհետև գիւղն ի յարևելից կողմն բլրին էր՝ և յարևմտից կողմն անբնակ էր, յայսմ պատճառէ անքոյթ էր ի մարդկանէ տեղին. վասն այսորիկ արքն վստահացեալ զայս գործէին։ Արդ՝ ի թափեալ հողոյն և ի հարելոյ ալեաց ծովուն՝ պղտորեալ են ջուրքըն և պղտորութիւն ջուրցն խառնեալ է ընդ ջուրց գետոյն և զառ ի վեր ընդ գետն գնացեալ, քանզի ջուրք գետոյն ուռկան տուեալ կանգնեալ կան յեզր ծովուն։ Իսկ գեղականքն տեսանէին զի ջուրն, որ հանապազօր պարզ և յստակ էր, այժմ պղտոր է, ասէին, անձրև ոչ է եկեալ և հեղեղ ոչ է եղեալ՝ և վասն ի՞ր են ջուրքս պղտոր, ասէին ընդ միմեանս և հիանային և խնդրէին զպատճառն, և շրջելով և որոնելով պատահեալ են թափած հողոյն, և ապա գտեալ են զծակն և զնաղմն. ապա կալեալ են զարսըն զայնոսիկ և ի ծածուկ և ի ներքագոյն տան արգելեալ, և այնքան հնարեալ են գեղականքն մինչ արքն այնոքիկ զստոյգն ասացեալ են. թէ եկեալ եմք զի զսակերսն Վարդ պատրկայ հանցուք՝ և տարցուք. ապա ի գեղականացն, որք խորհրդականքն են լեալ թագուն ի խառնիճաղանճ արանց ի գիշերի միում՝ զերկոսին զարսն զայնոսիկ եղեալ են ի վերայ տփոյ և հանեալ ի վերայ ծովուն և յառաջ խաղացուցեալ տարեալ ի մէջ ծովուն և կապեալ են քար ի պարանոցս նոցա, և այնպիսի թողեալ են ի խորս ջուրց ծովուն։ Արդ՝ կատարումն գործոյս այսպէս եղեալ է, զոր ծերքը և վաղեմի մարդիկք պատմեցին, իսկ գեղականքն այնուհետև առաւել զգուշութեամբ պահեն զեկեղեցին զայն ի հանապազորդեան ժամանակի. իբր զաւանդութիւն ասացեալ յորդիս ի հարց, ի փառս Աստուծոյ։ Եւ այս և այսպէս։

ԳԼ. ԼԷ.

Յաղագս շարժին որ եղեւ ի Վան քաղաքին, եւ իւրում շրջակայ երկրին:

Արդ՝ ի թուականութեանս Հայոց ՌՂԷ. յԱպրիլ ամսոյ յերկուսն, յաւագ ուրբաթու գիշերն՝ որ լուսանայր ի լոյս աւագ շաբաթ աւուրն. անցեալ հասարակ գիշերոյն և ժամանեալ ժամ առաւօտուն որ և զառաւօտու աղօթսն կատարէին: Եղև յանկարծակի թնդիւն և գոռումն՝ որոյ զկնի շարժ ահագին, որ ի բնակչաց այնքան գաւառացն ոչ ոք էր տեսեալ այնպէս ահագին շարժ:

Յորմէ շարժմանէ փլաւ ներքին բերդի պարիսպն Վանայ քաղաքին ի Թարվիզու դարգահէն մինչ Իղարի բուրջն. և այլ և ս այսր և անդր բազում տեղիք ի պարսպէն փլուզան և փլան, և որք ոչ փլան՝ խախտեցան, զորս յետոյ քակեցին զամենայն և նոր շինեցին:

Եւ եկեղեցիքն Վանայ քաղաքին ոմանք խախտեցան, և ոմանք աւերեցան. սուրբ Սահակ անուամբ եկեղեցին բնաւին աւերեցաւ, զոր յետոյ խօջայ Ախիջանն շինեաց: Եւ Էջմիածին անուամբ եկեղեցին խախտեցաւ, զոր սոյն խոջայ Ախիջանն զայն և ս նորոգեաց առաւել քան զառաջինն: Եւ սուրբ Առաքելոց եկեղեցին ներսի կողմանէն առաստաղն փլաւ, զոր խոջայ Ատոմեանք նորոգեցին: Եւ սուրբ Պօղոս եկեղեցւոյ կաթուղիկէն փլաւ, զոր Գերաքենց Զիրաքն շինեաց:

Եւ ի մաչիթներացն, միայն Մուստաֆայ փաշայի մաչիթն մնաց և սորա մինարէն, իսկ այլ մաչիթներն և իւրեանց մինարէքն ամեն փլան: Եւ վերին բերդի մաչիթի մինարայն և ս փլաւ:

Եւ բազում տունք և ապարանք և շինուածք փլան, և ի ներքոյ իւրեանց առին բազում մարդ և անասուն, և այնքան բազումք էին մեռեալքն՝ որ սայլիւ բարձեալ տանէին արտաքս ի քաղաքէն. և ի թաղելն ոչ բաւէին հատանել գերեզման, այլ պատառեալ զերկիր վիհ մեծ առնէին և ի մեռելոցն զութն և զտասն պատեալ կտաւով դնէին ի վիհն և հողով ծածկէին:

Եւ յաւուրս ութն անդադար ի շարժման եկաց երկիրն, որ ոչ կարէին ի տունս բնակիլ, այլ ի բացեայ վայրի վրանով կային. զի

յայն ուղին օրն անդադար ի շարժման եկայց երկիրն, որպէս դնաւ ի վերայ երեսաց ջրոյ. և զկնի այնորիկ սակաւ հանգարտեցաւ որ իչորս օրն, և ի հինգ օրն, և ի տասն օրն միանգամ շարժէր, և այնպէս մնաց մինչ որ Յունիս ամսեան լմնցաւ, և ապա հաստատեցաւ երկիր ողորմութեամբն Աստուծոյ:

Եւ զկնի առաջին շարժին իւրաքանչիւր օր, որք զերծան լմեռանելոյ, եկին ի տունս իւրեանց սկսան պեղել զհողն, և ի ներքոյ հողոյն հանէին զինչս և զմարդս՝ որք ի ներքոյ հողոյն մնացեալք էին. թէպէտ մեռեալքն անթիւք էին, այլ և բազումք ևս կային՝ որք խնամօքն Աստուծոյ կային կենդանի, զորս հանին ի ներքոյ հողոյն. վասն զի յետ տասն և տասն և հինգ աւուր կենդանի մարդ հանին ի հողոյ:

Այլ և յաւուրս այսմ շարժմանս եղև գործ ինչ, յորոյ վերայ բազումք զարմանային, այր ոմն աղքատ և չքաւոր, ազգաւ Հայ և հաւատով քրիստոնեայ՝ ի նոյն քաղաքէն Վանայ. այրս այս նախ քան զշարժն եղեալ ի քաղաքէն գնայ ի Քարափոս անուանեալ գիւղն վասն մուրանալոյ, և կայրն այսմ առն երիս որդիք, փոքրն իրրև տասն ամաց աւելի կամ պակաս. և այս երիս տղայքըն մնացին ի տունս իւրեանց և հասեալք ի յերեկոյն ըստ հանապազորդեան սովորութեան ննջեցին, և ի գիշերին յորում շարժն եղև՝ սոցա տունն ևս փլաւ, և ի ներքոյ մնացին մանկունքն: Եւ սոցա հայրն՝ որ գնացեալ էր ի Քարափոս գիւղն, նըստեալ էր ի տան ուրումն. և ի լինելն շարժին անկեալ էր գերան տանն և խորտակեալ զոտս առնն, և յայսմ պատճառէ մնաց այրս այս ի գիւղն Քարափոս մինչ ի Համբարձումն, որ ոչ ջացան բեկեալ ոտք նորա. ապա եղեալ եկն ի քաղաքն և ետես փլուզեալ զտուն իւր, և համարէր ինքն և այլք ամենեքեան թէ մանկունքն ի ներքոյ տանն մնացեալ մեռան: Եւ ապա ժողովեալ զարս ոմանս երեր անդր՝ որք պեղեցին զհողն ամենայն, տեսին զմանկունսն կենդանի ի ներքոյ հողոյն, և հիացեալ փառս մատուցին Աստուծոյ. վասն զի էր անցեալ աւուրք քառասուն և չորք զկնի շարժին՝ որք մնացին մանկունքն ի ներքոյ հողոյ. և շնորհօք և ողորմութեամբն Աստուծոյ կենդանի արտաքս եկին մանկունքն. և որք լսեան և տեսին հիացեալ զարմանային, որոյ լուրն եհաս մինչև

ի փաշայն քաղաքին, զոր [1]) տարեալ փաշայն զմանկունսն առաջի իւր և հարցեալ ստուգեաց զամենայն, և գրեալ ի քարտիսի զայս գործ՝ որ կատարեցաւ ի վերայ մանկանցն. և պահեաց առ իւր ի յիշատակ սքանչելեացն Աստուծոյ։ Այլ և հարցին ցմանկունսն վասն կերակրոց, թէ զի՞նչ ուտէիք, և նոքա ցուցին սակաւ փշրանս հացի, թէ զայս ուտէաք երբեմն երբեմն, և վասն ջրոյ ցուցին ամանինչ, յորում կայր բազկի թթու, որ ի ծարաւիլն զայն ուտէաք և գովանայաք. բայց զտիւ և զգիշեր ոչ գիտէաք։ Եւ մանկունքն այնոքիկ կան ցարդ և ս կենդանի շնորհօքն ամենակարողին Աստուծոյ։

Այլ և ամենայն վանորայք երկրին Վանայ փլուզեալք աւերեցան, վերին Վարագ՝ և ներքին Վարագ, և եկեղեցի սրբոյ հօրն Թոդկայ, և մեծ եկեղեցին Սալնապատայ վանից, Շուշանից վանքն, Ղուռուպաշայ վանքն, Խէքուց վանքն, Էրէմերայ վանքն, Սրբխու վանքն, Բերդակու վանքն, Կենդանանից վանքն, Կռնկու վանքն, Անգուսներու վանքն, Ալերու վանքն, Արջակու վանքն։ Եւ յայս ասացեալ վանօրէիցս, երկու Վարագ՝ և Կռնկու վանքն, և Խեքուց վանքն միայն շինեցան, իսկ այլքն մնացին աւերակ։ Եւ գեղորայք՝ որք ի Վանայ բոլորն կային ամենեցուն շինուածքն փլան, և նոցին եկեղեցիքն և ս ընդ նոսին աւերեցան։ Իսկ Նորագեղի եկեղեցին մէկ արտաչափ յիւր տեղւոյն ի բաց ոստեալ հեռացաւ և ապա փլաւ։

Եւ յայս շարժմանէս բազում աղբիւրք՝ որք յաւիտենից ժամանակաց բղխէին, ցամաքեցան, որպէս և Եղնաբերդի աղբիւրքն, որք վեց ջաղաց կուբանեցնէին, ամենեքեան ցամաքեցան, որ զբերդն անտի փոխեցին վասն չգոլոյ ջուրց՝ և տարեալ ի Ղասրիկ շինեցին։ Սոյնպէս և զներքին Փագախ անուանեալ գիւղն՝ որոյ աղբիւրքն ցամաքեցան և առ ի չգոյէ ջուրց, տարան զայս և ս ի Խասրիկ շինեցին։ Եւ աղբիւրք Աւանայ գեղջն՝ որք էին աղբիւրք երկոտասանք, ամենեքեան ցամաքեցան, որք ոչ երևին այժմ։

Եւ ի ձորն մեծափառ ուխտին Հոգւոց վանից կայր լեառն մի մերձ վանիցն. որև զանուն լերինն Աբեղներ կոչէին. ի գիշերին՝ յորում շարժն եղև, հաստակառոյց, արարչակերտ, կարծրագոյն վիմական լեառնն այն՝ յահագին շարժմանէն խախտեալ բեկ-բե-

---

1) Ոսկ. և տարեալ։

կեալ քայքայեալ զառ ի ստորև առեալ ի ձոր անդր փլուզեալ զձորն ամենայն լնոյր. և երիս արս ի ներքոյ իւր առեալ սպան. և զճանապարհն խափանեաց. որ յայլ կողմանէ արարին ճանապարհ. և ղջրաղացն խափանեաց որ յայլ տեղի շինեցին. և զձորն լցեալ զբազում աւուրս արգել զգնացս ջուրց գետոյն, որ յետոյ զկնի բազում աւուրց առ սակաւ սակաւ ապա արար ջուրն ինքեան գնալոյ ճանապարհ՝ և գնայ զգնացս իւր: Եւ ի գաւառն Հայոց ձորոյ մերձ ի վանքն Երէվերու արտաչափ տեղ մի գետինն սուզեալ յերկիր կլաւ. և եղև խոր և ահագին փոս մինչև յանդունդս, և ի միջոյ փոսոյն ի յանդնդոց ելեալ սեաւ ջուր և ծուխացաւ անդէն ի մէջ փոսին, և կայ այնպէս մինչև ցայսօր:

Եւ Վանայ քաղաքի փաշային և այլ իշխանքն, զամենայն եղեալ գործս զայսոսիկ դրով շարագրեալ առաքեցին ի քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, և ծանուցին Թագաւորին սուլթան Իբրահիմ խանդքարին, թէ այսքան շինուածոց քաղաքաց և գեղօրէից, մանչիթաց և եկեղեցեաց աւերումն եղև: Այլ և Վանայ քաղաքի խօջէքն առաքեցին առ խօջայ Ռօհիջանն՝ որ յաւուրսն յայնոսիկ ի Կոստանդնուպօլիս էր, հրաման առնուլ ի Թագաւորէն վասն վերստին շինուիլեան աւերեալ վանօրէիցն և եկեղեցեացն, զոր և խօջայ Ռոհիջանն առեալ հրաման ի Թագաւորէն և առաքեաց ի Վան առ խօջայսն. և նոքա սկսան շինել զեկեղեցիսն զքաղաքին, որպէս նախ պատմեցաք և զՎարագայ վանիցն: Եւ նախ՝ Կիրակոս վարդապետն, որ էր առաջնորդ Վարագայ վանիցն՝ յանձն էառ շինել զժամատունն՝ զոր և շինեալ կատարեաց. և խօջայ Ամիխան զսուրբ խաչի եկեղեցին. և Մարխաս չալապի՝ զԱստուածածնի եկեղեցին. և խօջայ Դիլանչին՝ զսուրբ Սիոնի եկեղեցին. և խօջայ Ծովհաննէսն՝ զսուրբ Նշանի եկեղեցին: Զայս եկեղեցիսն շինեցին՝ և մնաց բերդով եկեղեցին, և քառասուն աբեղայից եկեղեցին, և զվանից պարիսպն ևս շինեցին շուրջանակի բոլանդակ: Եւ կատարեցաւ շինումն ներքին Վարագայ վանացն՝ և այլ վանօրէից և եկեղեցեաց. և կան իւրաքանչիւրք ի տեղիս իւրեանց ողորմութեամբն Աստուծոյ. որում փառք յաւիտեանս ամէն:

ԳԼ· ԼԸ·

Պատմութիւն եւ պաճառք կողոպտելոյ զանուանի վանքն վարագ կոչեցեալ· եւ առնելոյ զսուրբ նշանն ի բերդն Խոշաբայ, եւ դարձուցանելոյ անտի ի վանս իւրեանս:

Տէրն Խոշաբայ բերդին որում Սուլէյման բէկ ասէին, եղեւ երբեմն դի զճանապարհորդ կարաւանսն որ ի Վանայ գնային ի Թարվէզ եւ ի Թարվիզու ի Վան, սա զկարաւանսայ բեռինսն բռնութեամբ բանայր, եւ որ ինչ իրաց եւ հատանէր, սուղ ինչ գին ձգէր ի վերայ տիրոջն եւ կորզեալ ի տիրոջէն յինքն առնոյր զինչսն, եւ պատճառէր թէ գնով գնեցի:

Այլ եւ ի սոյն ժամանակի էր իշխան եւ հրամանատու Վանայ քաղաքին ոմն մեծագոյն իշխանաց, զոր Հուսէյն աղայ ասէին· որ էր ինոյն քաղաքէն Վանայ, առ որ մատուցեալ արանցն, որոց ինչքն եւ ապրանքն յափշտակեալ էր Սուլէյման բէկն, եւ արարին բազում ամբաստանութիւն գՍուլէյման բէկէն· իսկ Հուսէյն աղայն զարարեալն Սուլէյման բէկին՝ ծանոյց ի դուռն Թագաւորին Օսմանցւոյ· վասն որոյ հրաման եղեւ ի Թագաւորէն առ Հուսէյն աղայն վասն Սուլէյման բէկին, թէ զառեալ ինչսն զարձուսցէ առ տեսրան՝ եւ Սուլէյման բէկն ոչ գարձոյց: Վասն որոյ եւ Հուսէյն աղայն առեալ զամենայն զօրս Վանայ, այլ եւ ժողովեալ զամենայն շրջակայ իշխանան ազգին Մարայ· ընդ որս էր եւ մեծ իշխանն Մարայ Եզդիշէր, որ էր տէր Ջուլամերկայ, եւ Շատախայ, եւ այլ բազում գաւառաց եւ բերդօրէից, եւ նոքօք գնացեալ նըստաւ ի վերայ Խոշաբայ բերդին՝ յորում ամրացեալ նստէր Սուլէյման բէկն, եւ յերիս ամիսս նստեալ մնացին՝ եւ զերկիրն ամենայն աւերեցին: Վասն որոյ Սուլէյման բէկն անճար եւ ի տարակուսի լեալ անհնար մնաց, բազում կաշառս ոսկւոյ եւ արծաթոյ տուեալ Եզդիշէր մեծ պարոնին, զի թերևս դՀուսէյն աղայն եւ զայլսն զամենեսեան առեալ ի բաց գնասցէ· որ եւ կատարումն գործոյն եղեւ այնպէս, զի առին ինչս բազումս ի Սուլէյման բէկէն եւ ի բաց գընացեալ գրուեցան յիւրաքանչիւր տեղիս:

Յկնի գնալոյ նոցա իբրեւ սակաւ ինչ աւուրք ի վերայ անցին, յայնժամ եկն առ Սուլէյման բէկն այր ոմն գոռոզ արիւնարբու

և արիւնահեղ, յայլմոզ պատերազմել և անպարտելի ախոյեան, զորոյ անունն Զօմար ասէին։ Որում պարգեւեալ էր խանդ-քար թագաւորն Օսմանցւոց պատիւ և իշխանութիւն փաշայութեան, և առաքեալ էր երկիցս և երիցս ի քաղաքս և յաշխարհս իշխել նոցա ըստ կարգի օրինացն Օսմանցւոց, բայց սա ի գնացեալ տեղիսն կարի բռնութեամբ և անիրաւութեամբ վարեալ էր պիշխանութիւնն կեղեքելով, կողոպտելով, յափշտակելով, և ընդ ամենեսեան անիրաւութեամբն վարելով, եթէ ընդ սպայից եթէ ընդ ռամկաց։ Եւ ուր և գնացեալ էր յամենայն տեղեաց Համբաւ անիրաւութեան և ամբաստանութեան եկեալ էր առ թագաւորն և առ վէզիրն։ Վասն որոյ յորժամ լուծեալ ի փաշայութենէ քաղաքաց՝ և եկն ի դուռն թագաւորին ոչ ևս յաւելին տալ նմա իշխանութիւն և փաշայութիւն. և այս գործս յոյժ ծանր և վշտագին երևեցաւ Զօմարին. վասն որոյ ապստամբեալ ի կողմանէ թագաւորին եղ ի Կոստանդնուպոլսէ. և եկեալ ի կողմանս Բուրսայու և Անկիւրիոյ։ Առ որս յարեցան զբք սրիկայք և ելուզակք. որք էին ամենեքեան գողք և աւազակք, և աշխարհաւերք և նմանօղք նմին չարագործութեամբն. և նոքօք բնակէր ի լերինս և յանապատս՝ և այնպէս անցուցանէր զկեանս իւր։ Եւ յորժամ յօժարէր կամք իւր նոքունքք իջանէր ի լեռնէն՝ և դարանամուտ լինէր ի վերայ ճանապարհաց՝ երթևեկ կարաւանաց և ի վերայ բանակեալ՝ զորս կոտորէր, և զորս փախուցանէր, և զոսկի և զարծաթ և այլ զոր ինչ և կամէր առեալ գնայր։ Եւ ոչ թէ ի սակաւ աւուրս և ի ծածուկ զայս առնէր. այլ յայտնի և համարձակ և իբազում աւուրս, այնքան մինչ զի երթևեկութիւն ճանապարհաց խափանեցաւ, որոյ համբաւն գնաց ի Կոստանդնուպոլիս և եհաս առ թագաւորն։ Վասն որոյ հրամայեն եղ ի թագաւորէն կանգնել զօրագլուխ բազում զօրօք և գնալ պատերազմիլ ընդ նմա և սպանանել, և կարգեալ զօրագլուխն յոլով զօրօք եկեալ պատերազմեցաւ ընդ նմա, ոչ կարացին սպանանել՝ սակայն փախուցին ի տեղւոջէն։ Եւ Զօմարն ուր և գնայր զնոյն գործն գործէր. վասն որոյ հրամայեն եղև ի թագաւորէն առ իշխանս և զօրագլուխս ամենայն աշխարհաց, զի ուր և գնասցէ Զօմարն, այնր աշխարհի իշխանքն և զօրքն մարտուցեալ պատերազմեսցին ընդ Զօմարին

և սպանցեն և թէ իցէ ոք որ բերցէ զգլուխն և զնշանն Զօմարին, բազում՝ պարգևս և մեծութիւնս առնելոց է ի թագաւորէն. քանզի աջոյ ձեռաց ծկիկ մատն իմէջ ձեռաց ափին մածեալ կպած էր անմեկնելի, սորին վասն ասացին զնշանն բերցէ: Եւ յաղագս այսպիսի հրամանաց թագաւորին ուր և գնաց Զօմարն, ամենայն զօրք և իշխանք աշխարհացն հալածական արարին զԶօմարն. և յոչ գտանելն տեղի դադարման ի հալածիլն իւրում Զօմար, և գալով եկն և եհաս մինչ ի Սուլէ յման բէկն: Եւ յաղագս առիւծասիրտ արիութեան նորա և յաղթական պատերազմին ընկալաւ զնա Սուլէ յման բէկն, և ասաց եղիցուք երկոքեանս եղբարք, և պահեսցուք զհայրենի իշխանութիւնս մեր, և ի միասին վայելեսցուք:

Դարձեալ այլ և այս պատմութիւն որ պիտոյ է ի մէջ այսր պատմութեանս: Ա՛յն վերոյասացեալ Հուսէյն աղայն ի պատճառէ իմեքէ արար սէր և միաբանութիւն ընդ մեծ իշխանին Մարայ Եղդիշերին՝ զի զդուստր եղբօր իւրոյ եաս ի կնութիւն եղբօր Եղդիշերին, որում՝ անունն էր Խոսրով փաշայ. և սորա երկոքեանս Եղդիշերս և Հուսէյն աղայս կարի սիրով միաբանեցան, եղեն խնամիք և բարեկամք:

Դարձեալ այլ և այս պատմութիւն: Այս Հուսէյին աղայս, յոյժ զօրացաւ և մեծացաւ ի մէջ քաղաքին Վանայ, այնքան որ սորին հրամանաւն էին փաշայն և զադին, և ենկիչար Աղասին, և զուլար Աղասին, և այլքն ամենեքեան. և սպան յիշխանաց քաղաքին տասն իշխանն, ընդ որս էր և զուլար Աղասին. իսկ այլ իշխանքն փախստականք եղեն յահէ սորա:

Այլ և պատահեցաւ գործ ինչ այսպիսի: Որպէս սովորութիւն է Օսմանցւոց ազգին, որ զհին փաշայն մանզուլ առնեն և ի տեղի նորա ի դրանէ թագաւորին նոր փաշայ առաքեն, այսպէս և զՎանայ քաղաքի հին փաշայէն մանզուլ արարին, և նոր փաշայի Մուսալիմ՝ ուղարկեցին ի Վան ի դրանէ թագաւորին: Իսկ Հուսէյն աղայն և հին փաշայն միաբանեալ ոչ ընկալան զեկեալ Մուսալիմն նոր փաշային, այլ յեաս դարձուցին ի Մոամբոլ: Իսկ Վանայ քաղաքի պարոնայքն, որք վշտացեալք էին ի Հուսէյին աղայն, գաղտ ինամանէ և ի ծածուկ յոլով բանս ամբաստանութեան գրեցին

գնմանէ, և ընդ դարձուցեալ Մուսալիմին ուղարկեցին ի դուռն թագաւորին:

Եւ յետ սուղ ինչ աւուրց՝ ի դրանէ թագաւորին եկն Սինան անուամբ իշխան ամն ենկիչարի Աղասի ի քաղաքն Վան, եմուտ ի բերդն և տիրեաց վերին բերդին, և ամենայն ենկիչարացն: Եւ յետ սուղ աւուրց՝ այս նոր եկեալ Սինան աղայս՝ որ ենկիչար Աղասի էր, ի վերին բերդէն սկսաւ թօփ ձգել ի վերայ ապարանից փաշային՝ ասելով թէ, հրաման է թագաւորին ի վերայ քո գնալ. վասն որոյ ելեալ գնասցես ի քաղաքէս. այլ և ձգէր թօփ ի վերայ տան Հուսէյն աղային և առաքեր պատգամս առ նա, թէ մի պահեր զփաշային, այլ ուղևորեա: Իսկ Հուսէյն աղայն և փաշային երկուցեալք ի թօփէն՝ ելեալ գնացին ի ներքի բերդի հիւսիսային կողմն մերձ Թարվիզու դրանն, և մնային ի տեղին, զոր ասեն Պալթի աներ և անդ ամրացան, զի թօփն՝ որ գայ ի վերին բերդէն, ոչ պատահի այնմ տեղւոջ, զի քարափ լեառնն ի վերուստ հոլանի է ի վերայ նորա, իսկ Վանայ դուռն թէպէտ և թշնամիք էին Հուսէյն աղային՝ և ատէին զնա, այլ զի կարի երկնչէին ի նմանէ, վասն որոյ ժողովեցան և նոքա անդ առ Հուսէյն աղայն:

Իսկ ենկիչար Աղասին առաքեաց արս ի բերդն Խօշաբայ և զեկոյց Սուլէյման բէկին զեկեալ հրաման թագաւորին, և զղօղէն զՀուսէյն աղային և զփաշային. իսկ Սուլէյման բէկն վասն անցելոյ քինուն՝ և նախանձուն վրէժխնդրութեան, բազում ցանկութեամբ ցանկայր այնպիսւոյ լրոյ, ոչինչ դանդաղեալ, այլ շեշտակի յարուցեալ ինքն յոյժ զօրօք, առեալ ընդ իւր և զՁօմարն՝ զոր յառաջդ յիշեցաք, և գնացեալ հասին ի Վան քաղաք. և ի շրջակայ գեղօրայս քաղաքին այսր և անդր շրջէին հանապազ, զի գուցէ ի ձեռս ածցեն զՀուսէյն աղայն. որ և շրջելով գնացին ի գիւղն Արջակ, և անտի ի գիւղն Խառակունխ. և գիւղս այս Հիւսէյն աղային էր, և առ ի վրէժխնդրութիւն քինու Հուսէյն աղային՝ զգեղն տանուտէրն ի ձող բարձրացուցեալ սպան Սուլէյման բէկն:

Եւ անտի եկին Սուլէյման բէկն և Ձօմարն զօրօքն իւրեանց՝ գնացին ի Վարագայ վանքն, և զոր ինչ Համբաւ, յառաջմէ լուեալ էին զմեծահանդէս ուխտէն Վարագայ, այժմ այօք տեսեալ և

մտօք նկատեալ զննէին զամենայն, և մտախոհ եղեալ խոկային. թէ այսպիսի հոյակապ և հռչակաւոր մեծաշէն վանից գոն բազմաժամանակեայ մթերեալ ինչք և ստացուածք, կահք և կարասիք պղնձեղինաց, արծաթեղինաց և ոսկեղինաց. և արդ՝ ժամ է մեզ զի ի ձեռս մեր գրաւեսցուք զամենայն: Եւ յայսմ պատճառէ յանկարծակի կալան զամենայն բնակիչս վանացն, կապեցին և պահէին ի կալանս, և մի մի բերեալ առաջի իւրեանց հարցանէին վասն ստացուածոց վանացն՝ և խնդրէին ի նոցանէ. և նոքա զոր ինչ յայտ էր ցուցանէին, և վասն այլոցն ասէին թէ, ի քաղաքն են տարեալ զամենայն և անդ պահեն, զի վասն ահի գողոց և աւազակաց աստէն ինչ ոչ թողուն:

Իսկ ի բնակչաց վանիցն, թէպէտ չարչարեցին զոմանս առաւել և զոմանս սակաւ, այլ զնոսա զամենեսեան թողին, և ի նոցանէ ով ոք եգիտ հնար փախչելոյ՝ փախեաւ անդառնալի: Բայց երեք աբեղայք ծերք ի միաբանից վանացն, որոց անուանքն էին տէր Յովհաննէս և տէր Սահակ և տէր Մովսէս, զսոսա կալան և պահէին կապանօք և բազում զգուշութեամբ, և ասէին. այլ բնակիչքն մանկագոյնք են՝ ոչ են տեղեակք պահարանաց վանիցս, սոքա հին աւուրքք և ծերք են, սոքա գիտակք են ամենեցունց: Եւ բերեալ առաջի՝ նախ հաւանական բանիւք, և ապա սպառնալեօք խնդրէին ցուցանել նոցա զպահարանս վանացն, և աբեղայքն ասէին. մեք բնաւ ոչ եմք գիտակք, յորոց դուքդ ասէք. քանզի կամօք և յօժարութեամբ սրտի յանձին կալան զմահ և մեռանիլ և ոչ ցուցանել:

Եւ յետ բազում հարցման և պատասխանւոյ՝ սկսան չարչարել զնոսա. և նախ կախեցին զնոսա յոտից նոցա և խստագոյն հարին բրօք կարի անողորմ և անչափ:

Եւ ապա իւրաքանչիւր աբեղայից զերկոսին ձեռսն տարան յետսկոյս, և զերկու բոյթս ձեռացն կապեցին ի վերայ իրերացն, և արկին պարանս ի մէջ երկուց ձեռաց նոցա, և ի բարձր տեղւոջէ կախեցին զնոսա, և բերեալ ծանր վէմս եդին ի վերայ թիկանց նոցա: Եւ թողին այնպէս ի կախաղանին, որ մնացին մինչև ցերեկոյ,

1) Ոսկ. տոր

որով քակտեցան յօդուածք երկոցունց ձեռաց նոցա, և աբեղայքն ողբալով աղաղակէին, թէ ոչ գիտեմք զխնդրելին ձեր՝ և անօրէնքն ոչ անսային։

Յետ այսորիկ արկին կալարան չուան ի գլուխ աբեղայիցն, որ է այսպէս. զի զպարանս կանթեղին, որ բարակ է և պինդ, կապեցին և արկին ի գլուխս աբեղայիցն բոլոր իբրև զօղ, և անցուցին փայտ ի մէջ պարանին, և սկսան կանել[1]) (ոլորել) զփայտն, և ի կանել փայտին՝ պարանն ևս ոլորեալ և մանեալ եղև սաստիկ պնդութեամբ, և թաղեցաւ ի մէջ մսոյ և մորթոյ գլխոց աբեղայիցն. և իբրև ի մամուլս պնդեալ սեղմեալ եղեն գլուխք նոցա, և ամենայն միսք և մորթք և երակք գլխոցն և պարանոցացն, այտուցեալ արիւնըռուշտ եղեն, և երկոցունց աչաց նոցա համարէին ի բաց ոստել ի տեղեացն, և աբեղայիցն անշնչացեալ և ուշագնաց եղեալ իբրև զմեռեալ անկանէին ի գետնի։

Եւ ապա բերին զպարանս բարակ և պինդ՝ և կապեցին յերանս աբեղայիցն, և քարշեալ ի վեր՝ կախեցին ի բարձր տեղեաց զիւրաքանչիւրսն՝ և շուրջ զնսքօք բոլորեալ անօրէնքն և զօրքն իւրեանց հայհոյէին, թքանէին, այպանէին ասելով. զայդքան չարչարանսդ կրէք՝ և ընդէ՞ր ոչ ցուցանէք զդարանսն վանացն. և աբեղայքն ոչ ցուցանէին, վասն զի, զմահ յանձն առեալ էին։

Զկնի սորա եկեալ Զօմարն ինքն եբաց զծածուկ մարմինս աբեղայիցն, և էարկ դաստառակ ի վերայ առնացի անդամոց նոցա, և ինքն ի բերան իւր առեալ՝ ատամամբն ծամէր զայն, յորմէ յոյժ վշտացան աբեղայքն և անշնչացեալ անկան իբրև զմեռեալս։

Արդ՝ զայսքան սարսռելի տանջանս կրեցին ողորմելի աբեղայքն, և գրեթէ յիւրաքանչիւր չարչարանս յատուկ յատուկ մեռանէին և կենդանանային, և մանաւանդ ի վերջին չարչարանս յայս, որ կարի սարսռելի տանջանք էր և ի բազում տանջանացն ճնշեալ մաշեալ և վտտեալք եղեն մարմնով, որք ոչ զօրէին ի վերայ ոտից կանգնիլ։ Զայսքան չարչարանս, զօրս յանուանէ յիշեցաք երևելիք և յայտնիք էին, զորս ի շարադրութիւնս բանի բերեալ գրեցաք. իսկ որք փոքրագոյնք էին, զորս մեք թողաք, դու զայն

---

1) Ոչ։ մանել։

մեռոլք քոլք իմասցիս, և զայս ամենայն հնարեալ ներգործէր անիծեալ և անողորմ, անաստուած և մարդադէմ գազանն այն Զօմարն։

Եւ յետ այսքան վշտաց և նեղութեանց, իբրև գիտաց Զօմարն, թէ աբեղայքն ոչ ցուցանեն զդարանն, ինքնին խոկ յարուցեալ իւնդիր, որոնել և յուզել զդարանս վանիցն. քանզի էառ իձեռն իւր մուրճ, որ է քլունկ և սկսաւ շրջագայիլ իմէջ վանիցն յեկեղեցիսն և իտներն և յամենայն տեղիս. կանգնէր և հայէր, և դիտեալ նկատէր զամենայն տեղիս, ապա ուր և համարէր գոլ կարծիք և նմանութիւն դարանի, մրճովն այնուիկ՝ զոր իձեռին ունէր, բաղխէր զտեղիսն։ Եւ այսպէս շրջագայելով եկին և մտին իմի յեկեղեցեացն, և յորժամ եհար զկարծեցեալ տեղին, նոյնժամայն ել ձայն թնդմանն, վասն որոյ վաղվազակի քակեցին զտեղին և գտին խոր մի չի պղնձեղինօք. վասն զի զամենայն պղնձեղէն անօթս վանիցն անդ լցեալ թաքուցեալ էին, զորս զամենայն արտաքս բերեալ ժողովեցին իմի վայր։ Եւ իգտանելն այսմիկ առաւել յորդորեցան՝ բազմագ այնպիսեացգոլ կարծիս տալ, և կարի որոնմամբ սկսան հարկանել զամենայն տեղիսն։ Եւ անտի գնացին յայլ եկեղեցի, և իբաղխելն՝ թնդաց տեղին, և վաղվազակի քակեցին, և գտին դարան մի դատարկ, զի ոչինչ գոյր ինմա։

Եւ թողեալ զայն՝ գնացին իմիւս այլ եկեղեցին, և իբաղխելն՝ պատահեցաւ տեղին, ուր էր մեծ դարանն, յորում պահեալ էին զաւազ սուրբ Նշանն և զամենայն անօթս եկեղեցեացն. և վաղվազակի քակեցին և գտին զդուռն դարանին, և մտեալ իներքս տեսին չի գանձիւ, և զաւազ սուրբ Նշանն բազում դաստառակօք պատեալ և իմէջ գեղեցկաշէն արկեղ եդեալ, և իվերոյ քան զամենեսեան անօթսն բազմեցուցեալ, զոր Սուլէյմանն բէկն ինքնին իգերկն իւր առեալ զաւազ Նշանն և երեր արտաքս։ Եւ ապա արտաքս բերին զայլ և՛ս անօթս, որ էին բազում արծաթեղէնք, սկիհք, և խաչք, և խաչ մի մարդաչափ, որոյ կշիռն էր մէկ քանդքարի լիսր, և իվերայ իւր գրեալ ունէր, Դաւթի խաչ. և[1]) բազում

1) ՈՒԽ. ՀԽԲ. և.

ոսկետուփ և արծաթապատ աւետարանք, և այլ գրեանք և արծաթեղենք, քշոցք և բուրվառք և կանթեղք, և պատուական և մեծագին շուրջառք, և վարագոյրք, և բեմի ծածկոցք, և այլ և ս կահք և կարասիք բազումք, զորս անդէն պահեալ էին. զամենայն հանեալ բերին արտաքս: Զոր ինչ արծաթեղէնք իրք էին, եդին ի մէջ սնդկի և զոր ինչ պղնձեղէն էր խորտակեցին, և այլ զոր ինչ և գտին՝ բարձին ձիոց, նա և զսուրբ Նշանն իւրով զարդուքն. և կալեալ երէց մի բերին և կարգեցին գնալ ընդ սրբոյ Նշանին վասն սպասաւորելոյ նմա. և Սուլէյման բէկն և Զօմարն զօրօքն իւրեանց առեալ զայն ամենայն և [1]) գնացեալ հասին ի Խօշաբ:

Արդ՝ ամենայն անօթք և ինչք Վարագայ այսպիսի կերպիւ գնաց ի Խօշաբ, յորում Ժամանակի էր թուականն մեր ՌՃ:

Իսկ երեքին աբեղայքն՝ որք այնքան տանջեցան, թէպէտ և տեւեալ ապրեցան զամ մի, այլ իբրև զմեռեալ զեռուն, զի ճլլամահ կենօք կային և ըղձային մահու, որ և զկնի ամի միոյ հասեալ ի վերայ նոցա մահ՝ հանգոյց զնոսա ի տառապանաց իւրեանց:

ԳԼ. ԼԹ.

Վասն գնալոյ Հուսէյն աղային ի Զուլամերկ:

Իսկ Հուսէյն աղայն և փաշայն՝ որք ի Պալթի տներն մտեալ էին և զօղեալ, մնացին անդէն այնպիսի մինչև յերկու ամիս, և թօփն ի վերին բերդէն հանապաղ զներքին բերդն և զքաղաքն ծեծեր և աւերէր: Ապա Հուսէյն աղայն նկարեալ խորհրդով գիտաց զի, ոչ ուստեքէ գոյ նմա փրկութիւն, եթէ ոչ ի խնամւոյն իւրոյ յԵզդիշէր մեծ պարոնէն. վասն որոյ յիւրոց հաւատարմաց զոմանս թարց բնաւին ումեք գիտելոյ առաքեաց առ Եզդիշէր ասելով. յայտ է քեզ զի, իշխանքն Վանայ և Սուլէյման բէկն իմ թշնամիքն են, արդ՝ ոչ ուստեքէ գոյ ինձ հնար փրկութեան, եթէ ոչ ի քէն. վասն որոյ վաղվաղակի պարտիս հասանել ինձ յօգնութիւն: Իսկ մեծ իշխանն Եզդիշէր հրաման արար իւրոյ իշխանի ումեմն՝ որոյ անունն էր Միրաբէկ, առնուլ զզօրս և գնալ. և նա առեալ ընդ

---

1) Ոսկ. չիք. և.

իւր զզօրս հազար և հինգ հարիւր, պատրաստութեամբ յոլով զինուց և մանաւանդ թֆանքով. որոց փութանակի հասին յերկիրն Վանայ և ի պատեհաւոր տեղիս և ի մերձակայս քաղաքին շրջէին, զի թերևս զՀուսէյն աղայն ի ձեռս ածեալ, առեալ գնասցեն:

Իբրև զայս ետես փաշայն թէ, զօրքն Եզդիշէրին եկին ի տանել զՀուսէյն աղայն, խորհեալ ի միտս իւր գիտաց զի, յետ գնալոյ նորա ինքն միայն մնայ. վասն որոյ փութացաւ ինքն և յառաջ քան զՀուսէյն աղայն ելեալ ի Վանայ քաղաքէն իւրովք պաշտօնէիւք, և գնաց՝ յո և կամեցաւ:

Բայց թօփն հանապազ ի վերին բերդէն ծեծեր զներքին քաղաքն և աւերեր, զի յառաջին շաբաթու աղուհացիցն սկիզբն արարին թօփ ձգելոյ՝ և մինչև ի Հոգւոյ գալուստն ձգեցին, որոյ վասն ձանձրացան ամենայն քաղաքացիքն՝ իշխանք և սպայք և ռամիկք. խորհուրդ արարին մեծամեծքն և զուլլար աղասիքն, թէ վասն առն միոյ ընդէ՞ր է այսքան չարչարանս կրել մեզ, կալցուք զՀուսէյն աղայն և տացուք ի ձեռս իւրոյ խնդրողացն. և ոմանք զայս խորհուրդ ծանուցին Հուսէյն աղային, և նա կամեցաւ զի, զգլխաւորս այնմ՝ խորհրդեանն, որք էին զուլլար աղասիքն, հնարիւք իմն սպանանել. և այս խորհուրդ ևս յայտնեցաւ զուլլար աղասոցն և այլ գլխաւորացն: Վասն որոյ ընդ լուսանալ առաւօտուն, զուլլար աղասիքն և այլ գլխաւորքն իւրաքանչիւր ոք առեալ զդրօշն նշանաց իւրեանց և գնացին ի ներքին բերդի յայն դուռն, զոր Իսկալի դուռն ասեն, տնկեցին զդրօշն ի վերայ պարսպին և աղաղակեցին՝ թէ զուլն դարձաւ թէ զուլն դարձաւ, իբրև զայն լուան սպայազօրքն, ամենեքեան առեալ զզէնս իւրեանց ընթացան ի ներքոյ դրօշին իւրեանց. և մնաց Հուսէյն աղայն ինքն միայն և որդիք և ծառայք իւր, որ և երկուցեալ Հուսէյն աղայն զի մի գուցէ ըմբռնեսցեն զինքն, յայնժամ՝ ծառայքն Հուսէյն աղային պարանաւ կախեցին զնա ի ներքի բերդի պարիսպէն, որ իջեալ՝ գնացեալ խառնեցաւ ի զօրս Եզդիշերին և զօրքն Եզդիշերին առեալ զՀուսէյն աղայն գնացին ի Շադախ, և անտի ի Զուլամերկ առ Եզդիշէր. և այս ևս այսպէս:

ԳԼ. ԽԱ.

Պատմութիւն վասն սատակման պիղծ Զօմարին:

Յորժամ՝ Սուլէյման բէկն և Զօմարն աւարեալ կողոպտեցին զվանքն Վարագայ և առեալ գնացին ի Խօշաբ, անդէն մնացին մինչև ի Յայտնութեան յիսնակն, ապա եկեալ լրտեսացն պատմեցին նոցա, թէ ահաւանիկ Հուսէյն աղայն յայս նիշ աւուր ելանէ ի Ջուլամերկայ և գնայ առ խոնդքար Թագաւորն. յայնժամ կամօք և խորհրդակցութեամբ Սուլէյման բէկին, առեալ Զօմարն հարիւր այր և ի վերայ Բերկրու և Արճիշու գնաց ի պահել զճանապարհն Հուսէյն աղային, զի թերևս սպանցէ զնա:

Իսկ այն հրաման Թագաւորին՝ որ ի վաղ ժամանակաց ելեալ էր վասն Զօմարին, թէ ուր և երևեսցի Զօմարն այնմ աշխարհի զօրապետքն զօրօքն իւրեանց մարտիցեն ընդ նմա և սպանցեն, որոյ սակս և փաշայն Արզրումայ ի լսելն իւր զգալն Զօմարին, զոմն իշխան չորս հարիւր արամբք առաքեաց զկնի Զօմարին. որոց եկեալ հանդիպեցան Զօմարին ի գաւառին Կեզոյ, ուր և մարտուցեալ կռուեցան ընդ Զօմարին և յաղթեցին նմա. քանզի զօրքն Զօմարին հարիւր էր և նոքա չորս հարիւր: Վասն որոյ զզօրսն Զօմարին զոմանս սպանին և զոմանս փախուցին, և ինքն Զօմարն ութն միայն արամբք ելեալ ի կողմն ինչ և զերծաւ ի նոցունց, և կամեցաւ դառնալ գնալ ի Խօշաբ առ Սուլէյման բէկն, և յուղի անկեալ եկեալ մինչև եհաս ի կապն Ոստանայ:

Իսկ բաջ առնողն Ոստանայ որ զճանապարհն պահէ և զբաջն առնու ի ճանապարհորդաց, ետես զՉօմարն ի հեռաստանէ և իմացաւ որ Զօմարն է, և վաղվաղակի ինքն զխանջալն իւր ի բաց ձգեաց յինքենէ, և սկսաւ այսր և անդր որոնել, շրջագայիլ. զայս արար պատճառանօք, զի մի գիտասցեն զնա Ոստանցի գոլ և սպանցեն: Այլ և Զօմարն ևս ետես զայրն ի հեռաստանէ և ասաց իւրոց արանցն, մեզ թէ վնաս ինչ հասանէ՝ յառնէս յայսմանէ հասանէ, վասն որոյ ի հասանելն ձեր առ նա, սպանջիք զնա և մի թողուք. իբրև եկեալ հասին առ այրն Զօմարն և արքն իւր, հարցին ցայրն, թէ վասն էր[1]) շրջիս, և նա խաբեաց զնոսա և ասաց.

---

1) Ո-լ. զի՞:

ճանապարհորդ եմ և աստ եկեալ կորուսի զխանջալն իմ և շրջելով որոնեմ, զի գուցէ գտայց զնա, և ի լսելն զայս յառնէն սկսան ինքեանք և ս շրջագայել առ ի իմանալ զստոյգն, և փոքր ինչ շրջեալ այսր և անդր գտին զխանջալն, և այնու համարեցան իրաւացի ճանապարհորդ գոլ զայրն, վասն որոյ ոչ սպանին, այլ թողին ի գնալ. և այրն քանզի հմուտ էր վայրացն, ընդ թագնագնայ ձորակ ինչ, նախ քան զանցանելն Զօմարին ընդ կապն, փութանակի եհաս ի գիւղն, զեկոյց զօրականացն թէ, ահաւանիկ Զօմարն եկեալ է ի կապն, և այս համբաւ վաղվաղակի հռչակեցաւ առ ամենայն զօրականս, որոց ամենեցուն շեշտակի ձիարշաւ ընթացմամբ գնացին ոմանք դէպ ի կապն, և ոմանք դէպ ի վերին ճանապարհն. և զերկոսին ճանապարհսն կալան: Իսկ Զօմարն ոչ գնաց ընդ վերին ճանապարհն, այլ ընդ ճանապարհս կապին եկեալ եմուտ ի կապն, և ընդ այն կամէր անցանել:

Եւ է կապս այս այսպիսի իմն, զի է քարանձաւ բարձրագոյն, և ի ներքոյ քարանձաւին ծովն է ծովացեալ անհուն խորութեամբ, որ Աստուծոյ միայն է գիտելի որքանութիւն խորութեան նորա. բայց ի հին և ի վաղեմի ժամանակաց զսիրտ քարանձաւին իմաստութեամբ և բազում աշխատութեամբ քարահատ արուեստաւորօք հատեալ են զքարն և արարեալ են ճանապարհ ընդ որ ուղևորք գնան, բայց ոչ թէ լայն, այլ այնքան որ միայն մի բեռնատար գնայ և ոչ երկու:

Իսկ Զօմարն՝ որ ճանապարհաւ կապին մտեալ էր և գնայր, ոչ գիտէր թէ ժողովեալ են անդ մարդիկք վասն ինքեան՝ և պահեն զբերան կապին, վասն որոյ և անհոգ գայր, և յորժամ եհաս յայսկոյս յեզր կապին, իմացաւ զայն և յանհնարին վտանգս աղետից և տարակուսանաց ըմբռնեալ եղև, զի յառաջ ընդդէմ նոցա գնալ երկնչէր՝ թէ մի գուցէ թֆանքով հարեալ սպանցեն, և յետս դառնալ ընդ որ եկեալն էր ոչ կարէր, զի յոյժ նեղ էր տեղին, վասն որոյ յամենայն կողմանց անճար լեալ մնաց յանհնարինս: Եւ հայեցեալ Զօմարն տեսանէ մերձ ինքեան փոքր ինչ զառ ի վայր տեղի, և սորք վիմաց իբր զսուղ ինչ ձորակ իջեալ յեզր ծովուն, և թէպէտ դժուարին էր այլ ի տագնապէ սպանմանն՝ Զօմար իջեալ ի վայր ի ձիոյն կալաւ, զպահուցն և ընդ այն ինքն և ձին իջին

յեզր ծովուն. ապա հեծաւ ի վերայ ձիոյն և կալեալ զպախուց երիվարին, քաջագոյն պատրաստութեամբ զսպեաց զինքն՝ և ուղղեալ վարեաց զերիվարն ի մէջ ծովուն. և յորժամ վարեաց զերիվարն ի մէջ ծովուն, զառաջինն խորասուզեալ ընկղմեցաւ, և գրեթէ եհաս մինչ ի յատակս ծովուն. քանզի բազում ժամս անյայտ լեալ ոչ երևեցաւ: Եւ իբրև անցին ի վերայ պահք ինչ, տեսին արքն, որք զբերան կապին պահէին, զի ի հեռու վայրի ելին յերեսս ջրոյն երիվարն և Զօմարն, և յայնքան հեռի վայրի ելին և երևեցան մինչ զի թփանք ոչ հասանէր, քանզի կամեցան ձգել թփանք և ապանանել զնա, և զի ոչ հասանէր, վասն որոյ և ոչ ձգեցին: Եւ բազում գոլութեանց արժանին այն երիվար բարձեալ զվերելեակն իւր և տանէր՝ ոչ թէ իբրև զցամաքային կենդանի, այլ իբրև զջրային կենդանի գնայր լողալով, շնչէր, փնչէր, փռնգայր, զանբաւ խորութիւն ջուրց ծովուն յուզմամբ հատանէր, և գնայր լողալով և եկեալ եհաս յեզր ծովուն և էլ ի ցամաք ի կողմանս Ոստանայ:

Եւ յորժամ էլ Զօմարն ի ցամաք, ոչ գիտէր զսահմանս և զճանապարհս, կամ զցամաքային և զողմային տեղիս վայրացն, և առ տագնապէ երկիւղին վարեաց զերիվարն հանդէպ երեսաց և գնայր, ոչ թէ ի վերայ երկրի այլ ի վերայ օդոյ. որ և ի գնալն հանդիպեցաւ յոյժ սաստիկ տղմային տեղւոջ, որում լայնութիւնն և խորութիւնն բազում էր: Ա՛յլ և գիտէր ինքն Զօմար նաև տեսանէր իսկ, զի բազմութիւնք զօրաց գաւառին գրոհ տուեալ ընթանալով միտեն զկնի ինքեան, եթէ գառնայ գնայ ընդ ցամաքային վայրս՝ երկնչի անկանիլ ի ձեռս նոցա. վասն որոյ անդէն և աս մըտրակեալ զերիվարն վարեաց ի մէջ տղմոյն, և թէպէտ ի սակաւ ինչ տեղի գնաց, այլ յոլովութիւն տղմոյն արգել զնա ի մէջ իւր զբազում ժամս, և բազում ջանիւ և աշխատութեամբ այսր և անդր տարաբերելով հազիւ ուրեմն եղ ի տղմոյն երիվարն և ընդ իւր եհան զՁօմարն: Եւ յորժամ եղ ի տղմոյն Զօմարն, միւսանգամ վարեաց զերիվարն հանդէպ երեսաց առ ի փախչել, և որպէս ասացաք անհմուտ էր որպիսութեան վայրացն, ոչ գնաց ի կողմն ճանապարհին և կամրջին, որ և մօտ իսկ էր նա և զերծանէր իսկ, թէ գնացեալ էր, այլ գնաց հանդէպ երեսաց իւրոց: Եւ ի գնալն իւրում պատահեցաւ Շամիրամայ առուին. որում ոչ գոյր հնար

անցանելոյ բաց ի կամրջէն, զի յոյժ լայն է և խոր և երկուց կողմանց թմբերն բարձր՝ ընդ որ մարդ և ձի ոչ կարէ իջանել և ելանել, և առ եզերբ այս առուիս գնաց Զօմարն սակաւ ինչ զառ ի վեր և դարձաւ՝ և եկն ի գիւղն Կեմ կոչեցեալ։

Մինչ այս ամենայն անցք անցին ընդ Զօմարին՝ զօրք երկրին, որ գրոհ տուեալ շեշտակի ընթանային զկնի Զօմարին, եկեալ հասին յառուն Շամիրամայ, և փութացեալ կալան զանցս կամրջին, քանզի հմուտ էին վայրացն։ Եւ ոմանք ի նոցանէ եկին ի գիւղն Կեմ և գտին անդ զԶօմարն՝ որ իջեալ էր ի ձիոյն և յանդաստանի ուրեք զօղեալ, որք և շուրջանակի պատեալ պաշարեցին զնա. և Զօմարն ունէր ընդ ինքեան չորս տապանչայ թֆանք, զորս ուղղեաց ի ձգել և ոչ էառ հուր, քանզի բարութն թրջեալ էր ի մէջ ջուրց ծովուն և տղմոյն, և կայր ի տարակուսի, զի քաղէին ոգիք նորա. և զօրք երկրին՝ որք շուրջ զնովաւ պատեալք կային, ոմն ի նոցանէ, որում անուն էր Շեխուբէկ՝ քաջութեամբ աճապարեալ ուղղեաց զթֆանքն հանդէպ Զօմարին և ձգեալ եհար զգլուխն և անդէն սատակեաց զչարն և զանիծեալն զայն Զօմար։ Եւ նոյն ժամայն կտրեցին զգլուխն և զաջոյ ձեռն, առին և զձին և տարան առ Եզդիշէր պարոնն իւրեանց։ Եւ Եզդիշէրն զձին պահեաց առ ինքն, և զգլուխն Զօմարին և զաջոյ ձեռն նշան ընդ նմին առաքեաց ի Կոստանդնուպօլիս առ թագաւորն։ Եւ թագաւորն տեսեալ զգլուխն՝ և լուեալ զորպիսութիւն սպանմանն, և ուրախացեալ ընդ այն՝ պարգևեաց բազում պարգևս պատուականս Եզդիշէրին. այլ և զերկիրն Սղերտու նմա խնամ ետ. որ և արդէն իսկ Եզդիշէրն տիրէ երկրին Սղերտու, և որքան ինքն կենդանի է տիրէ։

(Բայց պատմողքն[1] ասացին թէ տիկ մի գինի կապեալ ունէր Զօմարն ի փոր երիվարին, յորժամ վարեաց ի մէջ ծովուն և տղմոյն։ Այլ և ջուլ ձիոյն հանապազ ի վերայ ձիոյն պահէր Զօմարն, ուր և գնայր, և յորժամ վարեաց զձին ի մէջ ծովուն և տղմոյն, ի վերայ ձիոյն էր ջուլն, և բամբակն՝ որ ի մէջ ջլին եդեալ էին

---

1) Ոսկ. չիք. Բայց պատմողքն . . . . ցվերջ որ ընդ փակագծով։

և կարեալ, ասացին թէ երեք լիտր էր։) Եւ է ձին[1]) հսկայաձև, բարձրահասակ, հաստաբազուկ, լայնալանջ, երկայնավիզ, կապուտագոյն, գեղեցկատես, սիգաճեմ, իբրև զբանաւոր ընտրող ժամանակին, և դիպուածոյն, և ճանաչող տեառն իւրոյ. և կայ նա այժմ առ Եղդիշէր պարոնն. և ստացեալ են ինմանէ հինգ քուռակ։

Արդ՝ սատակումն պղծոյն Զօմարին այսպէս եղև, որպէս և պատմեցաք. ժամ է մեզ այսուհետև զսատակումն Սուլէյման բէկին, և զդարձումն սրբոյ Նշանին պատմել ի Վանայ քաղաքն. քանզի և պատմութիւնս մեր վասն սրբոյ Նշանին է. և ոչ վասն ամբարիշտ արանց։

ԳԼ. ԽԱ.

Պատմութիւն վասն սատակման Սուլէյման բէկին։

Որպէս պատմեցաք յառաջդ՝ թէ Սուլէյման բէկն կողոպտեաց զվանքն Վարագայ, առեալ զամենայն անօթսն և զաւագ սուրբ Նշանն և տարաւ ի բերդն Խօշաբայ՝ և անդ պահէր։

Եւ զի Հոգւոց վանքն՝ որ յիշի ի մէջ պատմութեան վերափոխման սրբուհւոյ Աստուածածնին, որ ի սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսէ շինեալ է, և անդ ամփոփեալ զկենդանագիր պատկեր սրբուհւոյ Աստուածածնին, այս վանքն յերկիրն Խօշաբայ է ընդ իշխանութեամբն Սուլէյման բէկին։ Սորին վասն յորժամ եկն Սուլէյման բէկն ի Խօշաբ, կոչեաց առ ինքն զառաջնորդն Հոգւոց վանից զտէր Պետրոս եպիսկոպոս, և իբրև երախտաւոր ձևանալով նմա ուրախութեամբ ասէր. բերի ի Վարագայ զձեր մեծ սուրբ Նշանն, արդ՝ տամ զնա քեզ, զի տարեալ դիցես ի վանքն մեր՝ զի անդ կացցէ։ Իսկ եպիսկոպոսին նկատեալ մտօք՝ և խորհեալ թէ ոչ է մնալոյ այն իւրեանց, վասն որոյ պատասխանեալ էր ոչ գոյ հնար այդմ սրբոյ Նշանիդ առ մեզ մնալոյ, զի ի բնէ հարց և ի հաւուց նոցա է այդ ստացուած՝ և ոչ մեր. և ոչ էր տարեալ Պետ-

1) Ուկ. Բայց էր ձին։

բոս եպիսկոպոսն՝ զսուրբ Նշանն ի Հոգւոց վանքն, թէպէտ Սուլէյման բէկն բազում անգամ ասացեալ էր։ Այլ և ասացեալ էր Սուլէյման բէկն, թէ դու ոչ տանիս, ես այլոց քահանայից տամ և առաքեմ ի վանքն, պատասխանեալ էր եպիսկոպոսն, յորժամ դու զսուրբ Նշանն առաքես ի վանքն, ես զմիաբանս իմ առեալ ելանեմ անտի և գնամ, դու գիտես և քո վանքն. ապա Սուլէյման բէկն թոյլ էր տուեալ՝ և ոչ էր առաքեալ։

Իսկ հայազունք քրիստոնեայքն՝ որք ի Վան քաղաքի և ի գաւառս նորա էին, միահաղոյն սրտաբէկ և միջակոտոր, տրտմաթախիծ անմխիթար լեալ զյաւիտենից [1]) սուգ զգեցան. վասն կողոպտելոյն Վարագայ, և մանաւանդ վասն սրբոյ Նշանին, և հանապազորդ հաշէին, մաշէին, հեծէին, և հառաչէին, թէ զիարդ արդեօք իցէ հնար փրկութեան սրբոյ Նշանին։ Յորոց այր ոմն երեւելի և բարեպաշտօն քրիստոնեայ ի խօջայից քաղաքին Վանայ, որ էր սա ինքն Խանենց խօջայ Թումայի որդին, որոյ անունն էր Մարխաս Զալապի. այս Մարխաս Զալապիս առեալ բազում աղերս և եկեալ ի Խօշաբ առ Սուլէյման բէկն, մատոյց զաղերսն, և զբազում աւուրս կացեալ անդէն, նա և բազում արս միջնորդս արկեալ աղաչէր զՍուլէյման բէկն վասն փրկութեան սրբոյ Նշանին, և նա ոչ հաւանեցաւ զի տացէ։ Եւ ի հազար զուռուշէն սկիզբն արար Մարխաս Զալապին տալով, և եհաս մինչ յեօթն հազար զուռուշն, զի տացէ զսուրբ Նշանն, և Սուլէյման բէկն ոչ ետ. և յետ յոլով աւուրց անդէն կելոյ Մարխաս Զալապուն, իբրև ոչ ետուն զսուրբ Նշանն, ելեալ ի Խօշաբայ տրտմեալ և թախծեալ սրտիւ գնաց ի Վան քաղաքն։

Եւ որպէս ասէ մարգարէն թէ, զայր մեղաւոր՝ չարիք իւր որսան ի կորուստ. սոյնպէս և չարիք Սուլէյման բէկիս որսացին զինքն ի կորուստ, այսպիսի կերպիւ. քանզի իշխանքն Սուլէյման բէկին՝ արք տասն կամ ևս աւելի, խորհեցան ի միասին սպանանել զՍուլէյման բէկն, զի ասէին թէ, որքան Սուլէյման բէկն պարոն եղեալ է՝ երկիր և աշխարհ մեր բնաւին աւերեցան, զի ոչ երբէք դադարեցաւ հեծել շարժութիւն՝ և հինահարութիւն, և աւար,

---

1) Ոսկ. չէք. զյաւիտենից։

և կռիւ, և վրդովութիւն, և որքան սա կենդանի է, գիտեմք զի ոչ լինի խաղաղութիւն, վասն որոյ սպանցուք զսա՝ զի խաղաղասցի խռովութիւն աշխարհիս մերոյ։

Զայս խորհուրդս արք ոմանք խնայեալ զգացուցին Սուլէ յման բէկին, թէ երեքին փառաւոր իշխանքն քո՝ որ է Մօլլայ Ղասում, և Մուստաֆայ բէկ, և Իբրահիմ բէկ, գլուխ եղեալ են և այլովք իշխանովք խորհեալ են առ ի սպանանել զքեզ, և Սուլէ յման բէկն կալեալ զերեսին զիշխանսն զայնոսիկ էարկ ի բանտ՝ կապեալ երկաթի շղթայիւք, և ընբռնումն երից իշխանացս եղև յառաջին շաբաթին աղուհացից. իսկ կապեալ իշխանքս թղթով և միջնորդով, բաղում կերպիւ ազաչանս և խնդրուածս արարին առ Սուլէ յման բէկն զի արձակեսցէ զինքեանս, և նա ոչ արձակեաց։

Իբրև գիտացին իշխանքն թէ ոչ արձակէ, այլ սպանանէ, խորհեցան այլ և այս հնարս, զի բերին առ ինքեանս զաներն Սուլէ յման բէկին, որում անուն են և Մուստաֆայ բէկ էր. և ի բաղում աւուրս յորով կերպիւ խօսեցան ընդ նմա, զի թերևս կարասցէ գՀնար լինչ գտանել վասն փրկութեան նոցա։ Եւ ի խորհիլն և ի խօսիլն ասացին իշխանքն ընդ աներոջ Սուլէ յման բէկին, թէ կարբէր դու փրկել զմեզ, մեք զքեզ իշխան և պարոն կարգեաք մեզ ի տեղի Սուլէ յման բէկին. քանզի և որդի իշխանի ես դու. և արդարև որդի իշխանի է այս Մուստաֆայ բէկս. արդ՝ եթէ դու սպանցես զՍուլէ յման բէկն, անպատճառ զքեզ կացուցանեմք իշխան ի տեղի Սուլէ յման բէկին. և յոչ հաւատալն աներոջն բազում երդմամբ և պէսպէս բանիւ ուխտ հաստատեցին, այնքան մինչ որ հաւանեցաւ բանից իշխանացն. քանզի ոչ էր այլ խորագէտ այլ պարզամիտ, վասն որոյ հաւանեցաւ։

Զկնի սորին հնարեցին գործ այսպիսի. զի երից իշխանացս այսոցիկ կապելոցս՝ ումեմն որդին և երկոցունցն երկու ծառայք, թագուցին զսուրս ի ներքոյ հանդերձից իւրեանց, և յարտաքուստ զգեցան զգեստ կանանցի՝ և ածին սաւանս ի վերայ իւրեանց, և ձևացան որպէս հաւաստեաւ կին։ [1])

---

1) Ո-ի. զհաւաստի կանայք։

Ա յս երեքին արքս՝ որք և կերպացան կանայք, և Սուլէյմանն բէկի աներ Մուստաֆայ բէկն, յաւուր միում ընդ ծագել լուսոյ աւուրն ելին և ուղղեցան՝ և գնացին ի բերդն. եկին և հասին յառաջին դուռն բերդին, և դռնապանքն բերդին և այլ արքն տեսանէին զի Սուլէյմանն բէկի աներն գնայ՝ և ունի առաջի իւր զփոքրիկ մատաղ մանուկ որդին իւր, և երեք կանայք զկնի նորա։ Իբրև եկեալ հասին ի դուռն բերդին, յայնժամ դռնապանքն հարցումն արարին ի Մուստաֆայ բէկէն վասն կանանցն, և նա ասաց թէ կանայք կապելոց իշխանացն են, և երթան առ կինն Սուլէյմանն բէկին ողջունել զնա, զի և նա բարեխօս լիցի առ Սուլէյմանն բէկն վասն արանց սոցա։ Զայս բան իբրև լուան դռնապանքն թոյլ ետուն ի գնալ, և նոքա անցանելով ընդ ամենայն դրունս բերդին հասին մինչև ի վերին դուռն, և անդ ևս հարցումն արարին դռնապանքն, և Մուստաֆայ բէկն սոցին ևս արար զպատասխանի ըստ առաջին կերպին, վասն որոյ դռնապանքն թոյլ ետուն. քանզի ոչ ոք և տեսանէր զՄուստաֆայ բէկն՝ և առաջի նորա զտղայն, և լսէին զպատասխանին, աներկբայ հաւատացին. զի համարէին թէ որպէս յերեկն և յեռանդն գնայ և գայ Մուստաֆայ բէկն առ Սուլէյմանն բէկն, սոյնպէս և այժմ, վասն որոյ թողուին ի գնալ։

Եւ նոքա անցանելով զամենայն դրունս եկեալ հասին յապարանս Սուլէյմանն բէկին, և եկեալ կացին ի դուռն տանն՝ յորում Սուլէյմանն բէկն ննջէր ի գիշերի, որ և յայնմ ժամու տակաւին ի մէջ անկողնոյն կայր՝ բայց էր արթուն. և կինն Սուլէյմանն բէկին և երկու աղախինքն և ս ի տան անդր։ Եւ նախ եմուտ ի ներքս ի տունն Մուստաֆայ բէկն, եթող Սուլէյմանն բէկն զերեսն և ետես զաներն իւր ի տանն՝ և երեք կանայք արտաքոյ դրան տանն, և դարձեալ ծածկեաց զերեսն անկողնաւն. զի համարեցաւ զկերպացեալ կանայն ստուգիւ կին գոլ, և կարծեաց թէ վասն կապելոց իշխանացն բարեխօսելոյ գան. վասն որոյ ծածկեաց զերեսն իւր։ Եւ առ ժամայն շեշտակի ընթացեալ կերպացեալ կանանցն, և անկան ի վերայ Սուլէյմանն բէկին. և սրովն իւրեանց ծակոտեալ խողխողեցին և սպանին. և սատակումն Սուլէյմանն բէկին եղև յաւուհացից հինգերորդումն շարաթու յուրբաթ օրն. վասն զի

յորում աւուր Սուլէյման բէկն զՎարագ կողոպտեաց. իբոլորել տարւոյն՝ ինոյնում աւուր և ինքն սպանաւ։

Յետ սպանման Սուլէյման բէկին, եկին երեքին արքն սպանօղք Սուլէյման բէկին, փութանակի բացին զդուռն բանտին, և հանին ի կապանաց և իբանտէ զերեսին կապեալ իշխանսն. որոց ելեալ իբանտէն եկին ի դուռն բերդին, եկին և ժողովեցան առ նոսա և այլ ևս ուխտադիրք ընկերքն իւրեանց, և այլ ևս արք յոլովք, և աղմկեալ խօսէին։ Իսկ երեքին սպանօղ արքն դարձեալ մտին ի բերդն, և գնացին ի տունն, յորում սպանին զՍուլէյման բէկն, և առին զդի մարմնոյ նորա՝ պատեցին ձորձով ինչ. և բերին արտաքս ի դուռն բերդին ի մէջ ամբոխեալ արանցն, թէ տեսէք ձերովք աչօք և հաւատացէք, զի անկարծիք և ստուգիւ սպանաւ Սուլէյման բէկն, իբրև արկին զգէշն ի մէջ նոցա, նոյնժամայն նոքա երեքին սպանօղքն և աներն Սուլէյման բէկին, փութանակի դարձան և մտին ի բերդն՝ և փակեցին զդուռն բերդին, և յինքեանս կալան զբերդն. այնու մտօք թէ մեք սպանաք զՍուլէյման բէկն. վասն՝ որոյ մեք լինելոց եմք իշխան ի տեղի նորա։

Իսկ կինն Սուլէյման բէկին ելեալ ի գլուխ պարսպի բերդին բազում աղաղակեաց դէպ ի քաղաքն, և յաղագս բարձրութեան ոչ ոք լուաւ. իբրև ետես կինն թէ ոչ եղև լուեալ ձայն նորա ի քաղաքին, էառ զգլխոյ զաւուխն Սուլէյման բէկին և զքիշմիրի շալն նորա, զի յորժամ սպանին զնա, ի գլուխն էր՝ և էր արիւնաթաթախ, պատեաց զզաւուխն շալովն և ձգեաց ի մէջ քաղաքին, և զաւուխն գնացեալ անկաւ առաջի տան ումեմն Հայոց քրիստոնէի, որոյ անունն էր խօջայ Վասօյ, որ ի տեսանելն ծանեաւ, զի պարոնի զաւուխն էր, բայց վասն արիւնաթաթախ գոլոյն երկիւղակարծ եղև թէ մի գուցէ սպանեալ իցեն զպարոնն. որք և առժամայն փութացեալ հասին ի դուռն բերդին, և տեսին զի հաւաստեաւ սպանեալ էր Սուլէյման բէկն։

Այս խօջայ Վասօյ ասացեալս, վասն զի բարեկամ էր Սուլէյման բէկին, զի զսիրալի խնամս և զայցելութիւնս բազումս տեսանէր ինմանէ, սա ծածկաբար առաքեաց զարս՝ և զեկոյց եղբարց Սուլէյման բէկին, որոց անուանքն էին, աւագին Իբրահիմ բէկ, և կրտսերոյն Էվլիայ բէկ. քանզի նոքա իւրաքանչիւր ոք յիւրեանց

բերդոջն կային, որք և ոչ կարի հեռի էին ի Խօշաբայ, որոց ի լսելն փութանակի զօրականօք հասին ի Խօշաբ։ Իբրև եկին ի դուռն բերդին, ոչ բացին նոցա զդուռն սպանող արքն՝ որք մտեալ էին ի մէջ բերդին, և ի սակաւ աւուրս մնացին այսպիսի աղմկաւ ամենեքեան արք. և յաւուր միում աղմկեալ ժամու եղբայրն Սուլէյման բէկին Էվլիայ բէկ, եհար սուսերբ զՄալաղասումն և սպան զնա, քինախնդիր լեալ արեան Սուլէյման բէկին։

Ապա զկնի անցելոցս այսոցիկ՝ կինն Սուլէյման բէկին, որ տակաւին ի մէջ բերդին էր, ի միում գիշերի թարց բնաւին ումեք գիտելոյ ինքն միայն կախեաց պարան ի բերդէն և ի վեր քարշեաց այր մի յարանցն Իբրահիմ բէկին ի վեր ի բերդ անդր, և նոքա քարշեցին ի վեր այլ և ս տասն այր, ընդ որս և զԻբրահիմ բէկն, ապա այս Իբրահիմ բէկս և արքն իւր հետամուտ եղեն սպանօղ արանցն Սուլէյման բէկին՝ որք անդ ի բերդին էին, և նոքա փախուցեալ մտին ի ջաբախանէն, և Իբրահիմ բէկն հուր էարկ ի ջաբախանէն, յորմէ հրոյ հրդեհեալ բարութն ի վեր էառ զտունն՝ ընդ նմին և զարսն, և ընդ յօդս ցնդեաց՝ որք և փերթ փերթ եղեալ հոսեալ ի վայր իջանէին։

Այնուհետև Իբրահիմ բէկն տիրացաւ բերդին և ամենայն երկրին. և սորին եղբայր Էվլիայ բէկն գնաց ի տեղի իւր յառաջին բերդն, ուր և նախ բնակէր, զորոյ զանունն Ապաղայ ասէին։ Արդ՝ զսատակումն Սուլէյման բէկին պատմեցաք, այսուհետև պատմեսցուք զպարոնութիւն Իբրահիմ բէկին, և դարձն սրբոյ Նշանին ի Վան քաղաք։

ԳԼ. ԽԲ.

Պատմութիւն վասն պարոնութեան Իբրահիմ բէկին, եւ դարձի սուրբ Նշանին ի Վան քաղաք։

Արդ՝ ի զրաւ այսմ ամենայնի, որ Էվլիայ բէկն դարձաւ և գնաց յառաջին բերդն իւր՝ յԱպաղայ կոչեցեալն. և Իբրահիմ բէկն եմուտ ի բերդն Խօշաբայ, և ընդ իւրով իշխանութեամբ

նուաճեաց զբերդն և զամենայն գաւառս նորա, և յաւուրց յաւուրս առ սակաւ սակաւ հարցեալ տեղեկացաւ ամենայն թըշնամեաց իւրեանց. նաև այնոցիկ՝ որ իսպանումն Սուլէյման բէկին համախոհք էին: Եւ օր յաւուր սակաւ սակաւ զամենեսեան զնոսա կոտորեաց, և ոչ ումեք խնայեաց, ո՛չ ծերոց[1]) և ո՛չ տղայոց, ո՛չ արանց և ո՛չ կանանց, այլ զամենեսեան իսպառ ջնջեաց: Այլ և կալաւ զկինն և զքոյրն Սուլէյման բէկին և եդ իբանտի, և բազմակերպ չարչարանօք չարչարեաց զնոսա, զի ցուցանիցեն զմնացուածս գանձուց Սուլէյման բէկին. իբրև էառ զոր ինչ եգիտ՝ և յետոյ զնոսին ևս սպան:

Սոյն այս Իբրահիմ բէկս վերստին կոչեաց առ ինքն զառաջնորդն Հոգւոց վանից զՊետրոս եպիսկոպոսն և ասաց. տամ ի քեզ զսուրբ Նշանն, տա՛ր ի վանքն մեր, և անդ պահեա՛ զնա, զի անդ կացցէ. և Պետրոս եպիսկոպոսն սմին ևս արար պատասխանի որպէս և արար Սուլէյման բէկին. և ոչ տարաւ զսուրբ Նշանն ի վանքն, այլ մնաց ի բերդն Խօշաբայ:

Եւ յօրէ յորմէ հետէ Սուլէյման բէկն զսուրբ Նշանն հանեալ ի Վարագայ եբեր ի Խօշաբ, գրեթէ ցասումն և պատուհաս տեղացեալ լցաւ յերկիրն Խօշաբայ. զի երկիրն ոչ տայր պտուղ, և թէ լինէր՝ հազիւ զսերմն առնուին. և հեծել շարժութեամբ և խռովութեամբ լցաւ գաւառն. այլ և կենդանիքն ոչ աճէին, այլ տակաւին պակասէին. այլ և յաւուրս ամառան ի սուրբ Գրիգորի պահոցն սաստիկ և անչափ ձիւն եկն՝ որ բազումք ասէին թէ, երկու կանգուն նստաւ, և անասունք ամենեքեան առանց արօտի մնացին վասն ձեանն յոլովութեան. և այնու պատճառաւ անասունք յոլովք սովամահք եղեն: Զկնի այսոցիկ անկաւ մահ անասնոց յերկիրն նոցա, և որում գոյր հազար գլուխ ոչխար, հարիւր գլուխ ուրեմն մնաց. վասն որոյ բնակիչք երկրին Խօշաբայ ժողովեցան առ Իբրահիմ բէկն՝ և ծանուցին զաւերումն աշխարհին, և աղաչէին դարձուցանել զսուրբ Նշանն ի տեղի իւր, զի վերասցի պատուհասն ի նոցանէ: Այլ և ինքն Իբրահիմ բէկն գոդեցաւ, զի ցաւ գոդութեան յայտնեցաւ ի մարմինն. այլ և ցաւ իմն որպէս թէ քամի

---

1) Ոսկ. չիք. ո՛չ ծերոց և ո՛չ տղայոց . . . . . իսպառ ջնջեաց,

գոյացաւ ինձ, որ կալաւ զմէջքն և զբարձան և զսրտնան և հանապազ տանջէր զինա, այլ և կինն Իբրահիմ բէկին հանապազ թախանձէր զնա, և պէսպէս բանիւք խօսէր ընդ նմա, զի դարձուսցէ զսուրբ Նշանն ի տեղի իւր. և վասն վերոյասացեալ պատճառացն՝ հաճեցաւ Իբրահիմ բէկն, զի դարձուսցէ զսուրբ Նշանն ի տեղի իւր:

Որ և ազդեցաւ այս Վանայ քաղաքի ժողովրդոցն, և նոքա լցան երկնային խնդութեամբ, և նոյնժամայն վերոյասացեալ Մարխաս Զալապին առեալ ընդ իւր զոմանս ի ժողովրդականացն, և փութաձանակի հասին ի բերդն Խօշաբայ, մատեան առաջի Իբրահիմ բէկին, խօսեցան առ նա բանիւք աղաչանաց, և եդին առաջի նորա դրամ՝ երկու հազար ղուռուշ նաղտ, և առին զսուրբ Նշանն և զմնացորդս անօթոցն, եթէ խաչ և եթէ այլ ինչ, եկին ի Վան քաղաք. վասն որոյ գրոհ տուեալ ամենայն բնակչաց գաւառին քրիստոնէից գային յերկրպագութիւն սրբոյ Նշանին, և ապրաստաւօք գոհանային զԱստուծոյ, որ երեր զսուրբ Նշանն միւսանգամ առ նոսա: Իսկ ի շուրջալացն զերկուան առեալ էր Զօմարն, և վասն իւրն կարեալ էր չընթեան և զգեցեալ: Իսկ զսուրբ Նշանն ոչ և ս տարան ի վանքն Վարագայ, կասկած և երկիւղ կրեալ, մնաւ ածելով զանցեալ արհաւիրքն, այլ պահեցին ի Վան քաղաքին ի Տիրամայր անուանեալ եկեղեցին: Եւ եղև դարձ սրբոյ Նշանին ի Վան քաղաք ՌՃԴ. թուականիս մերում, շնորհօք և մարդասիրութեամբ [1]) Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ որում փառք յաւիտեանս ամէն:

Գլ. ԽԳ.

Պատմութիւն վասն ճշմարտաց սրբոյն Յովհաննու Կարապետին, որ յայտնեցաւ ի ժամանակս յետինս, որ ի հին Ջուղայ պահեալ կայր ի վաղուց ժամանակաց:

Արդ՝ ի ժամանակին յորում թագաւորն Պարսից Շահաբաս կոչեցեալն, մեծն առաջինն՝ եհան զժողովուրդն Ջուղայեցւոց ի հին Ջուղայէ, և վարեալ տարաւ զնոսա յերկիրն Պարսից ի քաղաքն Ասպահան: Իսկ ժողովուրդք Ջուղայեցւոց ոչ կարացին զինչ

[1]) Ոմն. չէ. մարդասիրութեամբ:

և զսուտացածս իւրեանց զամենայն բառնալ և տանել ընդ ինքեան, քանզի հրաման թագաւորին սաստիկ էր ի վերայ նշխանացն, որք սրով փութայուցանէին զնոսա ճեպով ելանել ի տեղւոյն և գնալ. վասն որոյ ոչ կարացին առնուլ ընդ ինքեանս զինչս իւրեանց, այլ իւրաքանչիւր որ պահելով թագուստ և գաղուստ ապարեալ ի յարկս, և ի խորս, և ի վիհս և ի պատշաճաւոր տեղիս, և այնպիսի թողեալ գնացին։ Իսկ շրջակայ գեղօրէից բնակիչքն և գաւառականքն՝ որք մերձ էին հին Զուղայոյ, գիտէին զպահուսան, զոր Զուղայեցիքն ապարին. վասն որոյ գային նոքա յարաժամ և յուղէին, որոնէին, և պեղէին զհող և զքար յաղագս գիւտի ընչից, և բազումք բազում ինչս գտանէին։

Եւ եղև՝ զի այր ոմն այլազգի և կրօնիւքն մահմետական, ի գեղջէն՝ որում անուն ասեն Մէհրամ՝ եկեալ ի հին Զուղայ, ի յորոնումն և ի յուզումն ընչից. և եկեալ յեկեղեցին՝ զոր վերին Կաթիան ասեն, անդ ի յորոնելն իւրում ի յարևելեան որմն աւագ խորանին եգիտ աման ինչ խեցեղէն՝ եղեալ և ի մէջ ամանոյն զփայտեղէն արկղ մի փոքրիկ, որ է զուարթ. իբրև եհան զարկղն փայտեայ ի միջոյ խեցեղէն ամանոյն՝ և եբաց զփայտեայ արկղն, իսկոյն բուրեաց նմանէ յորդագոյն անուշահոտութիւն, և այնու զգաց ի յոգի իւր այրն այլազգի թէ, նշխարք սրբոց է այն, և էր ի մէջ արկեղն մասունք ոսկերաց մանր և մեծ, և ընդ նոսա կտոր մի մագաղաթ, և ի վերայ գիր ինչ գրեալ։ Եւ առեալ այրն զարկղն զայն ոսկերքն և մագաղաթիւն և տարաւ ի տուն իւր, տեսանել թէ ղինչ պարտ է խորհել վասն նորա, և մնաց նշխարքն ի տան նորա աւուրս բազումս, և սկսաւ ինչք և ստացուածք նորա օր յաւուր նուազիլ, և կենդանիքն և անասունքն մեռանիլ, և ամենայն ինչք նորա ջննջեցան մինչև որդիքն և նա մեռան։ Եւ եկեալ այրն ի միտս իւր գիտաց թէ՝ ինշխարացն է պատահումն այն, որ դիպեցան նմա. վասն որոյ Հանեալ զնշխարան ի տանէ իւրմէ այնուհետև և տարեալ ի վայրի և իբացեալ տեղիս ի մէջ քարակուտաց ինչ պահեաց զնա, զի թերևս վերացի ցասումն Տեառն ի տանէ նորա, և ոչ եղև վերացեալ։

Յետ այսորիկ եկեալ այլազգի այրս այս, ի հռչակաւոր ուխտն ի վանքն սրբոյ Նախավկային, որ ի Վարաշամբ կոչեցեալ գեղջն է,

և՝ անդ՝ յայտնեաց զամենայն որպիսութիւնն եպիսկոպոսի ումեմն, որում անունն էր Շմաւօն, որ էր նախածանօթ այլազգւոյն այնորիկ ի վաղ ժամանակաց, իսկ եպիսկոպոսն պատուիրեաց բերել զայն առ ինքն. և իբրև եբեր այլազգին զարկղն և ետ ցեպիսկոպոսն, և ի բանալն առժամայն բուրեաց հոտ անուշ և ելից զտունըն, և ետես զմասունս նշխարացն, և առեալ զկտոր մագաղաթն և ընթերցաւ՝ և էր գրեալ ի վերայ նորա այս ինչ:

«Այս է մասն նշխարաց սրբոյն Յովհաննու Կարապետին, զոր Գրիգոր Լուսաւորիչ եբեր ի Հայս, և եդ ի քաղաքն Խրամ, իսկ ի յաւերման Խրամ քաղաքին, ի ՆԻԱ. թուին Հայոց բերին ի Ջուղայ:» Այսքան բանքս գրեալ էին ի վերայ մագաղաթին, և եպիսկոպոսն Շմաւօն գոհացեալ զԱստուծոյ ընդ գիւտ նշխարաց սրբոյն Յօհաննու, և լցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, և հաճեալ զմիտս այլազգւոյն՝ տուեալ նմա ինչս, և առեալ զնշխարսն ի նմանէ, և այրն գնաց ի տեղի իւր:

Եւ յետ աւուրց ինչ յայտնի եղև այս ժողովրդականացն Ջուղայեցւոց գնացելոցն յԱսպահան, որոց պետ և գլուխ էր խօջայ Նազարն, ոչ միայն Ջուղայեցւոց այլ և ամենայն հայազուն քրիստոնէից ընակելոցն ընդ թագաւորութեամբն Պարսից, քանզի յոյժ հզօր և երևելի էր խօջայ Նազարն, նա և սիրելի թագաւորին Պարսից՝ Շահաբասին: Եւ այս խօջայ Նազարս առաքեաց զարս ոմանս ի Ջուղայեցւոց առ եպիսկոպոսն Շմաւօն՝ և խնդրեաց ի նմանէ զմասն նշխարացն, այլ և բանս սպառնականս և երկիւղալիս. և առաքեալքն ի խօջայ Նազարէն եկեալ պահանջէին յեպիսկոպոսէն զմասն նշխարացն. յորոյ երկիւղէ զանգիտեալ եպիսկոպոսին, ոչ կարաց թաքուցանել կամ զերծանել ի Ջուղայեցւոց, խորհեցաւ տալ ի նոսա զնշխարսն: Բայց ի մասանց զմեծ կտորն պահեաց առ ինքն թագնաբար, որ էր գլուխ թիակին՝ որ է տեղի բոլոր ոսկերն, որ է ի վերայ ուսին, իսկ զայլ ևս մասունսն և զմագաղաթն գրեալ՝ եդին ի նոյն յարկեղն, և ետուն Ջուղայեցւոց, որք տարան յԱսպահան քաղաք առ խօջայ Նազարն:

Իսկ եպիսկոպոսն Շմաւօն պահեաց զնշխարն զայն առ ինքն մինչ ի ժամանակս յայս, յորում է թուականն մեր Հայոցս ՌՃԳ. և ի սոյն ժամանակի մեծ վարդապետն Յակոբ, որ էր և սա Ջուղա-

յեցի, նորոգէր զնոյն վանքն սրբոյն Սաեփաննոսի նախավկային, բազում և անթիւ ծախիւք և մեծաւ աշխատութեամբ. սկիզբն արար եկեղեցւոյն ի հիմանէ մինչև ցկատարումն կոփածու վիմօք, այլ և զպարիսպն ամենայն և զամենայն շինուածսն՝ որք ի նմա, զամենեսեան ի հիմանէ ձեռնարկեալ վերստին նորոգեաց: Եւ եպիսկոպոսն Շմաւօն եկեալ առ մեծ վարդապետն Յակոբ ծանոյց նմա վասն նշխարացն, և ասաց թէ կամիմ խաչ շինել յաղագս իմոյ յիշատակի, և անդ հանգուցանել զնշխարն զայն, իսկ վարդապետն ծանոյց եպիսկոպոսին թէ, ոչ գոյ հրաման ի կանոնաց դնել զնշխարս սրբոց ի մէջ խաչին, այլ յայլ արկեղ. վասն որոյ կազմեցին վասն նշխարացն զայլ իմն արկղ արծաթեայ աղիւսաձև, և արարեալ ոսկեզօծ և ընդելուզեալ ակամբք պատուականօք, և անդ հանգուցին զնշխար սրբոյն Յօհաննու Կարապետին: Եւ գրեցին ի վերայ պահարան համառօտ բանիւ զամենեսեան անցուածք պատահմանցս այնոցիկ, և եդին ի նոյն վանս որբոյ Նախավկային ընդ այլ բազմահաւաք սրբութեանցն՝ որք կան անդէն, որք են բարեխօս վասն ամենայն քրիստոնէից, մանաւանդ պահապանք և պարծանք աշխարհիս Հայոց, որք կատարեն զամենայն բժշկութիւնս առ ամենայն նեղեալս, որք դիմեն առ նոսա. որովք փառաւորի անուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի օրհնելոյն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

ԳԼ. ԽԴ.

Պատմութիւն նահատակութեան անմեղ մանկանն Նիկողայոսին:

Այս երանելի նահատակս Նիկողայոս էր ի քաղաքէն Տիգրանակերտու, որ այժմ ասի Յամիթ, ծնեալ և սնեալ ի նոյն քաղաքին, և էր մանուկ տիօք իբրև տասն և հնգից ամաց, տեսլեամբն գեղեցիկ՝ և հաստկաւն վայելուչ, զաւակ քրիստոնէից, և ազգաւ ի Հայոց:

Եւ յաւուր միում մինչդեռ շրջէր Նիկողայոս ի մէջ շուկային լատ հանապազորդ սովորութեան իւրոյ, յայնժամ այր ոմն հա-

ւատովն մահմետական, որոյ այլւի անունն Մահմետ էր, մերձեալ առ Նիկողայոս ձեռն ածէր զերեսօքն՝ և փարէր ախտաւոր ցանկութեամբ՝ որպէս հանապազ տեսանի ունակացեալ առ մահմետականս. իսկ Նիկողայոս սաստիկ բարկութեամբ դժուարացեալ ընդ այն ի բաց վարէր յինքենէ. և էր այլ ոմն այր, որ նա ևս անուամբն Մահմետ էր և հաւատովն մահմետական, այս Մահմետ, որ այժմ խաղայր ընդ Նիկողայոսին, ասաց նմա վասն այնմ Մահմետի, թէ զիա՞րդ է՝ զի ընդ այն Մահմետն առնես զսէր և յարակցութիւն, և ընդ իս ոչ առնես, և Նիկողայոս ասաց, զքո մայրն և զնորա մայրն այսպէս առնեմ: Եւ նոյն ժամայն այս Մահմետս ասաց մերձակայ արանցն, և խանութպանացն վասն Աստուծոյ վկայք լերուք՝ զի դուք ձեզեն լուայք, որ հայհոյեաց զօրէնսդիրն մեր և զմարգարէն Մահմետ, և ժողովեցան բազում մահմետականք իբրև զշուն կատաղիք անդր ի վերայ նոցա, և յափշտակեցին զՆիկողայոս և տարան ի դատարանն առ դատաւորն, և ի նոցանէ լինէին ոմանք դատախազք, և ոմանք վկայք, և ոմանք վրէժխնդիրք, և դատապարտէին ի մահ զՆիկողայոս:

Եհարց դատաւորն ի Նիկողայոսէ՝ թէ արդարև հայհոյեա՞ց ըզպատգամաբերն զՄահմետ, ետ զպատասխանի Նիկողայոս, ես ոչ հայհոյեցի և ոչ բան ինչ ասացի պատգամաբերին Մահմետի, այլ այրս այս ախտաւոր ցանկութեամբ փարէր զինև ի մէջ մարդկանց՝ և ամօթով առնէր զիս, վասն որոյ և ես զմայր սորա քֆրեցի: Իսկ այս Մահմետս՝ որ խաղայր ընդ Նիկողայոսի, դատախազ լինէր թէ, զՄահմետ զպատգամաբերն քֆրեաց: Այլ և ասաց ունիմ ահաւասիկ երկու այր վկայ, զոր և ածեալ կացոյց զարսն առաջի դատաւորին, միոյն անուն [1]) ասէին պաղալ Ալլահվերտի և միւսոյն հալվաչի Սէյիդ, որոց եկեալ առաջի դատաւորին վկայիցեն թէ՝ մեք լուաք ի դմանէ, որ քֆրեաց Մահմետին: Ասաց դատաւորն Նիկողայոսին՝ որովհետև այդքան մահմետականք ժողովեալ են ի վերայ քո՝ և այդու կերպիւ դատապարտեն զքեզ, գիտեմ զի ոչ թողուն զքեզ կենդանի՝ այլ սպանանեն, վասն որոյ լուր բանից իմոց և լեր մուսուրման՝ զի զերծցիս ի մահուանէ, և Նիկողայոս ոչ

---

1 Ոմ. չէ. միոյն անունն . . . . . հալվաչի Սէյիդ.

կալաւ յանձին լինել Հաւատոյն Մահմետի։ Բազում անգամ ասաց գառաւորն. տամ քեզ բազում գանձս և ստացուածս պատուականս, և կին գեղեցիկ, եթէ գաս ի Հաւատս Մահմետի, և Նիկողայոս ասաց, ես պղծս Հաւատս իմ ոչ թողում, և զուղիղ օրէնս Քրիստոսի Աստուծոյ իմոյ ոչ փոխանակեմ ընդ ձերդ օրինաց, և դուք թէ անպարտս սպանանէք զիս՝ դուք գիտէք։ Իսկ որք վրէժխնդիր մահմետականքն էին հարկէին զգառաւորն առնել սիճիլ մահուան ի վերայ Նիկողայոսի՝ զի սպանցեն զնա, և գառաւորն արար սիջիլ։

Իսկ մահմետականքն, որք իբրև զչար գազան ծարաւի են արեանց քրիստոնէից, առին զսիջիլն և զՆիկողայոսն տարան առաջի փաշային, որում անունն էր Մուստաֆայ փաշայ, և ծանուցին նմա զամենայն՝ յոլով ամբաստանութեամբ. և փաշային ասաց առ Նիկողայոս. լուր բանից իմոց և դարձիր ի պայծառ Հաւատս Մահմետի, որով պայծառացեալ է ամենայն աշխարհ, որպէս և տեսանես, և ես կարգեմ զքեզ ինձ հանապազօրդ առաջակայ սպասաւոր, և իբրև զորդի ընդունիմ զքեզ, և տամ քեզ բազում գանձս և պատուական ստացուածս, և կին գեղեցիկ զդուստր իշխանաց՝ զորոյ և կամիս, և պետական իշխանութիւնս, և այլ բարութիւնս բազումս։ Եւ պատասխանի Նիկողայոս. իբարութեանցդ այդի ոչինչ պիտոյ է ինձ ամենևին, այլ թէ առնես ինձ բարութիւնս, թող ինձ կեալ իմով Հաւատով, և թէ ի զուր դատապարտէք զիս և սպանանէք՝ դուք գիտէք։ Բազում անգամ ասաց փաշային, տամ քեզ մեծութիւն, և փառս՝ եթէ դառնաս ի քոյդ Հաւատոյ ի Հաւատս Մահմետի, և Նիկողայոս ոչ դարձաւ։ Իսկ մահմետականքն բազում բանիւ թախանձէին զփաշային տալ Հրաման և վճիռ սպանանել զՆիկողայոս, իբրև գիտաց փաշային թէ ոչ դառնայ Նիկողայոս, ապա [1]) եւ վճիռ և Հրաման սպանանել զնա։

Յայնժամ ժողովեցան՝ գունդք դահճացն ի վերայ նորա, և մերկացուցին զնա ի հանդերձից՝ և գլուխ իբաց և բոկոտն, և ձեռս ի յետս կապեալ, և առեալ տարան զնա իշրջեցուցանել յամե-

---

1) Ոչ. չէ. ապա։

նայն տեղիս քաղաքին, և մունետիկն առաջի նորա հրատարակելով գնայր. և բերին զնա իմէջ մեծ մէյդանին, ի տեղին ուր զմահապարտայ դոտս և զձեռս խորտակեն իվերայ վիմին՝ որ կայ հաստատեալ անդ, և անդ ևս բազում անգամ ասացին դահիճքն, զարձիր ի քոյդ հաւատոյ ի հաւատս Մահմետի՝ և մի ևս յամառիր, զի ահաւասիկ այժմ խորտակեմք զձեռս քո և զոտս քո. սոյնպէս և այլ մահմետականքն ասէին, և Նիկողայոս ոչ ումեք հաւանեցաւ բնաւ: Եւ յայնմ պահու յերիցանց քաղաքին Մարտիրոս անուամբ ոմն քահանայ եդեալ հաղորդ իմէջ արմատոյ և բերեալ ետ ցՆիկողայոս, զոր առեալ ճաշակեաց, և իտեսանելն զայն դահճացն, աղմկեցան, և սկսան հարցումն առնել. Թէ զինչ էր այն, զոր երեցն ետ ցՆիկողայոս, և երեցն փութով խոյս տուեալ փախեաւ իտեղւոջէն՝ և վրկեցաւ: Իսկ դահճացն իբաղում անգամ ասէին ցՆիկողայոս Թէ ելք, զարձիր յօրէնս Մահմետի, և վրկիր իմահուանէ. իրրև ոչ զարձաւ, ապա ասացին դահիճքն ցՆիկողայոս, որովհետև ոչ լսես մեզ՝ և ոչ հաւանիս մնանել յօրէնս Մահմետի, արդ՝ տարածեա զձեռս քո իվերայ վիմիդ զի խորտակեսցուք: Եւ երանելին Նիկողայոս ինքն իւրովի տարածեաց զերկոսին ձեռսն իվերայ վիմին, և դահիճքն հարին կացնաւ և խորտակեցին զբազուկս երկոցունց ձեռացն, և ապա խնդրեցին զոտսն, և նա տարածեաց, և դահիճքն խորտակեցին զոլոքս երկոցունց ոտիցն: Եկաց Նիկողայոս այնպէս խորտակեալ անդամօք յայնմ աւուր անդէն իմէջ Թէատրոնին անկեալ. և յերկրորդումն աւուր մնասցեալ քրիստոնէիցն առ փաշայն և առ գատաւորն, և խնդրեցին տալ հրաման բառնալոյ զնա անտի և տանել իտունն իւրեանց, և նոքա ետուն հրաման, և եկեալ քրիստոնէից բարձեալ զնա տարան իտունն իւրեանց, և մնաց կենդանի Նիկողայոս յետ խորտակելոյ զձեռսն և զոտսն աւուրս երիս, և ապա աւանդեաց զսուրբ հոգին իւր իրրև զխունկ անոյշ իձեռս Աստուծոյ:

Եւ իգիշերին այնմիկ Տէրն Քրիստոս փառաւորեաց զնա երկնային լուսովն, որ էջ իվերայ նորա, զոր քրիստոնեայքն ամենեքեան, որք անդր էին ժողովեալք, ակնարկ տեսին և ուրախացան մեծաւ խնդութեամբ և ցնծութեամբ փառաւորէին զԱստուած.

այլ և ինքն սուրբն Նիկողայոս մինչ կենդանին էր պատմեաց թէ՝ ի ժամուն յորում խորտակեցին զձեռս իմ և զոտս, տեսի զի լոյս պայծառ շողացեալ յերկնից իջեալ եմուտ ի բերանս իմ: Եւ յետ մահուան սրբոյն, ի վաղիւ անդր ժողովեցան բազմութիւնք քրիստոնէից, բարձեալ զնահատակն Քրիստոսի սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և տարան ի դիրս գերեզմանացն Հայոց, և անդ ի կարգս սուրբ նահատակացն հանգուցին ի գերեզմանի. և այժմ ցաւագարք և հիւանդք գնան ի սուրբ գերեզման նորա, և գտանեն զառողջութիւն իւրաքանչիւրոց ցաւոց՝ աղօթիւք սուրբ նահատակին Նիկողայոսի և շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ որում փառք յաւիտեանս ամէն: Եւ եղև կատարումն նահատակութեան սրբոյն Նիկողայոսի ի թուականութեան Հայոց ՌՂԱ. յԱպրել ամսոյ տասն հինգ, ի թագաւորութեան ազգին Օսմանցւոց սուլթան Իբրահիմին, որ նստէր ի մեծ քաղաքն Ստամբօլ, և ի կաթուղիկոսութեան բարձրագահ աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի տէր Փիլիպպոսի պատուական հայրապետի:

Այլ և մինչ կենդանի էր սուրբն Նիկողայոս, պատահեցաւ անդ ի Յամիթ քաղաքի վարդապետ ոմն, զորոյ զանունն ոչ գտաք. որոյ եկեալ առ սուրբն Նիկողայոս, և կալեալ զջախջախեալ աջն նորա և համբուրեաց, և խնդրեաց ի նմանէ թէ սուրբ աջ քո զայս շնորհեա ինձ, զի ես հանդերձեալ եմ եկեղեցի շինել, և դնեմ ի հիմն եկեղեցւոյն այնմիկ զսուրբ աջս, և սուրբն Նիկողայոս յօժարութեամբ ետ. քանզի ասաց արդէն իսկ կտրեա և առ ի քեզ, և մինչ կենդանի էր ոչ կտրեցին՝ այլ յետ մահուանն կտրեցին, և վարդապետն յինքն էառ զսուրբ աջն Նիկողայոսի մեծաւ փափագանօք և տարեալ եդ ի հիմն եկեղեցւոյն, զոր շինեաց: Այլ և զվէմն զայն ևս յորոյ վերայ խորտակեցին զձեռս և զոտս սրբոյն Նիկողայոսի, զայն ևս գողացաւ վարդապետն և տարեալ եդ ի հիմն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց, որով փառաւորի անուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

ԳԼ. ԽԵ.

Պատմութիւն նահատակութեան խոստովանող վկային Քրիստոսի սրբոյն[1]) Խաչատրոյ:

Այս երանելի նահատակս Խաչատուր[2]) էր ի քաղաքէն Տիգրանակերտու՝ որ այժմ ասի Յամիթ, ծնեալ և սնեալ ի նմին քաղաքի, և էր ինքն յազգէն Հայոց, և կային սմա ծնօղք և եղբարք և այլ ընտանիք բազումք. և էր ինքն իբրև ամաց քսանի՝ աւելի կամ պակաս, գեղեցկատես և վայելչահասակ. այլ և էր յոյժ աղօթասէր՝ և ունկնդիր գրոց ընթերցման, զոր ինչ և կարգան քահանայքն յեկեղեցիս աւետարան և ճաշու գիրք, և մանաւանդ թէ յայսմաւուրք և պատմութիւնք վկայից. և յամենայն աւուր անպակաս էր նա յեկեղեցւոյն և յաղօթից իւրաքանչիւր կարգեալ ժամս, և մերձ ատենին՝ ուր ընթեռնուն զամենայն գիրս, կալեալ էր իւր ի տեղի աղօթից, և յորժամ ընթեռնուին զպատմութիւն նահատակութեան վկայից, իբրև զյորդառատ աղբիւր բղխէին արտասուքն յաչացն, և ցանկայր ինքն մեծաւ յօժարութեամբ նահատակակից լինել սրբոց վկայիցն. և հանապազ ի տան իւրեանց իւրոց ընտանեաց, և արտաքոյ ընդ իւրում յարակից ընկերացն ասէր թէ, ես ոչ կամիմ իմով բնական մահուամբ մեռանիլ, այլ կամիմ նահատակիլ, և ի վերայ իմոյս ճշմարիտ հաւատոյս մեռանիլ: Եւ էր սա աշակերտեալ առն ումեմն քրիստոնէի որ ունէր արուեստս չնկարութեան, որ շինէ կոպղայս և այլ այսպիսի մանր իրք, և հանապազ ընդ իւրում վարպետին նստեալ ի խանութն ի մէջ շուկային գործէին զարուեստն իւրեանց, և էր խանութ սոցա մերձ մեծ մզկթին՝ զոր Ջումայ մաչիթ ասեն:

Եւ յաւուր միում ի մէջ խանութին ասաց Խաչատուրն ընդ իւրում վարպետին թէ, աւասիկ իջեալ ի խանութէս գնամ, բայց կարծեմ թէ այլ ոչ ևս գամ ի խանութս. և ոմանք ասացին թէ ասաց Խաչատուրն, յայսմ գիշերի տեսիլ երազոյ երևեցաւ ինձ, և հրամայեցաւ ինձ նահատակութիւն, և երթամ ես ի նահատակիլ, վասն այն ասեմ, թէ ոչ ևս դառնամ ի խանութս. ապա

---

1) Ոչ. չիք. սրբոյն։ — 2) Նոյն. չիք. Խաչատուր։

յետ այսց բանից իջեալ ի խանութէն գնաց ի մեծ մաչիթի բակն, և կացեալ առ ընթեր ջրոյն լուանայր զձեռն ջրովն՝ որ հեղանի ի բարձր տեղւոջէն. և յայնմ ժամու եկեալ այր ոմն մահմետական, որ էր ինքն ամիր և կանաչագլուխ, հայհոյեաց զԽաչատուրն, և ասաց. ի բաց գնա ի տեղւոջէդ, զի և ես լուացայց, և Խաչատուրն հայհոյեաց զնա և զկանաչն նորա. և ի խօսիլ սոցա երկոցունց ընդ միմեանս, ժողովեցան բազում մահմետականք ի վերայ նոցա, և յափշտակեցին զԽաչատուրն և տարան առ դատաւորն, և սկսան ոմանք դատախազ լինել՝ և ոմանք վկայք, և ոմանք վրէժխնդիրք, և դատապարտէին ի մահ զԽաչատուր: Եւ ի մէջ դատարանին խօսեցաւ դատաւորն ընդ Խաչատրոյն և ասաց, որդեակ դու մանուկ ես՝ և նորոգ երիտասարդ, խնայեա ի մանկութիւն քո, և փրկեա զանձն քո. քանզի այսքան մահմետականք՝ որ ժողովեալ են ի վերայ քո, ոչ թողուն զքեզ մնալ կենդանի, այլ հաւանեա բանից իմոց, դարձիր ի ձեր[1]) մոլար օրինացն, և մուտ ի հաւատս մահմետի, որ բարի է և երանելի. որպէս և տեսանես, զամենայն մահմետականս, որք բարգաւաճեալք են բարեկեցիկ կենդանութեամբ՝ և հզօրացեալք են թագաւորութեամբ, և ժառանգօղք են աստի կենացս և հանդերձելոյն: Իսկ երանելի Խաչատուր ետ պատասխանի և ասաց՝ մոլար օրէն ձեր օրէնքն է, որպէս և է մարգարէն և պատգամաբերն ձեր սուտ մարգարէ, իսկ մեր օրէնս ճշմարիտ է և Քրիստոսադիր, որպէս և ինքն Քրիստոս ճշմարիտ է՝ որում դուք և ս վկայէք, և ես զՔրիստոս Աստուածն իմ ոչ ուրանամ, և զլոյս հաւատս իմ ոչ թողում, և սուտ օրինաց ձերոց ոչ հաւանիմ, եթէ թողուք զիս և եթէ սպանանէք, և թէ իբրև զՆասիմի քերթէք զիս՝ ես ի հաւատոյս իմոյ ոչ դառնամ. և դատաւորն բազում բանս խօսեցաւ ընդ նմա, և բազում բարութիւնս խոստացաւ տալ նմա՝ գանձս և ստացուածս, և կին, և պետական իշխանութիւնս, և Խաչատուրն ընաւ ոչ հաւանեցաւ: Եւ ոմանք ի մահմետականացն գնացեալ առ մուֆթին ծանուցին. թէ այր, որ զպատգամաբերն զՄահմետ և զնորին հաւատն հայհոյէ՝ զի՞նչ պարտ է նմա առնել, և մուֆթին ետ

---

1) Ոսկ. չիք. ձեր.

ֆաթվայ, որովհետև զպատգամաբերն զՄահմետ, և զնորին հաւատն հայհոյեաց, և ինքն ասաց, թէ իբրև զՆասիմի քերթէք զիս, յիմոյս հաւատոյս ոչ դառնամ, պարտ է զնա քերթել: Եւ զայս ֆաթվայս առեալ մահմետականացն բերին առ զագին, և սիջիլ արարին. և ապա առեալ զԽաչատուրն տարան առ փաշայն և ծանուցին նմա զամենայն: Իսկ փաշայն իբրև ետես զվայելուչ մանկութիւն Խաչատրոյ, բազում խանդաղատական բանիւք խօսեցաւ ընդ նմա և ասաց. տամ քեզ բազում գանձս, և զպատուական ստացուածս՝ և պետական իշխանութիւնս. և կին գեղեցիկ դուստր իշխանաց, որում և դու հաւանիցիս. եթէ դառնաս ի քոյդ հաւատոյ և ընդունիս զհաւատս մահմետի, լինիս այսքան բարեաց տէր՝ նաև զանձն քո փրկես ի մահուանէ: Իսկ երանելին Խաչատուր ետ պատասխանի. զայդ ամենայն բարիքդ, զոր խոստացար տալ ինձ՝ սուտ է և ընդունայն, քանզի անցաւոր է, նա և հաւատն ձեր սուտ է՝ զի սուտ մարգարէի է կարգեալ, իսկ իմս հաւատ ճշմարիտ է՝ և սուրբ, զի ի Քրիստոսէ է կարգեալ, որոյ ճշմարտութեան դուք իսկ վկայ էք. ոչ թէ հարևանցի սպանանէք զիս, այլ թէ կենդանւոյն քերթէք զիս, ես զՔրիստոս Աստուածն իմ՝ և զնորին ճշմարիտ հաւատն ոչ ուրանամ. ասաց փաշայն գուցէ բանտագուշեալ և ի խելաց թափեալ իցէ, տարեալ պահիցէք, զի թերևս ի խելս և ի զգօնութիւնս գայցէ, և տարեալ պահիցին ժամս երկու. և մահմետականքն ամենեքեան առ նա եկեալ աւազէին, և խնայէին, և ասէին. մի կորուսաներ զվայելուչ մանկութիւն քո. և նա ոչ հաւանեցաւ բանից նոցա: Դարձեալ կոչեաց փաշայն զԽաչատուրն առաջի իւր, և քան զառաջին բարութիւնս աւելի խոստացաւ տալ նմա, միայն թէ ուրանայ զքրիստոսական հաւատն, և դաւանի զմահմետական հաւատն, և Խաչատուր ոչ ուրացաւ. ապա այնուհետև փաշայն ետ հրաման և զվճիռ սպանանել զնա:

Յայնժամ եկեալ դահճացն իբրև զգազան արիւնախանձ պատեցան շուրջ զնովաւ, և մերկացուցին զնա ի զգեստուցն և կապեցին ձեռս ի յետս. և առեալ տանէին ի տեղի սպանման, և մունետիկն՝ որ է ջառչի, հրատարակելով գնայր առաջի նորա: Եւ ժողովեցան ի վերայ նորա բազմութիւնք մահմետականաց իբրև

զաւաղ ծովու անթուելի, որ ոչ բաւէր վայրն տանիլ զնոսա. և իբրև զգազան կատաղի կրճտէին զատամունս իւրեանց ի վերայ նորա. հարկանէին, կռփահարէին, և ընդ քարշս տանէին, և այնպիսի հանին զնա ի միջին բերդէն, և իբրև ելին ի դրանէ բերդին, անդէն առաջի դրան միջին բերդին, որում նոր դուռն ասեն, ասաց սուրբն Խաչատուր դահճացն թէ, թէ քերթեցէք զիս վասն հաւատոյ իմոյ և սիրոյ՝ զոր ունիմ առ Քրիստոս Աստուածն իմ: Յայնժամ անօրէն և մարդադէմ գազան դահիճքն պատառեցին զմորթ մարմնոյ նորա յաջոյ ուսէն մինչև ցձախոյ ուսն. և քերթեցին զկաշին թիկանցն և իջուցին մինչև ցքամակն, և շրջեցին զկաշին ի վերայ միջացն, այլ և յառաջուստ կողմանէ քերթեցին զմորթ լանջացն մինչ ի ներքոյ ստեանցն, և շրջեցին զմորթն ի վերայ փորին, և ապա տարեալ շրջեցուցանէին ի մէջ քաղաքին ի շուկայս և ի պողոտայս, ի փողոցս և ի հրապարակս, և ի տեսիլ զարմանալի գործոյն ամենայն ոք ճեպով ընթանայր, այր և կին՝ ծեր և տղայ, միանգամայն և [1]) անարգել աղջկունք, և ամենայն տեսողաց մարմինքն սոսկացեալ սարսռէին: Իսկ տեսիլ կերպարանաց սրբոյն Խաչատրոյ զուարթ էր և պայծառ, իբրև զհրեշտակի Աստուծոյ, և ոչինչ կասիւր յայնքան տանջանացն: Այլ և ինքն Խաչատուր յառաջագոյն ուսեալ էր բազում Նասիմի խազեր, զոր Նասիմին ինքն ասացեալ է ի վերայ իւրում նահատակութեանն և ի վերայ տնօրէնութեան Քրիստոսի աստուածաբանութիւն, զայն խազերն արդէն այժմ այս Խաչատուրս ի վերայ իւրում քերթելոյն բարձրաձայն եղանակաւ երգէր և շրջէր ի մէջ քաղաքին յամենայն տեղիս, ուր և տարան զնա դահիճքն: Իբրև աւարտեցաւ շրջեցուցանելն, ապա ածին զնա դահիճքն ի մէջ մեծ մէյդանին, ի տեղին՝ յորում զմահապարտաց զձեռս և զոտսն խորտակեն. և մահմետականքն պահէ ի պահ առաւել և ս ժողովէին և բազմանային. այլ և քրիստոնեայք և ս բազումք եկին, և ժողովեցան ի տեղին՝ և տեսանէին զայն: Խօսեցան դահիճքն ընդ Խաչատրոյն թէ մի և ս յամառիր և դիմանար հրամանաց իշխանաց՝ դարձիր յօրէնս մեր, և փրկեա զանձն քո ի մահուանէ, զի տակաւին գոյ

---

1) Ոսկ. չիք. և.

քեզ հնար կելոյ՝ և դեղօք բժշկելոյ. սոյնպէս և այլ մահմետականքն, և իշխանք ասէին, թէ գոնեա բան միայն ասա ի դաւանութենէ մերոյս հաւատոյ, և այն բաւական է մեզ առնել զպատճառ՝ և այնու ապրեցուցանել զքեզ. այլ և ոմանք ի մօլլաներացն ասէին ցԽաչատուր, թէպէտ և մեռանիս, և կորուսանես զմանկութիւն քո և զրկիս յայսմ կենացս. այլ զի մի և զհոգի քո մեռուսցես, և յայնմ կենաց և-ս զրկիցիս. արդ՝ ի զրաւ քոյոյ կենացդ տուր դաւանութիւն հաւատոյն Մահմետի. զի կեցցէ հոգի քո, և ժառանգեսցէ զանանց կեանսն: Եւ սուրբն Խաչատուր բնաւ ոչ ումեք հաւանեցաւ, այլ իւրաքանչիւրոց ըստ պատշաճին տայր պատասխանի, և անշարժ կայր ի վերայ հաւատոյս քրիստոնէութեան, և համարձակ և անխափան զՔրիստոս Աստուած դաւանէր:

Եւ յառաջ ժամանակաւ հաստատեալ էին ի մէջ մէ յդանին վէմ մի՝ յորոյ վերայ խորտակէին զձեռս և զոտս մահապարտաց, ասացին դահիճքն ցԽաչատուր, որովհետև յամառիս՝ և ոչ լսես մեզ. արդ՝ տարածեա զձեռսդ քո ի վերայ վիմիդ՝ զի խորտակեսցուք. և նա յօժար կամօք իւրովք տարածեաց զձեռսն ի վերայ վիմին, և դահիճքն հարին կացնաւ և խորտակեցին զբազուկսն երկոցունց ձեռացն. ապա խնդրեցին զոտսն, և նա տարածեաց զերկոսին ոտսն, և դահիճքն խորտակեցին զոլոքս երկոցունց ոտանցն. և սուրբ արիւն նորա՝ որ յորտառատ հեղանէր յանձնէն, թաթաւեալ էր զամենայն մարմինն, և թացեալ էր զվայրն ամենայն, այնուհետև ոչ և-ս կարաց նստիլ, այլ անկեալ պարզեցաւ ընդ ընդ երեսս գետնոյն: Իսկ քրիստոնեայք, որք շրջապատեալ հայէին ազիոզորմ ողբօք և արեան արտասուօք լային, սոյնպէս և մահմետականք բազում լային արտասուօք՝ և հայհոյէին զօրէնս և զառաջնորդս և զիշխանս և զդատաւորս իւր, և ամենեքեան սոսկացեալք զարմացեալք ապուշ մնային. և հարցանէին ցմիմեանս թէ արդեօք իցէ՞ ումեք ի ձէնջ տեսեալ այսպիսի գործ. քանզի յոյժ սարսռելի էր տեսիլ գործոյն: Եւ այնուհետև սուրբն Խաչատուր յոյժ նուազեցաւ ի սաստիկ և ի կարծրագոյն տանջանացն. և տապէր, և պապակէր ի ծարաւոյ. վասն որոյ աղաչեաց զարսն, որ շուրջն կային, և խնդրեաց ի նոցանէ ջուր, և գթացեալ առ նա

ոմանց գնացեալ բերին նմա ջուր խեցեաւ ամանոյ ինչ՝ և այնու խեցեաւն էարբ զջուրն. այլ և աղաչեաց սուրբն Խաչատուր զմերձ կացեալ քրիստոնեայսն գնալ առ քահանայս և բերել ինքեան հաղորդ, և քահանայքն վասն երկիւղի մահմետականաց ինքեանք ոչ եկին, այլ զհաղորդն եդին ի մէջ հացի, և ետուն ցքրիստոնեայսն՝ և նոքա բերեալ ետուն ցԽաչատուր, և նա առեալ ճաշակեաց զհացն հաղորդաւն՝ և գոհացաւ զԱստուծոյ, և այնպիսի խողխողեալ անդամօք անկեալ կայր ի մէջ թէատրոնին մինչ ի նսեմանալ երեկոյին: Իսկ Բաղիշեցի Խաչատուր վարդապետն, և Բալուեցի Սամուէլ աբեղայն ի նսեմանալ երեկոյին եկին առ սուրբն Խաչատուր, և ի վերայ սրբոյ մարմնոյն անկեալ կսկծագին այրմամբ լային և համբուրէին զսուրբ գլուխն նորա, և արգահատեալ մխիթարէին զնա յուսադրական բանիւք՝ և հաստատէին ի հաւատս: Ասաց սուրբն Խաչատուր ցԽաչատուր վարդապետն. գիտես իսկ, զի ոչ ունիմ ձեռն որով կալեալ զսուրբ աջն քո համբուրեմ. վասն որոյ խնդրեմ ի քէն, մատո զսուրբ աջդ քո ի շրթունս իմ, զի համբուրեցից. և վարդապետն մատոյց զաջն իւր ի սուրբ շրթունս Խաչատրոյ, որ համբուրեաց փափագանօք, այլ և ասաց սուրբն Խաչատուր առ վարդապետն. խնդրեմ ի քէն աղօթել վասն իմ. պատասխանեաց վարդապետն, որդեակ, մեք թէպէտ ունիմք զկարգ և զաստիճան քահանայութեան, այլ մեղաւոր եմք և պարտական առաջի Աստուծոյ. իսկ դու շնորհօքն Քրիստոսի և քոյով նահատակութեամբն գտեր ողորմութիւն ի Տեառնէ և բացեր քեզ զճանապարհ արքայութեան Աստուծոյ, և ունիս համարձակութիւն առաջի Քրիստոսի, վասն որոյ դու բարեխօսեա վասն մեր. և վասն երկիւղի մահմետականացն ոչ կարացին յոլով ժամս կալ առ նա, այլ առին զաղօթս սրբոյն և փութանակի դարձան ի տեղիս իւրեանց:

Եւ մնաց սուրբն Խաչատուր այնպէս խողխողեալ մարմնով կենդանի, մինչ որ էանց ի մէջ գիշերոյն, և ապա աւանդեաց զսուրբ Հոգին իւր առ Աստուած սրպէս խունկ անոյշ: Եւ յետ աւանդելոյ հոգւոյն սրբոյ, փառաւորեաց զնա Տէրն Քրիստոս, զի լոյս պայծառ էջ յերկնից ի վերայ նորա, և եկաց յօգուտ ժամս. զոր և տեսին զօրականքն, որք մերձն կային և պահէին զնա. այլ և խա-

նուիրեալքն յոլովք, որք մերձ էին և արիւնք, այլ և արքն՝ որք ի մէջ մեյդանին ի վերայ տախտակացն ննջեալք էին, զի ամառնային էր ժամանակն, ամենեքեան տեսանէին զլոյսն, և փառաւորէին զԱստուած, և երանի տային սրբոյն Խաչատրոյ, և վկայէին վասն հաւատոյս քրիստոնէութեան ճշմարիտ գոլ, որոյ վասն այսպիսի նշան յերկինից երեւեցաւ. և ի ծագել լուսոյ առաւօտուն ընդ ամենայն տեղիս հոչակեցաւ համբաւս այս և որք լսէին, փառաւորէին զԱստուած: Իսկ ի լուսանալ աւուրն քրիստոնեայքն մատեան առ զագին՝ և առ փաշային, և խնդրեցին հրաման տալ, թաղել զսուրբն. և նոքա ետուն հրաման, այլև [1]) տան հինգ զուռուշ էառ սուպաշին, և ապա քահանայ մի և ուխն աշխարհական եկին և բարձին զմարմին սրբոյ նահատակին ի վերայ զագաղի և տարան ի գերեզմանատունս Հայոց. ուր ժողովեցան անթաւ բազմութիւնք քրիստոնէից, ոչ միայն Հայք՝ այլ և Հոռոմք, և Ասորիք և Եաղուբիք, այլ և յոլովք մահմետականք ոմանք ի զբօսնուլ և ոմանք ի զննել. և քրիստոնեայք ամենեքեան ջերմեռանդ փափագանօք համբուրէին զսուրբն, որ և պահեցին զնա մինչև ցվերջին աւուրն վասն համբուրելոյ ժողովրդոցն, զի գրեթէ ոչ էր մնացեալ ժողովուրդ ի քաղաքին, որ ոչ էր եկեալ ի թաղումն սրբոյն, որք ողբային զինքեանս և երանէին զսուրբն, և մխիթարէին զծնողս նորա, և մեծաւ փառաւք թաղեցին զսուրբն ի կարգս նահատակացն: Իսկ ի գիշերին յայնմիկ միւսանգամ ՅԷրն Քրիստոս փառաւորեաց զնահատակն իւր, զի միւսանգամ լոյս պայծառ էջ յերկինից ի վերայ սրբոյ գերեզմանին նորա, զոր տեսին պահնորդ քրիստոնեայքն, որք վասն խորամանկելոյ մահմետականացն զգուշացան գերեզմանին՝ զի մի նենգեսցեն. այլ և բազում արք քրիստոնէից որք վասն սիրոյ սրբոյն մնացին զգիշերն զայն անդէն ի գերեզմանատունն, տեսին զլոյսն, և յաւուրսն եկեալ պատմէին ամենեցուն: Եւ արդէն իսկ բժշկութիւնք բազում կատարին ի սրբոյ գերեզմանէ նորա ի վերայ ցաւագարացն՝ և հիւանդաց, որք հաւատով դիմեն առ նա. այլ և խեղճն այն, որոյ ջուր էարբ սուրբն Խաչատուր՝ բժշկութիւն կատարէ. զի հիւանդացն որոյ

---

1) Պակ. բայց.

վերայ հեղան ջուր խնդեաւն այնուիկ, գտանեն առողջութիւն ա-
զօթիւք սրբոյ Խաչատրոյն, և շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մե-
րոյ· որում փառք յաւիտեանս ամէն։

Այլ և շնորհքն աստուածային վասն պատուոյ և սիրոյ նահա-
տակին իւրոյ սրբոյն Խաչատրոյ՝ արար այսպիսի խնամն ի վերայ
ժողովրդեան իւրոյ քրիստոնէից, զի յաւուր թաղման սրբոյն՝ մահ-
վետականք՝ որք եկեալ էին անդ ի գերեզմանատունն, ամենք ի
նոցանէ ղչարացան և նախանձաբեկք եղեն ընդ փառաւոր թա-
ղումն սրբոյն Խաչատրոյ, և գնացին առ փաշայն՝ և չարախօսք
եղեն զքրիստոնէից, թէ ժողովեցան քրիստոնեայքն ամենեքեան
ի վերայ սպանելոյն այնորիկ, և իբրև զվկայ և զնահատակ բազ-
մախումբ հանդիսիւ և մեծաւ փառօք թաղեցին զնա, և այնու
ցուցանեն զիւրեանց հաւատն ճշմարիտ գոլ, և զմեր հաւատս
սուտ։ Վասն որոյ հրամայեաց փաշային, թէ զգայշ կացցին զօրա-
կանք յանցս ճանապարհաց, զի ի վաղուեան աւուրն՝ յորժամ
գնասցեն քրիստոնեայք ի գերեզման սպանելոյն վասն[1]) այգահող
կատարելոյ, յայնժամ զամենեսեան կալեալ և բերեալ արասցեն
ի կալանս, զի ևս դատապարտեալ զնոսա տուգանելոյ· և զայս
չարախօսութիւնս և զխորամանկութեան խորհուրդս ոչ գիտէին
բնաւ քրիստոնեայքն, այլ Աստուած փրկեաց զժողովուրդն իւր
սուտ ինչ պատճառաւ։ Զի յայնմ աւուր այր մի փաշալու, և այր
մի քաղաքացի սպահի պատուաւոր կուսեցան ընդ իրեարս, և
որք քաղաքացի սպահիք և ենկիչարիք էին զինուորական դասք,
քամահանս ինքեանց համարեալ զայն՝ վրէժխնդիրք եղեն, և
կանգնեցան ի կռիւ ընդ փաշային, և արգելեալ փակեցին զփա-
շայն զօրօքն իւրովք ի մէջ միջին բերդին շաբաթ մի· և փաշայն
և քաղաքացիքն այնու խռովութեամբն պատահեալք՝ եղեն, և
քրիստոնեայքն ազատեցան բարեխօսութեամբ սրբոյն Խաչատրոյ
և ողորմութեամբն Աստուծոյ բարերարին։ Եւ եղև նահատակու-
թիւն սրբոյն Խաչատրոյ ի թուականութեանն Հայոց ՈՃԱ· յՕգոս-
տոս ամսոյ Ի· ի կաթուղիկոսութեան տեառն Փիլիպպոսի՝ որ
ի բարձրագահ աթոռն ի սուրբ Էջմիածին, և ի թագաւորութեան

---

1) ՈՒ· էր· վասն։

Օամանցւոց սուլթան Մահմատին, որ նստէր ի Կոստանդնուպոլիս մեծ քաղաքին, եւ արդ խնդրեսցուք [1]) մեք հաւատացեալքս, զի զամենայն քրիստոնեայս ազատեսցէ ի մարդապէմ գաղանաց և յանէրաւաց, բարեխօսութեամբ սրբոց իւրոց Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, որում փառք յաւիտեանս ամէն։

ԳԼ. ԽԶ.

Պատմութիւն նահատակութեամբ Սիրուն անուամբ հրեացոնէին։

Այր ոմն՝ որում անունն էր Սիրուն, և էր ազգաւ Հրեայ ի պարապանի ի գաւառէն Գնունեաց՝ որ այժմ ասի Ամուկ, ի գեղջէն՝ որ կոչի Ալիւր. և էր ինքն ազգաւ Հայ և հաւատով քրիստոնեայ, և քրիստոնէից զաւակ, ունէր մայր և եղբարս, որք մնային զնա ի կարգ աշխարհի, և ածին նմա կին. և վասն մարմնաւոր կարեաց իւրոց այրս այս Սիրուն յարեցաւ առ այլազգի մահմետական ոմն, առնոյր ինամանէ վարձս, և ծառայէր նմա պաշտամանութեամբ վասն վարձուն։ Եւ եղև յաւուրս գարնանոյ, զի ածէրն Սիրունին առաքեաց զնա ի քաղաքն Ղարի, զի բերցէ միրգ վասն ընտանեաց իւրոց առ ի ուտել. և նա գնացեալ էառ կեռաս եփարձ ձիոյն, և եկեր ի վան քաղաք, և մինչդեռ ի մէջ քաղաքին վանայ քարշէր զձին բեռամբն ի մէջ պողոտային, եկին ժողովեցան ի վերայ նորա մանկունք մահմետականաց, և ի բաքանչիւր զ ընծայեալ յաւիշտակէր կեռաս ի բեռանէ անտի, իսկ Սիրուն ոչ թողոյր յաւիշտակել, այլ հալածէր զմանկունսն. և ոմն ի մահմետականաց մանկանցն առեալ բռնաբար և եհար զՍիրուն քարիւն. իսկ Սիրուն առեալ զքարն ձգեաց առ ձգօղն, և զիսեցաւ քարն ի գլուխ ոտային և վիրաւորեաց, և այնու պատճառաւ անկաւ մանուկն ի մահիճս և հիւանդացաւ յաւիտս երկու, և յետոյ ատտակեցաւ ոտային ի պատճառէ վիրացն։ Իսկ ածէրն Սիրունին վտխոյց զՍիրունն, զի ի ներքս տիրկեսցի ի ձեռաց

---

1) Ոսկ. չէ. Եւ արդ խնդրեսցուք . . . . . փառք յաւիտեանս ամէն։

մահմետականաց, իսկ Սիրունն գնաց ի գիւղն իւր յԱլիւր ի տուն իւր:

Իսկ Ալիւր գեղջ շահնէքն՝ որք էին մահմետականք, ըմբռնեցին զՍիրուն և արարին ի կալանս. իսկ քրիստոնեայք գեղջն յոլով կաշառս ետուն շահնոցն, զի թողցեն զՍիրուն, և նոքա ոչ թողին, այլ զգացուցին ընտանեաց սատակեալ մանկանն, և նոքա լեալ վրէժխնդիր արեան մեռելոյն՝ գնացին առ փաշայն, առին զօրականս և առաքեցին զկնի Սիրունին, որոց գնացեալ ածին զՍիրունն ի քաղաքն Վան առ փաշայն: Իսկ փաշայն առաքեաց առ դատաւորն և առ մուֆթին, և եհարց թէ զի՞նչ հրամայեն օրէնքն մահմետի վասն առնս այսորիկ, մահապա՞րտ գոլ և մեռանիլ, թէ անպարտ գոլ և ազատիլ. և նոքա ոչ համարեցան զՍիրունն մահապարտ, այլ անպարտ և ազատ, վասն որոյ և փաշայն ոչ սպան զՍիրունն:

Բայց սուխտէք քաղաքին, որք ծարաւիք են արեան քրիստոնէից, ոչ անսացին փաշային և զադուն և մուֆթոյն, այլ գումարեալք ի միասին երկու և երեք հարիւր սուխտայք և գրոհ տուեալ ժողովեցան ի վերայ անպարտ երիտասարդ Սիրունին, ամենեքեան մերկացուցեալ զսուրս իւրեանց ի վերայ Սիրունին՝ թուր և խանջալ, մեծարան խրոխտանօք ահացուցանէին զնա թէ, դարձի՞ր ի հաւատս Մահմետի և տաճկացիր, ապա թէ ոչ սրախողխող և քարկոծ լեալ մեռանիս ի ձեռաց մերոց: Այլ և բերին բարակ պարան, և նովաւ ամրագոյն պատեցին զերկոսին բազուկսն ուսոցն մինչև ցթաթք ձեռացն՝ սաստիկ պնտութեամբ, և ի սաստիկ պընտութենէն պայթեալ հերձան բերան՝ եղնգացն, յորոց հոսեալ արիւնն հեղանէր ի ձեռացն. այլ և զբազմագոյն տեսակս տանջանաց ածին ի վերայ նորա, հարկանել և կառափնատել և ընդ քարշս տանել, և անսուաղ պահել ի կալանս, և ամենեքեան իբր զկատաղի գազան զատամունս ի վերայ կրճտել, և իւրաքանչիւր ոք զսուր իւր ի վերայ նորա շողացուցանել, և ասել թէ տաճկացի՞ր, ոչ միայն փրկիս ի մահուանէ, այլ և բազում արդիւնս և բարութիւնս հասուցանեմք քեզ: Իսկ Սիրունն ոչ հաւանէր ասելով. զլոյս հաւատս իմ ոչ թողում, և խաւար օրինաց ձերոց ոչ հաւանիմ. այլ և մայրն և եղբարքն և այլք բարեկամք նորա հանա-

պազ ասէին նմա լալով, թէ այժմ վասն վրկելոյ զանձն քո առ երեսս դաւանեա զնոցա դաւանութիւնն, և յետոյ գնասցես յայլ յաշխարհս և յիշխանութիւնս քրիստոնէից, և անդ պաշտեսցես համարձակ զքրիստոնէական հաւատն քո: Եւ թէպէտ բազում աղաչեցին, սակայն նա ոչ էառ յանձն ասելով, թէ առօրեայ մահս՝ որ արդ հասեալ է ի վերայ իմ, նաև անդէն ուր և լինիմ պատահելոց է ինձ, և վասն սուղ ինչ ամաց կենացս զիաւրդ կորուսից զհաւատս իմ, և եղէց դատապարտեալ յԱստուծոյ: Եւ ինքն Սիրուն ուրախ էր և բերկրեալ սրտիւ վասն իւրոյ խոստովանութեանն և նահատակութեան, և վկայ էր գոյն երեսացն, որ օր յաւուր առաւել պայծառանայր տեսիլ երեսացն և դիմացն:

Իսկ մարդագէմ գազանք սուխտայքն յաւուրս քսան կապեալ զձեռս ի յետս գլուխ իբաց շրջեցուցանէին ի մէջ բազաքին Վանայ, զի փաշայն և զազին և մուֆթին ոչ տային հրաման սպանանելոյ. և վասն քինու նոցին միակամ եղեալ սուխտայիցն ամենեցուն՝ յաւուրս երիս արգելեալ խափանեցին զկանչն, զոր ի գլխոյ մինարային կանչեն ի ժամ աղօթիցն իւրեանց, ասելով թէ, խանգարեալ խափանեցաւ, և յերկիր սուգ հաւատս մահմետականաց, զի անհաւատ Հայ զմահուրման սպանեալ է: Եւ ըստ հանապազորդ սովորութեան, զոր կապեալ շրջեցուցանէին զՍիրուն, բերեալ հասուցին ինալբանդնոցի շուկայն, և անդէն ի սուխտայիցն ոմն չարագոյն, որ ի ձեռին իւրում ունէր մերկ զխանջալն, ուժգին բախմամբ եհար ի թուլախուշան Սիրունին, և նա անկաւ ի վերայ երեսացն. և այլ ոմն սուխտայ առեալ ծանր վէմ մի եզարկ ի վերայ գլխոյ Սիրունին և ջարդեաց զգլուխն, և իբաց ցլնդեցաւ ուղեղ գլխոյն, և այնու էառ Սիրուն զվախճան կենաց, և մեռաւ: Ապա եղին զարան յոտն, և քարշեցին տարան արտաքոյ քաղաքին ի տեղին ուր զմահապարտսն սպանանեն, և անդէն զմեռեալ մարմինն քարկոծեցին, այնքան՝ մինչ որ ծածկեցաւ ի քարանցն, և ապա թողեալ իբաց գնացին արեանարբու գազան սուխտէքն:

Եւ ինձին գիշերի Տէրն Քրիստոս վառաւորեանց զնա լուսովն երկնային, որ էջ ի վերայ նորա, զոր ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ և յոլով մահմետականք տեսին՝ և առ ամենեսին պատմէին. մին-

չև եհաս համբաւն առ նորին սպանօղ սուխտայն, յորոց ոմանք եկեալ հաւատասեալ տեսին՝ և գնացեալ պատմեցին այլոցն. և նոքա առաքեցին ի սպասաւորաց իւրեանց արս, որոց եկեալ գտին զմարմինն շանց մեռելոց, և բերեալ արկին ի վերայ սրբոյ մարմնոյ Սիրունին, զի թերևս ամիսոփեսցի լոյսն, այլ լոյսն ոչ ամիսոփեցաւ մինչև ցլուսանալ տուննջեան՝ շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Իսկ ի վաղուեան աւուրն մատուցեալ քրիստոնէիցն առ փաշայն և առ զադին խնդրեցին հրաման թաղելոց, որոց հրամանաւ եկին քրիստոնեայքն և բարձեալ տարան ի գիրս հասարակաց քրիստոնէից, և անդ թաղեցին զՍիրուն անուն խոստովանողն Հաւատոյս քրիստոնէութեան: Եւ եղև նահատակութիւն Սիրունին ի ՌՃՂ. թուականիս մերոյ, յամենեանն, որ օր հինգն էր ամսոյն, ի կաթուղիկոսութեան տեառն Յակոբայ, որ ի գերագահ աթոռն ի սուրբ էջմիածին, և ի թագաւորութեան Օսմանցւոց սուլթան Մահմատին, որ նստէր ի Կոստանդնուպոլիս մեծ քաղաքին: Իսկ վէմն այն՝ որով ջարդեցին զգլուխ սրբոյ Սիրունին, այժմ լուանան և ի վերայ հիւանդաց հեղուն զջուրն, և հիւանդն առողջանայ շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որում փառք յաւիտեանս ամէն:

ԳԼ. ԽԷ.

Պատմութիւն նահատակութեան Մխիթար անուամբ Քրիստոնէիւն:

Այր ոմն Մխիթար անուամբ քրիստոնեայ՝ որ էր ի քաղաքէն Վանայ և յազգէն Հայոց, քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, և էր այրս այս Մխիթար երևելի ի մէջ քաղաքին Վանայ առաջի փաշային, և զադուն և ենկիչար Աղասուն և այլոց իշխանացն ամենեցուն, վասն զի կարի ձիավարէր և զինախազաց և ուժգնակ, այլ և խելօք, կորովի, և խօսուք քաջաբան, վասն որոյ ամենայն ենկիչարքն և սպահիքն և յոլովք իշխանացն նմա բարեկամք էին:

Եւ եղև զի ասացեալ Մխիթարս յաւուր միում ընդ իւրոց յարբակից արանց նստեալ ի տան իւրում՝ քնարիւք և երաժշտական նուագարանօք գինի ըմպեալ ուրախանային, և իւրաւ երա-

ժշտական եղանակին ժողովեալ յոյժ ոտայք մահմետականաց
ի դուռս և յերդիս և ի մերայ որմոց զբօանուին։ Իսկ Հայրն Մխի-
թարայ եղեալ առ ոտայան իբայ վարէր իտեղւոջէն, և ոմանք ի
ոտայոցն հակառակեալ հարին զնա, և նա գնացեալ ի տուն պատ-
մեաց թէ, ոտայքն հարին զիս. յայնժամ Մխիթար ըստ արիա-
կան քաջութեան իւրոյ շարժեալ ի գառամն բարկութեան՝ ելեալ
ի տանէն մերկ ունելով զիանջալն ի ձեռին իւրում, և 1) սկսաւ
հետամուտ լինել զինի մանկանցն, և հալածելով հայհոյութեամբ
անարգէր զհաւատս և զօրէնս մահմետականաց։ Եւ ինդին ժա-
մու այր ոմն մահմետական անուն Հաջի Նէբ, որ էր մերձակայ
գրացի Մխիթարին, տեսանէր, և լսէր զհայհոյանս և զանարգանս,
զոր տայր Մխիթար մահմետական մանկանցն, տայ մեզապրանօք
առ Մխիթար, լռեա՛ ի հայհոյանացդ, զի անպատեհ է զայդքան
հայհոյանս տալ մանկանց, որք են մահմետական հաւատով։ Իսկ
Մխիթար թողեալ զմանկունսն, և սկսաւ հետամուտ լինել զինի
Հաջի Նէբին և հալածելով հայհոյէր, և ի հալածելն պատահեցաւ
անդէն նոքայր գուշլար Աղասուն, և նա և ս մեզապրանօք ոտայ
Մխիթարին, մի առներ զայդպիսի անպատեհ գործդ. իսկ Մխիթար
դարձեալ ինա, և սկսաւ բարկութեամբ զնա և ս հայհոյել։

Իսկ որ Հաջի Նէբն էր գնացեալ առ սուխտայն և ամբաստան
լինելով զՄխիթարէն, սկսաւ վշտագին սրտիւ պատմել նոցա զբանս
և զգործս Մխիթարի, յայնժամ ժողովեալ բազում սուխտայք
ի միասին եղեն վրէժխնդիրք անարգանացն Հաւատոյ Մահմետի,
գնացեալ ծանուցին վիշայինն, և սա՛ն ինամանէ զզօրականս և
եկեալ կալեալ կապեցին զՄխիթարն և տարան իբանան վիշա-
յին, և արարին բանտարգել։ Իսկ Վանայ վերին բերդի ենկիչա-
րիքն՝ որք էին բարեկամք Մխիթարին, անտեղեակք էին այսոցիկ,
և յորժամ լսան թէ կալան զՄխիթար և արկին իբանտ, յայն-
ժամ յիսուն ենկիչարի և երիս շօրչաջի եկեալ՝ ի դուռս հանին
իբանտէն զՄխիթար և առեալ տարան ի վերին բերդն ի մէջ իւր-
եանց, և անդ պահեցին աւուրս երկուս. յերկս տեսին թէ հան-

---

1) ՈՀ ՀԽՀ. և.

դարտեցան առաքեալքն՝ և այլ մնացմեռոգականքն, և ոչինչ ասեն զՄխիթարէն, թողին զնա, որ գնացեալ իտուն իւր:

Իսկ անօրէն առաքեալքն վերստին ժողովեցան՝ և գնացեալ կալան զՄխիթար, կապեցին և տարան առ փաշայն, և փաշայն առաքեաց առ մուճթին և առ դադին, եհարց թէ զինչ հրամայեն օրէնքն Մահմետի վասն առնս այսմիկ՝ սպանանիլ թէ ոչ, և նոքա ոչ եռուն զհրամանն սպանման. վասն որոյ և փաշայն ոչ սպան, այլ հրամայեաց թողուլ ազատ: Իսկ որ առաքեքն էին ոչ թողին, այլ կապեալ զձեռանն ի յետս և գլուխ ի բաց և բոկոտն, այսր և անդր շրջեցուցանէին ի գրունս իշխանացս, հարկանէին, կառափնատէին, թքանէին, և պէսպէս կերպիւ տանջէին, և ասէին. ուրացիր զՀառատն քո՝ և պաշտեա զմեր Հառատս, ապա թէ ոչ սրախողխողեալ և քարակոծ լեալ մեռանիս ի ձեռաց մերոց. զայսպիսի բանս ասելով մերկացուցեալ զառնս իւրեանց, դոր ի ձեռն ունէին, խաղացուցանէին ի վերայ նորա: Իսկ Մխիթար յամենայն տեղիս ուր և շրջեցուցին զնոսա, բարձրաձայն և համարձակ առաջի ամենեցուն հայհոյէր զՄահմետ՝ և զնորին Հառատն, և զօրէնսն. և բազում բանիւք անարգէր, ոչ թէ զմի օր՝ այլ յամենայն աւուր, և արիւթեամբ սրտի իւրոյ ասէր. վասն անուան և դուղնաքեալ մահուան միթէ երկուցեալ ի ձէնջ ուրանամ զՀառատն իմ ճշմարիտ, և զՏէր Աստուածն իմ զՔրիստոս: Այլ և ամենայն բարեկամք Մխիթարին և ծնողքն և յարակից երիտասարդքն եկեալ առ նա մնացմեռոգ ասէին թէ, առ ի հաճել առաքելոյն առ երեսս և առ ժամուս սակս բան մի, և յետոյ գնացեալ յայլ աշխարհ պաշտեսցես զՀառատն քո: Իսկ Մխիթար ամենևին ոչ հաւանեցաւ բանից նոցա, այլ արիական սրտիւ, և պայծառ դիմօք և համարձակ դառանէր զՔրիստոս Աստուած առաջի առաքելոյն՝ և անարգէր զօրէնս Մահմետի: Այլ և վեզիրն և ենիչէրաց Աղային առաքեցին առ Մխիթար և խոստացան տալ նմա բազում գանձս և տոհմական ձիս և զէնս, և պետական իշխանութիւնս, զի թերևս ասասցէ զբան մի ինչ ի հաճոյս առաքելոյն, և զերծուցցէ զանձն իւր ի մահուանէ. քանզի կարի յոժար կամօք լինայէին ինքս վասն արիագոյն և զարմանալի քաջութեան նորա, և Մխիթար ոչ հաճեցաւ ի բանս նոցա վասն քրիս-

տոսական հաւատոցն։ Իսկ սուխտէքն հանապազօր այսր և անդր ի դրունս իշխանացն շրջեցուցանէին, քանզի փաշայն, և ղադին, և մուֆթին ոչ ետուն հրաման սպանանելոյ, որոյ վասն զայրացան սուխտէքն, և զամենայն մաչիթաց կանչելն արգելին, զոր [1]) ի ժամ աղօթից իւրեանց ելեալ ի գլուխ մինարային կանչեն. զայս կանչելս յաւուրս երիս խափանեցին [2]) ասելով. հաւատն Մահմետի խանգարեալ խափանեցաւ՝ և յերկիր սուզաւ, զի այր անհաւատ զհաւատն մարգարէին Մահմետի յայտնի և համարձակ հայհոյէր։

Եւ յաւուր միում մինչդեռ շրջեցուցանէին ի պողատայս քաղաքին, ոմն չարագոյն ի սուխտոցն, որ և մերկ ի ձեռին ունէր զխանջալն, ուժգին բախմամբ եզարկ ի թիկնամէջն Մխիթարին, և թռուցեալ ցայթեցաւ արիւնն ընդ երեսս որմոյն՝ որ մերձ էր, յորմէ բախմանէ անկաւ Մխիթար ի վերայ երեսացն, և միւս և ս սուխտայիցն [3]) դիմեալ ի վերայ՝ սրախողխող արարեալ ծակոտեցին զնա՝ և անդէն մեռաւ։ Եւ ապա եդին զպարան յոտս նորա և քարշեալ տարան արտաքս ի քաղաքէն ի տեղին, յորում զամենայն մահապարտսն սպանանեն, և անդէն ժողովեալ բազում անթիւ մահմետականաց քարկոծեցին զմեռեալ մարմինն, այնքան, զի ի ներքոյ քարանցն ծածկեալ անյայտ եղև մարմինն և [4]) ապա թողեալ ի բաց գնացին արիւնարբու և մարդադէմ գազան սուխտէքն։

Իսկ ի նմին գիշերի գիշերապահ ենկիչարիքն, որ ի վերին բերդին էին, տեսանէին զի լոյս մեծ փայլատակեալ և ճառագայթեալ կայր ի վերայ նորա, որոց ընդ լուսանալ առաւօտուն եկեալ ի մէջ քաղաքին ամենեցուն պատմէին զտեսիլն զայն, և յերկրորդումն աւուր մատուցեալ քրիստոնեայքն առ փաշայն, և առ ղադին խնդրեցին հրաման թաղելոյ զսուրբն, և նոքա ետուն հրաման. վասն որոյ գումարեալ ամենայն եկեղեցւոյ քահանայք և ժողովուրդք բազմախուռն հանդիսիւ, բարձին զպատուական մարմին նորա, և տարեալ ի դիրս Հայոց, ի կարգս քրիստոնէից թաղեցին զնա սաղմոսիւք և օրհնութեամբ ի փառս Քրիստոսի պսակողին

---

1) Սակ. չէք. զոր ի ժամ աղօթից . . . զայս կանչելս։— 2) Նոյն. չէք. խափանեցին։— 3) Նոյն. այլ և ս սուխտայքն։— 4) Նոյն. չէք. և։

զնա։ Եւ եղև նահատակութիւն սորա ի թուականիս մերում ՌՃԵ. ի Նոյեմբեր ամսոյ ԺԲ. ի կաթուղիկոսութեան մեծափառ Աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի տէր Յակոբայ, և ի թագաւորութեան Օսմանցւոց սուլթան Մահմատին, որ նստի ի Կոստանդնուպօլիս մեծ քաղաքին։ Արդ՝ խնդրեսցուք [1]) ի Քրիստոսէ, զի բարեխօսութեամբ սրբոց իւրոց ողորմեսցի ամենայն քրիստոնէից և նմա փառք յաւիտեանս ամէն։

ԳԼ. ԽԸ.

Պատմութիւն վասն նահատակութեան Աւետիս անուամբ Քրիստոնհին։

Այր ոմն ազգաւ Հայ և հաւատովն քրիստոնեայ, որում անունն էր Աւետիս, և էր յերկրէն Ոստանայ, և վասն կարեաց աղքատութեան իւրեանց ամենայն ընտանեօք իւրեանց, ելեալ գնացին յերկիրն Բարմայ, որ այժմ ասի Ախբակ, և բնակեցան ի գիւղն Բաբլասան։ Եւ այրս այս Աւետիս վասն մարմնաւոր կարեաց իւրոց յարեցաւ առ քուրդ իշխան ոմն, որում անունն էր Բաքդար աղայ, որ էր իշխան բերդին, որ Լօռիքան կոչեն. և եկաց Աւետիս ի սպասաւորութիւն Բաքդար աղայ իշխանին ամս երկուս։

Եւ եղև զի ոմանք ի ծառայից Բաքդար աղային, որք էին հաւատով մահմետականք և ազգաւ քուրդ, և ծառայակիցք Աւետսի, նախանձեալ ընդ նմա, յաւուր միում կացին առաջի Բաքդար աղային ասելով զԱւետսէ, թէ մեք բազում անգամ լուաք ի դմանէ, զի ասէր դառնամ ի քրիստոնէական հաւատոցս՝ և լինիմ մահմետական հաւատով, կարի ճշդիւ լինէին վրէժխնդիրք. և ստիպէին զպարոնն դարձուցանել զԱւետիսն ի քրիստոսական հաւատոցն։ Իսկ իշխանն Բաքդար աղայ եհարց յԱւետսէն վասն ճշմարտութեան իրացն, և լուաւ պատասխանի թէ, ոչ ուրանամ զքրիստոսական հաւատս իմ, այլ դոքա զուր ասեն ի վերայ իմ զբանդ զայդ։ Վասն որոյ ոչ լուաւ Բաքդար աղայն վկայութեանց իւրոց ծառայիցն, այլ սաստեաց իւրոց ծառայիցն լռել, և ներեաց

---

1) Ոսկ. Չիք. Արդ՝ խնդրեսցուք . . . փառք յաւիտեանս ամէն։

Աւետարանն ասելով, թէպէտ տուք դմա կեալ ի հաւատս իւր. և թէպէտ Բաքդատ ազգին սատանայ չարախօսացն, զի խանգարեսցի քանն, սակայն ոչ խանգարեցաւ, այլ օր յաւուր առաւել ճարակեցաւ քանն մինչև եհաս առ մեծ իշխանն Խոսրով փաշայ։

Եւ էր Խոսրով փաշայ եղբայր Եղիշէի մեծ պարոնին և տէր աշխարհին, և իշխան ի վերայ Բաքդատ ազգին, զոր և վկայքն չար կալեալ զԱւետիսն տարան առաջի Խոսրով փաշային, որ բնակէր ի բերդին՝ որ կոչի Փիղան, և զնոյն վկայութիւնն վկայեցին առաջի նորա։ Եհարց Խոսրով փաշայ զԱւետիսն վասն իրացն ճըշմարտութեան, և նա դաւանեաց զքրիստոսական հաւատն, և Խոսրով փաշայ հրամայեաց ունել զնա ի կալանա. և զինի աւուրց բերեալ առաջի իւր եհարց զնա, և եգիտ հաստատուն ի հաւատս Քրիստոսի, դաւանելով զինքն քրիստոնեայ։ Եւ ասէր ի պատասխանին իւր Թէ. վաճրդ. մարթ է լինել թողուլ զլոյս և գնալ զհետ խաւարի, զի Քրիստոս ինքն լոյս է, ասէնգէս և հաւատան՝ որ առ ինա. իսկ առաջնորդն ձեր՝ զոր մարգարէ ասէք, ինքն պատրիչ է և խաբեայ, և ամենայն բանք իւր սուտ են։ Այնուհետև կամեցան նախ ոգոքական բանիւք և հնարիւք՝ որպէս զնա, զի ասաց Խոսրով փաշայ. ասա՛ քեզ պարոնութիւն և գիւղ, և զդուստր իշխանի, որպէս և դու հաւանիս, և բերեալ զպատուական երիվարն իւր ամենայն ոսկիակազմ սարքովքն և կացոյց առաջի նորա, և ասաց. ընդ ես հանապազ պահելով փառաւոր և մեծապատիւ իշխան ունիմ զքեզ, եթէ հաւանեացիս իմոյ բանիդ, և Աւետիս ոչ հաւանեցաւ։

Ապա կոչեաց Խոսրով փաշայն զառաջնորդս ընդունայն օրինաց իւրեանց հարցանէր ցնոսա Թէ, զինքդ հրամայեն օրէնքն գրոց ձերոց ուրուք ոք սպանանել, որոց պատասխանի արարեալ՝ Թէ ասացեալ բանքն, որ գրեալ գտանի ի հրաւագրի, և հաստատեացի վկայիւք անհնարին է կեալ գմա, եթէ ոչ հաւատայն Մահմետի, և կամ Թէ անպատճառ մեռանիլ։ Եւ առ այս բան նա ի՛նքն սուտ վկայքն եկեալ անդէն առաջի նոցա և ս վկայեցին զառաջինն սուտ վկայութիւնն իւրեանց. և Խոսրով փաշայն բազում անգամ առաջի իւր բերեալ զԱւետիսն և զնոյն բանն հրամայեաց նմա, Թէ ուրացիր զքրիստոնէական հաւատն քո, և ընկալ զմահմետական

հաւատն, և ես զոր բարիս և խոստացեալ եմ առաւելաբար տամ քեզ, և Աւետիս ոչ ուրացաւ զքրիստոսական հաւատն իւր։ Իսկ Խոսրով փաշայն իբրև ետես թէ Աւետիս պինդ կայ ի հաւատս քրիստոսական, և ոչ կամի դառնալ ի նմանէ, վասն որոյ հրամայեաց արձակել ի կապանաց և թողուլ ի կամս իւր՝ կեալ հաւատովն Քրիստոսի։ Իսկ կարդացողք օրինացն Մահմետի մօլլայք և մուդառիսք ժողովեցան առ Խոսրով փաշայն, և ի բանից գրոց իւրեանց խօսէին ընդ նմա թէ, պարտական ես դու բռնութեամբ ածել զնա ի ճշմարիտ հաւատս մեր, և թէ ոչ հաւանեցի սպանանել. և Խոսրով փաշայն թօթափելով զօձիսն իւր ասաց, անպարտ եմ ես յարենէ առնդ այնմիկ, և անմասն յայդմ դատաստանաց, եթէ լսէք բանից իմոց, թողէք զդա, զի անպարտ է. և թէ ոչ թողուք դուք գիտէք։

Իսկ մոլլայք և մուդառիսք ամենեքեան գումարեալք ի վերայ Աւետսին, յափշտակեցին և տարան ի մէջ իւրեանց, և սկսան զարդարել զնա ազնիւ և պատուական հանդերձիւ և անուշահամ կերակրօք և բմպելեօք, և ախորժ բանիւք զուարճացուցանել զնա, և զամենայն խոստացեալն Խոսրով փաշային և կրկնակի տալ նմա խոստացան, և Աւետիս ոչ դարձաւ ի քրիստոսական հաւատոյն։ Այնուհետև իբրև տեսին թէ ոչ դարձաւ, սկսան չարչարել զնա պէս պէս օրինակաւ, և մանաւանդ զի ի պարանոցէն մինչև ցոտսն զամենայն փափուկ տեղիս մարմնոյն ծակոտեցին ծայրիւ սրոյ, յորոյ մարմինն ոչ մնաց ձեռնաչափ տեղի մի անծակ, յորոյ յարենէն ներկեցաւ ամենայն մարմինն և զգեստ անձինն, որ զտեսողաց մարմինսն սոսկացուցանէր։ Իսկ Խոսրով փաշայն միւսանգամ խնդրեաց զաւետիսն, իբրև ածին զնա առաջի նորա, տեսեալ զնա այնպիսի արիւնաթաթաւ մարմնով, սոսկացեալ զարմացաւ, և սաստիկ բարկութեամբ մեղադիր եղև մօլլայիցն. և յայժամ ևս հրամայեաց թողուլ զԱւետիսն կեալ ի հաւատս իւր, իսկ արիւնարբու մօլլայքն ոչ թողին։ Այլ առեալ տարան ի մէջ մէ յդանին արտաքոյ բերդին, և անդ ևս բազում անգամ ստիպեցին զնա ասելով, ուրացիր զքո հաւատն՝ և ընկալ զմեր հաւատն, ապա թէ ոչ հատանեմք զգլուխ քո. և նա ոչ հաւանեցաւ և ոչ ուրացաւ. վասն որոյ սրով հատին զգլուխ երանեալ առն Աւետսի. և ի ժամ

նահատակութեան իւրոյ Աւետիս զերեսն իւր դէմ ընդ արևելս ունէր. և չարեաց արբանեակ մոլլայքն բռնութեամբ դարձուցանէին զդէմս նորա ի կողմն հարաւոյ, և սուրբն ոչ անսաց նոցա, այլ ուղղեաց զդէմս իւր ընդ արևելս, և այնպէս կատարեցաւ ի վերայ քրիստոսական հաւատոյ՝ դաւանելով զՔրիստոս Աստուած ճշմարիտ։

Եւ ի գիշերին յայնմիկ Տէրն Քրիստոս փառաւորեաց զվկայն իւր նշանաւ երկնային լուսոյ, որ էջ ի վերայ նորա, որում եղեն ականատեսք ամենեքեան բնակիչք Փիզանայ բերդին, և որք շուրջ զնովաւ էին, այլ և ինքն Խոսրով փաշայ՝ որ ի բարձրաւանդակէ տան իւրոյ հայեցեալ տեսանէր զսիւնաձև ճառագայթեալ լոյսն ի վերայ նորա. այլ և սպանող մօլլայքն. վասն որոյ սպանող մօլլայք փութացեալ բարձին անտի զմարմինն Աւետսին, և տարան յայլ իմն տեղի ի տան ուրումն պահեցին մինչև լուսացաւ օրն, և ապա կոչեցին զեղբայր Աւետսին, որում անունն էր Թաբառուկ, հրամայեցին նմա բառնալ զմարմին Աւետսին և տանել թաղել։ Որոյ ժողովեալ արս քրիստոնեայս, քահանայս և աշխարհականս՝ բարձեալ զնահատակն տարան ի գիւղն, զոր անուանեն Առակ, և անդ հանգուցին զնա ի դիրս տապանին սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և երգօք հոգևորօք։ Եւ եղև կատարումն նահատակութեան երանելի առնս Աւետսիս ի թուականութեան մերում ՌՃԵ. յամսեանն մարտի Ի. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն։

ԳԼ. ԽԹ.

Յաղագս սմանչելեացն[1]) Աստուծոյ, որ եղեւ ի վերայ առն ումեմն, որ ի ժամ մահուան իւրոյ ուրացաւ:

Ի ժամանակս յետինս՝ յամս թագաւորութեան Պարսից արքային մեծ և առաջին Շահաբասին, ի Նախչուան քաղաքի, որում քաղաքի իշխան էր Մախսուտ սուլթան. եղև սքանչելիքն

---

1) Ոսկ. պատժոյն.

Աստուծոյ ի վերայ առն ումեմն քրիստոնէի, [1]) որոյ զանունն ասէին Ղարաչօրակ։ Եւ էր այրս այս հաւատովն քրիստոնեայ, և քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, բայց էր ինքն ծոյլ և պղերգ յօրինացն Աստուծոյ, և հեռացեալ յամենայն կարգաց և կրօնից քրիստոնէութեան, ոչ երթար ի ժամատեղ և յաղօթս, ոչ խոստովանէր՝ և ոչ հաղորդէր, ոչ խոկայր թէ մահկանացու է և մեռանելոց, ոչ յիշէր զհատուցումն ըստ գործոց, որպէս և պատմեն աստուածային գիրք. այլ էր հեռացեալ յամենայն պատուիրանացն Աստուծոյ, և զամենայն աւուրս կենաց իւրոց շրջէր ի կրպակս և ի շուկայս, ի փողոցս և ի հրապարակս, ի դրունս այլազգեաց և իշխանաց վաճառել ինչս. քանզի արուեստ իւր ստացեալ էր դալալութիւն, որ այլոց ինչս առեալ վաճառէ այլոց, և այսպէս մնաց նա զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց. քանզի ասեն պատմողքն՝ որք ականատեսք են գործոյս թէ, մինչ ի վաթսուն ամն եհաս նա, աւելի և կամ պակաս։

Եւ եղև զի հիւանդացաւ այրս այս Ղարաչօրակ զհիւանդութիւն մահու, և կոչեցին առ նա քահանայ՝ որ խոստովանեցոյց զնա, բայց վասն զի գիտէր քահանայն զանուղղայ վարս նորա և զմոլար կենցաղավարութիւն նորա. և յաղագս փրկութեան հոգւոյ նորա ասէ ցնա քահանայն. եղբայր դու ինքնին գիտես զկեանս քո՝ զի ծոյլ և պղերգ անցուցեր, և ոչ երբէք յիշեցեր զօրս զայս, թէ մահ կամ դատաստան կայ քո առաջի. արդ՝ եկեալ այսօր եհաս քեզ, խնդրեմ ի քէն լուիցես ինձ, և սակաւ ինչ ապաշխարանք յանձն առցես, որպէս [2]) պահս և աղօթս, և եթէ մեռցիս այսու հիւանդութեամբս, Աստուած ինքն թողութիւն շնորհելոց է քեզ, զի խոնարհեցար կամօք քովք, և զապաշխարութիւն յանձն առեր, նաև վարձս բարեաց ընդունիս դու յԱստուծոյ, ապա եթէ ողջասցիս, և ելցես ի հիւանդութենէ այտի, յայնժամ կատարեսցես զուխտեալ ապաշխարանս քո, և ես հաւատամ յԱստուած, որ վասն այս սակաւ ապաշխարանացս՝ զոր յանձն առնուս, տացէ քեզ Աստուած առողջութիւն կատարեալ, զի ելցես ի հիւանդու-

---

1) Ոսկ. ուրացողի։—2) Նոյն. չիք. որպէս։

թենէգ։ Զայս ամենայն խօսեցաւ ընդ նմա քահանայն զի թերևս զզջացի։

Իսկ նա ոչ միայն ոչ զզջացաւ, այլ և մեծագոյն մեղս և չարիս գործեաց, դժուարեալ և խոժոռեալ ընդ բանս քահանային. քանզի վաղվաղակի կոչեաց առ ինքն զոմանս ի մահմետականաց, և ասացնմա բերել առ ինքն մօլլայ և մուղրի. և իբրև բերին, յայնժամ ձեռամբ նոցա ուրացաւ զՔրիստոս և զհաւատս նորա, և եղև մահմետական հաւատով և դաւանութեամբ. և իբրև զայս գործեաց ողորմելի և թշուառական այրն այն Ղարաչօրակ, ամենեքեան քրիստոնեայք՝ որք էին ի քաղաքին, սուգ անմխիթար զգեցան, ոչ միայն վասն կորստեան նորա, այլ և վասն քրիստոսական հաւատոցս, զոր ծաղր և այպն արարեալ քամահանօք հայհոյէին մահմետականքն. այլ և մահմետականքն ուրախացեալք ի ձայն ցնծութեան հրճուէին, և խայտային վասն ուրանալոյ առնն այնմիկ, վասն զի երևելի ոք էր ուրացողն։ Եւ յետ ուրանալոյ նորա անցին ի վերայ աւուրք չորք՝ մեռաւ ուրացող հիւանդն, և ժողովեալ ամենայն բազմութիւն մահմետականաց քաղաքին, ոչ միայն կարգացողք և հասարակ մարդիկք, այլ և երևելի և անուանի արք և իշխանք, և զարդարեցին զինքեանս ի զէնս և ի զարդս երևելիս և պայծառ հանդերձից, և զդագաղ նորա առաւել պճնազարդեալ պաճուճեցին, և ի պատիւ նորա արտաքս բերին ալամ և բարձրացուցին թուղ աւելի քան զքսան, և բազմաշուք և երևելի փառօք տարան ի դիրս մեռելոյ իւրեանց, թաղեցին զնա և դարձան ի տունս իւրեանց։ [2])

Իսկ արդարադատն Աստուած՝ ոչ խոպառ անտես արար զժողովուրդս իւր, և զհաւատս քրիստոնէութեան, այլ խսկոյն շարժեալ ի նախանձ արար դատաստան և վրէժխնդրութիւն, զի որպէս յետ չորից աւուրց ուրանալոյ իւրոյ. ապա սատակեցաւ Ղարաչօրակ, սոյնպէս և յետ չորից աւուրց թաղման իւրոյ, յաւուր միում ընդ մերձենալ երեկոյին տեսին զՂարաչօրակ ուրացողն, զոր թաղեցին մահմետականքն, զի ելեալ էր ի վհէն՝ յորում թաղեալն էր, մերկ և խայտառակ, և գարշադէմ, և այլագունակ։

---

1) Ոմ. չէ. դարձան ի տունս իւրեանց։

իբրև զշուն կատագի, և զպատանն իւր արկեալ ի վերայ ուսոց իւրոց և գայր ընդ մէջ քաղաքին, ի շուկայն և ի կրպակն շրջէր, և որք տեսանէին զահի հարեալ ահաբեկ լինէին. քանզի ամենեքեան ճանաչէին զնա, և ի զարհուրելի տեսլենէ նորա ամենայն ոք թողեալ զգործս և զխանութս իւրեանց հապճեպ տագնապաւ հազիւ ճողոպրեալք փախչէին ի տեղւոջէն անդառնալի գնացիւք:

Եւ ոմանք յայլազգեացն բանս ինչ արկին ի մէջ հրապարակին, թէ ոչ է սա Ղարաչօրակն, այլ իմն նոր երևեալ ինչ, յայսմ պատճառէ և վասն ստուգելոյ զիրն, միաբանեցան արք տասն և ս աւելի, և դիտեալ նկատեցին զժամն՝ յորում Ղարաչօրակն եկն ի շուկայն, յայնժամ միաբանեալ արքն գնացին ի վիհն՝ յորում եդեալ էր Ղարաչօրակն, տեսին զի ոչ էր անդ, և այսպէս արարին ոչ միանգամ, այլ չորս անգամ, որով առաւել ստուգեցաւ թէ, նա է: Եւ յամենայն աւուր ելանէր ընդ մերձենալ երեկոյին, նոյնպէս[1]) զպատանն ի յուսն արկեալ և գայր ի շուկայն, և մինչ ի լուսանալ առաւօտուն դարձեալ գնայր ի գիրն իւր մտանէր. և յաւուրս եօթն այսպէս առնէր, յորոյ զարհուրելի տեսլենէն սարսեալ սասանեցաւ քաղաքն ամենայն, և ընդ մերձենալ յերեկոյին յորում պահու ժամանէր ժամ գալստեան նորա, թողին ասենեքեան զխանութս և զգործս իւրեանց, և փախչէին ի տունս իւրեանց. այլ և դասք գիշերապահ զինուորացն, որոց հասաս ասեն, նոքա և ս լռեցին ի գիշերի շրջելոյ, քանզի երկնչէին:

Իսկ[2]) մահմետականացն զամօթի հարեալք շառագունեալ, կորագլխեալք, կարկեալք, ապշեալք, յերկիր նայէին. ապա խորհրդականքն ի նոցանէ զկնի եօթն աւուրց եկեալ ի միասին խորհուրդ արարին. քանզի ընտրեցին արս արիասիրտս, և քաջազօրս, և կորովիս աւելի քան զերեսուն և վառեցին զնոսա զրահիւք և պատերազմական զինուք, նետիւք, և աշտէիւք, սուսերօք և այլ զինուք, և պատուիրեցին նոցա սպանանել զՂարաչօրակն և կորուսանել, և պատրաստեալ արքն դէտ ակնկալեալ կային զգուշութեամբ և երկիւղիւ տագնապեալ սպասէին գալստեան ուրացող մեռելոյն: Եւ յերեկոյեան պահուն ի մերձենալ հանապազոր-

---

1) Ոսկ. չէր. Նոյնպէս.—2) Նոյն. և.

դեան ժամուն տեսին զի գայր, և պատրաստեալ արքն ընթացան առաջի նորա զի սպանցեն, իսկ նորա ընդ կրունկն դարձեալ, փախստաւ առեալ և գնացեալ եմուտ ի յորջն, յորմէ ելեալն էր, յորում թաղեցին զնա։ Իսկ զինակիր արանցն հասեալ ի տեղին անդէն խոպխոպեցին զնա սրով, և կտրեցին զգլուխն, տարան յայլ հեռաւոր տեղի և կորուսին. և այսպիսի օրինակաւ բարձաւ չարն ի միջոյ, և ամենայն այլազգիքն սկսան հայհոյել զուրացողն Ղազարոչօրակ, և վկայէին վասն հաւատոյս քրիստոնէութեան ճշմարիտ գոլոյն։ Եւ զայս ամենայն գործեաց սատանայ, զի խախտեսցէ զհաւատս քրիստոնէութեան. բայց սոսկաւ առաւել հաստատեցաւ ճշմարիտ հաւատս քրիստոնէութեան, և բարձրացաւ անուն Տեառնըն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. և ամենայն քրիստոնեայք առաւել հաստատեցան ի վերայ հաւատոյս Քրիստոսի, և գոհութեամբ փառաւորէին զԱստուած վասն յայտնելոյն զճշմարիտն. որով փառաւորի[1]) Աստուած յաւիտեանս յաւիտենից ամէն։

Գլ. Ը.

Յաղագս մասնական հոկիզութեան, որ եղեւ ի Կոստանդնուպոլիս մեծ քաղաքին։

Այսմ հրկիզութեան ոչ էաք մեք ականատեսք, քանզի մեք ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին էաք յայնս աւուրսն, այլ յեղբարց մերոց վարդապետաց պատահեցաւ ոմն անդ ի Կոստանդնուպոլիս լինել,[2]) որոյ անունն յորջորջիւր Ստեփաննոս վարդապետ, տեղեաւ գոլով ի գեղջէն Մեղրւոյ. որ իւրոց կենցաղավարութեանց զիրակութիւն գրեաց առ եղբարս, որք էին Էջմիածին, յորում քարտիսի և Կոստանդնուպոլսի մեծ քաղաքի հրակիզութիւնն էր գրեալ, որում ինքն անդէն էր լեալ ականատես։ Զորոյ զքարտէսն առեալ զնոյն գրեալն նովին շարադրութեամբ արդէն աստ գծագրեցի այսմ պատճառաւ վասն. նախ՝ զի զառ ձեռն պատրաստ գրեալն ոչ իդէպ համարեցայ երկրորդել. և երկրորդ՝ վասն իմոյ բազմակի աշխատանացս, որով ձանձրացեալ եմ. զի արդէն ի մե-

---

1) Ո-ի. չէ. որով փառաւորի Աստուած յաւիտեանս յաւիտենից ամէն։—2) Նոյն. չէ. լինել.

տասան ամն մնաի, որ աշխատիմ ի վերայ այսր պատմագրիս, վասն զի ի հարիւր թուին սկիզբն արարի գրել, և արդ ի հարիւր և ի տասն և մեկ թիւն մնաի, և տակաւին աշխատիմ ի վերայ սորա. և երրորդ՝ զի ծերացեալ եմ և կարի պակասեալ ի զօրութեանց, և մահն եկեալ հանապազօր յանդիման իմոյս աչաց կանգնեալ է, և գիտեմ թէ ես մեռանիմ և այս գիրքս մնայ կիսակատար, կրեալ աշխատանքն իմ ամենայն ընդ վայր կորնչին, զի ոչ ումեք փոյթ է մնանել յաշխատութիւն և ի գրաւ հանեալ կատարել. վասն որոյ փութամ, ճեպիմ, զի թերևս հանից յաւարտ՝ զի մի անկատար մնասցէ, և աշխատանքն իմ կորիցէ: Եւ գրեցելոյն Սահմանոս վարդապետին, զոր ի Կոստանդնուպոլսէ առաքեալ էր, այս է սկիզբն, որ զնոյն շարագրութիւն գրեմ:

«Բայց սակայն յաղագս Բիւզանդիոյ իրագործութեանց և վշտաբերականաց եղելութեանց, անբերելի տառապանաց, և վսեմական դիպուածոց, ոմ կարէ արտայայտել վիպասանութեամբ ի ձեռն ներատուական քարտիսի ըստ նոյն տեսակի. վասն զի աստուածասաստ էր այն բարկութիւն, և սոգտանք մեղանաց ամենայն անձանց ներհակ շարժութեանց: Վասն որոյ ըստ նախախնամութեան էին հասարակական վճիռ առ մի ենթակային, իբր առ ի զգաստութիւն բոլորին, ապա թէ ոչ և զընդհանրականացն շահեսցին պատիժ յերկու կեանս, ըստ տերունական հրամանի և պայմանին, ըստ աւուրց Նոյին գոլ. և ըստ ապագային առ վախճանականաս յաւիտենին. ուստի իրք զարհուրականք, և տեսութիւնք երկիւղալիք, ձայնք սաստկաբեղունք, և ճայթմունք յոգնորակք, աղաղակք բաղմաղանք՝ և տարակոյսք անապառականք: Ա յապէս և ըստ այմ եղանակի արդիս նշանագործեցաւ, որոյ վասն ակարանամ առ այս վիպասանութիւն: Քանզի յամենեսեան Ցուլիոսի ի քսաներորդի և նախկնորդի ըստ Ցունական [1]) տումարի. և ի թուականութեանս Արտաշեան վիճակի, հազարերորդի և հարիւրերորդի և յինսներորդի կալուածի՝ յաւուր շաբաթու, յինսներորդում պահու պատահի իրս չարաբաստութեան, և գործ կսկծալիր յայսմիկ քաղաքի մեծի: Զի ի հիւսիսական կողմանէ քա-

---

1) Ուխ. Հռոմայական:

զաքին մերձ առ ծովու նորին լինի հրաձգութեան դիպուած յոյժ յոյժ անընդհատ երևակայութեամբ ըստ վախճանի նշանի. քանզի սկսեալ ի նորակերտ պալատէն արքայի զառ ի վեր, լայնատարած և բազում միջոցաւ և սահմանաւ առնուլ զբորբոքումն վառման հրայրեցութեան, մինչ ի կամարն ջրաբերական. և անտի ապա դարձեալ լայնանայ և երկայնանայ զառ ի վայր մինչ ի նոյն տեղին ուստի սկսաւն, սաստիկ վօռէասական? հողմոյն նպաստութեամբ: Եւ այսպէս յառաջս երկուս բաժանեալ ճարակմամբ և սպառմամբ հասանէր մինչև ի գագաթ բլրին, ուրանօր ժողովարանք մեծամեծք այլազգեաց կառուցեալք երևէին. առ արտաքին տեսութիւնս պատշաճագործեալք արժանի գոլ[1]) հիացման ըստ նոյն դիտաւորութեան: Եւ անդուստ հապա իսկոյն և կանխագոյն յառաջս երիս բաժանէր, և ըստ իւրաքանչիւրոց ծայրից բաժանելոց փութացեալք լինէին առաջի եդեալս ինքեանց յիրին կատարագործութիւն, ըստ ստիպման և բաղխման յաջողակ հողմոյն. իբր պայմանաւ սահմանաւ և տարազու իմն՝ ըստ բանականացն որակութեան: Քանզի և որպէս գրեցաւն ճախր առեալ երկուց եզերաց հանդերձ առ միջոցաւն համանգամայն ի մի վայր կողոպտէին լրապէս տապալմամբ և ապականութեամբ ամենայն շինուածոց զկառուցմունս.[2]) այսինքն բարձրաբերձ աշտարակաց, և ոսկեզօծ պալատաց, գեղեցկադիր սարավանդակաց, և յոգնածախակերտ ապարանից և տանց: Եւ զի երկուց ծայրից, որպէս ասացաւն, միոյն իջանելովն ի գագաթանէ անտի առ արևելս կոյս. պարառեալ ընդ ծովեզերօքն, և անցանելովն ընդ դրունս Մաքսապետականին, և Աւազակոչականին վախճան առեալ առ տունն վանից: Իսկ ծայրն երկրորդի առ արևմուտս ճեմեալ սաստիկ ըստ իւրոյն զօրութեան, շառաչմամբ և պարփակմամբ ըստ նոյն եղանակի դիմեալ առ աշտարակօքն եօթնակերպեան և դոյզն ինչ բացակայութեամբ միջոցին, առ ծովու ստորակայեալ և անցեալ ընդ դուռն Նորակոչիկ, հանդերձ միջոցական եզերքն զետեղանան առ ծայրն առաջին. այսպէս և ըստ այսմ օրինակի վեցից ուսանց և երից ժամու յամենայն զարդուց իւրոց ունայնացեալ գտաւ

---

1) Ոսկ. չիք. գոլ: — 2) Ա-եր. երեց. չիք. զկառուցմունս:

մայրաքաղաքն երևելի ըստ հողմոյ այլայլականաց պատահմանց, վօռէատականաց և նոտոսաց, փոթորկաց և այլոց բազմաց. մինչ դի զքարինս այրեալ բնաւին յահիւն կացոյց: Եւ արդ՝ անդ էր տեսանել զոտագնապ հասարակաց, զվիշտ բոլորից և զկականումն ընդհանրից, անդ էր տեսանել զբաղխումն կրծից, զաղաղակ բարբառից և զարտօսր աչաց: Անդ էր տեսանել զգալարումն աղեաց, զմորմոք սրտից, և զճիչ ձայնից: Անդ էր տեսանել զանուրաձևութիւն անձանց, զբեկումն միջաց՝ և զթափումն մոաց. զի հուրն սաիպէր, յաւէտ բորբոքեր և զարհուրեցուցանէր, ապարանք վլանէին, որոտմունք լինէին, և ցոլմունք երևէին: Ուստի վարիմամբ տարակուսէին, ռամիկք յուսահատէին և աղքատք վարանէին. վիրաւորք գոչէին, ծնողք սգային, և որդիք դառնապէս լային. վասն զի բարձաւ յոյս նոցա, վերացաւ օգնութիւն յինքեանց, և մերկացան յամենայն ինչից իւրեանց. տի միանգամայն մեկուսացան, ի միմեանց հեռացան՝ և անյայտ եղեն. զի քայքայեցան, փեռէքսեցան և բաժանեցան, հարք յորդւոց, և որդիք ի հարց, մարք ի դստերաց և դստերք ի մարց, բարեկամք ի բարեկամաց, և սիրելիք ի սիրելեաց իւրեանց. անգիւտ լեալ տակաւին ի միմեանց ըստ տէրունական հրամանին: Նա և ճանաչել ոչ կարէին զմեռեալս իւրեանց ի թաղումն դիականց. զի ըստ երից հազարաց ասացին գոլ արանց մեռելոց, ըստ յայտնի տեսութեանց, ըստ զննողաց հոգաբարձութեանց կարգեցելոց: Ուստի տրտմութիւնք, ուստի հեծութիւնք, ուստի խռովութիւնք առաւելապէս ներ տարածեցաւ ընդհանուրս. ըստ գրոյն թէ՝ տարեկանք ձեր ի սուգ դարձցին: Ահա կատարեցաւ այս ամենայն վասն մեղաց մերոց, ի խրատ և ի զգուշութիւն անձանց հաւատացելոց, ի կորուստ և ի կործանումն հակակային ծայրից: Եւ արդ՝ սիրելիք, ոչ անկ վարկանիմ արկանել ընդ ոտիւք զայսպիսի իրագործութիւն. այլ մանաւանդ արժանի առնել պատմութեան՝ ապա թէ ոչ, դուք ոչ լերուք ի սէրն ամենի ամէն: »

ԳԼ. ԾԱ.

Պատմութիւն Օսմանցւոց թագաւորաց. Օսման օղլու կարգն այս է. որ կոյի խոնդիար:

Օսման օղլու կարգն և սկիզբն, որ ելեալ են և բազմացեալ, բազում քաղաքաց և գաւառաց տիրեալ և թագաւորեալ: Հայոց թուին ՈՁԱ. ի յՕսմանճուկ գիւղաքաղաքէն, ոմն Օսման անուն մեծատուն ժողովեալ զիւր նմանիսն և ելեալ պատերազմեցաւ ընդ իւր բոլորի պարոնայսն, և էառ զնոսա. և փոքր փոքր մեծացաւ, և եղև թագաւոր բազում քաղաքաց և գաւառաց: (Յետ վախճանելոյ[1] սուլթան Օսմանին, նստաւ յաթոռն որդի նորա երկրորդն սուլթան Օրխանն: Երրորդն՝ սուլթան Մահմատն: Չորրորդն՝ սուլթան Մուրատն: Հինգերորդն՝ Իլտրում Պայազիտն: Վեցերորդ՝ սուլթան Մուրատն: Եօթներորդ՝ սուլթան Մահմատն: Ութերորդ՝ սուլթան Բայազիտն: Իններորդ՝ սուլթան Սելումն: Տասներորդ՝ սուլթան Սլլէյմանն: Մետասաներորդ՝ սուլթան Սէլիմն: Երկոտասաներորդ՝ սուլթան Մուրատն: Երեքտասաներորդ՝ սուլթան Մահմատն: Չորեքտասաներորդ՝ սուլթան Ահմատ ի Ջհանգիրն ազայ հասակաւ: Մանրամասն ոչ կարեմ պատմել զհանգամանս սոցա. այլ կարճ ի կարճոյ ասացից:) Յորժամ որ Լանկթամուրն եկեալ է, նա Իլտրում Պայազիտն ի Բուրսայ եդեալ աթոռն, որ է թախտն: Յետոյ որդի նորա սուլթան Մուրատն առեալ է զԱտրանայ: Յետոյ սուլթան Մահմատն առեալ Ստամբօլ ի թուին Հայոց ՋԲ. էառ զՔաֆան և զԱղքրման, և զՏրապիզօն. և բազում քաղաքս և գաւառս անցեալ սուլթան Մահմատն: Եւ սուլթան Պայազիտն հասեալ ի սուլթան Սէլիմն. ի թուին ՋԿԳ. սուլթան Սէլիմն յորժամ թագաւորեաց՝ ել բազում զօրօք գնաց ի վերայ Շահիսմայիլին և պատերազմեցաւ ի Չալտրան, և ոչ կարաց առնուլ զնա: Դարձաւ յետ և էառ զԿամախ ՋԿԴ. թուին. ՋԿԵ. թուին էառ զԱմիթ: Եւ յետոյ ՋԿԶ. թուին էառ զՄսր բազում ջանիւ. ՋԿԷ. թուին առին այլազգիքն ի յԱմիթ զմեծ կաթուղիկէն զսուրբն Թէոդորոս ի Հայոց. և արարին իւրեանց աղօ-

---

1) Ոտ չէր. (Յետ վախճանելոյ . . . . . ցվերջ որ ընդ փակագծով.

թանոց. ՋՀ. Թուին մեռաւ սուլթան Սէլիմն, նստաւ սուլթան Սլէյմանն: ՋՁԴ. Թուին սուլթան Սլէյմանն բազում զօրօք եկ և գնաց ի վերայ Շահթահմազին ի Թարվէզ, և ոչ կարաց յաղթել ինա. դարձաւ և էառ զԲաբիլոն, որ է Բաղդատ: Բայց ի ճանապարհին բազում նեղութիւնս կրեաց, քանզի հանդիպեալ եղեն ահագին մեծ գետի մի, որ Թուրքի բառիւ Տօղուզօլում ասի, որ է ինն ճիւղ. և տարեալ բազում մարդ և շատ խազինայ գետն այն: Ուե. Թուին բացին զնոր դուռն Ամթայ, որ Հայի ընդ արևելս, զի առաջին շինօղն չորս դուռն էր բացեալ, և անցեալ էր բազում ժամանակ ի վերայ, յետ ժամանակաց էառ Թուրքի թագաւորն զԱմիթ, եռես որ մէկ դուռն ի մէջ բերդին էր, եկ և մուտն խցեալ զնա որ անուանի Ջրդուռն՝ հրամանաւ թագաւորին: Ը. Թուին նորոգեցաւ յԱմիթ սուրբ Կիրակոս, ՋՂԹ. Թուին սուլթան Սլէյմանն կրկին եկ բազում զօրօք և գնաց ի վերայ Շահթամազին ի Թարվէզ և ոչ կարաց առնուլ, դարձեալ ի վերայ Շամիրամակերտին, որ է Վան և էառ զնա: Ցետոյ մեռաւ սուլթան Սլէյմանն, նստաւ որդի նորա սուլթան Սէլիմն: Ի ՌԺԹ. Թուին սուլթան Սէլիմն բազում զօրս առաքեաց ի վերայ Կիպրոս կղզոյն, երկու ամ պաշարեաց զնա և էառ, բազում քրիստոնեայս կոտորեաց, այս թագաւորս ուխն ամ թագաւորեաց: Ցետոյ որդին նորա թագաւորեաց սուլթան Մուրատն: Ի ՌԻԹ. Թուին նեղայաւ թագաւորն ի Հրէից համարձակութենէն և վերացոյց զփակեղն ի գլխոց Հրէից, և քրիստոնէից ամենայն. ապա ի տեղիս տեղիս կաշառ եառուն և առին հրաման, փակեզ եդին յետ ԺԸ. ամի. ապա ի Կոստանդնուպոլիս և յայլ բազում քաղաք մնացին գտակով: Եւ այս թագաւորս սուլթան Մուրատս առաքեաց բազում զօրս ի վերայ Պարսից աշխարհին և էառ զԹարվէզ և զերևան, զԳանջայ, և զԱրշար, և զԵամախի, մինչ ի դուռն Ալանաց, զոր եդեալ է Ալէքսանդր Մակեդոնացին, Լ. աւուր ճանապարհ զլայնութիւն և զերկայնութիւն տիրեաց աշխարհացն, ԺԵ. ամ հեծելակոխ եղեալ, ի սոլու և ի սրոյ բազումք մեռան, և բազում երկիր աւերեցան, յետոյ սակաւ մի խաղաղութիւն եղև: Ցետ մեռանելոյ սուլթան Մուրատին, նստաւ որդի նորա սուլթան Ահմատն, ի թուին Հայոց ՌԽԴ. և ոչ արար խաղաղութիւն: Ի սորա ժամանակն բազում քաղաք և եր-

կիր աւերեցաւ, զի ոչ կարէր վարել թագաւորութիւն, ծառայքն և պարոնայքն ամենեքեան ապստամբեցան և երես դարձուցին ի ի նմանէ։ Քանզի ինքն միայն ոչ էր իշխանաւոր, յորժամ որ տայր քաղաք մի փաշայի մի, կամ պարոնի մի, յետ Ժ. աւուր կամ Ի. աւուր մայրն կամ քոյրն, կամ իւր կինն, կամ վէզիրն տային այլ փաշայի և առնէին բազում կարմիր դահեկան։ ԶՏիգրանակերտն Ամիթ ի վեց ամիսն՝ ինն փաշայի ետուն, կայր որ փաշայն կուգայր, կայր որ փաշի վաքիլն կուգայր, նոքա որ կուգային, գիտէին որ բանի յետքն փուչ էր, նոքա այլ կու սկսանէին ի կողոպտել և ի թալանել զքաղաքն և զերկիրն։ Զինչ երկարեմ որ գրով ոչ կարեմ, պատմել, ի յԱմիթ աստի և անտի շինութիւն կայր. ապա ի յԱմթոյ կէս աւուր հողէն որ ելնաս, մինչ ի մեծ քաղաքն Ստամբօլ աւերութիւն է, ուր ուրեք գտանի շինութիւն. ի յայս սուլթան Մահմատի ժամանակն ի Զոռում գիւղաքաղաքին յայտնեցաւ եազիչի անուն, և ունէր եղբայր մի Հասան անուն, ոչ ի թագաւորական տոհմէ էր և ոչ ի մեծ աղգէ, այլ գռեհիկ և ոչինչ քան զամենայն մարդիկ, բազում աւերութիւն արար, և հարկապահանջութիւն ձգեաց ի գիւղ և ի քաղաք մինչ ի դուռն Բիւզանդիոյ քաղաքին։ Ժողեցան գանգատաւորք և գնացին առ սուլթան Մահմատն թէ երկիր և քաղաք ամենեքեան աւերեցան ի յոչինչ ումեքէ։ Թագաւորն հրաման արար ժողովեցան ի յԱմիթ քաղաքի ԾՌ. մարդ աւելի և ոչ պակաս, զօրագլխաւն գնացին ի վերայ նորա և ոչ կարացին յաղթել. այլ ինքեանք յաղթեցան։ Ի յՈւրհայ էր խըսարլեալ և զՈւրհայոյ բերդի մեծաւորն ի բերդէն ձգեաց, և տիրեաց բերդին և քաղաքին, և գլուխ քահանայ մի և տանուտէր մի նահատակեաց վասն գանձ ժողովելոյ, և մեծամեծք ի Տաճկաց շատ սպան և շատ վնաս արար Ուրհայ քաղաքին ի պատմել չի գայ, երեք ամ ի վերայ գնացին և յաղթեցան զօրագլխաւն իւրեանց և ոչնչացան։ Յետոյ նեղացաւ թագաւորն և հնարք իմացաւ, առաքեաց բազում գանձս և խիլայս և կոչեաց զնա և անցոյց զմեծ ծովն, և արար զօրագլուխ զօրացն իւր ընդդէմ Ֆռանկին և Մաճառին. այնքան տկարացաւ այս թագաւորս, որ ոչ կարաց յաղթել, այլ հնարք իմացաւ և արար զայս, ինն տարի թագաւորութիւն արար սա. ի սորա ժամանակն խան-

գտրեցաւ Օսման օղլու թագաւորութիւնն։ Ի ՌԾԳ. թուին մեռաւ սուլթան Մահմատն, նստաւ որդին սուլթան Ահմատն Ջհանգիրն տղայ հասակաւ։ Թուին ՌԿԷ. մեռաւ սուլթան Ահմատն և թագաւորեաց եղբայր նորին սուլթան Մուստաֆայն. արարին բեղամայ, կեցեալ չորս ամիս թագաւոր, և հարկիւ նստուցին ի վայր և թագաւորեցուցին զեղբօրորդի նորա զսուլթան Օսման տղայ հասակաւ ԺԴ. ամեայ, և յայսմ ամի թուին ՌՀ. գնաց ի վերայ Լեհաց ի պատերազմ սուլթան Օսմանն հանդերձ Թաթար խանիւն, և դարձան բազում գերեօք, և բեղամայ արարին ամենայն երկիր նորա, ի յայսմ ամի Աստուած էաւ զվրէժ գերեացն ի սուլթան Օսմանէն, յարեան զօրքն ի վերայ իւր և սպանին և թագաւորեցուցին զսուլթան Մուստաֆայն, զհօրեղբայր նորին հանեալ ի յարգելանոցէն։ Աւարտ եղև այսմ պատմութեանս։

Այլ եւս պատմութիւն վասն Օսմանցւոց թագաւորացն։[1])

Ա. Օսման. Բ. Օրհան. Գ. Մուհամատ. Դ. Մուրատ. Ե. Բայազիտ. Զ. Մուրատ. Է. Մուհամատ. Ը. Բայազիտ. Թ. Սէլիմ. Ժ. Սուլէյման. ԺԱ. Սէլիմ Հրէի որդի. ԺԲ. Մուրատ. ԺԳ. Մահմատ. ԺԴ. Ահմատ. ԺԵ. Մուստաֆայ. ԺԶ. Օսման. ԺԷ. այլուի, նոյն Մուստաֆայ. ԺԸ. Մուրատ. ԺԹ. Իբրահիմ. Ի. Մահմատ։

Վասն Օսմանցւոց թագաւորաց թէ ո՞յ են մի զկնի միոյ։

Այսոքիկ են[2] թագաւորք Օսմանցւոց, զոր գիրք աստուածայինք օձ կոչեցին զնոսա, որք յոլով ժամանակաւ յառաջ տիրեցին աշխարհի, և այս է նոցա զարմն մէկն ի մեկէն մինչև ցայսօր ժամանակիս։ Այս է Օսմանցւոց Տաճկաց թագաւորաց սկիզբն և պատճառն որ Օսմանցի կոչեցան։) Ա. Առաջին անունն Օսման որ

---

1) Ոսկ. չիք. սոյն ցուցակ, և կարգ պատմութեան սոյն գլխոյ վեր ի վայր եդեալ է։—2) Նոյն. չիք. Այսոքիկ են թագաւորք . . . ցվերջ որ ընդ փակագծով։

էր ի ձոխս գեղջէն [1]) այր մի շինական հողագործ տաճիկ, որ թողեալ զհողագործութիւնն, և ժամանակ մի գող եղև. և սակաւ սակաւ զօրացաւ, և գնայեալ յարեցաւ ի սուլթան Ալադինն, և առեալ զօրս ինամանէ գնաց էառ զԲուրսայ քաղաքն: Բ. Եւ յետ նորա թագաւորեաց որդի նորա սուլթան Օրհան, և սա էառ Զենկիշէհէրն և երաց, Գ. Եւ յետ նորա թագաւորեաց որդին իւր սուլթան Մուհամատ: Դ. Եւ յետ նորա որդին իւր Մուրատ թագաւորեաց: Ե. Եւ յետ Մուրատին որդին նորա Պայազիտ, որ Իլդրում կոչիւր, զսա Լանկթամուրն յերկաթի զաֆան եդ: Զ. Եւ յետ նորա միւս այլ Մուրատ: Է. Եւ յետ նորա միւս այլ Մուհամմատ, որ էառ զՍտամբօլ քաղաք ի թուականին մերոյ, ՋԲ: Ը. Եւ յետ նորա թագաւորեաց սուլթան Բայազիտ. ի սորա ժամանակն էր Մատթէոս վարդապետն ի Սեաստու վանքն: Թ. Եւ յետ սորա որդին իւր Սէլիմ, որ սահմանեաց զտոլայ ժողովելն: Ժ. Եւ յետ նորա թագաւորեաց որդին իւր Սուլէյման խանդքարն, որքան զաւեննն շատ թագաւորեաց և շուրջ եկն զերկիրս: ԺԱ. Եւ յետ սորա թագաւորեաց որդի իւր միւս այլ Սէլիմ: Զսա ասեն թէ Հրէի որդի էր, քանզի սորա հայրն անզաւակ էր և մայրն ծնաւ աղջիկ մի, և ջհուտ կին մի ծնաւ տղայ և գանձիւք թագուհին հաւանեցոյց զջհուտն և վոխեաց զաղջկին ընդ տղային. և անուանեցին Սէլիմ, այս է սորա պատճառն: ԺԲ. Եւ յետ սորա որդին իւր Մուրատ, որ զսև գդակներն հագոյց քրիստոնէից ազգին: ԺԳ. Եւ յետ սորա որդին իւր միւս այլ Մուհամատ: ԺԴ. Եւ յետ սորա որդին իւր Ահմատ: ԺԵ. Եւ յետ սորա թագաւորեցուցին զիւր եղբայրն զՄուստաֆայն երեք ամիս: Եւ յետ երեք ամսոյն մանղուլ արարին իշխանքն զՄուստաֆայն և թագաւորեցուցին զԱհմատին որդին զՕսմանն: ԺԶ: Եւ յետ չորս տարւոյ ենկիչարիքն սպանեցին զՕսմանն և թագաւորեցուցին միւս անգամ զՄուստաֆայն, որ ասէին թէ, պակասախելք էր, ի թուականիս մերում ՌՀԱ. թագաւորեաց մէկ տարի և վեց ամիս. և վերացուցին և թագաւորեցուցին զՕսմանին որդին զՄուրատն. ի թուին ՌՀԲ: ԺԷ. Ի սորա ժամանակն և ի սոյն ամին կարմիր գդակներն

---

1) Ո-ի· չէ· ի ձոխս գեղջէն·

որք են Ղզըլպաշներն, առին զԲաղդատ։ Այս սուլթան Մուրատիս Հայրն սուլթան Օսմանն հանապազ թագըիր սուրաթ եղեալ շըրջէր ի մէջ քաղաքին Ստամբօլայ, ի դահլիճանէքն և իմէ յիսանէքն, և յայլ տեղիս լսէր և տեսանէր զանկարգութիւնս, և զանիրաւութիւնս եկեղեցոցն, և սպայոցն, և անհնայ կոտորէր զնոսա, զմեծս և զփոքրս. Վասն որոյ միաբանեցան դասք եկեղեցոցն և սպանին զսուլթան Օսման թագաւորն։ Եւ ինձին ժամանակի էր ի յԱրզրում քաղաքին Ապազա փաշայն, յոյժ արի և քաջ պատերազմող և բազմահեծել, սա վասն թագաւորի արեան վրէժխնդրութեան սկսաւ կոտորել զեկեղեցիսն, և յԱրզրումայ սկսեալ յամենայն քաղաքս և ի գաւառս կոտորելով գնաց մինչ ի յԱնկիւրեայ, և յոյժ անհնայ և սաստիկ չարչարանօք սպանանէր մինչև սպառել ամենայն եկեղեցոց. և յԱնկիւրիոյ դարձաւ և եկն դարձեալ յԱրզրում, զբերդն ամրացոյց և նստաւ ի մէջն։ Ա յլ և զկարաւանն՝ որ յարևելից և յարևմտից գային յԱրզրում և գնային, արգել զամենեսեան հնարիւք և խաբէութեամբ մինչ որ բազում կարաւանք ժողովեցան, ապա յաւուր միում զամենեցուն զատացուածսն յափշտակեաց, եթէ նաղտ և եթէ վէճ. և յետոյ ազատամբեցաւ ի թագաւորէն և եղև ջալալի. այլ և կամեցաւ միաբանել ընդ Պարսից, զի զբուէր որդին իւր բաղում զօրօք առաքեաց առ. Շահ Աբաս թագաւորն Պարսից։ Իսկ սուլթան Մուրատ թագաւորն առաքեաց ի վերայ այս Ապազա փաշայիս զիւր վէզիր Խոսրով փաշայն. որ եկեալ էառ զբերդն Արզրումայ. և զԱպազայ փաշայն կալեալ տարաւ ի Ստամբօլ ի Ռէխ. թուին ՌԺԲ. և թագաւորն եղ զԱպազայ փաշայն ի բանտի և յետոյ սպան ի ՌՁԹ. թուին յԱգոստոս ամսոյ։ Ա յս սուլթան Մուրատս առաքեաց զիւր վէզիրն զԽոսրով փաշայն թէ, գնայ ի վերայ Բաղդադայ յառնուլ զնա, և Խոսրով փաշայն գնացեալ եմուտ յերկիրն Պարսից ի կողմն Համադանայ, և եհաս մինչ ի քաղաքն Դարգազին, ձմեռն և ցուրան եհաս ի վերայ, պարձաւ և եկն ի Թօխաթ։ Վասն որոյ թագաւորն սուլթան Մուրատ առաքեաց զՄուրթուզայ փաշայն սպանանել զԽոսրով փաշայն, և նա եկեալ ի Թօխաթ՝ սպան զԽոսրով փաշայն ի ՌԽԹ. թուին։ Ա յս այն սուլթան Մուրատն է և վէզիր Խոսրով փաշայն է, զոր ի Սահակ կաթուղիկոսի ներհակու-

թեան ճառին յիշեալ եմք։ Թուին ՌՁԲ. յՕգոստոս ամսոյ սուլ-
թան Մուրատն սաստիկ եասախ արար թութունին ընդ ամենայն
աշխարհս տէրութեան իւրոյ, զամենայն ղահվայխանէք, որ յամե-
նայն քաղաքս կային, քակեալ աւերեաց և խափանեաց. վասն զի
ի ժամանակին՝ յորում ենկիչարիքն զսուլթան Օսմանն սպանին՝
ի ղահվախանէքն նստեալ սպանման խօսքն խօսէին խմելով զղայ-
վայն և քաշելով զթութունն։ Թուին ՌՁԳ. սուլթան Մուրատն
գնաց ի վերայ Լէհաց ի պատերազմ. և Լեհացիք հնազանդեալ
նմա դարձուցին յինքեանց։ Թուին ՌՁԳ. ի ժամանակս այս սուլ-
թան Մուրատիս ծռազատիկ արարին ազգն Յունաց, յորում ժա-
մանակի էր վէզիր Բայրամ փաշայն, որ էր ինքն յազգէն Յունաց.
Վասն որոյ արար երեսպաշտութիւն ազգին Յունաց, և զազգն
Հայոց՝ թիւր ծանոյց թագաւորին, որոյ վասն բարկացաւ թագա-
ւորն և սպան ի Հայոց մէկ քահանայ և երկու աշխարհական։
Թուին ՌՁԴ. յամսեանն Մարտի ել սուլթան Մուրատն ի Ստամ-
բօլայ, և գնաց ի վերայ Երևանայ ի պատերազմ, յամսեանն Օգոս-
տոսի եհաս անդ, և ունէր ընդ իւր եօթն հարիւր հազար պատե-
րազմող հեծեալ, թող զծառայականս և զբեռնակիրս. և մեծաւ
զօրութեամբ ծեծեաց զբերդն, որ ի մէկ օրն ընդ տիւ և ընդ գի-
շեր վեց հարիւր և այլ աւելի թօփ զարնուին բերդին. վասն որոյ
յինն օրն էառ զբերդն. և զիշխան բերդին՝ զորդին Ամիրգունայ խա-
նին զԹահմազղուլի խանն իւրովք իշխանօքն առաքեաց ի Ստամբօլ,
այնքան պահեաց, որ անդէն մեռան, այս այն Թահմազղուլին է որ
զԷջմիածնայ քարերն առաքեաց յԱսպահան. ապա սուլթան Մու-
րատ զՄուրթուզայ փաշայն ԺԵՌ. քաջ պատերազմող զօրօք եդ
ի մէջ բերդին Երևանայ, և ինքն էանց գնաց մինչ ի Թարվէզ, ձմե-
ռըն և ցուրտն եհաս ի վերայ, այլ և համբաւ եկն ի Ստամբօլայ,
վասն որոյ անտի դարձաւ ի վերայ Վանայ և գնաց ի Ստամբօլ։
Թուին ՌՁԵ. յամսեանն Դեկտեմբերի, ի ժամանակս այս սուլթան
Մուրատիս, թագաւորն Պարսից Շահսէֆի եկեալ պատեաց զբերդն
Երևանայ, և ունէր ընդ իւր զօրս պատերազմողս հարիւր հազար,
թող զբեռնակիրս և զայլս. երեք ամիս նստաւ ի վերայ բերդին, և
բազում ջանիւ և չարչարանօք հազիւ կարաց առնուլ զբերդն, և
ի զօրաց Օսմանցւոց կարի բազում կոտորեաց, և յինքն կալաւ

զաշխարհն ամենայն. և յՕսմանցւոցն երեք փաշայ և այլ նշանաւոր իշխանս ընդ իւր տարաւ յԱսպահան, որք և անդէն մեռան։ Թուին ՌՀԷ. Ապրիլի ԻԸ նոյն սուլթան Մուրատն գնաց ի վերայ Բաղդատայ, և ի Նոյեմբերի Զ եհաս ի Բաղդատ, և ծեծեաց զբերդն հզօր զօրութեամբ ԼԸ օր, և ի Դեկտեմբերի Դ էառ զբերդն. և զզօրսն Պարսից, որ անդ էին, խաչառ կոտորեաց քինախնդրութիւն արարեալ վասն իւրոց զօրացն, զորս կոտորեցին Պարսիկք յԵրեւան, և զփառաւոր իշխանն Պարսից, որ էր ի մէջ բերդին, որում անունն էր Խալաֆ բէկ, բազում իշխանօք առաքեաց ի Ստամբօլ, և անդ մեռան. և յիւրոց իշխանացն կարգեաց իշխան ի Բաղդատ, և զամենայն աշխարհն յանձն արար նմա. ապա դարձաւ ի Բաղդատայ և գնացեալ եմուտ ի Ստամբօլ մեծաւ փառօք ի թուին ՌՀԸ. Ցունիս ամսոյ յերկուսն։ Թուին ՌՀԹ. եղև բարիշութիւն ի մէջ երկուց ազգացն, և թագաւորացն Օսմանցւոց և Պարսից. զի թագաւորն Պարսից Շահաբէզի զերևան էառ, և թագաւորն Օսմանցւոց սուլթան Մուրատն զԲաղդատ էառ, յետ առնլոյ զքաղաքս զայսոսիկ միաբանեցան երկոքին թագաւորքն և արարին բարիշութիւն, պայման եդեալ մինչև ցերեսուն տարի պահել զբարիշութիւնն։ Վասն որոյ ամենայն աշխարհք արևելեայք և արևմտեայք օրհնեն և ողորմի տան երկուց թագաւորացն, զի կեան ի խաղաղութեան. զի նախ քան զբարիշութիւնն ի փախըտեան և ի թաքստեան կային, ի յափշտակութեան և յաւարառութեան, ի գերութեան և ի սպանութեան, ի սով և ի սուր, և մանաւանդ ողորմելի ազգս Հայոց։ Այս սուլթան Մուրատ թագաւորս կարի առաւելաւ արիութեամբ և քաջութեամբ, և սրտեղութեամբ և խելօք և յոյժ հնազանդեցոյց զՕսմանցիսն, որ ի յիշել զանունն սարսէին, զի թագրիր սուրաթ եղեալ հանապազ շրջէր ի մէջ քաղաքաց և ի մէջ բանակի զօրացն և ի մէջ ենկիչարոցն և սպայոցն, և տեսանէր և լսէր զչարութիւնս և զանիրաւութիւնս նոցա. այլ և ի մէջ գառնհիկ շինականաց շրջեալ հարցանէր և տեղեկանայր ի նոցանէ զանիրաւութիւնս և զյափշտակութիւնս փաշաներաց և իշխանաց. և ի վաղուեան աւուրն առաջմայն չարամահ արարեալ սատակէր, և բազում զօրեղ և նշանաւոր փաշայք և իշխանք, և շեխ և զադի և մուֆթի կոտորեաց, և անխնայ

կոտորէր իբրև զոչխար, վասն որոյ ամենեքեանքն սարսեալ դողային ի նմանէ։ Այլ և որ զիւրև շրջակայ ազգք և թագաւորք կային, սարսեալ դողային ի սմանէ. զի որպէս զառիւծ յաղթող և զօրեղ էր ի վերայ ամենեցունց. և այսպէս մեծաւ փառօք և յաղթող զօրութեամբ վարեաց սա զթագաւորութիւնն ի կեանս իւրիսկ ի թուին ՌՁԹ. ի սուրբ Սարգսի շաբաթու հինգշաբաթոջ աւուրքն մեռաւ այս սուլթան Մուրատ թագաւորս և ամենայն աշխարհ կսկծաց ընդ մեռանելն նորա. և մինչ տակաւին յոգւոջ կայր սուլթան Մուրատս՝ էած առաջի իւր զեղբայրն իւր, որում անունն էր սուլթան Իբրահիմ. և կացոյց զնա թագաւոր ի տեղի իւր՝ և ինքն մեռաւ ի նոյնում աւուր։ ԺԸ. Թուին ՌՁԹ. նստաւ թագաւոր սուլթան Իբրահիմն. և ոչ արար գործ ինչ արժանի յիշատակի, ոչ արիութիւն և ոչ ուղղութիւն։ Բայց ի սորա ժամանակն ազգն Օսմանցւոց կազմեցին բազում նաւս և լցին պատերազմող արամբք, և համբաւեցին թէ գնամք ի վերայ Մալթայու կղզւոյն. և խափ տուեալ գնացին ի վերայ Կրիտէ կղզւոյն, որ էր ի ձեռն Վենէտիկցւոց, և դիւրաւ առին զնա, զի բնակիչք կղզւոյն յօժարէին յառնուլն Օսմանցւոց, և առին Օսմանցիք զԿրիտէ կղզին ի Վենէտիկցւոց ի թուին. ՌՂԷ։ Այս սուլթան Իբրահիմն հետևեցաւ զորովայնս և զախտս բուծանել, քանզի խոտորեցաւ յախտս իգամոլութեան կարի առաւել. զի թող զկանայս և զհարճս իւր՝ բոզս և ս պահէր առ ինքն, այլ և զկանայս և զդստերս իշխանաց բռնութեամբ ածեալ կատարէր զկամս իւր յայտնի և համարձակ, վասն որոյ վշտացան ազգ և իշխանքն իւր, և միաբանեալ՝ զորդին նորա, որում անունն էր սուլթան Մահմատ, եդին ի տեղի նորա թագաւոր. և ապա զսուլթան Իբրահիմն սպանին ի թուին ՌՂԷ։ ԺԹ. Թուին ՌՂԷ. Յուլիս ամսոյ ԻԷ նստաւ սուլթան Մահմատ թագաւոր, և ոչ արար գործ ինչ յիշելոյ արժանի, զի տկար է զօրութեամբ այլ և մարմնով, նաև հասակաւ տղայ, և հազիւ թէ զաշխարհ տէրութեան իւրոյ նուաճեալ պահէ, և այնպէս կայ մինչև ցայսօր, յորում է թուականն մեր ՌՃԺԱ. և ապագայն Տեառն Աստուծոյ է գիտելի. որում փառք յաւիտեանս ամէն։

Այլ եւս բան վասն Օսմանցւոց թագաւորաց:[1])

Տաճկաց թագաւորութիւնն։ Օսմանն որ առաջին եղեւ թագաւոր մեր[2]) թուականին ՈՂԱ. նստաւ, ԾԸ ամ թագաւորութիւն արար, եւ յիւրեանց թուականին ՈԼԹ. նստաւ, Կ ամ թագաւորութիւն արար։

Օրխանն՝ մեր թուականին ՁԽԹ. նստաւ, ԻԹ ամ թագաւորութիւն արար. եւ յիւրեանց թուականին ՈՂԹ. նստաւ, Լ ամ թագաւորութիւն արար։

Մուրատն՝ մեր թուականին ՁՀԸ. նստաւ, ԾԸ ամ թագաւորութիւն արար եւ յիւրեանց թուականին ՁԻԹ. նստաւ, Կ ամ թագաւորութիւն արար։

Պայազիտն՝ մեր թուականին ՊԼԶ. նստաւ, ԾԸ ամ թագաւորութիւն արար, եւ յիւրեանց թուականին ՁՀԹ. նստաւ, ԺԴ ամ թագաւորութիւն արար։

Մահմետ՝ մեր թուականին ՊԾ. նստաւ, ԺԹ ամ թագաւորութիւն արար. եւ յիւրեանց թուականին ՊԳ. նստաւ Ի ամ թագաւորութիւն արար։

Մուրատն՝ մեր թուականին ՊԿԹ. նստաւ, ԻԹ ամ թագաւորութիւն արար, եւ յիւրեանց թուականին ՊԻԳ. նստաւ, Լ ամ թագաւորութիւն արար։

Մահմեան՝ մեր թուականին ՊՂԸ. նստաւ, ԼԱ ամ թագաւորութիւն արար. եւ յիւրեանց թուականին ՊԾԳ. նստաւ, ԼԲ ամ թագաւորութիւն արար։

Պայազիտն՝ մեր թուականին ՋԻԹ. նստաւ, ԼԱ ամ թագաւորութիւն արար եւ յիւրեանց թուականին ՊՁԵ. նստաւ, ԼԲ ամ թագաւորութիւն արար։

Սէլիմն՝ մեր թուականին ՋԿ. նստաւ, Թ ամ թագաւորութիւն արար. եւ յիւրեանց թուականին ՋԺԷ. նստաւ, Թ ամ թագաւորութիւն արար։

Սուլէյմանն՝ մեր թուականին ՋԿԹ. նստաւ, ԽԶ ամ թագաւորութիւն արար. եւ յիւրեանց թուականին ՋԻԶ. նստաւ, ԽԷ ամ թագաւորութիւն արար։

---

1) Ոսկ. չէք. սոյն ամբողջ հատուած։ —2) Թուականք առանց ի նախդրի եդեալ են յերկոսին օրինակսն եւս։

Սէլիմն՝ մեր թուականին ՌԺԵ. նստաւ, Թ ամ թագաւորութիւն արար. և յիւրեանց թուականին ՋՀԳ. նստաւ, Թ ամ թագաւորութիւն արար։

Մուրատն՝ մեր թուականին ՌԻԴ. նստաւ, Ի ամ թագաւորութիւն արար. և յիւրեանց թուականին ՋՁԲ. նստաւ ԻԱ ամ թագաւորութիւն արար։

Մահմետն՝ մեր թուականին ՌԽԴ. նստաւ, Ժ ամ թագաւորութիւն արար. և յիւրեանց թուականին և ՌԳ. նստաւ Ժ ամ թագաւորութիւն արար։

Ահմատն՝ մեր թուականին ՌԾԴ. նստաւ, ԺԳ ամ թագաւորութիւն արար, և յիւրեանց թուականին ՌԺԳ. նստաւ, ԺԳ ամ թագաւորութիւն արար։

Մուստաֆայն՝ մեր թուականին ՌԿԷ. նստաւ, Գ ամիս թագաւորութիւն արար. և յիւրեանց թուականին ՌԻԷ. նստաւ, Գ ամիս թագաւորութիւն արար։

Օսմանն՝ իւնոյն թուին նստաւ, մեր և նոյա հաշուովն Դ ամ թագաւորութիւն արար։

Դարձեալ նոյն Մուստաֆայն մեր թուականին ՌՀԱ. նստաւ. և յիւրեանց թուականին ՌԼԱ։

Եւ դարձեալ այս ստոյգ։ ՈՂԲ. թուականին մերում Օսմանն նստաւ. և ՇԸ ամ թագաւորեաց։

ՋԾ. թուին Օրխանն նստաւ. ԻԹ ամ թագաւորեաց։

ՋՀԹ. թուին Մուրատն նստաւ. և ՇԸ ամ թագաւորեաց։

ՊԼԷ. թուին Պայազիտն նստաւ. ԺԴ ամ թագաւորեաց։

ՊԾԱ. թուին Մահմետ նստաւ. ԺԹ ամ թագաւորեաց։

ՊՀ. թուին Մուրատն նստաւ. ԻԹ ամ թագաւորեաց։

ՊՂԹ. թուին Մահմետ նստաւ. ԼԱ ամ թագաւորեաց։

ՋԼ. թուին Պայազիտն նստաւ, ԼԱ ամ թագաւորեաց։

ՋԿԱ. թուին Սէլիմ նստաւ. Թ ամ թագաւորեաց։

ՋՀ. թուին Սուլէյմանն նստաւ. Խե ամ թագաւորեաց։

ՌԺԵ. թուին Սէլիմ նստաւ Թ ամ թագաւորեաց։

ՌԻԴ. թուին Մուրատ նստաւ. Ի ամ թագաւորեաց։

ՌԽԴ. թուին Մահմետ նստաւ, Ժ ամ թագաւորեաց։

ՌԾԴ. թուին Ահմատ նստաւ, ԺԳ ամ թագաւորեաց,

ՌԿԷ. Թուին Մուստաֆայ նստաւ. Ի ամիս Թագաւորեաց։
ՌԿԷ. Թուին Օսման նստաւ Դ ամ Թագաւորեաց։
ՌՀԱ. Թուին դարձեալ նոյն Մուստաֆայ նստաւ։

Այլ եւս քան եւ կարգ Օսմանցւոց թագաւորացն։

ՊԼԲ. Թագաւորեաց Օսման յազգէ Տաճկաց, ամն ՎԸ որոյ անուամբն Օսմանլու կոչեցան։

ՁՎ. Մեռաւ սուլթան Օսմանն և Թագաւորեաց Օրխանն որդի նորա ամն ԻԹ։ ՁԿԱ. Էառ սուլթան Օրխանն զԱտրանայ։ ՁՀԹ. Թագաւորեաց Մուրատ ամն ՎԹ։

ՁՀԹ. [1]) Թագաւորեաց Մուրատ ամն ՎԸ։
ՊԼԷ. Թագաւորեաց Պայազիտ ամն ԻԴ։
ՊԼԸ. [2]) Թագաւորեաց Պայազիտ ամն ԻԸ։
ՊՎԱ. Մեռաւ Պայազիտն և Թագաւորեաց Մահմետ որդի նորա ամն ԻԹ։
ՊՎԱ. Թագաւորեաց Մահմետ ամն ԻԹ։
ՊՀ. Թագաւորեաց Մուրատ ամն ԻԹ։
ՊՀԲ. [3]) Թագաւորեաց Մուրատ ամն ԻԹ։
ՊՂԹ. Թագաւորեաց Մահմետ ամն ԼԱ։
ՋԲ. Էառ սուլթան Մահմետն զԲիւզանդիայ։
ՋԼ. Մեռաւ սուլթան Մահմետն, և Թագաւորեաց Պայազիտ որդի նորա։
ՋԼ. Թագաւորեաց Պայազիտ ամն ԼԱ։
ՋԿԱ. Թագաւորեաց Սէլիմ ամն Թ։
ՋԿԱ. Սէլիմն սպան զհայրն իւր զսուլթան Պայազիտն և ինքն Թագաւորեաց ամն Թ։ Եւ եղև խռովութիւն ի մէջ երկու եղբարցն սուլթան Սէլիմին և Ահմատին, և եղև սուլթան Ահմատ որդին Մուրատն Սօֆի։

---

1) Ո-յ. չէ։ ՁՀԹ. Թագաւորեաց Մուրատ ամն ՎԸ։—2) Նոյն. չէ։ ՊԼԸ. Թագաւորեաց Պայազիտ ամն ԻԸ։—3) Նոյն. չէ։ ՊՀԲ. Թագաւորեաց Մուրատ ամն ԻԹ։

ՋԿԱ. 1) Եղև խռովութիւն ի մէջ որդւոցն սուլթան Պայազիտին. և թագաւորեաց Սէլիմ փոքր որդի նորա։

ՋԿԲ. 2) Սէլիմն սպան զՀայրն իւր զսուլթան Պայազիտ և ինքն թագաւորեաց։

ՋԿԲ. առաւ սուլթան Ահմատն որդւովք և դստերօք իւրովք և փախստական եղեն զօրք նորա։

ՋԿԲ. սուլթան Սէլիմն կոտորեաց զղօրս Շահիսմայիլին։

ՋԿԳ. կամ ՋԿԴ. սուլթան Սէլիմն գնաց ի վերայ Շահիսմայիլին, և պատերազմեցան ի Չալդրան, և ոչ կարաց առնուլ զնա։

ՋԿԴ. Էառ սուլթան Սէլիմն զԿամախ։

ՋԿԵ. Էառ զԱմիթ. ՋԿԶ. Էառ զՄարբ. ՋԿԶ. Էառ զՇամ և զՄարբ։

ՋԿԸ. չարացաւ Սէլիմն և արար զառաջին տղայ ժողովն ի քրիստոնէից։

ՋՀ. մեռաւ Սէլիմն, և թագաւորեաց Սուլէյման որդի նորա ամն Ժե։

ՋՀ. 3) մեռաւ սուլթան Սէլիմն և թագաւորեաց Սուլէյման որդի նորա։

ՋՀԵ. գնաց սուլթան Սուլէյման ի Պուտունի թախտն Ընկռուզաց և Էառ զնա։

ՋՀԷ. 4) գնաց սուլթան Սուլէյմանն ի Պուտուն յաթոռն Ընկռուզաց և Էառ զնա։

ՋՁԴ. Էառ սուլթան Սուլէյման զԲաղդատ։

ՋՁԵ. 5) Էառ սուլթան Սուլէյման զԲաղդատ։

ՋՂԲ. Մաղաքիայ վարդապետն Դերջնցի գնաց առ սուլթան Սուլէյմանն, և վերացոյց զտղայ ժողովելն, հրամանաւ նորին ի Դերջնայ և ի Բաբերդու։

---

1) Ո-ի. չէ. ՋԿԱ. եղև խռովութիւն . . . Սէլիմ փոքր որդի Նորա։—2) Նդ. չէ. ՋԿԲ. Սէլիմն սպան . . . և ինքն թագաւորեաց։ 3) Ո-ի. չէ. ՋՀ. մեռաւ սուլթան Սէլիմն և թագաւորեաց Սուլէյման որդի նորա։—4) Նդ. չէ. ՋՀԷ. գնաց . . . և Էառ զնա։— 5) Նդ. չէ. ՋՁԵ. Էառ սուլթան Սուլէյման զԲաղդատ։

ՌԺԵ. գնաց սուլթան Սալէյմանն ի վերայ Փէջայ և անդ մեռաւ ի Սէյիթվար։

ՌԺԵ. մեռաւ սուլթան Սալէյմանն և թագաւորեաց Սէլիմ որդի նորա ամս Թ։

ՌԺԵ. 1) թագաւորեաց Սէլիմ։

ՌԺԶ. թագաւորեաց սուլթան Սէլիմն։

ՌԻԴ. մեռաւ սուլթան Սէլիմն, և թագաւորեաց Մուրատ որդի նորա ամս Ի։

ՌԽԴ. Յունվարի Զ. մեռաւ սուլթան Մուրատն, և թագաւորեաց Մահմետ որդի նորա, Յունվարի ԻԲ. ամս ԺԲ. սա էառ երկու բերդ ի Մաճարէն։

ՌԽԴ. Դեկտեմբերի Լ.Ա. մեռաւ սուլթան Մուրատ, և թագաւորեաց Մահմետ որդի նորա Յունվարի ԺԷ։

ՌԽԴ. 2) մեռաւ սուլթան Մուրատն և թագաւորեաց որդի նորա ամս Թ։

ՌԾԴ. մեռաւ Մահմետ, և թագաւորեաց Ահմատ որդի նորա ամս ԺԴ։

ՌԿԷ. առաքեաց սուլթան Ահմատն զԹաթար խանն և զԽալիլ փաշայն ի վերայ Շահաբասին, և ոչ կարացին առնուլ զնա, այլ և աւերեալ զԹաւրէզ և զշրջակայս նորա՝ դարձան յետս։ Եւ յայսմ ամի մեռաւ սուլթան Ահմատն և թագաւորեաց Մուստաֆայ եղբայր նորա Նոյեմբերի ԺԹ. օրն Զորեքշաբաթի. յամիսս երեք։ Եւ ի սոյն ամի ընկեցին իշխանքն զսուլթան Մուստաֆայն, և թագաւորեցուցին զՕսմանն զորդի սուլթան Ահմատին, Փետրվարի ԺԶ. օրն երկուշաբաթի, որ թագաւորեաց ամն Դ։

ՌԿԷ. թագաւորեաց Մուստաֆայ ամիսս երեք. և ի սոյն ամի թագաւորեաց Օսմանն ամն Դ. տասներեք ամայ, Փետրվարի ԺԶ. օրն երկուշաբաթի։

ՌՀԱ. սպանաւ սուլթան Օսմանն ի զօրայ իւրոյ, և հանեալ ի բանտէն զսուլթան Մուստաֆայն զեղբայր սուլթան Ահմատին, վերստին թագաւորեցուցին Մայիսի ԺԲ։

---

1) Ալ. չէ. ՌԺԶ. թագաւորեաց Սէլիմ։—2) Այս. չէ. ՌԽԴ. մեռաւ սուլթան Մուրատն . . . ամս Թ։

ՌՀԲ. ընկեցին զսուրբն Մուստաֆայն և թագաւորեցուցին զսուրբն Մուրատն յՕգոստոս ԼԱ. յաւուր կիւրակէի։

ԳԼ. ԾԱ.

Ազգաբանութիւն Պարսից թագաւորացն։

Սկիզբն Ընխաձին է, որ էր իշխան Արտաւիլու, որոյ որդի է Ընխ-Հայդար. այս Հայդարս էառ իւր կին զքոյր Եաղուբ թագաւորին Թարխիզոյ, որ էր Թոռն Ջահընշահ թագաւորին. և ի Ընխ-Հայդարէն և ի քուերէն Եաղուբ թագաւորին ծնանի որդի և անուանի Իսմայէլ։ Այս Հայդարս և իւր կինն խորհին սպանանել զեղբայր զնաղուբ թագաւորն, զի ինքեանք առցեն զթագաւորութիւնն, և սիրոյ պատճառանօք կոչեն զնաղուբ թագաւորն ի ճաշ, և տան ուտել նմա զդեղեալ կերակուրն. և յետ ուտելոյն զգայ թէ դեղեալ է կերակուրն, և բռնութեամբ նոցունց էս ոսոյ ուտել ի կերակրէն։ Եւ սոքա երիքեանս մեռանին ի մէջասին Եաղուբ թագաւորն և քոյրն իւր և Ընխ-Հայդարն, և սպա անտէրանայ աշխարհն և լինին խռովութիւնք և պատերազմունք. և զՄանուչին Իսմայէլ փախուցանեն ի կղզին Աբեամոր և անդ մնանի և հասանէ յարքունս Հասակի. յայնժամ առեալ զնա ազգականսոյ իւրոյ բերեալ յայտնեն ամենեցունց, թէ սա է երկուց կողմանց ժառանգն, քանզի որդի է Ընխ-Հայդարին, և քուէր որդի Եաղուբ թագաւորին։ Վասն որոյ ամենեքեան հաւանեալ կացուցանեն զնա թագաւոր ի տեղի Եաղուբ թագաւորին. և այս Իսմայէլս ծնանի զՆահթահմազն, և նա՝ զերկրորդ Նահիսմայէլն, և զՆահխուսրաքանաէն. զկնի Նահթահմազին թագաւորէ երկրորդ Նահիսմայէլն, և զկնի այս Իսմայելին՝ Նահխուսրաքանաէն։ Զկնի սորա թագաւորէ որդի սորա առաջին Նահաբասն. զկնի սորա թագաւորէ թոռն սորա Նահսեֆի. զկնի սորա թագաւորէ որդի սորա երկրորդ Նահաբասն։ (եւ 1) ի ՌՃԺԵ. թուին մերոյ յամենայնն Սեպտեմբերի Ժ. միւսաւ այս երկրորդ Նահաբասն, և ինոյն թուին և ինոյնսոյ

1) ՈԻԽ.) չէ. եւ յՌԾԺԵ. թուին մերոյ . . . յվերջ ը ընդ ետ-ւսեծ-վ։

ամսեանն, եղին ի տեղի նորա թագաւոր զնորին որդին զՇահսէֆին, ըստ անուան իւրոյ պապոյն, վասն որոյ զստ անուանեմք երկրորդ Շահսէֆի։ [1]) Եւ յետ նստելոյ Շահսէֆոյս թագաւոր ինքս հանապազ ցաւագար կայր, այլ և շրջակայ թշնամիք ասպատակեցին յերկիր սորա, վասն որոյ հմայոցք ասացեալ են, օրն և ժամն, յորում՝ նստեալ էր թագաւոր՝ ոչ է լեալ օր բախտաւոր. վասն որոյ հմայելով ընտրեցին օր բաղտաւոր և վերստին եղին յաթոռ, և փոխեցին զանունն և անուանեցին Շահ-Սուլէյման, և այժմ Շահ-Սուլէյման ասեն սմա։)

---

1) Ա-ետ. երեց. պակասի աստի ցվերջ.

ԱՆՈՒԱՆՔ ԱԿԱՆՑ

Հայերէն.	Արապերէն.	Թուրքերէն.	Փարսերէն.	Ֆրանգերէն.	Եթրայերէն.
Կայծ, Եաղութ ԺԶ. գոյն ունի, կարմիրն Գ. գոյն. լուրջն Գ. գոյն. դեղին Գ. գոյն. սպիտակն Գ. գոյն. բայց կայծագոյնն լաւ է, կարկեհան ասեն.		Եաղութ քարբուկ	Եաղութ	Բուբինի	Ռուբէն
Սարդիոն դեղին լինի և սեւագոյն կարմիր	Դեղին սէլյան [1])		Պիճայի	Տպազիօ	
Տպազիոն բացագոյն կարմիր	Բավաղ սէյլան, բաց կամրագոյն	Պիճատի և տպազիօ			
Զմրուխտ ֆրանկի սյիտի կանաչագոյն	Զմրուտ			Ծըմըռալօ	
Շափիւղայ ծիրանգոյն	Ճապայաղում			Ամեթովս	Կրկէհան
Յասպիս դեղնագոյն կանաչ	Զապարճատ			Յիասպ	Յիասպիսէ
Լիգրիոն ԺԲ. գոյն, սպիտակն լաւ է	Ալմաս			Տիոմանթօ	
Ակատ բազում գոյն է սեւն լաւ է	Յայնըլհըր				

1) Սէյլան ասելն ի Հնդուստան մէկ քաղաքի անուն է.

Հայերէն.	Արտաքերէն.	Թուրքերէն.	Փարսերէն.	Ֆռանգերէն.	Բրայեցերէն
Ամէթիուստոս ալգոյնը լաւ է	լալ			Պալաշխ	
Ոսկեքար խորու դեղին և սաֆը լաւ է	Թիլիա և կամ դեղին եաղութ			Սաֆիր	
Բիւրեղ սպիտակ և սաֆն լաւ է	Պըլօր	Նաճաֆ			
Գոճաղմ	Լազուարտ որէ լաճուարտ				

ԳԼ. ԾԳ.

Վասն անուանց եւ որպիսութեանց պատուական ականց:

Կայծ, որ է եաղութն, խասիաթն [1]) այն է, որ թէ մարդ իբերանն առնու զծարաւն կտրէ, և թէ զոսկին հալես և զեաղութն ի մէջ հալած ոսկւոյն ձգես. նա չի այրիր և գոյնն չի աւերիր և ոչ պայծառութիւնն, այլ և ասացեալ են. թէ ով որ ի հետն պահէ՝ նա մօտ ի մարդիկ ընդունելի լինի, և զարկուածի լաւ է:

Սարդիոնն, որ է սէյլանն, արիւն որ երթայ յինքենէ. ի քթէն կամ յայլ տեղեաց, որ երկաթի կամ քարի եարայ չլինի. նա զսէյլանն ի հետն պահելն զարիւն կտրէ, և ի կրակ չի այրիր որպէս զեաղութն՝ որպէս որ ի կրակն մտանէ՝ նոյնպէս ելանէ, և ոչ գոյնն աւերի և ոչ ճիլան: Նոյնպէս և դեղին սէյլանն, որ է թիլայ և պիճատի և տպազիօն ասեն:

Զմրութին ըղսյիտին, թէ որ օձին դէմ բռնես, նա տեսանելուն պէս օձին աչացն ջուր կու իջանէ՝ և կուրանայ օձն, և բազումք են վկայած այս բանիս փորձելով բազում անգամ, և թէ զահվարանաւ ի վերայ սմաղի քարի լաւ լոսես և յաչքն քաշես՝ զաչաց լոյսն աւելցնէ. և թէ զմրուխթն ի մատն լինի կամ ի հետն, նա վնասակար թունաւորք չմերձենան ի նա. այլ և սեաւ հազ ասեն, որ այլ ի յայն հազալուն մարդ չի ազատիլ՝ և արիւն ձգելոյ, փորցաւութեան լաւ է, փորձած է:

Յասպիս, որ է զապարճատ կանաչ դեղնագոյն է սակաւ մի, խասիաթն այն է, որ ի յինքն շատ հայիլն զաչաց լոյսն աւելցնէ, և կամ թէ սղկեն ի յաչքն քաշեն զաչաց բորն տանի՝ և ճուտամ զահմաթին լաւ է:

Լիգրոն՝ որ է ալմազ, որ հին և նոր լինի, հինն լաւ է՝ և զամենայն քար ուտէ՝ և կտրէ՝ և ոչ մաշի. և եաղութի և սէյլանի պէս ոչ կրանայ ի կրակն, որպէս մտանէ՝ նոյնպէս ելանէ ի կրակէն. և թէ կտրտեն զինքն, թէ մեծ կտրի թէ փոքր, նա եռանկիւնի կտոր լինի, կամ քառանկիւնի, կամ վեց անկիւնի. և սէրթիզ փէրթիզ. այսինքն գլուխն սուր և թևն սուր. և արճճով կտրի,

---

1) Ռուկ. բարքն.

զի նոսրացնեն զարճիճն և դնեն զալմաստն ի մէջ արճճին, և ըլլեն[1]) և դնեն ի վերայ երկաթի օսրին, և երկաթի կռանով հարեն ի վերայ արճճին որ ալմաստն ի մէջն է, կոտորի ալմաստն և մնայ ի մէջ արճճին, և չի սփռիլ այսինքն տաղլմիշ լինիլ. այսինքն արճճի գիջութիւնն զինքն ժողով կու պահէ. յետոյ բանան զարճիճն և հանեն զկոտորեալ ալմաստն և ի բան տանին. և թէ արճիճ չի գտանի, նա դնեն ի մէջ մեղրէ մոմի, և տասն երկու տակ թղթով ըլլեն և հարեն կռանով ի բլած թղթին վերայ, ուր է ալմաստն. ի մէջն կարատի ալմաստն, ձգեն զթուղթն մոմովն ի մէջ եռացեալ ջրոյն, հալի մոմն և թուղթն յերեսն ելանէ. և մնայ կարած ալմաստն ի ջրոյ տակն. յետոյ հանեն և ծեծեն ի պողպատ ալմաստի հաւանն և ի բան տանին. զի այս լոսած ալմաստովն զմեծագին ալմաստն թրաշ կու անեն հագագներն. և ի հետ պահելն ուրախութիւն բերէ: Այլ և ասացեալ են ի խասիաթի գիրքն թէ, երկու պատերազմողի՝ որ կողմն որ աւելակշիռ ալմաստ լինի, այն կողմն յաղթող լինի, և զստոյգն Աստուած գիտէ. և թէ կինն՝ որ ի ծնունդն յամենայ, զալմաստ քարն ի բազուկն կապեն արձակի Աստուծով: Եւ զայս գործս ունի անդամանդեայ քարն, որ ի ձախ ձեռն բունէ ծնող կինն. և բազում անգամ փորձեալ են զայս:

Ակատն՝ որ է յայնըլհըր. խասիաթն զինչ որ ի յեազութն խասիաթ կայ ամենն յակատն կայ. զի ի հետ վերցնողն նակբէթ[2]) գոդութիւն և քոր և այլ այսպիսիք չի լինիր. մալն և շնորհքն չի պակասիր. և մօտ ի մարդիկ ինքն և խօսքն ընդունելի լինի՝ և խելաց շահ ունի. և թէ որչափ գինի խմէ նա խելքն զինքն չի թողուր, ասեր են. և ես չեմ հաւատար, զի գինին առիւծի կաթն է, ով որ ըմպէ ագահութեամբ, ի փառաց, ի խելաց, և յապրանաց թափի:

Ամէթիօստոս՝ որ է լալն. խասիաթն այն է, որ թէ ի բերանդ առնուս նա զծարաւն առնի, որպէս եազութն ունի զայս. և ի յուրախ արար մաջունն թէ ծեծեն և խառնեն նա սրտին ուրա-

---

1) Ոսկ. պատատեն. — 2) Նոյն. գարշ.

խութիւն, և զհոգն և զցնորքն տանի ի սրտէն. և յաչաց դեղերն խառնեն, նա աչաց լուսոյն լաւ է՝ սրատես առնէ։

Ոսկէ քարն՝ որ է թիլայ. խասիաթն այն է, որ թէ բարակ շորով փաթաթես և կայծ դնես ի վերայ՝ չի այրիր շորն. և ով ոք որ ի հետն վերցնէ գիշերավախ և յերազոյ անհոգ կենայ և ի չար պատահմանէ ազատի Աստուծով։

Բիւրեղն՝ որ է պիլօրն, խասիաթն այն է՝ թէ որ ծեծեն և հին խոց լինի ցանեն ի վերայ՝ ողջանայ. և թէ զակռան սրբեն՝ ակռին զժանկն տանի. և ի հետ պահելն վատերազ և գիշերախաբ չի լինի. և ներկուի կարմիր, և կանաչ, և դեղին՝ և զամենայն գոյն ընդունի. և ի կրակն կրանայ՝ և չի դադարիր, և կրացեալն յաչաց դեղերն մտանէ։

Գոճազմն՝ որ է լազուարդ, երկնից գունովն՝ է կապոյտ, և լաւն այն է՝ որ տամարոտ և սպիտակ չլինի, և ի կրակն զգոյնն չփոխէ՝ և ոսկի նօղտանէր ունենայ, և թէ ի թեղապի ջուրն ձգես զլազուարտն նա նոյն ժամն սպիտակի և լինի որպէս զձիւն. և ի ֆռանկն մազպուլ է. և մեծ մեծ կտոր լինի. և հազար դրամ կտոր տեսի. և վեց հարիւր դրամն ի Ռ.Ճ. թուին ծախուեցաւ ի Հալապ՝ տասն և հինգ ռիալ. և յառաջմէ քառասուն ռիալ էր ծախուեր. յՕզբէկէն կուգայ։

Մարգարիտն յայտնի է՝ և երկու ցեղ է. մէկ ցեղն փուրթզալ, և մէկ ցեղն հարմուզի. և հարմուզի մարգարիտին, շիրին ասեն. լինի և դիւր և փայլուն և ծակն փոքր, այդ է մարգարտին լաւն, բոլոր հարմուզին, այսինքն շիրին. և փուրթզալն դուր չի լինիր և փայլուն չէ՝ որպէս զշիրինին. և փուրզթալն զշիրին մարգարտին ռուպ գինն աժէ, այրի ի կրակն և կրանայ։

Մարջան՝ որ հայերէն բուստ ասեն, լաւն խոր ու կարմիրն է. և լինի բաց կարմիր, և լինի սպիտակ, և ծառի պէս ի ծովն բուսանի. և փայտի պէս ցեցկերուի, և որդնոտի, և ծակծակի. և թէ ի թթուն ձգեն՝ սպիտակի. և ի կրակն կրանայ և սպիտակի։

Յեամանի՝ լաւն սէալին է, այսինքն որ թափանցնի, խոր ու կարմիր է՝ և միջակ կարմիր, և բաց կարմիր լինի, և քառասուն դրամէն աւել մարդ չէ տեսեալ. և ասեն թէ տուն փլելոյ կամ պատ անկանելոյ լաւ է, որ չէ տեսեալ յեամանի հագնողն ի տան

ներքևն կամ պատ ներքև մնացեալ. և մօտ Օսմանցիք և Պարսիկք և յամենայն Ռուսիք մախպուլ է այս քարս, զի զանուն գրեն ի վերայ և ի մատանին դնեն. բայց լինի սպիտակ գոյն՝ և դեղին, և մայի այլ լինի. բայց խոր ու կարմիրն՝ որ միագոյն լինի և առանց տամարի՝ այն լաւ է. և մասնու քարն՝ որ լաւ լինի երկու ռեալ կամ երեք արժէ:

Աղեղն կարմիր լինի՝ բայց կարմիր, և ալ լինի. լաւն մէկ գոյն լինի և առանց տամարի, գինն յեամենուն ռուպլ գինն արժէ:

Օձի քարն չորս ցեղ է՝ սև և դեղին և կարմրագոյն է և այլ գոյներ. լինի որ բոլոր բոլոր վարդ լինի, և լինի որ նօզտայ լինի, և լինի որ երկայն և նաղաշ լինի, և ամենայն ցեղն ի յօձու խորխ կու նմանի, և ամենայն ցեղ օձու քար թէ որ ի դուր քարի վերայ քացախ կամ լիմունի ջուր դնես, և դայս քարն ի վերայ քացխին դնես և երկու քար լինին օձու քարն, զէտ [1]) կենդանիք շարժին՝ և գան ոզջունեն զմիմեանս և հեռանան ի միմեանց. և խասիաթն այն է, որ թէ օձ որ թունէ զմարդ նա ի վերայ լեռանին սրբեն, պուտ մի խմչնեն և սրբեն ի վերայ թոյնին. նա ինոյն օրն ազատի Աստուծով. և Հնդիկքն խիստ խիստ կու խնդրեն դայս քարս, և գնով առնուն, և իւրեանց թագաւորն ի թագն և ի մատն դայս քարս կու դնէ, և մէկ մնխալն երկու ոսկի արժէ:

Եւ է քար մի, որ օձի քար ասեն, և թուրքերէն խարելիազ աղչասի ասեն, բոլոր և սպիտակ լինի, ի ատտաքի ջընսէն է, մէկ երեսն դուպայ է և մէկէլ երեսն դուր. և ի դուր երեսն ունի մարդուրայ բարակ սև թել, և է այսպէս ֎ խասիաթն նորա այն է, որ թէ ուտպ, որ է սէգմազով ի վերայ օձիկ ցաւոյն կարմիր տեղին դնես, նա կպի ի վերայ կարմիր տեղին, և ուրն օր չի փրթիր ի վերայէն մինչև որ ոզջանայ Աստուծով:

Եասր՝ որ է գոյնն կանաչ փէրփէրի գոյն, և կայ ի յինքն կարմիր կէտեր շատ, և մօտ Պուանկն մախպուլ է, և սինդ է իբանելն, և շատ է, ամեն տեղ կայ:

Խամահի՝ որ է երկաթ չինի. որ է սանկհասիտ՝ և Հայերէն սոուն քար ասեն, և ծերանի գոյն է ամենն. և երբ որ ի լեռանն

---

1) Ռուսն. որպէս:

սրբես նա կարմիր ելնէ, և կայ որ ալ ելնէ սրբածն, և կայ որ մօռի լինի, որ է ծիրանին, և դեղին ելնէ, և սպիտակ ելնէ, բայց կարմիրն՝ որ ի սրբածէն ելնէ, ուռուցի լաւ է, թէ վարդի ջրով ի լեսանն սրբես և զսրբածն ի վերայ ամենայն ցեղ ուռուցին սրբես, նա օգտէ Աստուծով:

Ճզահ՝ որ թուրք պապաղօրի ասէ յամեն գուներուն շաղկապեալ է յինքն և յԵամանու երկրէն ելանէ. և ի ֆռանկն մախպուլ է և մեծ մեծ լինի՝ և չոր է և պինդ:

Մղնադիս՝ թուրքերէն մղլատուզ՝ հայերէն անդամանդ՝ սևագոյն է, և յայտնի է, թէ որ ի հետն պահեն նա ջղացաւին լաւ է. և այլ զբևեռն ցուցիչին զխաղիչն այսով առնեն. և թուրք դպլայ նումայի ասէ՝ որ է հարաւացոյց. և զերկաթն յինքն քաշէ և անշարժ հոգի են ասացեալ այսոր, և թէ որ մէկ գիշեր դնես զայս քարս և զթուրն կամ զդանակն ի մէկ տեղ, նա վաղիւն այն թուրն և դանակն զերկաթն ի յինքն կու քաշէ, և արժան է ամեն տեղ:

Ցեաշմ, ամեն լեզուաւ յեաշմ ասեն՝ լաւն սպիտակ թղթի գոյն է, և այլ ցածն պաղլամին՝ և ախմարաց փերփերի գոյնն՝ և ձիթապտղի գոյն՝ և այլ ցածն սևն՝ և տամարոտն ամէն գոյն լաւ չէ. և լինի, որ երեք հազար դրամ և այլ աւելի լինի մէկ կտորն. և մօտ թուրքն մախպուլ է՝ և սպիտակն ի Պարսիկն մախպուլ է. և սպիտակին խաթայի ասեն, ի յաշխարհու Հնդկաց երկրէն գայ. և ասեն թէ կայծակի լաւ է՝ որ տեղ որ լինի կայծակ չի ընկներ. սպիտակին սաֆն՝ որ հարիւր դրամ լինի, չորս ռեալ արժէ. և այլքն ցած գին արժեն:

Նիլում. յարապի՝ ֆըհամ ասեն. լաւն սաֆի է, լուրջ գոյն ունի՝ և ի թափանձնի՝ և ի լուրջ եաղութ նմանի. բայց ջուրն չի խաղալ զերդ եաղութ. և մեծ երկու և երեք մսխալ այլ կուլինի՝ և արժան է:

Սլէյմանի՝ որ է տակ տակ. մէկ տակն սպիտակ և մէկ տակն սև. և մաւին և սպիտակն լաւ է. և խիստ պինդ է ի բանիլն. և մօտ ի ֆռանկ պատուական է այս քարս:

Սեպաճ. է սև քար և թեթև և խիստ խորու, սև է գոյնն, և թէ ի ջուրն ձգես նա ի ջրին երեսն ելնէ. և իւր խասիաթն այն է՝ որ թէ ի փոքր տղեկան աչաց դեմն կախեն ի օրանն, նա զփոքր

աղեկան լուրջ աչքն սևացնէ. փորձած է՝ և հայիլն ի յայս քարս զաչաց լոյսն աւելցնէ։

Տէհնէ ի Ֆռանկի, որ արապի աբհնէճ ասեն, թէ քացխով կամ լիմոնի ջրով ի վերայ ջօհարդար դանկին սրբես՝ նա ոսկեգոյն կամ արծաթի գոյն ելնէ ի դանակն, ինքն քար է կանաչ և ֆսթուղի գոյն նօղդա մի կանաչ, և ոսկեգոյն որ ելանէ սրբածն՝ լաւ այն է, և ի աչաց դեղերն կումտանէ, մէկ մսխալն երեք ռեալ, և չորս ռեալ արժէ՝ և ի կրակն չեմ փորձեր։

Փիրուզայ, երեք ցեղ է՝ իսհաղի, նշապուրի, և շպապէճի, լաւն սաֆն է՝ որ առանց տամարի լինի, և գունով իսհաղինէ, և այլ բացագոյն նշապուրին է, և շպապեքին սպիտակագոյն, շուտ ծերանայ և կանաչի. ասացեր են վասն փիրուզային՝ թէ ով որ ի մատն հագնի՝ ի դրամէ պակասութիւնն չքաշէ. և խօսքն ընդունելի լինի, և չէ պարտ հագնողին որ անպատեհ խօսք խօսի, և մտածէ, թէ փիրուզայ եմ հագել, խօսքս ընդունելի է, և կու այրի ի կրակն. և իսհաղին՝ որ թէ միջակ բակլայի չափ լինի, յիսուն ռեալ արժէ, և նշապուրին կէս գին արժէ, և շպապեքին երկու դրամ արծաթ արժէ։

Մղնագիս ֆզայ՝ որ է արծաթի քաշօղ, որ զարծաթն ի յինքն քաշէ. թէ հանց որ ոսկւոյ և երկաթի և պղնձի և այլ խարդուք որ ի մէկ տեղ լինի, նա այս քարս զարծաթն կմբռնէ որպէս մըղլագուղն, զերկաթն, և ժանկահարի գոյն է այս քարս. և թափանցնի, և սուղ է, և Հապաշու երկրէն կուգայ. ապա Հնդիկքն խիստ կուզեն զայս, և ասեն մղնագիս ֆզայ, որ է արծաթի անդամանգ, և զարծաթն քաշէ յինքն որպէս զագահ մարդ, որ միշտ արծաթասէր և արծաթ քարշօղ է։

Զայս բանքս, որք վասն ականց են՝ զոր ահաւասիկ գրեցաք, այժմու ժամանակին ժամանեալ ոմն քահանայ Սարգիս անուամբ ի մերս ազգէ, հմուտ և տեղեակ բանից գրոց, որ բնակեալ էր ի քաղաքն Բերիայ՝ որ այժմ ասի Հալապ։ Եւ էր կարի վարժ ի լեզուն արապի, և Օսմանցւոյ և Ֆռանկին. այլ և ծանօթ Հոռոմի լեզուին և Զհտի լեզուին. և էր ինքն արուեստիւ ակնագործ՝ որ զպատուական ակունս հարթէ և շինէ. այլ և գնօղ և վաճառօղ սոցին. և եղև ի գնալն մեր յԵրուսաղէմ՝ յորժամ հասաք ի Հա-

լաս՝ պատահեցաք այս Սարգիս քահանային, որ ի կարգս գրուցաց հանապազ խօսէր ընդ մեզ զորպիսութենէ ականց՝ և բանք նորա իբր զհաւասարի թուելով ի միտս մեր. աղաչեցաք զնա թէ զայդոսիկ՝ զոր բանիւ ասես, գրով շարադրեալ տուր մեզ վասն օրինակի, և նա վասն մերոյ խնդրոյ գրեալ եա, և մեք վասն հասարակաց օգտի ի մէջ այս պատմագրքիս շարակարգեալ գրեցաք: Նախ՝ զի մեր է խնդրեալ. և երկրորդ՝ զի նորագիւտ է բանս. և ի ձէնջ պատահող՝ այդ խնդրեմք, նախ՝ մի առնել մեզ ժամահանս, և երկրորդ՝ ասել Աստուած ողորմի Տէր Սարգսին այնմ՝, և մեզ. ասեմք և մեք՝ և ձեզ ամէն:

Իսկ որք զկնի գրեալ բանքս են՝ որ վասն ականց, յառաջ ժամանակաց կայր օրինակն, զայն և ս ի սոյն կարգ դասեալ գրեցաք վասն օգտի ընթերցողաց, ի փառս Աստուծոյ:

ԳԼ. ՂԴ.

Ա յս ՚ի գիրս յօհաւնենուց. որ կամ ՚ի վերայ աշխատի՝ չ՚ի յոր տեղաց հասյ կու չինին՝ նախ ու առաւին պատասխան:

Ս լմաստան, տան և երկու ազգք են. յերկուց տեղայց կու գլանէ, զատիմին ի Զուլումաթէն է: Ասացին թէ Աղէքսանդրը գնաց ի Զուլումաթէն ի լեռան մի տակ հասաւ, յանկարծ ձիոյն նալն գլզաւ, հարցաւ թէ զի՞նչ լինի այս, խնամատուքն, որք կային ի հետն՝ ասացին թէ ալմաստ է, յերկնից յօղէն հասյ լինի. Աճամն խուգայի կասէ զորա. ասացին Աղէքսանդրի՝ թէ այս լեռան յետևն աւազուտ դաշտ է, ամէնն ալմաստ է և անմարդաբնակ է, և թռչնոց ի զատ այլ իրք չկայ ի հոն, Աղէքսանդր ուզեց ի յայն ալմաստէն. ասացին թէ հեծեալքն թող ի լեռան գլուխն գնեն՝ և ի լեռան գլուխն անասնոց լաշ ձգեն. նա ի հոն մեծ թռչունք կան, ալմաստն կու կպնայ ի լաշերն, կառնուն թռչունքըն ու կելնեն լեռան գլուխն նստեն ուտեն, նա հեծեալքն երթան թռուցանեն՝ ինչ որ կպէր է ի լաշերն, ամէն ի հոն կու մնայ, և այնպէս արարին որչափ կարացին. այն ալմաստն խիստ զիմաթով է, և այլ մարդ ի հոն չէ գնացեր, և այժմու ս ժամանակիս ինչ որ

հին ալմաստ կայ, յայն ալմաստէն է: Ի Հնդկաց երկիրն կասեն թէ խիստ դիմաթ ունի, ապա ի ամէն աշխարհ դիմաթ չունի մօտ ի ջուհարիք. կրակէն կու ելնայ քան զնորն աղէկ է, ու վեց թարկ է յոր կողմն շրջես երեք թարկ կու երևնայ, ջօհարիքն ասացին թէ քան զտասն և մէկ զէրատն ի վեր չի լինիր, շատ սուտ է, քսան և երեսուն էլ կու լինի՝ չեն տեսեր ջօհարիքն հին ալմաստ: Ապա նոր ալմաստն ի Կուճրաթ, ի Տաքան, ի Քալբարկայ, ի մէջ Մահուռոյ Տէլեպեճանայ, Կարուճանի, Փօռայ կելնայ, երեսուն ու քառասուն դիրաթ կելնայ, կու փորէն քանց խոր, ու տամար ունի, ի մէջ տամարին կու լինի՝ կու հանեն լուանան, ի հողի միջեն կու ելնայ, եօթ ըռանկ կու լինի՝ հինգ ցորենն մէկ մանճալի կասեն, կու ելնայ նաբաթի, զէ յթի, ֆստղի, պիլօրի, դեղին, կարմիր, սև, քանց ամէն աղէկ նաբաթին է, ու պիլօրին, յետև նորա՝ զէ յթին, ֆստղին, այլ պաղիքն քան զէսոնք չեն, ալմաստին դիրաթն հինգ ցորեն է՝ ճօհարներուն թագաւորն ալմաստն է, երկու դիրաթ նաբաթի կամ պիլօրի աղէկ ջրով որ լաքա չի լինի ի Քալպարկայ, երկու ֆլօրի առնուլ կու լինի. ու ֆռանկին քառասուն ֆլօրի ծախել կու լինի. թէ մուշտարի լինայ՝ այլ աւելի. թրաշէն ելնու ծակելն, զատ ի ֆրանկն էլ մարդ չի գիտնար: Թրաշ եղածն՝ չորս դիրաթն տասն հազար օթմանի ծախել կու պիտի: ֆրանկն ի Հալապ կարչի ճոհարներու թագաւորն է ալմաստն, ամա առանց թրաշի իրք մի չէ, էնոր համար որ ի քարերն խառնակ շատ կելնայ. հազի թրաշ չեղնայ մալում չի լինար, թէ խասիաթն հարցանես՝ նա մարդ որ ըռանկն մաստանայ լինի, նա ալմաստն տանի, ու թագաւորաց քաղցր երևնայ, ու խօսքն զապուլ լինի, ի չարէ չվախենայ, փորցաւութիւն չքաշէ՝ կամ քեր չի ժաժի. մոռացկոտ չլինի, ասյիմ կենայ, թէ ուզեն որ մանրեն ի վերայ սալի ու տան մարդոյ, մահադեղ է:

Եաղութի դիրաթն չորս ցորեան է, եաղութն յերկու իրաց հասլ կու լինի. զադիմի ի սէ յլան հասլ կու լինի, կղզի մի է Դ. ֆարսանք լայնքն է, ԴՃ. ֆարսանք երկայնքն է, այն լեռանն Սալանդիր տաղի կասեն: Ադամ ի յայն լեռանն՝ կասեն ի դրախտէն իջաւ, ասեն այն շնորհիւն եաղութն ելաւ, յայն լեռնեն ի զատ այլ տեղ չի լինիր. հանց իմացիր որ չորս գոյն ունի, կարմիր ու լուրջ դեղին ու սպիտակ. Կարմիրն եօթն գոյն է, ծովագոյն, նռնագոյն,

արդաւանի, տաւրտի, խըմրի, քացխի գոյն, պալխի։ Ու լուրջն հինգ գոյն է. գերինից գոյն է, լեզգի կանանչ կուզարկէ, նախ գեղինն չորս գոյն է՝ մոմի, թուրնճի, յերդի, պլօրի, այսոնք շատ հասլ կու լինի, ապա դիմաթ չունին, է նոր որ գեռ խամէ. ծովագոյն կարմիրն թամամ՝ այսոն ջրով որ ի. դիրաթ լինի, ԲՈ. ֆլօրի արժէ. գատ ի Սէյլանայ մագանէն այլ տեղ չկայ, և ոչ ի Խորոսան, եաղութի լուրջ գոյն թաւուտի ունի ու Օսմանի ի Հնդստան դիմաթ ունի. գերայ Հնդկիքն թագպանոի գլուխն կապեն. ու գեղինն ի Երվան գին ունի, ուշակի խիստ աղեկ է, ու գեղնի ճանաչելն դժար է. գէրայ ֆռանկն զպըլորն կու ներկէ, որ եաղութէն չի ճանչուէր, աղէկ մարդ պիտի որ ճանչնայ. հանց իմացիր յայնըլհըր իւր ջընս եաղութ հասլ կու լինի, ու թիրմիլ կանաչ կարմիր հասլ կու լինի, կասեն թէ զապրաճաթին այլ յիւրմէն հասըլ կու լինի. այն տեղն՝ որ եաղութն հասլ կու լինի, ջրոտ տեղ մի է. մարդիկ քանց խոր կու փորէն, աւազուտ տեղ մի է, կու լուանան, կահ կահ քար կու ելնայ՝ որ կանաչ ու ապիտակ թէլերես, տամար կու լինի փայլուն իմացիր այն հուր. Ա. մարդ զունար կանաչ ջրով, որ ամէն գէհ շրջեն հանց կասես որ ամէն գէհայ ջուր կու կաթէ, նորա գինն Գ. ֆլօրի է, միւլի ու սէյլանի մատանէն հասլ կու լինի, դիմաթ չունի, Ծ. ֆլօրին ի յԱրապստան գին ունի։ Ապա եաղութի նոր մագանն մօտ ի Պանտարն Պանկալայի ծովեզերն հասլ կու լինի, Պանկաւ կու ասեն ճգիրայ մի է, եաղութն որ աղէկ ջրովն կանաչ գոյն ու նուռան գոյն, ի յայն ճգերայն հասլ կու լինի, մանրուր է ըրքնակի որ քարպիկ կակուղ է, ի կրակէ ի դուրս չի ելնար, սէյլանն քանց այն այլ աղեկ է, մօտ ի ֆռանկն պինգն ու կակուղն մէկ է, համան լաւ ռանկ թող լինի, դիմաթ ունի, գեաղութն ջրով ու նուռան գոյն կուգեն, ի կակուղն չեն հայիր։

Լալն՝ իմացիր որ յառաջ ժամանակն լալ չկայր, թագաւոր մի Զէմշէտ անուն՝ ինորա ժամանակն ժաժք եղաւ, որ շատ մարդիկ մեռան, մօտ ի Պալաշխանէ բարձր լեառն մի կայր, ի ժաժքէն պատառեցաւ այն լեառն՝ Աստուծոյ սքանչելեօքն լալն ի հոն երևեցաւ, այս աղէկ լալերս որք կան ի մարդիկ ի մօտ, ի յայն լեռնէն այլ տեղ չկայ այնոր պէս, որ ամեն Գ. տարի ապա մէկ անգամ ի դուրս կու գայ. ապա լալն եօթն գոյն ունի, սաֆուռի, ռամանի, ախա-

շի, յունանի, խմրի, աղրապի, պասալի, գիտացիր, որ ԺԱ. զիրաթ թամամ այար լինի, նա Խ. ֆլորի արժէ, ապա թէ Գ. կամ Դ. զիրաթ թամամ այար այս վառան լինի, փաք զիրաթն Ե. ֆլօրի արժէ, ըռամանին ու աթաշին ի դորա կէս գին արժէ, ու պասալին էլ: Գիտացիր, որ լալի խասիաթն տաք ու չոր է, ասացած են իմաստունքն՝ թէ ով որ ի հետն լալ պահէ, ամեն մարախլի աղէկ է, միջացաւի լաւ է, մարդկանց աչքին աղէկ երևնայ, վատ երազ չտեսնու, աղայոց հետ պահելն չէ լաւ, դիւաց այլ աղէկ է, ի մաջուն խառնեն ուրախ առնէ, երեսի գոյնն կարմիր լինի, մատայ բանայ:

Զմրուխտն, երեք ցորենն մէկ ըռթլ է, ըռթլոյ կու ծախուի, իմացիր որ յառաջ ՌՇ. տարի, յերկու բան է հասլ լինէր, և իւր մատանն Մսրա մօտն է, էն զմրուխտի գինն ՇԺԶ. ըռիթլ լինի ֆլօրի է, ապա այս զմրուխտս որ ի մարդկանց ձեռն է, ի Ֆռանգստան հասլ կու լինի, այլ տեղ չկայ. Գ. գոյն է, ըռզիանի, ռեհանի, բանջարի, ռեհանին ու բանջարին աւելի գին չունին. ապա ըռզիանին մէկ մթղալն ի Հնդստան ԲՃ. ֆլօրի գին ունի, ռամանին այլւի այն գինն է: Հանց ասացին թէ զմրուխտի թապիաթն պաղ է և չոր, և այլք ասացին թէ աղէկ է, ով ոք ի հետն պահէ աչաց ցաւ չտեսանէ, լոյսն աւելնայ, երկարաժամանակ լինի, հաւկուր չլինի: Ասացին թէ զմրուխտն փանիզահրն քանց ամեն զահր է, մարդոյ որ զահր տուած լինի, Բ. զիրաթ ռամանի ուղտի կաթնով տան, նա ազատուի Աստուծով, քրտունքն ի դուրս ձգէ՝ և թէ վիշապ օձ տեսնու, ի դիմաց բռնէ, աչքերն պատառի, կարիճ կամ օձ խայթէ, վարդեջրով հմնեն ի վերայ քսեն ողջանայ, ցնորք չքաշէ կամ հոգայ:

Իմացիր որ Մարգարիտն Գ. բանէ ի դուրս չէ, ի պահրի զատիֆ հասլ եղաւ. ճզրայ մէլ կայ Ղեսիմալաքան մօտ, ի զատիֆ լաւ մարգարիտն ի յայն ճզիրայն է, մէկ այլ Դահթեռեհ՝ մօտ ի Պանկալայ Քապուլ, մանշուր է ի հոն շատ հասլ կու լինի, ապա մէկ մթղալ կամ կէս մթղալ պակաս կու գտնուի, ապա մանր շատ կու գտնուի, մէկ այլ ի Մսրայ մօտն Կայշաման ծով կայ, բոլորն բանտարներ ունի, շատ կու բերեն. իմացիր որ դորա ջանավարն քանց հաւ է, ու սերմն քանց ձկան կու ձգէ ի ծովն, սադաֆն ի նորա

սերմանէն հասլ կու լինի, երբ անձրև գայ, ի Մայիս ամիսն լինի, ելնան ի ծովու երես, տաքնան ու գոյանան, և գիշերն երթան ի ծով, մինչ ի Խ. օրն հանց առնեն, ապա գոյանան, խացակն ու դեղինն ի տարէն եղան սկէն է, գիտացիր, որ Ը. դիրաթ զումաշ լինի՝ արժէ Զ. Ֆլօրի, թէ մէկ մթզալ լինի սպիտակ քաֆուրի, ՌՇ. ֆլօրի արժէ, չորս դիրաթն Կ. արժէ, Բ. դիրաթ սպիտակ քաֆուրին Խ. արժէ, դեղին գոյնն մոմին գոյնն գին չունի, թէ հարցանեն այս ծանրութեան մարգարիտն ինչ աժէ, հարի չտեսնուս գին չդնես, խասիաթն սուր է ու թաց է, շաւքօռին աղէկ է՝ աչից եռալուն, թէ ալաջայ լինի մարդ, սղկեն ու քացախով քսեն ողջանայ Աստուծով։

Իմացիր՝ որ փերուզայն, ի Դ. իրաց դուրս չէ, իւր մադանն ի Նշաւուր է, աղէկն ու դիմաթովն ի հոն կու լինի։ Բ. մադանն ի Խոճանտէ, այն էլ հանց որ Ե. ֆլօրին պակաս չի լինիր։ Գ. քանն ի Քիրման ի գեղն Շահպւաքէ քանց առաջինքն չեն արմուխ ամեն Դ. քանն ի սպիր է դիմաթ չունի՝ քանց նշաւուր այլ աղէկ չկայ. աղէկ սաֆին՝ Ի. դիրաթն ԴՃ. ֆլօրի արժէ. ու սաֆի աղէկն մէկ դիրաթն մէկ ֆլօրի արժէ, ապա զաւալն ի մշկէն է, ի թացէն, ի կըրակէն, ի քաւուրէն թէ պահեն, իւր գոյն չի երթայր. ջօհարջիք ասացին թէ քանց ամեն քարէր աղէկ է, շատ խասիաթ ունի, ով որ հետ պահէ խշմն թագաւորաց չտեսնու, վազվնէքն ի նա հայի, հոգ չի քաշէ, աչաց ցաւի աղէկ է, ժամանակ երկայն՝ պարաքաթի, մալի, վատ երազ չի տեսնու։

Փանզահր ի հետ պահելն շնորհաւոր է, մաթօլի հայաթ կասեն, որ շաբաթն վեց դիրաթ հարնէ ի վերայ քարին ուտէ իւր ժամանակն ՃԻ. տարի լինի, ցաւ չտեսնու. ով ուտէ կամ ի հետ պահէ սրտով լինի, վատ աչք չբանի, օձ կամ՝ իժ չխայթէ, ուտողն վարդի ջրով հարնէ ուտէ էլմով՝ յակռան չի հասնի, զարար է, թէ ասես ուստի՞ հասլ կու լինի. նա լեռն մի կայ Շիրազայ մօտն՝ Շապան քար կասեն, այն լեռանն որձ եզան կու լինի, մեծ կոտոշներ ունի, այլ խոտ չի ուտէր՝ Շապան քար կասեն այն խոտէն ի զատ այլ խոտ չի ուտէր, այն ունի զփանզահրն ի փորն, Խաս մոմիայն այլ յայն լեռն կու լինի, խոր ու ձոր մի կայ յայն քարերուն կու կաթէ, տարին Ռ. մսխալ անճախ հասլ կու լինի, խաս-

իաթն այն է՝ որ ի բարձր տեղաց անկեալ լինի ու խորտ, նա կէս մսխալ խմցնեն ողջ լինի։ Այն տեղն թագաւորական է, ՃՀ. ղօչէն ապա մէկ ղօչ հասլ կու լինի, այն որ ունի, լաղար է ու մեծ կօտօշներ ունի, և ի մէջ ճրորվին կու լինի ու կակուղ է, երբ ի բերան դնեն քար կու դառնայ, թէ Ժ. մսղալ լինի ԲՃ. ֆլօրի արժէ, և թէ երկու կամ երեք մսղալ լինի ԺԵ. ֆլօրի արժէ։ Շատ կան որ ամալի կանեն, կամիս որ գիտնաս՝ հարէ ի վերայ քարի, թէ սպիտակ ելնայ՝ ամալի է. թէ այլ գոյն ելնայ՝ նա հաւան է։ Փանզահրի տեղն առ նա վէտաճրիպան կրով քսէ ի ձեռնդ, դեղինն աղէկ է, կրակն թէ ծուխ եղաւ, ի տեղն իրք չմնաց, աղէկ է, թէ հող մնաց վատ է։

Այլ եւս բան վասն Փանզահարին:

Հաջար ըլթէս՝ որ է Փանզահրն և հայք թունադեղ ասեն, և ասոր բնութիւնն զաւագ թրիաքի բնութիւնն ունի, և կերպն նման է կաղնւոյ պտղի, և երկայնուկ և բոլոր լինի մէկ մէկի ներքև տակվի տակ է, մէջն որպէս կուտ է և գոյնն այս քարիս հողի գոյն է, և ի սևութիւն զարնէ և քիչ ի կարմրութիւն, լաւն այն է յորժամ կաթնով ի վերայ քարին քսեն կարմրագոյն լինի, և այն որ լաւ չէ երբ որ տրորեն գոյնն կանաչ կու լինի, և զինքն ի վայրի քոշի փորն կու գտնուն, ի Շիրվանու դեհն կու լինի. և բժշկապետերն խօսք շատ են ասեր, և հաքիմարանիս շինողն ասեր է թէ այն եղին կերակուրն քան զօձ քան զմուխալ ասեն՝ այլ կերակուր չունի. և այս պատճառաւս այս քարս կու կապվի յեզին փորն, և այնոր համար թիրեաք ֆառուխ կասեն, և այս քարիս հարելոյ գոյն շատ կու լինի չէ լաւ. ապա լաւն այն է, որ հարեն կարմրախառն սևագոյն զարնէ. և ի Շամ զերդ զայդ փանզահրդ կու զուգեն հանց որ մէկմէկից բռանց կու ճանչվի. և իւր փորձելն այն է՝ որ զասեղն ի կրակն դնեն որ կարմրի, ապա կոխեն ի վերայ այն քարին, թէ շինուածու է, սեաւ ծուխ կու ելանէ, թէ ստոյգ փանզահրն է նա, դեղին ծուխ կու ելանէ։ Թէ զինքն ըռազիանի ջրով տրորեն և օծեն օձահարի օգտէ, և յայն պահն զցաւն

խաղաղցնէ, և օգտէ ամենայն գազանահարի և զչարութիւնն խափանէ, և թէ ԺԲ. գարէ քաշ տան օգտէ սրտին վատուժութեան և անձինն ուժ տայ լաւ, և իւր առնելուն չափն կէս դանկ է. ով ամեն օր ասկից կէս դանկ ուտէ խլսի յամենայն չար վտանգէ՝ և յամենայն մահացու դեղոց, և տաք բնութեան էլ օգտէ. այն պատճառովն որ այս խասիաթն կու գործէ զբանն ոչ բնութենովն և այս դեղիս բնութիւնն խիստ տաք է՝ գիտացիր:

Հանց իմացիր որ ամպարն ի ջօհարի կարգ չէ, ապա ի ջօհարի կարգ բան ածի, յԵամանի ծովերեսն կու լինի, Զուլումաթն քանի մի կղզի ի հոն ծառեր կան, յայն ծառերուն քանց տըփս քանց մեղր իջնու, խիստ շատ ճանճ կիջնու ի վրան, կու իջնու ի ծառերուն շատ որ քանց առաւելնայ երթայ ի ծովն, ի ծովու երեսն քան զմոմ բռնէ, յեզր զարկէ, մարդիկ ի շուռ գան ի ծովեզրն, ու ժողովեն Ե. լիտր ու Ժ. անգամ մի պազրկաներն քանց քար մի գտան, որ մարդ չէր հանդիպէր ի վրան քան զքար էր դարձեր: Գիտացիր՝ որ ամպարն Դ. ազգ է. շամամի, խաշխաշի, ու թափաղի, և ֆստղի: Շամամին բոլոր կու լինի, երբ կոտրեն ի վերայ նա քանց խաշխաշ կու լինի. և խաշխաշին էլ այնպէս. թափաղին էլ սպիտակ է մէջն ու ամուր է: Ֆստղին կակուղ է. շամամին իմանամք Ժ. մսղալ Ե. ֆլօրի առնուլ կու պիտի, և յայլ տեղ ծախես նա ԺԵ. և այլ աւելի կու բերէ: Խաշխաշին չորս ֆլօրի առնուս ԺԲ. կու ծախուի. թափաղին ու ֆստղին Բ. ֆլօրի գնես վեց արժէ յայլ տեղ. ամպարն անոյշ հոտ ունի, զմարդոյ դամաղն անուշ պահէ. սաւդան տանի, աչաց աղէկ է, քերի գլխացաւի աղէկ է:

Լաջվարդի քանն ի պալաշխանն է. ի Քաշէլ կու լինի՝ ամայ ամալի է, ինչ որ ի տներն կու բանին Քաշի է. ի Շամիշայդ սևագոյն քար մի կայ սղկեն ու բերեն ծախեն, ի կրակէն ի դուրս չելնայ. պալաշխին Ժ. օր ի կրակն կենայ չի աւերիր՝ զէրայ ջօհար է. հանց իմացիր՝ որ աղէկն քանց հաւկիթ կեղև ունի սպիտակ ու կակուղ. Ճ. մսղալն ԻԵ. ֆլօրի արժէ. խամն էլ վասլայ վասլայ կու լինի, Ճ. մսղալ լուանան ԻԵ. մսղալ կելնայ. ով գիտէ լուանալ շատ շահ ունի, անլուայն քանց Քաշի է. ամալին ու պալաշխին կրակն գիտէ. աչաց աղէկ է քանց ծարիր քաշելն յիստակ պահէ. ճինար ցաւի աղէկ է. միջացաւի ի թարքիպ ձգէ:

Մարջանն Գ. տեղ կու լինի՝ ի քաղաքն Թուսէ ի Մղրիպայ գեհն է. այլւի ի ծովէն կու հանէն քանց մարգարիտ, քանի որ ի ծովն է կակուղ է, երբ հանեն ի դուրս ամրանայ. քաղաք մի էլ կայ ի Ֆռանկստան Քիսայ կասեն ի հոն էլ կու լինի: Ի Հրմզայ պանտարներն էլ կու ելնայ սև կու ելնայ, ուսր կասեն. նորա սպիտակըն իրք մի չէ. կարմիրն նա թրաշն ի Կուճրաթ գին ունի. թրաշ եղածն ի յարևելք արծաթի հետ բարեբար առնուն. խասիաթն մոռացկոտին աղէկ է. գլուխն չժաժի, սրտի ուժ տայ, թութեայն խառնեն աչաց աղէկ է:

Աղեղն Գ. տեղ կու լինի, յԵաման Բ. ի Կուճրաթ, Պարվաճ շատ հասլ կու լինի, Գ. ի Քալպարկայ. քանց Եաման ինչ են. եամանի խասիաթն յինքն հայիլն չար կամին աղէկ է, տղացկանի հետն աղէկ է:

Յեաշմն ի մէջ Խաթայու և Չինայ գետ մի կայ իւր քարերն յեաշմ է՝ Ե. գոյն ունի. սպիտակ, զէ յթի, կանաչ, սև, ըռզիանի. զէ յթին քանց ամեն աղէկ է ջօհար է. յայնտեղն ով որ ի հետ չի պահէ նորա էհտիպար չեն էներ. տարին ԵՌ. ֆլօրի հասիլ կու լինի, ով հետ պահէ ժաժք չի լինի, մարդոյ սիրտ չի թռնայ, կայծակի աղէկ է:

ԳԼ. ԾԴ.

Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին արարեալ Ծարեցի Յովհաննու վարդապետին:

Իսկ արդ յետ երկոտասան ամի կենաց իմոց նուաստ Յօհանիսի՝ որ ծանեայ զիս. բայց վայ ինձ զի զպատուիրանաւն Աստուծոյ ոչ գնացի: Եւ ի մերս Հայոց թուականի ՌԻԱ. էր ոմն թագաւոր Ատրպատականի ի յայլ ազգաց Դահման անուն շահ կոչեցեալ ի կարմիր գլխաց. յոյժ խաղաղասէր և անագահ մինչ ասիւր ի ծերագունից թէ զհնգետասան ամի հարկն ոչ է առեալ յերկրէ իւրմէ. այլ և զբաջ վաճառականաց, և զմաքս, զոր վասն իւր ի գանձի իւրում ժողովեալ լինէր. եբարձ յաշխարհէ տէրութեան իւրոյ: Այլ և կանայք լկտիք՝ որք ի քաղաքին նստէին և հրապա-

բակայայտ զբազումս խոտորեցուցանէին, և զհարկս տային յարքունիս, և զանասելի ոճրագործութիւն սոդոմական ախտիցն բընաւորեալ ի պարսիկս, զայն ամենայն վճիռ հրամանաւ խափանեաց և ուր ուրեք թէ երևէր՝ չարաչար տանջանօք սպանանել հրամայէր, և ի մերում թուիս ՌԻԴ. մեռաւ ասացեալ շահն, թագաւորեալ ամս ԾԱ։

Եւ ոմն ի յորդւոց նորա Իսմայիլ անուն, զոր յառաջագոյն ի հօրէ իւրմէ արգելեալ կայր ի Կլայ վասն իրաց ինչ յանդգնութեան, և այժմ ելեալ թագաւորեաց ի տեղի հօր իւրոյ. և սուր ի գործ արկեալ սպան զեղբայր իւր հարազատ՝ թուով եօթն. և սկսեալ զնախարարս զօրաց իւրոց սպանանել, զոմն յայտնի և զոմն գաղտնի. մինչ գրեթէ սպառել ջանայր զամենայն ազգն Պարսից. և զայս ծանուցեալ տիրատեաց Պարսիցն թէ հասեալ է կորուստ անձանց իւրեանց։ Ոմն Ամիրխան անուն իշխան Թարվիզու, և Մահմետ ոմն իշխան Արարատեան գաւառին, մականուամբ Թոխմախ կոչեցեալ. և այլք ոմանք՝ զորոց ոչ գիտեմ հաւաստեաւ զանուանս նոցա, միաբանեալ ընդ արբանեկաց Իսմայիլի սպանին զնա ի գաղտնի. ոչ գիտելով զօրաց նորա զմահ նորին Իսմայիլի. և ի դիւան դատաստանի յոչ նստիլն ասացեալ լինէր յոմանց, թէ ի լրտեսութիւն գնացեալ է յայլոց թագաւորաց վիճակ դառնալոց է մինչև ի յամ մի, զայս կարծեցեալ լինէր. և յետոյ ստուգիւ իմացեալ ամենեցուն զկորուստ նորին։

Եւ դարձեալ ամենեքեան միաբանեալ գնացին ի Խորասան, և բերին զոմն Խուդաբանդայ կոչեցեալ շեխ գոլով եղբայր Իսմայիլին. և որդի նոյն Թահմազ շահին կարգեալ ի հօրէն իւրմէ տէր աշխարհին Խորասանայ, զնա թագաւորեցուցին ի տեղի Իսմայիլին. բայց անարի և վատթար ի գործ թագաւորութեան և պակասեալ ի լուսոյ և ս։

Իսորա յերկու ամի իշխանութեան թագաւորն Բիւզանդիոյ ազգաւ Օթմանի Մուրատ անուն որ և խոնդքեար ասի, հրաման եհան զօրաց իւրոց գալ ի վերայ աշխարհիս կարմրագլխոյն. և ելեալ ոմն զօրագլուխ Լալայ կոչեցեալ բազում զօրօք եկն և եհաս յերկիրն Արարատեան, և գերեաց ընդ Հայ և ընդ Տաճիկ թուով ԿՌ. և տարեալ խաղացոյց յերկիրն Հոռոմոց. և ի միւս

ամին դարձեալ շարժեալ խաղայ ի վերայ Վրաց և հասեալ ի Փայտակարան քաղաք, որ է Տփղիս, և շինեաց բերդս ինձմա և ամրացոյց, և եդ անդ արս բազումս պատերազմողաց։ Եւ զամն Բագրատունի թագաւոր Վրաց Սիմոն կոչեցեալ, որ երբեմն վասն անհնազանդութեան ըմբռնեալ էր ի յառաջ ասացեալ Թահմազ շահէն՝ և տակաւին ի հաւատոցն, և կայր առ նա ընդ ձեռամբ։ Իսկ ի թագաւորելն Իսմայիլին շնորհեաց զհայրենի իշխանութիւնն և զտեղիքն Սիմոնին գնալ իշխել իւրոցն, և օրինօքն մնալ Մահմետի։ Եւ նա գնացեալ ի տեղի իւր ի Տփղիս յանդիմանեալ եղև յառաջնորդաց և ի քահանայից իւրոց։ Մանաւանդ ի կնոջէն և ի յրնտանեաց իւրոց, ուրացօղ և ապերախտ կոչելով զնա, և ոչ հաղորդելով ընդ նմա։ Ի յայսմանէ սկսեալ նորա զղջացաւ ի տաճկութենէ և դաւանեաց վերստին զխաչն Քրիստոսի երկրպագելի, և զխաչեալն Քրիստոս Աստուած ամենայնի, և լուր եղև համբաւս այս առ Պարսիկսն։ ԵՒ զի մեռեալ էր Իսմայիլն և այլքն ոչինչ կարելով առնել նմա։ շնորհուիս եղեն կալ ի քրիստոնէութեան, գոնեայ միայն հաւատարմութիւն և մտերմութիւն տրասցէ ընդ տանն շահին։ Եւ այժմ Լալայն փախոյց զԱխմծնն զայն։ ԵՒ շինեաց յերկիր նորա բազում բերդս, զոր ոչ գիտեմ զոճն գրել վասն անտես լինելոյն մեր տեղեացն։ սակայն լուաք թէ ի Տփղիս, ի Դումանիս, ի Գօրի, ի Լօռի, և յայլ տեղիս շինեաց բերդս, և եթող ինձմա զօրս։ ԵՒ ինքն անցեալ ի յԱլանս գնաց ի դուռն երկաթի, և շինեաց անդ և այս բերդս, և ասի Դամուր-զափի և եդ զղօրս ի նմա բազում։ ԵՒ զօրագլուխ ամն Օսմանն անուն յոյժ հնարաւոր և անողորմ, և ինքն դարձաւ առ թագաւորն իւր, և սատակեցաւ ինձմանէ ի խօսս քսուաց։ բայց վրէժխնդրութիւն Աստուծոյ, ոչ ետ նմա կեալ վասն սրեանց անմեղաց։

Իսկ ի թուին ՌԻԲ. եղև սաստիկ և մեծ տարաժամ մահ ի յԱրբրպատական և յամենայն Աղուանս, և կոտորէր զրազումս յամենայն աղգաց։ մինչ բազում տունք անտերունչք, և բազում հարք և մարք անղաւակք մնացին։ ԵՒ երկիրս Աղուանից ի մէջ այսպիսի վտանգի գոլով զմեռեալսն սգալով, և զկենդանի զանկեալսն և զինքեանս և զոգալով մտածմամբ ասէին, ո՛հ թէ զերծանիմք ի տարաժամ մահուանէս՝ թէ ոչ։ Ի յայս յեղակարծ ժա-

մուս յանկարծակի եկն և եհաս վիրաքն և զօր մահուն մոռացեալ Օսմանն այն, զոր յառաջագոյն ձեռնարկեալ առ Թախթարան՝ որ Ղայթազ ասի, և զամենայն Կովկասային լեռնական Լակղիքն ժողովեալ առ ինքն ի Դամուր - զափի, բազում և անթիւ սրեան-արբու հեծելովք. և նոքօք եղ և եկն յայսկոյս Կուր գետոյն, և զիշխանան Գանջայոյ և Պարտաւոյ փախստական արարին, և ինքեանք սփռեալ ընդ դաշտս և ընդ լերինս, զԳեանջայ և զՊարտաւ, զՃարաբերդ, և զԽայէն, զՎարանդայ, և զԻլզակ, ի Զարեքի կոչեցեալ գետոյն մինչև ի գետն Երասխ, ի միում աւուր յաւարի հարեալ գերեցին, զանհաճոյսն սրով սպանին. և զկնի չորս և հինգ աւուրց դարձան ի տեղիս իւրեանց:

Դարձեալ ի սոյն ամի ընդ երկուց պատժոցս մահուն և սրոյն, եղև ահագին և անասելի սով սաստիկ. այնքան՝ մինչ զի մարդիկ գազանապէս անկան ի հմակերուԹիւն, վասն որոյ մնալոյն ի մահուն, և վասն անհնչիւ և անյարիկ շրջելոյն ի գերեզմանս. քանզի ամենայն գաւառք Հայոց, որք ընդ իշխանուԹեամբ կարմրագլխոցն կային, քակեալք աւերեցան. և Թէ ուրեք յանկեան մնացեալ լինէր շինուԹիւն, զետեղէին անակք, և մերկք, արք և կանայք, ծերք և երիտասարդք, տղայք և աղջկունք, և առանց օԹևանի արտաստաւալից դիմօք շրջէին ի գրունս օտարաց, և յերդս այլոց առ ի խնդրել զկերակուր անձանց իւրեանց: Եւ ի յոչ բաւէն կերակրոց, ուժեղքն ինոցանէ մնոանէին գաղտ ի փարախս խաշանց և ի գոմս արջառոց, և ի յոչ կարէին զենուլ զմեծամեծան յանասնոցն առ ի չունելոյ զսուր ընդ ինքեանս. և յուժ անձանց ըմբռնէին զորթս դիւեցիկս և զգառինս մատաղս և ուլունս. և պատառէին զկոշս նոցա և հանեալ զսիրտ և զվորոտի նոցա ուտէին հում, և եղեալք գաղտ գնային. և ոչ ոք կարծիս ունելով զայս ի նոցանէ լինել. մինչ տեսեալ ոմանց զնոսա յայնպիսիս գործս, և հաւաստեալ գիտացին զայս: Իսկ անզօրքն ինոցանէ ի կոյտս աղբից անասնոց և ձիոց, որոնեալ գտանէին հատս գարւոյ և ուտէին: Այլ և ոչ գիտելով զօրքոյ և զանսրբոյ ի հերուն հետէ և ի վազ ժամանակէ ի փողոցի անկեալ ոսկերք, վեր առեալ ի քարի եդեալ և քարիւ փոշի առնէին և իբերանս իւրեանց արկանէին և յոգւոյ հատնեալ մեռնէին: Այլ և զհնացեալ փոկ կաշեայ, և զմաշեալ տրեխ

ի բեկոր ինչ խեցւոյ ի յեփոցի եդեալ և առեալ ուտէին։ Վա՜յ տեսողութեանս եղբարք։ Եւ իբրև եղև գարունն, սփռեցան աղքատքն յերեսս դաշտաց, սևացեալ մարմնով որպէս զերամակս այծեաց, և իբրև զջոլիրս հօտից ուտելով զբանջարս վայրի և զխոտս կանաչս՝ և ոչ յագենային. քանզի կոչեալ էր յերկիր սով, և զօրութիւն հացի բեկեալ ըստ մարգարէին, մանաւանդ ուռուցեալ ի գլխոցն մեռանէին. ոմանք ի տեղի արօտիցն՝ որք ոչ կարէին դառնալ. և ոմանք եկեալ ի գեղամիջի ի տակս որմոց, և ի յանկիւնս տանց աւերածոց մեռանէին։ Եւ թէ լինէր ոք երկիւղած Աստուծոյ՝ առեալ ի դիականցն ինն և տասն և այլ աւելի ի վիհ ինչ, և կամ խոր արկեալ զհողն ի վերայ փլուցեալ ծածկէր, և թէ ոչ՝ մնայր անթաղ։ Եւ լուր լինէր բազմաց, թէ այս անուն տանուտէր, կամ մեծատան որդի մեռեալ է, և դի նորա ահաւանիկ յայս նիշ տեղի է. և լուեալ բազումք ի սիրելեաց և ի ծանօթից նորա, եղուկ և վայ կարդային անձանց իւրեանց, և ս և զթաղելն ի վաղն ձգէին, և ի վաղուէն ի միւս վաղն՝ վասն բազում ձանձրութեանցն. և դարձեալ լսէին յոմանց թէ դին այն պատառեալ ի գազանաց ցրուեցան ոսկերք նորա. և զայս լուեալ անհոգ լինէին, և այսպէս մնայր անթաղ։

Եղուկ թշուառականիս և պատմութեանս եղբարք, քանզի բազումք ի պիղծ մսէ զազիր շանց և կատուաց կամաւ յաղեալք եղեն, և մարմնոց մարդկան և ս։ Քանզի ի սահմանս Ամարասայ յերկիրն Վարանդայ և Դիզակայ ի գեղջ միում, ումեմն մեծատան միամօր որդի մի գոլով եօթնամեայ, և կանայք այրիք ի մերձակայ գեղօրէիցն ժողովեալ բնակելով մերձ մեծատանն, կերակրելով ըստ պատահմանն ի մեծատանէն, յաւուր միում պատրանօք զտղայն ի տունս իւրեանց կոչելով կանանցն և սպանեալ՝ զմի ոտն հանդերձ անդամօքն կերեալ, և յերեկոյին ծնօղք տղային սրոնեալ զտղայն և ի տուն այրի կանանցն գտեալ զկիսակտուր դիակ տղային իւրեանց։ Այլ և լուաք և ս թէ ծեր ոմն զմարմին դստերն իւրոյ կերեալ է ինոյն երկրին. և այլ յամենայն տեղիս այսպէս. եղև վիշտ սովուն, ի ՌԻԸ. և ի ՌԻԹ. թուականիս։

Վա՜յ ինձ պատժապարտիս, զի մահուամբ և սրով և սովու կոտորեալ մարդկան մարմնոց գազանք այնքան կերեալք, մինչ զի

անասունք շունք վայրենացեալք արտաքոյ շինի կենդանի մարդիկս որսային։ Եւ գայլք ի ճանապարհի, և և ի շինամիջի ի տունս մտեալ զմարդիկք իննջման արտաքոյ քարշէին և ուտէին. և ի մէջ խաշանց մտեալ գխաշնարածն ուտէին և խաշանցն ինչ ոչ ձեղանչէին։ Եւ զԹիւ մահուամբ և սովու և սրով մեռելոցն և գեբելոցն բնաւ ոչ կարեմ ընդ Թիւ բերել՝ և գրով արկանել, բայց Թէ իմ ղքարտէղս և զմելանս առաջի ձեր արկից, ըստ պարացն ԴաւԹի որ առ Երուսաղէմիւ։

Իսկ ի ՌԼԲ. Թուին, գարձեալ հրաման եղև ի Մուրատ խոնդքարէն. զօրապետացն և զօրաց իւրոց ելանել ի վերայ Երևանայ և առնուլ զնա. և եկին իսկ և աւերեցին, և բազում եկեղեցիս քակեալ զքարինս իշինուամն բերդին տանէին. որ և կամեցան զմեծ եկեղեցին և այ, որ երկու երեսի ասի, քակել, իսկ ոմն վարդապետ Առաքեալ անուն, որ և յետոյ կաԹուղիկոս եղև, յիշատակ նորին օրհնուԹեամբ եղիցի, եմուտ առաջի Ծահբատին զօրապետի զօրուն, և ոչ ետ Թոյլ քակելոյ զեկեղեցին։ Բայց վայ լսելեացս և պատմուԹեանս, զի յաւուրս երեսուն ջորիք և երիվարք և բազում Ծաճիկք յինքեանց անծանօԹք բնակեցան յեկեղեցին։ Եւ եղև ասացեալն ի մարգարէէն, զի մինի հեԹանոսք իժառանգուԹիւն Աստուծոյ, և պղծեցին զսուրբ նորա սուրբս։

Ի սոյն Թուին եղև վախճան մեծ և երանաշնորհ վարդապետին մերոյ Յովհաննիսի, և զի էր նա յերկրէն Ծարայ փոքր Սիւնիս կոչեցեալոյ, ի վանիցն Թադէոս սրբոյ առաքելոյն. որդի ումեմն ազատի և բարեբարոյի Ջհանշահ կոչեցեալոյ, յազգէ Դօփեայ և Հասանայ. և էր նա աշակերտ մեծ վարդապետին Ղուկասու Հախբատեցւոյ, յոյժ սրբասէր և աստուածասէր, հեզ և աղօԹող, քարող ուղղափառաց, և յանդիմանող սոահակաց, սիրող ուղղուԹեանց, և պատուող ոճնահամբուԹեանց, յոյժ ընԹերցասէր և գրասէր, մինչ զի բազում գրեանս ետ գրել յիւրն յիշատակ, և այլ սպասք և զարդք եկեղեցւոյ յոլովք, և ալևորեալ և լի աւուրբք Հանգեաւ ի Քրիստոս ՌԼԲ. Թուականիս մերոյ. որոյ պատուական մարմինն եդեալ կայ ի յերկիրն Դեղամայ ի գիւղն Վասակաշէն, հուլ դամբարանի վարդապետին Սարգսի. յիշատակ նո-

ցա [1]) օրհնութեամբ նոցա եղիցի և աղօթք նոցա ի վերայ ձեր և մեր եղիցի և Տէրն տերանց ի վերայ ամենայն աշխարհիս գթասցի ամէն։

Իսկ ի ՌԼԴ. թվին ի խրոխտէն Մուրատայ հրաման եղև ի Դամուր-ղափի առ Օսմանն՝ գնալ առ ինքն ի Կոստանդնուպօլիս, որ և գնաց իսկ, և պատուեցաւ ի նմանէ՝ զօրապետ և իշխանաց իշխան կարգելով զնա բոլոր արեւելեանս ի Բիւզանդիոյ մինչ ի յԱլանս, և ետ ի ձեռս նորա զօրս բազումս՝ թուով վեց հարիւր հազարաց՝ և առաքեաց ի վերայ շտհաստան քաղաքին Թաւրիզու, որ և եկն իսկ յոյժ խրոխտանօք և առ զնա, և աւերեաց աւար առնելով զամենայն ինչ որ ի նմա. և շինեաց բերդ, այլ ոչ ժամանեաց աւարտման բերդին, այլ անդէն սատակեցաւ. ոչ եղեալ արժանի լսել աստէն ի թագաւորէն իւրմէ զգովութիւն իւրոյ յաղթութեան, և հատուցմունք հանդերձելումն նմա դատողին ամենեցունց է յայտնի։ Իսկ ի յայլ իշխանացն և գլխաւորացն բազում պատերազմաւ ընդդէմ կացեալ կարմրագլխացն և աւարտեցին զբերդն, և կարգեցին ի նմա զօրս ծառայ անուամբ, և կացուցին զօրապետ նոցա զոմն ներքինի Զաֆար անուն, և ինքեանք դարձան ի տեղիս իւրեանց տանելով ընդ ինքեանս զանմաքուր շաղիզ նորա։

Այսուհետև դարձցուք ի կարգ պատմութեան կարմրագլխացն, քանզի էր զայսու ժամանակաւ թագաւոր նոցա՝ յառաջ ասացեալ Խուդաբանդայն, և սորա գուն գործեալ ընդ զօրաց Օսմանին յոյժ ջանիւ՝ յաճախ վշտօք, բազում աշխատութեամբ, յոլով աւուրց պատերազմաւ, և յերկոցունց կողմանց այնչափ արեանց հեղմամբ, և ոչ կարաց խափանել զնոսա ի գործոյ շինութեան բերդին Թաւրիզու։ Եւ յայնժամ դեռևս ունէր ընդ ձեռամբ զսեաւ այգի կոչեցեալն, և զԳանձակ, որ է Գանջայ, և շահն գնացեալ անդ հանդերձ պատանի որդւովն իւրով Ամիրհամզայ կոչեցելով, և զօրաժողով եղեն անդ ամենայն կարմրագլուխքն խորհել ինչ վասն Թաւրիզոյ և Օթմանի զօրացն։ և տիրատեաց կարմրագլուխքն յաւե-

---

Ոտ. չէր. յիշատակ նոցա . . . . . գթասցի ամէն.

լին վէրս ի վերայ վիրաց Խուդաբանդային. մանաւանդ ինքեանց իսկ կրկին և երեքկին. վասն զի այն եղև բեկումն նոցա վերստին, զի սրախոց ի գաղտնի սպանին զորդի շահին. քանզի շուք թագաւորի ի տղայն երևէին. և ինմանէ կարմրագլուխ պարսիկքն յոյժ երկնչէին, և իբրև այս այսպէս եղև, ցրուեցան պարսիկքն իւրաքանչիւր ոք ոչ գիտելով զտեղի իւր իբրև զգիշատեալ հօտ՝ որոց ոչ իցէ հովիւ: Եւ և զի խրոխտ հրաման թագաւորին Մուրատի Օթմանցւոյ պատեալ էր զնոսա որպէս զկղզի նման ծովու: Եւ շահն Խուդաբանդայ յոյժ հեծեծանօք թախիծ սրտիւ և լիով տրտմութեամբ գնացեալ ի Խորասան առ միւս որդին իւր Աբաս, անդէն թողեալն ի գալն իւր յԱտրպատականս տիրել Խորասանայ, առ նա հասեալ Խուդաբանդային. և յետ սակաւ ամաց ինքն մեռաւ, ոչինչ քաջութիւն ցուցեալ յազգին իւրում անարին այն:

Եւ թագաւորեաց Աբաս որդի նորա ընդ նորա յոյժ քաջ և յաղթօղ ի պատերազմի. վասն զի զԳիլան՝ որ և է Զորջանէթ ապըստամբեալ ի հօրէն սորա, Աբասն քաջութեամբ նուաճեաց զնոսա ընդ ձեռամբ: Այլ և Օզբէկն կոչեցեալ՝ ի Բալխայ և ի Բուխարայէ ելեալ էառ զՀերի քաղաքն՝ և այլք ի տեղեաց շահին ընդ ձեռամբ արար, մինչդեռ նա ի յԱրտաւէլ էր գնացեալ վասն նուիրանաց և ընծայից բաշխելոյ առ շիրմի հարցն իւրոց և հաւուց: Եւ լուեալ դարձաւ անտի, և գնացեալ Զօզբէկն զոմն կոտորեաց՝ և զոմն փախոյց՝ և զտեղիքն իւր դարձեալ հաստատեաց, այլ և երկիցս և երիցս անգամ զօրս արձակեաց ի վերայ նոցա. և յետոյ ինքն գնացեալ զբազումս ի նոցանէ սպան յոյժ պատերազմաւ, և զորդի թագաւորի նոցա ըմբռնեալ դարձաւ ի տեղի իւր ի Ղաղուին. և այսպէս նուաճեաց զնոսա: Եւ այժմ է իշխանութիւն նորա ի Խորասանայ մինչև ի յԱրտաւէլ և ի յԵրասխ գետ:

Իսկ ի ՌԼԷ. թուականին դարձեալ հրաման ել Մուրատ խոնդքարէն ումեմն Ֆահրատ կոչեցելոյ առողի, շինոշի Երևանայ, զոր յառաջ քան զՕսմանն նա ունէր զզօրապետութիւն կողմանս արևելից յետ Լալային. և այժմ վերստին զիւր առաջին իշխանութիւնն շնորհեաց նմա, և առաքեաց ի վերայ Գանջայոյ հեռացուցանել զսակաւ մնացեալ կարմրագուլխքն՝ որք անդ, և շինել ի նմա զբերդ և դառնալ. որ և եկն իսկ ծանր զօրու և արար ըստ

հրամանի խոնդքարին, հեղքեաց, մերժեաց, հեռացոյց, տարա-
կացոյց, ուրոյն կացոյց, զատոյց, ի բաց կացոյց, հալածեաց, փա-
խստական արար, վտարեաց, մեկուսացոյց, և ինքն զհետ մտեալ
մինչ ի գետն Երասխ և զբաղումն գերեաց, և զորս ետ ճարակ
որոյ. այլ և գետահեղձ արար զյոլովս՝ և ինքն դարձաւ և շինեաց
զբերդ ի Դանջայ և կարգեաց ի նմա զօրս ըստ օրինի իւրեանց
ծառայ կոչմամբ. և ինքն դարձաւ առ կայսրն իւր։

Իսկ Շահաբաան յորժամ եառնս զեղեալքս ամենեքեան առ աշ-
խարհն իւր, երկեաւ և նա վասն տեղւոյ շիրմի Հարցն իւրոց և հա-
ւուցն զԱրտաւէլ, գուցէ առցեն. 1) և նա յառաջ ի ներս ի
պարսիկս ճեպեացն. դեսպանս արձակեաց, հրեշտակութիւնս 2)
առաքեաց առ Մուրատ խոնդքարն. առ ի խաղաղութիւն համո-
զել՝ և սէր ընդմիմեանս առնել. և ընդ այս ոչ եղև լսելի գոռո-
զին, պատանդս խնդրելով ի նմանէ։ Եւ Շահաբաան յաւել և ա-
ռաքել եղբօր իւրոյ զորդին. հանդերձ մեծ իշխան դայեկաւ և
երկերիւր զինակիր սպասաւորով առ խոնդքարն մնալ պատանդս
անդէն ի Ստանբօլ վասն խաղաղութեան ի միջի իւրեանց. որ և
խաղաղութիւն եղև իսկ։

Եւ ի ՌԽԴ. թուին մեռաւ Մուրատ խոնդքարն և թագաւորեաց
սուլթան Մահմետ որդի նորա ընդ նորա։ Եւ յաւուրս այս Մահմե-
ափ, յարեան Փռանկք՝ որք Մաճարք կոչին՝ ի վերայ ծովու բազում
նաւուք, և են ի պատերազմ ընդ սոցա ամս հինգ և յամենայն ա-
մի յառնեն ընդ միմեանս ահագին և սաստիկ պատերազմաւ և
կոտորմամբ իրերաց որպէս տապալաւորս և կացնաւորս մայրա-
հատաց հատանեն սպառելով զմիմեանս հրով և սրով. և ի միւս-
սում ամի երկաքանչիւր կողմանց յարքայէ իւրեանց դարձեալ
զօրս հասեալ լինի ի թիկունս՝ և լինի նոր նորոգեալ պատերազ-
մըն՝ յետինս ամին կրկին և ա՞քան զառաջինն ամն։ Եւ ի թուա-
կանիս ՌԽԹ. յորում եմք, է այսպէս, և ապագայն Տեառն Աս-
տուծոյ է յայտնի, թէ զինչ լինելոց է յայնմ, որում շնորհելոց է
կողման ինչ պարտութիւն և կողման ինչ յաղթութիւն, զի գըր-
եալ է՝ ոչ թէ իւրով զօրութեամբ զօրանայ հզօրն՝ այլ Տէր տկար

---

1) ՈՀ. և գնա առցեն։ 2) Ա-ԵՈ. Էրէս հրեշտակ խաղաղութիւնս։

առնէ զհակառակորդս իւր, Տէր սուրբ է, և նա կարողացուսցէ զհաւատացեալս խաչին իւրոյ։

Այժմ զարձեալ երկրորդեացուք վասն Սիմեոնի Թագաւորին Վրաց, թէ զինչ եղև։ քանզի Սիմեոն յորժամ փախեաւ ի Լատայէն, գնացեալ ի Յանկեան ուրեք ինչ իւրոյ աշխարհին լնակեր ի մնացաւս և ի կապանատեղիս, և ի սիրտ իւր խոցեալ լինէր վասն առման իւրոյ երկրին՝ և հնար իրացն ինչ ոչ գտանել կարէր, վասն յոյժ խրոխտ լինելոյ համբակին իւրոյ՝ սպասէր ինամոյն Աստուծոյ, պատգամն յղէր՝ և հարկս խոստանայր Մուրատին, երբեմն տալով. և երբեմն ոչ տալով, ապստամբէր ի նմանէ և զաւազակս ի վերայ բերդին արձակէր՝ պատճառն զզօրօք բերդիցն արկանէր՝ առ Մուրատ Թագաւորն համբաւէր, և ի նմանէ զինասըն նմա շնորհեալ լինէր։

Եւ յորժամ Թագաւորեաց սուլթան Մահմետն՝ Սիմեոն զխորհուրդ ապստամբութեան իւրոյ յայտնեաց այսպէս, զհարկն ոչ տալով՝ և զաւազակն յոյժ բազմացուցանելով. յաւել և ա, և ինքն զօրաժողով եղև՝ և յարեաւ ի վերայ բերդին Գօրուց, և յամիսս ութն նեղեաց զնոսա և առ զնա. և քակեալ զքարինան բերդին ոտամբ այլազգեացն տանել հրամայեաց և ի Կուր գետն արկանել՝ և ապա զարան կոտորեաց սրով, և զկանայս և զորդիս նոցա աւար բաշխեաց զօրաց իւրոց Վրաց։ Ի յայսմանէ ամենայն ազգն Հագարու ի սիրտ խորհուրդեցան, և յոյժ սրտմտեալ և ի բարկութիւն ցասման հարեալ Մահմետ խոնդքարին՝ և յոյժ տագնապալ հրաման եհան, և զտեղի Ֆահրատին և զիշխանութիւն նորին տալով ներքինւոյն Զաֆարի՝ որ ի Թարվէզ, և առաքեաց ի վերայ Սիմեոնին առնուլ զվրէժ անարգանաց և զարեան օթմանական և Իսմայէլական գնդին։ Եւ յորժամ ի Թագաւորէն էառ ըզհամարձակութիւնս այս երկրորդ վիրագ չեզօգքն այն Զաֆար, յոյժ խրոխտացաւ և արձակեաց զհրաւիրակս ընդ կողմանս իշխանութեան իւրոյ, և ինքն ել ի Թաւրիզոյ երկն յԱրարատ. և ժողովեցան անդ ամենայն հրաւիրեալքն առ նա զօրք բազումք, և սուրհանդակս արձակեալ, ի հեռաւոր տեղիս գիւղից և քաղաքաց տանել զկերակուր ինքեանց և ձիոց, պատրաստել յանցս անապարհաց իւրեանց։ Այլ և թիւս բոան հաղարաց սրանց

արկեալ ռամկաց Հայոց և տաճկաց ամենայն աշխարհաց ունելով ի ձեռս իւրեանց որթուց և թիաց, տապարաց, և կացնաց, բահաց, և փայտատաց, բրիչ տանց հիմանց, այլ և խիստ էառ. հարկս ի ժողովրդենէ արտաքոյ նոմոսաց իւրեանց։ Եւ ապա եկեալ գնաց յոյժ երկիւղիւ, զի վաղուց հետէ զիտրձ առեալ էին բազում անգամ ի քաջութենէ Սիմեոնի։ Եւ ի հնարիմաց պատերազմաց նորա, և ի նմանէ պարտեալ ամօթալի գիմօք յետս էին դարձեալ. և այժմ իբրև հասին յերկիրն Վրաց զնոյն կարծելով երկնչէին, և զտեղի առին աւուրս երեք՝ և չև էս էր եղեալ ըզմարտ ճակատուն և ոչ պատգամն և դեսպանս առ իրեարս գնաց։

Եւ վրացեացն խորհեալ ընդ միմեանս ասեն ընդ Սիմեոնին, թոյլ տուր՝ զի սարցուք այսօր զտունս և զընտանիս մեր առ լերամբքս, և մեք դարձցուք յամենայն սրտէ և յամենայնէ զօրութենէ մերմէ արեան չափ և մնաս՝ պատերազմեացուք ընդ թուրքացն՝ և յաղթեսցուք նոցա զօրութեամբ Աստուծոյ։ Բայց վասն բնաւին բառնալոյ զսահման աղօթից ի յազգէս քրիստոնէից՝ մինչ զի ի բոլոր տարին ամենևին ի դուռն եկեղեցւոյ ոչ ընթանան ի փոքունց մինչև ի մեծամեծս, վասն այսր իրաւունքն Աստուծոյ ոչ ետ թոյլ կատարել խորհրդոցն Վրաց, զի ասէ Աստուած մարգարէին. ապա թէ ոչ դառնայք առ նա, զսուր իւր սրեալ է՝ և զաղեղն լարեալ. և կամ թէ ասէ, մինթէ վերանայցէ փայտատաւ առանց փայտահարի, և սղոց առանց ուրուք ձգելոյ։ Եւ դարձեալ ասէ. ես սպանանեմ։ և ես կեցուցանեմ. հարկանեմ և ես բժշկեմ. և կամ ասէ. զի զոր կամի Տէր կորուսանել, նախ յիմարեցուցանէ։ Վասն որոյ յիմարեալ Սիմեոնին այժմ նման ի գինի առկաւ արամբք։

Եւ յայնմ կողմանն՝ յորում էր Սիմեոն՝ թուրքացն ամենևին ոչ ունելով կարծիս զՍիմեոնին անգ լինելն, բայց աւարի պատճառաւ թուրքացն ամենևին գունդ ինչ բաժանեալ և ի կողմն այն գնացեալ, և տեսեալ զլերացի ոմն ըմբռնեն՝ և յառաջ ինչ գնացեալ սակաւ՝ զՍիմեոնին գունդն տեսանեն, և ի յըմբռնելոյն հարցեալ զոլն լինել այնմ, և լուեալ ի նմանէ թէ նա ինքն իսկ է Սիմեոն. և տաճկացն յոյժ երկուցեալ յետս կանգնին, և վաղվաղակի արս զօրաւորս արագընթաց երիվարօք առ բանակն հասուցանեն և

Ջաֆար զօրապետին յայտնեն. և նորա յոյժ զուարճացեալ և բազում քաջ արանց խրախոյս տուեալ առաքէ, և գնացեալ ըմբռնեն զՍիմէոնն՝ և բերին առ նա. և ի գալն՝ ելեալ Ջաֆարն ընդ յառաջ յողջունել զՍիմէոն, և ասպա ի լեզուս իւրեանց մեծաձայն հնչմամբ օրհնեցին զԱստուած ի լուր բանակին, և Սիմէոնին զնոյն երկրորդեալ ասէ՝, օրհնեալ է Աստուած և անփոփոխ Տէրութիւն նորա, զի Տէր մեռուցանէ, և Տէր կեցուցանէ, իջուցանէ ի դժոխս, և հանէ:

Եւ Ջաֆարն անդէն սուրհանդակ արձակեալ առ խոնդքարն աւետել նմա, և ինքն առեալ զՍիմէոնն ժամանէ ի Թաւրէզ. և հրամայ ի խոնդքարէն յամենայն տեղիս տէրութեան իւրոյ զարդարել զփողոցս քաղաքաց, և ամենայն ոք յաւուրս երիս նստել ի խրախութեան ընդ ուխ և ընդ գիշեր, և եղև այնպէս, և զՍիմէոնն առ խոնդքարն տանել. և Ջաֆարին պահեալ զՍիմէոնն ի Թաւրէզ յաւուրն ձմերան և գարնան, և ի յամառան ժամու առաքեաց առ կայսրն՝ որ ի բիւզանդիայ: Եւ ի գնալն հասեալ ի Կարնոյ քաղաք զտեղի առին, վասն ուժեմն իշխանի հրովարտակաց դպրի, որ ի լեզուս իւրեանց եազիչի ասեն, ընդ իւր ունելով արանց՝ աւելի քան քսան հազարաց, ապաստանեալ ի յաւագէնն իւրմէ՝ և ի թագաւորէն և՛ս, և այս երկու ամ է՝ որ զգլխահարկ ժողովրդեանն՝ որ վասն թագաւորաց է, յինքն կորզեալ ժողովէ: Սա վասն Սիմէոնին զգուշութեամբ պատուէր տուեալ է զօրաց իւրոյ յափշտակել ի տանողացն՝ և առ ինքն հասուցանել, յաղագս այս պատճառի Սիմէոնն արգելեալ կայ ի յԱրզրում քաղաքի: Արդ՝ օրհնեալ է Աստուած՝ զի վերջքն նման է գիտելի:

Բանի նամառօտ նշանակեալ թուականաւ, յրսկզբնէ մինչեւ ցայժ ժամանակս:

Թուականաւ նշանակեալ համառօտ բանիցս՝ թէպէտ օրինակն յառաջնոյ ժամանակաց դպրէ, այլ ոչ էր կարգաւ ըստ կարգի թուականին, և մեք կարգաւորեցաք. Երկրորդ՝ ոչ էր ժողով ի մի վայր՝ այլ մասն ինչ անդ, և այնպէս ցիր և ցան. իսկ մեք ժողովեցաք ի մի վայր զորս և գտաք. Երրորդ՝ և զոր ինչ ի մեր ժամանակս գործեցաւ նշանաւոր բանք՝ զայնս ևս ընդ սոցին գաճաւորեալ գրեցաք զիւրաքանչիւրն յիւրում տեղւոջ և հոգալով զայս աշխատութիւնս յոյժ

կրեցաք, և յայն սակս ի գիրս մեր դասակարգեալ գրեցաք. և զպատճառս զայս գիտելով քո անմեղագիր լիցիս մեզ, և մանաւանդ յիշեսցես ի մասն բարի առ Տէրն ամենի՛ ո՛ղջ լեր ի Տէր։

ԳԼ. ԾԵ.

Ի Հայոց թուականին Ժ. կարգեցաւ հինգ հարիւրակն՝ որով ուղղեցաւ զատիկն։ Թուին ԾԲ. քաղրդայշրթունքն էր գլուխ Իսմայէլացւոց։ Թուին Կ. երևեցաւ Մահմետ։ Թուին ԿԲ. բաժանեցան Վիրք ի միաբանութենէ Հայոց։ Թուին ՀԲ. Զարճէշ էառ թուրքն։ Թուին ՀԶ. Տէր Կոմիտաս շինեաց զՀռիսիսիմէի Վանք՝ և ասաց զԱնձինքն։ Թուին Զ. տիրեցին Ապուպաքրն, Օմարն, Օսմանն, ամս ԼԸ։

Թուին ԶԸ. ելն տաճկաց ի Հայս։ Թուին ՃԲ. Տէր Ներսէս հայրապետն զսուրբն Սարգիս շինեաց ի Դուին, և զՎիրապն սուրբ։ Թուին ՃԺԳ. երևեցաւ սուրբ խաչն Վարագայ։ Թուին ՃՀԱ. Յօհան Օձնեցին պայծառացաւ ի Հայս։

Թուին ՄԻԳ. շրջի Տէր Եսայի մուրացիկն։ Թուին ՄԼԵ[1]. Տէր Սողոմոն շինէ զմաքենիս։ Թուին ՄԽԷ. Սահակ և Յովսէփ կատարեցան ի Կարնոյ քաղաքն՝ որ է յԱրզրում։

Թուին ՅԽԱ. Տէր Մաշտոցն տաս ճգնաւորով պայծառանայր։ Թուին ՅՂԹ. Սմբատ տիեզերակալն հիմնարկեաց զկաթուղիկէն ի յԱնի։

Թուին ՆԺԴ. շինեցաւ Հախպատ և Սանահին։ Թուին ՆԻԸ. թագաւորն Սմբատ պարսպէ զԱնի։ Թուին ՆԽԲ. կատարեաց Կատրամիտէ զկաթուղիկէն յԱնւոյ։ Թուին ՆԿԵ. զարթեաւ Աստուածասաստ բարկութիւնն՝ և ելին ազգն թուրքաց ի վերայ քրիստոնէից՝ և կոտորեցին անխնայ ի Վասպուրական յաւուրս Սենեքերիմայ, և Սենեքերիմ՝ նեղեալ յայլազգեաց ետ զաշխարհն իւր ի Վասիլ թագաւորն Յունաց, և ինքն եկեալ ի Սեբաստեա հինգ որդւովքն, որք են Դաւիթ, Ատոմ, Կոստանդին, Վեստ, Ապուսահլ։ Թուին ՆՀ.

---

1) Ո-Հ. ՄԼԷ.

ի սոյն ժամանակս վախճանի Տէր Սարգիս կաթուղիկոսն՝ և գերեզման նորան կայ ի Հռոմմոսի վանքն՝ որ եկաց Հայրապետ Ա. ամ, բայց ի կենդանութեան իւրում ձեռնադրեաց զՊետրոս Հայրապետն, զգետադարձն՝ որ եկաց ամն՝ Ա.Զ. և ինքն Սարգիս զկնի երկու ամի վախճանի: Սա այս Սարգիս ինդրեաց ի Սահմանեոսէ Տարօնեցւոյ ղբանս բազմավէպ պատմութեան, որ և արար. սկըսեալ ի նախահայրն Ադամայ, յորժամ եկն նա արտաքս ի վայրէն վայելչութեան, երեք հատոր. և հասոյց մինչև ՆԾԲ. թուականիս՝ յորում ամի վախճանեցաւ Գրիգոր Նարեկացի այրն սքանչելի: Եւ զկնի նորա սկսանի Արիստակէս Լասդիվերդեցի, և պատմէ լալագին դառն ողբով զամենայն աղետս անցիցն՝ որք անցին ընդ հայս ի շրջակայ ազգացն՝ և զպաղանդն Թոնդրկացւոցն. և հասուցանէ մինչ ի ՇԼ. թուականն աւելի կամ պակաս: Թուին ՆՀԸ. արձակումն սատանայի, Ռ. ամն լցեալ եղեն՝ և ահաւոր նշանք եղեալ բաղում, զի երկինք հերձաւ յարևելից յարևմուտս՝ և լոյսն ի վայր հոսեցաւ, և եղև խաւար, և երևեցան աստեղք և ձայնք ահաւորք: Թուին ՆՁԹ. Սմբատ Մագիստրոսն զբղնայր զբնայ շինեաց: Թուին ՆՂԴ. շարժ եղև յՅղնկան, և փոխեցաւ գոյն լուսաւորաց ի կարմրութիւն, և մառախուղն պատեալ էր զերեսս երկրի. և ի շարժիլն եկեղեցիք և մեծամեծ շինուածք խախտեցան՝ և քաղաքն առ հասարակ փլաւ՝ և պատառեցաւ գետինն և եկուլ բաղում արս և կանայս, և շատ օր գայր ձայն յանդնդոց:

Թուին ՇԱ. տէր Պետրոս կաթուղիկոսն եբէր զկենաց վայան ի Պոնտոս՝ որ է Տրապիզոն, ի ժամանակս Վասիլ թագաւորին արար զքրօրհնէքն՝ և գետն արգելաւ ի յեոս ժամ մի. և անտի գնաց տէր Պետրոս ի Կոստանդնուպոլիս՝ և կացեալ անդ ամն չորս՝ և անտի եկեալ ի Սեբաստիա առ որդիսն Սենեքարիմայ, և ի Սեբաստիա վախճանի: Թուին ՇԶ. նստաւ տէր Յովհիկն, որ է քեռորդի Տէր Պետրոս կաթուղիկոսին, մինչև ի յայս Տէր Պետրոս ԾԵ. կաթուղիկոսք անցեալ են, այս ԾԶ. զսա աքսորեցին ի տարապարս, և կացուցին զայրն Աստուածոյ զԴիոսկորոս զնայրն հռչակաւոր վանիցն Սանահնայ, և ապա դարձեալ կաթուղիկոսն Աղուանից ընկէց զտէր Դիոսկորոսն յաւուր մկրտութեանն Քրիստոսի, պա-

տառեցին զքօղն Հայրապետական, և դարձուցին զտէր Պետրոսն [1]) ի տեղի իւր: Ի սորա աւուրսն առին զԱնի ի Թուրքէն, կոտորեցաւ Թագաւորն Ստանբօլայ Տուկիծ անուն, տարեալ ի մօտն ըզտէր Խաչիկն էարկ ի բանտ երեք ամ; և պահանջէր ի նմանէ զգանձըն տէր Պետրոսի կաթուղիկոսին: Թուին ՇԺԳ. բարձան Թագաւորք յԱնւոյ, որ էր վերջին Թագաւորն Յովհաննէս: Թուին ՇԽԵ. Ֆռանկն էառ զԵրուսաղէմ: Թուին ՇԽԹ. Յոյնք ծռազատիկ են արարեալ: Թուին ՇԾ. ոչ վառեցաւ լոյսն յԵրուսաղէմ յաւուր շաբաթու՝ այլ ի կիւրակէ, յինն ժամ կիւրակէինն: Թուին ՇԾԱ. ի տօնի ծառզարդարին ծռազատիկ արարին Ժ. ազգք. Հայք և Ասորիք ուղիղ կացին: Թուին ՇՀԱ. Թագաւորն Դաւիթ էառ զՏրփխիս: Թուին ՇՀԳ. Թագաւորն Դաւիթ էառ զԱնի ի տաճկէն՝ և մեռաւ. և Թագաւորեաց որդի նորա Դիմիտրէ:

Թուին ՈԷ. փոխեցաւ առ Քրիստոս Թագաւորն Դիմետրէ. և նստաւ որդի նորա Դաւիթ: Թուին ՈԺ. Թագաւորեաց մեծն Գորգի, և եհար զՇահի-Արմէնն սաստիկ պատերազմաւ: Թուին ՈԺԲ. եկն Աթաբակն ի յԱնի, մեծն Գօրգի էառ զնա: Թուին ՈԺԵ. շարժ եղև յԵզնկան: Թուին ՈԺԷ. ահագին շարժ եղև յԵզնկան, ԺԲՌ. մարդիկ մեռան: Թուին ՈԻԵ. Թագաւորն Երուսաղէմի եհար զՍալահադին սուլթանն ի դուռն Երուսաղէմի՝ որ եկեալ էր ՃԽՌ. հոգւով առնուլ զԵրուսաղէմ: Թուին ՈԼԶ. Թարգմանեաց Մխիթար պատուեալ քահանայ Կաթուղիկեցի զպատճառս խաւարման արեգական և լուսնի, ի պարսկէ միոջէ, Ոճիքէ անունն, զոր ասէր Թարգմանեալ Յունաց ի Պարսս: Դարձեալ ի սոյն Թուին խաւարեցաւ արեգակն: Դարձեալ ի սոյն Թուին Մսրա սուլթան Սալահադինն էառ զԵրուսաղէմ ի Ֆռանկէն: Թուին ՈԽԵ. Թագաւորեաց Հայոց Լևոն: Դարձեալ ի սոյն Թուին Յոյնք ծռազատիկ են արարեալ: Թուին ՈԽԹ. խանգարումն զատկին սուտ գտան Վիրք և Յոյնք, բացի Հայոց: Թուին ՈԾԲ. Ֆռանկն էառ զԹագաւորութիւնն Հոռոմին: ՈԾԹ. զԻւանէ Աթաբակն կալան ի Խլաթ: Թուին ՈԿԲ. վախճանեցաւ Մխիթար վարդապետն. որոյ մականունն Գոշ

1) Ոգ. Տէր Խաչիկ.

կոչեցաւ։ Թուին ՈՀԱ. մեռաւ թագաւորն Լևոն։ Թուին, ՈՀԲ. Խորազմն եկ ի հայս, որ Հայրն Ցօհաննու հաւատաց ի Քրիստոս։ Թուին ՈՁ. թագաւորն զԽորազմն կոտորեաց և էառ զԴանձակ։ Թուին ՈՁԵ. թաթարն էառ զԱնի և զամենայն տիեզերս։ Դարձեալ ի սոյն թուին շարժ եղև յՆպղկան, եկեղեցի մի փլաւ։ Թուին ՈՁԲ. էառ թագաւորն զԼօռի և զԱնի։ ՈՁԸ. խաւարեցաւ արեգակըն։ Դարձեալ ի սոյն թուին մեռաւ Սւազն։ Թուին ՈՂԱ. Պաչօն էառ զԿարնոյ քաղաքն, Հռոմք՝ զԵրզնկան։

Թուին Ձ. վանական վարդապետն վախճանեցաւ։ Դարձեալ ի սոյն թուին Մանղու խանն թագաւորեաց։ Թուին ՁԲ. շարժ եղև յԵրզնկան։ Դարձեալ ի սոյն ամի Արղուն խանն նստաւ. սա համարեաց զաշխարհ, և եղ հարկ ի վերայ ամենայն գլխոց։ Թուին ՁԵ. Հուլաւու խանն նստաւ։ Թուին ՁԸ. Դաւիթ թագաւորն վրաց յԱփխազն եմուտ։ Թուին ՁԹ. Սուլթան Մսրայ կոտորեաց զզօրս թաթարին, որ էր գլխաւորն Խթբուղայ։ Դարձեալ ի սոյն թուին, Հուլաւու խանն էառ զՀալապ։ Թուին ՁԺ. սպանաւ Զաքարիայ։ Դարձեալ ի սոյն թուին Բաղտատ աւերեաց։ Թուին ՁԺԱ. Հուլաւու խանն նստաւ։ Թուին ՁԺԳ. Շահպանտինն տարաւ զվարդապետն Վարդան ի մնտ Հուլաւու խանին. բազում բանս խնամոտութեան հարցումն արար. և մեծաւ պատուով պատուեաց զվարդապետն։ Թուին ՁԺԴ. Ագայ խանն նստաւ։ Թուին ՁԺԵ. Կոստանդին կաթուղիկոսն քերաւ ի Ցռանկաց զՀիւանդ օծանելոյ կարգն օրինակն, ձէթ օրհնելոյն և հիւանդ օծանելոյն։ Թուին ՁԺԶ. Արղուն խանն նստաւ։ Թուին ՁԺԷ. շարժ եղև յԵրզնկան յաւուր կիւրակէի ԺԵՌ. մարդիկք մեռան։ Դարձեալ ի սոյն թուին մոլորեցան Ժ. ազգ քրիստոնեայք. Հայք և Ասորիք ուղիղ կային։ Դարձեալ ի սոյն թուին Մարցին էառ զԱնտիոք։ Թուին ՁԻ. Լեւոն թագաւոր նստաւ։ Թուին ՁԼ. շարժ եղև յԵրզնկան, Ասուած պահեաց, որ ոչ փլաւ։ Թուին ՁԼԶ. Մայիս ամսոյն ահագին շարժ եղև յԵրզնկան, բազում մարդիկք մեռան, որ զթիւն միայն Աստուած գիտէ։ Թուին ՁԼԸ. մեռաւ Լեւոն և աթոռեցաւ Կոստանդին կաթուղիկոսն՝ և մեռաւ Յովհաննէս կաթուղիկոսն, և նստաւ տէր Սահմանոս կաթուղիկոսն, և զՏրապօլիս էառ թուրքն, Թուին ՁԼԹ. սաստիկ շարժ եղև յԵրզնկան, Ասուած պահ-

եաց որ ոչ փլաւ։ Թուին ՉԽ. մոլորեցան Յոյնք և արարին Ծռազատիկ, և ի յայնմ ժամանակին ի Կիլիկիոյ երկիրն կային թագաւորք Հայոց *) մեր Հայոց ազգս երկու են բաժանուեր՝ կէսքն ընդ Յունաց են կացեալք, և կէսքն ուղիղ են կացեալք։ Թուին ՉԽԱ. ղՀռոմկլայն առին Մարցիք, և զտէր Ստեփաննոսն գերի տարան, ի նոյնս էր Ծռազատիկն։ Թուին ՉԽԹ. նստաւ տէր Գրիգոր Անաւարզեցին. գնաց Հեթում ի Ղանղազան, եկ հրամանի ի խանէն աւերել զեկեղեցիս. մեռաւ Հեթում ՉԿ. թուին։ Թուին ՉՄԵ. ի գաւառիս Տարօնոյ ի հրեշտակացոյց ուխտիս և ի սրբոյ մենաստանիս Ղազարու վանք կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սրբոյ առաքելոյն՝ ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի, և ի թագաւորութեան Կիլիկեցւոց նահանգին Լեւոնի որդւոյ Թորոսի, և յեպիսկոպոսութեան սրբոյ ուխտիս Ղազարու վանիցս Տէր Աբրահամու, և ի Կայսերական բռնակալութեան ազգին Նետողաց Ղարբանոտայ խանին, որ էր այր չար, և առեցող քրիստոնէից, և պատրեալ ի դիւթական, և յազանդաւորաց շրխերուն. և խորհուրդ չար ի մէջ բերելով գործակցաւն իւրեանց սատանայիւ, ըսկսան մարանչիլ ընդ անյաղթելի վիմին Քրիստոսի՝ և հանել զհրովարտակ ընդ ամենայն տիեզերս, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էին՝ ի վերայ քրիստոնէից, այնու կամ դառնալ ի մոլար դաւանութիւն Մահմետի, և կամ տալ խարաճ ամէն մարդ իւր գլխոյն՝ զուրն զահեկան, և թուք և ապտակ ի յերեսն՝ և զմուրսան ճողել, և սև կարկատան մի ի վերայ աջոյ ուսին կարել, նախատինք ելան Քրիստոսի, և չար գեղապանքն իբրև զարիւնարբու գազան արձակեցան ի վերայ ամենայն քրիստոնէից՝ ընդ ամենայն քաղաքս և ի գաւառս, ի վանորայս՝ և յամենայն տեղիս. քննայոյզ վինէին ահաղուցանելով զամենեսեան. քանզի այսպէս գրեալ էր ի մահաբեր հրովարտակին. ոչ ժամ օրհնել, և ոչ եկեղեցի մտանել՝ և ոչ մանկունս մկրտել. կամելով միահաղոյն բառնալ զամենայն կրօնս քրիստոնէից։ Իսկ բանաւոր հօտքն Քրիստոսի անխախտելի մնացին ի հաւատս քրիստոնէութեան, քաջալերելով Տէրունական հրամանաւն, որ ասէ. երանի է ձեզ՝ յորժամ նախատիցեն զը-

(*) Տէրէնն օրինակ Ա. պակաս բառ մի։

ձեզ՝ և որոշեսցեն. եաւն զամենայն հարկսն՝ զորս խնդրէին. և յանձն առին յօժարութեամբ ընախատինս և զտանջանս վասն երկնաւոր յուսոյն՝ և զթեթև լուծն Քրիստոսի ի վերայ աջոյ ուսոյն։ Իսկ անօրէնն և ամբարիշտ Ղարբանդայ խանն իբրև եառնս թէ այնուհետև կարաց յաղթել բանաւոր հօտին Քրիստոսի, յաւել այլ և այ բուաճս ի վերայ քրիստոնէից, կամ զամենեսեան ներքինիս առնել կամ զմի ակն հանել, կամ դառնալ ի պիղծ դաւանութիւնն Մահմետի։ Լսեմք թէ բազումք մեռան յայսմանէ հարուածոյ, վասն անուանն Քրիստոսի, այլ առ մեզ դեռ և այ ոչ է հասեալ մահաբեր հրամանն պիղծ Ղարբանտայ խանին, և զառաջիկայն Աստուած գիտէ։ Արդ՝ եթէ այդ արասցէ ողորմածն Աստուած՝ և անցուսցէ զանպարոպ խռովութեան ի քրիստոնէից, և լիցի համարձակութեամբ ք. քրիստոսասիրաց պաշտօնս կատարել առաջի Քրիստոսի, զոս ազատամայր որդիք լուսոյ աւազանին մաքրագործի զանք սրբբազգեստից, և ընդ երջանիկ արժանաւորութեամբ ձեր սուրբ հանդէսդ։

Թուին ՊԵ. շարժ եղև յՍղնկան՝ ի յօրն Է. և Թ. հեղ երեբայր։ Աստուած պահեաց որ ոչ վրաս։ Թուին ՊԶ. զԱշրաֆին սպան Ջանիբէկն. և Ալին նստաւ։ Թուին ՊԻԳ. դեկտեմբերի Ը. օրն Ուրբաթ շարժ եղև յԵրզնկան. ժամ մի եկաց, կարծեցին թէ այլ ոչ շարժի. կրկին շարժեցաւ՝ պարիսպն վրաս։ Թուին ՊԼ. Թուղթամ իշխան Ղրիմին առաքեաց զղօրս ի Դաւրէժ և զքան բիւր գերի տարաւ։ Թուին ՊԼԳ. Քեղայոյ խանն նստաւ։ Դարձեալ ի սոյն թուին, Բուրհան զաղին սպան զտէրն Սեբաստիոյ, և զՍտեփաննոս եպիսկոպոսն Սեբաստիոյ նահատակեաց, և զտուրբ քառասնից վանքն քակեաց։ Թուին ՊԼԴ. թուրքն էառ զՈրոտն, և Կախիկ վարդապետան և Երեմիայ վարդապետան մեռան։ Թուին ՊԼԵ. Թամրազ խանն գնաց մինչ ի Դիմիշխս, և եկն եհաս *) եկաց ամս ԺԷ. գնաց ի Սմրղանդ մեռաւ։ Դարձեալ ի սոյն թուին Լակիճամուրն եկն ի Դաւրէժ, և ի նախչուան, և զվան կոտորեաց աւելի քան զԳՌ. մարդ։ Թուին ՊԼԶ. եկաւ Լանկիճամուրն ի Սմրղանդայ բազում զօրօք և եկեալ աւերեաց զՍեբաստեայ, և գնաց ի յԱնկիւրիայ, զիսանդքարին եղբայրն զԻլդրում Պայազիտն

*) Տե՛ս էջ ՃՀԱ տող ԻԵ։

եդ ի Ղաֆասն։ Թուին ՊԽԱ. դարձեալ եկն ի Բաղդատ, և արար բազում աւերս ի միջագետս, և դարձաւ յաշխարհն իւր. և էր սուլտան Ահմատի որդին սուլտան Տահիրն ի յԱլնջոյ բերդն, և Վրաց թագաւորն եկն ի վերայ բերդին և էառ զսուլտան Տահիրն տարաւ ի Տփխիս, և Թամուրն իբրև լուաւ զայս. ՊԽԹ. թուին դարձեալ եկն ի վերայ Վրաց և էառ շատ գերի, և գնաց յաշխարհն իւր, և սատակեցաւ ՊԾԳ. թուին։ Թուին ՊԽԲ. զտէր Թորոսն և զտէր Զաքարիայն սպանին։ Թուին ՊԾԵ. Ղարայ Իւսուֆըն՝ որ ի Թամուրէն փախեաւ և էջ ի Շամ, և կապանօք տարան ի Մըսր, և անտի եկն ի Կարփոյ երկիրն և գնաց ի Դավրէժ՝ և էառ մինչ ի Սուլթանիայ։ Թուին ՊԾԷ. դարձաւ ի յԱրճէշ և ի յԱրծկէ և Շմեզդին ընկերեալ նմա արարին զշատ աւեր Վանայ և Ոստանայ, և միւս տարին Շմեզդնի հեծեալքն եկին և այրեցին զԼատուան, և բարկացեալ Ամիրեզդին գնաց և այրեաց զԿ. գիւղ ի Բաղիշոյ։ Առաջին գալն Շահռուխին ՊՀ. թուին, և Խոյն տանուտէր՝ յաղթեաց թուրքմանին և գնաց։ Երկրորդ՝ գալն ՊՀԸ. թուին. և Աղեղնաւորն տանուտէր. կոտորեաց զթուրքն ի Սալամաստ. և զԲուսայիտն Ղան եդ և գնաց յաշխարհն իւր։ Երրորդ գալն ՊՁԵ. թուին՝ և Խեցգետինն տանուտէր։ Թուին ՊՀ. Ջաղաթէն եկն յաշխարհն Հայոց։ Թուին ՊՀԱ. Շարուխն եկն ի Ղարաբաղն։ Թուին ՊՀԲ. Ալէքսանդրն եկն։ Թուին ՊՀԸ. Ջահանշէն զՇամշուլտոյ բերդն էառ։ Թուին ՊՀԹ. դարձեալ եկն Շահրուխն. Դեմետրէն դէմ գնաց ի Ղարաբաղն։ Դարձեալ ի սոյն թուին մահ տարածեցաւ։ Թուին ՊՁԷ. Ղուլն եկն ի յԵզնկան և սպանաւ Աքանդարն յորդւոյն, և նստաւ Ջահանշէն։ Թուին ՊՁԹ. Շամշուլտէ առաւ, և ԳՌ. այր կոտորեցաւ, և ԹՌ. գերեցաւ։ Թուին ՊՂ. զԼուսաւորչի Աջն ի Սսոյ գողացան և բերին յԷջմիածին, և զԽոր-Վիրապայ հայր տէր Կիրակոսն կաթուղիկոս օրհնեցին և եդին յԷջմիածին՝ և անդ հաստատեցին զկաթուղիկոսութիւնն։ Թուին ՊՂԲ. զտէր Կիրակոս կաթուղիկոսն փոխեցին վասն նախանձու, և Մակուեցի Գրիգոր եպիսկոպոսն նստաւ կաթուղիկոս զաբալով և թուրքով, և զիս և զՍարգիս վարդապետն տուգանել ետուն, և ինչ վատութիւն, որ արարին Կիրակոս կաթուղիկոսին և Սարգիս վարդապետին և ինձ, Աստուած թողու

զմեղս նոցա իւրեանց [1]: Թուին ՊՂԳ. Ջահնշէն զԱխլցխայ գերեցոյց: Թուին ՊՂԵ. Ջաղաթէն գնաց ի վերայ *) Շահրուխն իւր մահուամբն մեռաւ:

Թուին ՋԱ. եկն Ջիհանշայն էառ զԵզնկան: Թուին ՋԲ. Սուլթան Մահմատն էառ զՍտանբօլ ի ձեռաց թագաւորին Յունաց Մանուէլի: Թուին ՋԷ. շարժ եղև յԵզնկան ԼԲՌ. մարդիկք մեռան: Թուին ՋԺ. Զիթախն էառ զՏրապիզօն: Թուին ՋԺԶ. Հասանբէկն գնաց ի Վրացտուն և գերեցոյց: Դարձեալ ի սոյն թուին զպարոն Լոյսն նահատակեցին ի Կաֆայ: Թուին ՋԺԸ. մահ անկաւ ամենայն աշխարհ. Նաղաշ վարդապետն զողբն ասաց: Թուին ՋԻԳ. զտէր Գրիգոր քահանայի որդին զԴաւիթ նահատակեցին ի Խարբերդ: Թուին ՋԼԱ. մեռաւ սուլթան Մահմատն՝ և նստաւ որդի նորա սուլթան Պայազիթն: Դարձեալ ի սոյն թուին շարժ եղև յԵզնկան ԼՌ. հոգիք ներքև հողին մնացին: Թուին ՋԼԲ. Աղուբ բէկն **) րիայ տաղն էառ: Թուին ՋԼԳ. Եաղուբ բէկն Շեխ - Հայդարն էառ: Թուին ՋԼԹ. Եաղուբ բէկն մեռաւ, Սունխուրբն կանգնեցաւ: Թուին ՋԽԸ. Սպահան կանգնեցաւ, և յետ նորա Ալվանտն: Թուին ՋԾ. կարմիրգլուխ Շահիսմայէլն պատերազմեցաւ ընդ Ալվանտին և փախոյց զնա. և ինքն էառ զթախտն և նստաւ: Թուին ՋԿԲ. սուլթան Սէլիմն սպան զհայրն իւր զՊայազիթն և ինքն նստաւ: Թուին ՋԿԳ. Սալիշմէն շահի հեծելն կոտորեաց. այլ և թագաւորեաց Շահն: Թուին ՋԿԴ. սուլթան Սէլիմն գնաց ի Զալտրան, կռուեցաւ ընդ շահին, և կոտորեաց զՇահն: Թուին ՋԿԶ. սուլթան Սէլիմն գնաց էառ զՇամ և զՄըսր: Դարձեալ ի նոյն թուին սուլթան Սելիմն արար զմանչ ժողովելն: Թուին ՋԿԸ. սուլթան Սելիմն չարացաւ՝ տղայ ժողովեաց ի քրիստոնէից: Թուին ՋՀ. մեռաւ Սէլիմն և նստաւ սուլթան Սուլէյմանն: Դարձեալ ի սոյն թուին ի Սեբաստիայ բաղանիս շինեցին: Թուին ՋՀԱ. այրեցին զՊեխին որդին Սաֆարն: Թուին ՋՀԵ. Սուլթան Սուլէյմանն գնաց էառ զթախտն Ընկռուզաց, որ է Բուտում: Դարձեալ ի սոյն թուին Աթմաջայ խալիֆայն ելաւ: Դարձեալ ի սոյն թուին մեռաւ

---

1) Ոսկ. չէք. իւրեանց: *) Յերեսին օրինակս պակասի բառ ինչ: **) Յերեսին օրինակս պակասի առաջին վանկ բառիս:

Շահիսմայիլին և թագաւորեաց որդին իւր Շահ-Թահմազն։ Թուին ՋՀՉ. Տօնիլոյ հոռումքն գլուխ քաշեցին, և Հուսէյն փաշայն ի վերայ գնաց զհոռումքն ջարդեաց և գերեաց։ Թուին ՋՀԲ. զՏՀաու վանաց Հայրապետ աբեղայն այրեցին։ Թուին ՋՀԴ. ի Շնքաւոկաւ գիւղէն էրէց մի այրեցին։ Թուին ՋՀԵ. զխօջայ Կօգջայն[1]) նահատակեցին ի Սեբաստիայ։ Թուին ՋՀԸ. Ցոյնք ծազկազարդին զատիկ են արարեալ։ Թուին ՋՂ. Շահ-Թահմազն գընաց ի Վրացտուն և աւերեաց զՑփխիս և զերկիր ամենայն, զրաղում գերիս արար անթիւ և անհամար։ Դարձեալ ի սոյն թուին Հուսէյն փաշիշահն եկն յոտն Շահ-Թահմազին և գնաց։ Թուին ՋՂԵ. Ալխասն եկն և հանեալ տարաւ զխոնդքարն ի Թաւրէզ իւր եղբօրն վերայ, որ աւերեաց զԹաւրէզ։ Իսկ տէրն Թաւրիզու Շահ Թահմազն եկեալ աւերեաց զԽնուս՝ զԲասեն՝ զԱրզրում՝ զԴերջան՝ զԿեղի՝ զԲաբերդ՝ զեղնկան՝ զԸսղէր։ Թուին ՋՂԸ. մահ եկն։ Թուին ՋՂԹ. յԱրզրում քաղաքի զազաւ որդիան եօթանասուն հոգիս ջարդեցին ի մէկ գիշերի՝ և մեծ ազէտ եղև։

Թուին ՌՓ. խոնդքարն եկն ի վերայ Շահ-Թահմազին, նստաւ ի Նախչուան զԱհաթին աւերեաց, և զրաղում գերիս արար։ Թուին ՌԶ. Կեղեցի Ղուկաս վարդապետն զՀռոմայեցւոց տօմարն ի յոտք հանեաց։ Թուին ՌԸ. որդիք խոնդքարին կռուեցան ի Ղօնեայ. Սէլիմն զՊայազիթն փախոյց մինչև ՅԱրզրում։ և նա գնաց ի Շահն երեք որդովքն՝ և անդ ապանին զնոսա։ Թուին ՌԹ. Սուլթան Պայազիթն չորս որդովքն՝ երեսուն հազար մարդով եկն Շահ-Թահմազի յոտն։ Թուին ՌԺԲ. մահ տարածեցաւ։ Թուին ՌԺԵ. Սուլթան Սուլէյմանն գնաց ի վերայ Փէջայ և անդ մեռաւ։ Թուին ՌԺԶ. նստաւ Սուլէյմանի որդին Սէլիմն։ Թուին ՌԺԷ. Սիմոն եկն Շահ-Թահմազի յոտն։ Թուին ՌԺԹ. ազգկան բազն եղեր յեղնկան։ Թուին ՌՒ. առին զԿիպրոս կղզին։ Թուին ՌԻԲ. Շահ-Թահմազն մեռաւ։ Թուին ՌԻԳ. Շահիսմայիլն թախտ նստաւ երկու տարի։ Թուին ՌԻԴ. մեռաւ Սէլիմն և նստաւ Սուլթան Մուրատն։ Թուին ՌԻԵ. ագևոր աստղն ելաւ և երևեցաւ։ Դարձեալ ի սոյն թուին շարժ եղև յեղնկան յոյժ ահագին ի նոյեմբերի հնգին ի մէջ գիշե-

---

1) Ռխ. Օգջայն։

բի. մարդ ի շէն չկարաց պատկիլ չորս ամիս՝ և ապա դադարեցաւ։ Դարձեալ ի սոյն թուին Շահխմայիլն մեռաւ։ Դարձեալ ի սոյն թուին՝ զՇահ-Թահմազն ի մէջ համամուտ 1) խեղդեցին. յետ նորա զսուլթան Հայդարն սպանին, զպղտիկ Շահիսմայիլն ի բերդէն դուրս բերին ի թախտ ելաւ. յետ նոցա Ամիրհամզայ միրզէն։ Թուին ՌԻԷ. Խուտաբանտայն եկեալ թախտն նստաւ։ Թուին ՌԻԸ. զերևան առին։ Թուին ՌԻԹ. Լալայ փաշայն եկն զերևան գերեցոյց։ Դարձեալ ի սոյն թուին մեծ և առաջին Շահաբասն ի Մաշատումն ի թախտ նստաւ։ Թուին ՌԼ. նեղացաւ սուլթան Մուրատ Թագաւորն ի հրէից համարձակութենէն. և վերացոյց զփակեղն ի գլխոց հրէից և քրիստոնէից ամենայն, և սահմանեաց զգդակ դնել։ Թուին ՌԼԲ. յերևան բերդ շինեցաւ։ Թուին ՌԼԳ. շարժ եղև յեղնկան՝ յունիսի ԻԷ. սուրբ Լուսաւորչի երկուշաբաթի երեք ժամն, յանկարծ դողումն եղև, քաղաքն առհասարակ վիրաւորեաց, ԹԵՌ. այր և կին մեռան. ԵՌ. մարդ այլ ի ներքև հողոյն մնաց, զորս կիսամահ հանեցին, որն ապրեցաւ՝ որն մեռաւ 2), և որն սախատ մնաց։ Թուին ՌԼԴ. Օսմանն փաշայն գնաց առաւ զերևան և զԹաւրէզ։ Թուին ՌԼԷ. Ցահրատ փաշայն զԴանձայ էառ։ Թուին ՌԼԹ. քուրդն գլուխ քաշեաց եկեալ յեղնկայ։ Թուին ՌԽ. Գղիրօղլին եկաւ, ջալալի քուրդ ազգաւ։ Թուին ՌԽԱ. Ամառու տաճիկն չարացաւ՝ և էառ սրբոյ Լուսաւորչի եկեղեցին։ Դարձեալ ի սոյն թուին Իբրահիմ փաշայն աւերեաց զԱմիւթ հարկապահանջութեամբ։ Թուին ՌԽԳ. մեռաւ սուլթան Մուրատն՝ և նստաւ սուլթան Մահմատն թագաւոր։ Թուին ՌԽՋ. Ղարայեազչին եկաւ ջալալի։ Թուին, ՌԽԷ. ապստամբեցաւ Ղարայեազչին։ Դարձեալ ի սոյն թուին ներքինի Ջաֆար փաշայն եկաւ ջալալի նստաւ ի Թաւրէզ։ Դարձեալ ի սոյն թուին ի Մայիսի ամսոյ խաւարեցաւ արեգակն։ Դարձեալ ի սոյն թուին ահագին շարժ եղև յԱմասեայ, և ի Զօռում, և շատ շինուածոց տապալումն եղև. վինչ ի Դ. ամիսն՝ և ապա դադարեցաւ երերումն։ Դարձեալ ի սոյն թուին մահ անասնոց եղև սաստիկ։

Թուին ՌԽԸ. Մարտի ամսոյ ԻԷ. այնպէս զառնաշունչ ձմեռն ե-

---

1) ՈՒ։ ի մէջ բազանեացն 2) Ն. այն չէ։ որն մեռաւ։

ղև, որ զարթոյց քառասնից բազմահանդէս ուխտն խափանեաց, որ չկարացաք զսովորական սօնախմբութիւնն առնել։ Դարձեալ ի սոյն թուին զօրացաւ Ղարայեազիչին, և էառ զՈւրհայու բերդն Հոկտեմբերի Թ. յաւուր յերեքշաբաթիի, որ և յառաջագոյն ի քաղաքն էր։ այս Եազիչիս աշխարհաւ էր Կապագովկիոյ, սուխթայ գոլով՝ և ժամանակս ինչ եկաց ի ՅՈւրհայ առ մօլլայ մի ուսման ազագաւ և յետոյ եղև թիֆանքչի՝ և եկաց պինուորութեամբ ի սպասաւորութիւնն այլոց իշխանաց, յայլժոլ ի պատերազմունս, և յետոյ ինքնագլուխ եղեալ ժողովեաց զընկերս՝ ապստամբեալ ի թագաւորէն, բազմացոյց զզօրս իւր, մինչ զի ասէին թէ, զերեսուն և զվեց Հազարապետաս ունէր, որ բօլուկբաշի կոչէին. և ասէին թէ յամենայն աւուր զայս չափ ծախս ունէր, այս է ի մի օրն, զերեսուն մոթ գարի տայր երիվարացն, և այս միջագիտաց մոթն է, որ ամէն մոթ՝ երկու հարիւր քսան և չորս լիտրն գայ Հռոմանոյ լատվրն, և չորս հարիւր լիտր հաց, հարիւր և տասն ոչխար, Լե. լիտր բրինձ. տասն լիտր իւղ, և Շ. զուռուշ ոռճիկ, զի օրն Ռ. զուռուշ ծախք ունի ասէին։ Դարձեալ ի սոյն թուին Հուսէյն փաշայն ապստամբեցաւ ի թագաւորէն՝ և կողոպտեաց զբազում տեղիս՝ և եկեալ պաշարեաց զԿեսարիայ. և ինոյն ամին գնացեալ ՅՈւրհայ միաբանեցաւ ընդ Եազիչուն, և եօթն մարգ ի գլխաւորաց քաղաքին ասան Եազիչին. զոմանս կախելով՝ զոմանս խեղդելով. զի որն պարոն էր, և որն չաւուշ. և ինքն տիրեաց քաղաքին. և յիւրմէ փախուցեալ էր փոխանօրդն փաշային։ Դարձեալ ի սոյն թուին, Հոկտեմբերի ԺԵ. ին, յաւուր երկուշաբաթիի Փետրայ փաշայն և Մահսուտ բէկն եկին ի վերայ Եազիչուն ՅՈւրհայ, և սաստիկ պատերազմ սպարին ի գիմաց սուրբ գաստատակին՝ և ոչ կարացին առնուլ զնա։ Դարձեալ ի սոյն թուին Հոկտեմբերի տասն և ութին, եկն վէզիրն, որ փոխանօրդ է թագաւորին, Մահմետ փաշայ կոչեցեալ՝ սա եկն ի վերայ Եազիչուն ՅՈւրհայ և խաղեցաւ ի քաղաքն, եօթանասուն և երեք օր։ Դարձեալ ի սոյն թուին Ղարաեազիչին եկն ի Զօռում՝ և նստեալ անդ աւերեաց զշրջակայ երկիրն հարկապահանջութեամբ։ Դարձեալ ի սոյն թուին ապստամբեցաւ քօսայ Սաֆարն։ Թուին ՌԽԹ. Հուսէյին փաշայն ապստամբեալ էր ի թագաւորէն և աւերեալ բազում երկիր և միաբան-

եալ ընդ Եազիչուն. Եազիչին ըմբռնեալ զսա ըստ խնդրոյ վէզիրին ետ ի ձեռս նորա, և այս պատճառաւս հաշտութիւն արարին ընդ միմեանս, մանաւանդ ի ծածուկ կաշառօք կուրացոյց զաչս վեզիրին՝ և դարձաւ ի նմանէ չուեաց յՈւրհայ, ի Դեկտեմբերի քսան և չորս յաւուր շաբաթի՝ և գնաց յԱմիթ կուրացեալն կաշառօք։ Դարձեալ ի սոյն թուին Ղարաեազիչին չարչարեաց զՈւրհայ սաստիկ հարկապահանջութեամբ. և գլխատեաց քահանայ մի Աբրահամ անուն, և զայր մի տանուտէր Սքանդար անուն, Յունվարի քսան և երկու, յաւուր երեքշաբաթի։ Դարձեալ ի սոյն թուին Ղարայեազիչին տիրեաց Թօխաթոյ՝ և Ամասիոյ՝ և Մարզուանու՝ Չօռումու՝ և եղև սով, որ մէկ լիտր ալիւրն երեսով փլօրի մի եղև, և մէկ քիլայ գարին՝ մէկ զուռուշ։ Դարձեալ ի սոյն թուին ապստամբեցաւ Ղարաղաշն։ Թուին ՌԾ. աւերեաց Ղարաեազիչին զՍեբաստիայ կողոպտելով և այրելով, և զբազումս կոտորելով, և եղև սով մեծ։ Դարձեալ ի սոյն թուին Ղարաեազիչին յաղթեաց Իբրահիմ փաշային ի Կեսարիայ։ Դարձեալ ի նոյն թուին թալնեաց և կողոպտեաց Լաւանդն՝ որ Սաթրչի կոչիւր, զՍիս քաղաք Կիլիկեցւոց։ Դարձեալ ի սոյն թուին ապստամբեցաւ Ահմատ փաշայն։ Դարձեալ ի սոյն թուին Հասան փաշայն եկն ի յԱմիթ։ Թուին, ՌԾԱ. Հասան փաշայն խսարեցաւ ի Թօխաթ։ Դարձեալ ի սոյն թուին սատակեցաւ Ղարաեազիչին։ Դարձեալ ի սոյն թուին այրեաց Ջալալին զԹօխաթ քաղաք։ Դարձեալ ի սոյն թուին ներքինի Խոսրով փաշայն նեղացոյց զԱմիթ հարկապահանջութեամբ։ Թուին ՌԾԲ. ապստամբեցաւ Թաւուլն։ Դարձեալ ի սոյն թուին առաջին Շահաբասն եկն ի Թաւրէզ՝ պատերազմեցաւ ընդ Օսմանցւոյն և էառ ի նոցունց զԹաւրէզ և զՆախչուան։ Թուին ՌԾԳ. նոյն այս Շահաբաս էառ զԵրևան քաղաք պատերազմաւ ի յՕսմանցւոց։ Դարձեալ ի սոյն թուին Ջղալօղլի Սարդարն եկն՝ զինչ որ Ջալալի կայր զամէնն ժողովեաց և զՂարաղաշն այլ եբեր ի հետն, տարաւ ի Շահին վերայ։ Դարձեալ ի սոյն թուին մեռաւ Սուլթան Մահմատ խոնդքարն և նստաւ Սուլթան Ահմատն թագաւոր։ Դարձեալ ի սոյն թուին ապստամբեցաւ Ինջաղան։

Թուին ՌԾԴ. ապստամբեցաւ Յուլազատին։ Դարձեալ ի սոյն թուին ապստամբեցաւ Ջանփօլատցի Ալի փաշայն, որ էր ամիրայ Քիլիսու,

և զօրացեալ սա էառ զՀալապ քաղաքն, և ահրեայ նմա ամն երկու և կէս, ապստամբեալ ի թագաւորէն։ Դարձեալ ի սոյն թուին Զղալօղլի սարդարն բազմօք զօրօք եկն յԵրևան, այս գալս սորա առաջին գալն է, որ եկն ի վերայ շահին. և յայսմանէ պատճառէ նոյն առաջին Շահաբաան զԱտրպատական աշխարհի բնակիչսն զՀայ՝ զոտճիկ՝ զՔՀուտ ի վիճակին քշեաց և տարաւ յԱսպահան, այս է մեծ սուրգունն։ Դարձեալ ի սոյն թուին մինչդեռ Զղալօղլին ամրացեալ էր ի բերդն Վանայ, պաշարեցին զնա զօրքն պարսից, նա ի գաղտ դրանէն ելեալ եմուտ ի նաւ և վախուցեալ գնաց յԱրծկէ և անտի անկաւ ի բերդն Խնուսայ, և ապա գնացեալ յԱրզրում ժողովեաց առ ինքն զզօրս իւր, և զօրքն Պարսից ժողովեալ զերկիրն Ռշտունեաց գնացին յաշխարհն իւրեանց։

Թուին ՌԾԵ. Զղալօղլի սարդարն երկրորդ անգամ եկն ի վերայ Շահին ի Թաւրէզ պատերազմեցան. և կոխվեցաւ զԶալօղլին և փախեաւ, և Ղզլբաշն զնոցա խաղնեն էառ, տասն եւ երկու վաշայ իւրով հեծելովն ջարդեաց, այս պատերազմն Հոկտեմբերի քսան և հինգին եղև, և ինքն Զղալօղլին գնաց ի յԱմիթ և անդ մեռաւ ի Փետրվարի վեցն, և խիստ սով եղև ի Վան՝ և յԱրզրում, հայր զորդին եկեր և որդին՝ զՀայր, ոչ շուն մնաց ոչ կատու, որք կերին զամէնն, այնչափ մարդ ջարդեցաւ ի սովուն, որ գլուխ չելան թաղելով, խոր փորեցին և նետս լցին։ Դարձեալ ի սոյն թուին նոյն առաջին Շահաբաան գնաց ի վերայ Դեանջայու և էառ զնա յՕսմանցւոյ։ Դարձեալ ի սոյն թուին սաստիկ սով եղև յՕտտանքօղլէ մինչև ի Թաւրէզ՝ և ի Բաղդատայ մինչև ի Դամաւր-գավին, զշուն՝ և զկատու՝ զմեռեալ մարդ և զկենդանի մարդ կերին ի սաստիկ սովէն։ Դարձեալ ի սոյն թուին. յայս սովուս պատճառէն. գայլքն զօրացան ի վերայ մարդկան և զկենդանի մարդիկ պատառեալ ուտէին, վասն որոյ մարդագայլ անուանեցին զայն գայլսն։

Թուին ՌԾԶ. առաջին Շահաբաան գնաց ի Շամախի և պատերազմաւ էառ զնա յՕսմանցւոց։ Դարձեալ ի սոյն թուին Զալալին եկն յԱրզրում։ Մայիսի տասն և եօթն, օրն կիւրակի. Յուլիսի հինգ, օրն կիւրակի էլ՝ շատ անողորմ բանարար։

Թուին ՌԾԷ. առաքեաց սուլթան Ահմատն զՄուրատ փաշային ի

վերայ Զանփալատցի Ալի փաշային ի Հալապ, և եկեալ կոտորեաց զզօրս նորա ի դաշտին, որ կոչի գոգարչինլուկ. և զինքն փախստական արար: Դարձեալ ի սոյն թուին տուերեաց Թաւուլ անուն ջալալին զԽարբերդու գաւառն և զԲալուայ: Դարձեալ ի սոյն թուին Սօֆին եկն յԱրզրում Ցուլիսի երեսուն, օրն շաբաթ՝ երկիրս ամէն թէ գիւղ է թէ քաղաք վաստակն խիստ այրեաց, Օգոստոսի մէկն՝ գնաց, օրն երեք շաբաթի:

Թուին ՌԾԸ. Մուրատ փաշայն սուրգուն արար: Թուին ՌԾԹ. ել Մուրատ փաշայն ի Ստանբօլու բազում զօրօք և գնաց ի Թաւրէզ և խիստ ձիւն եկն առկարին վերայ խիստ զապուն ձգեաց, Զիլ փաշայն և ֆռանկին ընկան, յետև դարձաւ եկն ի յԱմիթ, ձմերեաց ի յԱմիթ: Դարձեալ ի սոյն թուին Ցուլիսի երեսուն և մէկն. օրն երեք շաբաթի, Սօֆին եկն յԱրզրում խիստ կռիւ արար հետ թուրք Զաբիլմազին՝ հետ թաթարին. ել Օգոստոսի երեքն՝ գնաց օրն ուրբաթ, տեղւոյս տէրն Հասան փաշայն էր:

Թուին ՌԿԱ. Մուրատ փաշայն մեռաւ ի յԱմիթ, և էառ զվէզիրութիւն Նասֆ փաշայն: Դարձեալ ի սոյն թուին Նասֆ փաշայն ել ի յԱմիթայ և զելչին ի հետն տարաւ ի Ստանբօլ՝ և արար զբարիշութիւն հետ Ղզլպաշին՝ և ելչին յետ դարձոյց հետ Հասան փաշային՝ և Ղարսեցիքն, որ կոտորեցին: Թուին ՌԿԲ. առաջին Շահաբասն գնաց զՎրաց տունն գերեցոյց:

Թուին ՌԿԳ. առաջին Շահաբասն զսուրբ Էջմիածնի քարերն, և զսրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի աջն հանեալ յԷջմիածնէ. բարձեալ տարաւ յԱսպահան: Դարձեալ ի սոյն թուին ի գիւղաքաղաքն ի յՈւլաշ զսուրբ փրկիչ եկեղեցին շինեցաք: Թուին ՌԿԵ. Օքուզ-Ահմատ փաշայն եկն ի վերայ Երևանայ, երկու ամիս և կէս նստաւ չկարաց առնուլ, ջարդեցաւ և յետս դարձաւ: Դարձեալ ի սոյն թուին Ուռուսն կոխեաց զՏրապիզօն:

Թուին ՌԿԶ. սուլթան Մուստաֆայն նստաւ թագաւոր երկու ամիս՝ այլւի ի նոյն ամին փոխեցին զնա՝ և նստուցին զսուլթան Օսմանն թագաւոր: Դարձեալ ի նոյն թուին և ի Տրէ ամսոյ տասն և ի Նոյեմբերի ամսոյ տասն և ութն, առաջին Շահաբասն ի գիւղն Ագուլիս զտէր Անդրէաս քահանայն նահատակեաց, վասն Քրիստոսական հաւատոյս՝ և անդ յԱգուլիս ի Խցաձորի եկեղեցին թաղեցին զտէր Անդրիաս:

Թուին ՌԿԷ. Խալիլ փաշայն եկն ի Թաւրէզ, ջարդեցաւ՝ և յետ դարձաւ: Դարձեալ ի սոյն թուին մահ անկաւ, հարիւր և քառասուն տղայ մեռաւ ի Դումիշխանէն ի մէկ օրն: Դարձեալ ի սոյն թուին մեռաւ սուլթան Ահմատն, նստաւ եղբայրն սուլթան Մուստափայն յաթոռ թագաւորութեան հարիւր օր: Թուին ՌԿԷ. և կէս. մազուլ արարին զսուլթան Մուստաֆայն, և եդին թագաւոր զսուլթան Ահմատի որդին զսուլթան Օսմանն: Թուին ՌԿԸ. ի Նաւասարդի ամսին՝ շող թրաձև երևեցաւ յարևելից դէմ յարևմուտս. և զկնի շողոյն յարևելից աստղ մի երևեցաւ միշտ ընթանայր ի հիւսիս:

Թուին ՌԿԹ. սուլթան Օսմանն գնաց ի պատերազմ ի վերայ Լեհին և ոչ կարաց առնուլ: Դարձեալ ի սոյն թուին թագաւորն Օսման ի վերայ Լեհին էր, ի կողմն հիւսիսոյ երկինքն վառեցաւ կէս գիշերին, որպէս թէ արեգակն ի յամպն վազէ, ի ծագել ժամուն այրի, նոյնպէս եղև: Եւ յորժամ թագաւորն դարձաւ ի պատերազմէն և գնաց ի Ստանբօլ՝ իւր զուլն չարացաւ թէ, մեզ այսպէս թագաւոր ոչ է պիտոյ. զարկին սպանին զթագաւորն: Թուին ՌՀ. ծովն Ստանբօլայ պաղեցաւ Յունվարի ամսոյ տասն և չորս՝ որ մարդ շրջեր ի վերայ: Թուին ՌՀԱ. նոյն Սուլթան Մուտաֆայն կրկնակի նստաւ թագաւոր, և կալաւ զաթոռ թագաւորութեան հարիւր և յիսուն օր. և կրկնակի մազուլ արարին զնա՝ զի ի խելացն պակաս էր: Դարձեալ ի սոյն թուին առաջին Շահաբասն գնաց զՂանդահար քաղաքն էառ պատերազմաւ: Դարձեալ ի նոյն թուին Իմամզուլի խանն գնաց՝ զՀուրմուզ քաղաքն էառ պատերազմաւ: Թուին ՌՀԲ. նստաւ Սուլթան Մուրատն թագաւոր ի Սեպտեմբերի ամսոյն: Դարձեալ ի սոյն թուին Ապազայ փաշայն, որ նստեր յԱրզրում քաղաքի, ելեալ յԱրզրումայ և գնաց մինչև յԱնկիւրիայ, և շատ ենկիչարի ջարդեաց զանազան և չար տանջանօք, վրէժխնդիր լինելով արեան Սուլթան Օսման թագաւորին. և դարձեալ եկն ի յԱրզրում: Դարձեալ ի սոյն թուին մանչ ժողովողն ել: Թուին ՌՀԳ. Բաղդատայ նստող Բաքիր փաշայն մարդ ուղարկեց առաջին Շահաբասին. թէ եկ, որ զԲաղդատ քեզ տամ, Շահաբասն գնաց. իսկ փաշայն ստեաց, և ոչ ետ, իսկ Շահն իւր թրովն էառ զԲաղդատ: Թուին ՌՀԴ. յՕգոստոսի ամսոյն՝ ի յԱմթայ գիւղն, որ կոչի

Ֆապիկ, եղև նշան մեծ. որ ծնաւ կին մի մեռած զաւակ՝ երկու գլխէն. մէկ գլուխն մարդոյ և մէկ գլուխն հորթու, և մարմինն անարատ հորթու՝ ոտքն՝ կճղակն՝ ագին ամէնն հորթու նման՝ բայց մին գլուխն մարդոյ: Դարձեալ ի սոյն թուին, Ուռուսն եկն զՏրապիզօնայ զներքին բերդն էառ, Ապրիլի քսան և երեքն օրն կիւրակի, եկաց չորս օր՝ և ապա գնաց. երկու հարիւր և քառասուն զայեխ էր. հազար և հինգ հարիւր Ուռուս ջարդեցաւ: Դարձեալ ի սոյն թուին՝ վրացի մովրովն պատերազմեցաւ ընդ Ղզլպաշին. և ի նոցանէ կոտորեաց զբազում հեծեալս. և զՂարչղայ խանն. զՈւսուֆ խանն. զՂազախ խանն սպան: Դարձեալ Ղզլպաշքն յետ երկուց ամսոց միւս անգամ զօրաժողով եղեն ի վերայ վրացւոց, և գլուխ Վրաց էր նոյն մովրովն. որ և յայսմ պատերազմի ևս կոտորեաց մովրովն զզօրս Ղզլպաշին. և զԱմիրգունայ խանն, զՇահբանտայ խանն. զՍէլիմ սուլթանն սպան: Դարձեալ ի սոյն թուին յԱրզրում նստող Ապազայ փաշայն զԿարաւանսն, որ յարևելից և յարևմտից գային յԱրզրում և գնային, հնարիւք և խաբէութեամբ արգել զամենեսեան, և մինչ որ բազում կարաւանք ժողովեցան, և ապա յաւուր միում ամենեցուն զինչսն և զստացուածսն յափշտակեաց, եթէ նաղտ և թէ վէճ, և յետոյ ապստամբեցաւ ի թագաւորէն և եղև ջաղալի. այլ և կամեցաւ միաբանել ընդ պարսից, զի զքուերորդին իւր բազում զօրօք առաքեաց առ Շահաբաս թագաւորն Պարսից:

Թուին ՌՀԵ. Հաֆիս-Ահմատ փաշայն ՅՌ. մարդով եկն ի վերայ Բաղդատայ, ոչ կարաց առնուլ. հեծելն ջարդեցաւ և յետս դարձաւ: Դարձեալ ի սոյն թուին Օսմանցիք Գ. սակի խարաջ առին ի հայոց: Թուին ՌՀԶ. Խալիլ փաշայն վէզիր եղև, եկն յԱրզրում ի վերայ Ապազին, իսկ Ապազէն գլուխ քաշեաց, այլւի [1]) զենկիչերիսն ջարդեաց, Զ. փաշայ ընբռնեաց՝ զերկուոն ի դուրս սպանեաց. և զԴ. փաշայն ի բերդն տարաւ, և բերդի դուռն փակեաց. և Խալիլ փաշայն նստաւ ի վերայ բերդին՝ Բ. ամիս և կէս. Է. նաղում բանալ ետ, յետքն չկարաց առնուլ, ել և գնաց, և ի կէս ճանապարհին զթօփերն ի վայր ձգեաց, և Ապազայն յետևն վազեաց,

---

1) Ոսկ. Վերստին.

Զ. զաթաբ ուղտ, և Կ. զաթաբ ջորի, ամէնն բեռնով, շատ մարդ ըմբռնեաց, և շատ այլ ջարդեաց. վազիրն գնաց ի Թօխաթ։ Դարձեալ ի սոյն թուին, յառաջին Շահաբասէն Մովսէս վարդապետն էառ զհրաման լուսարարութեան սրբոյ Էջմիածնի, որ և եկեալ յԷջմիածին զսկիզբն արար նորոգութեան սրբոյ Աթոռոյն, եկեղեցւոյն՝ և պարսպին. և այլ շինուածոցն ամենայնի։

Թուին ՌՀԷ. Խոսրով փաշայն վէզիր եղև, և եկն յԱրզրում ի վերայ Ապազային, վրացի մովրովն ի հետն էր. ԺԵ. օրն, ՌՇԳ. թօփ կպոյց, երեք դիմաց բլուց զբերդի պարիսպն, ըմբռնեաց զԱպազայն և տարաւ ի Ստանբօլ։ Թուին ՌՀԸ. առաջին Շահաբասն մեռաւ ի Ֆահրապատ ի յԱշրաւ քաղաքի, և փոխանակ նորա, նորին թոռն Շահսէֆին յԱսպահան թախտ նստաւ թագաւոր։ Դարձեալ ի սոյն թուին և Յունվարի ամսոյ ԺԳ. յաւուր անօրէնութեան Տեառն զՄովսէս վարդապետն օրհնեցին կաթուղիկոս սրբոյ Էջմիածնի։ Դարձեալ ի սոյն թուին այս Մովսէս կաթուղիկոս գնաց յԱսպահան առ թագաւորն Շահսէֆի. զբազում գանձս ծախեաց ի գուռն թագաւորին և զբազում աշխատութիւնս կրեաց, և հազիւ եբարձ զՃ. թուման մուղադէն. որ եգեալ էր ի վերայ սրբոյ յԱթոռոյն Էջմիածնի. յայնմ հետէ եղև սուրբ Աթոռն ազատ։ Թուին ՌՀԹ. ի Հայոց ազգէն քրիստոնեայք՝ որք էին յԻլով քաղաքին. ոչ ընկալան զեպիսկոպոսն իւրեանց. որոյ անունն էր Նիկոլայոս. հակառակեցան և ոչ հնազանդեցան նմա. իսկ եպիսկոպոսն յարեցաւ յաբեղայսն Ֆռանկաց. որք էին յեզվայիթայ կարգէն և ետ զձեռագիր նոցա, եմուտ ի հնազանդութիւն և ի դաւանութիւն փափին. և եղև ինքն Ֆռանկ. և նոցին օգնականութեամբն յափշտակեաց զեկեղեցիսն Հայոց, յոյժ բազմաւ անօթիւ և վախմերով. և զամենայն անօթս եկեղեցեացն և զվախմերն վատնեալ կորոյս և ոչ ինչ մնաց՝ միայն դատարկ եկեղեցին. և այնպէս մնաց մինչ ի ՌՃԱ. թիւն մեր։ Դարձեալ ի սոյն թուին Խոսրով փաշայն վէզիրն առաքեցաւ ի սուլթան Մուրատ թագաւորէն գնալ ի վերայ Բաղդատայ. և նա գնաց դէպ ի Համադան. եհաս մինչի Դարգազին. և անտի դարձաւ և եկն ի Թօխաթ ձմերեաց. իսկ սուլթան Մուրատ թագաւորն առաքեաց զՄուրթուզայ փաշայն ի Թօխաթ, որ զԽոսրով փաշայի գլուխն կտրեաց։ Թուին ՌՉԱ. մոխիր տեղաց

ի վերայ Սէլէնիկու Գ. օր, Գ. գիշեր: Դարձեալ ի սոյն թուին Լէհայ եր՛ իրն մէկ մարդոյ խաշանց մէջ մահ անկեր է. նա Աստուծոյ քուֆիր է արեր թէ երբ կու սպանես նա ելկ և կ՛եր, Աստուած նմա պատուհաս կուտայ՝ որ ինքն շուն կու լինի և զսատակած խաշինան կուտէ: Դարձեալ ի սոյն թուին վախճանեցաւ մեծահաւատ սուրբ Հայրապետեան Մովսէս կաթուղիկոսն յԵրևան քաղաքի, ի Մայիսի ամսոյ ԻԴ. և թաղեցին զնա ի կողեռ կոչեցեալ բլրին՝ հուպ գեբեզմանի կողեռ վարդապետին: Թուին ՌՀԲ. ի Բելրզատ քաղաքի տաճիկ մի խոզ է եղեր: Դարձեալ ի սոյն թուին՝ և Յունվարի ԻԴ. յաւուր տնօրէնութեան Տեառն Մովսէս կաթուղիկոսի աշակերտ զՓիլիպպոս վարդապետն օրհնեցին կաթուղիկոս սրբոյ Էջմիածնի: Դարձեալ ի սոյն թուին. և Օգոստոսի ամսոյն Սուլթան Մուրատ թագաւորն կարի սաստիկ եասախ սրար պիղծ թուրքունին. և իւր տէրութեան աշխարհն զամենայն զահփախանայան խափանեաց: Թուին ՌՀԳ. մոլորեցան Յոյնք և արարին զծռադաւտիկ. իսկ Հայոց ազգն, Հապաշն, Ասորին, և Վիտին ուղիղ կացին և ճշմարիտ: Դարձեալ ի սոյն թուին [1]) սուլթան Մուրատն գնաց ի Լէհայ վերայ ի պատերազմ, և հնազանդեաց զարձուցին: Դարձեալ ի սոյն թուին և յՕգոստոսի ամսոյ գլխոյ սասցեալ զԱպազայ փաշային սպան թագաւորն սուլթան Մուրատ: Թուին ՌՀԳ. սուլթան Մուրատ թագաւորն ԶԲ. մարդով եկն ի վերայ Երևանայ բերդին նըստաւ. թօփով ծեծեաց զբերդն մեծաւ զօրութեամբ՝ և չինն օրն էառ զբերդն. և գիշեան բերդին զԹահմազղուլի խանն իւրով պատրաստելն զրկեց [2]) ի Ստանբօլ, ԺԲՒ. մարդ քաջ պատերազմող եա ի մէջ բերդին, և ինքն էանց գնաց ի Թաւրէզ և անտի զարձաւ ի վերայ Վանայ և գնաց ի Ստանբօլ: Դարձեալ ի սոյն թուին զՄահոզլին բերեալ ի Ստանբօլ սպան զնա թագաւորն: Ալլ և Զէլ [3]) փաշայն սպան ի նոյն ամն: Դարձեալ ի սոյն թուին զՀուսէյն աֆանդին մուֆտին սպան թագաւորն: Դարձեալ ի սոյն թուին ի Մայիսի ամսոյ ԻԴ. օրն Զորեքշաբաթի, սուրգուն արար թագաւորն Հայոց, Հոռոմոց, և Տաճկաց: Դարձեալ ի սոյն թուին՝ յՕսմանց-

---

1) ՈՎ. Դարձեալ ի սոյն թուին յՕգոստոսի ամսոյն. 2) ՆՅՆ. առաքեաց. 3) ՆՅՆ. Ե ԱԵՒՒ. ԷՀԷՅ. Զէլէզ.

ւոց յաշխարհն մէկ լիտր լեղակն ութսուն և եօթն ռեալ եղև։ Թուին ՌՁԵ. թագաւորն Պարսից Շահսէֆի ՃՌ. մարդով եկն ի վերայ Երևանայ՝ նստաւ Գ. ամիս. բաղում աշխատութեամբ և պատերազմաւ զբերդն էառ յՕսմանցւոց. և զիշխան բերդին զՄուրթուզայ փաշայն և այլ բաղում զօրս ի նոցանէ սպան, և զՇխիջան փաշայն և զԻբրահիմ փաշայն՝ և զՄամին փաշայն ըմբռնեաց՝ տարաւ յաշխարհն Պարսից. և յԵրևան կարգեաց իշխան զՔալպիալի խանն։ Դարձեալ ի սոյն թուին, Սօխորդ գիւղն վերուստ ի վայր իջաւ. և վանիցս փագախն անդ շինեցաւ։ Թուին ՌՁԶ. Սօխորդու աղբիւրն վերակացութեամբ Բաղիշեցի մահտեսի Սիմէօնին ի գիւղն իջաւ։ Թուին ՌՁԷ. Ապրիլի ԻԸ. օրն շաբաթ՝ սուլթան Մուրատն գնաց իվերայ Բաղդատայ ի պատերազմ, և ի Նոյեմբերի վեցն եհաս ի Բաղդատ. և ծեծեաց զբերդն ԼԸ. օր մեծաւ զօրութեամբ. և ի Դեկտեմբերի ԺԴ. օրն ուրբաթ էառ զԲաղդատ քաղաք. և դարձեալ եկն ի յԱմիթ [1])։ Դարձեալ ի սոյն թուին Փիլիպպոս կաթուղիկոսն զԼուսաւորչի աջն խնդրեալ ի Շահսէֆի թագաւորէն, և հանեալ յԱսպահանայ և եբեր ի սուրբ Էջմիածին։

Թուին ՌՁԸ. Յունիսի Բ. Հոգւոյ գալստեան կիրակին դարձաւ սուլթան Մուրատն և եմուտ ի Ստանբօլ մեծաւ փառօք։ Թուին ՌՁԹ. սուրբ Սարգսի շաբաթու հինգշաբաթ օրն՝ մեռաւ սուլթան Մուրատն, և նստաւ ի տեղի նորա թագաւոր՝ նորին եղբայրն սուլթան Իբրահիմն։ Թուին ՌՂ. Փետրվար ամսոյ Ե. յաւուր ուրբաթու սաստիկ և ահագին շարժ եղև ի Թաւրիզ քաղաքն, և ի շրջակայ գաւառսն իւր, բաղում տունք և շինուածք կործանեցան, և բաղում մարդիկ ք ներքոյ հողոյ մնացին, և Շամգաղան ամարաթն. և Ուստաշագրտ ամարաթն փլան. և ի մէկ օրն՝ Ե. և Զ. անգամ շարժ կու լինէր մինչև Բ. ամիսն։ Յետ նորա ԺԵ. օրն, և ի Ի. օրն, և Լ. օրն միանգամ շարժ կու լինէր. այսպէս եկաց մինչև ի Ե. ամիսն. ապա դադարեցաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ։ Դարձեալ ի սոյն թուին, Ուռուսն եկաւ Ղազախու բերդն էառ և շատ մարդ ջարդեց յՕսմանլուէն։

---

1) Ո-Կ. Դարձեալ ի սոյն թուին թաթարն եկաւ յերկիրն Բարարատու։

Թուին ՌՂԱ. Մայիս ամսոյ Գ. մեռաւ թագաւորն Պարսից Շահ-աբբաս։ Դարձեալ ի սոյն թուին և ի Մայիսի Զ. փոխանորդ Շահ-աբբասին եղեւ թագաւոր ի տեղի նորա զնորին որդին զերկրորդ Շահաբասն։ Թուին ՌՂԲ. Դարձեալ Օսմանցիքն յետ էառ պատե-րազմեալ զքաղաքն Ագախ ի Ռուսէն[1]։ Թուին ՌՂԲ. ի թագաւո-րութեան սուլթան Իբրահիմին Օսմանցիք սաստիկ արին ծովով և համբաւեցին թէ գնամք ի վերայ Մալթայ կղզւոյն և խափ տու-եալ գնացին ի վերայ Կրէտէ կղզւոյն, որ էր ի ձեռն Վենետիկցւոց, և դիւրաւ առին զնա՝ զի բնակիչք կղզւոյն յօժար էին յառնուլն յՕսմանցւոց։ Թուին ՌՂԳ. յԱպրիլ ամսոյ Բ. յաւազ ուրբաթու զիշերն ի լոյս աւազ շարաթի աւուրն, սաստիկ և ահագին շարժ եղև ի վանայ քաղաքն և յիւր երկիրն, և փլաւ կէսն պարսպի քաղաքին, և յոլով եկեղեցիք և մայիաներ և բազում շինուածք կործանեցան և բազում մարդիկ առին ի ներքև, և եկեղեցիքն Վարագայ վանից աւերեցան, և այլ և այլ վանօրայք՝ որք ի գաւա-ռին էին՝ աւերեցան, և յաւուրս Ը. ի շարժմանն եկաց երկիրն, որ-պէս զնաւ ի վերայ երեսաց ջրոյ՝ և ապա հանդարտեցաւ, որ ի Գ. օրն՝ և ի Ե. օրն՝ և ի Ը. օրն միանգամ շարժէր, և այնպէս մնաց մինչ որ Յունիս ամսին կատարեցաւ. և ապա զհաստատութիւնն էա-ւաւ երկիր ազգաց-ազգաց հեռամբն Աստուծոյ։ Դարձեալ ի սոյն թուին ազգն Օսմանցւոց մազուլ արարին զսուլթան Իբրահիմն ի թա-գաւորութենէ՝ և յետոյ սպանին, և եղին ի տեղի նորա թագա-ւոր զնորին որդին զսուլթան Մահմատ Յունիս ամսոյ Իէ։ Դարձեալ ի սոյն թուին՝ երկրորդ Շահաբասն գնաց ի վերայ Ղանդահար քա-ղաքին և էառ զնա. և զՂզլբաշիսն զաֆխլամ արար։ Դարձեալ ի սոյն թուին զօրքն Պարսից, որք էին ի Թիֆլիս քաղաքին. զօրաժո-ղով եղեալ գնացին ի վերայ Կախեթու ամրոցն Թամրազ թագաւո-րին Վրաց, և ի մէջ պատերազմին սպանաւ որդին Թամրազին, որոյ անունն էր Դաւիթ՝ որ էր ժառանգ թագաւորութեանն. իսկ Պար-սիկք առին զգլուխն Դաւթեն, ընդ նմին և զբայդաղն՝ որ էր խա-չալամ. և զԴաւթի գլուխն ի ձող ցցեցին, և զնաչն գլխիվայր ի բայդաղէն կախեցին, և այնպէս ի Թիֆլիս քաղաքէն մինչ ի Կա-

---

1) Եւ։ Դարձեալ ի սոյն թուին եկն մարախ յերկիրն Արարատու։

պահան տարան առաջի թագաւորին իւրեանց երկրորդ Շահաբասին, և յամենայն քաղաքս Պարսից մեծաւ ցնծութեամբ խրախութիւն առնէին, և քրիստոնէիցն էր մեծ սուգ և տրտմութիւն՝ զի քրիստոնէից թագաւորութիւնն անկաւ։

Թուին ՌՃ. Փիլիպպոս կաթուղիկոսն սուրբ Էջմիածնի գնաց յԵրուսաղէմ. բայց ամ մի բոլոր ի քաղաքսն Հռոմստանայ շրջեցաւ, և ի մտանել ՌՃԱ. թիւն՝ եմուտ յԵրուսաղէմ. զսուրբ Յակոբայ մէջն գոյն զգոյն քարերով և մուտախիլներով սալեաց, և զաւագ բեմն բարձրացոյց, քանզի կարի ցած էր։ Թուին ՌՃԱ. Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ելաւ յԵրուսաղէմայ և գնաց ի Ստանբօլ՝ անդ եկաց մէկ տարի, զքաղաքի եկեղեցեաց պարտքն վճարեաց. որ էր. ԼՌ. զուռուշ. և այլ բազում ուղղութեան կարգս հաստատեաց անդ։ Դարձեալ ի սոյն թուին Իլովայ քաղաքի Նիկօլ եպիսկոպոսն եկն ի Ստանբօլ առ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն, մեղայ ասաց. արձակեալ ի կապանաց բանադրանաց, և զեպիսկոպոսական իշխանութիւն ընկալեալ ի նմանէ գնաց յԻլով քաղաք, ի տեղի իւր։ Դարձեալ ի սոյն թուին՝ Հնդստանայ թագաւորն Շահիջան Է. լաք մարդ ուղարկեց Ղանդահարայ վերայ, Ովրզանկէլ, Փաչահղատէն, Սայդուլէ խանն սարդար կարգեց. որք գնացին Բ. ամիս և կէս նստան ԻՌ. սպահիք վայր անկան, թող զբաջիփաթիարի օրդուբաղարի հալալ խօրն։ Թուին ՌՃԲ. Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ելաւ ի Ստանբօլայ և մեծաւ փառօք եկեալ եհաս յԷջմիածին յաթոռն իւր։ Դարձեալ ի սոյն թուին Դարիշուքուրն Է. լաք մարդով եկաւ Ղանդահարայ վերայ, Գ. ամիս նստաւ երիշ արար, ԼՌ. մարդ վայր անկաւ՝ ոչ կարաց առնուլ, յետ դարձաւ։

Թուին ՌՃԳ. զԷջմիածնայ զանգակատան հիմն արկին և սկսան ի շինել։ Դարձեալ ի սոյն թուին՝ յՕգոստոսի ամսոյ Բ. յաւուր Չորեքշաբաթի. աւուրք լուսնին Լ. և արեգակն յԱռիւծ կենդանակերպն էր. կէս աւուրն անցեր էր, Գ. մասն արեգական խաւարեցաւ և աստեղք երկնից երևեցան՝ որպէս ի գիշերի։ Թուին ՌՃԴ. ի Մարտի ամսոյ ԻԵ. յԱղուհացից հինգերորդ կիւրակէին վախճանեցաւ տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի սուրբ Էջմիածինն և տարեալ թաղեցին ի սուրբ Հռիփսիմէ եկեղեցւոյ մէջն։ Դարձեալ ի սոյն թուին և յԱպրիլի ամսոյ Ը. ի տօնի Ծաղկազարդին զՋուղա-

յեցի Յակոբ վարդապետն օրհնեցին կաթուղիկոս սուրբ Էջմիածնի։ Դարձեալ ի սոյն թուին Բաղիշու տէր Աւգալ խանն չարացաւ և ջալալի կամէր լինէր. մալաք Մահմատ փաշայն Վանայ բազում զօրօք եկն ի Բաղէշ քաղաք զԱւգալ խանն փախուցին՝ և ի տեղի նորա եդին խան զնորին որդին՝ որում անունն էր Դիադին։ Եւ յետ միոյ ամի եկն Աւգալ խանն և խորամանկութեամբ սպան զորդին իւր Դիադինն, և դարձեալ ինքն նստաւ խան։ Դարձեալ ի սոյն թուին զԴաշտեցի հայերն յԱսպահան քաղաքի միջէն հանին և յեզր քաղաքի բնակեցուցին հրամանաւ երկրորդ Շահաբասին։ Թուին ՌՃԵ. զԵրևանցի և զայլ և ս հայերն հանին յԱսպահանայ քաղաքի միջէն, և յեզր քաղաքին բնակեցուցին հրամանաւ երկրորդ Շահաբասին։ Դարձեալ ի սոյն թուին ազգն քրդաց նահատակեցին զայր ոմն քրիստոնեայ Աւետիս անուն՝ հայ ազգաւ՝ յաշխարհին Մարաց՝ ի բերդն որ կոչի Փիզան, և տէրն Քրիստոս փառաւորեաց զնա երկնային լուսով, որ էջ ի վերայ նորա։ Թուին ՌՃԶ. զջհուտ ազգն՝ որ ի մէջ Ասպահան քաղաքին բնակեալ էին, բռնութեամբ և չարչարանօք տաճկացուցին զնոսա ազգն Պարսից. ընդ սոցին և զայլ և ս ջհտներն, որ յայլ քաղաքսն Պարսից բնակեալ են, բռնութեամբ տաճկացուցին։ Դարձեալ ի սոյն թուին Դադիանայ թագաւորն մեռաւ և թագաւորութիւնն խանգարեցաւ՝ զի ոչ գոյր նմա որդի ժառանգորդ թագաւորութեան նորա։ Դարձեալ ի սոյն թուին և ի Փետրվարի ամսոյ ԻԵ. վախճանեցաւ Ջուղայեցի Սիմօն վարդապետն ի Թօխաթ քաղաքի՝ և անդէն թաղեցաւ. սա կարի վարժ էր քերականութեան արուեստին, և հանճարոյ արտաքին գրոց՝ և քաջաբան հակաճառօղ ընդդէմ ամենայն ազգաց։

Թուին ՌՃԷ. Ղարաղալխանի տէր մեծ երիսթաւն, որոյ անունն էր Ջալ, գնաց յԱսպահան ի դուռն շահին, և ձեռնտուութեամբ շահի էհտիմալ դօլվաթին ոչ սպանաւ, այլ կենգանի դարձաւ յաշխարհն իւր։ Թուին ՌՃԹ. Մարտի ամսոյ Ա. Պաշիաչուխի թագաւոր Աղէքսանդրն մեռաւ՝ և իւր փոխանակ որդին թագաւորեաց, անուն Բագրատ։ Դարձեալ ի սոյն թուին այս Բագրատս՝ որ փոխանակ հօր իւրոյ Աղէքսանդրին թագաւոր նստաւ, իւր խորդ մայրն զսորին զերկոսին զաչսն խաւարեցոյց՝ զի ներհակութիւն

անկաւ ի մէջ նոցա. այլև իշխանքն իրերաց անմիաբանք եղեն, երկիրն աւերեցաւ, և թագաւորութիւնն խափանեցաւ։ Դարձեալ ի սոյն թուին և յԱպրիլի ամսոյ Ա. աղուհացից հինգերորդ կիրակէին գործեցաւ այս, քանզի կարի ցրտային ծանր ձմեռն եղև՝ և պաղեցաւ ծովն Դեղամայ և Սևան կղզին, որ է ի մէջ ծովուն, սորին բնակիչքն՝ որքան ամուր էր պաղն՝ զերեսօք պաղին երթային և գային, և յորժամ թուլացաւ պաղն՝ որ ոչ բառնայր մարդ, յայնժամ կամեցան ջարդել զսառն, զի ճանապարհ արարեալ արտաքս գայցեն ի ծովէն, վասն որոյ առաջնորդ վանից կղզւոյն Բարսեղ անուամբ վարդապետ, էառ ընդ իւր մէկ աբեղայ. և մէկ սարկաւագ, և երեք աշխարհական, մտին ի տուփ և սկսան կոտորել զպաղն, և կոտորելով հասին ի կէս ծովուն, յայնմհետէ սկսաւ շնչել հողմն ուժգին, և կամեցան յետս դառնալ ի կղզին՝ ոչ եթող հողմն, որ ալեօք ջուրցն զկոտորեալ սառն բերեալ բառնայր ի վերայ տփոցն, որով ծանրացեալ տուփքն անցին ի ներքոյ սառնին, և սուզան ի ծովն, վարդապետն և աբեղայն և մէկ աշխարհական, իսկ սարկաւագն և մէկ աշխարհական փրկեցան ի հեղձմանէ, ողորմութեամբն Աստուծոյ։ Դարձեալ ի սոյն թուին և յԱպրիլ ամսոյ Լ. յերկուշաբաթի աւուր, կայծակն եհար մէկ ձի սպան, զոր մերով աչօք տեսաք։ Դարձեալ ի սոյն թուին և Յուլիս ամսոյ ԻԱ. յաւուր շաբաթու կրակ անկաւ ի մեծ քաղաքն Աստանբօլ մինչ ի վաթսուն և վեց ժամն այրեցաւ յոյժ բազում տեղի։ Դարձեալ ի սոյն թուին հրաման արար թագաւորն Պարսից երկրորդ Շահաբասն, որ յաղգէն մահմետականաց, ՌՇ. տուն թուրք տարան ի Կախէթ լցին՝ որ անդ բնակին։

Թուին ՌՃԺ. Կովկաս լերան բնակեալ վրացիք՝ ազգն, որ ասի Թուշ, և փշաւ?՝ եկին ի գիշերի, և զայս ՌՇ. տուն թուրքս ի սուր քաշեցին և ծերոց մինչև ցստրնդեայն։ Դարձեալ ի սոյն թուին շահն զէհտիմալ դոլվաթն ընկեց յիշխանութենէ վասն արձակմանն երեսթաւին, քանզի ասացաւ առաջի խաներուն նաև առաջի շահին, թէ թելադրութեամբ երիսթաւին կոտորեցին Վրացիքն ՌՇ. տուն թուրքն։ Դարձեալ ի սոյն թուին նոյն երիսթաւի եղբօր որդիքն զիւր պլուխն կտրեցին և տարան առ ոտն շահին. այս գործեցաւ թելադրութեամբ Շահնաւազ խանին Թիֆլիզու, որ և

ինքնս և ս յազգէն Վրաց էր, որպէս զի ինքն հաւատարիմ երևեսցի առաջի շահին: Դարձեալ ի սոյն թուին Թամրազ թագաւորն, որ էր տէր Կախէթու, ելեալ ի Վրաստանայ՝ գնաց յԱսպահան առ երկրորդ Շահաբասն հնազանդ նմա. և որպէս սովորութիւն է նենգաւոր ազգին Պարսից, զառաջինն սիրով և մեծարանօք ընկալան զնա, բայց յետոյ վասն Քրիստոսական հաւատոյն և օրինացն՝ բանիւ իշխանացն նենգեաց զնա շահն և ձգեաց յերեսաց, և առաքեաց յաքսորս յաշխարհն Ֆահրապատու, ի քաղաքն Աստարապատ, և անդ մեռաւ, և բազումք ասէին, թէ կամօք շահին դեղեալ մեռուցին զնա:

Ի թուին ՌՃԺ. գնաց Թամրազն յԱսպահան, և ի ՌՃԺԲ. մեռուցին զնա. այլև յարանցն, որք ընդ Թամրազիս էին, զընտիրսն սպանին, բայց զմարմին Թամրազին հրամանաւ շահին տարան յերկիրն իւր Կախէթ առ թոռն նմին Թամրազի: Թուին ՌՃԺԴ. յամսեան Դեկտեմբերի, յետ անցանելոյ մէջ գիշերին, ի խոր առաւօտուն, երևեցաւ վարսաւոր աստղ մի յերկինս ի մէջ յարևելից և հարաւոյ, և զվարսն իւր դէպ յարևմուտս ունէր ձգեալ՝ և յելանելն իւրում, օր աւուր՝ շուտ [1]) ելանէր, և այնպէս շուտ [2]) ելանելով գնաց մինչի յերեկոյն, և յորժամ էանց զմէջ գիշերոյն դարձոյց զվարսն իւր և ձգեաց դէպ յարևելս, և այնպէս գնալով եհաս մինչ ի յերեկոյեան լոյսն՝ և ապա անյայտ եղև: Այլև ի սոյն թուին, և յամսեանն Ապրիլի, դարձեալ երևեցաւ աստղ մի գիսաւոր ընդ արևելս ի կողմն հիւսիսոյ՝ յառաւօտու պահուն, և զվարսն իւր ունէր ձգեալ ի կողմն արևմտեան, և յելանելն իւրում օր աւուր յուշ ելանէր, և այնպէս գնալով եհաս մինչ ի լոյս առաւօտուն, և անյայտ եղև:

Թուին ՌՃԺԵ. [3]) ի Սեպտեմբեր ամսոյ Ժ. վախճանեցաւ Պարսից թագաւորն երկրորդ Շահաբասն, սա յոյժ բարեբաղտ էր, որ իւր շրջակայ թշնամիքն ինքեանց կամօք գային ի սէր և ի հնազանդութիւն սմա, այլ և ունէր խնամս բարեգութ ի վերայ ազգիս

---

1) Ոսկան. ուշ. 2) Նոյն. ուշ. 3) Նոյն. աստի պակասի մինչ ցվերջ գլխոյս.

Հայոց, Եւ յետ սորա թագաւորեաց որդին սորա, զորոյ զանունն կոչեցին Շահսէֆի, ըստ անուան պապոյն իւրոյ, վասն որոյ զսա անուանեմք երկրորդ Շահսէֆի։ Եւ յետ նստելոյ Շահսէֆոյս թագաւոր՝ ի շրջակայ ազգաց թշնամիք յարեան և առպատակեցին զերկիր սորա, այլ և ինքն հանապազ հիւանդ և ցաւագար մարմնով կայր, վասն որոյ ըռամ ձգողք և այլ հմայողք հմայելով ասացել են, Շահսէֆի անունն, որ ի վերայ դորա՝ ոչ է բախտաւոր. այլ և օրն և ժամն, յորում՝ եդեալ են յաթոռ թագաւորութեան, ոչ է լեալ բախտաւոր. վասն որոյ փոխեցին զանունն և անուանեցին Շահ-Սուլէյման, և հմայելով ընտրեցին բախտաւոր օր. և վերստին եդին յաթոռ թագաւորութեան, և այժմ առողջ կայ և բարւոք, և զանունն Շահ-Սուլէյման ասեն և գրեն յամենայն տեղիս։

Պատմութիւն անցից հրէից ազգին, եւ Սապէթայ անուն ջհտին, որ ասէր, թէ ես եմ քրիստոսն փրկիչ հրէից ազգին, եւ արդ՝ եկի եւ յայտնեցայ՝ զի փրկեցից զնոսա, եւ այլոց իրակութեանց, որք սոցունց հետեւեցան[1])

Ի թուին կենարարին մերոյ Քրիստոսի Աստուծոյ ՌՈԿԷ. ամին. և ի Հայոց թուականիս ՌՃԺԵ. ի կաթուղիկոսութեան գերագոյն և բարձրագահ աթոռոյն սուրբ Էջմիածնի տեառն Յակոբայ Զուղայեցւոյս և ի թագաւորութեան Օսմանցւոց սուլտան Մահմատին, որդւոյ սուլթան Իբրահիմին։ Յայտնեցաւ ճարտար հրէայ ոմն և անուն նորա Սապէթայ, ի Զմիւռին քաղաքի ծնեալ և սընեալ և յոյժ վարժեալ գրովն և ուսմամբն Հրէից, այլ և ինքն ի բնէ կարիճ արտասանէր. և օր աւուր յառաջանայր, յաւելոյր ուսմամբ գրոց և հակաճառութեամբ, զորոյ զառաջադիմութիւնքն տեսեալ բազումք աշակերտին նմա. և նա բանս արուեստակեալս և հնարաւորս ուսուցանէր իւրոց հետեւելոցն. քանզի զանունն Ա-

---

1) Սոյն պատմութիւն ամբողջ՝ զոր վասն հետաքրքիր գոլոյն, եդաք աստ, միայն յօրինակին Աւետիք երիցու գրեալ կայ և այն՝ այլով գրչաւ.

տուծոյ անդրադարձ գրէր և իւր աշակերտելոցն ուսուցանէր ընթեռնուլ։ Ապա գրեանս բանայր և ատեան և հանդէս յարդարէր և ընդ գիտունս օրինաց իւրեանց ի քննութիւն մտանէր և ճարտասանութեամբ բանից զնոսին յաղթահարէր. և զանունն Աստուծոյ որ անդրադարձ գրէր՝ դնէր առաջի նոցա առ ի յընթեռնուլ, և նոքա ոչ կարէին, ապա զաշակերտսն իւր կոչէր և հրամայէր ընթեռնուլ, և նոքա՝ քանզի յառաջագոյն ուսեալք էին, պերճ բանիւ և խրոխտ ձայնիւ համարձակ ընթեռնուին, առ որ հիացեալ՝ զարմացեալ ապուշ մնային ամենայն ժողովք հանդիսին։ Եւ յետ ընթեռնլոյ գրեցելոյ գրին՝ ընթերցող գրին սկսանէր սարսափիլ և դողալ և լլկիլ և զգետնի հարկանիլ և խեղդղդիլ, և այլ ընդ այլ ձայն արձակել։ Իսկ Սապէթայն յարուցեալ սրսկման ջուր՝ զոր ունին հրէայք, առեալ սրսկէր ի վերայ ախտացելոյն և անդրէն վաղվաղակի բուժէր զնա յախտէն, վասն որոյ ամենայն տեսողքն հիանային և ապուշ մնային, և զարմանալի և մեծագոյն սքանչելեաց գործ համարէին լեալ զայն ի Սապէթայէն։ Իսկ Սապէթայն զինքն հրաշագործ երևեցուցանէր նոցա և յԱստուծոյ առաքեալ և օծեալ, և զվկայութիւնս մարգարէիցն՝ զորս վասն գալստեանն Քրիստոսի ասացեալ են, զորս և կարէր՝ առեալ ի վերայ իւր մեկնէր. և ասէր թէ Մեսեայն զոր գուշակեցին մարգարէքն, թէ գալոց է և փրկելոց է զԻսրայէլ, այն ես եմ, որ եկեալ եմ փրկել զԻսրայէլ։ Եւ ասէր ժողովրդեանն լուծանել զշաբաթս և զպահս և հանապազ կեալ յուրախութեան, և իմզայ և դրոշմ իւրոյ անւանն հռչակեցուցանել և զինքն փառաւորել, և օծեալ յԱստուծոյ և առաքեալ փրկիչ աղգին Հրէից։ Եւ բազում փառօք մեծարանօք պատուէին զնա և տանէ ի տուն ի պատիւ, ի կոչունս հրաւիրէին զնա, և ի գնալն՝ ի ճանապարհին հովանի ի վերայ գլխոյն նորա կալնուին, և ոմանք զդրօշակս հանդերձիցն ի վեր կալեալ ի ձեռս ունէին և առաջի և ի ներքոյ ոտիցն բեհեղս և կումաշս տարածանէին՝ և երեք կոյս աղջիկ նմա մատուցին և նա ժամանակս ինչ առ ինքն կալաւ և ապա արձակեաց, և աղգն իւրեանց ամենեքեան զկնի նորա ընթանային. և զբանս ախտացելոցն՝ զոր կանխաւ յիշեցաք, թէ անկանէին և խեղդէին և ըստ լլկելոյ դիւին և բարբառեցուցանելոյն դիւահարքն այլ ընդ այլոյ բարբան-

ջէին. զայն դիւահարաց բանսն և այլ ինչ աչքախաբ գործք՝ զոր ինքեանք տեսեալ էին ի մոլորեցուցիչ Սապէթայէն, և այլ և ս ինչ զոր ինքեանք յինքեանց յօդէին, զամենայն ի թուղթ գրեալ և ի քարտէզ տողեալ՝ գրեալ առաքեցին ի հեռաւոր տեղիս բանս աւետաւորս, թէ աւետիս ձեզ ցրուեալք, տառապեալք, Սապէթայ փրկիչ ազգիս, արդ՝ ցուցեալ, թագաւոր գոլով յԻզմիր՝ երևեալ օրէնըս նորոգեալ, գաւազան ծաղկեալ, զմեզ ազատեալ, ազգօք ճոխացեալ և զԻսրայէլի ցրուեալս ժողովեալ։ Իսկ որք ի Հրէից ազգէն գիտունք և իմաստունք և կարդացողք էին՝ տեսանէին, զի ազգն ամենայն զկնի նորա գնաց. և ոմանք ի նոցանէ յակամայ և առականէ գնացեալ եղեն իբրև զհնազանդեալս նմա. և ոմանք պատճառանօք գնացեալ յօտար աշխարհ՝ հեռացան ի նմանէ, և ամենեքեանք՝ որ խելացիքն էին, երկնչէին թէ մի գուցէ համբաւս այս ի լսելիս այլազգի մահմետականաց անկցի և համայն ազգաւ ջնջեսցեն զմեզ. և խաժամուժ ամբոխ ազգին այնոքիկ ընդ միմեանս ասացին մինչ որ եհաս համբաւն ի լսելիս մահմետական իշխանաց Իզմիր քաղաքին. և իշխանքն խորհեցան ընդ միմեանս, թէ գրեսցուք և ծանուսցուք վեզիրին։ և ապա թեթև ինչ և վեր ի վերոյ համարեալ զայն՝ թոյլ ետուն և ոչ ծանուցին վէզիրին, այլ կալեալ զհրեայսն և ծանրագոյն տուգանս առեալ՝ ի բաց թողին։ Բայց հռչակ համբաւոյ սուտ մեսիային օր աւուր առաւելոյր և հասանէր ի հեռաւոր աշխարհս, և մանաւանդ ի Կոստանդնուպօլիս. և որք լսէին ջերմեռանդն սիրով վառեալ բորբոքէին, ոմանք ինքնին յուղի անկեալ գային նմա յընծայաբերութիւն, յուխտ և յերկրպագութիւն, և ոմանք պատուական ինչս, ոսկի և արծաթ նմա ընծայս առաքէին, և ոմանք զտունս և զկարասիս թեթև գնոյ վաճառէին և ասէին, թէ գնամք յԵրուսաղէմ. քանզի ասէին թէ, անդ գալոց է Սապէթայն և թագաւորելոց է և զցրուեալ ազգն ժողովելոց է. և ընդ առաւել տարածանիլ համբաւոյս այս, ամենայն որ զարմանայր, վասն որոյ մանկունք և փոքունք հանուրց ազգի, մահմետականաց և քրիստոնէից, փարթամք և ռամիկք Ստանբօլ քաղաքի հարցանեն նեղեն զազգն հրէից, «չըֆուտ կէլտի մի՞, խախամ կէլտի մի՞»։ Կանայք ընդ արանց և երիտասարդի, մեծամեծք, փոքունք, ծերք ընդ տղայի հարցանեն ցհրէայսն, ուր որ հան-

դիպի, «նաւի կէլտի մի՞, թէճալ կէլտի մի՞»։ Զայս յառակ արկեալ համայն աշխարհի, ծաղեն, կատակեն յռահ, ի փողոցի, բերան և լեզու ի յայս սովորի «նէպի կէլտի մի՞, մըսէհ կէլտի մի՞»։ Իտուն և ի փողոց այս յիշեալ ճառի, երգս և խաղս շինեալ առ սոյն յարմարի, ծաղր և շշնջումն սուտ մարգարէի զհրէայս կշտամբեն «թէճալ կէլտի մի՞»։

Այլև Նաթան անուն սմն այր հրէայ, որ էր յառաջագոյն ուխտադիր և դաշնադիր և ընկեր ընդ այս Սապէթայիս, և էր ինքն ի Գաղայ քաղաքին, որ և անտի գրէ առ հրէայսն՝ որ ի Կոստանդնուպօլիս վասն Սապէթային և տայ վկայութիւն, թէ նա է Մեսիայն և Օծեալն, որ արդ Իզմիւռին կայ. և առ այս բան յոյժ բորբոքեցան հրէայքն Կոստանդնուպօլսի, և հռչակեալ բարձրացաւ համբաւն, որ զնմանէ, մինչև եհաս առ մահմետական իշխանս Ստանբօլ քաղաքին։ Իսկ զադին և սարդարն Ստանբօլու պատրաստեցին արս գնալ ունիլ զՍապէթայն և բերել։ Եւ Սապէթայն լուեալ զայն ելեալ ի փախչել գնալ ի Թեսաղոնիկէ, իսկ պահապանք ճանապարհին կալան զնա իծովին և բերեալ ի Ստանբօլ՝ հանին ի ցամաք առաջի Գօմրուկ խանին. իբրև հռչակեցաւ թէ զՄեսիայն հրէից բերին, հաղարք հաղարաց և բիւրք բիւրուց ի տես փութային. և ի տեսանելն զՍապէթայն՝ ամենեքեան հայհոյէին, այպանէին, կատակ և ծաղր առնէին զհրէայսն վասն մոլորութեան իւրեանց։

Եւ ապա տարան առ վէզիրն, զոր և հարցանէր վասն անուանն և համբաւոյն. և նա յամենայնէ հրաժարի և յուրաստ լինի, և ասէ ինքն վասն իւրն, թէ այր մի եմ վերծանող և օրինապահ և աղօթարար. իսկ վէզիրն պատասխանէ, թէ կաց ի կալանս մինչև առցուք վասն քո վկայութիւնս յԻզմիրէ, և ծանիցուք զստուգութիւն բանից քոց։ Յայնժամ սուպաշին ածեալ ապտակ յերեսն Սապէթային և կառափնատելով տարեալ արգել ի բանտի. ի ՌՃԺԵ. թուին Հայոց, և Յունվար ամսոյ ԻԸ. արկին զնա ի բանտ։ Իսկ Հրէից ազգն յամօթոյն ոչ ի շուկայ ելին և ոչ ի խանութ նստան, և մանկունք մահմետականաց ուր և հասանէին, այպանելով ասէին «ջուհուտ կէլտիմի՞, թէճալ կէլտի մի՞». և վասն այսր եպերանացս հրէայք կաշառս յոլովս ետուն ենկիչէր աղա-

սոյն, զի հրամայեսցէ իւրոց պաշտօնէիցն և զինուորացն, զի արգելցեն զայնոսիկ, որ ասեն զկէլտին. իսկ ասողքն հազարապատիկ և ևս յաւելին ասել: Իբրև զՍապէթայն ի բանտի արգելին, արս առաքեալ զինչս նորա բերին, քանզի ինչս բազումս ժողովեալ էր, զոր հրէայք կարի առաւել նմա մատուցանէին. և յորժամ զինչս նորա ի Խաս-քօյն բերին, մոլորեալ ազգն հրէից ամենեքեան ընդ առաջ ընթանային և ողջագուրէին՝ ի հեռուստ և ի մօտոյ զձեռս տարածեալ փրկութիւն անձանց խնդրէին: Յետ այսոցիկ ի մահմետական իշխանաց նայիպ և թէթիշչի գնացին ի բանտն և հարցին ի Սապէթայէն, թէ ասա՛ մեզ զստոյգն, արդարև թագաւո՞ր ես, որպէս և ազգն քո ասեն զքէն, զստոյգն ասա՛, զի՞նչ ասես վասն քո. և նա յամենայնէ յուրաստ լինի, թէ ոչ եմ թագաւոր և ոչ մարգարէ և ոչ ի նշանաւորաց, այլ այր գռեհիկ եմ և արուեստիւ ընթերցող: Իսկ նոքա զբանս Սապէթային գրեցին և սիջիլ և հօճաթ արարին և տարան՝ վէզիրին ծանուցին: Իսկ որ հրէայքն էին, ոչ դադարէին յերթևեկութենէ առ Սապէթայն, և քանզի բանտն ի մէջ Ստանբօլ քաղաքին էր՝ ոչ կարէին հրէայքն համարձակ գնալ առ նա և գալ. վասն որոյ կաշառեցին զսուպաշին, զի թերևս հընար իմն գտանիցէ նոցա, զի համարձակ լիցին ի գնալն և ի գալն. և նա խօսի ընդ վէզիրին, թէ հրէայք զբանտն ի կոխ առին վասն յաճախ երթևեկութեան. յայնժամ սաստիւ հրամայէ վէզիրն, թէ տարէք ի Բօղազն, ի մէջ բերդին և անդ ի բանտի պահեցէք զնա. և յետ աւուրց ինչ ելեալ վէզիրն ի Ստանբօլայ գնաց ի յարևմուտս, զի պատերազմ մեծ կայր առաջի նորա. իբրև գնաց վէզիրն՝ և ևս համարձակութիւն գտեալ հրէիցն՝ սկսան կարի յաճախագոյն երթևեկութիւն առնել առ նա կանամբք և որդւովք. ծերք և տղայք, աղքատք և հարուստք, մինչև տնարգել աղջկունք և հարսունք գնային յուխտ և յերկրպագութիւն նմա. ոչ միայն ի մերձակայ գաւառաց՝ այլ և ի հեռու աշխարհաց, ի Բուղդանայ, յԻլովայ, ի Կաֆայոյ, յԵրուսաղէմէ յԱնատօլէ, ևս առաւել ի Ստանբօլէ գային առ նա և առնուէին զօրհնութիւնս նորա, և արտասւօք աղաչէին, թէ ե՞րբ իցէ զի ելցես և թագաւորեսցես և զմեզ փրկեսցես. և վասն յաճախ երթևեկութեան նոցա ի նախանձ շարժեցան մահմետականքն, և իշխանն զոր բօս-

տանչի պաշի ասեն՝ զճանապարհն նոցա սկսաւ պահել և զերևելի ոմանս ի հրէիցն, որ գնային առ Սապէթայն, կալեալ էած առ զայմաղամն և ի հարցանել զայմաղամին, թէ վասն էր երթայք առ նա, զստոյգն ասացէք. մարգարէ ոմն է նա, թէ թագաւոր ոմն է նա, և թէ զինչ է, զստոյգն ասացէք. և հրէայքն թագուցին և ոչ ասացին զստոյգն, այլ պատճառս յօդեցին, թէ անմեղ է և ի տարապարտուց դատապարտեալ և ի բանտ մտեալ աղօթաւոր և ընթերցող ոմն ի մերս աղգէ, վասն մխիթարելոյ զնա և զօրհնութիւնս նորա շահելոյ գնամք առ նա. և առ այս բան զայմաղամն ոչինչ ասաց նոցա, այլ արձակեաց, որ ելին և գնացին, իսկ առ դրան կացեալ մահ մետականքն բարկութեամբ և այպանօք ասեն հրէիցն, թէ մոլորեալք, զի՞նչ շահ ձեզ յառնէն յայնմանէ, որ այդքան մոլեալ էք առ նա. և հրէայքն պատասխանեն, թէ յետ սակաւ ինչ աւուրց աչք ձեր տեսցեն. և մահմետականքն իսկոյն զեկուցին զայմաղամին, զոր և փութանակի դարձուցին զհրէայսն և սաստիկ գան հարին և ապա թողին. թէպէտ զայս գործ լուան այլ հրէայքն և երկեան՝ այլ յընդունայն յուսոյն իւրեանց ոչ թուլացան:

Եւ ի ժամանակս նախնեացն հրէից յորժամ Նաբուգոդոնոսոր արքայն Բաբիլոնի գերեաց զհրէայսն և տարաւ ի Բաբիլոնն, զայն օրն նախնիքն իւրեանց մեծագոյն տօն սգոյ կարգեալ են, յայնմ օրէ մինչև ցարդ պահօք և ծոմով, սգով և աշխարանօք և զանձինս կոծելով կատարեն զաւուրս սգոյն այնորիկ, նա և զողբն Երեմիայ մարգարէին ընթեռնուն յաւուրսն յայնոսիկ, որ ի յԵգոստոս ամսոյ յորժամ լուսինն ԺԵ. աւուր լինի, կատարեն զտօնն զայն, և մահմետականք զանուն տօնին այնմիկ զարաբայրամ ասեն. իսկ դիւտրնակն Սապէթայն իբրև ետես զկուրացեալ աղգն յոյժ մոլեալ առ ինքն, սկսաւ և ս առաւել մոլորեցուցանել առ ինքն. քանզի գրեաց թուղթս յոլովս և առաքեաց առ հրեայսն յամենայն տեղիս և չքնաղ իմն համբաւեալ նոցա և ասէ. եմ որդի Աստուծոյ ծնեալ, ձեզ ազատող յարդենիս հասեալ, և է պատճէն և օրինակն գրոց նորին այս:

«Միածին որդի և անդրանիկ Աստուծոյ Եօսամպէսէվի Մեսիայ փրկիչ Իսրայէլի: Առ համայն որդւոցդ Իսրայէլի սիրելեացդ Աստուծոյ, խաղաղութիւն: Որպէս աւուրն մեծի Տեառն, որում ցան-

կային երանելին Աբրահամ և Իսահակ և Յակոբ տեսանել, յաւուրս յայսմիկ արժանաւորեցայք տեսութեան, զիս ընկալեալ վասն ազատութեան և փրկութեան Իսրայէլի, ըստ ուխտին Տեառն մերոյ, զոր ուխտեաց բանիւք մարգարէից և հարցն մերոց սիրելեացդ Իսրայէլի։ Արդ՝ ամենայն սուգ ձեր դարձցի յուրախութիւն, և պահք ձեր եղիցի ի տօն և ի բանայիրս. քանզի այսուհետև այլ և ոչ լացջիք, ո՛ մանկունք իմ Իսրայէլ, և զանցեալսն ձեր մի՛ և ս հոգասջիք. քանզի տուաւ փրկութիւն ուրախութեան, որ է անպատմելի. արդ՝ ի ժամանակս աղօթից ձերոց թմբկօք և նուագօք երաժշտական արուեստից բարձր ցնծութեամբ գոհացարուք զնըմանէ, որ կատարեաց զուխտն իւր յաւիտենից, զոր ուխտեալ էր ընդ հարսն մեր, և յամենայն աւուր և ի գլուխս ամսոց ըստ նոյն օրինի ցնծասջիք։ Եւ զսուգ տխրութեան զաւուր և գիշերոյն ձերոյ, որ կոչի բուրիմ՝՝ զայն դարձուսջիք ի յօր լամբրան, ուրախութեան լուսաբեր, որ ի յայտնութեանս իմում. և մի՛ ոք ի ձէնջ յայլ գործ ինչ պատաղիցի, այլ միայն յուրախութիւն և ի ցնծութիւն, քանզի տուաւ ձեզ ի վայելչութիւն ամենայն աւուրք ազգաց և հեթանոսաց, և ոչ միայն որ յերեսս երկրի տեսանի այլ և որ ի խորս ծովու վասն ձեր պահեալ կան ի վայելչութիւն խնդութեան. ողջ լերուք »։

Մոլորեալ և դիւաբնակն Սապէթայն զգիրս զայս լեզուաւն և գրովն հրէից գրեաց և առաքեաց յամենայն տեղիս. բայց յետոյ թարգմանեցաւ ի Հրէից լեզուէ ի Հոռոմ լեզու և ի Հոռոմ լեզուէ թարգմանեցաւ ի յՕսմանցւոց լեզու ձեռամբ ուրեմն իմաստնոյ և մեծ թարգմանի սուլթան Մահմատ թագաւորին՝ որդւոյ սուլթան Իբրահիմին. այլև ի Հոռոմ լեզուէն թարգմանեցաւ ի Հայ լեզու և ի գիր ձեռամբ ումեմն ճարտար գպրի Երեմիայ կոչեցելոյ, որ ի նոյն Կոստանդնուպօլիս քաղաքէն էր։ Իսկ գիր մոլորելոյն յոր վայր և հասեալ, զօր սգոյն այնմիկ ցնծութեամբ տօնեալ. մինչ թմբկօք, նուագօք էին յանդգնեալ. որ երբէք զհրէայս չիք այնպէս տեսեալ։ Վասն զի հրամայեաց Սապէթայն՝ զօր և զյիշատակ մեծի սգոյն այնմիկ՝ զոր նախնիքն նոցա կարգեցին վասն գերի գնալոյն ի Բաբիլովն՝ դարձուցանել ի տօն ցնծութեան և ուրախութեան ուտելով և ըմպելով, պէսպէս զարդուք զարդարե-

լով, ի խրախութեան եկեալ և կատարեալ, զի աւուրք սգոյ բարձաւ՝ և արդ՝ աւուրք ուրախութեան եկեալ հասաւ:

Եւ ոմանք ի մերս ի Հայոցս ազգէ խորհրդաբար հարցումն արարին ընդ գիտունս և ընդ խախամս ազգին հրէից վասն Սապէթային, թէ զի՞նչ ասէք, թերևս մարգարէ ո՞մն իցէ, կամ ստուգիւ Մեսիա՞յն իցէ, կամ Քրիստո՞սն իցէ. և կամ այլ ոք ի յարժանաւոր ծառայիցն Աստուծո՞յ իցէ. և նոքա ասացին, թէ ամենևին սուտ է և խաբեբայ և մոլոցեցուցիչ և դիւաբնակ, և ահա արք Զ. և աւելի ի մէնջ, որ միաբանեալ եմք և ոչ ընդունիմք զնա, զի հակառակ է հայրենի օրինացն մերոց, և միաբանեալ արքս այսոքիկ գնացին առ ազգն հրէից և սկսան կագիլ և վիճել և յանդիմանել վասն Սապէթային և ասել, զի՞ ընդունիք զնա, և զի՞ անսաք նմա և զիա՞րդ հետևեալ էք զկնի նորա, զի խաբէբայ է և մոլորեցուցիչ և հակառակ հայրենի օրինաց մերոց. զի այսքան ժամանակ է որ նախնիքն մեր եկին յաշխարհս և գնացին և ոչ ոք ի նոցանէ կարգ ինչ խախտեաց և կամ ելոյծ՝ ի փռօֆիդաց օրինաց կարգեալ. իսկ դա զշաբաթս և զտօն մեծի սգոյն լուծանել հրամայէ, և զինչ խօսի և գործէ առաչօք և ստութեամբ լի է. զի՞նչ նշան մարգարէական և կամ զի՞նչ գործ ոքանչելեաց տեսէք ի դմանէ: Թէպէտ սոքա այսպէս հակառակէին ընդ հրէից, սակայն ազգն հրէից ըմբոստացան ընդդէմ նոցա և զնոսա հայհոյէին և վիճէին և ի հարկանել և ս մտաբերէին. և գնացեալ առ Սապէթայն ամբաստան լինէին զնոցանէ և հակառակութիւն և հերձուած մեծ անկաւ ի մէջ հրէից, ոմանք ընդունելի գոլ ասէին և ոմանք ոչ, և բաժանեցան որդի ի հօրէ և եղբայր յեղբօրէ և սիրելիք ի միմեանց. իսկ որք ընդունողքն էին, սիրով կապեալ էին առ նա, երթային և գային և ողջունէին. և բազումք ի ցերեկի ոչ կարէին առ նա մտանել՝ բազում տքնութեամբ սպաս կալեալ ի գիշերի մտանէին և ողջունէին և անտի ելեալ զարմացուցիչ և հիացական բանս տողեալ հռչակեցուցանէին, և միմեանց աւետիս տային, թէ Սապէթայն, Մսեհ և ազատիչ և փրկիչ եկեալ հասեալ մեզ. զիւրովի պատրաստի նմա գահոյք թագաւորութեան և ուղղի աթոռ դատողութեան և աջողի գաւազան արքայութեան, զքրիստոնեայս խոպառ ջնջէ, և զմահմետականս հարկատու առնէ. և այսպիսի

սուտ և սնոտի յուսով ակնկալեալ սպասէին նմա. և վասն գալստեան նորա ոմանք ընդ երկինս պշուցեալ հայէին, և ոմանք ընդ ծովն միշտ հայէին, և ոմանք ընդ երեսս ծովու ի գիշերի նաւով շրջէին, և ոմանք ասէին, թէ երկնիւք թռչի և գայ և մեզ լոյս ծագէ, և ամենայն ոք զնա մեծ ոմն համարէր և յԱստուծոյ առաքեալ. քանզի առ նա վերաբերէին զբանն Յովելեայ մարգարէին, որ ասէ: Յաւուրս յետինս, ասէ Աստուած. հեղից յոգւոյ իմմէ ի վերայ ամենայն մարմնոց. և մարգարէասցին ուստերք ձեր և դստերք ձեր. և երիտասարդք ձեր տեսիլս տեսցին և ծերք ձեր երազովք երազեսցին և այլն: Այլ և յայսմ ամի Յունիս ամսոյ երկուսն արեգակն խաւարեցաւ, և այն բնական խաւարումն էր, որ ի ծնունդ լուսնի հանդիպի. իսկ մոլար ազգն հրէից զայն նշան համարեցան և ասէին. տեսէք, զի յերկնից և ս նշան երևեցաւ վասն սորա. և զմիմեանս ի հացկերութ և ի կոչունս հրաւիրէին. և ոմանք ասացին, թէ հրէայք զէնս և սուրս ի պատրաստի ունէին, զի յելանել Մեսիային ջնջեսցեն զայլ ազգսն:

Եւ իբրև կարի յաճախեցաւ համբաւն սուտ Քրիստոս Սապէթային և եհաս յաշխարհ թագաւորութեան Քրիստոնէից, վասնորոյ ընդ հրէից, որք յայն երկիրսն էին, մաքառեալ վիճէին քրիստոնեայքն, որք յայնմ աշխարհին էին, և ի մէջ իւրեանց գրաւս կապէին. քրիստոնեայք ասէին, թէ իրք Սապէթային ճշմարտասցի, մեք ամենեքեան դառնամք ի հրէութիւն, և հրէայք ասէին, եթէ սուտ լինի բանք Սապէթային, զմեզ զամենեսեանս ազգաւ ջնջեցէք սրով սուսերի. և զայս ուխտեալ պայմանեցին և ժամանակ կարգեցին. և դատողական յատենի կացեալ գրեցին և վճռեցին, և դատաւորաց և իշխանաց կնքով կնքեցին և սպասէին պայմանին: Բայց յաշխարհին Իլախաց զբազումն ի հրէից կոտորեցին, յորոց բազումք փախեան և գնացին յայլ աշխարհ. և ոմանք եկին առ նոյն ինքն առ Սապէթայն: Ի սոյն աւուրս յաշխարհին Իլախաց կայր ոմն հրէայ, որ էր ինքն խախամ. որ լսէր զհամբաւն Սապէթային և ոչ հաւանէր, այլ ասէր, գնամ ես առ Սապէթայն այն և ամենայն իրաց նորա ստուգաբար հասու լինիմ. որ և եկեալ մտանէր առ Սապէթայն և ի յոլով աւուրս դիտեալ նկատեաց և խօսեցաւ ընդ նմա և հաւաստեաւ վերահասու

եղև, որ ստութեամբ էին բանք նորա. վասնորոյ համարձակեալ ասէ. ընդէր զտառապեալ և զողորմելի ազգս մեր մոլորերուցեր, և զքեզ Քրիստոս և Մեսիայ քարոզեցեր, զո՞ր նշան ցուցեր դու ի յերկնէ կամ ի յերկրէ. զի՞նչ գործ փրկութեան ներգործեցեր, որպէս և բանք նօմոսաց մերոց վկայեն. և զի՞նչ հրաշք ի ծնունդ և ի սնունդս քո եղեն. ահա ծնողք քո և սնունդ քո, ահա եղբարք քո, ահա կին քո և որդիք, զորս զարդուք լցեր. ահա կեանք և վարք քո հաւասար մեր, ուտես և ըմբես, երկնչիս, ըմբռնիս, որպէս և ելեր ի փախչիլ և եղեր ըմբռնեալ. ի բանտ մտեալ և ի կապանս արգելեալ, և այլ բազում բանիւք զՍապէթայն կշտամբեալ: Իսկ հետևեալքն Սապէթային ըմբոստացեալ ընդ դիմացան խախամին այն, և ի վերայ յարեան հայհոյանօք և անարգանօք և կամէին ի ներքոյ ոտից առնուլ, և բազում կսկծալի բանս նմա ասացին. և ի ժողովոյն իւրեանց նզովեցին և արտաքս հանին: Իսկ խախամն այն կսկծալի սրտիւ զայրացեալ ընդ կուրութիւնն և ընդ արարս հրէից, և այնպիսի զայրագին սրտիւ գընաց առ մահմետականս ուրացաւ զհրէութիւն և եղև դաւանութեամբն Մահմետի. և ստոտիկ զայրագին սրտիւ ամբաստան լինի զհրէից և զՍապէթայէն. և մահմետական իշխանքն զամբաստանութիւնն նորա ծանուցանեն զայմաղամին: Ի վերայ այսմ ամբաստանութեան, զոր խախամն արար զՍապէթայէն և զհրէից, յաւել և այլ ևս մեծագոյն ամբաստանութիւն զՍապէթայէն Մահմուտ անուամբ ոմն շեխ, որ ի Բօղազն բնակէր: Սա հանապազ տեսանէր զհամարձակութիւնն հրէից, որ երթային և գային առ Սապէթայն, նաև զփառս և զպատիւս, որ կանամբք և սիրելեօք ի հանգստեան կեայր, գնաց առ զադին և ծանոյց զիրս Սապէթային և մեծամեծ տաճիկ բերեալ վկայս կացոյց, արզ և մահսար էառ ի զադոյն, և զայն մահսարն և այլ ևս արս ի տաճկաց էառ և գընաց ի քաղաքն յԱտրանայ. քանզի անդ էր յաւուրսն յոյնոսիկ թագաւորն և զայմաղամն և այլ ամենայն մեծամեծքն. մտանէ առաջի զայմաղամին և լինի ամբաստան զՍապէթայէն և զհրէիցն, վասնորոյ զայրանայ զայմաղամն, և հրամայէ զափուչի պաշի գնալ և անդէն ի Բօղազն կախել զնա. և զի այլք ոմանք այլ ինչ ծանուցին զայմաղամին վասն Սապէթային,

վասն որոյ կրկնակի և փութանակի միւս և ս զափուչի առաքէ զկնի Սապէթային ոչ կախել այլ բերել յԱտրանայ. զոր և արարին այնպէս, քանզի առեալ տարան ի յԱտրանայ առ զայմաղամն. և նա ոչինչ խօսեցաւ ընդ նմա ի ժամուն յայնմիկ, այլ առաքեաց ի դուռն աքքային, զի պահպանեսցեն զնա մինչև գիտասցէ աքքայն և բան ինչ հրամայեսցէ վասն նորա։

Եւ իբրև ծանուցին զիրս Սապէթային թագաւորին որ էր ինքն սուլթան Մահմատ խոնդքարն որդին սուլթան Իբրահիմին. և թագաւորն ինքն նստաւ ի դատաստան. կային ի յատենին և զազիասքարն և մուֆթին և զայմաղամն և այլ ամենայն իշխանքն աքքայի։ Իսկ ի հեծելոց և ռամկաց բազմութենէ զիա՞րդ գոյր թիւ այլ որպէս զաստեղս երկնից և զաւազ ծովու, որք ժողովեալ էին ի զբօսանս։ Անդէն կացուցին և բազում զօրականս աղեղամբ և նետիւք և թուանքով, և հուր բորբոքեալ և զամբարս վառեալ, և այլ պատրաստութիւնս տանջանարանաց վասն Սապէթային. յառաջ ածին ի մէջ հանդիսին և զայր ոմն, որոյ անուն կոչէին Հայաթի զատայ. այս այր յառաջագոյն էր ազգաւ և հաւատով հրէայ, բայց յետոյ թողեալ զհրէութիւն և մտեալ յօրէնս Մահմետի և եղեալ տաճիկ, զսա յառաջ ածին զի լիցի թարգման ի մէջ Սապէթային և թագաւորին, և անդ ի հանդիսին ասէ Հայաթի զատայն առ Սապիթայն. տեսանես զայս ամենայն պատրաստութիւնս զինուց և տանջանարանաց, զայս ամենայն վասն քո պատրաստեալեն. արդ, որպէս դուն որ իմն համբաւ հաներ և զաշխարհս դղերդեցուցեր. նորագոյն տանջանօք և մահուամբ նշաւակեալ սպանելոցէ զքեզ աքքայ. արդ եթէ ունիս զօրութիւն ինչ և քարամաթ՝ արա սքանչելիս և ցոյց զզօրութիւնդ քո և փրկեա զքեզ և զազգն քո։ Իսկ Սապէթայն յահէն և երկիւղէն այնքան երկեաւ որ համարեա թէ սիրտն յարիւն դարձաւ, վասն որոյ սկսաւ ուրանալ և ազգին իւրոյ մեղադիր լի ել թէ, ազգն իմ կոյր և մոլորեալ զայս անդէպ անունս վասն իմ համբաւեցին և ես ոչ եմ որպէս նոքայն ասեն. այլ ես այր մի եմ վերծանող և զամենայն գիրս ընթերցայ և հասու եղէ որ միայն մարգարէն ձեր ճշմարիտ մարգարէ է և վասն ուղղութեան ամենայն մարդկան եկեալ է յաշխարհ. և այս Ի. ամ է որ ես նմա հետևեալ եմ և զնա ընկալեալ. և անդէն ի մէջ ա-

տենին ուրացաւ զհրէութեան հաւատն և դաւանեցուցին զհաւատն Մահմետի. և այսպէս եթող զհաւատն իւր և տաճկացաւ։ Յայնժամ ամենայն ազգք և ազինք զՍապէթայն զայն և զամենայն ազգն հրէից սկսան անարգել և հայհոյել։ նախատել և թքանել, այլ և ինքեանք իսկ հրէայք եղեն ամաչեցեալք կորագլխեալք և ի տանց իւրեանց ոչ ելանէին վասն ամօթոյ։ Իսկ Սապէթայն՝ որ երբեմն պարծէր թէ յերկինս ելանեմ, արդ էջ ի յանդունդս. և որ ի յԱբրահամ և յԻսահակ և ի Յակոբ և ի Մովսէս խրախուսէր՝ արդ ուրացաւ զնոսա և եղև ժողովուրդ Մահմետի, և որ ասէր թէ զաշխարհս ամենայն դարձուցանեմ ի հաւատս, ինքն զհայրենի և զաստուածատուր հաւատն իւր ուրացաւ. քանզի կառավարն նորին մտացն սատանայ զնա յայսպիսի փառս հասոյց. և որ սուտ համարէր զեկեալ ճշմարիտ Քրիստոսն մեր, ինքն խայտառակեցաւ զօրութեամբն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, և կատարեցաւ բան Քրիստոսի որ և ասաց թէ, գայցեն քրիստոսք և սուտ մարգարէք, և ահաւասիկ տեսաք ի մերում ժամանակիս. և փառաւորեցաւ անուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի իւրով շընորհօքն և զօրութեամբն, որ և եղիցի անուն նորա յամենայն ժամ օրհնեալ և փառաւորեալ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն։

Թուին ՌՃԺԶ. Նոյեմբերի ԺԴ. յաւուր չորեքշաբաթի յիններորդ ժամու. շարժ եղև ի յԵզնկան քաղաքի, յառաջ ի խորոց անդնդոց գոռալոյ ձայն եկն, ապա յանկարծակի ի թարթել ական շարժ եղև, բազում շինուածք տունք և մաչիթներ և եկեղեցիք և բաղանիքներ և փութկաներ, և քաղաքի պարիսպն, և այլ շինուածք փլան, և բազում մարդիկք սպանին, զորոց որքանութիւնն Աստուած միայն գիտէ։

Թուին ՌՃԺԷ. Յունվար ամսոյ Դ. սաստիկ և ահագին շարժ եղև յամենայն սահմանս Ատրպատականի, ի յառաւօտուն մինչ զհարցի ժամն ասէաք, եղև թնդումն և զկնի նորին եկն շարժն. և այնքան ուժգին եղև մինչ զի կանթեղք և ջահք որք կախեալք էին յեկեղեցւոջն ամենեքեան տարաբերեալք երթային և գային. և մարդիկք որք ընդ երեսս որմոյ յեցեալք կանգնեալք կային ի տեղւոյն ի բաց ձգեաց, և եղև շարժս այս յԱրտաւել քաղաք, ի Թաւրէզ, յԵրևան, ի Տփխիս, ի Գանջայ, ի Շամախի, ի Դամուր-

դափուն, և յամենայն սահմանս իւրեանց, և յայսմ շարժմանէ Հախպատայ վանից եկեղեցւոյ ներսի երեսէն որմոյ քարինքն թափեցան, և եկեղեցին որում անուն Տես և անց ասէին, որ ի մէջ Հաղպատայ և Սանահնոյ կայր շինեալ՝ բնաւին փլաւ, և ի Տփխիս քաղաքին մէկ նոր շինեալ եկեղեցւոյ որմն, և վերին բերդի որմն խախտեցաւ։ Իսկ Շամախի քաղաքն հիմն ի վեր լեալ ամենևին տապալեցաւ որ բնաւին ոչ մնաց շինուածք, և անթիւ մարդիկք մեռան, զորոց զթիւն Աստուած միայն գիտէ։

ԳԼ. ԾԶ.

Պատճառ առնելոյ զգիրս պատմութեանց յորում եւ յիշատակարան առնողին:

Օրհնութիւն՝ գոհութիւն՝ բարեբանութիւն՝ Տեառն իմոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որ ետ զկարօղութիւն ինձ նուաստի և տկարի և չանարդի բանի սպասաւորի Առաքեալ կոչեցելոյ, ի վերջին դարուս և յերեկոյացեալ ժամուս. ի բնէ նորոգ սկսանել յառնել և ի շարազուգել զնորոգ յառաջ ածեալ զգիրս զայս, որ կոչի պատմագիրք. նա և հասանիլ յաւարտ սորին, որ կատարեցաւ։ Վասնորոյ զերեսս ի գետնի եդեալ արտասուալից աղաչանօք կարդամ առ նա և ասեմ, գոհանամ զքէն Քրիստոս Աստուած իմ, և օրհնեմ զքեզ և զսուրբ ծնօղն քո, և զլուսակառոյց տաճարն քո և զբնակարան քո սուրբ Էջմիածին։ Տէր իմ և Աստուած իմ Յիսուս Քրիստոս, քոյ և քոյոցն է ամենայն պարգևական բարիքս՝ դու ես բան և տուող բանի, գիր և գրող, և ամենայն պատրաստութիւն գրոյ, եղիցիս Դու օրհնեալ ընդ Հօրդ ստեղծողի, և ընդ Հոգւոյդ զարդարողի, յամենայն արարածոց և յամենայն յաւիտեանս. ամէն։

Այսուհետև դարձուցից զբանս իմ և յայտ արարից, յարգոյապատիւ և վեհական անձանց, և յոքնաջան արուեստիւ փիլիսոփայականաւ յղփացեալ իմաստասիրաց, և գործնական առաքինութեամբ մաքրազարդեալ սրբոց և համօրէն ծննդոց սրբոյ աւազանին ի Քրիստոս հաւատացելոց եղիցի ծանուցեալ. նաև

մեծաւ աղերսանօք խնդրեալ, որպէս զի մի լինիցիմ մեղադրանօք քա-
մահեալ իրրև ի վեր քան զկար ձեռնարկեալ, և որպէս զմոահաճ
յանդգնեալ՝ և յանձին քաջութիւն յուսալով ձեռներէց լեալ, և
յայս գործ՝ որ յաւէտ ի վեր է քան զկար մեր՝ ձեռն վհատել։ Այլ
ի հարկեցուցիչ հրամանէ երիցս երջանկի և Քրիստոսատպաւակ հայ-
րապետի և սրբոյ Աթոռոյ Էջմիածնի յաջորդի Տեառն Փիլիպպոսի
ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի, վասն զի ինքնս բազմահանճար
Հայրապետս Տէր Փիլիպպոս, և ամենայն արք իմաստուն և առա-
քինիք և ծերագոյնք, որք զկեանս իւրեանց ձգեցին յառաջ ժա-
մանակաւ և առ սովաւ, որոց և տեսեալ էին զամենայն իրակու-
թիւնս և զանցուածս՝ որք ճառեցան ի գիրս պատմութեանս այս-
միկ, այսինքն զաւերիչն աշխարհին Հայոց՝ և զգերիչն և զվատնիչն
քրիստոնէից, այլև զնուազիչն և զպակասիչն եկեղեցական
կարգաց, և զանշքանալն և զաւերն բարձրագահ և Քրիստոսա-
քնակ աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի, այլ և զսոսկինորոգութիւն և այլ
և այս բանք պատմութեանց՝ որք և գրեցան յայսմ շարադրութեանս,
որոց վասն այնք մարդիկք ամենեքեանքն մեծաւ սարփանօք և
յաւէտագունիւ ըղձիւ բաղձային արձանագրացանել ի գիրս յիշա-
տակի ի գիտութիւն յապագայ եկելոց, որք յանցնիւր դարս և ժա-
մանակս յառաջագային, նաև հանապազ մաղթողական բանիւ
խնդրէին ի Փիլիպպոս կաթուղիկոսէ՝ զի հրամայեսցէ ումիք կա-
տարել զայս գործառնութիւն պատմագրութեանս։ Եւս և ինքն
կաթուղիկոսն Փիլիպպոս զառաւելագոյն փոյթ ունէր քան զամե-
նեսեան սակս սմին իրաց, վասն որոյ հարկեր երբեմն զայս՝ և
երբեմն զայն՝ զի կատարեսցեն զայս գործս, և յոլովից ամանց իւ-
րոցն աշակերտաց եղև հարկադիր, զի թերևս ոք յանձն առեալ
կատարեսցէ։ Իսկ նոքա հմուտ գոյով գիտէին զբազմազան աշխա-
տութիւնսն, որ ի սմա. ոչ եռուն զանձինս ի տաժանատմնս յայս,
այլ յինքեանց ի բաց քեցեալ ճողոպրեցան։ Իսկ նուաստս և տր-
թուլս յամենեսին Առաքեալ կոչմամբս՝ սպասաւոր բանիւ, գոլով
իմ տեղեաւ ի քաղաքէն Բաւրիզու, և յաշակերտութենէ սոյն
տեառնս Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի, և ի միաբանութենէ լուսա-
կառոյց աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի, որ և ասէին իսկ տենալ և
վարժեալ, և յաւուրս ծերութեան ժամանեալ, նաև ակն ունիմ

զի ընդ հովանեաւ սորին ամփոփել ի հող, զի թերևս որ ի ոմն խորհրդակատարութեանցն լինիցիմ հաղորդեալ։ Վասն որոյ յետ ամենեցունց իբրև անարգի միոջ եղև ահեղ հրաման հայրապետին ի վերայ ինձ տկարիս, և որպէս զտկար կենդանի ոմն ըմբռնեալ ի վարմից և յորոգայթից և ոչ կարիցէ զերծանիլ, սմին սարասիւ գոգջիք և զեղկելիս ըմբռնեալ ի վարմ գործոյս այսմիկ, և այս յաղագս այսքանեաց պատճառաց։

Առաջին՝ որպէս ի վերդ ցուցաւ, զի ոչ կարացի զերծանիլ ի հրամանէ հայրապետին, թէպէտ և բազում միջնորդօք յայտարարեալ խոստովանեցայ զիմն տկարութիւն՝ ոչ գոլ բաւական այսմ իրագործութեանս։ Երկրորդ՝ ոչ միայն ի հարկելոյ Փիլիպպոսի կաթուղիկոսին, այլ մանաւանդ ի հարկելոյ մեծահոգ և երկայնամիտ հայրապետիս տեառն Յակոբայ կաթուղիկոսիս Զուղայեցւոյ, որ զկնի Փիլիպպոսի կաթուղիկոսին յաջորդեաց զգահն հայրապետական, զաթոռն սուրբ Էջմիածին, սա և ս հարկեաց զիս յայս գործ՝ որ զկնի վախճանի Փիլիպպոս կաթուղիկոսին ի բաց թողեալ էի, զի կարի բազմախոնջ և աշխատաւոր և տաժանելի թուեցաւ ինձ այս գործ, վասն որոյ ի բաց կացի և հրաժարեցայ ի սորին առնելոյն. և մնաց խափանեալ այս գործառնութիւնս ի ժամանակս ինչ։ Սարս այնուհետև սրբազան հայրապետն մեր Յակոբ կաթուղիկոսն վերստին յիշումն արար այսմ գործոյ՝ և էած զիս իւր առաջի և բազմազան կերպիւ բանից, միւսանգամ զիս եմոյծ ի սոյն յայս գործ։ Եւ այնուհետև յոքնակի վշտամբեր կրիւք հաղիւ թէ զայսքան պատմութիւնս հաւաքեցի և գրեցի։ Երբորդ և ես ինձէն իսկ տեսանելով զաւերս Հայաստան աշխարհին, և զնուազիլն մերոյս ազգին, և զչարութիւնն մահմետականաց, կսկծալի մորմոքմամբ այրիւր սիրտ իմ, վասն որոյ յօժարեցայ յարձանագրութեան սոցին։ Զորորդ՝ և մանաւանդ յաղագս առ Տէր յիշատակի ի մասն բարի, զի հայելով ի յոլովութիւն յանցանաց, և ի ստգտանս խղճի մտաց և բնաւին ոչ ունելոյ ներանձին մասն ինչ նշուլից բարեաց, յուսալով յառատ ողորմութիւն մարդասիրին Աստուծոյ՝ որ և զվարձս բաժակի միոյ ջրոյ ոչ անտես արար, հոգացի զսա, և իբրև զլոմայս այրւոյն արկի ի գանձանակն Տեառն, զի թերևս սովաւ գտայց ներումն աններելեաց իմոցս

պարտեաց, որ զտիրականն պատկեր տգեղացուցի ի տղմալի գայռի։ Նա և մեծաւ յուսով ապաւինեալ ի բարեխօսութիւն ընդունական ձերդ մաղթանաց, զի սրտի մտօք խնդրիցէք յապէնիաղ Տեառնէ զի ինձ չանարդիս պարգևեսցէ զիւրն զողորմութիւն և զմեղացն իմոց զթողութիւն, որպէս և զքերցն Ղազարու մաղթանօք շնորհեաց նմին զյարութիւն։ Վասն զի և ես այսու դիտաւորութեամբ և յուսով յանձն առի զայսպիսի յոքնաշխատ և զբազմաերկ և զտաժանելի գործս՝ և աւուրս յոլովս ի սմին դեգերելով և ի յոլով երկիրս և յաշխարհս շրջագայելով ի խնդիր զրուցաց պատմութեան, ոչ միայն ի քրիստոնէից, այլ և յայլոց ազանց հարցանելով, և ամենեցունց զասացեալսն գրելով, և վասն զստուգութիւն բանին գտանելոյ, եղև զի զմի պատմութիւն, տասն անգամ և այլ աւելի կրկնելով գրեցի, և զամս ինն ի սմին դեգերելով, և և զինչս ծախելով, հազիւ թէ զայոքան պատմութիւնս ի մի վայր հաւաքեցի և գրեցի, և բնաւ ոչ ոք եղև ինձ ձեռնտու, այլ միայն Տէր իմ Քրիստոս էր ինձ օգնական։ Այլ և յորժամ հրամայեաց ինձ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն առնել զայս գործ, և ես սկսայ առնել. էր թուականն մեր ՌՃ. և յամս չորս աշխատեցայ, և հաւաքեցի զմասն ինչ պատմութեան, իսկ զկնի վախճանի Փիլիպպոսի կաթուղիկոսի լքեալ թողի և ի բաց կացի ի սմանէ՝ տեսանելով զյոքնակի վտանգն և զմտատանջ երկն աշխատանաց որ ի սմա, որ ի վեր քան զկարն իմ ծանր թուեցաւ իմում տկարութեանս, և մնաց խափանեալ այս գործ ցժամանել թուականին մ՝ր յամն ՌՃԷ. և յայնուհետև հրամանաւ Յակոբայ կաթուղիկոսին կրկնակի մտաք յայս գործ՝ և սկսաք առնել մինչև ցհասանիլ թուականին մերոյ ՌՃԺԱ. ամն, և յայսմ վայրի եղև դադարիլ մեզ ի գործառնութենէս այսմիկ։ Այլ և թէպէտ ի շրջագայութիւնս աշխարհաց ի բազում տեղիս մասնաւորաբար եղև գրեալ ի սմանէ, սակայն սկիզբն սորին եղև ի բարձրագահ տթոռն ի սուրբ Էջմիածին, և կատարումն ևս ի նոյն տեղին, շնորհօք սմին[1]) սրբոյ և Աստուածաբնակ տաճարիս։ Եւ ունի գիրքս այս պատմութիւնս

---

1) Ոսկ. սորին.

ամաց վաթսնից, և այն և-ս որ ինչ եղև գտեալ և ի սեղանաւորս արկեալ՝ շնորհօքն Քրիստոսի. իսկ թերին և թիւրն և այլ սոյնպիսիքն յիմս ագիտութենէ և ի տկարութենէ, վասն որոյ աղաչանօք խնդրեմ ի ձէնջ ներումն: Այլև դիպեցաւ պատահել ինձ այս գործ, ոչ ի ժամանակս առոյդ երիտասարդութեան, այլ յողորմելի ծերութեան, վասն զի ծեր էի. նաև յոյժ ցաւագար մարմնով, և ի լուսոյ աչքս պակասեալ և ի պնտութենէ ձեռքս թուլացեալ դողայր. սոյնպէս և յայլոց յամենայն կարողութեանց տկարացեալ, և մահու հրաւէրք ամենեքեան հանդէպ աչացս եկեալ կացեալ, և սպառնալիք գեհենին և-ս քան զև-ս ի վերայ իմ յաճախեալ: Վասն որոյ զերեսս իմ առաթուր ձեր եդեալ և զսէրն Քրիստոսի առ ձեզ բարեխօս ածեալ, մի՛ ստուգանեալ անտես առնիցէք զաղաչանս իմ. այլ հայցեմ, մաղթեմ, խնդրեմ, ժտեմ մեծաւ պաղատանօք, զի շնորհեցէք մեզ զաստուած ողորմին և զՔրիստոս որդին և զհայր մեր որ յերկինս ի նոյն կարգին: Եթէ նստեալ կայք և թէ կանգուն ի յոտին, խնդրեմ ոչ դանդաղիլ և ծուլանալ յասելոյ սոցին. և զոր դուք մեզ ընձեռէք՝ և ձեզ լիցի մասն և բաժին յաւուրն ահեղին, առաջի արդարոյ դատաւորին Յիսուսի Փրկչին: Որում պատիւ և երկրպագութիւն և անզբաւ փառաբանութիւն՝ յամենայն արարածոց. յիմանալեաց և ի սգալեաց, անլռելի արտագոչութեամբ. Ամէն:

Յիշատակարան գրոցս *).

Փա՛ռք անբաժանելի և միասնական սուրբ Երրորդութեան. Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ յաւիտեանս Ամէն: Որ ետ կարողութիւն անարժան մեղսամած և փծուն գրչի: Աթանաս դպրի. աւարտել զգիրքս ի յետին ժամանակս. շարադրեալ յԱռաքեալ վարդապետէն. որ այժմ կոչի Առաքեալ պատմագիր: Ի թուաբերութեանս մերում. ՌՃ ԺԲ. թուին. ի Հայրապետու-

---

(*) Յիշատակարան Աւետիք երեցու գոլով հետաքրքիր, արժան համարեցաք դնել աստ ի վերջ գրոյս իբրև ծանօթութիւն.

թեան ընդհանուր ազգիս Հայոց Տեառն Յակոբի սրբազան հայրապետի. ի թագաւորանիստ քաղաքէն Շօշ կոչեցեալ որ այժմ Ասպահան ասի. և էր ազգաւ Զուղայեցի։ Ի թագաւորութեան Պարսից երկրորդ Շահաբասին, յիշխանութեան Արարատեան երկրին, Ամիրգունայ խանի որդի Աբասղուլի խանին, որ յայսմ ամի զՆաջաֆղուլի խանն ձգեցին, և տուին զԵրևան Աբասղուլի խանին։ Արդ՝ գրեցաւ գիրքս ի յերկիրն Արարատեան ի գիւղաքաղաքն Կարբի ընդ հովանեաւ Գաբրիէլի և Միքայէլի հրեշտակապետացն և ամենայն սրբոց որք աստ հաւաքեալ կան։ Թէմ և վիճակ մեծափառ ուխտին Յոհանուվանից սուրբ Կարապետին սուրբ Ստեփաննոսի աջին և սուրբ Աստուածածնի Վարշամակին. ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս հեզահոգի խոհեմ հնազանդ Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսի, ի բնիկ գիւղաքաղաքէն Կարբու, զոր Տէր Աստուած զուխտն իւր հաստատ և զինքն անփորձ պահեսցէ մինչև ի խորին ծերութիւնն ամէն։

Փառք ամենասուրբ Երորդութեան, Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ ամեն։

Ընորհօք և ողորմութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, գրեալ եղև գիրքս որ կոչի պատմագիրք. ի մեծ թուականիս Հայոց, ՌՃԺԵ. ի մայրաքաղաքս Երևան, ի դուռն սրբոյ եկեղեցւոյս, որ կոչի Կաթուղիկէ, հոգաբարձութեամբ, ծախիւք և արդեամբք՝ Առաքեալ վարդապետի, որէ նոյն ինքն այս պատմագրքիս շինօղն և արարօղն, Թարվիզեցի Առաքեալ վարդապետն՝ որ վասն զօրինակն բազմացուցանելոյ եա գրել զայս գիրքս. որ և այս հինգերորդ գիրք է որ ինքեան Առաքեալ վարդապետի ձեռացագիր օրինակէն գաղափարեցաւ. որ յոլով ջանիւ և բազում հոգաբարձութեամբ ծախէ ինչս և ձեռամբ գրչաց գրել տայ. առաջին վասն օրինակին բազմանալոյ. և երկրորդ վասն առ տէր յիշատակի։ Արդ՝ որ հանդիպիք սմա կարդալով կամ օրինակելով, կամ զբօսնլով, սրտի մտօք յիշեցէք ի Քրիստոս զվերոյ յիշեալ Զառաքեալ վարդապետն, որ զանազան և պէսպէս կերպիւ բազում աշխատանս կրեաց վասն պատմագրքիս, և տակաւին ևս ի նոյն աշխատանս կայ. վասնորոյ աղաչեմք, յիշել ի տէր զինքն իւրա յօքն. և զամենայնսն որք ունին աշխատանս ի սոյն գործառնութեանս։ Ընդ սոցին մաղթեմ յիշել ի Քրիստոս զիս զփանաքի գրիչս զԱւետիս երեցս որ հրամանաւ Առաքեալ վարդապետին գրեցի զգիրքս վասն հասարակաց օգտի։ Արդ՝ որք յիշէք. զմեզ ի Քրիստոս. և բաշխէք մեզ Աստուած ողորմի, և Քրիստոս որդի. և Հայր մեր որ յերկինս, միոյն հազարապատիկ առնուցուք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յաւիտեանս. Ամէն։ Հայր մեր որ յերկինս ես սուրբ եղիցի անուն.

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ·

Ասոյեանով համբերէ՝ այս ինչ կայ կորչելոյ է պատմութեան էջէս [1]։

Գլուխ·		Եր՝·
Ա·	Յաղագս տառապանաց՝ զոր ունէին կաթուղիկոսքն ի հարկապահանջութենէ բռնաւորաց·	1
Բ·	Յաղագս գալստեան Սրապիոն վարդապետին ի սուրբ աթոռն Էջմիածին՝ և լինելոյ կաթուղիկոս·	3
Գ·	Յաղագս գալստեան Շահաբաս թագաւորին Պարսից յաշխարհս Հայոց, և ունելոյ զամենայն, և վարդապետին Սրապիոնի զառնալոյ անդրէն ի տեղի իւր·	8
Դ·	Յաղագս առաջին գալոյ Ջղալօղլւոյն, յորոյ պատճառէ քշեաց Շահն բոլորովին բովանդակ ղերկիրն Արարատու և զնորին մերձակայ սահմանակից երկիրսն ընդ նմին·	26
Ե·	Յաղագս քշելոյ զամենափարթամ գիւղաքաղաքն Ջուղայու յերկիրն Պարսից·	41
Զ·	Յաղագս երկրորդ անգամ գալոյն Ջղալօղլի սարդարին, և պարտեալ լինելոյն և դառնալոյն·	52
Է·	Յաղագս յայտնելոյ Ջալալոցն, և սաստիկ սովուն, և մարդակեր գայլոցն, և այլևս աւարառութեանցն՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհի·	58
Ը·	Յաղագս առման քաղաքացն Գանձայու և Շամախւոյ·	69
Թ·	Թէ որպիսի պատճառանօք կոչեաց Շահաբաս զթագաւորսն Վրաց առ ինքն՝ և հնարիւք դաւեաց զնոսա·	72
Ժ·	Միւս ևս պատմութիւն դաւաճանութեան Շահաբասին, զոր միւսանգամ արար ընդ թագաւորին Վրաց·	75
ԺԱ·	Պատմութիւն և պատճառ աւերման աշխարհին Վրաց, և մահուան Լաւասափ թագաւորի նոցա, որ եղև ձեռամբ առաջին Շահաբասին·	78
ԺԲ·	Պատմութիւն նահատակութեան մօր Թամրազի թագաւորին Կախէթու ի նոյն Շահաբասէ·	107

1) Համեմատութիւն գլխոցն աւելորդ համարեցաք դնել·

ԺԳ. Պատմութիւն նեղութեանց՝ զորս կրեցին ազգն Հայոց յառաջին Շահաբաս թագաւորէն. 110
ԺԴ. Միւս և պատմութիւն նեղութեանց՝ զոր կրեցին ազգն Հայոց ի յառաջնոյ Շահաբաս թագաւորէն. 122
ԺԵ. Վասն էր ոչ կայ ոչխարաց քօդաւ յաշխարհին՝ որ Արաղբստան կոչի. 129
ԺԶ. Պատմութիւն վասն նշխարաց սրբուհւոյ կուսին Հռիփսիմեայ, թէ որպէս գտեալ և հանեալ եղև նա ի Ֆռանկաց, և թէ որպէս տարեալ եղև յԱսպահան քաղաք. 134
ԺԷ. Թէ որպէս կամ յինչ պատճառէ տարան յԱսպահան քաղաք զԱջ սրբոյն Գրիգորի մերոյ լուսաւորչին՝ և ըզքարինք սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի. 149
ԺԸ. Յաղագս հարիւր թուման մուղադային, զոր շահն եդ ի վերայ Մելքիսէթ կաթուղիկոսին. 162
ԺԹ. Պատմութիւն կաթուղիկոսութեան և փախստեան Սահակ կաթուղիկոսին. 174
Ի. Վասն հակառակութեան Սահակ կաթուղիկոսին, զոր արար ընդ սրբոյ Էջմիածնի՝ և ընդ Մովսէս կաթուղիկոսին. 181
ԻԱ. Վասն շինութեան մեծ անապատին, և առաքինութեան Սարգիս եպիսկոպոսին և տէր Կիրակոսին. 189
ԻԲ. Այլևս պատմութիւն վասն նոյն մեծ անապատին. 198
ԻԳ. Պատմութիւն վարդապետութեան և վարուց սրբոյ վարդապետին Պօղոսի. 202
ԻԴ. Վասն վարդապետութեան և կաթուղիկոսութեան տեառն Մովսիսի: Ըստ որում և յաղագս նորոգութեան սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի. 217
ԻԵ. Վասն վարդապետութեան և կաթուղիկոսութեան տեառն Փիլիպպոսի: Յորում և վասն նորոգութեան եկեղեցեաց կուսանացն Գայիանեայ և Հռիփսիմեայ և յայտնելոյ նշխարաց նոցին: 241
ԻԶ. Վասն նորոգութեան անուանի վանօրէից, և շինութեան բազմածախ և մեծավայելուչ եկեղեցեաց. 266
ԻԷ. Վասն նահատակութեան տէր Անդրէի քահանային. 272
ԻԸ. Պատմութիւն նեղութեանց և վշտաց, զոր կրեցին Հայ ազգաւ քրիստոնեայքն՝ որք բնակեալք են յԻլով քաղաքի. 279

ԻԹ. Թէ որք էին վարդապետքն որ զգիտութիւն արտաքին զրոց գտին ի յետին ժամանակիս. 300
Լ. Պատմութիւն վասն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի Աջոյն. 319
ԼԱ. Շարադրութիւն կաթուղիկոսաց մերոց, առեալ և սկըսեալ ի Ներսիսէ Կլայեցւոյ՝ մինչև ցմեր ժամանակս. 333
ԼԲ. Կարգ վարդապետաց՝ սկսեալ ի Գոշէ Մխիթարայ գաւազանաւն որ իջանէ յէջմիածնի դասատունն. 339
— Այլ և ս կարգ վարդապետաց. 340
ԼԳ. Թէ վասն որոյ պատճառի զՀայազուն քրիստոնեայս հանին ի քաղաքամիջէն Ասպահանու, և տարեալ յեզր քաղաքին յայնկոյս գետոյն բնակեցուցին. 341
— Այլ և ս պատմութիւն ըստ յեղանակի անցելոց պատմութեանց. 351
ԼԴ. Վասն նեղութեանցն զոր ածին պարսիկք ի վերայ ազգին հրէից և դարձուցին յօրէնս Մահմետի. 354
ԼԵ. Վասն շարժման մեծի քաղաքին Թաւրիզու. 372
ԼԶ. Պատմութիւն վասն գերեզմանին և ոսկերացն Վարդ պատրկայ. 376
ԼԷ. Յաղագս շարժին որ եղև ի Վան քաղաքին, և իւրում շրջակայ երկրին. 378
ԼԸ. Պատմութիւն և պատճառք կողոպտելոյ զանուանի վանքըն Վարագ կոչեցեալ և տանելոյ զաւագ Ս. Նշանն ի բերդն Խոշաբայ. և դարձուցանելոյ անտի ի Վան քաղաք. 382
ԼԹ. Վասն գնալոյ Հուսէյն աղային ի Ջուլամերկ. 389
Խ. Պատմութիւն վասն սատակման պիղծ Չօմարին. 391
ԽԱ. Պատմութիւն վասն սատակման Սուլէյման բէկին. 395
ԽԲ. Պատմութիւն վասն պարոնութեան Իբրահիմ բէկին և դարձի սրբոյ Նշանին Վարագայ ի քաղաքն Վան. 400
ԽԳ. Պատմութիւն վասն նշխարաց սրբոյն Յօհաննու Կարապետին. 402
ԽԴ. Պատմութիւն վասն նահատակութեան անմեղ մանկանն Նիկողայոսի. 405
ԽԵ. Պատմութիւն վասն նահատակութեան խոստովանօղ վրկային Քրիստոսի սրբոյն Խաչատրոյ. 410

ԽԶ. Պատմութիւն նահատակութեան Սիրուն անուամբ քրիստոնէին. 418
ԽԷ. Պատմութիւն նահատակութեան Մխիթար անուամբ քրիստոնէին. 421
ԽԸ. Պատմութիւն վասն նահատակութեան Աւետիս անուամբ քրիստոնէին. 425
ԽԹ. Յաղագս աքանչելեացն Աստուծոյ, որ եղեւ ի վերայ առն ումեմն սրացողի. 428
Ծ. Յաղագս մանանայի հրկիզութեան, որ եղեւ ի Կ. Պոլիս. 432
ԾԱ. Պատմութիւն Օսմանցւոց թագաւորաց. 436
— Այլ եւս պատմութիւն վասն Օսմանցւոց թագաւորացն. 439
— Վասն Օսմանցւոց թագաւորաց թէ ոյք են մի զկնի միոյ. 439
— Այլ եւս բան վասն Օսմանցւոց թագաւորաց. 445
— Այլ եւս բան եւ կարգ Օսմանցւոց թագաւորացն. 447
ԾԲ. Աղգապանութիւն Պարսից թագաւորացն. 450
ԾԳ. Վասն անուանց եւ որպիսութեանց ականց. 454
ԾԴ. Այս է գիրք ջօհարներուն, որ կան ի վերայ աշխարհի. 460
— Այլ եւս բան վասն Փանդահարին. 465
ԾԴ. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին. 467
ԾԵ. Բանք համառօտք նշանակեալք թուականաւ ի սկզբնէ մինչեւ ցմեր ժամանակս. 478
— Պատմութիւն անցից Հրէից ազգին. եւ Սապէթայ անուն ջհուին, որ ասէր թէ ես եմ քրիստոսն փրկիչն Հրէից. 503
ԾԶ. Պատճառ առնելոյ զգիրս պատմութեանց, Յորում եւ յիշատակարան առնուլին. 515
— Յիշատակարան գրոցս. 519

ՎԵՐՋ.

8153

372 Lebensspiele